

THE JEWISH COMMUNITY OF CUBA 1898-1939
COMMUNAL CONSOLIDATION AND TRENDS OF INTEGRATION
UNDER THE IMPACT OF CHANGES IN WORLD JEWRY AND CUBAN SOCIETY

Thesis submitted
for the Degree Doctor of Philosophy

by Margalit Bejarano

Submitted to the Senate of the Hebrew University
Jerusalem, October 1992

This thesis was carried out under
the supervision of

Prof. Haim Avni
and Prof. Fred Bronner

S U M M A R Y

This dissertation aims to analyze the history of the Cuban Jewish Community during the period of its consolidation. Emphasis is placed on the convergence between central issues concerning the Jewish people - e.g. immigration and antisemitism - and developments within Cuban society - e.g. economic crises, the rise of nationalism, and the 1933 revolution. The study covers the period from the fall of the Spanish Colonial Regime (1898) and the opening of the island to Jewish settlement, to the St. Louis Affair (June 1939) and the closing of gates in front of Jewish refugees on the eve of World War II.

This dissertation contributes to the study of Jewish life in Latin America and the relations between Latin American and U.S. Jewry in the 1920's and 1930's. It also contributes to the study of minority groups in Cuba at the time of the 1933 Revolution. The study relies on primary sources, e.g. the National Archives of Cuba, Jewish archives in Havana, the U.S. National Archives, the Joint Distribution Committee, the Central Zionist Archives and others. Other important sources are the writings of Cuban Jews, in particular the Yiddish periodicals, and the complementary evidence in the oral histories of Cuban Jews.

The Social and Legal Background of Jewish Settlement in Cuba

Cuba's strategic location, at the entrance of the Mexican Bay, has linked its history with three regions: Hispanic America, The Caribbean Islands and the United States. With the beginning of Spanish settlement in 1511, the Indian population was gradually eradicated. The main character of Cuban economy was shaped under Spanish rule: it relied on one basic export product. The considerable expansion of the sugar industry during the 18th century stimulated Cuba's economic and social development, and became a major factor shaping its political destiny.

The two basic conditions for the development of the sugar industry were large investments of capital and a cheap labor force. Thus Creole landowners became dependent on Spanish merchants for capital in order to purchase equipment for the sugar mills and to import slaves from Africa.

The commercial expansion of Cuba began with the conquest of Havana

by England (1761-62), and continued after the U.S. declared independence and became the most important market for Cuban sugar. The growth of the sugar industry was accompanied by expansion of the slave trade. Creole landowners saw slavery as an essential condition for economic prosperity and thus abstained from joining the liberation movement that spread throughout the Continent. As a result Cuba gained independence 80 years after the Latin American republics.

During the 19th century, Cuba's politics were characterized by three movements: The first advocated autonomy under Spanish rule; the second, annexation to the United States; and the third complete independence. The third movement became dominant after the American Civil War and the decline of slave economy.

The Ten-Year War (1868-1878) was initiated by Creole landowners in the Oriental Provinces, who could not compete with the prosperous sugar oligarchy of the rich Havana region. By freeing their slaves, who had joined the rebel army, they turned the struggle for national independence into a social revolution; thus racial equality became one of Cuba's fundamental ideological premises.

Plantation owners in the Havana region, who supported reform under Spain, refused to join the insurrection. The Spanish authorities, however, were pressured by the Voluntarios (militia of lower class immigrants from Spain) to take extreme measures against the rebels. The Voluntarios thus entered Cuban historiography as symbols of the reactionary forces opposed to independence.

One of the main institutions that strove to perpetuate Spanish imperial rule in Cuba was the Catholic Church. As in the rest of the Spanish colonies, the church instilled hostility towards the Jews, whose existence in Cuba had been forbidden throughout the 400 years of Spanish domination.

New Christians of Jewish descent emigrated to Cuba, despite the laws of limpieza de sangre (purity of blood), which prohibited settlement of Jews in the colonies. The only evidence of the existence of these Crypto-Jews is from the records of the Inquisition, dating to the 16th and 17th centuries. While completely assimilated into the Catholic population, some of the old families preserved evidence of their Jewish ancestry.

The position of the Church in Cuba, particularly during the

struggle for independence, affected the legal and social status of the Jews. The Spanish hierarchy was not involved in training native Cubans for clergy; nor did it deal with building churches in the rural areas that remained outside its sphere of influence. Although slaves were baptized, their adherence to Catholicism was essentially nominal; religious practice in the sugar plantations combined African religions with worship of Catholic saints.

The Jewish origin of some of the aliens who participated in the Cuban struggle for independence was a marginal phenomenon, probably unnoticed by their Cuban contemporaries. Cuban exiles, particularly José Martí, had some Jewish contacts in the U.S., especially in the centers of Cuban activity in South Florida, where Jews supported the Cuban Revolutionary Party.

The most prominent leader of the struggle for independence, José Martí, was regarded by every national movement in Cuba as father of its ideology. As founder of the Cuban Revolutionary Party, Martí had consolidated all the political forces in exile in a joint struggle, and called for the liberation of Cuba not only from Spanish rule but also from the chains of the colonial system embodied in Cuba's monoculture.

The War of Independence (1895-98) was supported by the entire Cuban population. The Spanish American War, which resulted in the end of Spanish rule in Cuba, has been interpreted by Cuban historians as having robbed the country of the independence it was about to achieve. The Cuban rebels, who had struggled for 30 years for political liberty, were subject to U.S. military occupation - an offense which was never forgotten in the history of the country.

During the military U.S. occupation of Cuba (January 1899 to May 1902), American laws were enforced, creating a new legal framework for Jewish existence. The new measures, however, corresponded with the basic attitudes of the leaders of Cuban independence, many of whom belonged to lodges of Free Masonry and held liberal and secular opinions.

Religious conflicts between conservatives and liberals, which agitated other Latin American countries, did not occur in Cuba, where the indifference of the general population and liberalism of the ideological leadership created an atmosphere of religious tolerance. This attitude was expressed in the debate of the Constituent Assembly

where there was a general consensus on the issue of religious freedom. The Constitution of the Cuban Republic, which called for freedom of religion and separation of church and state, determined the legal framework for Jewish settlement.

In their first attempt to apply the principle of religious freedom, however, the Jews encountered some difficulty. The Cuban authorities refrained from granting the United Hebrew Congregation, founded in 1906, permission to establish a Jewish cemetery. The U.S. State Department, agreed to intervene on behalf of the Jewish organization, since its members were mainly American citizens. Thus, the first guarantee of rights to Jews, during the first American Intervention, was not based on the principle of religious freedom, but rather on their status as American citizens.

Jewish Immigration to Cuba

The first Jewish immigrants came from the U.S. during the military occupation. These settlers were soldiers, military suppliers or merchants. At that time, U.S. authorities were actively involved in rehabilitating the country, which had been devastated by the war. Reluctant to recognize Cuba's full independence, the U.S. consented to evacuate its forces only under the "Platt Amendment", which granted it the right of intervention in Cuba's internal politics.

The Reciprocity Treaty with the U.S. (1903) granted preferential tariffs to Cuban sugar exports and reduced the tariffs on imported goods from the U.S. Thus it accelerated the development of the sugar industry and diminished the incentive for local production; as in colonial times, sugar was the basic element of Cuba's economy.

Some Jews among the American entrepreneurs were encouraged to go to Cuba during the expansion of the sugar industry. They were representatives of American sugar companies or importers of clothing and other consumption goods who had opened stores in Havana. Numbering less than 100 families, these Jews constituted a small minority of the American colony and shared its social patterns.

Cuba sought to attract European immigrants, but did not permit entry to Chinese immigrants or contract laborers. Its "pull" forces were based on economic opportunities opened by the sugar industry.

Comparative analysis of data shows a direct correlation between sugar prices and the number of immigrants entering annually into Cuba. The "Dance of the Millions" - the sugar prosperity that followed World War I - also marked the peak of immigration.

The economic opportunities in Cuba did not influence the map of Jewish migration as long as the U.S. maintained an open door policy. Prior to 1921, the majority of Jewish immigrants in Cuba were Sephardim, for whom the country constituted a more familiar cultural environment than the United States. Jewish immigration from the Ottoman Empire started on the eve of World War I. Like other immigrants from the same region, mainly Christians from Syria, Sephardic Jews participated in the economic growth of the oriental provinces - Camaguey and Oriente.

Sephardic immigrants started off as peddlars, supplying consumer goods on credit to the lower strata of the population, whose economic situation had improved. Their adaptive capacity attracted other immigrants from their home towns in Turkey. The most prosperous among them, who had already opened stores in the larger towns of the provinces, attracted more Sephardic settlers, supplying merchandise on credit to new peddlars, and establishing foundations for communal life. The largest Sephardic group (an estimated 1,500 in 1926) settled in Old Havana, mainly in the poor neighborhoods near the port. The majority, however, (about 2,500) dispersed throughout the island.

While the American and Sephardic Jews had chosen to settle in Cuba during a period of economic prosperity, the largest Jewish group from Eastern Europe arrived during a difficult period, following the steep decline of sugar prices in the second part of 1920, which affected all of the economic sectors of Cuban society. These immigrants had no intention to settle in Cuba; like other Eastern European immigrants whose passage to the U.S. had been blocked by the new immigration policy, they chose Cuba as an alternative destination or as a back door to the U.S.

Working conditions in the sugar industry were extremely difficult for European immigrants, who were not accustomed to the tropical climate and hard physical work. Some Jews found temporary employment laying railways or as stevedores in Havana's port. The majority, however, tried to make a living as peddlars of petty merchandise in the

streets of Havana.

During the first stage of immigration from Eastern Europe, Jews regarded their settlement in Cuba as temporary, and many earned their living as peddlars. Most of the Jews who arrived between 1921 and 1923 were able to proceed to the U.S. after a term of residence in Cuba. Jewish welfare organizations in Europe and the U.S. discouraged immigration to Cuba and publicized the plight of the immigrants there.

With the legislation of the 1924 Quota Act, the prospects of receiving an immigration visa to the U.S. were drastically reduced. At the same time, increase of protection of the shores of Florida against smugglers diminished the chances of illegal entry. The U.S. Consulate General in Havana regarded the new wave of immigrants, especially the Jews, as a threat to the Quota Acts. The correspondence of the Consulate reveal the antisemitic bias of some of its high functionaries, as well as their attempts to intervene in Cuba's immigration policy and prohibit illegal entry of immigrants into the U.S.

The Cuban government was prepared to collaborate with the American authorities in order to prevent smuggling; but it refused to alter its immigration policy or discriminate against those whose original intention had been to proceed to the U.S. Cuba remained open to Jewish immigration throughout the administration of President Machado (1925-1933).

During Machado's office Jews from Eastern European began to accept Cuba as a permanent destination. While the number of Ashkenazi peddlars gradually diminished, an increasing number of Jews turned to industry - especially in the areas of shoes and garments. The establishment of Jewish factories or workshops was due to a number of factors: previous experience, the opportunities opened by the economic crisis, the government's policy and the support of American Jewry.

Many of the Eastern European Jews who settled in Cuba were trained as tailors or shoemakers. Relying on the only occupation they knew, some of them started to produce low quality shoes, underwear and shirts, which they sold for a low margin of profit. American Jewish welfare organizations provided small loans which enabled them to purchase basic equipment and facilitated their integration into Cuban society.

The lack of a local mass production industry and high prices of imported goods created a demand for cheap merchandise. This demand increased as a result of the economic crises of the 1920's. While many of the older Spanish industries were unable to adapt themselves to the new circumstances, Jewish entrepreneurs penetrated into the areas of footwear and clothing production, which were encouraged at the time by Machado's government. The Tariff Law of 1927 aimed to increase local production; in addition, the President published an explicit call to Jewish immigrants to establish new industries with financial support from American co-religionists.

The new Jewish factories that opened after 1924, like the New York sweatshops at the turn of the century, became the main source of employment for the new immigrants arriving from Eastern Europe, who preferred to work in a familiar profession and in a Jewish surrounding. Working hard for low wages, Jewish workers started to organize in order to protect their rights against their Jewish employers, whose economic situation had not been much better.

The Machado administration suppressed labor organizations and persecuted alien workers who engaged in political activities. The main difficulty arose as a result of the great depression, when Jewish factories were compelled to make cuts or to close down.

The Foundation of the Organizational Network of Cuban Jewry

The first Jewish organization, The United Hebrew Congregation, was founded in August 1906 by a group of American Jews residing in Havana. Motivated by the fear that they may not be buried as Jews, they purchased a plot of land in the neighbouring town of Guanabacoa, where they inaugurated a Jewish cemetery in 1910.

Sephardic Jews, who settled in Cuba prior to World War I, founded the communal organization Unión Israelita Chevet Ahim in 1914. The organization was centered around the synagogue, where daily prayer services were held; its aims included: financial assistance to needy members and religious services such as circumcision, wedding and burial. The existence of a Jewish cemetery, originally designated for all Cuban Jews, relieved the Sephardic Jews of a heavy financial burden. The Minutes of the United Hebrew Congregation, however,

indicate that some of the American founders were reluctant to share their cemetery with the "Turks", whom they considered uncivilized.

A larger wave of Jewish immigration began in 1921, which shifted the focus of Jewish organization from religion to philanthropy. Encountering their poor brethren wearing rags and sleeping in the park, the members of the United Hebrew Congregation made personal sacrifices in order to shelter and feed them. They were motivated by solidarity and pity as well as by the fear that the sight of Jewish beggars might create a negative image of the entire Jewish community.

In view of the growing number of immigrants, the local Americans appealed to the U.S. Jewish welfare organizations for assistance. Temporary aid was granted by the HIAS in late 1921 and by the Joint Distribution Committee in 1922/23. Both organizations collaborated with the local community of American Jews and refused to take direct responsibility for the immigrants. The Joint's policy at that time was to give the immigrants enough aid to alleviate their situation, but not enough to make Cuba an attractive destination.

The United Hebrew Congregation, HIAS and the Joint, only assisted immigrants from Eastern Europe. Chevot Ahim, the communal organization of Sephardic Jews, took responsibility for immigrants from Turkey, who arrived in Cuba following the Quota Acts. Synagogues in private homes, organized for the High Holidays in provincial towns, became the core of new Sephardi organizations that depended on the mother community in Havana. The larger communities of Havana, Camaguey and Santiago de Cuba, each had their own rabbi.

Eastern European Jews did not establish their own organizations as long as they believed that their stay in Cuba was temporary. The two existing Jewish communities supplied them with the required framework which enabled them to fulfill their basic religious and economic needs. Their main incentive for establishing their own organizations was the feeling of loneliness and the desire to satisfy their spiritual needs.

The first organization of Eastern European Jews, Centro Hebreo, was founded in 1924. After a year of intensive activity in the area of education and culture, the organization split into two groups: the dominant one, composed of small merchants or industrialists, established the Centro Israelita de Cuba. They expelled the radicals, who were guided by the Communists, and shortly afterwards formed the

Kultur Farain. The split of the Centro Hebreo was related to the efforts of representatives of U.S. Jewry to create a local Jewish organization with a reliable leadership.

Jewish welfare organizations in the U.S., which sought to prevent illegal immigration of Jews via Havana, were compelled to change their policy towards Jewish immigrants in Cuba following the new restrictions in 1924. Walter Monteser, representative of HIAS and the National Council of Jewish Women, laid the ground work for organized social assistance by U.S. Jewry, in addition encouraging and directing the immigrants in their initial efforts to create their own institutions.

In early 1925, Harry Viteles carried out a survey of the immigrants' situation and the prospects of their settlement in Cuba. His recommendations served as basis for the foundation of the Jewish Committee for Cuba, whose main objective was the Cubanization of Eastern European Jews.

The Jewish Committee for Cuba represented the Cuban Jews in their dealings with the immigration authorities; it became the liaison between U.S. Jewry and the immigrants and centralized all social assistance efforts. In addition, it aimed to develop a new framework for communal services that would eventually be run by local Jews. Hoping to turn the Centro Israelita into their successor, they merged the two organizations. Thus the Jewish Committee for Cuba funded the Centro Israelita, with the intention of turning it into a centralized communal institution, open to all Cuban Jews.

Morris Lewis, director of the Jewish Committee for Cuba, modeled that organization after the Regional Centers of the Spanish Colony. Founded originally as mutual aid societies for immigrants from the same region of Spain, these organizations became powerful and supplied a wide range of social services. Medical insurance was not restricted to Spaniards. For a monthly fee of \$2, every white resident of Cuba was entitled to full medical coverage.

Instead of utilizing the services offered by the Spanish centers, the Centro Israelita, guided by the Jewish Committee for Cuba, tried to imitate their model. It allocated large sums of money towards providing medical services that were available elsewhere for cheaper prices. Moreover, it was a philanthropic institution, whereas the Spanish Centers were based on the principle of mutualism.

In 1927 the Jewish Committee for Cuba decided to discontinue its activities, to avoid the negative influence of its continuous support. The Centro Israelita was unable to maintain its position as a comprehensive communal organization without the resources of the Jewish Committee for Cuba; it gradually discontinued many of its functions. Ultimately, it was in charge of Jewish immigration and owner of the largest Jewish school. At the same time, new organizations were formed within the Eastern European sector, fulfilling limited functions in the areas of philanthropy, education, religion and political activities. These new organizations reflected the institutional and conceptual diversity of the communities of origin among the Jewish population.

The rival institution of the Centro Israelita, the Kultur Farain (Union Cultural Hebrea) was founded in 1926, as a cultural organization for Jewish workers. The Kultur Farain was headed by a small Communist group, connected with the Cuban Communist Party.

Three of the ten founders of the Cuban Communist Party in 1925 were Eastern European Jews; one of them, Fabio Grobart, became a key personality in the history of the Communist movement in Cuba. He fled Cuba in early 1924 from Poland, where he was charged with involvement in Communist activities; he joined the Sección Hebrea, a small organization of militant Communists, which established contacts with the Agrupación Comunista de la Habana, the group that preceded the Cuban CP.

Loyal to the decisions of the first Congress of the Cuban CP., Jewish Communists spread Marxist ideology among their coworkers in Jewish factories. They founded the Kultur Farain as a gathering place for Jewish workers, and organized cultural activities in order to gain political influence among Jews.

Unlike the Centro Israelita, which tried to become an all-embracing Jewish institution, the Kultur Farain was essentially a cultural organization, aimed towards fulfilling the spiritual needs of its members. Its cultural activities, including the annual Yom Kippur Ball which was a mockery of the Jewish religion, attracted many Jews who did not share the political opinions of the leadership.

Jewish workers were active in the trade unions of the needle and leather industries. They mobilized their colleagues in the shoe

factories of Old Havana to participate in the first wave of strikes organized by the Cuban CP in 1927. Application of Marxist theory against immigrants whose economic situation was not much better than their workers damaged the Jewish shoe industry and, in the long run, led to unemployment.

The Jewish Communists founded the Fonda Cooperativa, a workers' restaurant that became a gathering place for Party members, who were forced by the Machado government to operate underground. The violent suppression of the labor movement between 1930 and 1933 included the assassination of five Jewish Communists by the secret police; the "polaco" Noske Yalomb is memorialized in contemporary Cuban historiography as one of the first victims of Machado's tyranny. Several other Communist Jews were expelled from Cuba as undesirable aliens. These included Fabio Grobart, who later returned to Cuba under a different identity.

The Kultur Farain, pursued by agents of the secret police since its establishment, was closed down in late 1931 for perpetrating Communist activities. The closing of their organization, the expulsion of the most important leaders and the fear of the secret police, weakened the influence of the Communist movement among the Jewish workers. Jewish Communists in Cuba were never able to regain the power they had enjoyed among the Jewish population in the late 1920's.

The General Political Development in Cuba: 1933-1939

The Revolution of 1933 became the symbol of the Cuban aspiration to complete the process of independence and to achieve economic and political sovereignty. It reflected the struggle between the veterans of the war against Spain, who reconciled themselves to American domination and government corruption, and the "generation of the 30's" that strove for a national revival and the purification of the political system.

U.S. policy in Cuba had been based on the maintenance of stability in order to protect American interests. The Roosevelt Administration, however, substituted active intervention under the Platt Amendment with the Good Neighbor Policy of "friendly" pressure. Ambassador Sumner Welles failed in his attempts to mediate between Machado and various

opposition groups. A wave of strikes, starting in July 25, 1933, spread over the island and turned into a mass movement that resulted in Machado's fall. In an atmosphere of general enthusiasm, the masses expected a fundamental change of the old political system that would solve their economic and social problems.

One of the important outcomes of the 1933 Revolution was the emergence of the army, headed by Fulgencio Batista, as a decisive factor in Cuban politics. The new military chiefs rebelled against the old commanders who had been loyal to the previous regime. They collaborated with the revolutionary government, headed by Ramón Grau San Martín, whose presidential term lasted only 100 days.

Grau's rule was characterized by a broad social legislation, that aspired to grant the Cuban People economic independence and social justice. The revolutionary forces, however, were composed of heterogeneous elements who were unable to come together. While the country was falling into complete anarchy, the government had been too weak to secure its authority, partly because the U.S. refused to grant it recognition.

The nomination of the conservative leader, Carlos Mendieta, as Grau's successor, marked the defeat of the radical revolutionary forces; Batista became the real force behind the president, restoring political stability at the price of social repression.

General discontent with the growing influence of the army reached its peak in the general strike of 1935, which was forcefully suppressed by Batista. Demonstrators were imprisoned or shot, students and labor leaders were persecuted by the police and alien workers charged with illegal striking were expelled from Cuba by the Tribunales de Urgencia.

In an effort to stabilize Cuba's political and economic situation, the Roosevelt Administration annulled the Platt Amendment and signed a new Reciprocity Treaty with President Mendieta. The new treaty reduced the tariffs on Cuban sugar imported to the U.S., but its effect was limited by the small sugar quota allotted to Cuba. The reduction of tariffs on imported goods decreased the incentive to develop a local industry.

The gradual rise in sugar prices and alleviation of unemployment, as well as the renewal of import of consumption goods from the U.S., mitigated feelings of resentment towards Batista and increased his

popularity. In an effort to weaken his greatest political opponent, Batista adopted the revolutionary ideology of Grau San Martín and used military men to carry out many of Grau's social reforms. Sergeants served as teachers in the rural areas, and thus contributed not only towards combatting illiteracy, but also towards bolstering the Chief of Staff.

President Miguel Mariano Gómez, elected in 1936, attempted to restore the primacy of the civilian forces. When he refused to impose a special sugar tax for rural military schools, he was impeached by Batista. His successor, Federico Laredo Bru, used compromise tactics which became a balancing force between the civilian elements and the army. In the atmosphere of reconciliation that replaced the political violence of the revolutionary period, Batista's political opponents, headed by Grau, were permitted to return from exile, to seek democratic solutions through the elections to the Legislative Assembly.

The Cuban Communist Party, which was illegal during Mendieta's regime, received official recognition by Batista in 1938. The Communists, who had accused Batista of representing the Fascist forces, became his ardent defenders. His neutral attitude towards the Spanish Civil War was substituted by open support of the Republicans. In his formal visits to Mexico and Washington Batista declared his unconditional solidarity with the democratic forces, thus strengthening his image as enemy of the fascists and protector of democracy.

The 1933 Revolution and the Deproletarianization of Cuban Jews

The occupational distribution of Cuban Jews, like other minority groups, differed from that of the majority society, which was concentrated mainly around the sugar industry. The alien population (850,000 out of 4,000,000 in 1931) was divided between the Spaniards (74%) and the colored (21%), and the Jews belonged to the marginal group of "others". The Spaniards tended to concentrate in urban centers and were substantially represented in commerce and industry.

Spaniards who had settled in Cuba in colonial times possessed large urban properties, including a large part of the industrial section of Old Havana. The bodegas (grocery stores), dispersed throughout the island, were considered a typical Spanish institution.

The hardworking owner, usually employed his sobrino (nephew), a young immigrant from Spain, who worked under severe paternalistic supervision. The exclusive employment of Spaniards in the business firms owned by their compatriots aroused jealousy and hostility among the Cuban born population.

Hostility towards Spaniards who only employed their compatriots corresponded with the nationalist ideology which regarded the revolution as a means to complete the process of independence. Aiming to break the Spaniards' monopolistic domination of Cuban commerce and industry, Cuban citizens did not question the Spaniards' right to own business, but demanded that Cuban be given first preference for employment.

In November 1933, President Grau San Martín enacted the Law of Nationalization of Labor, which required all agricultural, industrial or commercial firms to employ at least 50% Cuban born workers. Accordingly, aliens were the first to be dismissed, and new jobs were designated exclusively to Cuban born citizens.

The Law of Nationalization of Labor (50% Law) was a heavy blow to all of the minorities. Its implementation was accompanied by violent riots, under the slogan: "Cuba for the Cubans". The dismissal of thousands of workers generated a wave of reemigration to Spain and other countries. In 1936, however, the High Court nullified the distinction between Cuban natives and naturalized citizens, thus granting the latter equal employment rights.

The Law of Nationalization of Labor limited the salaried employment of aliens. At the same time it permitted free enterprise and encouraged aliens to create new sources of employment for native Cubans. It thus provided an incentive to give alien workers economic independence by way of creating domestic industries.

American and Sephardic Jews were their own masters, and thus remained unharmed by the 50% Law. Eastern European workers, many of whom were dismissed from the Jewish factories, opened their own workshops, founded cooperative organizations, or became contractors and mediated between shops and Cuban seamstresses who worked at home. Affected by legal discrimination, the deproleterization process began as a formal change of status and was later reflected in economic improvement.

Besides the 50% Law, there were other causes for the decline in the number of Jewish workers. The discontinuance of immigration dried up the main reservoir of Jewish workers. New immigrants preferred to work with other Jews, but only a few accepted work in factories as a way of life. Using their employers as a model, many of them aspired to become independent. The 50% Law thus accelerated a process which was anticipated in view of the Jewish experience in other countries.

The 1933 Revolution and the Problem of Antisemitism

Antisemitism was an unknown phenomenon among lower class elements of Cuban Creole society, whose religious conceptions of the Jews as murderers of Christ were attributed to mythical creatures completely disconnected from the Jewish immigrants, whom they classified as "polacos" (Poles).

The Jewish immigrants did not enter the labor market as competitors with the majority society. They penetrated into commerce and light industry, which had traditionally been in Spanish hands. The sporadic expressions of antisemitism that preceded the 1933 Revolution reflected the protest of the older minority group against the new immigrants who threatened their position. The Law of Nationalization of Labor, which limited employment of aliens, sharpened the competition between the two minority groups.

The ideological justification for nationalization of labor was essentially economic. Discrimination against aliens in the labor market was intended to counterbalance discrimination against Cubans by the Spaniards, who became the primary target of popular xenophobia, especially in the urban centers. While Cuban nationalistic ideology had a long historical grudge against the Spaniards, the presence of Jews was a marginal phenomenon, insignificant from an ideological point of view.

The revolutionary government, headed by Grau san Martín, did not discriminate against the Jews per se, but rather as part of the overall population they belonged to. During the revolutionary period (1933-1935) the Jewish community suffered the consequences of political instability and terrorist acts against the civilian population or minority groups. Although there were a few sporadic manifestations of

antisemitism, most of the Jews who were shot at, imprisoned or robbed were innocent victims of the violent political circumstances.

Cuban nationalism affected the labor movement, where the position of alien leaders had drastically declined. The few Jews still present among labor activists were persecuted by the Mendieta-Batista administration particularly the strikers arrested and tried by Tribunales de Urgencia.

The nationalist ideology was not overtly antisemitic; nor were the government institutions that implemented its policy. Nevertheless, the 1933 revolution marked the beginning of organized antisemitism in Cuba, which was not fomented by the Creole majority society but rather used by the Spanish minority as a means of self defense.

The 50% Law particularly harmed the lower class Spanish immigrants, who had earned their living as wage earners; it undermined, however, the political and economic position of the higher class Spaniards, who were responsible for maintaining the Regional Centers that financed all of the welfare activities of the Spanish colony.

Spanish merchants, who had already viewed the Jews as their economic competitors, resorted to antisemitism in order to channel attacks against them in the direction of the Jews. In attempt to change their image as employing only their compatriots, antisemitic publications depicted Jewish industrialists as abusers of Cuban workers. They portrayed the Spaniards as being totally assimilated into Cuban society, while describing the Jews as unassimilable, destined to remain aliens forever.

Antisemitism Imported from Europe and its Influence

Antisemitic ideology, imported from Nazi Germany following Hitler's rise to power, was limited to marginal groups of immigrants from Central and Eastern Europe. Unlike in other Latin American countries, where large German immigrant communities served as the primary instruments for dissemination of anti-Jewish propaganda, Nazi activities in Cuba were based mainly on the large and influential Spanish Colony, whose spiritual resources came from the mother country.

Spain's defeat in the War of 1898 led to the proliferation of Hispanismo, an ideology that developed in light of the growing

influence of the U.S. in the American Continent. Hispanismo was based on the idea that all Spanish-speaking countries belong to the same race or family of nations. The term raza (race) was not used in its biological sense as in the Nazi ideology; it referred to common cultural features such as historical experience, tradition, values and language. The conservative groups that adopted Hispanismo emphasized Spain's Catholic tradition and rejected liberalism and democracy.

Changing the term to Hispanidad, the Falange Española sought to restore the glory enjoyed by the Spanish Empire under Fernando and Isabel. They regarded the Jews as negative elements that opposed the traditional values of Spain. The Falange disseminated antisemitic publications, linking the campaign against the Jews with the struggle against the Republic.

Following the alliance between Franco and Hitler, Spain became a center of Nazi propaganda for the Spanish speaking world, and Havana served as an important base, centering around the Cuban branch of the Falange Española, which was established in 1936.

The political rift that divided the Spanish Colony corresponded with the socio-economic stratification. Lower class Spaniards, workers and new immigrants, tended to support the Republicans while the middle and upper classes identified with Nationalist rebels. The Spanish clergy, who dominated the Cuban Catholic Church as well as its educational network, had a strong influence on the the conservative elements in Cuban society.

Cuban nationalism, as expressed in the revolutionary ideology of the 1930's, identified with the Spanish Republic and believed there was a direct relationship between the colonial oppressors of Cuba and the Fascist rebel groups. They regarded the Spanish conservative elements in Cuba, who organized around the prestigious Casino Español, successors of the voluntarios. They accused the Catholic schools of serving their Fascist masters and opposing the basic interests of Cuba, undermining the national movement and the ideals of democracy and liberalism.

The ties between the Spanish bourgeoisie, the long-standing supporters of the Spanish colonial rule, the Catholic Church and the Spanish Falange which had relations with Nazi Germany, were best personified by José Ignacio Rivero, editor of the influential newspaper

Diario de la Marina. Rivero became one of the most ardent defenders of Franco and the key person in the Cuban branch of the Spanish Falange. He established close ties with the German diplomatic representatives in Havana. The Diario de la Marina, which received information supplied by the Trans Ocean Service (the Nazi press agency), became the most important organ of antisemitic propaganda in Cuba. His campaign against Jewish immigration, waged with the collaboration with Nazi agents, coincided with Franco's victory in Spain, that increased the influence of the Spanish Falange in Cuba.

Unlike the Spaniards, whose attitudes were based on economic considerations and political convictions, Cubans who disseminated Nazi antisemitic propaganda were motivated primarily by greed. Some of them were paid by Gestapo agents and later extorted money from the Jewish Community in exchange for remaining silent. The most outstanding antisemitic propagandist was Juan Prohías, who broadcast a daily radio program against the Jews between 1936 and 1940. In 1938 Prohías founded the "Cuban Nazi Party", but had to eliminate racial discrimination from the platform in order to obtain formal recognition.

German propaganda in Cuba focused on the struggle against Jewish immigration, which reached its peak during the first half of 1939. The contradiction between the Gestapo's policy to drive Jews out of Germany and its collaboration with the Auslands Organization to generate opposition to Jewish immigration in the countries of destination was well reflected in the St. Louis affair. The director of Hamburg-America Line, like other Germans living in Cuba, was a member of the Nazi Party and followed the orders of the Gestapo. The company collaborated with the Cuban immigration authorities in transporting Jewish immigrants to Cuba; at the same time, it financed the antisemitic campaign against Jewish immigration.

Cuban society considered Nazi ideology entirely unacceptable, since racial equality was one of the fundamental principles of Cuban nationalism. Cubans rallied in support of the Spanish Republic and the ideals it symbolized. The struggle on behalf of the Loyalists in Spain was led by the Communists, whose daily paper Hoy became the principal organ against antisemitism. Their alliance with Batista was also reflected in the international arena, where Cuba's representatives expressed solidarity with the democratic forces and denounced racial

and religious persecution.

Although the central elements of Cuban Creole society had not been prejudiced against Jews and criticized the policies of Nazi Germany, they were deeply influenced by the hostile atmosphere created by the intensive campaign of Nazi agents against Jewish immigration on the eve of the St. Louis affair. Their response to this antisemitic propaganda derived from their interest to maintain nationalized labor and protect the native population from further immigration of potential competitors in the labor market. The Nazi agents thus succeeded in their campaign against Jewish immigration, a campaign waged in the name of local interests; they failed, however, to penetrate Cuban national ideology.

Jewish Political Organizations

The 1933 Revolution in Cuba and the rise of the Nazis to power in Germany created a new political situation, the organizational network established during the immigration period was unable to cope with. The organizations founded by the immigrants, partially with the aid of U.S. Jewry, aimed to facilitate the economic and social integration of the Jews in Cuba, in addition to supplying social and ideological frameworks for the preservation of their heritage. Since 1933 the young Jewish Community of Cuba faced the need to defend its physical existence as well as to express its identification with world Jewry.

The ideological and political activities of Cuban Jewry centered around two organizations - Unión Sionista (Zionist Union) and Gezelshaft far Kunst und Kultur (Society for Art and Culture). The former served as an umbrella organization for all of the Zionist groups; the latter united the leftist circles and was dominated by the Communists. In the local Jewish arena, however, political power was held by the Centro Israelita, whose position as an all-embracing organization compelled it to remain neutral.

The Zionist organization of Cuba was not composed of different political parties. Rather it was founded as a Zionist Union, aimed towards uniting all Zionists. This attempt towards unity was primarily an expression of weakness and indifference; there were few Zionist activists among the Eastern European immigrants, and many of the early Zionist leaders emigrated to the U.S.

The Sephardic Community had a significant impact on the early history of the Union Sionista, reflected in the religious-traditional character of the Zionist activities and particularly in the Teodoro Herzl school - a joint enterprise of Chevet Ahim and the Unión Sionista. The growing number of Ashkenazim and the sense of alienation among the two sectors resulted in the gradual withdrawal of the Sephardim from the common framework and the formation of separate ideological sections such as Hashomer Hatzair and Hechualutz, which were distinctly Ashkenazi. While the Union Sionista was dominated by Eastern European Jews, a small number of Sephardim continued to serve on its board of directors, and its ideological positions were supported by the Sephardic Community. On the other hand, the American Jews refrained from participating in Zionist activities and Jewish politics.

As of 1935, Zionist activities in Cuba became philanthropic and centered around the annual campaigns of the Jewish Foundation Fund. This development was motivated primarily by the demands of the World Zionist Organization, which set the agenda of the Union Sionista; it was facilitated, however, by the general stability and slow economic progress of the local Jewish population as well as by the tragic news arriving from Europe and the growing consciousness of its responsibility for fellow Jews.

Communists, rivals of the Zionists, founded the Kultur Gezelshaft in an attempt to revive the Kultur Farain, which had been closed down by Machado. A small group of militant Communists continued to be active in the Cuban Communist Party; Like other aliens, however, they were pushed aside by their Cuban born counterparts, and their activities were limited to Jewish frameworks, where they served as secret missionaries of the party. The only exception was Fabio Grobart, who became a dominant figure in the Communist Party.

Legal recognition of the Communist Party and cooperation between the Jewish and Cuban born Communists in support of the Spanish Republic strengthened the position of the Kultur Gezelshaft in the Jewish street. Following the instructions of the CP, the Jewish Communist group attempted to enforce the policy of the Popular Front among the Jewish population in order to unite all of the forces against the common Fascist enemy. Their tactic was to unite all the Jewish organizations around the Centro Israelita, and penetrate into the

leadership of that organization. Since the Centro Israelita rejected their request to merge the two organizations but declared that its doors were open to every Jew, they decided to close the Kultur Gezelshaft in early 1939 and instructed all of their members to join the Centro Israelita on an individual basis.

The history of the Centro Israelita can be characterized as a constant struggle between its image as the central Jewish organization and its internal weakness and lack of funds. Campaigns to recruit new membership and funds as well as enhance the Centro's prestige as the leading organization, were followed by periods of internal conflict and stagnation, in which the continuity of the Centro's existence was questioned.

The two major functions of the Centro Israelita were: protection of Jewish immigrants, whose number had drastically decreased between 1930 and 1937, and maintenance of the largest Jewish school, which after a series of crises had become an autonomous institution. Nevertheless, the Centro Israelita was regarded by Cuban Jews as a sine qua non - an organization they all criticized but could not conceive of life without it.

In its early years, the Centro Israelita represented elements of the petite bourgeoisie, whereas the Kultur Farain represented the working class. Influenced by connections with U.S. Jewry, the leaders of the Centro Israelita were successful industrialists and merchants from Eastern Europe as well as some American Jews who were also active in the United Hebrew Congregation.

Socio-economic differences between the members of the Centro Israelita and the Kultur Gezelshaft became less distinct as a result of deproletarianization. The Centro opened itself to new elements which defined themselves as national-progressive. Their impact was reflected in the school's ideology, which emphasized Yiddish secular culture. They criticized the older leadership for focusing on financial campaigns and sought to turn the Centro Israelita into a popular organization, focusing on cultural activities in Yiddish. They did not espouse an explicit political ideology, however, and purported to preserve the apolitical character of the Centro Israelita.

The election campaign of the Centro Israelita in early 1939 became

a central political issue among Eastern European Jews. The older members feared that the Communist group would gain control over the central organization. A clandestine agreement between the former president of the Centro and the new, leftist members resulted in the election of the former board of directors, but granted representation to the Communist group. This aroused a public scandal, since the politization of the Centro Israelita was against the general Jewish consensus.

The entrance of Communists into the Centro Israelita did not strengthen them, but increased the opposition to their presence in the board. Attacks against the Communists reached their peak during the Molotov-Ribbentrop pact, and their failure in the 1940 elections brought them to reestablish their separate institution.

The Struggle for an Umbrella Organization

The first representative organ, Comité Intersocial Hebreo de Cuba, was founded in April 1933 in response to the persecutions of German Jewry; it was composed of the board of directors of the Centro Israelita and representatives of the American and Sephardic communities. In the twilight of Machado's dictatorship, the Military Governor of Havana refused to grant permission for public gatherings, fearing they would turn into demonstrations against the government. Erroneously attributing this refusal to the behavior of their representatives, a rival Comite Intersocial was organized. The Military Governor, however, refused to negotiate with a representative organ not accepted by the entire Jewish Community; the first umbrella organization was thus consolidated following pressure from the authorities.

Formally, the Comite Intersocial remained the representative organ of Cuban Jewry. During the turbulent period of the 1933 Revolution, the Centro Israelita formed the Comisión Juridica (Legal Committee) as the executive branch of the Comité Intersocial. Its main functions were to intervene among the military command and government officials on behalf of Jews charged with shooting at soldiers or in order to defend the life and property of Jews attacked by rioters. The efforts of the Comisión Juridica to rescue lives and ensure freedom were highly

appreciated by the Jewish public.

During Mendieta's term of office the Comisión was involved in freeing Jewish strikers who awaited expulsion from Cuba. However, as the political situation stabilized, there were fewer incidents requiring the intervention of the Comisión. Attempts to involve the representative organ in an economic boycott against Nazi Germany failed completely. Jews backed the Comisión Jurídica as long as their physical security was in danger. With the decline of external pressures, the Comisión Jurídica and the Comité Intersocial both ceased to exist.

In 1935, the members of the American community decided to take a more active part in the life of Cuban Jews; They founded a new group, also called the Jewish Committee for Cuba, in an attempt to consolidate all the philanthropic organizations and to create a new representative organ. Motivated by the growth of antisemitism in Cuba and events in Germany, the American Jews strove to raise the socio-economic level of Eastern European and Sephardic Jews in order to improve their image. In addition, they tried to put an end to antisemitic attacks through quiet diplomacy and economic incentives.

The failure of the Jewish Committee for Cuba reflected the social gap between the American and the Eastern European community. The Americans treated the lower class Eastern Europeans in a patronizing manner, which the latter refused to accept. The former believed that a representative organ should be composed of an elite group, capable to negotiate with high officials and act behind the scenes; the Eastern Europeans preferred to demonstrate openly against the antisemitic attacks and persecution of European Jewry.

The history of attempts to organize public demonstrations in protest against persecution of Jews in Germany and Poland reveals a community torn by internal conflicts between the various organizations, particularly between the Communists and the Zionists. The former sought to collaborate with non-Jewish elements in Cuban society, while the Zionists advocated independent Jewish action. The leaders of the Kultur Gezelshaft, backed by the Cuban Communist Party, were the most active group. They demonstrated against Nazi Germany and raised funds for the victims of the pogroms in Poland. The Sephardic Jews were willing to passively support any Jewish activity, but did not take

initiative. The Americans feared that open actions would incite antisemitism.

The pattern of cohesion only in the face of external danger, repeated itself in the campaign against organized antisemitism. As long as attacks against the Jews did not evoke a feeling of physical danger, Jewish organizations were incapable of overcoming internal divisions. In periods of despair they tended to turn to the Centro Israelita as the focus of Jewish social activities.

The wave of antisemitism that preceded the voyage of the St. Louis created the most difficult situation in the history of Cuban Jewry. The problem of Jewish immigration became a central issue for Cuban society in general, and the marginal Jewish Community became a target of public attacks. At the same time, the Centro Israelita was undergoing a deep crisis due to the debate between the Communists and their opponents. The initiative to create an umbrella organization passed into the hands of the Jewish Chamber of Commerce.

The Jewish Chamber of Commerce, founded in 1936, aimed to defend the professional rights of the Jewish merchants which were threatened by their Spanish competitors; it gradually became the principal defender against antisemitic attacks. In collaboration with other Jewish organizations, it founded the Comité de Defense Contra el Antisemitismo, which became the Comité Central de las Sociedades Hebreas de Cuba - an umbrella organization that represented all of the Jewish institutions in Havana and in the provincial towns.

The Comite Central embarked on a massive self defense campaign after the St. Louis returned to Europe, when the Gestapo discontinued its operations in Cuba and antisemitism began to decline. Nevertheless, had unity been achieved earlier, it would probably not have been effective; the young and small Jewish community of Cuba was too weak to fend off the massive attack against the Jewish immigration waged by Nazi Germany.

Immigration of Refugees from Germany and Austria

The desperate search for a haven for Jews seeking to flee Germany after Hitler's rise to power coincided with the period when Cuba sank to the depths of economic depression and was shaken by political turmoil that weakened its "pull" forces towards European immigration. In addition, the Law of Nationalization of Labor made Cuba legally inaccessible for immigrants seeking salaried employment.

Like other Latin American countries, Cuba was suggested as a destination for settlement of German Jews, even though it lacked adequate conditions. From 1933 to 1937, Cuba restricted its immigration policy, remaining open only to dependent relatives of Cuban residents, tourists or passengers in transit.

In 1936 the National Coordination Committee in New York began to send Jewish refugees to Cuba who had entered the U.S. with tourist visas and had to leave the country in order to change their status. Upon the initiative of the Jewish Joint Distribution Committee [henceforth: JDC] they founded the Joint Relief Committee in Havana, which was directed by some of the most prominent members of the local American community. Since the American Consulate in Havana had enough immigration visas on the German Quota at disposal, their stay in Havana was very short.

Jewish refugees from Germany, who came from the U.S. to Cuba in order to change their status, were joined in 1938 by refugees coming directly from Europe. The annexation of Austria and the policy of coercive emigration taken by the Gestapo expedited the departure of frightened Jews whose liberation from concentration camps was contingent upon their immediate emigration; under these circumstances, the "pull" forces of the countries of destination were no longer taken into consideration.

Cuba's policy towards immigration of Jewish refugees was articulated by its representative to the Conference of Evian in July 1938. After paying lip service to the refugees' suffering he declared that Cuba would be willing to participate in solving their problem within the framework of its legislation and considering its national interests. According to the Law of Immigration enacted in 1937, every immigrant entering Cuba had to deposit a bond of \$500; tourists or

passengers in transit (remaining in Cuba up to 30 days) were exempt from the bond.

Cuba's Foreign Minister denounced religious and racial persecution by Nazi Germany and Batista declared that the immigration authorities of his country would facilitate entry of political refugees from Germany. At the same time, however, the Cuban government further restricted immigration legislation. This legislature required citizens to obtain visas from Cuba's consular representatives and established the principle of selective immigration, according to which visas were to be granted only to immigrants who intended to settle in Cuba and could contribute to the country's industrial development.

The intervention of the Foreign Ministry in issues relating to immigration caused conflicts with the Department of Immigration, which was in charge of granting "permisos" (entry permits). These documents were issued before consular visas were required for immigration to Cuba. Foreign Minister Juan J. Remos tried to suppress the corruption that developed around the Commissioner of Immigration, Colonel Manuel Benitez, who circumvented the legal requirements by selling permits granting refugees the status of tourists or transit passengers.

The National Coordinating Committee in New York [henceforth: NCC] tried to reach a formal agreement with the Cuban government, according to which refugees arriving to Cuba under its auspices would be exempt from depositing a \$500 bond. The NCC and the Joint both sought to establish legal grounds for the entrance of Jewish refugees and reach a formal agreement with Colonel Batista, who was the real force in Cuba's government. Contacts with Batista were established through Laurence Berenson, President of the Cuban Chamber of Commerce in New York and a personal acquaintance of Batista.

Direct immigration from Germany, particularly after the Kristallnacht, complicated the situation of the refugees whose temporary stay in Cuba was extended for several months due to the growing number of refugees arriving directly from Europe and the drastic reduction of visas on the German Quota allotted to the U.S. Consulate in Havana. In the situation that developed the "permisos" granted by Benitez did not suffice to guarantee the safety of the refugees who had entered Cuba on a temporary basis, as tourists or passengers in transit.

While the NCC and the Joint continued to seek a legal arrangement with the Cuban authorities, the local Jewish Community, and particularly Jacob Brandon, director of the office of the Joint Relief Committee in Havana [henceforth: JRC], was convinced that continued entry of refugees could only be achieved collaborating with Benitez and his network of corruption. Since the local Jewish Community was incapable of coping with the financial and political burden of the JRC, the representatives of the philanthropic institutions in New York assumed full responsibility for the refugees arriving to Cuba.

In the process of reorganizing the JRC office in Havana, the JDC's representative came to the conclusion that the real master of Cuba's gates of entry was the Commissioner of Immigration, Manuel Benítez, and that formal agreements with the Cuban government were of little value. In January 1939, President Laredo Bru signed a new immigration law that required all applicants for immigration visas to obtain a written permit from the Foreign Ministry, confirmed by the ministries of Labor and Finance in addition to the \$500 bond. Tourists and passengers in transit were exempt from payment of bonds as well as from visas.

Conflicts between the above mentioned ministries, and the Minister of Labor's refusal to endorse any immigration applications, meant that the continuity of legal entrance into Cuba with the status of immigrants became virtually impossible. On the other hand, exemption of tourists and transit passengers from all obligations besides the former "permisos" was, as the American Consul put it, "admirably adapted for abuse". Benitez was thus free to direct the movement of immigration into Cuba and amass enormous profits for himself and his intermediaries, while they were protected by Batista, whose participation in the profits remains unclear.

The organization of Eastern European Jews, Centro Israelita, adapted to the political norms of Cuba and regarded acquisition of the permits demanded by Benitez as a legal means for the entry of refugees. The JRC, which represented the JDC and the NCC, had tried to combat illegal immigration, but realizing that it was the only way of rescue for the refugees tacitly accepted it.

During the first five months of 1939 the JRC centered its activities on social aid to the refugees, since the government's tolerance towards the continuity of immigration relied on the

obligation of the refugees not to become a public burden. The main problem facing the refugees was the prohibition of salaried work, which forced them into idleness which bred demoralization. Proposals to solve this problem through agricultural settlement proved to be unrealistic or motivated by greed, with the exception of the Quakers' training farm built by the American Friends Service Committee in collaboration with the JDC.

While the formal policy of the Cuban government was to prevent further immigration, between January and April 1939 there was an increase in the number of Jewish refugees who entered Cuba with permits sold by the Immigration Commissioner. The Gestapo, whose policy was the major cause for the refugees from Germany, collaborated with Benítez' corrupt network. At the same time it incited opposition to Jewish immigration, using as a leitmotif the warning that the refugees were coming to displace the local workers.

The elements opposed to Jewish immigration were not necessarily motivated by hostility towards the Jews. The two major rivals of Benítez were the Minister of Labor, who supported the law of nationalization of labor, and the Minister of Foreign Affairs, who strove to reduce corruption in the consular service. On May 5, 1939 President Laredo Bru joined their side, when he signed a new immigration law which required every passenger, including tourists, to obtain a written permit signed by the ministries of Foreign Affairs, Labor and Finance. Unaware of this change of the rules of the game, Benítez published new regulations stipulating that "permisos" signed before May 6th were still valid. This gave the Hamburg America Line legal grounds for disregarding the new law.

The St. Louis had left Hamburg on May 13th and arrived in Havana on May 27th, almost at the same time as two other ships - the French "Flandre" and the English "Orduña" - whose Jewish passengers were subject to the same fate as those aboard the German ship. The dramatic voyage was a well planned Nazi propaganda scheme, but contrary to the projection of the German Chargé d'Affaires in Havana, the success of the antisemitic campaign overrode the corruption of the Cuban officials.

While the German Embassy wanted the refugees to land and was interested in preserving friendly diplomatic relations with Cuba, anti-

Nazi elements in the Cuban government - particularly Foreign Minister Remos - perceived the landing of the St. Louis passengers as acquiescence to German demands. President Laredo Bru accused the Hamburg America Line of mocking the laws of his country and ordered the ship out of Cuba's territorial waters.

The departure of the St. Louis from Havana's harbor under military custody had a tremendous impact on the witnesses - heart broken relatives and friends of the passengers, the Jewish community, the Cuban population and representatives of the foreign press. Among the witnesses were the American Ambassador and Consul General, who faithfully obeyed their government's instructions to abide by the Good Neighbor Policy.

Although they tried not to interfere, high U.S. officials were involved in all of the details of the negotiations between the Cuban government and the representative of the JDC. They did not take any measures to change their government's position and refused to back the JDC or the NCC. The American Consul General adopted the position of President Laredo Bru, which blamed Laurence Berenson, who was considered "Batista's man", for the failure of the negotiations between them.

President Laredo Bru depended on the support of his Chief of Staff, the strong man of Cuba. Nevertheless, he tried to maintain an independent policy and rebel against the rule of Batista, although his powers were limited. Batista had publicly defended Jewish refugees and confronted Jewish philanthropic agencies in the U.S. on their behalf. At the same time, he avoided contact with their representatives in Cuba, especially in view of the antisemitic atmosphere aroused by Nazi agents, which coincided with the campaign for the Legislative Assembly that was intended to pave his way towards the presidency. Batista abstained from the public negotiations about the St. Louis, although he was the main force behind the scenes. The principal representatives of President Laredo Bru in his negotiations with Laurence Berenson belonged to the inner circle of Batista, who was present in the meeting in which the president reached the final decision concerning the St. Louis' passengers.

In public, Laredo Bru espoused solidarity with the refugees on humanitarian grounds, while stressing his commitment towards national

sovereignty. Laredo Bru assumed that U.S. Jewry had unlimited resources, but his financial demands from Berenson were based on legal foundations and were not intended to grant him personal profits. He was forced, however, to accept Batista's men as his representatives in the negotiations with Berenson.

Berenson misinterpreted the new circumstances, in which military men belonging to Benitez' clique appeared as the President's emissaries. His financial offers were based on the President's original demands which relied on Cuban immigration laws requiring passengers to deposit bonds in order to guarantee them a living, and were not intended to enter the personal accounts of Batista's men. Even though Berenson may have made tactical errors, his failure should be attributed to the president's initial objection to the landing of the passengers as well as Batista's assessment that he would not benefit from it.

Berenson came to Havana on an impossible mission: As representative of the JDC he had to abide by the law and refrain from bribing Cuban officials in exchange for the refugees' lives. Having failed to prevent the passengers' departure, the JDC's directors did all they could to save their lives and were willing to allocate a large sum of money in order to meet the requirements of the Cuban government. Unfortunately the elements in favor of the refugees' landing did not want the JDC's money to be legally deposited into the Cuban treasury, whereas those who represented the rule of law in Cuba were opposed to the entrance of the ship.

The St. Louis Affair marks the end of Jewish immigration to Cuba prior to World War II. The Cuban government washed its hands clean of Benítez' permisos, and denied legal or moral responsibility for the documents that bore the signature of the Commissioner of Immigration. Benitez' successor strictly observed the immigration laws and followed Laredo Bru's instructions; thus the gates of Cuba were totally closed in front of the Jewish refugees.

It should be added that a second wave of Jewish refugees entered Cuba between October 1940 and April 1942, under the Presidency of Fulgencio Batista. Having regained the authority to grant landing permits, immigration Commissioner Jose Ituarte was able to reestablish the business of Jewish refugees, undisturbed by Nazi propaganda.

Conclusion

Jewish immigration to Cuba was made possible by the military occupation of the United States and by the environment of tolerance and social openness that characterized Cuban society. Nevertheless, economic opportunities during the period of sugar expansion had little impact on the immigration of Jews. Their settlement in Cuba and the development of the Jewish community were primarily an outcome of U.S. Quota Acts.

The structure of Cuban economy around one export product limited the range of economic opportunities available to minority groups. The 1933 Revolution further limited foreign labor and motivated deproletarianization among the alien population. At the same time it accelerated competition between minority groups and led to manifestations of antisemitism in the Spanish Colony.

Three different groups of Jews came together in Cuba. They preserved their identity by establishing institutions modeled after their communities of origin. Their central organization, however, reflects the impact of U.S. Jewry on the process of integration.

The participation of Jews in the foundation of the Communist Party constituted their only imprint on Cuban political life. The small and marginal Jewish group became the center of the Cuban public arena as a result of external forces - specifically Nazi policy - that brought thousands of Jewish refugees to Cuba and at the same time incited a fierce campaign against them. The St. Louis episode, which marked the end of the consolidation period in the history of Cuban Jewry, put the Jewish community to the test and revealed its helplessness.

CONTENTS

Map of Cuba	
Map of Old Havana	
Introduction.....	1
Notes.....	7
Chapter A: <u>The Background of Jewish Settlement in Cuba</u>	
A.1. Cuba Under Spanish Rule.....	9
Notes.....	20
A.2. The Legal and Social Framework of Jewish Existence.....	24
Notes.....	31
Part I: <u>Cuban Jewry 1902-1933</u>	
Chapter B.1. Political and Economic Development in Cuba During the Period of Jewish Immigration.....	35
Notes.....	41
Chapter B.2. Jewish Immigration to Cuba.....	43
Notes.....	59
Chapter C. Economic Integration During the Period of Immigration.....	65
Notes.....	75
Chapter D. <u>Consolidation of the Jewish Institutional Network</u>	
D.1. The Beginning of Jewish Organization.....	81
Notes.....	90
D.2. The Impact of U.S. Aid on the Institutional Structure..	94
Notes.....	107
D.3. Jewish Organizations Under Machado's Dictatorship.....	115
Notes.....	127
Conclusion of Part I.....	133
Part II: <u>Cuban Jewry 1933-1939</u>	
Chapter E. <u>Economic and Social Integration of Cuban Jewry</u>	
E.1. Political and Economic Developments in Cuba.....	136
Notes.....	145
E.2. The Impact of the 1933 Revolution on the Occupational Composition of the Jews.....	149
Notes.....	159

E. 3. Problems of Adaptation in Cuba as Reflected in Education and Welfare Institutions.....	163
Notes.....	171
Chapter F. <u>The Attitude of the Majority Society Towards the Jews and the Problem of Antisemitism</u>	
F.1. The Influence of the 1933 Revolution on Antisemitism...	175
Notes.....	183
F.2. European Antisemitism and its Influence.....	187
Notes.....	199
F.3. The Influence of the Antisemitic Campaign on the Attitude of Cuban Government and Society.....	205
Notes.....	209
Chapter G. <u>Jewish Political Organization</u>	
G.1. Political Organization.....	214
Notes.....	228
G.2. Defense Against Antisemitism and Foundation of Umbrella Organizations.....	233
Notes.....	244
Chapter H. <u>Immigration of Refugees to Cuba</u>	
H.1. Cuba's Immigration Policy and the Problem of Jewish Immigration.....	249
Notes.....	255
H.2. Immigration of Refugees in 1938.....	258
Notes.....	268
H.3. Law No. 55 and Its Consequences.....	272
Notes.....	286
H.4. Closing the Gates: The St. Louis Affair.....	291
Notes.....	311
H.5. The Refugee Problem Following the St. Louis Affair.....	318
Notes.....	322
Summary and Conclusions.....	327
Appendices.....	342
Bibliography.....	350
List of Interviews.....	368

**יהדות קובה 1898-1939 :
התגבשות קהילתית ומגמות השתרשות
בלחץ התמורות ביהדות העולם ובחברה הקובנית**

חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה

מוגש לסינט האוניברסיטה העברית

על ידי מרגלית בז'רנו

ירושלים, תשרי תשנ"ג, אוקטובר 1992

העבודה נעשתה בהדרכת:

פרופ' חיים אבני

ופרופ' פרד ברונר

תוכן הענינים

מפת קובה ומיקומה הגאוגרפי

מפת האואנה הישנה וסביבתה

מבוא..... 1

הערות..... 7

פרק א': הרקע להווצרות הישוב היהודי בקובה

א. 1. קובה תחת שלטונה של ספרד..... 9

הערות..... 20

א. 2. הרקע החוקי והחברתי לקיום היהודי בקובה..... 24

הערות..... 31

חלק I : יהודי קובה 1902-1933

פרק ב. 1. המסגרת הפוליטית והכלכלית בתקופת ההגירה היהודית..... 35

הערות..... 41

ב. 2. ההגירה היהודית לקובה..... 43

הערות..... 59

פרק ג': ההשתלבות הכלכלית בתקופת ההגירה..... 65

הערות..... 75

פרק ד': התגבשותה של המערכת הארגונית היהודית בקובה

ד. 1. ראשית ההתארגנות היהודית בקובה..... 81

הערות..... 90

ד. 2. השפעת הסיוע של יהודי ארה"ב על המבנה הארגוני..... 94

הערות..... 107

ד. 3. ההתארגנות היהודית תחת הדיקטטורה של מצ'אדו..... 115

הערות..... 127

133

סכום חלק I

חלק II : יהדות קובה 1933-1939

פרק ה' : ההשתלבות הכלכלית והחברתית של היהודים

ה. 1. הרקע הכללי: ההתפתחויות הפוליטיות והכלכליות בקובה..... 136

הערות..... 145

ה. 2. השפעת מהפכת 1933 על ההרכב התעסוקתי של היהודים..... 149

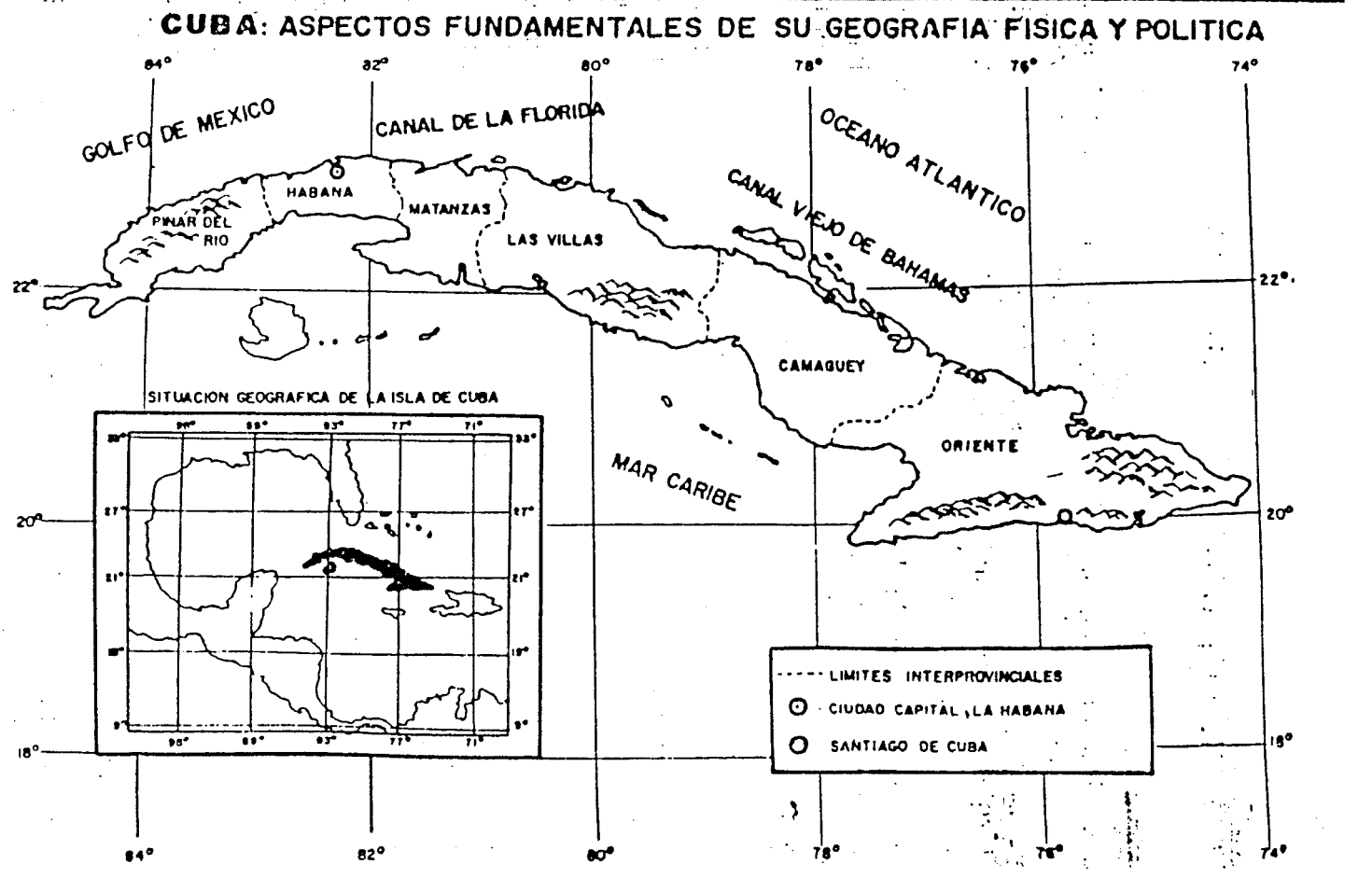
הערות..... 159

ה. 3. בעיית ההתאקלמות בקובה בראי מוסדות החינוך והסעד..... 163

171.....	הערות.
	פרק ו': עמדתה של חברת הרוב כלפי היהודים ובעיית האנטישמיות
175.....	ו. 1. השפעת המהפכה של 1933 על תופעת האנטישמיות.
183.....	הערות.
187.....	ו. 2. אנטישמיות מיובאת מאירופה וצנורות השפעתה.
199.....	הערות.
205.....	ו. 3. השפעת המערכה האנטישמית על יחס הממשלה והחברה.
209.....	הערות.
212.....	ו. 4. סכום.
	פרק ז': ההתארגנות היהודית בזירה הפוליטית הלאומית והבינלאומית
214.....	ז. 1. ההתארגנות הפוליטית.
228.....	הערות.
233.....	ז. 2. התגוננות בפני אנטישמיות ומגמות להקמת ארגוני גג.
244.....	הערות.
248	פרק ח': <u>הגירת פליטים לקובה בתקופת השואה</u>
249.....	ח. 1. מדיניות ההגירה של קובה ובעיות ההגירה היהודית.
255.....	הערות.
258.....	ח. 2. ההגירה בשנת 1938.
268.....	הערות.
272.....	ח. 3. חוק 55 ותוצאותיו.
286.....	הערות.
291.....	ח. 4. המאבק לחסימת השערים: פרשת סנט לואיס.
311.....	הערות.
318.....	ח. 5. בעיית הפליטים בעקבות פרשת סנט לואיס.
322	הערות.
324.....	ח. 6. סכום.
327.....	סכום ומסקנות.
341.....	הערות.
342.....	נספחים.
350.....	<u>ביבליוגרפיה</u> ורשימת קיצורים.
368.....	רשימת עדויות.

מפת קובה ומיקומה הגאוגרפי

המקור : La Población de Cuba : Centro de Estudios Demográficos,
CICRED Series, Instituto Cubano del Libro, La Habana 1974

מפת האוואנה הישנה וסביבתה

המקור: La Habana, 1956
.General Drafting Co., Inc., N.J., E.U.A

מבוא

הגדרת נושאי המחקר ומיקומם בהסטוריה של עם ישראל

העבודה שלפנינו עוסקת בתולדות יהודי קובה מתום השלטון הקולוניאלי ופתיחת האי בפני הגירה יהודית (1898), עד לאחר פרשת סנט לואיס (יוני 1939), ונעילת השערים בפני הפליטים היהודיים ערב מלחמת העולם השנייה. בתוך מסגרת כרונולוגית זו ייחקרו הנושאים הבאים:

א. הרקע החוקי והחברתי להוצרותו של ישוב יהודי בקובה - ההרכב האתני של האוכלוסייה, יחסה כלפי הדת וגיבושה של המסגרת החוקית שאיפשרה את הקיום היהודי.

ב. ההגירה היהודית לקובה - גורמיה, עיתויה ומרכיביה, על רקע כוחות המשיכה של הארץ הקולטת בהשוואה לאלטרנטיבות הגירה אחרות ולתנועת ההגירה הכללית.

ג. תהליכי השתלבותם הכלכלית של היהודים, תוך הבחנה בין קבוצות מוצא וגלי הגירה שונים; השפעת המשבר העולמי וגיבושה של מדיניות לאומנית על שינויים במבנה הכלכלי של המיעוט היהודי, ובדיקת המקרה היהודי בתוך כלל אוכלוסיית הזרים.

ד. הוצרותה של המערכת הארגונית של הישוב היהודי כגשר בין המופת הארגוני של קהילות המוצא לבין המציאות החברתית בארץ החדשה; חלקה של יהדות ארה"ב בגיבוש הארגוני של יהודי קובה; הקונפליקט בין מגמות לפיצול פנימי בהתאם לקבוצת מוצא, מעמד כלכלי-חברתי או השתייכות אידאולוגית, לבין מגמות אחדות על רקע התגוננות בפני אפליה ואנטישמיות.

ה. השפעת ההתפתחויות הפוליטיות בשנות ה-30 על היחס כלפי היהודים - הקשר בין מהפכת 1933 לבין גילויים של אנטישמיות כלכלית; השימוש בתומכי הלאומנים בספרד כצנור להחדרת האנטישמיות הנאצית; משמעות התמיכה במדיניות החזית העממית על היחס כלפי היהודים.

ו. הגירת הפליטים היהודיים לקובה ומכלול הגורמים שהיו מעורבים בה - הפליטים מגרמניה ואוסטריה, רשויות השלטון הקובניות על דרגיהן השונים, סוכני הגירה, הג'וינט, הקונסוליה של ארה"ב, הקהילה היהודית המקומית, מנגנון התעמולה של גרמניה הנאצית ותומכיו בחברה הקובנית.

חקר תולדותיה של הקהילה היהודית בקובה קשור לשני נושאים מרכזיים בהסטוריה של עם ישראל בין שתי מלחמות העולם: ההגבלות על ההגירה לארה"ב כתוצאה מחוקי המכסה והחיפוש אחר מקומות מקלט לפליטים מגרמניה ואוסטריה. מדיניות השערים הסגורים של ארה"ב בלמה את תנועת ההגירה שזרמה מאירופה לאמריקה לאחר מלחמת העולם הראשונה, והעלתה על מפת ההגירה היהודית אפיקי התיישבות חדשים, בתוכם ישובים יהודיים בכל רחבי אמריקה הלטינית, שנוצרו או התרחבו כתוצאה ישירה מקביעת חוקי המכסה. קובה שימשה תקופה מסויימת כתחנת מעבר

למהגרים שהמתינו לקבלת האשרה האמריקנית, או כשער אחורי למהגרים שניסו להכנס לארה"ב בדרכים בלתי חוקיות. קובה הפכה לאחת מחזיתות המאבק של ממשלת וושינגטון נגד עקיפת חוקי ההגירה, ולבסיס לפעילותם של ארגוני הגירה יהודיים-אמריקניים שמילאו תפקיד של מתווכים בין צורכי ההגירה היהודיים לבין המדיניות של ארצם.

קובה היתה אחת מארצות היעד של הגירת הייאוש של התקופה שלאחר סיפוח אוסטרליה, ובמיוחד לאחר ליל הבדולה, שנבחרו תוך ניתוק מכל הגיון כלכלי ובניגוד למדיניות ההגירה הרשמית שלהן, בשל הסדקים בחומת ההגירה שפתחו נתיב של בריחה מאירופה. השימוש בקובה כמקום הצלה היה אפשרי רק כתחנת מעבר זמנית, עד לקבלת אשרות הכניסה לארה"ב; מושבת הפליטים שנוצרה בקובה היתה בת חסותה של יהדות ארה"ב.

קובה הטביעה את חותמה בספרי ההסטוריה של עם ישראל בפרשת סנט לואיס, שהפכה סמל לקשיחות לבו של העולם הדמוקרטי כלפי הפליטים היהודיים, והנציחה את הרגע שבו קובה הפכה שותפה פסיבית לפשעיה של גרמניה הנאצית. מטרת המחקר להביא תמונה מאוזנת על תפקידה של קובה בהגירת ההצלה ערב מלחמת העולם השנייה, ולהאיר את השפעת מדיניות ההגירה הנאצית על ארצות הקליטה של הפליטים.

מקומה של קובה בהסטוריה של יהדות אמריקה הלטינית

דרכה ההסטורית של קובה היתה שונה מזו של שאר מדינות אמריקה הלטינית, שלאחר שהכריזו על עצמאותן סביב 1820 היו זירה למאבקים ממושכים על חופש הדת - התנאי הבסיסי לקיום חיים יהודיים על אדמתן. קובה זכתה בעצמאות בפתחה של המאה העשרים, לאחר תקופת מעבר של שלטון צבאי אמריקני שהחיל עליה את חוקתו הליברלית, שהבטיחה שוויון מלא לבני כל הדתות. אותה שעה בשלה כבר בכל מדינות היבשת ההכרה בזכותם של הלא-קתולים להנות מחופש הפולחן, בחלקן הופרדה הדת מן המדינה, וברחבי היבשת התקיימו כבר גרעינים של ישובים יהודיים מאורגנים.

מלחמת 1898, הידועה בהסטוריוגרפיה הקובנית כ"מלחמת ספרד-קובה-ארה"ב", גרמה לניתוק החוליה האחרונה שכבלה את אמריקה לספרד. בהסכם פריס, שנחתם בעקבות תבוסתה במלחמה נגד ארה"ב, נאלצה ספרד לוותר על מושבותיה בקובה, פורטו ריקו והפיליפינים. האכזבה מן המפלה עוררה תסיסה רוחנית בחוגים אינטלקטואליים בספרד, שהביאה להגדרה חדשה של יחסי המטרופולין עם מושבותיה לשעבר, שבה מאפייני התרבות המשותפת - כשפה, מערכת ערכים ודת - תפסו את מקומה של השליטה הפוליטית. קובה העצמאית נולדה על פרשת הדרכים שבה ספרד חדלה להיות האימפריה המשעבדת, והפכה למקור השראה רעיוני, ששניים מגילוייו הבולטים היו תנועת ההיספניסמו (hispanismo) והתנועה האנרכו-סינדיקליסטית¹. באמצעות המגע עם שלוחיהן של תנועות אלה חל שינוי בתפיסת תפקידה ההסטורי של ספרד כלפי היהודים באמריקה

הלטינית - כגורם שסגר אותה בפניהם והעלה על המוקד את אלה שנכנסו אליה בסתר; נוצר קשר חדש בין היהודים לבין ספרד של המאה העשרים, שהיה עתיד לקבל משמעות מיוחדת בימי מלחמת האזרחים, כאשר אוהדי הרפובליקה הספרדית היו לבעלי בריתם של היהודים, ואילו הכוחות הלאומניים ותומכיהם מעבר לים עשו יד אחת עם גרמניה הנאצית.

השינוי בתפיסת השייכות לארץ האם, ומתן הלגיטימציה לפלורליזם דתי חלו בתקופה שבה התנהלה במלוא תנופתה תנועת הגירה המונית מאירופה לארצות שמעבר לים, שאף כי כוונה בעיקר לארה"ב, היתה שעתן הגדולה של התנועות ששאפו לאכלוס מרחביה הריקים של היבשת הדרומית בעובדי אדמה חרוצים מאירופה, להחליף את העבדים שוחררו בכוח אדם לבן זול, או לשפר את האיכות הגזעית של האוכלוסיות האוטוכטוניות שנתפסה על ידם כנחותה מזו של ילידי אירופה. עליית כוחם של הגורמים ששאפו לגוון את ההרכב האנושי של אוכלוסיותיהם פתחו בדיעבד את מרבית מדינות אמריקה הלטינית בפני ההגירה היהודית².

היהודים שהגיעו אל אמריקה הלטינית בתקופה שעד 1914 היו חלק קטן מתנועת הגירה שכוונה ברובה לצפונה של היבשת, בבחינת יובלים צדדיים שהסתעפו מן האפיק המרכזי, או טיפות שניתזו לצדדים. כמו קבוצות מהגרים אחרות, הם פנו בעיקר לארצות בעלות אוכלוסיה אירופית גדולה בשלב מוקדם של תיעוש, שפתחו בפניהם הזדמנויות לקידום כלכלי. חלקם נגררו אחרי מהגרים נוצריים בני ארצם, שחיפשו את מזלם בארצות שכלפיהן חשו קרבה תרבותית, דוגמת המהגרים מארצות הים התיכון; יהודים דוברי לדינו העדיפו את אמריקה הלטינית בשל הקרבה הלשונית לשפת אמם. הצלחתם של ראשוני המהגרים, שהעזו לפלס דרך אל אזורים בלתי מוכרים או שנסחפו אליהם בשל נסיבות מקריות, הפכה אבן שואבת לבני קהילות המוצא שלהם שבאו בעקבותיהם.

בעקבות מדיניות השערים הסגורים של ארה"ב (1921-1924) עלו מדינות אמריקה הלטינית על סדר יומם של ארגוני ההגירה היהודיים, כיעדים אלטרנטיביים לארה"ב. בשנות ה-20 חל גידול ניכר באוכלוסיה היהודית של היבשת ונוצרו ישובים יהודיים חדשים גם במדינות שבחלקה הצפוני והמרכזי של אמריקה הלטינית. מהגרים אלה הגיעו לארצות הקליטה בתנאים נחותים מאלה של קודמיהם, לאחר שחלפה שעתה הגדולה של ההגירה.

בארצות שקלטו את מירב המהגרים (ארגנטינה, ברזיל ואורוגואי), האוכלוסיה הילידה היתה מפולגת בין אוליגרכיה קרקעית קריאולית לבין המוני אכרים חסרי קרקע, וענפי המסחר והתעשייה היו בגדר חלל כלכלי שנתמלא על ידי המהגרים האירופיים, שהיו הבסיס לצמיחת המעמד הבינוני העירוני. במדינות אלה צמח גם פרולטריון יהודי, שהיה שותף למאבקים הפוליטיים של תנועות הפועלים המקומיות. לאחר מלחמת העולם הראשונה, התחזקה ההתפתחות התעשייתית שהיתה מלווה בצמיחת מסחר לתצרוכת המונית; אולם תנופת הצמיחה התנפצה אל קרקע המשבר הכלכלי העולמי שהתסיס

את כל הרבדים החברתיים, ועורר איבה כלפי המהגרים. ההגירה היהודית, שחדלה לפעול על פי חוקים כלכליים והפכה להגירה שבכפייה, נאלצה להתמודד עם מציאות חדשה, שבה ענפי הכלכלה שהיו פנויים ליוזמתם של מהגרים הפכו נושא לתחרות עם בני הארץ ועם קבוצות ותיקות יותר של מהגרים.

בעקבות המשבר הכלכלי העולמי נתחלף הביקוש לידים עובדות באבטלה המונית,

ועלה כוחן של אידאולוגיות לאומניות שביקשו לשמר את האופי האתני, התרבותי או הדתי של ארצם. כמעט כל מדינות אמריקה הלטינית הטילו הגבלות על כניסת המהגרים, שהיו מבוססות על הצרכים הכלכליים של הארץ הקולטת או על השקפת עולמם של קובעי המדיניות. הגבלות אלו היו מכוונות במיוחד נגד היהודים, שמאז עליית הנאצים לשלטון בגרמניה הפכו לצרכני ההגירה העיקריים. על אף ההגבלות החוקיות נמשכה ההגירה היהודית, שהפכה לביקוש נואש אחרי מקומות מקלט מבעד לכל סדק אפשרי. גם ארצות בעלות אוכלוסייה אינדיאנית גדולה, וחסרות תשתית לקליטתה של הגירה אירופית, דוגמת פרו, פרגואי, בוליביה ואקוודור, הפכו ליעדים רצויים, ולו כפתרון לשעה, עבור יהודים שנמלטו מאימת מחנות הריכוז.

ההסטוריה של יהודי קובה משקפת כמה מבעיות היסוד של יהדות אמריקה

הלטינית: הצורך להגר לא נקבע על ידי כוחות המשיכה של הארץ הקולטת אלא על ידי גורמי הדחיה מאירופה; קשיי ההשתלבות בתוך מציאות כלכלית וחברתית הרחוקה לחלוטין מנסיון חייהם הקודם; עיתוי ההגירה בתקופת משבר כלכלי ועל רקע התחזקות הכוחות הלאומניים בחברה הקולטת; חשיפה להתקפות אנטישמיות עקב שילוב בין מסורת קתולית, תחרות כלכלית והשפעה פוליטית של התנועות הפאשיסטיות באירופה - תחת מכבש תעמולתי אדיר של גרמניה הנאצית.

ייחודה של יהדות קובה נובע מאופייה של המדינה שבתוכה היא צמחה - הנבדלת

ממדינות היבשת בהרכבה האתני, במיקומה הגאוגרפי ובגורלה ההסטורי. ההרכב האתני של קובה היה שונה מזה של ארצות ההגירה הוותיקות בדרומה של היבשת, שרוב אוכלוסייתן לבנה, כמו גם מזה של ארצות "אינדו-אמריקה", עם אוכלוסייה אוטוכטונית גדולה; אוכלוסייתה נבנתה מלבנים ממוצא ספרדי - קריאולים או ילידי ספרד, שחורים ממוצא אפריקני ובני תערובת מולאטים. הגאוגרפיה שלה - כאי החולש על אזור בעל חשיבות אסטרטגית רבה - גזר את גורלה ההסטורי: לאחר השחרור מספרד קובה הפכה לגרורה פוליטית של ארה"ב. בנבדל מארצות אמריקה המרכזית ("רפובליקות הבנות"), שהיו כפופות להשפעתה הפוליטית של ארה"ב כתוצאה מן האינטרסים הכלכליים שלהן, קובה היתה שטח חסות אמריקני בכוח הנספח לחוקת היסוד שלה, שהעניק לארה"ב את הזכות להתערב בענייניה הפנימיים. במשך כל התקופה שמ-1898 ל-1934 ארה"ב ראתה את עצמה כאחראית לגורלו הפוליטי של האי השכן; ליחסים שבין ממשלות קובה לארה"ב היו השלכות גם על גורלם של המהגרים היהודיים.

קובה מאוזכרת במחקרים העוסקים בתולדות ההגירה היהודית, הן בקשר למקומה בפעולות ארגוני ההגירה היהודיים כהיאס וג'וינט, והן במאזן ההצלה בתקופת השואה³. רישומה הבולט ביותר הוא בפרשת סנט לואיס, המתוארת במרבית הספרים העוסקים בנושא הגירת הפליטים, ואף זכתה לכמה מחקרים מיוחדים⁴.

המחקר המקיף היחיד שנתפרסם עד כה על תולדות יהודי קובה הוא ספרו של בוריס ספיר, שעמד בראש צוות לכתיבת ההסטוריה של יהודי קובה, שהוקם על ידי הג'וינט מפליטים יהודיים ששהו בקובה בבטלה מאונס בתקופת מלחמת העולם השנייה. ספר זה, וכן מספר מאמרים באידיש שהתבססו על ממצאי המחקר⁵, מהווה תרומה חשובה לחקר יהודי קובה מראשית המאה ועד 1943, אף כי הוא חסר את הפרספקטיבה להערכת המשמעות של המאורעות. המחקר התבסס על חומר ראשוני שעמד לנגד עיני החוקרים ומאז אבד, כגון ספרי הפרטיבלים של ה"אידישער צענטער", שסכום שלהם התפרסם בספר היובל לתולדות הארגון⁶. המחקר גם תרם לאיסוף תעודות, שחלקן נשמר בארכיון הג'וינט או באוסף לייזער ראן שבארכיון ייבוא. המחקר של ספיר התמקד בעיקר בתולדות ההתארגנות של יהודי מזרח אירופה; חסרונו הבולט הוא בהתעלמות מחלקם של היהודים האמריקניים והספרדיים. שני מחקרים על תולדותיהן של שתי קהילות אלה נגנזו על ידי ספיר, שהתייחס לתולדות הישוב לפני שהתחילה ההגירה ממזרח אירופה כ"פרהיסטוריה"⁷.

ספרה של יהודית אלקין, שהוא המחקר הכוללני היחיד שנתפרסם עד כה על תולדות יהודי אמריקה הלטינית, מייחד ליהודי קובה מקום ניכר, כאילוסטרציה לתהליכים המרכזיים המאפיינים את יהודי היבשת. עם זאת, המחקר איננו חורג מסכום של מאמרים שהופיעו בפריודיקה היהודית קובנית⁸.

רוברט לוין השלים לאחרונה מחקר המקיף את תולדות יהודי קובה מראשית ההגירה עד 1991, במטרה לשחזר את המאפיינים המיוחדים של תולדות יהודי קובה, ולשלבם בקונטקסט ההסטורי הרחב יותר - הקובני, הלטינו אמריקני והעולמי⁹.

חשיבות המחקר בבניית הרקע הכללי ובמיקום הבעייתיות של יהודי קובה, תוך התבססות על ביבליוגרפיה מחקרית רחבה ומעודכנת. חולשתו העיקרית במיעוט החומר הנוגע למהות ההסטוריה היהודית קובנית; בלא שימוש במקורות ראשוניים כתובים או גישה לפרסומים באידיש לוין מסתמך על עיבודים מכילי שני ושלישי שהופיעו באנגלית ובספרדית. הוא עושה שימוש נרחב ובלתי מבוקר בתעוד בעל פה, הנותן למחקר אופי אימפרסיוניסטי.

הניתוח הדמוגרפי המהימן ביותר שנתפרסם עד כה על תולדות יהודי קובה מצוי במאמרם של קפלן, מונקרז ושטיינברג, המקיף את התקופה שמראשית ההגירה עד המהפכה של קסטרו, תוך התבססות על מקורות יהודיים קובניים¹⁰.

עבודת איסוף המקורות לעבודה זו היתה מבוססת על ההנחה שלא אוכל להשתמש בחומר המצוי בקובה. לפיכך התמקדתי בחומר ארכיוני יהודי-קובני שמצא את דרכו אל מחוץ לקובה, בהתכתבות של ארגונים יהודיים קובניים עם ארגונים בחו"ל (היאס, ג'וינט וההסתדרות הציונית) ובחומר ארכיוני של נציגויות דיפלומטיות זרות בהאואנה. שנים אחדות לפני המהפכה של קסטרו הפקיד לייזער ראן בארכיון יווא חלק ניכר מן התעודות שנאספו לפרויקט ההסטוריה של ספיר, ובכך הציל אותן מאובדן. אוסף התעודות שלו נועד לייצג את כל הארגונים היהודיים שפעלו אי פעם בקובה, אולם הוא מקוטע מבחינת רצף הזמן. בארכיון יווא שמורים גם עותקי ההתכתבות של היאס עם האידישער צענטער.

בארכיון הג'וינט שמורה כל ההתכתבות שבין משרד ה-Joint Relief Committee בהאואנה לבין המרכז של הג'וינט בניו יורק, והוא מקור ראשון במעלה לחקר בעיית הפליטים בתקופת השואה, ובמיוחד לחקר מעורבותו של הג'וינט בטיפול בפליטים. ארכיון הג'וינט מכיל גם תעודות על ההגירה היהודית ממזרח אירופה בשנות ה-20, ועל מעורבותם של היאס וארגונים יהודיים אחרים בארה"ב בסיוע לקליטתם של יהודי קובה.

הקונסוליה הכללית של ארה"ב היתה גורם מרכזי בחיים הפוליטיים של קובה; הארכיון הלאומי בושינגטון מכיל תעודות רבות הדנות בנושאים רלבנטיים לחיי היהודים בקובה או מוקדשות באופן בלעדי לבעיות הישוב היהודי, כגון בעניני הגירה, פעילות קומוניסטית, האנטישמיות הנאצית ופרשת סנט לואיס. דווחי השגרירות הבריטית, השמורים ב-Public Record Office, מהוים מקור מצוין לסיטואציה הכללית בקובה, היחס לתושבים הזרים, פעילות הפלנחה הספרדית והסוכנים הנאציים ובעיות ההגירה היהודית. מכתבי משרד החוץ הגרמני השמורים בארכיון יד ושם מתמקדים בפרשת סנט לואיס.

המקורות הארכיוניים בארץ ובמיוחד הארכיון הציוני המרכזי תורמים בעיקר לחקר תולדות התנועה הציונית בקובה. חומר תעודי נוסף מצוי בידיים פרטיות; במיוחד יש לציין את ארכיונו האישי של דוד אוטיאנסקי, כתב ה-Jewish Telegraphic Agency ואחד העסקנים הבולטים בחיי יהדות קובה, שמחקר זה מוקדש לזכרו¹¹.

העתונות היהודית קובנית, ובמיוחד העתונים אויפגאנג (1927-1930) והאוואנער לעבן (1932-1939), משמשת כמקור עיקרי לשחזור הארועים המרכזיים בחיי יהודי קובה והבעיות שהעסיקו את הציבור היהודי. פעולה מקיפה של תעוד בעל פה נועדה לתעד את זכרונותיהם של יהודי קובה, לספק מידע על תחומים שאינם מכוסים על ידי המקורות הכתובים ולהבהיר שאלות בלתי מובנות.

נסיעתי לקובה, בסוף 1990, איפשרה לחשוף נדבכים שחשבתי שיוותרו סמויים מעיני. ספר הפרטיכלים הראשון של הקהילה היהודית אמריקנית, ביחד עם תעודות נוספות המאירות את ראשית ההתארגנות היהודית בקובה, שמורים בארכיון "עדת ישראל". הקהילה הספרדית "שבת אחים" לא השכילה לשמר את ספרי הפרטיכלים שלה,

אולם ספר הפרטיכלים של "ביקור חולים" מאיר היבטים חשובים בתולדות ההתארגנות הספרדית. בארכיון בית הקהילה היהודית (Casa de la Comunidad Hebrea de Cuba או Patronato) שמור חומר תעודי מקוטע ואקראי, הנוגע להיבטים שונים של החיים היהודיים; רוב ספרי הפרטיכלים שנשתמרו הם מן התקופה שאחרי 1950, ואינם תורמים למחקר זה.

בארכיון הלאומי של קובה נבדקה בעיקר החטיבה המרכזת את מכתבי לשכת הנשיא (Presidencia), הכוללת חומר חשוב על בעיות הגירה, פעילות קומוניסטית, התארגנות תושבים זרים וכיו"ב. יש להניח כי במרתפי הארכיון מצוי עדיין חומר רב, שלא סודר או שלא נפתח לצבור, כגון ארכיון משרד החוץ הקובני. הארכיון מנוהל על פי סדר עדיפויות הנותן קדימות לתקופה הקולוניאלית ולתקופה שאחרי המהפכה של קסטרו, ומזניח את התקופה הרפובליקנית. נוסף לכך, המדיניות היא להעלים חומר שחשיפתו איננה רצויה למשטר; על אף חיפושים נרחבים לא היה ניתן לגלות תעודות העוסקות בפרשת סנט לואיס, וכן אין למצוא חומר הנוגע לתולדות המפלגה הקומוניסטית בתקופת ההסכם שבין היטלר לסטאלין.

ישנם רמזים כי חומר חשוב, הנוגע לתפקידם של היהודים בהקמת המפלגה הקומוניסטית, מצוי בארכיון המפלגה - אולם אין כל אפשרות להגיע אליו. רוב החומר הארכיוני על תולדות היהודים, ובתוכו ארכיון האידישער צענטער, היה שמור בבניין ההתאחדות הציונית, שנסגר בפקודת השלטונות ב-1978, והועבר לידי שגרירות אש"ף. רק שינויים פוליטיים מרחיקי לכת יאפשרו להגיע אל המקורות החסויים הללו.

הערות

- 1 על הקשר בין ספרד לבין מושבותיה לשעבר עיין בספרו של Frederick B. Pike, Hispanismo - 1898-1936, Notre Dame 1971.
- 2 על ההגירה לאמריקה הלטינית עיין בספרו של Magnus Moerner, Adventurers and Proletarians, Pittsburgh 1985; על ההגירה היהודית לאמריקה הלטינית עיין בספרה של Judith Laikin Elkin, Jews of the Latin Americans Republics, North Carolina 1980 [להלן: Elkin].
- 3 ר' למשל: Yehuda Bauer, My Brother's Keeper, A History of the JDC 1929-1939, Philadelphia 1974; Marc Wishnitzer, To Dwell in Safety, The Story of Jewish Migrations Since 1800, Philadelphia 1948; Idem, Visas To Freedom 1956; The History of HIAS, New York 1956; רות זריז, הצלת יהודים מגרמניה באמצעות הגירה, נובמבר 1938-1945, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית

תשמ"ו.

- ⁴ ארתור מורס, והעולם שתק עת נספו ששה מליונים, הקבוץ המאוחד תשל"ב, עמ' 222-209; Hans Herlin, Kein gelobtes Land, Die Irrfahrt der St. Louis Hamburg 1961; Irving Gellman, "The St. Louis Tragedy", American Jewish Historical Quarterly [AJHQ] no. 1971, pp. 144-156; Gordon Thomas & Max Morgan Witts, Voyage of the Damned Greenwich, Conn. 1975
- ⁵ Boris Sapir, The Jewish Community of Cuba, New York 1948 [להלן: Sapir, The Jewish Community]; ב. סאפיר, "יידן אין קובא", ייווא בלעטער, כרך 25, ינואר-יוני 1945, עמ' 366-335; רוב המחקרים התפרסמו בהאוואנער לעבן אלמאנאק 1943 ו-1944.
- ⁶ ס.מ. קאפלאן ו.ב. סאפיר, "כראניק פון אידישן צענטער", יובל בוך פון אידישן צענטער (י. שטיינבערג, עורך), האוואנא 1943, עמ' 76-38.
- ⁷ Geschichte der nordamerikanischen Juden in Cuba; Die Sephardim in Cuba und ihre Beziehungen zur Umwelt, Archives of the American Jewish Joint Distribution Committee, [להלן: JDC]; Sapir, The Jewish Community, pp. 14-21.
- ⁸ Elkin; ר' גס: Jewish Presence in Latin America, Judith Laikin Elkin and Gilbert W. Merkx (eds.), Boston 1987.
- ⁹ Robert M. Levine, Tropical Diaspora, Unpublished manuscript ברצוני להודות לפרופ' לוין על העמדת כתב היד לרשותי.
- ¹⁰ S. Kaplan, R. Moncarz and J. Steinberg, "Jewish Emigrants to Cuba 1898-1960", Quarterly Review of the International Organization for Migration, Vol. 28, no. 3, September 1990, pp. 295-310.
- ¹¹ אוסף אוטיאנסקי נשמר זמנית במכון ליהדות זמננו ויועבר לארכיון הציוני המרכזי.

פרק א: הרקע להווצרות הישוב היהודי בקובה

א.1. קובה תחת שלטונה של ספרד

במרכז הארכיפלג הקובני, ששטחו 110,922 קמ"ר שוכן הגדול באיי האנטיליים, המצוייר בספרי הגאוגרפיה כתנין צר וארוך שזנבו בפתח מפרץ מכסיקו, בין מיצרי פלורידה ויוקטן, וראשו כמעט נוגע בחופי האיטי¹. המיקום האסטרטגי והקרבה הגאוגרפית קושרים את ההסטוריה של קובה בתולדותיהם של שלושת האזורים שבהם היא גובלת: אמריקה האיברית, האיים הקריביים וארה"ב.

ההתיישבות הספרדית באי שהתגלה במסעו הראשון של קולומבוס (27.10.1492) החלה ב-1511. הספרדים שיישבו את קובה יצאו מהיספניולה בראשות דיאגו ולסקו (Diego Velasquez de Cuellar) ונאחזו בחוף המזרחי של קובה. במהלך הכיבוש נקלעו הספרדים למלחמה עם אינדיאנים מקומיים משבטי הטאינוס (Tainos) ועם אינדיאנים שנמלטו מהיספניולה. המנהיג האינדיאני האטויי (Hatuey) - סרר להיטבל בטרם עלה על המוקד שמא ישוב ויפגוש את הנוצרים בשמים - הפך לחלק מהמיתוס הלאומי הקובני².

בתקופת שלטונו של ולסקו כמושל קובה (1511-1524) כבשו הספרדים את פנים הארץ, והקימו את התשתית לשבע הערים הראשונות - ברקואה (Baracoa), ביאמו (Bayamo), טרינידד, סנקטי ספיריטוס, האואנה, פוארטו פרינסיפה וסנטיאגו דה קובה - רובן בסמוך לחופים המפורצים של האי³. המתיישבים קיבלו מענקי קרקע גדולים (mercedes) שהחלו לעבד באמצעות האינדיאנים. במגמה למנוע את השמדת האוכלוסיה האינדיאנית - שהיתה המקור העיקרי לידיים עובדות - קבע הכתר הספרדי את שיטת ה-encomiendas: חלוקת אינדיאנים למתיישבים במטרה לחנכם לנצרות, תוך היתר להעסיקם בתקופת ה"חינוך". שיטה זו התגלתה כפתח לניצול אכזרי, והיתה בין הגורמים המרכזיים להכחדת האוכלוסיה האינדיאנית⁴.

מרבצי הזהב בקובה לא היו גדולים והם התדלדלו לאחר שנים אחדות של תפוקה. גילויי המתכות היקרות באמפריות האצטקים והאינקה הביאו להגירה המונית של ספרדים מקובה למכסיקו ופרו. הראשונים שיצאו היו לוחמים שהצטרפו למסע כיבוש מכסיקו בראשות הרנן קורטס (Hernan Cortez) ב-1519, או לצבאו של הרננדו דה סוטו (Hernando de Soto) שיצא לכבוש את פלורידה ב-1538. חולשתה של האוכלוסיה הספרדית שנותרה באי עוררה גל התקוממויות של אינדיאנים, שדוכאו סופית ב-1550. רוב האינדיאנים ששרדו השלימו עם השלטון הנוצרי והתבוללו לתוך האוכלוסיה הלבנה. מעטים הוסיפו להתקיים במובלעות (palenques) במערות בקצה המערבי של קובה או בערים באזור המזרחי⁵.

באמצע המאה ה-16 הגיעה קובה לנקודה של שפל בתולדותיה, שאפינה את מושבות ספרד בקריביים: רוב הלבנים עזבו את האי ועברו לארצות היבשת; הנוותרים

חיו בעוני ודחקות, חשופים למחלות ולפגעי הטבע, ונגררו לניצול אכזרי של האינדיאנים ולחיים ללא חוק⁶. המימשל הספרדי סבל מאי-סדרים והיה מחוסר אמצעי הגנה. ערי החוף הופקרו לפשיטותיהם של שודדי-ים או תוקפי-ים (corsarios), בעיקר צרפתים, שביקשו לפגוע במאחזים הימיים שבידי ספרד⁷.

השקיעה הכלכלית והדמוגרפית אפיינה בעיקר את אזור אוריינטה (Oriente) - מוקד הקולוניזציה הספרדית בראשיתה. לעומת זאת, עלתה חשיבותה של העיר האואנה שנתגלתה כנמל מצויין ונקודת מעבר לזרמי הים בהם הפליגו אניות המפרש הספרדיות. כיבוש האואנה על ידי תוקפי-ים צרפתיים ב-1555 סיכן את הנתיב הימי של הצי הספרדי והשפיע על החלטת פליפה השני (Felipe II) לבצר אותה ולהציב בה חיל משמר. ב-1561 נבחרה האואנה כנקודת הריכוז של אניות המשא הספרדיות לקראת חצייה מאורגנת של האוקיינוס אחת בשנה, כאמצעי הגנה על המטען היקר שנשאו מהמושבות באמריקה לארץ האם: ציי אוניות המשא (flotas y galeones) הפכו מקור ההכנסה העיקרי של האזור, והאואנה נהייתה "המפתח לעולם החדש"⁸. בתקופות שבהן התקבצו האוניות בהאואנה והמתינו ליציאת השיירה הפכה העיר לאכסניה ענקית, למרכז מסחרי תוסס ולמוקד משחקי הימורים, זנות ופשע⁹.

ספרד דאגה לבצר היטב את האואנה, אולם שאר ערי החוף ואזורי פנים הארץ נשארו חשופים לפשיטות של אניות זרות: אל תוקפי הים של המאה ה-16 נוספו במאה ה-17 הבוקנירים (filibusteros)¹⁰. שלטונות ספרד תבעו מתושבי קובה לקיים את המונופול הספרדי על המסחר בהתאם למדיניותה המרכזית ליסטיט של יבוא חומרי גלם מהמושבות ואספקת מוצרים מוגמרים באמצעות בתי המסחר בקדיז וסויליה. אולם הצרכים הכלכליים וההכרח להסתגל לנוכחותם של שודדי הים והבוקנירים הפכו את המונופול הספרדי לפיקציה: הקובנים סיפקו לאניות הזרות שפקדו את נמליהם עורות, בשר מיובש, טבק ועצים לבניית רהיטים ואניות, ובתמורה רכשו את הדרוש למחיתם - כולל עבדים מאפריקה - תוך עקיפת חוקי המכס של הכתר הספרדי¹¹.

המאפיין הבולט ביותר של הכלכלה הקובנית, לאורך כל ההסטוריה של האי, היה ההתבססות על מוצר עיקרי ליצוא. מוצר היצוא הראשון, בראשית המאה ה-16, היה הזהב שנשטף בנהרות. בעקבותיו בא הבקר, שהיה מוצר היצוא הבסיסי מהמאה ה-16 עד המאה ה-18; גידולו לא הצריך השקעות גדולות או יבוא עבדים והוא התאים לאוכלוסיה דלילה ולשטחי מרעה גדולים. השוק העיקרי לכלכלת ההברחות הקובנית היו ג'מייקה והאיטי שרכשו בשר מיובש להאכלת העבדים ושוורים להפעלת המכונות לייצור סוכר; מהמאה ה-18 הופנו מוצרים אלה לתצרוכת פנים¹².

במאה ה-17 עלתה חשיבותו של הטבק - גידול מקומי של קובה הפרה-קולומביאנית שזכה לפופולריות רבה באירופה. הטבק צמח במטעים קטנים (vegas) והטפול בו דרש מיומנות גבוהה והופקד בידי אנשים חופשיים. הטבק - הקל והיקר - היה מוצר נוח להברחה, אולם בראשית המאה ה-18 הגבירה ספרד את הפיקוח על הטבק והפכה אותו למונופול ממשלתי. נסיונות התקוממות של מגדלי הטבק נגד המונופול

הספרדי בשנות ה-20 למאה ה-18 נחשבו לגילויי ראשון של מחאה נגד ממשלת ספרד¹³.

גידול הסוכר בקובה החל בראשית המאה ה-16, אולם לא היתה לו חשיבות

כלכלית משמעותית לפני המאה ה-18. המיכון בטחנות הסוכר הקדומות (trapiches)

היה פשוט והופעל באמצעות בקר; הבעיה המרכזית היתה הצורך בשפע של ידיים עובדות

לעונת קציר קני הסוכר, שיצרה תלות מוחלטת בסחר העבדים. בין 1517 ל-1713 יבוא

העבדים מאפריקה היה מוגבל, אך בעקבות הזכיון לייבא עבדים לאיים האנטיליים,

שהעניקה ממשלת ספרד לחברה האנגלית לים הדרומי (The South Sea Company of

London) בשנים 1713 עד 1739, חלה עליה תלולה במספר העבדים שהובאו לקובה והחלה

צמיחתה של תעשיית הסוכר¹⁴.

עד 1761 הוקמו בקובה כ-100 יחידות לגידול סוכר, רובן באזור האואנה שבה

המשפחות הקריאוליות הוותיקות החזיקו בבעלות על אחוזות גדולות מכוסות יערות

ושטחי מרעה לבקר, שסיפקו את הצרכים הבסיסיים של גידול הסוכר: קרקע פוריה, עצים

לחומרי בניין ולחומרי בעירה (לבנייה ולהסקה של מכונות זיקוק הסוכר), אספקת

בהמות עבודה ומזון לעבדים, וקרבה לנמל. לדברי ההסטוריון מורנו פרחינלס (Moreno

Fraginals) טחנות הסוכר הראשונות הוקמו על ידי אוליגרכיה קטנה, אך אגרסיבית,

שפעלה בניגוד לחוקי הכלכלה הקולוניאלית, תוך הענות לביקוש העולה לסוכר בשוק

העולמי¹⁵.

שני התנאים הבסיסיים להתפתחותה של תעשיית הסוכר - השקעות הון גדולות

וכוח עבודה זול - סופקו בעזרת הסוחרים שהיגרו מספרד לקובה משנת 1765 ואילך

והעניקו לבעלי המטעים אשראי לרכישת העבדים וליבוא ציוד לבתי החרושת לסוכר.

יחידת גידול הסוכר, שנקראה trapiche על שם מנגנון ההפעלה (שמקורו במילה

הסיציליאנית trapetto = מעגילת-טחינה), כללה את בית החרושת, המטע הצמוד אליו

ובתי המגורים והמלאכה. בראשית המאה ה-19 התקבל השם ingenio (= מנוע, מכונה),

שהועתק מסנטו דומינגו, שם השתמשו בנהרות להפעלת מנועי המכונות לייצור סוכר. אך

כי בקובה לא היה שימוש בכוח הידראולי להפעלת מכונות הסוכר השתרש בה השם

ingenio [להלן: טחנת סוכר] והוא נשמר גם לאחר הכנסת השימוש במנועי קיטור¹⁶.

תעשיית הסוכר הקובנית צברה תנופה לאחר כיבוש האואנה בידי הבריטים

בתקופת מלחמת שבע השנים; שחרור העיר מהמונופול הספרדי למשך 11 חודשים (אוגוסט

1762 - יולי 1763) העניק לה את טעם החופש המסחרי והשפיע על שנוי מדיניותה של

ספרד כלפיה. ההסטוריון יו תומס (Hugh Thomas) קובע את כיבוש האואנה כנקודת

המוצא בהסטוריה המודרנית של קובה, בעוד שלדברי מורנו פרחינלס האנגלים גרמו

להפעלת כל כושר הייצור שכבר היה קיים באי, ותרומתם התבטאה בהאצה של תהליך

הסטורי בלתי נמנע¹⁷.

בין 1761 ל-1792 עלה מספר טחנות הסוכר באזור האואנה מ-100 ל-237;

הטחנות החלו להתפשט לפרובינציות המערב והמרכז, תוך נישולם של גידולי הטבק

ושריפת עצים יקרים; האכרים פנו לעבודה במטעי הסוכר, וכל שאר תחומי הכלכלה

הוזנחו¹⁸.

הסוכר היה מוצר מובהק ליצוא, והיבולים באדמתה הפוריה של קובה עלו על

צורכי השוק הספרדי. מלחמת העצמאות של ארה"ב פתחה בפני קובה שוק חדש: 13 המושבות, שסחרו עד 1776 עם המושבות הבריטיות בקריביים, הפכו לשוק החשוב ביותר לסוכר הקובני¹⁹. אולם חדירתה של קובה לשוק העולמי כיצואנית סוכר הושגה בעיקר הודות למהפכה בהאיטי (1791), שגרמה לעלייה תלולה במחירי הסוכר בשוק העולמי והאיצה את ההתפתחות הכלכלית בקובה.

המושבה הצרפתית סן דומינג (Saint Domingue) היתה במאה ה-18 יצרנית הסוכר והקפה החשובה בעולם. עושרה נבע מניצול אכזרי של עבדים על ידי אוכלוסיה לבנה קטנה (מספר הלבנים הגיע ל-31,000, לעומת 24,000 צבעונים חופשיים ו-500,000 עבדים)²⁰. שקיעתה הכלכלית של סן דומינג בעקבות המהפכה הצרפתית והתקוממות האוכלוסיה הצבעונית איפשרה לקובה לתפוס את מקומה בסחר החוץ. בעקבות עצמאות האיטי נמלטו לקובה מאות פליטים צרפתיים, ביחד עם העבדים שלהם, והתיישבו באזור אוריינטה. הפליטים הצרפתיים החדירו את גידול הקפה לכלכלה הקובנית והכניסו חידושים טכניים רבים בתעשיית הסוכר²¹.

עצמאות האיטי העבירה לידי קובה את עמדת הבכורה כיצרנית הסוכר הגדולה בעולם, אולם הנחילה לה את הפחד שמא תהפוך להאיטי שניה. הגולים הצרפתים סיפרו סיפורי זוועה על אכזריותם של השחורים ומנהלי המטעים בקובה הגבירו את השמירה האלימה ואת הדיכוי האכזרי של העבדים. הפחד מהתקוממות העבדים הפך לגורם חשוב בהתפתחות הפוליטית של קובה²².

מספר העבדים בקובה, יחסית לאוכלוסיה הלבנה, היה קטן בהרבה מזה שבשאר המושבות האירופיות באיים הקריביים. החקיקה הספרדית העניקה לעבדים זכות לרכוש את חרותם (coartación), הכנסיה הקתולית לא התנגדה לנשואין בין גזעיים, ובנים לנשואין אלה (בעיקר בני שפחות שחורות מאדוניהן הלבנים) זכו להשתחרר. כך נוצרה בקובה אוכלוסיה צבעונית חופשית ומעורבת (מולטית)²³.

המעבר מטחנות סוכר קטנות, שבהן העבדים זכו ליחס פטריארכלי וגידלו בעצמם את מזונם ליחידות ייצור גדולות המשעבדות את כל המשאבים להפקת הסוכר גרם להרעת תנאי החיים של העבדים: בטחנות הסוכר הגדולות העבדים שוכנו במכלאות תחת משמר כבד מחשש להתקוממות; שעות העבודה הוארכו, ובעונת הקציר הגיעו ל-18-20 שעות ביממה, כולל בימי ראשון; המזון שנרכש עבור העבדים לא סיפק את צורכיהם ורבים מהם מתו מתת תזונה; הם הועבדו בפרך, תחת מגלב מנהל העבודה, וסבלו ממתח מיני רב בשל מספרן הנמוך של הנשים באוכלוסיית העבדים. תוחלת החיים שלהם היתה נמוכה ביותר, והם הוחלפו בעבדים חדשים שהובאו מאפריקה בתמורה לעבדים המתים ובמטרה להגדיל את תפוקת הסוכר²⁴.

ב-1817 חתמה ספרד, בלחץ בריטי, על הסכם לביטול סחר העבדים. בעקבות

הביטול חלה עליה בסחר העבדים הבלתי לגלי: בין 1823 ל-1865 הובאו לקובה כ-

400,000 עבדים²⁵. יבוא העבדים מאפריקה הגיע לשיאו ב-1841, כשמספר העבדים עלה ל-436,000; האוכלוסייה בכללה מנתה אז 1,007,600 נפש, מהם 42% לבנים, 15% צבעונים חופשיים ו-43% עבדים²⁶.

ההתעלמות מן הסחר הבלתי לגלי בעבדים - שלא היה כפוף לחקיקה המונופוליסטית של ספרד - היה מקור ההכנסה העיקרי של נציגי ממשלת ספרד בקובה. המשכורות הרשמיות של פקידי הרשויות היו נמוכות ביותר, והם התקיימו ברווחה בכוח השוחד והשחיתות²⁷. גם לממשלת ספרד היה אינטרס להעלים עין מהמשך הסחר בעבדות על מנת לקיים את עושרה של קובה - שנותרה כאחת ממושבותיה הבודדות לאחר אובדן הקולוניות באמריקה הלטינית.

האינטרס להוסיף ולקיים את העבדות היה משותף גם לבעלי האחוזות הקריאולים, שראו את העבדות כתנאי הכרחי לשגשוגה של תעשיית הסוכר. אינטרס זה הוא שקבע את נאמנותם לספרד ומנע את הצטרפותה של קובה לתנועת השחרור של מדינות אמריקה הלטינית בתקופת מלחמות נפוליאון. קובה הייתה לארץ מקלט ללויאליסטים שהיגרו מן המדינות החדשות; היא הייתה ה"אי הנאמן תמיד" (La siempre fiel isla) שנותר כפוף לשלטונה של ספרד 80 שנה לאחר שמדינות היבשת זכו בעצמאותן²⁸. השגשוג הכלכלי של קובה הואץ לאחר שממשלת ספרד קבעה ב-1818 את החוק לחופש המסחר, אולם חריות אחרות שהובטחו ל"אי הנאמן" על ידי הקורטס הספרדי ב-1820 נשללו מקובה לאחר חזרתו של פרנאנדו ה-VII לשלטון (1823): המושל שנתמנה על ידי ממשלת ספרד (Capitán General) קיבל סמכויות אבסולוטיות; הוטל פקוח חמור על כניסת מהגרים זרים; נאסר לקיים אסיפות צבוריות; הוטלה צנזורה קפדנית על העתונות ונאסר לייבא ספרים שהובעה בהם התנגדות לדת הקתולית או למונרכיה או שהיו עלולים לעורר מרידה. הארץ התמלאה במרגלים ובמלשינים שהטילו אימה על האוכלוסייה²⁹.

גזירות אלה העמיקו את הקרע בין הספרדים ילידי המטרופולין לבין הקראולים ונתנו משמעות פוליטית לקונפליקט הכלכלי-מעמדי שבין הסוחרים הספרדיים, שייצגו את המטרופולין, לבין אוליגרכיית הסוכר הקריאולית, שהשירות הצבורי וההתגוננות הצבאית היו חסומים בפניה. הספרדים, ששלטו במסחר ובאדמיניסטרציה הקולוניאלית התנגדו לכל רפורמה מחשש שתסתיים בעצמאות קובה ותשים קץ למעמדם³⁰. יחסם של הקראולים כלפי השלטון הספרדי מצא ביטוי בשלוש תנועות פוליטיות שהתגבשו במהלך המאה ה-19: התנועה הרפורמיסטית, התנועה לסיפוח והתנועה לעצמאות. התנועה הרפורמיסטית הייתה קשורה בהתעוררות אינטלקטואלית של מעמד בעלי האחוזות הקראולים שהתקוממו נגד המדיניות המרכזת-ליסטית של ספרד. התעוררות זו הביאה להקמת "החברה הכלכלית של שוחרי הארץ" (Sociedad Economica de Amigos del Pais), שהפכה למרכז לליבון הבעיות הכלכליות והתרבותיות של קובה ולגורם בעל השפעה בעיצובה של החברה הקראולית על שאיפותיה הפוליטיות והחברתיות. "החברה הכלכלית של שוחרי הארץ" ייצגה את האינטרסים הכלכליים של בעלי המטעים הגדולים

במערב קובה שעיקרם היה מסחר חופשי, יבוא בלתי מוגבל של עבדים וצמצום המיסוי והמכסים³¹. תומכי התנועה הרפורמיסטית היו מעוניינים שקובה תישאר תחת שלטון ספרדי במסגרת של אוטונומיה או כפרובינציה של ספרד. הם ראו את העבדות כמפתח לשגשוג כלכלי ופחדו שמא תביעות הלבנים לעצמאות יעוררו דרישות דומות בקרב האוכלוסיה השחורה ויהפכו את קובה להאיטי שניה³².

האכזבה ממדיניותה הראקציונית של ספרד בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-19

חיזקה את התנועה הפוליטית השניה בקובה - ששאפה לספח את קובה לארה"ב (Anexionismo). תנועת הסיפוח נשענה על בעלי אחוזות קראולים שלא השתייכו לאוליגרכיה הוותיקה. האינטרסים שלהם היו להבטיח את עושרם על ידי המשך קיומה של העבדות. חוגים אלה חששו שמא ספרד תיכנע ללחציה של בריטניה ותבטל את העבדות, והם האמינו שהמעצמה היחידה היכולה להבטיח את המשך העבדות היא ארה"ב. תנועת הסיפוח בקובה היתה קשורה לגורמים בתוך ארה"ב שהאמינו כי גורלה הבלתי נמנע של ארה"ב (manifest destiny) הוא לספח את קובה לשטחה³³.

בעלי מטעים בדרום ארה"ב שחששו כי תנועת עצמאות בקובה תשפיע על התנועה לביטול העבדות במדינות הקונפדרציה נקטו במדיניות אקטיבית, וארגנו משלחות כבוש לתוך קובה במגמה להפיל את משטרה של ספרד. הדמות המרכזית בנסיונות צבאיים לכבוש את קובה היה נרסיסו לופס (Narciso Lopez) שעמד בראש ארבעה נסיונות פלישה לקובה (1851-1848). בפלישה הרביעית השתתפה קבוצה של גולים מהונגריה, שנמלטו מאירופה לאחר כשלון מהפכת 1848, והיא הסתיימה בהוצאתו להורג של לופס על ידי הספרדים. לופס, שצייר את הדגל של קובה ככוכב בודד על רקע פסים, שאף לספח את קובה לארה"ב אולם הוצג על ידי כמה הסטוריונים קובנים כגבור שנאבק למען השגתה של עצמאות קובה³⁴.

התנועה הפוליטית השלישית, ששאפה לניתוקה של קובה מספרד, לא מצאה לפני שנות ה-60 למאה ה-19 תמיכה בקרב האליטה הקראולית. התנועה הספרטיסטית היתה בנוייה מנסיונות ספוראדיים להתארגנות והתקוממות נגד ספרד, שאחד הבולטים שבהם היה Soles y Rayos de Bolívar שהוקם בראשית שנות ה-20 למאה ה-19 ע"י חוסה פרנסיסקו למוס (José Francisco Lemus). ארגונו של למוס, שחשיפתו השפיעה על מדיניות הדיכוי שהשליטה ספרד בקובה, היה מבוסס על לשכות של "הבונים החופשיים" שהוקמו ברחבי קובה, והוא קרא לאיחוד האוכלוסיה הלבנה עם האוכלוסיה השחורה - החופשית והמשועבדת - למאבק משותף נגד ספרד³⁵. התנועה לעצמאות מצאה הדים בקרב לבנים ממעמד בינוני ונמוך וכן בקרב האוכלוסיה השחורה, אולם הוגי הדעות שלה היו אינטלקטואלים וסטודנטים - חלקם בנים למשפחות עשירות שלמדו בארה"ב³⁶.

שחרור העבדים בארה"ב חיזק את כוחם של החוגים שתמכו בביטול העבדות

בקובה, אולם שינה גם את עמדתם של בעלי העבדים. לאחר 1865 חלה ירידה תלולה בתמיכה ברעיון הסיפוח לארה"ב ובכדאיות הכלכלית של הסחר בעבדים: מחירי העבדים היו כה גבוהים עד כי רק מעטים יכלו לעמוד בהם³⁷. בקרב בעלי האחוזות התעוררה

ההכרה כי קרב קיצה של תקופת העבדות והם החלו לחפש מקורות חדשים לגיוס כח אדם לעבודה במטעים.

חוגים בתנועה הרפורמיסטית שאפו לעודד הגירה לבנה כאלטרנטיבה לעבדים וכאמצעי לשמירת האיזון בין האוכלוסייה השחורה והלבנה. אפשרויות התעסוקה שהיו פתוחות בפני המהגרים היו מרוכזות בענף הסוכר, אולם בשל קיומה של העבדות, העבודה במטעי הסוכר לא היתה אטרקטיבית לפועלים לבנים חופשיים. רובם המכריע של המהגרים לקובה היו ספרדים - מספרד או מהאיים הקנריים. יוצאי חצי האי האיברי העדיפו להתיישב במרכזים עירוניים ולעסוק במסחר. המהגרים מקטלוניה, המטרופולין התעשייתי של קובה, נחשבו לסוחרים חרוצים; רולנד אלי ציטט עדויות של בני הזמן שתארו את המהגרים מקטלוניה כ"יהודים שלמים" או "יהודים של הנצרות"³⁸.

המהגרים מן האיים הקנריים פנו לאזורים הכפריים של קובה, אולם לא נטו להתמיד בעבודתם כפועלים פשוטים מעבר לתקופה שנקבעה בחוזה להעסקתם. הפיקוח מצד רשויות השלטון מנע את ניצולם של הפועלים הלבנים, ורבים מהם הפכו לאחראיים על העבדים (mayorales). המהגרים מהארצות הלא-קטוליות, שהיו מעוט קטן בכלל המהגרים, היו ברובם בעלי מקצוע: מהנדסים, אגרונומים ומכונאים מארה"ב ומאנגליה ופועלים אירים וגרמנים שגוייסו בניו יורק³⁹.

ב-1847 החלה קובה לייבא פועלים סינים (קולים) על בסיס חוזי עבודה ל-8 שנים, ועד 1878 נכנסו לקובה כ-124,000 סינים. יבוא הסינים היה, למעשה, עבדות מוסווית. המסחר בהם לא נבדל מזה של העבדים מאפריקה: הם הוסעו לקובה בתנאים בלתי אנושיים ונוצלו באכזריות במטעי הסוכר. התמותה בקרב הסינים היתה עצומה, והסתגלותם לקובה היתה רצופה טרגדיות, אולם בהדרגה הם נתגלו כמוכשרים וחרוצים בעבודות שדרשו מיומנות, אך היו פחות קשות מקציר הסוכר. בתקופת מלחמת העצמאות של קובה הצטרפו סינים רבים לצבא המורדים⁴⁰.

מלחמת עשר השנים (1868-1878), שהיתה המערכה הראשונה במאבק למען עצמאות

קובה, פרצה ביוזמת בעלי אחוזות קראולים רדיקלים מאזור אוריינטה, שהאינטרסים הכלכליים שלהם נבדלו מאלה של בעלי מטעי הסוכר הגדולים שבמערב קובה. פרובינציות קמגואיי (Camagüey) ואוריינטה - שהיו שדה המערכה העיקרי במלחמת עשר השנים - כללו כמחצית משטחה של קובה, אולם ייצרו רק 9% מכלל הסוכר. קמגואיי (אז פוארטו פרינסיפה) התפרנסה בעיקר מגידול בקר, ואילו המטעים בחלק המזרחי של האי היו קטנים ובעליהם לא יכלו להשיג הון לרכישת ציוד מודרני ועבדים ולא יכלו להתחרות בבעלי האחוזות העשירים שבמשולש מטנסס-קרדנס-קולון (Matanzas-Cardenas-Colón). שקיעתם הכלכלית שכנעה רבים מהם בכדאיות הכלכלית של שחרור העבדים ודחפה אותם לפעילות פוליטית מהפכנית, שהתרכזה, כאמור, בלשכות של הבונים החופשיים⁴¹. עיתויה של המלחמה היה קשור בתמורות בזירה הפנימית בספרד שגרמו אכזבה לחסידי התנועה הרפורמיסטית; משלחת קובנית, שהוזמנה למדריד לדיון בשאלת

הרפורמות בקובה ולפתרון שאלת העבדות, נאלצה לשוב על עקבותיה בפחי נפש לאחר שהכוחות השמרניים שחזרו לשלטון סירבו להאזין לתביעותיה. בד בבד התרופפה אחיזתה של ספרד במושבותיה עם החזרת עצמאותה של הרפובליקה הדומיניקנית (1865). התקוממות צבאית שהביאה להדחתה של המלכה איסבל השנייה שימשה עילה להתמרדות פורטו ריקו בספטמבר 1868; אף כי המרד דוכא באיבו, הוא המריץ את התפרצותה של המהפכה הקובנית⁴².

המלחמה פרצה ב-10 באוקטובר, עם הכרזתו הדרמטית של קרלוס מנואל דה סספדס (Carlos Manuel de Céspedes) על עצמאות קובה (ה-Grito de Yara). סספדס שחרר את עבדיו וצרף אותם לצבא המורדים, שכלל בעלי מטעים, אכרים, סטודנטים, צבועונים חופשיים ועבדים משוחררים, אולם החונטה המהפכנית לא הגיעה לעמדה חד-משמעית בשאלת ביטול העבדות. המורדים כבשו אזורים הרריים ומיוערים, והפכו אותם למובלעות של "קובה החופשית"; השם Mambí, שהוראתו הראשונית היתה מילת גנאי למורדים (כנראה במשמעות שודדים), הפך לכינויים של לוחמי החופש הקובנים שנאבקו במשך עשר שנים במלחמה אכזרית וקשה שהרסה את המטעים וטחנות הסוכר בפרובינציות המזרחיות. בהדרגה עברה הנהגת המרד מידיהם של בעלי מטעים אינטלקטואלים לידיהם של אנשים שהתמצאו בשטח וידעו לנצל את התנאים הטבעיים למלחמת גרילה, ובראשם מכסימו גומז (Maximo Gómez) יליד סנטו דומינגו. אחוז הצבועונים בקרב המורדים היה גבוה מאד, וחלקם הגיעו לעמדות פיקוד. הבולט שבהם היה הגנרל אנטוניו מסאו (Antonio Maceo), אחד מלוחמי החופש הגדולים בתולדותיה של קובה⁴³.

השלטונות הספרדיים הציעו רפורמות מתונות ונתמכו ע"י בעלי המטעים באזור האואנה שלא רצו להצטרף למרד, אולם מושל קובה דומינגו דולסה (Domingo Dulce y Garay) נדחף לעמדה קיצונית נגד המורדים ע"י ה"מתנדבים" (Voluntarios) הספרדים. המתנדבים היו אנשי מיליציה שגוייסו לעבודות שיטור וריגול לטובת השלטונות הספרדים והפכו לגורם המיליטנטי ביותר נגד העצמאות הקובנית. ההסטוריון רמירו גררה תאר אותם כחלק מהמעמד הבינוני של הספרדים בקובה, שכינו עצמם "הספרדים הטובים" (buenos españoles). רבים מהם היו שכירים בבתי מסחר בהאואנה, שהיו כלואים במשך שנים ארוכות בחנויות של ספרדים שהעסיקו אותם בתנאים של כמעט עבדות במלאכה ובשרותים; הם הפכו למוקד של מרירות חברתית ואלים פוליטית ובססו את כוחם הפוליטי באמצעות שורה של מועדונים בשם קסינו אספניול (Casino Español) שהוקמו לכאורה כמרכזי בילוי אך הפכו למכשיר ללחצים פוליטיים על הממשל הספרדי בקובה ובספרד⁴⁴.

אכזריות המתנדבים כלפי המורדים זכתה לתהודה רבה בארה"ב, אולם על אף הלובי החזק של הקובנים בניו יורק סרבה ארה"ב להכיר במורדים ומנעה משלוחי תחמושת ואספקה לקובה⁴⁵. פילוגים פנימיים בקרב המורדים והתחזקות השלטון הספרדי אילצו את נציגי קובה החופשית לחתום על הסכם זנחון (Pacto de Zanjón), מלבד אנטוניו מסאו שסרב להכנע לספרד ויצא לגלות.

במסגרת הרפורמות שלאחר שלום זנחון הוקמו בקובה שתי מפלגות: "המפלגה הליברלית" או "האוטונומיסטית" (Partido Autonomista) שדגלה ב"חרות קובנית בתוך לאומיות ספרדית" איגדה חלק ניכר מהאינטליגנציה הקובנית; ואילו במפלגת האיחוד הקונסטיטוציונלי" (Partido Unión Constitucional) שדגלה בהשתייכות נצחית לספרד תמכו סוחרים ספרדים, בעלי מטעים גדולים ומתנדבים⁴⁶.

התנועה הספרטיסטית המשיכה להאבק למען עצמאות קובה. "המלחמה הקטנה (La Guerra Chiquita) של 1879-1880 נסתיימה בכשלון, שנבע מפילוגים פנימיים והעדר ארגון, אולם לדברי ההסטוריון חיימה סוצ'ליקי (Jaime Suchlicki) היא תרמה לפיתוח תודעה של מולדת והעניקה סמלים לאומיים שהפכו לנכס הסטורי, דוגמת ההמנון ותודעת ההקרבה של לוחמי החופש (ה-mambises)⁴⁷. אין ספק כי את התרומה הגדולה ביותר לגיבוש התודעה הלאומית הקובנית העניקה דמותו של חוסה מרטי (José Martí). חוסה מרטי (1853-1895), הדמות הנערצת ביותר בהסטוריה הקובנית, היה סופר, משורר, עיתונאי ונואם מבריק שזכה לפופולריות עצומה ברחבי אמריקה הלטינית. הוא גורש ממולדתו ע"י השלטונות הספרדיים, גיבש את התנועה לעצמאות קובה בגולה והקים בניו יורק ב-1892 את המפלגה המהפכנית הקובנית (Partido Revolucionario Cubano), שאיחדה את כל הקבוצות הפוליטיות הגולות במטרה משותפת. אחד ממרכזי הכוח העיקריים של מרטי היה בקרב פועלי הטבק הקובניים בדרום פלורידה, בערים טמפה, קי וסט (Key West) ואיבור סיטי (Ybor City). פועלים אלה, שהיו בעלי מודעות פוליטית חזקה, הקריבו את המאבק המעמדי למען המאבק הלאומי הקובני וגייסו חלק ניכר מן המשאבים לניהול המערכה המדינית שהתרכזה בניו יורק ולהכנת המערכה הצבאית נגד ספרד⁴⁸.

מרטי קרא לשחרור קובה לא רק משלטונה של ספרד, אלא מכל כבליה של השיטה הקולוניאלית ודרש להקים חברה חדשה שתתבסס על חוק וצדק. הוא הדגיש את חשיבות העצמאות הכלכלית והזהיר בפני סכנת התלות בשוק הצפון-אמריקני הגלומה במונוקולטורה⁴⁹.

בתקופה שבה גיבש מרטי את הכוחות המהפכניים עבר על קובה משבר כלכלי חמור שנבע מעודף ייצור של סוכר בעולם מאז 1884: ייצור סלק סוכר באירופה וגידול קני סוכר בארה"ב גרמו להצפת השוק העולמי בסוכר ולירידת מחירים שערערה את הכלכלה הקובנית⁵⁰; בתי החרושת לסוכר היו חייבים להתייעל בכדי לעמוד בתחרות עם השוק העולמי.

המשבר בכלכלת הסוכר הקובנית החל בעקבות מלחמת עשר השנים, שהרסה את האוליגרכיה הקריאולית הוותיקה, בעיקר באזורי הקרבות שבפרובינציות המזרחיות. במקום אוליגרכיית הסוכר, שהתקשתה להתאים את עצמה למשבר שנות ה-80, נכנסו יזמים תעשייתיים חדשים, חלקם חברות אמריקניות שרכשו מטעים גדולים והקימו בתי חרושת עם מיכון מודרני לזיקוק סוכר. מספר טחנות הסוכר פחת מ-1500 בשנות ה-60 ל-400 בשנת 1894⁵¹.

המעבר מטחנת הסוכר המסורתית (ה-ingenio) לבתי חרושת מרכזיים לסוכר

(Centrales; להלן: מרכזי סוכר) היה המהפכה התעשייתית של קובה. נוצר פער טכנולוגי בין השלב החקלאי בייצור הסוכר, שהוסיף להתקיים לפי הדפוסים הקודמים של חברת בעלי המטעים, לבין השלב התעשייתי שעבר תהליכי מודרניזציה. בעלי מטעים שלא יכלו לעמוד בהוצאות הפעלת טחנות הסוכר עברו לגידול קני הסוכר שאותם מכרו לבתי החרושת; כך נוצר מעמד של בעלי קרקעות קטנים ללא הון (Colonos) - חלקם בעלי מטעים שירדו מנכסיהם וחלקם מהגרים מספרד⁵².

אחד ההיבטים של המהפכה התעשייתית בסוכר היה אובדן הצידוק הכלכלי לקיומה של העבדות. העבודה בחלק התעשייתי של ייצור הסוכר הייתה מקצועית, וחיבה העסקתם של עובדים חופשיים; לבעלי הטחנות הישנות או לקולונוס לא היה ההון הדרוש לרכישת עבדים⁵³. ב-1879 הכריזה ספרד על ביטולה הסופי של העבדות בשנת 1888, לאחר 8 שנות חסות שנועדו להכשיר את העבדים לקראת שחרורם ולפצות את בעליהם על הפסד ההשקעה. רוב הבעלים העדיפו שחרור מידי ומספר העבדים ירד מ-200,000 ב-1880 ל-26,000 ב-1886⁵⁴. במקביל לביטול העבדות חלה עלייה גדולה בהגירה מספרד: בין 1882 ל-1894 נכנסו לקובה 224,000 ספרדים, אם כי 142,000 מתוכם חזרו לאחר מכן לספרד⁵⁵.

התמוטטות מחירי הסוכר בבורסה של ניו יורק בשנת 1893 העמיקה את המשבר הכלכלי של קובה, והכשירה את הקרקע למלחמת העצמאות של 1895-1898. המלחמה תוכננה בניו יורק ע"י חוסה מרטי ביחד עם הגנרלים מכסימו גומס ואנטוניו מסאו, וזכתה בתמיכתה הכללית של האוכלוסייה הקובנית, בעיקר באזורים הכפריים וההרריים; הספרדים שלטו בערים ובדרכים הראשיות⁵⁶.

לאחר מותו של חוסה מרטי בשדה הקרב (מאי 1895), התפשטה המערכה נגד ספרד, שהחלה בלוחמת גרילה במזרח האי, עד המטעים הגדולים באזור מטנסס. צבא המורדים שלפי הערכה 80% מתוכם היו צבעונים, נקט במדיניות של השמדת מטעי הסוכר במטרה להרוס את הבסיס הכלכלי של השלטון הקולוניאלי בקובה, ולחץ על כל האוכלוסייה להצטרף למרד⁵⁷.

מינויו של הגנרל ולריאנו ויילר (Valeriano Weyler) כמושל קובה הביא להשלטת יד ברזל ולריכוז כל האוכלוסייה הכפרית באזורים עירוניים מבוצרים. הידיעות שפרסמה החונטה המהפכנית בניו יורק בראשות תומס אסטרדה פלמה (Tomas Estrada Palma) על אכזריותו של הגנרל ויילר זכו להבלטה רבה בכלי התקשורת בארה"ב וחיזקו את הגורמים שתבעו מממשלת וושינגטון להתערב במלחמה שבין קובה לספרד⁵⁸.

ב-1897 הגיע מאבקם של המורדים למבוי סתום: אנטוניו מסאו נפל בשדה הקרב, ומורדים רבים ערקו לשורות הספרדים. האוכלוסייה במחנות הריכוז סבלה ממגפות ומשעור תמותה גבוה, ונשיא ארה"ב קליבלנד (Cleveland) סרב להכיר בזכויות המורדים. ממשלת ספרד, שלא יכלה לשאת בנטל הכלכלי של המלחמה, שינתה בסוף 1897

את מדיניותה כלפי קובה וקבלה החלטה - שנדחתה ע"י הגנרל גומס - להעניק לקובה שלטון עצמי ולהביא לסיום המלחמה. אולם פיצוץ האוניה מייין (Maine) בנמל הבאנה ב-15 בפברואר 1898 שימש לארה"ב עילה להכרזת מלחמה נגד ספרד⁵⁹.

ההחלטה לצאת למלחמה נגד ספרד נתקבלה בלחץ גורמים אינטרסנטים בתוך ארה"ב ששאפו להתפשטות כלכלית ופוליטית או להבטיח את השקעותיהם בקובה, והיא הושפעה ממערכה קולנית של העתונות הצהובה. עם זאת, התערבותה הצבאית של ארה"ב בקובה הייתה מסוייגת בהחלטת הקונגרס מ-20 באפריל 1898, שקבעה כי "העם הקובני הינו וצריך להיות חופשי ועצמאי"⁶⁰.

המלחמה בין ארה"ב לספרד, שנמשכה חודשים ספורים, נסתיימה בנצחונה של ארה"ב; הסכם פריס שנחתם ב-11 באפריל 1899 בין ארה"ב לספרד - קבע כי ספרד ויתרה על זכויותיה הריבוניות על קובה, אולם הבטיח את זכויותיהם ורכושם של הספרדים שנותרו בקובה. ההסכם לא הגדיר את זכויותיהם של הקובנים, ולא הבהיר בצורה חד-משמעית את מעמדה הפוליטי של קובה, אך קבע שארה"ב תקיים בה משטר של כיבוש צבאי למשך תקופת זמן מוגבלת ותייעץ לממשלה העתידה לקום בקובה לקבל על עצמה את ההתחייבויות שעליהן תסכים עם ארה"ב⁶¹.

ההתעלמות מחלקם של הלוחמים הקובנים גרמה לתחושה של עלבון ומרירות כלפי ארה"ב מצד לוחמי העצמאות הקובנים, שנאבקו למען חרות פוליטית במשך 30 שנה, אולם מצאו את עצמם כפופים לשלטונה הצבאי של ארה"ב⁶². המשורר בוניפסיו בירנה (Bonifacio Byrne), ששב מגלותו ב-1898, ביטא את תחושת התיסכול של המורדים הקובנים בשיר שהיה עתיד ללוות דורות של קובנים, שראו בו את הביטוי לשאיפה לעצמאות לאומית מלאה⁶³:

בשובי מהחוף הרחוק

לבבי אבל וקודר

התאמצתי לראות את דגלי

והנה, נוסף לו אחר!

...

מתוך אמונה של נשמה מסתגפת

אני מכריז היום במלוא קולי

שלא צריכים להתנוסס שני דגלים

במקום שבו מספיק האחד: זה שלי!

הערות

- Antonio Nuñez Jimenez, Geografia de Cuba, La Habana 1959, 1
.pp.13-16, 26
- Ramiro Guerra y Sanchez, Manual de la Historia de Cuba economica 2
social y política desde el descubrimiento hasta 1868 La Habana 1964 (2da
Dirección Política de :[Ramiro Guerra Manual, :להלן], edición), pp. 24-26
:[FAR, Historia :להלן] las FAR, Historia de Cuba, La Habana 1985, pp. 22-24
:[להלן] Jaime Suchlicki Cuba from Columbus to Castro, New York 1974, p. 11,
.[Suchlicki, Cuba
FAR, Historia, pp. 25-26; Ramiro Guerra, Manual, p. 31; Louis A. Perez 3
:להלן] Jr., Cuba - Between Reform and Revolution, Oxford 1988, pp. 25-27
.[Perez, Cuba between Reform
.Ramiro Guerra, Manual, pp. 42, 60 4
- Hugh Thomas, Cuba the Pursuit of 5 :Ramiro Guerra, Manual, pp. 62-65
Perez, Cuba between Reform :[Thomas :להלן] ;Freedom, New York 1971, p.21
.pp. 27, 30-33
.Ramiro Guerra, Manual, pp. 65-74, 89 6
- תוקפי ים = corsarios, privateers, יורדי אניות סוחר שקבלו הרשאה 7
ממשלותיהם לתקוף אניות אויב: הם סחרו עם תושבי קובה בעתות שלום באירופה, אולם
תקפו אותם בתקופות שארצותיהם נמצאו במלחמה עם ספרד. Suchlicki, Cuba, p. 39
Ramiro Guerra, Manual, pp. 78-80; Suchlicki, Cuba, p. 40; 8
Roland T. Ely, Cuando Reinaba Su Majestad el Azúcar, Buenos Aires 1963
.Ramiro Guerra Manual, pp. 95-97 ;[Ely :להלן] p.36
.Thomas, p. 12 9
- בוקנירים = שודדים ששמשו כשכירי חרב למעצמות האירופיות שנלחמו נגד ספרד 10
הקתולית. הבוקנירים החישובו באיים סמוכים לקובה - טורטוגה (שליד היספניולה)
וג'מייקה: Suchlicki, Cuba, p. 42
.Suchlicki, Cuba, p. 33 ;Ely, pp. 37-38 11
- Ramiro Guerra y Sanchez, La industria azucarera de Cuba, La Habana 12
:[Ramiro Guerra, La industria azucarera :להלן] 1940 pp.2-8
Ely, pp.38, 41; Manuel Moreno Fragnals, The Sugarmill, The Socioeconomic
Complex of Sugar in Cuba 1760-1860, New York 1964, p. 17
.[Fragnals, The Sugarmill
Jose R. Alvarez Diaz et al., A Study on Cuba, Coral ;Ely, p.43 13
.[Alvarez Diaz :להלן] Gables 1965, p.73

- Alvarez Diaz, pp. 80-81; Suchlicki, Cuba, pp. 14
.47-48; Moreno Friginals, The Sugarmill, p. 15
.Moreno Friginals, The Sugarmill, pp. 15-16; Thomas, pp. 32, 152 15
Ely, pp. 53, 100-104, 114, 315; Thomas, pp. 153-154; Moreno 16
.Fraginals, The Sugarmill, pp. 29-30
Thomas, pp. xxii, 49-53, 61; Moreno Friginals, The Sugarmill, pp 16- 17
.Suchlicki Cuba, p. 50; Alvarez Diaz, p. 2; Ely, p. 51 :ר' גס; 17
.Moreno Friginals, The Sugarmill, pp. 25-26, 41, 65-69 18
Ely, pp. 56-59; Philip S. Foner, A History of Cuba and its Relations, 19
.Ely, p. 79 ;[Foner :להלן] with the United States, Vol. I, 1962, pp. 67-71
.Ely, p. 79 20
.Thomas, pp. 1-8 ;Ely, p. 85 21
.Foner, pp. 62-64 22
.Thomas, p. 34 n. 27, pp. 33-36 23
Thomas, pp. 62-63, 150, 168-170; Foner, p. 183; Ely, pp. 24
473-486; Ramiro Guerra et al., Historia de la Nación Cubana, La Habana
Moreno ;[Historia de la Nación Cubana :להלן] 1952, Tomo IV, p. 305
.Fraginals, The Sugarmill, pp. 18, 25
.Thomas, pp. 83-84, 93-95, 109; Foner, pp. 96-97 25
Centro de Estudios Demográficos, La población de Cuba, La Habana 26
.pp Alvarez Diaz ;[Centro de Estudios Demográficos :להלן] 1974, pp. 10-15
.10-11
.Thomas, pp. 110-111; Foner, p. 98 27
.Thomas, pp. 89-90; Foner, p. 107; Centro de Estudios Demográficos, p 28
.15
.Thomas, p. 102-105; Foner, pp. 88, 95-98 29
.Ely, pp. 654-661; Moreno Friginals, The Sugarmill, p. 48; Luis E. 30
Aguilar, "Cuba, c. 1860 - 1934", The Cambridge History of Latin America
.[Aguilar, Cuba 1860 :להלן] Vol. V, Cambridge 1986, p. 230
.Suchlicki, Cuba, p. 64 31
.Foner, pp. 72-73 32
.Foner, pp. 131-140, 205-210; Thomas, pp. 104-105, 207, 211 33
Thomas, pp. 213-218; Suchlicki, Cuba, pp. 58-59; Historia de la 34
.Nación Cubana, Vol. IV, p. 9
.Suchlicki, Cuba, p. 75; Thomas, pp. 101-102 35
C.A.M. Hennessy, "The Roots of Cuban ;Foner, pp. 109-111 36

- Nationalism", International Affairs, Vol. 39, no. 3, July 1963 p. 347
[להלן: Hennessy, Roots of Cuban Nationalism : 37
.Thomas, pp. 233-236; Foner ,pp. 172-174; Ely, p. 592 37
.Ely, p. 316 38
,Ely, p. 605; Duvon C. Corbitt, "Immigration in Cuba", HAHR 39
Vol. 22, 1942, pp. 293-294; Historia de la Nación Cubana Vol. VI
.pp 176-177
Duvon Clough Corbitt, A Study on the Chinese in Cuba 1847-1947, 40
;Wilmore Ky, 1971, pp. 4-6,16-17 24,76-84; Corbitt, Immigration, p. 303
.Ely, pp. 612, 616
Thomas, pp. 241-242; Hennessy, Roots of Cuban Nationalism, 41
.p. 348; Moreno Fraginals, The Sugarmill, p. 69
.Aguilar, Cuba 1860, p. 231-232; Thomas, pp. 239-241 42
Thomas, pp. 245, 249; Aguilar, Cuba 1860, pp. 233-234 Perez, Cuba; 43
.between Reform, p. 119
44 רמירו גררה מבסס את תאורי "הספרדים הטובים" על ההסטוריון הספרדי
Historia de la Nación Cubana, Vol. V, pp. 37, 42-52, :Zaragoza
.Thomas, p. 249 גם: 140-142
.Thomas, pp. 257-262; Aguilar, Cuba 1860, pp. 233-234 45
Suchlicki, Cuba, p. 84; Thomas, pp. 267-268, 293; Alvarez Diaz 46
.p. 143
.Suchlicki, Cuba, pp.82-83; Aguilar, Cuba 1860, p. 235 47
Hennessy, Roots of Cuban Nationalism, pp. 348-350; Aguilar, Cuba 48
1860, p. 237; Thomas, p. 295-309; Gerald E. Poyo "José Martí, artifice de
la unidad social", Anuario del Centro de Estudios Martianos, 7/1984
.pp. 46-65
Suchlicki, Cuba, pp.85-88; Luis E. Aguilar, Cuba 1933 Prologue to 49
[Aguilar, Cuba 1933 :להלן:] Revolucion, Cornell 1972, pp. 11-12
.Thomas, pp. 272-273; Ely, p. 420 50
Ely, pp. 599-603; Howard I. Blaustein et al., Area Handbook for Cuba 51
.Aguilar, Cuba 1933 pp. 8-9 ;[Blaustein :להלן:] Washington 1971, p. 33
Manuel Moreno Fraginals, "Plantation Economies and Societies in the 52
Spanish Caribbean", The Cambridge History of Latin America, Vol. IV
:[Fraginals, Plantation Economies :להלן:] Cambridge 1986, pp. 187-195
.Thomas, pp. 271, 275-278
.Perez, Cuba between Reform, pp. 126-128 53

- .Thomas, p. 279 54
.Corbitt, Immigration, p. 304 55
Thomas, pp. 279, 302-303, 307, 317; Hennessy, Roots of Cuban 56
.Nationalism, p. 349
Thomas, pp. 321-325, 333; Aguilar 1860, pp. 238-239; Louis A Perez. 57
Jr., "Cuba between Empires, 1898-1899", Pacific Historical Review, Vol. 48
.[Perez, Pacific Historical Review :להלן] No. 4, November 1979, p. 477
.Thomas, pp. 326-329, 336; Aguilar, Cuba 1933, p. 12 58
Thomas, pp. 332, 339, 357-363, 379.; Aguilar, Cuba 1860, pp. 59
.240-241
Suchlicki, p. 89, 95; Aguilar Cuba 1860, p. 242; Perez, Pacific 60
.Historical Review, p. 480
.Alvarez Diaz, p. 145 61
Duvon C. Corbitt, "Cuban Revisionist Interpretation of Cuba's 62
Perez, ;Struggle for Independence",HAHR, XLIII, August 1963, pp.395-403
.Pacific Historical Review, pp. 473-500
:השיר בצרוף דברי רקע מובא אצל: Bonifacio Byrne, "Mi Bandera" 63
Hortensia Pichardo, Documentos para la historia de Cuba, Vol. 2, La Habana
.1969, pp.13-14

א.2. הרקע החוקי והחברתי לקיום היהודי בקובה

(א) עמדתה של ספרד והנוכחות היהודית בתקופה הקולוניאלית

במשך 400 השנים שבהן שלטה ספרד בקובה נאסרה כניסתם של יהודים לאי, ולא ניתנה להם האפשרות להתקיים באופן גלוי. ספרד האימפריאלית לא הכירה במהימנותם הקתולית של האנוסים, וחוקי "טוהר הדם" (Limpieza de sangre) היפלו בין הנוצרים החדשים והוותיקים. על הנוצרים החדשים נאסר להגר למושבות ספרד באמריקה בסידרה של צוים, שהראשון שבהם פורסם ב-1501¹. בתארו את מדיניותם של המלכים הקתולים בקובה כתב ההסטוריון אמטריו סנטווניה (Emeterio S. Santovenia): "פרנאנדו ואיסבל סברו שממשלה חזקה צריכה להשליט אחדות סדר וטוהר חיי הכנסיה... הם דאגו לרדיפה וגרוש של מוסלמים ויהודים... האמצעי להשלטת האחדות הדתית היתה האינקוויזיציה". עם זאת, מציין אותו ההסטוריון כי היה פער בין החוקים שקבעה ספרד לבין יישומם הלכה למעשה².

ואכן, על אף האיסור, נכנסו לקובה "נוצרים חדשים" ממוצא יהודי. הראשונים

שבהם השתתפו במסעות הגילוי של קולומבוס ביניהם לואיס דה טורס (Luis de Torres) הנחשב למגלה הטבק וליהודי הראשון שהתיישב בעולם החדש; אחרים כיהנו כפקידי רשות ספרדיים או היו בין יצרני הסוכר הראשונים באי³. יהודים אלה היו מומרים (conversos), או צאצאיהם, והם יכלו להכנס לקובה, כמו לשאר מושבותיה של ספרד, רק תוך העלמת הפגם שבטוהר הדם שלהם. על קיומם של יהודים נסתרים שחזרו לשמור על יהדותם או שנחשדו בכך נודע רק מחשיפתם ורדיפתם על ידי האינקוויזיציה; ישנה סברה כי הבישוף של קובה בתקופת הכיבוש הבריטי (Pedro Agustin Morell de Santa Cruz) נולד למשפחת אנוסים ואף שמר בستر על יהדותו⁴.

מראשית הכיבוש הספרדי כיהנו הבישופים כנציגיה של האינקוויזיציה, אולם ב-1571 צורפה קובה לתחום השיפוט של בית הדין האינקוויזיטוריאלי שבמכסיקו וב-1610 לזה של קרתחינה (Cartagena) שבגרנדה החדשה. בין 1613 ל-1783 נערכו בבית הדין של האינקוויזיציה בקרתחינה לפחות 15 משפטים נגד מתייהדים שבאו מקובה, רובם מהאואנה⁵.

תולדות היהודים בקובה בתקופה הקולוניאלית טרם זכו למחקר שניתן להסתמך עליו. סקירות אחדות בנושא זה נכתבו בידי יהודים קובניים, שהיו מעוניינים לחשוף עקבות יהודיים בהסטוריה של האי⁶. בהעדר ראיות מבוססות, נאחזות סקירות אלה בהשערות בדבר התנאים שהיו עשויים לאפשר את הגירתם והתיישבותם של יהודים בקולוניה הקובנית:

(1) קובה היתה מרוחקת מבתי הדין של האינקוויזיציה לא רק בספרד, אלא גם

מאלה שבעולם החדש - בלימה, במכסיקו או בקרתחינה⁷.

(2) מעמדה המיוחד של קובה כמושבת שרות חשף אותה לקשרי מסחר עם בני

לאומים שונים ועם בני דתות שונות. פקידי הרשות העדיפו לעתים קרובות את האינטרסים הכלכליים שלהם על פני אלה של הכתר והעלימו עין ממסחר בלתי חוקי, כמו מכניסתם הבלתי חוקית של מהגרים "כופרים"; קיימות סברות כי בין הבוקנירים נמצאו גם יהודים⁸.

(3) רבים מהיהודים שנמלטו מברזיל לאחר כיבושה מחדש בידי הפורטוגזים עברו דרך האיים בים הקריבי, חלקם דרך קובה (ביניהם גם הקבוצה הראשונה שהגיעה לניו אמשטרדם). חלק מיהודים אלה התיישבו בקובה, בעיקר באזור אוריינטה⁹. בצד המקורות ההסטוריים וההשערות השונות על הגירתם של אנוסים לקובה, קיימות עדויות על מוצאן היהודי של כמה מן המשפחות הקתוליות העתיקות. דוד אילן סיפר בעדותו כי הוזמן לביתו של אדם נשוא פנים שהציג עצמו כראש העיר האואנה, ושאל אותו לפרשם של ספר תפילות עתיק ותשמישי קדושה יהודיים שנשמרו במשפחתו¹⁰. לדברי יוסף שניידער, הסטוריון חובב שעסק בתולדות היהודים בתקופה הקולוניאלית, אוספים משפחתיים שהוצגו במוזיאון הלאומי בהאואנה כללו מזוזות, מנורות שבת וקמיעות יהודיים¹¹. אף על פי כן, הנוכחות היהודית הותירה רק משקע מעורפל בתולדותיה של קובה הקולוניאלית, והאנוסים שהיגרו לקובה מספרד או מפורטוגל התבוללו לגמרי בתוך האוכלוסייה הקתולית. יש להניח כי בקובה, כמו בספרד וביתר המושבות, לא הביאה העלמותם הפיסית לעקירתם של היהודים מן התודעה הצבורית, וכי האיבה ליהודים הוסיפה להתקיים בכוחם של שליחי הכנסייה שהטיפו לעדת המאמינים שלהם את תודעת אחרייתם של היהודים למותו של ישו¹². אולם למעמדה המיוחד של הכנסייה בתולדותיה של קובה, בעיקר בתקופת המאבק לעצמאות, היו השלכות על יחסה של החברה הקובנית כלפי היהודים.

(ב) היחס כלפי הכנסייה והדת בתקופת המאבק לעצמאות

ומשמעותו לגבי שאלת הקיום היהודי

הכנסייה הקתולית בקובה היתה אחת מזרועות השלטון של האימפריה הספרדית והשפעתה היתה ניכרת במרכזים העירוניים, בעיקר בקרב הגורמים שהתנגדו לעצמאות האי: האוכלוסייה הספרדית על כל רבדיה, ובעלי המטעים הקראולים הגדולים שבאזור הוואנה - שסיגלו את הערכים החברתיים של הספרדים. כזכור, מרכז הכובד של המאבק נגד ספרד היה באזורים הכפריים, שבהם השפעת הכנסייה היתה מועטת. ספרד הקולוניאלית לא השכילה להכשיר את ילידי קובה לכמורה ולא דאגה לבנות כנסיות באזורים הכפריים. בהשוואה בין מכסיקו לקובה כתב אליסטר הנסי כי במכסיקו הספרדים דאגו לקרב את האוכלוסייה הילידה לנצרות ע"י בנייה של כנסיות בכפרים האינדיאנים. בקובה האוכלוסייה הילידה הושמדה והכפרים נותרו מחוץ לטווח השפעתה של הכנסייה¹³. העבדים השחורים שהובאו מאפריקה לקובה הוטבלו לנצרות, אולם הקתוליות שלהם נותרה בעיקרה נומינלית; מאז סוף המאה ה-18 בעליהם לא טרחו להעניק להם חינוך

נוצרי או לשלוח אותם למיסה, והעבידו אותם גם בימי ראשון ובחגים. במטעי הסוכר נוצרה דת חדשה, שהיתה תערובת של דתות אפריקניות עם פולחן של קדושים קתוליים. לדעת ההסטוריון מורנו פרחינלס (Moreno Fragnals) הכנסיה נתנה לגיטימציה לניצול האכזרי של העבדים בטענה ש"מוטב שיעבדו כדי שלא יחטאו"¹⁴.

הלשכות של "הבונים החופשיים", שמילאו מקום מרכזי במאבק למען שחרור קובה, התנגדו לכנסיה הקתולית הן משום השקפת עולמם הליברלית והחילונית, והן מכיון שראו אותה כגורם המתנגד לעצמאות¹⁵. חוסה מרטי כתב: "שליטתה של דוגמה יחידה מזיקה להתפתחות השכלית ולאופי של עם, בעיקר אם היא סמכותית וקנאית. יש יתרון עצום לחיים בארץ שבה מתקיימות זו בצד זו כמה דתות"¹⁶.

התנגדותם של הכוחות הליברליים אוהדי העצמאות כלפי הכנסיה לא נשאה אופי מיליטנטי, והבעיות הדתיות מעולם לא עוררו בקובה התלהטות יצרים. הקונפליקטים בין שמרנים תומכי הכנסיה לבין ליברלים הדוגלים בהפרדת הדת מן המדינה, שהסעירו את ארצות אמריקה הספרדית בתקופה שבה החל המאבק הקובני לעצמאות, לא מצאו הדים בקובה¹⁷ שבה ההתייחסות לדת התאפיינה באדישות ולפיכך נעדרו ממנה גילויים של קנאות דתית. בדיון על שאלת ההפרדה בין כנסיה ומדינה, שנערך באסיפה המכוננת של 1901 (ר' סעיף ג) להלן), טען הציר מנואל סנגווילי (Manuel Sanguily) כי העדר קנאות דתית היא סימן להעדרם של רגשות דתיים: "העם הזה בהיותו קתולי... הוא הפחות מאמין בכל כדור הארץ". הוא הסביר את רפיפותם של הרגשות הדתיים בפער, הלאומי ביסודו, שבין הכמורה הספרדית, "העטופה בצללי הראקציה של אירופה" לבין צבור המאמינים הקובני, שעל פניו "זרח אור התרבות של אמריקה"¹⁸.

השילוב שבין אדישות עממית כלפי הדת לבין ליברליות של המנהיגות האידיאולוגית יצר יחס של סובלנות כלפי זרים שהשתייכו לדתות אחרות. לסובלנות זו היו לכאורה השלכות לגבי שאלת הקיום היהודי, אולם זו לא יכלה לעמוד במבחן המעשה כל עוד שלטה ספרד בקובה. נראה כי בשלהי התקופה הקולוניאלית הסתננו לקובה יהודים מעטים: ב-1881 החלו להתיישב בה יהודים מקורסאו, וככל הנראה נמצאו יהודים אחדים בין אנשי עסקים שהיגרו ממרכז אירופה. אולם יהודים אלה הסתירו את שייכותם הדתית, ולא יכלו לקיים חיים יהודיים¹⁹.

ספרו של מרקו פיצ'ון (Marco Pitchon) "חוסה מרטי וההבנה האנושית", מביא צילומי תעודות על מאסרו וגרושו בשנת 1832 של "חואן אליס (Juan Elis) שדתו יהודית, והוא נאשם כמרגל למען האויבים הקולומביאנים" - בתקופה שבה קולומביה ארגנה משלחות צבאיות לקובה במטרה לעורר אותה למהפכה נגד ספרד. מסמכים אחרים המובאים בספר מתייחסים לשרותו של המפקד לואיס שלזינגר (Schlesinger) - יהודי הונגרי שנמלט ממולדתו לאחר שהשתתף במהפכת 1848 - במשלחת הצבאית של נרסיסו לופז שהגיעה לקובה ב-1851²¹.

מציאתם של עקבות יהודיים במאבק נגד ספרד הלהיבה את דמיונם של כמה הסטוריונים יהודיים, ביניהם מרקוס מטרין (Matterin), שעשו מאמצים רבים לחשוף את יהדותם של אחדים מן הזרים שנחלצו לעזרת לוחמי החרות הקובנים²². על סמך

מחקרים אלה כותבת יהודית לייקין אלקין (Laikin Elkin) כי קובה היא המדינה היחידה באמריקה הלטינית שבה יהודים השתתפו במלחמת העצמאות. האישיות החשובה ביותר הנזכרת במקורות אלה הוא הגנרל קרלוס רולוף, יהודי פולני ששמו האמיתי היה עקיבא רולנד²³.

הגנרל קרלוס רולוף (Carlos Roloff y Mialofsky) הגיע לדרגת רב אלוף במלחמת עשר השנים, מילא תפקיד פעיל במפלגת המהפכה הקובנית בניו יורק ונחשב לאחד מגיבורי מלחמת העצמאות הקובנית. הביוגרף פרמין פרסה (Fermin Peraza y Sarausa) כתב כי הטענות על יהדותו של רולוף וכן השם עקיבא רולנד מופיעים רק במקורות יהודיים ואין להן כל אישור בביוגרפיות הרשמיות של רולוף. לדבריו: "הגנרל רולוף מעולם לא דיבר על מוצאו היהודי ועם מותו קיים את הדת הקתולית"²⁴.

מוצאם היהודי של אחדים מבין הזרים שהשתתפו במאבק הצבאי היתה תופעה שולית, שספק אם הגיעה לתודעתם של הקובנים בני הזמן. עם זאת יש להניח כי גולים קובניים שפעלו בארצות הברית התוודעו אל הקהילות היהודיות במקום. החונטה המהפכנית בניו יורק היתה מיוצגת בשנים 1893-1898 על ידי עורך דין יהודי-אמריקני בשם הורשיו רובנס (Horatio S. Rubens). בכתביו של חוסה מרטי נמצא ביטוי להתרשמותו של המנהיג הקובני מן הקהילה היהודית בניו יורק ולמודעותו למצוקת היהודים ברוסיה הצארית²⁵. פיצ'ון הביא בספרו קטעים מתוך בטאון המפלגה הקובנית המהפכנית בניו יורק - "פטריה" (Patria) - שנתנו פומבי לתמיכתם של יהודים בארה"ב במאבק הקובני. בגליון מיום 10 לדצמבר 1892 נכתב: "אברבנאל. בשם היהודי הנאור הזה... נוסד בקי ווסט (Cayo Hueso) קלוב של יהודים (hebreos) אוהדי עצמאות קובה. יש בו 50 חברים וכאשר ביקר אצלם השליח [חוסה מרטי] הם הפגינו בנאומיהם שהם ידידי החרות וכי קובה מצאה בהם מגינים ללא פניות"²⁶. בין יהודי קי ווסט שגייסו כספים לטובת המהפכה הקובנית היה לואיס פיין (Fine), שערך בביתו קבלת פנים לכבוד חוסה מרטי ושלושת האחים שטיינברג (יוסף, מקס ואדוארד), שראו עצמם כידידיו האישיים של ה"שליח"; יוסף שטיינברג, קיבל מתומס אסטרדה פלמה (Estrada Palma) דרגת קפיטן בצבא השחרור, והיה מראשוני היהודים שהתיישבו בקובה לאחר יציאת הספרדים²⁷.

א.2. (ג) המסגרת החוקית לקיום היהודי בקובה:

הכיבוש האמריקני וחוקת 1901

בתקופת הכיבוש הצבאי של ארה"ב בקובה, שנמשך מינואר 1899 עד מאי 1902 נוצרה מציאות חדשה שהכשירה את קיומם הגלוי של היהודים. היהודים הראשוניים שנכנסו לקובה בגלוי היו חיילים בצבא ארה"ב, שהשתתפו במלחמת ספרד-ארה"ב. הרב ג'וזף קראוסקופף (Krauskopf), שהתנדב לשמש כרב צבאי, ארגן את המניין היהודי הפומבי הראשון על אדמת קובה²⁸.

השלטונות האמריקניים החילו את חוקי ההגירה של ארה"ב על קובה והפרידו את הכנסייה מן המדינה. הוטלה חובה לקיים נישואין אזרחיים גם אם בנוסף נערכו נישואין בכנסייה; בתי הקברות הועברו לרשות העיריות, אם כי במקרים אחדים - כולל בהאוואנה - אנשי כנסייה הוסיפו לשלוט בהנהלת בתי הקברות²⁹.

ההפרדה בין דת ומדינה, וחובת הסובלנות כלפי בני דתות אחרות, שהוכתבו על ידי שלטונות הכיבוש, תאמו למעשה את עמדתם הבסיסית של הקובנים שתמכו בעצמאות. בנבדל מארצות אחרות באמריקה הלטינית, שבהן הקתוליות הוכרה כדת המדינה והויכוחים בשאלת הפרדה בין כנסייה ומדינה נמשכו עשרות שנים לאחר השגת העצמאות³⁰, הכירה חוקתה הראשונה של הרפובליקה הקובנית בחופש הדת, ואגב כך העניקה לגיטימציה לקיומם של חיים יהודיים. בין הגורמים לכך יש למנות את שלושת הדורות שחלפו מאז כינון של המדינות העצמאיות ביבשת, ואת הבשלתם של הלכי רוח ליברליים שהביאו בסופו של דבר להפרדה בין דת ומדינה; את השפעתה של ארה"ב, שחוקתה עמדתה לנגד עיני המחוקקים הקובניים ובמיוחד, את רדידות הרגשות הדתיים, פרי חולשתה של הכנסייה הקתולית, שנסקרה בפרק הקודם. כל אלה באו לידי ביטוי בוויכוח שהתנהל באסיפה המכוננת על סעיף חופש הדת.

בנובמבר 1900 כינס הגנרל ליאונרד ווד (Leonard Wood), המושל הצבאי של ארה"ב, את נציגי העם הקובני לאספה מכוננת שמטרתה היתה לחבר חוקה לרפובליקה העצמאית הקובנית העתידה ולהגדיר את יחסי קובה עם ארה"ב³¹. אסיפה זו נאלצה להיכנע לתכתיביה של ארה"ב ולקבל את "תיקון פלאט" (ר' פרק ב.1), אולם בכל הנוגע לצביונה הפנימי של המדינה ניתן לראות את חוקת 1901 כ"אני מאמין" של אבות האומה הקובנית - לוחמי העצמאות ומעצביה של הרפובליקה.

ביום 26 בינואר 1901 דנה האסיפה המחוקקת בהצעת החוק הבאה: "האמונה של כל הדתות וקיום כל הפולחנים יהיו חופשיים וללא כל הגבלות, פרט לכבוד כלפי המוסר הנוצרי. הכנסייה תהיה נפרדת מן המדינה"³². להצעת החוק על חופש הדת הוגשו שלוש בקשות לתיקון. השתיים הראשונות ניסו להקנות לחוק אופי רדיקלי יותר: הראל מנדולי (Manduley), ציר מסנטיאגו דה קובה, חלק על השימוש במושג "מוסר נוצרי" (moral cristiana) מכיון שהוא נושא סממנים דוגמטיים ויש בו כדי לפגוע בחופש הדת: "אינני רוצה שהחוקה תהיה אכסלוסיבית לגבי אחת מאין ספור הדתות הקיימות, ושתהיה רק דת אחת בעלת פריבילגיה כאילו היא היחידה המחזיקה בבעלות על המוסר". ואילו סלבדור סיסנרוס (Salvador Cisneros Betancourt), ציר פוארטו פרינסיפה, טען כי הבטחת חופש האמונה כוללת בתוכה גם את ההבטחה לחרות דתית, ולכן "המילה דת איננה צריכה להופיע בחוקה". שתי הצעות אלה נדחו ברוב קולות לאחר דיון קצר. גונזלס יורנטה (Gonzales Llorente) מסנטה קלרה הסביר לשני המציעים כי מטעמים פרגמטיים אי-אפשר להימנע משימוש במילה דת וכי "כשאומרים מוסר נוצרי מתכוונים למוסר של כל העולם התרבותי"³³.

הדיון על חופש הדת נסב בעיקרו על הצעת התיקון השלישית, שהוגשה על ידי הציר מסנטיאגו דה קובה, חואן גואלברטו גומס (Juan Gualberto Gómez), שביקש

לבטל את המשפט "הכנסיה תהיה נפרדת מהמדינה" על מנת להמנע מהחלטה העלולה להתפרש כרדיפת הכנסיה ולהשאיר את שאלת הגדרתם של היחסים בין הכנסיה הקתולית לבין המדינה פתוחים להכרעתה של הרשות המחוקקת העתידה לקום ולהימנע מהחלטה העלולה להתפרש כרדיפת הכנסיה³⁴.

הצעת גואלברטו גומס נפלה ברוב של 24 נגד 4. אמיליו נונייס (Emilio Nuñez), ציר מהאואנה שייצג את דעת הרוב, אמר כי מדינות אמריקה הלטינית שפכו נהרות של דם במאבק על הפרדת הכנסיה מן המדינה: "אם משהו טוב, משהו מעשי ומועיל נעשה על ידי האינטרבנציה [של ארה"ב] בקובה, הרי זה הפרדת הכנסיה מן המדינה. הרעה הגדולה ביותר שהכבידה תמיד על העמים הלטינו-אמריקניים היתה אחדות הכנסיה עם המדינה"³⁵. סנגוילי, שחתם את הויכוח, טען שבקובה לא קיימת רוח דתית של ממש, ולפיכך אין לשעבדה לכנסיה הקתולית ולהחזיר את גלגל ההסטוריה לתקופה של דיכוי ובערות: "הבה נפריד בעתיד, כפי שבדיעבד כבר נעשה, את הכנסיה מן המדינה"³⁶.

במהלך הויכוח שהתעורר בין הצירים לאסיפה המכוננת על סעיף זה לא נזכרה ולו פעם אחת הדת היהודית, וייתכן כי האפשרות בדבר כניסתם האפשרית של יהודים לקובה לא עלתה כלל על דעתם של המחוקקים. עם זאת, הציגו כמה מן הדוברים בצורה ברורה והחלטית את תביעתם לחופש פולחן לבני כל הדתות בצורה שאיננה מותרת ספק כי לפחות במישור התאורטי לא היה קיימים בסיס לשלילת זכותם של היהודים להתקיים במסגרת המדינה הקובנית: "החוקה הזאת קובעת [את] חרות הדתות האבסולוטית ביותר. [אפילו] אם יבואו עובדי אלילים, הם יוכלו לשאת את האלילים שלהם בתהלוכה דתית"³⁷.

על אף עמדתם הליברלית של המחוקקים, הנסיון הראשון של היהודים ליישם את עקרון חופש הדת נתקל בקשיים. ב-5 באוגוסט 1906 הוקם הארגון היהודי הראשון בקובה - יונייטד היברו קונגרגיישן (United Hebrew Congregation; להלן UHC) - במטרה לרכוש קרקע לבית עלמין יהודי. בקשת הארגון היהודי לקבל רשיון להקמת בית קברות לא נענתה. לפי מקורות יהודיים מאוחרים יותר, השלטונות הקובניים סירבו להעניק את הרשיון, בלחץ חוגים כנסיתיים-קתוליים שהוסיפו לנהל את בתי הקברות גם לאחר שבעלותם הועברה לידי עיריית האואנה³⁸. ספר הפרטיבלים של ה-UHC איננו מתייחס במפורש לסירוב מצד הממשלה למתן הרשיון; לפי אותו מקור מזכיר ה-UHC, מנואל חדידה (Hadida), פנה לממשלת קובה בבקשה להעניק רשיון לבית קברות יהודי בספטמבר 1906. חודשים מעטים לאחר מכן, בעת שהותו בארה"ב, ביקש חדידה את עזרת ד"ר פריירה מנדס (Dr. Harry Pereira Mendes), רב קהילת שארית ישראל בניו יורק שהיפנה אותו לא.ס. סלומון (A.S. Solomon) במחלקת המדינה בווישינגטון³⁹. חדידה הסביר לסלומון כי בהזדמנויות שונות פנו נציגי ה-UHC לממשלת קובה בבקשת רשיון, אולם קיבלו הבטחות ללא בסיס ונאלצו לקבור יהודים בבית קברות קתולי "דבר שהוא פוגע מאד מבחינת דתנו"⁴⁰.

בעקבות המלצתו של סלומון, החליט מזכיר המדינה להורות לציר ארה"ב בהאואנה, אדוין מורגן (Edwin V. Morgan): ש"אם הקהילה היהודית הנזכרת, או רובה, מורכבת מאזרחים אמריקניים, עליו להשתמש בשרותיו הטובים כדי להשיג את הזכיון המבוקש, אולם אחרת, שיגביל את פעולתו להשיג למר חדידה ראיון עם המושל הזמני מאגון (Magoon)⁴¹. בדיווח לווישינגטון כתב הציר מורגן כי לאחר שחקר ומצא כי רוב חברי הקהילה היהודית הינם אזרחי ארה"ב התנהלו מגעים ממושכים בין הקהילה היהודית, הצירות וממשלת קובה, שהסתיימו עם פרסומו של חוק 290 מיום 15 במרץ 1907, בחתימתם של מאגון ושל שר הפנים הקובני, לפיו "מוענק הרשיון שנתבקש על ידי לואיס דז'וריק (Jurick) נשיא ה-United Hebrew Congregation of Cuba מנת להקים בית קברות על האדמות של חוות El Aguacate בתחום המוניציפלי של גואנבוקואה (Guanabacoa) שבפרובינציית האואנה... במטרה לשמש כבית קברות לכל היהודים, מכל לאומיות שהיא, המתגוררים ברפובליקה הקובנית"⁴².

המידע המועט שברשותנו על התחמקותם של השלטונות הקובניים מהענות לפניית ה-UHC להעניק רשיון להקמת בית קברות אינו מאפשר הסקת מסקנות לגבי מהות ההתנגדות לזכותם של היהודים לקיים שרותים דתיים לעצמם. הארגון היהודי הראשון הוקם בתקופת "ההתערבות הראשונה" שבה ממשלת ארה"ב שלטה בקובה בכוח "תיקון פלאט", שהעניק לה את הזכות להתערב בענייניה הפנימיים של קובה במטרה להגן על חייהם ורכושם של אזרחים אמריקניים (ר' פרק ב.1). זכותם של חברי ה-UHC להקים בית קברות יהודי נפרד ניתנה להם בידי המושל צ'רלס מאגון מכוח היותם אזרחים של ארה"ב ולא בשם עקרון חופש הדת. חשוב לציין כי פרשת בית הקברות היהודי היתה המקרה היחיד בכל תולדותיה של יהדות קובה שבו הועמדה זכותם לשוויון זכויות חוקי בספק, והיא בבחינת היוצא מהכלל המלמד על הכלל.

סכום

ספרד הקולוניאלית ביקשה לקיים במושבותיה קתוליות אוניברסליות ועד תום שלטונה בקובה לא העניקה בסיס חוקי לכניסתם של יהודים לתחומה או לזכותם לקיים פולחן דתי משלהם. היורשים האידאולוגיים של ספרד הקולוניאלית שהיו עשויים להתנגד להכרה בזכויותיהם של היהודים במסגרת המדינה הקובנית נמצאו בעיקר בין הספרדים המיליטנטים שדגלו בהמשך השלטון הקולוניאלי, בקרב אנשי הכנסיה ובקרב החוגים הנתונים להשפעתם.

השלטת החקיקה של ארה"ב לאחר ניצחונה במלחמתה עם ספרד יצר את הבסיס החוקי לקיומם של יהודים בקובה, והשפעתה של ארה"ב על הרפובליקה הצעירה הבטיחה ליהודים את ההגנה על מימוש זכויותיהם. עקרונות החופש הדתי שנקבעו על ידי שלטונות הכיבוש האמריקניים תאמו את העמדה האידאולוגית של הכוחות שנאבקו למען העצמאות הקובנית. בתוך המנהיגות הפוליטית שעיצבה את דמותה של הרפובליקה הקובנית לא היתה אף קבוצה שהעלתה את התביעה לקיים את הקתוליות כדת המדינה.

נראה כי במישור התאורטי לא נבדלה קובה ממדינות רבות באירופה ובאמריקה שהעניקו ליהודים שוויון זכויות מכלל העיקרון האוניברסלי של חופש הדת. אולם, רישומם הדל של היהודים על ההסטוריה הקובנית והעלמותם של שרידי האנוסים מאז שלהי המאה ה-18, ביחד עם חולשתה של הדת הקתולית, על המסורת האנטישמית שלה, בקרב מגזרים רחבים של האוכלוסיה, הופכים את קובה למעין מעבדה שבה ניתן לבחון את המפגש בין המהגרים היהודים עם מסגרת חברתית שאיננה נושאת מטען של דעות קדומות נגדם.

המבחן הראשון ליישומו של עקרון חופש הדת כלפי הציבור היהודי נערך לאחר ייסודו של הארגון היהודי הראשון בקובה, שפנייתו להקמת בית קברות משלו נענתה בהתחמקות והשהיות, אם בלחץ חוגים כנסייתיים ואם בשל קשיים ביורוקרטיים. הקהילה היהודית הקטנה, שרוב חבריה היו אזרחים אמריקניים, הבטיחה את זכויותיה באמצעות חסותה של ממשלת ארה"ב, ששלטה באותה שעה על ענייניה הפוליטיים של קובה.

הערות

- 1 Martin A. Cohen, The Jewish Experience in Latin America, New York 1971, Vol. I, pp. xvi-xxii; Boleslao Lewin, "The Struggle Against Jewish Immigration into Latin America in Colonial Times", Yivo Annual of Jewish Social Science, Vol. VII p. 216 [להלן: Boleslao Lewin]; חיים ביינארט, "יציאת אנוסים מחצי האי האיברי במאות הט"ו - ה"ז", ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון, ירושלים תשל"ח, עמ' 66.
- 2 Historia de la Nación Cubana, Tomo I, pp. 136-139, 148.
- 3 Seymour B. Liebman, "Cuban Jewish Community in South Florida" AJYB, 1969, p. 238 [להלן: Liebman, AJYB]; Fernando Ortiz, "La fama póstuma de Martí", en: Marco Pitchon José Martí y la Comprensión Humana, La Habana 1957, pp. 16-17 [Ortiz, La fama de Martí].
- 4 Cesar García del Pino, Vida de Pedro Agustín Morell de Santa Cruz, La Habana 1985.
- 5 "Carlos M. Trelles, "La inquisición en Cuba desde 1518 hasta 1610", RBC, tomo 34 1935, pp. 46-49; Ortiz, La fama de Martí p. 18; Max J. Kohler, "Cuba", The Jewish Encyclopaedia, New York-London, 1903. [Kohler: Idem, "Los judíos en Cuba" RBC Tomo 15, 1920, pp. 125-129.
- 6 יוסף שניידער, שפורן פון דער אידישער בארגאנגענהייט אין דער אלטער האוואנא", האוואנער לעבן, 19.10.34 עמ' 2 [להלן: ה"ל]; José Schneider, "Breves apuntes sobre la participación de los hebreos en el descubrimiento de America", Oyfgang, agosto septiembre de 1934 pp. 139-138; לייזער ראן,

- "ידיעות און ציפערן וועגן פיר הונדערט און פופציק יאר יידישע איינוואנדערונג אין קובא (1492-1948)". המשך אויף קובאנער ערד, האוואנא 1950, עמ' 70-72 [להלן: ראן, המשך קובאנער ערד]: ר' גם ה.מ. הערמעלין, "קלארא" (סיפור בהמשכים), ה"ל, 18.11.1932 ואילך; Eduardo Weinfeld, "Cuba", Enciclopedia Judaica Castellana, Mexico 1947 [Weinfeld, EJC :להלן: Weinfeld, EJC].
- Juan Luis Martin, "El exodo de los sefaradim y su influencia en 7
Oyfgang, agosto-sept., 1934, pp. 152-156; Cuba" :ר' גם: Thomas p. 47.
Thomas, p. 47; Historia de la Nación Cubana, Vol. 1, p. 139; Henry 8
Charles Lea, The Inquisition in the Spanish Dependencies New York 1908
pp. 248-249; Ortiz, La fama de Martí, p. 17
Liebman, AJYB, p. 239; Boleslao Lewin, p. 222; Oyfgang, 9
agosto-sept., 1934, pp. 152-156; ראן, המשך אויף קובאנער ערד, עמ' 72-71.
10 עדות דוד אילן, בית זרע, מאי 1983: העדות שמורה במדור לתעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית [להלן: מי"ז].
11 שניידער, ה"ל, 19.10.34 עמ' 2: ראן, אויף קובאנער ערד, עמ' 72.
12 יוסף שניידער, "אן אויפרוף פון דער אינקוויזיציע קעגן די מאראנען אין קובא", המשך אויף קובאנער ערד, עמ' 151: חיים אבני, מביטול האינקוויזיציה ועד 'הוק השבות', ירושלים, תשמ"ב, עמ' 7-11 [להלן: אבני, מביטול האינקוויזיציה]; יוסף קפלן, "יהודים ויהדות בהגות המדינית והחברתית של ספרד במאות הט"ז-י"ז", שנאת ישראל לדורותיה, שמואל אלמוג (עורך), ירושלים תש"ס, עמ' 173-180.
13 Alistair Hennessy, "Cuba", in: The Spanish Civil War 1936-39 American Hemispheric Perspectives, M. Falcoff & F.B. Pike (Eds.), Nebraska [Hennessy, Cuba and the Spanish War :להלן: Hennessy, Cuba and the Spanish War]; 1982, p. 106
Bethell Leslie, "A Note on the Church and the Independence of Latin America", The Cambridge History of Latin America, Vol. 3. Cambridge 1985 [Bethell :להלן: Bethell]; pp. 229-230
14 Manuel Moreno Fragnals, "Iglesia e ingenio", Revista de la Biblioteca Nacional José Martí, año V, nos. 1-4 (1963), pp. 11-28
Idem, The Sugarmill, pp. 51-56; Thomas, pp. 39, 150, 286, 683-4; Lowry Historia de la [Nelson :להלן: Nelson], Rural Cuba, Minnesota 1951, p. 174
Nación Cubana, Vol. 4, pp. 304-305.
15 Richard Pattee, "The Role of the Roman Catholic Church", in Robert: Freeman Smith, Background to Revolution, New York 1968, pp. 104-111
Franco, p. 62.
16 מצוטט ב-25, Ortiz, La fama de Martí, p.
17 Bethell, pp. 229-230; Aguilar, Cuba 1933, p. 22
18 Sesión Sabado 26 de enero de 1901, Diario de Sesiones de la

- Convención Constituyente de la Isla de Cuba, Habana 27 de enero de 1901
[Convención Constituyente 1901 :להלן:] numero 18, p. 224
- Isaac S. & Suzanne A. Emmanuel, History of the Jews in the 19
Netherlands Antilles, Cincinnati 1970, Vol. II. p. 827
(ר' הערה 22).
- Marco Pitchón, José Martí y la Comprensión Humana 1853-1953, La 21
Habana 1957, pp. 338-370 [להלן: Pitchón].
- מרקוס מטריין היה ספרן הקהילה היהודית בקובה והסטוריון חובב שליטת חומר
תיעודי על תולדות יהודי קובה. לאחר פטירתו ב-1983 הועבר האוסף שלו לידי ארכיון
העיר האואנה. כמה מממצאיו מופיעים בראיון שנערך לו במיאמי שלושה חדשים לפני
מותו. הראיון נמסר לי להאזנה ע"י מר ויליאם גראלניק, הקונגרס היהודי האמריקני,
מיאמי. [להלן: עדות מטריין].
- Judith Laikin Elkin, Jews in the Latin American Republics, North 23
Carolina 1980, p. 69 [להלן: Elkin]; ראן, אויף קובאנער ערד, עמ' 72;
Eduardo Weinfeld, "Los Judios en Cuba", RBC Vol. 46, 1940, pp. 466-471
Pitchón, pp. 338-345
- "Roloff y Mialofsky Carlos", Diccionario Biográfico Cubano por el Dr. 24
Fermin Peraza y Sarausa, Ediciones Anuario Bibliográfico Cuabano Habana
1955, Tomo V. pp. 71-75 [להלן: Peraza].
- "Lo hebreo en el pensamiento de José Martí", Pitchón, pp. 328-323 25
"Horatio Rubens", Pitchón, p. 361
Pitchón, pp. 356, 359-367 26
- Malvina W. Liebman and Seymour B. Liebman, Jewish Frontiersmen - 27
Historical Highlights of Early South Florida Jewish Communities Florida
pp. 12-13: idem, AJYB, p. 239; "יוסף שטיינבערג", ה"ל, 9 בינואר
1954, עמ' 1; עדות מטריין; UHC, Temple Beth Israel; Pitchón, pp. 349-358;
Golden Anniversary 1906-1956, Havana Cuba, 1956 pp. 13-14 [להלן:
UHC, Golden Anniversary]
- Cyrus Adler, "Jews in the Spanish American War" AJYB, Vol. 3 1900 28
1901, pp. 527-622; "Hebrew Union College, Jewish Institute of Religion- A
Centennial Documentary" AJA, Vol. XXVI, November 1974 no. 2, p. 195
- Enciclopedia Universal Ilustrada Espasa Calpe, Barcelona 1907-1930 29
Vol. 16, p. 813-814; Corbitt, Immigration, p. 304; Thomas p. 439;
Pattee, p. 107
- Bethell, p. 233 30
לגיטימציה לקיום היהודי בארגנטינה עיין: אבני, מביטול האינקוויזיציה, עמ'
56-12

- Thomas, p. 449; Historia de la Nacion Cubana, Vol. 7, pp. 73-113; 31
Hortensia Pichardo : ר' ; Aguilar, Cuba 1933, pp. 17-18
: [להלן] Documentos para la historia de Cuba, Vol. 2, La Habana 1969, p. 74ff
.[Pichardo
.Convención Constituyente 1901, Sesión Sabado 26 de enero de 1901 pp 32
, Historia de la Nación Cubana : ר' סכום של דיוני האסיפה המכוננת :
.Vol. 7, pp. 81-86
.Convención Constituyente 1901, pp. 208-210 33
שם, עמ' 214, 217. 34
שם, עמ' 210. 35
שם, עמ' 223-224. 36
Gonzales (בדברי Convención Constituyente, 1901, pp. 212-211 37
.(Llorente
UHC, Golden Anniversary, p. 6; G. Weinberger, "The Jews in Cuba The" 38
American Hebrew and Jewish Messenger, Vol. 102, no. 14, February 1918, p.1
.[Weinberger : [להלן]
United Hebrew Congregation, Minutes Book~ 1906-1923, Archives of 39
.[UHC Minutes, : [להלן] Adath Israel, Havana, 2.9.1906, 16.9.1906, 20.1.1906
: [להלן] National Archives, Washington, D.C , 2.1.1907, 40
.M862/353 , [NA
.NA/M862/353 , 20.3.1907 , ממורגן לרוט, 41
Decreto 290, 15.3.1907, Gaceta Oficial ; 20.3.1907 , ממורגן לרוט, 42
.NA/M862/353 , 16.3.1907

חלק I : יהודי קובה 1902-1933

פרק ב.1: המסגרת הפוליטית והכלכלית בתקופת ההגירה היהודית

עם תום השלטון הספרדי בקובה נמצאה הארץ במצב של משבר דמוגרפי. מספר התושבים שנאמד בכ-1,800,000 לפני פרוץ הקרבות (פברואר 1895) ירד ל-1,572,797 ב-1899. הירידה נגרמה על ידי תמותה גבוהה הן כתוצאה מהפעולות הצבאיות והן בשל התפשטות מגיפות בריכוזי האוכלוסיה שהוקמו על ידי הגנרל ויילר (ר' פרק א.2); העליה התלולה בתמותת תינוקות וילדים, וצמצום הילודה בתקופת המלחמה יצרו עוות במבנה הדמוגרפי של הארץ¹.

תעשיית הסוכר המשגשגת של המאה ה-19 ספגה מכה קשה בתקופת מלחמת העצמאות; ב-1899 נותרו רק 207 טחנות סוכר פעילות². רוברט פורטר, שנשלח על ידי הנשיא מק'קינלי (William McKinley) לדווח על המצב בקובה, תאר את ההרס והחורבן שהותירה אחריה המלחמה: מטעי סוכר וטבק משגשגים שנעלמו ללא שריד, אוכלוסיה מדולדלת, חלשה, שבורה פיסית ונפשית וסובלת ממחלות הנגרמות על ידי עוני ורעב³.

השלטונות הצבאיים של ארה"ב פעלו רבות לשיקום האוכלוסיה ההרוסה של קובה, באמצעות חלוקת מזון ותרופות, הקמת שרותים סניטריים, בניית בתי ספר ובתי חולים, אספקת מקומות עבודה וכיו"ב. גם הסטוריונים קובניים החולקים על מדיניותה הכלכלית והפוליטית של ארה"ב כלפי קובה, כדוגמת לה ריברנד (Julio Le Riverend), מעריכים את תרומת המושלים הצבאיים של ארה"ב להבראת האוכלוסיה ולפתרון מידי של הבעיות לטווח קצר. אולם לטווח ארוך הם מבקרים את השלטונות הצבאיים של ארה"ב, כמו גם את השלטונות הקובניים בשני העשורים הראשונים לרפובליקה, על שלא דאגו לשנות את המבנה הכלכלי של הארץ והיפנו את כל המשאבים לשיקום מהיר של ענף הסוכר - עמוד התווך של הכלכלה הקולוניאלית של קובה⁴.

אחד הגורמים הבסיסיים שהכתיבו את יחס השלטונות האמריקניים כלפי קובה היה חוסר אמון ביכולתם של הקובנים לשלוט בעצמם. ממשלת מק'קינלי היתה כבולה להחלטת הקונגרס מאפריל 1898 שהכירה בעצמאות קובה, והיא העדיפה להקים ממשלה ידידותית התלויה בארה"ב. ביולי 1900 הכריז הגנרל לאונרד ווד, המושל הצבאי של קובה, על בחירות לאסיפה מחוקקת. חברי האסיפה נתבעו לחבר חוקה ולהגדיר את היחסים העתידיים בין קובה לארה"ב. בניגוד לרצונם של רוב חברי האסיפה, וכדרך יחידה להקמת הרפובליקה ולפינוי הכוחות האמריקניים, הם נאלצו לקבל את הנספח לחוקה, שנתחבר על ידי הסנטור אורביל פלאט (Orville H. Platt). הסעיף השלישי ב"תקון פלאט" קבע: "ממשלת קובה מסכימה שארה"ב תשתמש בזכותה להתערב (intervenir) למען שמירת עצמאותה של קובה, ולמען קיום ממשלה מתאימה להגנה על החיים הרכוש והחרות האישית"⁵.

לדברי ההסטוריון לואיס פרס (Louis Perez Jr.), הנשיא הראשון של קובה,

תומס אסטרדה פלמה (Tomas Estrada Palma; 1902-1906), היה שותף לעמדת וושינגטון כי אימון מבוקר לקראת ממשל עצמאי יבטיח את גיבוש הריבונות הפוליטית של קובה⁶. פלמה, שהיה נשיא הרפובליקה בתקופת מלחמת 10 השנים ודיפלומט קובני בארה"ב בתקופת מלחמת 1895-98, היה מקובל על השלטונות האמריקניים. שלטונו הצטיין ביושר בענייני ציבור ובדאגה לשיקום הכלכלי של הארץ, אולם הוא טיפח את התלות הכלכלית בארה"ב באמצעות הסכם ההדדיות (ר' להלן) והזמין את ארה"ב להתערב בענייניה הפנימיים של קובה על מנת להגן על שלטונו⁷.

המושל הזמני צ'רלס מאגון פתח בתוכנית עבודות צבוריות באמצעות מלוות מארה"ב, וניסה לפייס את הקבוצות הפוליטיות היריבות על ידי חלוקת משרות. בכך הוא השתלב בנורמה שהתגבשה בפוליטיקה הקובנית לפיה השירות הציבורי הוא מקור לרווח אישי⁸. זכות ההתערבות של ארה"ב, שמומשה במלואה בשנים 1906-1908, הופעלה בצורה מוגבלת יותר גם בשנים 1917 ו-1921, וכך הסירה מעל כתפיה של הממשלה הקובנית את מלוא האחריות לגורל המדינה. בתקופת הנשיאים חוסה מיגל גומס (José Miguel Gómez; 1913-1909), מריו גרסיה מנוקל (Mario Garcia Menocal; 1913-1921) ואלפרדו זיאס (Alfredo Zayas; 1921-1925) התפתחה תופעה של שחיתות בשלטון, זיופי בחירות וניצול חסר מצפון של המשאבים הלאומיים. סכומי עתק שנועדו למימון עבודות ציבוריות זרמו לכיסיהם של הפוליטיקאים; מינויים ל"מפעל הפיס" (lotería) שימשו כדרך יעילה להתעשרות ולקניית שתיקתם ותמיכתם של בתי המחוקקים והעתונות⁹. ההסטוריון לואיס אגילר (Aguilar) כתב: "בהיותן חופשיות משליטה באומה, הידיים הפוליטיות היו חופשיות "לנהל" את קרנות הציבור... אין זה מקרי שעד שנות ה-30 משרה ביורוקרטית נקראה "un destino" [= ייעוד, הצלה] ומסע בחירות נחגג כ"סאפרה" (zafra) שניה באי"¹⁰.

ניצולה הבזבזני של הקופה הציבורית בימי גומס ומנוקל נתאפשר הודות לעליה במחירי הסוכר בשוק הבינלאומי ולהסכם ההדדיות עם ארה"ב שהבטיח לסוכר הקובני שוק קבוע. הסכם ההדדיות נחתם ב-11 בדצמבר 1902 ונכנס לתוקף ב-27 בדצמבר 1903. הוא העניק לקובה הנחה של 20% בתעריפי המכס על המוצרים שייצאה לארה"ב, בתמורה להנחה של 20%-40% במכס על מוצרי צריכה תעשייתיים וחקלאיים שונים שייבאה ממנה¹¹.

משמעות ההסכם היתה שהמחיר של הסוכר הגולמי שיובא לארה"ב מקובה יכול היה להתחרות בהצלחה במחירי הסוכר שיובא מארצות אחרות, שלא זכה לאותה העדפה במכס שלה זכתה קובה. קובה הפכה למעשה לספקית הסוכר העיקרית של ארה"ב, ולאורך היחידה שממנה ייבאה ארה"ב סוכר גולמי¹².

הסכם ההדדיות נתן תנופה להתפתחותה של תעשיית הסוכר, בעיקר בפרובינציות קמגואיי ואורינטה, שבהן הוקמו מרכזי הסוכר (centrales) הגדולים. התפוררות האוליגרכיה הקרקעית הקריאולית בתקופת מלחמות העצמאות הותירה חלל ריק שאיפשר את חדירתם של משקיעים אמריקניים שהשתלטו על שטחי קרקע גדולים באיזורים דלי אוכלוסין והקימו עליהם לטיפונדיות. גם בפרובינציות המערביות (מטנסס, האואנה ופינר דל ריו) שנמצאו בשולי הצמיחה, חל תהליך של ריכוזיות: טחנות הסוכר הקטנות

והמיושנות שהיו בבעלותן של משפחות קריאוליות, נבלעו בהדרגה על ידי מרכזי הסוכר.¹³ מעבר מרכז הכובד של תעשיית האי ממערב למזרחה משתקפת בנתונים על בתי החרושת החדשים לסוכר שנבנו בשנים 1899-1927: 25 הוקמו בפרובינציית אוריניטה, 22 בקמגואיי, 9 בסנטה קלרה, 4 בפינר דל ריו ו-3 בהאואנה; במטנסס לא הוקמה אף טחנה.¹⁴

תהליך זה שינה גם את מעמדם של הקולונוס (colonos) - מגדלי קני הסוכר - שנהגו למכור את תוצרתם לטחנות הסוכר תמורת חלק מן הסוכר הגולמי והיו המעמד הבינוני של הסקטור החקלאי. בהתמודדות עם חברות הסוכר הגדולות הצליחו רק חלק מן הקולונוס לשמור על מעמדם כייזמים עצמאיים; רבים מהם נאלצו למכור את אדמותיהם ולעבוד כחוכרים או לגדל קני סוכר באדמות שבבעלותם הישירה של מרכזי הסוכר.¹⁵ רוב הקולונוס היו קובנים, אולם הבעלות על הטחנות, ובמיוחד על המרכזים הגדולים שתפוקתם הייתה יעילה יותר, הייתה בחלקה הגדול בידיים זרות. מתוך 209 בתי חרושת לסוכר שפעלו ב-1918/19: 71 היו בבעלות קובנית, 68 בבעלות אמריקנית ו-41 בבעלות ספרדית. התפוקה של בתי החרושת האמריקניים הגיעה ל-51.4% מכלל הייצור; התפוקה של בתי החרושת בבעלות קובנית הייתה של 22.8% מכלל הייצור, ואילו אלה שבבעלות ספרדית הפיקו 17.3% מכלל הייצור.¹⁶

ריכוז הבעלות על תעשיית הסוכר בידי גורמים זרים, שהאינטרסים שלהם לא חפפו את האינטרסים הלאומיים הקובניים, מנע הקמת מנגנוני הגנה נגד התלות בתנודות השוק העולמי, ובלם את צמיחתם של ענפי כלכלה אחרים.¹⁷ בתקופת השגשוג נעקרו מטעי קפה ונשרפו יערות עתיקים של עצי הבנה ומהגוני על מנת לגדל בהם קני סוכר. ההכנסות מיצוא הסוכר והנחות המכס על יבוא מוצרים מארה"ב (שהובטחו בהסכם ההדדיות מ-1902), לא המריצו את פיתוחה של תעשייה מקומית: קובה ייבאה מארה"ב את מוצרי הצריכה הבסיסיים ביותר במזון, הלבשה ומיכון.¹⁸

עד 1911 ייצאה קובה את רוב הסוכר שלה לארה"ב - פרט ל-6% שהיו זרושים לתצרוכת פנים. ב-1912 עלו יבולי הסוכר על צורכי השוק האמריקני, וקובה החלה לחפש שווקים חדשים והגדילה את הייצוא לאירופה.¹⁹ ב-1913 חלה האטה בשוק הסוכר כתוצאה מתחרות קשה בין היצרנים, שהביאה להורדת מחיר הסוכר ובלעה את היתרונות שבהסכם ההדדיות. אולם, פרוץ מלחמת העולם הראשונה נתן דחף חדש לתעשיית הסוכר הקובנית: חלק גדול משדות הסוכר באירופה נמצאו באזורי הקרבות, והמדינות הלוחמות נאלצו לייבא כמויות גדולות של סוכר לצבאות שלהן.²⁰

העלייה הגדולה בהיקף ייצור הסוכר בתקופת מלחמת העולם הראשונה לא הגדילה באורח משמעותי את רווחיהם של יצרני הסוכר הקובניים, בשל ההגבלות שהטילה ארה"ב על מחירי הסוכר. הצטרפותה של קובה למלחמה לצד בעלות הברית אילצה אותה לקבל את תכתיבי הוועדה הבינלאומית לפיקוח על אספקת הסוכר בראשות אנגליה וארה"ב, שקבעה לסוכר מחיר מכסימלי של 4.6 סנט לפאונד והסדירה את דרך חלוקתו בין בעלות הברית.²¹

בנובמבר 1919 ביטלה ארה"ב את הפיקוח על מחירי הסוכר, שקפצו ל-7.28 סנט

לפאונד והחלו לעלות במהירות בחודשים הראשונים של 1920: ב-18 בפברואר הגיע המחיר ל-9.12 סנט, ב-18 במרץ ל-11, ב-17 באפריל ל-18.5, ב-14 במאי ל-20.5 וב-20 למאי הגיע המחיר לשיא של 23.57 סנט לפאונד²². באותם ימים אירופה טרם התאוששה ממשבר המלחמה ושדות סלק הסוכר טרם הניבו במידה מספקת. מרכזים פיננסיים בארה"ב צפו שתעשיית הסוכר הקובנית תוסיף להתפשט אחרי המלחמה והגבירו את ההשקעות שלהם בקובה. הנחתם היתה ששיקום תעשיית הסוכר האירופית תימשך תקופה ארוכה וכי הגידול המתמיד בצריכת השוק העולמי יספוג את עודפי הסוכר הקובני. תקופת העליה הדרמטית במחירי הסוכר - דצמבר 1919 עד יוני 1920 - הקבילה לעונת קציר הסוכר (ה-zafra), שבה המשכורות היו מבוססות על מחירי השוק העולמי בסוכר. המגדלים והפועלים נהנו מהרווחים המסחררים של תקופת "מחול המליונים" (La danza de los millones), וזה הגביר את ההשקעות והספקולציות בענף הסוכר²³.

לאחר ה-20 במאי 1920 חל מהפך במגמת מחיר הסוכר בבורסה של ניו יורק: ב-27 במאי ירד המחיר ל-19.5 סנט לפאונד, ב-22 ביולי ל-15.5, ב-19 באוגוסט ל-11, ב-30 בספטמבר ל-8, ב-10 בנובמבר ל-6, וב-13 בדצמבר ירד לשפל של 3.75 סנט לפאונד²⁴. התמוטטות מחירי הסוכר בשעה שהמטעים הוסיפו להניב יבולי שיא היתה בגדר אסון לאומי. העליה במחירי הסוכר, לפי תאורו של אגילר, "סחררה את ראשם של הקובנים בחלומות ובחמדנות. הם הקריבו הכל למען עגל הזהב המחייך של הסוכר... האי נשטף בגל של ספקולציות, חוסר אחריות כלכלית ואינפלציה. בראשית 1921 החלום נגוז, קובה עמדה בפני משבר כלכלי הרסני שפגע בכל מגזרי האוכלוסייה"²⁵.

הירידה התלולה במחיר הסוכר במחצית השניה של 1920 הביאה להתמוטטות המערכת הבנקאית הקובנית ולפשיטות רגל של בעלי מטעים וטחנות סוכר שרכושם היה משועבד לבנקים; כל אלה הגבירו את שליטת ההון הזר על המשאבים של האי²⁶. המוני העובדים בתעשיית הסוכר ובמטעי הסוכר, שמצאו עבודה בשפע בשנים הטובות לא רק בתקופת עונת קציר הסוכר, אלא לאורך השנה כולה, מצאו עצמם ללא תעסוקה. האבטלה פגעה קשות גם בתחומי כלכלה הקשורים ישירות בתעשיית הסוכר - בנמלים ובמסילות הברזל²⁷. המשבר צמצם קשות את כושר הקנייה של עובדי הסוכר - ציבור העובדים הגדול ביותר בקובה - ופגע למעשה בכל תחומי הכלכלה של המדינה.

הנשיא אלפרדו זיאס עלה לשלטון בינואר 1921 בעיצומו של המשבר הכלכלי שרוקן לחלוטין את קופת המדינה, ובתקופה של תסיסה פוליטית שהביאה להתערבותה של ארה"ב על בסיס תיקון פלאט. בראשית שלטונו נטה זיאס לקבל את תכתיביו הכלכליים והפוליטיים של הגנרל קראודר (Enoch H. Crowder), שלוחה של וושינגטון. קראודר היתנה את הסיוע האמריקני לקובה בבחירת ממשלה ישרה (Gabinete de la Honradez) ובקיצוץ תקציב המדינה; אולם לאחר שקיבל מארה"ב מלווה של 50 מליון דולר הרחיק זיאס את השרים הישרים מממשלתו והחל במסע התעשרות אישי²⁸. התאוששות מחירי הסוכר ב-1923 וב-1924 החזירה את ממשלת קובה לתקופה של בזבזנות ושחיתות.

אף על פי כן, הטראומה של 1920 עוררה תסיסה עמוקה בחברה הקובנית, שהלכה והעמיקה ככל שגבר השפל הכלכלי. קבוצה של אינטלקטואלים, שזכתה לכינוי "קבוצת

המיעוט" (Grupo Minorista), התארגנה בשנת 1923 במחאה נגד השחיתות של ממשלת זיאס. הקבוצה עוררה גל של פריחה יצירתית באמנות ובספרות ודיונים רעיוניים במשמעות המבנה הכלכלי המערות של קובה ובמגרעות שבתלותה בארה"ב²⁹. מהומות שפרצו בקרב הסטודנטים של אוניברסיטת האואנה ב-1922 התפשטו, בהנהגת חוליו אנטוניו מייה (Julio Antonio Mella), מתביעה לרפורמות בתחום האקדמי למאבק חברתי ולמחאה נגד "התערבות האיפריאליזם הינקי בעניינים הקובניים"³⁰. אוניברסיטת האואנה, שהיתה "מיקרוקוסמוס של הפוליטיקה הקובנית" הפכה למוקד התנועה להתחדשות לאומית ולמרכז לפוליטיקה מהפכנית³¹. בשלהי תקופתו של זיאס דעכה ההתלהבות של "רוח ה-23", אולם חלק ממנהיגי האינטלקטואלים והסטודנטים מילאו מקום מרכזי במאבק נגד מצ'אדו.

בבחירות של שנת 1924 הובסה המפלגה השמרנית בראשות זיאס ומנוקל; המנהיג הליברלי הפופולרי קרלוס מנדייטה (Carlos Mendieta) לא עמד בפני מערכת הבחירות הסוחפת שניהל נגדו הפוליטיקאי הממולח חרארדו מצ'אדו (Gerardo Machado y Morales), שנתמך על ידי אנשי עסקים בעלי עוצמה. מצ'אדו הבטיח לבוחריו "מים, דרכים ובתי ספר"; מצע הבחירות שלו כלל הבטחות לצמצום הביורוקרטיה וליושר בבחירות, לשינוי "תיקון פלאט" ולהבטחת הריבונות הקובנית, וכן לעידוד "הגירה טובה" ולתשלום החוב הלאומי³².

בשנים הראשונות לשלטונו (1925-1927) זכה מצ'אדו לפופולריות רבה, במיוחד הודות למפעלים בתחום העבודות הציבוריות שכללו את סלילת האוטוסטרדה המרכזית שחצתה את האי לכל אורכו והקמת בניין הקפיטול. ב-1927 הוא קיבל את תמיכת הקונגרס בהארכת תקופת כהונתו מארבע לשש שנים; הנשיא קולידג' (Calvin Coolidge) שעמד בראש הוועידה הפן-אמריקנית הששית שהתכנסה בהאואנה הכיר בשינוי החוקה כעניינה הפנימי של קובה, ובכך נתן גיבוי עקיף לצעדו של מצ'אדו³³. מעמדו של מצ'אדו כדיקטטור זכה לגושפנקא רשמית באפריל 1928, כשהוועידה הקונסטיטוציונלית העניקה לו תקופת כהונה נוספת של שש שנים ללא בחירות; הוא החל לדכא את מתנגדיו בדרכי אלימות, תוך שימוש במשטרה החשאית - ה"porra" - שנהגה ביריביו הפוליטיים של הנשיא באכזריות רבה³⁴.

אחד ההישגים הגדולים של מצ'אדו היה חוק המכס משנת 1927 שהעלה את המכסים על שורה של מוצרים חקלאיים ותעשייתיים וצמצם את ההיטלים על חומרי גלם ומיכון. להערכת כותבי "המחקר על קובה": "חוק המכס של 1927 היה החקיקה הכלכלית החשובה ביותר במשך שלושת העשורים הראשונים למאה ה-20, וניתן לכנותו המאמץ הכלכלי הראשון של ממשלת קובה המכוון לקראת גידול הייצור הלאומי תוך התחשבות בשוק המקומי". בין המוצרים השונים שהחלו להתפתח כתוצאה מן החוק מונה "המחקר על קובה" את הנעליים, הבגדים והסריגים³⁵ - שבפיתוחם תפסו היהודים מקום בולט. הבעיה הכלכלית המרכזית שעמדה בפני ממשלת מצ'אדו היתה הפער בין התפוקה הגדולה בתעשיית הסוכר לבין רמת המחירים הנמוכה בשוק העולמי. חוק מ-1926 נועד להגביל את ייצור הסוכר; מספר ימי ה"סאפרה" צומצם, נאסר לזרוע מטעים חדשים ולכל

בית חרושת נקבעו מכסות ייצור מכסימליות. אולם, האמצעים שנקטה ממשלת קובה במטרה לפקח על הייצור ולהעלות את המחירים נכשלו לחלוטין בשל ההתפתחויות הכלכליות בשוק העולמי ובשל הצמצום הגובר ביצוא הסוכר לארה"ב. לאחר ההתמוטטות הגדולה בבורסה של ניו יורק הגדילה ארה"ב את המכס על הסוכר הקובני ב-2 סנט לפאונד. במחסנים הקובניים הצטברו בשנת 1930 עודפי סוכר בסך 2.2 מליון טון³⁶. ירידה חסרת תקדים במחירי הסוכר גרמה לסגירתם של בתי החרושת הקטנים ולעלייה תלולה במספר המובטלים שהגיע עד למליון. בתקופת ה"סאפרה", שנצטמצמה לכ-80 יום בשנה, השתכרו פועלי הסוכר רק \$0.50 ליום. העבודות הצבוריות לא יכלו לקלוט את עודפי כוח האדם שנפלטו מתעשיית הסוכר, והתמריץ לגיוון כלכלי שניתן בחוק המכס לא הניב פרות בשל העדר השקעות הון זרות ולנוכח הצמצום בכוח הקנייה של האוכלוסייה. המשבר הכלכלי פגע גם בתחומי כלכלה אחרים ובראשם ענף הטבק. משכורות עובדי הציבור צומצמו, ולעתים התעכבו במשך חודשים³⁵. כתוצאה מהמשבר הכלכלי חלו זעזועים חמורים במערכת הפוליטית, שבעקבותיהם פרצה מהפכת 1933.

סכום

ניתן להגדיר את התקופה שבין 1902 ל-1933 כעלייתה ונפילתה של המונוקולטורה, שנתמכה על ידי השלטון שהתגבש בקובה בחסות תקון פלאט. צמיחתה המהירה של תעשיית הסוכר, שהתבססה על תשתית כלכלית מן התקופה הקולוניאלית, תאמה את צרכיו הפוליטיים של השלטון החדש, שדאג לרווחת העומדים בראשו בתמורה לסיפוק האינטרסים של ארה"ב, שהעניקה לו את חסותה. ארה"ב היתה השוק לתוצרת הקובנית, המקור להשקעות ההון העיקריות והגורם שייצב את השלטון באמצעות זכותו להתערב בחיים הפוליטיים של קובה. ההתפתחות בענף הסוכר צברה תאוצה עקב הקוניוקטורה המיוחדת שנוצרה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. העלייה החדה בעקומת מחירי השוק העולמי גרמה לשגשוג מהיר שבעקבותיו באה הנפילה הבלתי נמנעת. מפולת מחירי הסוכר זעזעה את השיטה הפוליטית שהצמיחה את המונוקולטורה. נסיונותיה של ממשלת מצ'אדו לצמצם את ייצור הסוכר ולהקים ענפי כלכלה חליפיים לא עמדו בלחץ המשבר הכלכלי העולמי; האבטלה, העוני והייאוש היו עתידים להוליד את המהפכה.

הערות

- War Department - Office Director Census of Cuba, Report on the Census of Cuba 1899, Washington 1900, pp. 72, 86; Historia de la Nación Cubana .Vol. 1, p. xii, Vol. 9, pp 298-299; Thomas p. 428¹
- .Historia de la Nación Cubana, Vol 9, p. 287; Thomas, p. 428²
- Historia de la Nación Cubana, Vol. 1, p. xi; Ramiro Guerra, La³
- .industria azucarera, p. 184; Perez, Cuba between Reform, pp. 189-191
- Historia de la Nación Cubana, Vol. 9, pp. 296, 289-293 Suchlicki,⁴
- Cuba, p. 98-104; Alvarez Diaz, p. 290
- Pichardo, Vol. 2, p. 119; Aguilar, Cuba 1860, pp. 246-246; Boris⁵
- Goldenberg, The Cuban Revolution and Latin America, London 1965, p. 102
- Jaime Suchlicki, University ;[Godenberg, The Cuban Revolution :להלן]
:להלן] Students and Revolution in Cuba 1920-1969 Coral Gables 1969 p. 17
- Problems of the New Cuba, p. 5 ;[Suchlicki, University Students
- .Perez, Pacific Historical Review, p. 474-475, 487, 498⁶
- .Aguilar, Cuba 1860, pp. 248-249⁷
- Aguilar, Cuba 1860, p. 250 ; Suchlicki, University Students, p. 17;⁸
- Perez, Pacific Historical Review, pp. 496-497 Goldenbergpp.103-104;
.Problems of the New Cuba, p. 5
- Thomas, pp. 504-506, 511-513, 527-530, 533, 548-556; Problems of the⁹
- New Cuba pp. 7-8; Aguilar, Cuba 1860, p. 251-255; Goldenberg, The Cuban
.Revolution, pp. 103-104
- .Aguilar, Cuba 1933, pp. 29, 33¹⁰
- Ramiro Guerra, La industria azucarera, pp. 181, 192-199; Suchlicki¹¹
- .Cuba, p. 104; Thomas, p. 469
- .Alvarez Diaz, pp. 243-244¹²
- .Historia de la Nación Cubana, Vol. 9, pp. 313-315; Thomas, p.601¹³
- .Alvarez Diaz, pp. 235-237¹⁴
- .Problems of the New Cuba, pp. 269-273; Historia de la Nación Cubana,¹⁵
- .Vol. 9, p. 319
- ¹⁶ שאר הטחנות היו בבעלות משולבת קובנית-ספרדית או קובנית-אמריקנית, בבעלות אנגלית, צרפתית או אחרת. Alvarez Diaz, p. 238
- Thomas, pp. 542, 600; Historia de la Nación Cubana, Vol. 9, pp. 333,¹⁷
- 356; Problems of the New Cuba, p. 3
- Aguilar, Cuba 1933, p. 41; Historia de la Nación Cubana, Vol. 9¹⁸
- .p. 311, 334

- Ramiro Guerra, La industria azucarera, pp. 26, 199-201; Alvarez 19
.Diaz, p. 245 Table 157
- Ramiro Guerra, La industria azucarera, p. 222; Thomas, 20
.pp. 536-541
- Thomas, pp. 530-532, 539; Ramiro Guerra, La industria azucarera, 21
.pp. 250-253
- .Pichardo, Vol. 3, p. 444 22
- .Alvarez Diaz, pp. 236, 248; Thomas, pp. 542-543 23
- .Pichardo, Vol. 3, pp. 444-445; Thomas, p. 544 24
- .Aguilar, Cuba 1933, p. 43 25
- Historia de la Nación Cubana, Vol. 9, pp. 349, 352-358; 26
.Thomas, p. 551; Problems of the New Cuba, p. 2
- .Ramiro Guerra, La industria azucarera, pp. 140-144 27
.Thomas, pp. 546-556 28
- .Aguilar, Cuba 1933, pp. 69-72 29
- Aguilar, Cuba 1933, pp. 72-75; Suchlicki, University Students, 30
.p. 19-22
- .Hennessy, Roots of Cuban Nationalism, p. 352 31
- .Aguilar, Cuba 1933, pp. 49-53; Thomas, pp. 569-573 32
- .Historia de la Nación Cubana, Vol. 9, p. 359; Thomas, pp. 581-587 33
.Thomas, pp. 587-589; Aguilar, Cuba 1933, pp. 89-90 34
- .Alvarez Diaz, p. 222; Historia de la Nación Cubana, Vol. 9 p. 360 35
- Historia de la Nación Cubana, Vol. 9, pp. 362-363; Alvarez Diaz, 36
.p. 409; Thomas, pp. 558-560; Aguilar, Cuba 1933, p. 56
- Historia de la Nación Cubana, Vol. 9, pp. 353, 356; Alvarez Diaz 37
.pp. 358, 410-412; Thomas, p. 562; Aguilar, Cuba 1933, p. 99

ב.2. ההגירה היהודית לקובה

המעבר של קובה ממושבה ספרדית הכפופה לחוקי הגירה נוקשים למדינה עצמאית, הפתוחה בפני מהגרים ועריבה לחופש הדת של תושביה, חל בתקופת שיא בתולדות תנועת ההגירה - העולמית והיהודית. קובה, בשנים שבנתה את היסודות לקיומה כמדינה עצמאית, היתה קרובה גיאוגרפית לזרם אדיר ממדים של מהגרים ששטף מאירופה אל עבר ארה"ב - הארץ שהעניקה לה את חסותה הפוליטית והכלכלית. מדיניות השערים הפתוחים, שהיתה קיימת עד 1921, העלתה את קובה על מפת ההגירה העולמית בתנאים של תחרות חופשית, שבהם יכולתה להתמודד עם כוחות המשיכה של ארצות הגירה אחרות היתה תלויה בהזדמנויות הכלכליות שהציבה בפני המהגרים ובחוקים התרבותיים והחברתיים שקשרו אותם אליה.

מה היו הגורמים שהטו חלק מתנועת ההגירה הכללית והיהודית בשנים 1902-1933 אל תוך האפיק הקובני? בפרק שלפנינו נבדוק את התמורות בתנאים הכלכליים והחברתיים שהציעה קובה למהגרים ואת האינטרסים הממלכתיים שלה כפי שבאו לידי ביטוי בחוקי ההגירה; כמו כן נבחן את התמורות בהיקפה ובמאפייניה של תנועת ההגירה לקובה תוך הערכת חלקם של היהודים בתוך תהליך ההגירה הכללי. אך תחילה נסקור, בקיצור נמרץ, את הגורמים שדחפו את היהודים לצאת מאירופה ואת מקומה של ארה"ב בתנועת ההגירה היהודית.

בין 1901 ל-1914 יצאו ממזרח אירופה לפי וישיניצר 1,602,441 יהודים, רובם המכריע (84%) בדרכם לארה"ב¹. המניעים העיקריים להגירתם, בדומה לאלה של המהגרים הלא-יהודיים, היו עודפי אוכלוסין כתוצאה מריבוי טבעי גדול, ומצב כלכלי קשה שדחף אותם לצאת מארצם ולחפש את מזלם מעבר לים; הצלחת המהגרים שקדמו להם, שנתלוותה לעתים בסיוע חומרי, שימשה כאבן שואבת שכוונה את דרכם של המהגרים לארה"ב. אולם, המוטיבציה היהודית להגירה, במיוחד להגירה שאין עמה תנועה נגדית של חזרה לארץ המוצא, היתה הרבה יותר חזקה, וזאת בשל אפליות ודיכוי פוליטי, אנטישמיות ופרעות דמים שגרמו לאובדן כל תקווה לשיפור חייהם בארצות שבהן נולדו².

חלק מן המהגרים היהודים שלא פנו לארה"ב מצאו את דרכם לאמריקה הלטינית, ובמיוחד לארגנטינה וברזיל. רובם יצאו מארצות מזרח אירופה, במיוחד מרוסיה, אוסטרו-הונגריה ורומניה, אולם עד 1919 בלט בתוכם חלקם של המהגרים מארצות האימפריה העות'מנית, שנדחפו להגר בלחץ המצב הכלכלי הקשה ובשל ערעור מעמדם הפוליטי לאחר מהפכת התורכים הצעירים (1908), מלחמות הבלקן (1912-1913) ומלחמת העולם הראשונה³.

זרם ההגירה היהודית מאירופה אל הארצות שמעבר לים, שנצטמצם ביותר בתקופת מלחמת העולם הראשונה, שב ופרץ ביתר שאת עם שוך הקרבות: בשנת 1920/21 נכנסו לארה"ב 120,000 יהודים⁴. ההרס שהמיטה המלחמה וההתפתחויות הפוליטיות שבאו בעקבותיה הגבירו את המוטיבציה להגר: המהפכה הרוסית, אף שביטלה את ההגבלות

החוקיות, מוטטה את הבסיס הכלכלי לקיומם של היהודים; מלחמת האזרחים ברוסיה והפוגרומים האכזריים באוקראינה המיטו חורבן על מאות קהילות שתושביהן נמלטו באלפיהם לרומניה, בילין והארצות הבלטיות. מדינות אלה דחקו בפליטים לצאת והדרך היחידה שנראתה אפשרית עבורם הייתה ההגירה.

הסכמי השלום של מלחמת העולם הראשונה הבטיחו לכאורה את זכויותיו של המיעוט היהודי בארצות מזרח אירופה, אולם הממשלות שרצו ליצור מעמד בינוני מבני הלאום שלהן תמכו במדיניות של נישול שיטתי של המעמד הבינוני והפרולטריון היהודיים. בראש ארצות ההגירה היהודית הועמדה פולין (שכללה שטחים שהשתייכו קודם למלחמה לרוסיה ולאוסטרו-הונגריה). ממשלתה נקטה במכוון במדיניות של נישול היהודים מענפי המסחר והמלאכה במגמה להחדיר אליהם אכרים פולנים חסרי קרקע, וכך לפתור את בעיותיה הכלכליות. האנטישמיות הממלכתית לא רק שמנעה את העסקתם של יהודים בשרותים צבויים ואת למודיהם האוניברסיטאיים, אלא הביאה לפליטתם של הסוחרים ובעלי המלאכה ממעגל העבודה. ב-1925 מחצית המועסקים היהודיים בוורשה נותרו ללא פרנסה⁵. אולם דווקא בשעה שנראה כי הפתרון למצבם המיואש של היהודים בארצות מזרח אירופה הינו הגירה, השתנתה המדיניות הליברלית של הארצות הקולטות הגירה, ובראשן ארה"ב שקבעה את חוקי המכסה.

הגבלת ההגירה לארה"ב פגעה בעיקר ביהודים מפולין, רוסיה ורומניה, וכן מתורכיה וארצות הבלקן. מספר היהודים שנכנסו לארה"ב ב-1921/22, לאחר חוק המכסה הראשון, היה 53,524 ומספרם בשנת 1924/25, לאחר חוק ג'והנסון, ירד ל-10,092⁶. הבעייה המרכזית שהועמדה בפני המהגרים היהודיים הייתה למצוא ארצות קליטה חדשות כאלטרנטיבה לארה"ב.

(א) קובה בארץ קולטת הגירה

קובה לא עיצבה את מדיניות ההגירה שלה כאלטרנטיבה לארה"ב, אלא העתיקה משכנתה הגדולה את חוקי ההגירה, כפי שהוחלו עליה בתקופת הכיבוש הצבאי. ערב הכרזת הרפובליקה רוכזו כל חוקי ההגירה האמריקניים בצו הצבאי מס. 155 מיום 15 במאי 1902, שנחשב למסמך המסגרת של מדיניות ההגירה הקובנית. הצו קבע כי ההגירה לקובה תהיה חופשית, אולם הטיל עליה מספר הגבלות: (1) איסור כניסת אנשים הנחשבים למזיקים, כגון: חולי נפש, קבצנים העלולים ליפול למעמסה על הצבור, חולים במחלות מדבקות, פושעים וזונות. (2) איסור הגירת סינים, ו-(3) איסור כניסתם של מהגרים "באמצעות הסכם או חוזה... כדי להעסיקם בעבודה או תעסוקה מכל סוג שהוא בקובה"⁷.

מדיניות ההגירה הקובנית, כפי שמצאה ביטוי בחוק, הייתה מנוגדת לאינטרסים של חברות הסוכר הגדולות, שהחלו לפעול בקובה באותה תקופה. חברות אלה היו מבוססות על משאבים שהובאו מן החוץ - הון של משקיעים אמריקניים, וכוח אדם זול שיובא מן האיים האנטיליים באמצעות חוזי עבודה. הפועלים שהובאו על ידי חברות הסוכר

הגדולות לעונת קציר הסוכר הגיעו מהאיטי וג'מייקה, שבהם היו מאות אלפי מובטלים ממוצא אפריקני, שחיו ברמת חיים ירודה ביותר והסתפקו במשכורות נמוכות. מהגרים אלה מילאו אותה פונקציה כלכלית שמילאו העבדים מאפריקה והמהגרים מסין בחברת המטעים של המאה ה-19: כוח עבודה זול שעליו התבססה תעשיית הסוכר⁸.

התפשטות תעשיית הסוכר הגבירה את הביקוש לידיים עובדות, וממשלת קובה ביקשה למשוך מהגרים במטרה "להענות לביקוש לפועלים חקלאיים במיוחד בעבודות הסוכר ולצורך לאכלס אזורים כפריים במשפחות חקלאים שמגמתן להשתרש בארץ"⁹. ב-11 ביולי 1906 פרסם הנשיא תומס אסטרדה פלמה (Estrada Palma) את "חוק ההגירה וההתיישבות", שהסמיך את הממשלה להוציא מיליון פסוס לעידוד הגירה והתיישבות חקלאית בקובה, ואסר על פועלים קובנים וזרים לחתום על חוזה עבודה שיביאו ליציאתם מן הארץ. 80% מהסכום שנקבע בחוק הוקצו לעידוד הגירה מאירופה ומן האיים הקנריים ו-20% יועדו להגירה מארצות סקנדינביה וצפון איטליה. שאיפה זו באה גם לידי ביטוי בחוק מס. 477 מיום 20 באוגוסט 1910 שהסמיך שליח מיוחד להגירה והתיישבות באירופה, והיקצה קרקעות ל"מושבות לאומיות" (Colonias nacionales) שבהם היו אמורים ליישב מהגרים מצפון אירופה ומן האיים הקנריים¹⁰.

לדברי ההסטוריון קורביט (Duvon Corbitt) מדיניות ההגירה של קובה נכשלה בשל בזבזנות וחוסר יעילות, בעיקר בתקופת שלטונם של חוסה מיגל גומס ומריו גרסיה מנוקל. מנוקל ניסה, בחוק 999 מיום 23 לאוקטובר 1913, לעודד הגירה של פועלים לבנים שפוטר מעבודתם לאחר שנסתיימה כריית תעלת פנמה, אך נכנע ללחצים של מגדלי הסוכר והעניק אישורים לייבא פועלים לעונת הקציר מהאיטי וג'מייקה, תוך עקיפת צו מס. 155 וחוק ההגירה משנת 1906¹¹.

העליה הגדולה בביקוש לסוכר הקובני בתקופת מלחמת העולם הראשונה הביאה להתפשטות רבה של הייצור והגבירה את הביקוש לידיים עובדות. ממשלת קובה פרסמה חוק הגירה חדש שביטל, למעשה, את ההגבלות על ההגירה. החוק שהוצא ב-3 באוגוסט 1917 ותוקן ב-29 באוקטובר 1917 התיר כניסת פועלים ומהגרים למטעי הסוכר עד למשך שנתיים לאחר סיום המלחמה בתנאי שלא יהפכו לנטל על הצבור ולא יסכנו את בריאותו. הממשלה דרשה רישום וזיהוי של כל הנכנסים על פי טביעת אצבעותיהם, וקבעה כי כל מהגר שיפר את החוק יוחזר לארץ מוצאו וכי ממשלת קובה תהיה רשאית להחליט, בתום השנתיים, על רפטריאציה של כל המהגרים¹².

לא רק קוצרי סוכר שחורים נמשכו לקובה בעקבות מחול המיליונים: הרווחים מיצוא הסוכר הגדילו את ההכנסה הלאומית ואת כושר הקניה של כל שכבות האוכלוסיה הקובנית, ופתחו אפשרויות כלכליות חדשות בפני מהגרים מתחומי כלכלה שונים¹³. בין 1902 ו-1922 נכנסו לקובה, על פי נתונים רשמיים, 945,187 מהגרים. טבלה מס' 1 מראה כי קיימת קורלציה בין מחירי הסוכר לבין היקף ההגירה¹⁴:

טבלה מס' 1

ההגירה השנתית לקובה בהשוואה למחירי הסוכר (1902-1927)

השנה	מס' המהגרים	מחיר פאונד סוכר
1902	11,986	1.93
1905	54,219	2.89
1909	31,286	2.62
1913	43,507	2.05
1916	55,121	4.47
1919	80,488	5.18
1920	174,221	12.13
1921	58,948	3.22
1922	25,993	2.92
1924	85,288	3.94
1927	31,414	2.76

יהודים שביקשו להגר לקובה בתקופת השגשוג של תעשיית הסוכר לא נתקלו במכשולים מצד הארץ הקולטת. ממשלת קובה לא הטילה כל הגבלות על ההגירה מאירופה, ופתחה את שעריה בפני כל מהגר שמצב בריאותו היה תקין, ושהיה יכול להוכיח כי בידיו \$30 שיבטיחו כי לא יפול למעמסה על הצבור. כפי שנראה להלן (טבלה מס' 2), במשך השנים 1902-1920 כמעט ולא הגיעו לקובה מהגרים מארצות מזרח אירופה, שמהן יצאו רוב המהגרים היהודיים. לפי נתוני ההגירה לשנת 1920 - שנת השיא בהגירה - 54% מן המהגרים הגיעו מספרד, 36% מהאיטי וג'מייקה, 5.5% מסין ו-2% מאירופה¹⁵.

אין ספק כי היהודים לא היו מיוצגים בתוך קבוצות ההגירה העיקריות - שבאו מספרד, מהאיטי וג'מייקה - אולם אחדים מהם נמצאו בין המהגרים מארה"ב, והם תפסו מקום בולט בין המהגרים מארצות המזרח התיכון. למהגרים היהודים מארה"ב לא היתה חשיבות מבחינה מספרית: עם הקמתו של הארגון היהודי הראשון בקובה ב-1906 הצטרפו אליו 34 חברים¹⁶. הראשונים שבהם הגיעו עם כוחות הכיבוש האמריקני - כחיילים, כספקים צבאיים או כסוחרים: הסמל פרנק שטיינהארט (Steinhardt) היה לקונסול ארה"ב בקובה ומייסד חברת החשמליות של האואנה, ויבואני הבגדים מוריס שכטר וג'והן צולר (Zoller) שימשו כספקים למיליציות הכפריות ולצבא הקובני¹⁷. הסטטיסטיקות הרשמיות של קובה אינן כוללות התייחסות להשתייכות הדתית של התושבים או המהגרים, וההערכות על חלקם של היהודים בכלל המהגרים מבוססות על מקורות יהודיים. בין 1902 ל-1919 נכנסו לקובה 4,011 מהגרים מסוריה ו-2,908 מהגרים מתורכיה, אולם יש להניח שעד נפילת האימפריה העות'מנית חלק מן המוגדרים כיוצאי תורכיה הגיעו מסוריה ולבנון¹⁸. הקהילה הסורית-לבנונית נחשבה לקבוצת מהגרים מוגדרת בתוך האוכלוסייה הקובנית, בעוד שקהילה תורכית או התארגנות של

תורכים לא יהודים אינה נזכרת באף אחד מן המקורות שנבדקו לצורך עבודה זו¹⁹. לפי אומדנו של ג'ורג' ויינברגר, ששהה בקובה בתקופת מלחמת העולם הראשונה, האוכלוסייה היהודית מנתה בראשית 1918 כאלף איש, מעוטם מארה"ב, ורובם המכריע מתורכיה, סוריה וארצות הבלקן²⁰. לייזער ראן העריך את אחוז היהודים ל-70-80 מכלל המהגרים מתורכיה לעומת 15-20 מכלל המהגרים מסוריה²¹. לפי עדויות של יהודים ספרדים הגיע לקובה מספר לא גדול של יהודים מסוריה, ואילו ההגירה מתורכיה היתה רובה ככולה של יהודים²². בעוד שהגירת היהודים מסוריה היתה חלק מתנועת הגירה רחבה, ברובה של נוצרים, יהודי תורכיה בחרו להגר לאמריקה הלטינית בשל השפה הספרדית הקרובה לג'ודאו אספניול.

היהודים הספרדים נמשכו לקובה בכוח השמועות על השפע: מואיז בנסיניור, שהגיע לקובה ב-1911, למד בפריס מאז 1908 והתכוון לשוב לתורכיה כמורה באליאנס. בעדותו הוא סיפר: "בזמן החופשה עבדתי כפקיד בחנות שהיתה קשורה עם אבי בקשרי מסחר. נכנס אדון שהגיע מקובה... קראו לו חוסה קוריאל (Curial), ואדון זה סיפר לנו שהוא הביא 5,000 לואי (Luises), שבאותה תקופה היו בערך \$22,000, וזה היה הון ממש. וככשמעתי שהאדון הזה מביא כל כך הרבה כסף אמרתי: נלך לקובה! ויצאתי לשם עם עוד חמישה חברים"²³.

השמועות על הזהב הטמון בקני הסוכר הגיעו גם לאוזני המהגרים היהודים מתורכיה שהתיישבו בניו יורק, ואחדים מהם החליטו לעבור לקובה. יוסף בהר סיפר בעדותו כי אביו היגר לארה"ב ב-1911. ב-1917 הגיע אחיו שהיגר לקובה וקרא לו: "בוא לכאן [לקובה], יש כאן הרבה כסף, הרבה דולרים"²⁴.

הקהילה היהודית-ספרדית היתה מורכבת בעיקר מיוצאי תרקיה (תורכיה האירופית), ורוב היהודים שבאו מתורכיה האסיאתית או מסוריה העדיפו, לאחר שקובה איבדה את כוח המשיכה הכלכלי שלה, להצטרף ליוצאי ארצם בניו יורק, במכסיקו או בבואנוס איירס. לפי רשימות הנפטרים בפנקסי ה-UHC עד 1920 נקברו 19 יהודים מתורכיה ו-2 מסוריה, ובין 1921 לסוף 1932 נפטרו 104 יהודים מתורכיה ו-1 מסוריה²⁵. המשבר הכלכלי שפרץ בעקבות הירידה במחירי הסוכר הניע את ממשלת קובה לשנות את חוקי ההגירה שלה: ב-20 ביולי 1921 חתם הנשיא אלפרדו זיאס על חוק מס. 1404 שקבע כי פועלי הסוכר שהובאו לקובה על פי החוק מאוגוסט 1917 הפכו, בשל המצב הכלכלי הקשה, לנטל צבורי ולסכנה לשלום הצבור; לפיכך התחייבה הממשלה לדאוג לרפטריאציה של המהגרים מהאיטי, ג'מייקה ושאר האיים האנטיליים²⁶. למעשה, חזרה ממשלת קובה למדיניות של הצו הצבאי מס' 155 מ-1902 שמשמעותו היתה הגירה פתוחה מאירופה ואמריקה והגבלות על כניסת אוכלוסייה צבעונית.

בשנים 1922 עד 1924 חלה התאוששות בשוק הסוכר שמחירו הגיע ב-1924 ל-3.82 סנט לפאונד. ב-1925 הגיעה התעשייה הקובנית ליבולי שיא, אולם תצרוכת הסוכר לנפש בארה"ב התייצבה ולא נמצא קונה לעודפי הסוכר שהצטברו במחסנים בקובה. מגמת הירידה במחירי הסוכר התחדשה והמחיר הגיע באוקטובר 1925 ל-1.80 סנט לפאונד²⁷. ב-1926 הכריז הנשיא מצ'אדו על תוכנית לצמצום ייצור הסוכר. בכך תמה תקופת ה-

laisser faire בתעשיית הסוכר והחלה תקופת התערבות המדינה בכלכלה. התפתחות זו מסמנת גם את קיצו של גל ההגירה הגדול שאפיין את תולדותיה של קובה ברבע הראשון למאה²⁸.

טבלה מס' 2
הגירה לקובה לפי ארצות נבחרות²⁹

הארץ	1920-1902 באחוזים	1930-1921	באחוזים
ס"ה מהגרים	854,278	421,989	
ספרד	583,598	189,315	45.0
האיטי	*75,575	113,449	26.9
ג'מייקה	*82,195	38,712	9.2
סוריה	4,648	5,635	1.3
תורכיה	3,480	3,112	0.7
איטליה	3,692	6,653	1.6
יוון	664	2,872	0.7
פולין	29	8,704	2.0
רוסיה	391	4,453	1.1
רומניה	38	2,321	0.5
הונגריה	0	1,384	0.3
ליטא	4	1,107	0.3

* הנתונים רק לגבי השנים 1911 עד 1920.

רוב המהגרים האירופים שנמשכו לקובה בתקופת השפע הגיעו מספרד, ורק קילוח דק של מהגרים זרם אליה מארצות אירופה המערבית והמרכזית. השפל הכלכלי שהחל בשלהי 1920 והתחדש ביתר שאת ב-1925 החליש את כוח המשיכה של קובה ביחס לקבוצות ההגירה המסורתיות, והמספר הכללי של המהגרים פחת. אולם בד בבד, החלו להגיע אל קובה קבוצות הגירה חדשות, שנמשכו אליה לא בשל האפשרויות הכלכליות או הקשרים האתניים עם האוכלוסייה המקומית - דוגמת המהגרים מספרד - אלא כתוצאה ממדיניות ההגירה שהנהיגה ארה"ב. טבלה מס' 2 משקפת את השפעת חוקי המכסה של ארה"ב על הרכב אוכלוסיית המהגרים לקובה.

טבלה מס' 2 משקפת^ע את ההבדל שבין מגמת ההגירה של היהודים הספרדים לבין זו של האשכנזים: למעלה ממחצית המהגרים מתורכיה - רובם יהודים - הגיעו לקובה עד סוף 1920, בעוד שההגירה ממזרח אירופה לקובה החלה אך ורק בעקבות חוקי המכסה שהפעילה

ארה"ב. משאל שנערך בקרב ספרדים יוצאי קובה המתגוררים במיאמי הראה כי למעלה ממחצית הנשאלים או הוריהם היגרו מתורכיה לקובה לפני שהוטלו ההגבלות על ההגירה לארה"ב: בין 1908 ל-1914 היגרו לקובה 14 מן הנשאלים או הוריהם; מ-1915 עד 1919 היגרו 16; ב-1920 - שנת השיא בהגירה - 36; בין 1921 ל-1924 - 35, בין 1925 ל-1927 הגיעו 13 והאחרון הגיע ב-1929³⁰. תוצאות אלה מעמידות בספק את האומדן של הארי ויטלס לפיו התגוררו בקובה ב-1925 רק 700 יהודים ספרדים שהגיעו לקובה לפני 1922 ועוד 2,000 שהגיעו כתוצאה מהפעלת חוקי המכסה³¹.

מגמת ההגירה הנכנסת של היהודים האשכנזים עולה בברור מטבלה מס' 3 המביאה נתוני הגירה לפי שנים הן של מהגרים מ-5 ארצות מזרח אירופה שמספר היהודים בתוכם היה גבוה - פולין, רוסיה, ליטא, רומניה והונגריה, והן מספרד - הקבוצה החשובה ביותר בתנועת ההגירה לקובה. על מנת להשלים את תמונת ההגירה הנכנסת מארצות אלה הוספנו לנתונים הרשמיים על מספר המוגדרים כ"מהגרים" (inmigrantes) גם את הנתונים על תנועת ה"נוסעים" (pasajeros) שלא חזרו לארץ מוצאם (כלומר את ההפרש בין מספר הנוסעים שהגיעו לקובה לבין אלה ששבו לארצות מוצאם).

עיון בטבלה מס' 3 מראה כי ההגירה מספרד משקפת את ההתפתחות הכלכלית בקובה - תנועת שיא ב-1920, נסיגה דרמטית ב-1921, התאוששות ב-1923 וב-1924 ומאזן שלילי מאז 1926. לעומת זאת, ההגירה ממזרח אירופה התנהלה על פי מערכת חוקים שונה: היא החלה ב-1921, פחתה מעט ב-1922 אולם גברה ב-1923 והגיעה לשיאה ב-1924; ההגירה נמשכה ברציפות עד 1930, על אף המאזן השלילי בהגירה הכללית לקובה באותה תקופה. מה היה חלקם של היהודים בכלל המהגרים מחמש הארצות הנ"ל? האומדן היחיד לגבי אחוז היהודים בכלל המהגרים לקובה נערך על ידי הארי ויטלס על סמך נתוני ההגירה לשנת 1924. אומדן זה שימש בסיס לחישוביו של מוריס לואיס³² שנערכו על פי המפתח הבא: מפולין - 70%, מרוסיה - 70%, מליטא - 80%, מהונגריה - 60% ומרומניה - 50%. השוואת הערכות אלה עם נתוני מפקד העיר בואנוס איירס³⁴ מראה התאמה ניכרת עם אחוז היהודים בקרב מהגרים מפולין (67%), מרוסיה (74%) ומרומניה (61%) לעומת הבדל בולט בין שעורם בקרב מהגרים מליטא (19%) ומהונגריה (14%). בטבלה שלהלן השתמשתי באומדן שהציע ויטלס, עם התיקונים הבאים: (א) אחוז היהודים בין המהגרים מפולין נקבע ל-85%, על סמך הנתונים שהביא לשצ'ינסקי, לפיהם אחוז היהודים מכלל המהגרים מפולין לקובה בשנים 1926 עד 1935 נע בין 85% ל-95%³⁴; (ב) אחוז המהגרים היהודיים מליטא נקבע ל-65%, על בסיס נתוני ההגירה מליטא לקובה בשנת 1925³⁵; (ג) לגבי הונגריה נקבע אומדן שרירותי של 40%, המסתמך בין השאר על העובדה שיוצאי הונגריה בקובה הקימו ארגון חברתי שמרבית חבריו היו לא יהודים³⁶.

טבלה מס' 3

הגירה נכנסת מהונגריה, ליטא, פולין, רומניה ורוסיה

לעומת הגירה נכנסת מספרד (1920-1930)³⁷

שנה	ממזרח אירופה		ס"ה	מספרד		שנה
	נוסעים	מהגרים		נוסעים	מהגרים	
1920	-	28	28	70,215	94,294	164,509
1921	-	1,095	1,095	-22,075	26,340	4,265
1922	-	978	978	-10,592	16,397	5,805
1923	1,183	3,347	4,530	31,430	46,439	77,869
1924	3,472	5,431	8,903	26,306	41,070	67,376
1925	1,096	1,681	2,777	7,236	22,441	29,677
1926	-	1,199	1,199	-7,854	9,649	1,795
1927	22	1,353	1,375	-11,798	8,572	-3,226
1928	503	1,269	1,772	-8,851	6,689	-2,162
1929	-	1,261	1,261	-5,311	7,475	2,164
1930	-	466	466	-9,140	4,243	-4,897
ס"ה	6,276	18,108	24,384	59,566	283,609	343,175

לפי החישוב המוצע כאן (ר' טבלה 4), מספר היהודים ממזרח אירופה שנכנסו לקובה בשנים 1921 עד 1930 הגיע לכ-17,700 נפש. חשוב להדגיש כי רבים מן המהגרים שנכנסו לקובה באותן שנים לא השתקעו בה, אלא המשיכו בדרכם ליעד אחר, אף כי קשה לאמוד את מספר היוצאים, מכיון שהסטטיסטיקות הקובניות אינן מביאות נתונים על ארצות הלידה של המהגרים היוצאים. סנדר קפלן העריך כי קרוב ל-30,000 יהודים היגרו לקובה, אולם נותרו בה כ-12,000 בלבד³⁸.

טבלה מס' 4

הגירה ממזרח אירופה ואומדן מספר היהודים בשנים 1921 עד 1930

הארץ	ס"ה מהגרים ³⁹	אומדן מספר היהודים	באחוזים
הונגריה	1,770	708	4.0
ליטא	1,216	790	4.5
פולין	12,299	10,454	59.1
רומניה	3,062	1,531	8.6
רוסיה	6,009	4,206	23.8
ס"ה	24,356	17,689	100.0

מכל האמור לעיל יוצא כי לא ניתן להסביר את תהליך ההגירה מארצות מזרח אירופה וחלק מארצות הים התיכון על פי ההתפתחות הכלכלית של קובה - כפי שהדבר נעשה לגבי המהגרים מספרד ומן האיים האנטיליים. עקומת ההגירה היהודית ממזרח אירופה תואמת את הכרונולוגיה של חוקי המכסה של ארה"ב. מגמת פניהם של רובם המכריע של מהגרים אלה היתה ארה"ב. קובה, לדברי הארי ויטלס, לא היתה בשבילם אלא "תחנת ביניים בלתי נעימה בין הגהינום האירופי לגן העדן האמריקני"⁴⁰.

(ב) קובה כפרוזדור הגירה לארה"ב

ב-21 למאי 1921 אישר הקונגרס של ארה"ב את חוק המכסה הראשון שהגביל את ההגירה השנתית של זרים ל-3% מבני אותה אומה שהתגוררו בארה"ב על פי מפקד 1910; החוק גם איפשר לזרים שהתגוררו לפחות שנה באחת מארצות אמריקה - כולל קובה - את האפשרות להגר לארה"ב שלא במסגרת המכסה⁴¹. החוק פגע במיוחד במהגרים מדרום ומזרח אירופה ובהם רבבות יהודים מפולין, רוסיה ורומניה, והמספר הכללי של המהגרים לארה"ב ירד מ-805,000 בשנת 1920/21 ל-355,480 ב-1921/22⁴². אלפי מהגרים יהודיים הצטופפו בנמלי המוצא מבלי יכולת להמשיך למחוז חפצם; הקונסוליות של הארצות שבהן נולדו סירבו להנפיק להם דרכונים, ומדינות מערב אירופה לחצו עליהם לצאת. סוכני אוניות הציעו למהגרים לנסוע למכסיקו או לקובה, בהבטחה שמשם יוכלו להגיע בקלות לארה"ב, אולם נזהרו שלא למסור להם אינפורמציה על הקשיים הצפויים להם⁴³. כך הפכה קובה לפרוזדור המתנה למהגרים שלא היה להם סיכוי לקבל מספר ראלי בקונסוליות של ארה"ב באירופה.

ראשוני המהגרים שהגיעו לקובה היו פליטי פוגרומים באוקראינה שסבלו נוראות ואיבדו את בני משפחותיהם בטבח. הם נכנסו לקובה בפברואר 1921 - בטרם נכנסו לתוקפם חוקי המכסה⁴⁴. במכתב מקובה שנתפרסם בעתון Israel בבואנוס איירס תוארה קבוצת מהגרים יהודיים מפולין, ליטא וגליציה שהגיעו להוואנה במרץ 1921, לאחר שנכזבה תוחלתם להשיג אשרה לארה"ב: "הם שמעו שקובה היא תחת חסות של ארה"ב וחשבו שמשם יוכלו למצוא דרך להכנס לארה"ב. כמאה מהגרים פנו להאואנה. אולם עד מהרה נתבררה להם הטעות. כאן קשה להשיג ויזה לדרכונים שלהם ע"י הקונסולים האמריקניים בדיוק כמו בריגה או ורשה". בתארו את מצבם הנורא בשל המצב הכלכלי הקשה בקובה ביקש הכותב מקוראיו "להפיץ בכל מקום את העצה לא לפנות לקובה"⁴⁵.

היהודים המעטים שהתגוררו אז בקובה גילו את אחיהם הלבושים בלואי סחבות, הנאלצים ללון על ספסלי האבן שבפרק המרכזי של האואנה ולנבור באשפתות; הם נחלצו מיד לעזרתם וסייעו להם במציאת מקומות תעסוקה, סיפקו להם עזרה רפואית, ועזרו להם למצוא קורת גג ומזון⁴⁶. אולם לנוכח מספרם ההולך וגדל של הפליטים הם הזעיקו לעזרה את מוסדות הסעד היהודיים בארה"ב. ביוזמת הוקם הארגון "סנטרו מקבאו" (Centro Macabeo), שנוהל על ידי הקהילה המקומית ופעל במימון הג'וינט -

נושא שיידון בהרחבה בפרק ד.2.

כמעט כל המהגרים היהודיים שהגיעו לקובה ממזרח אירופה ב-1921/22 המשיכו בדרכם לארה"ב, חלקם תוך עקיפת החוק שחייב אותם להמתין שנה בקובה. דוד בליס, שהיה מפעילי הקהילה המקומית למען הפליטים, כתב בזכרונותיו כי באותה תקופה פקידי הקונסוליה האמריקנית העלימו עין מנסיונותיהם של המהגרים להערים עליהם, מכיון שהבינו שהשהייה בקובה קשה להם, וטרם היו מודעים להיקפה של תנועת ההגירה לארה"ב דרך קובה. הקונסול הרוסי טראפין (Truffin), (שנתמנה לתפקידו לפני המהפכה הבולשביקית), שיתף פעולה עם "סנטרו מקבאו" והנפיק דרכונים רוסיים ליהודים שנולדו על טריטוריה רוסית (שעברה במלחמת העולם הראשונה לידי פולין) והגיעו לקובה עם אשרות מעבר פולניות⁴⁷.

ב-11 במאי 1922 האריכה ארה"ב לחמש שנים את המועד המינימלי למגורים באחת מארצות אמריקה, כתנאי להגירה מחוץ למכסה. אף על פי כן הוסיפו להגיע לקובה יהודים רבים שקוו לעבור ממנה לארה"ב. ראשי "סנטרו מקבאו" דווחו באוגוסט 1922 כי מספר המהגרים שחיפשו בקובה מקלט ארעי הגיע ל-2,000. מהגרים אלה התפתו להבטחות כזב של סוכני אוניות שהבטיחו להם כי מקובה "אפשר לשחות כדי להגיע לארה"ב"⁴⁸.

שלטונות ההגירה של קובה הסתפקו בבדיקת תקינות בריאותם של המהגרים ובהבטחת אפוטרופסות נאותה לקטינים או לנשים שהגיעו בגפם; הם תבעו מכל מהגר להראות שברשותו סכום של \$30, שיבטיח כי אינו עתיד ליפול למעמסה על הציבור. מהגרים שלא מילאו אחר דרישות אלה נכלאו באי טיסקורניה (Tiscornia) - מחנה מעצר של מהגרים (דוגמת Ellis Island האמריקני). הם היו זכאים להשתחרר מהמחנה בתוך חודש, על ידי קרובי משפחה או נציגי הארגונים היהודיים שערבו להם; אלו שלא קיבלו כל עזרה היו צפויים לגירוש לארצות מוצאם⁴⁹.

המפגש עם ארץ הגירה מוכה במשבר כלכלי, ללא סיכוי למצוא עבודה, בלא ידיעת השפה ובחום מעיק, יצר במהגרים - שכבר היו מותשים מבחינה נפשית - תחושה של חוסר אונים⁵⁰. רבים מהם השליכו את כל ייבם על קרוביהם בארה"ב; בפולקלור היהודי-קובני זכורה תקופה זו כ"תקופת הכתיבה" - תקופה שבה העיסוק העיקרי של היהודים היה לכתוב מכתבים לקרובי משפחה באמריקה ולבקש כסף⁵¹. חלק ניכר מן המהגרים לא ניסה כלל להתאקלם בקובה, אלא "ישב על המזוודות" וציפה לאשרה הנכספת. השינוי הרשמי במעמדה של קובה מתחנת מעבר בדרך לארה"ב לייעד קבוע להגירה חל עם כניסתו לתוקף של חוק ג'והנסון מ-1 ביולי 1924, שהגביל את זכות ההגירה השנתית ל-2% מבני אותה אומה שהתגוררו בארה"ב על פי מפקד 1890 וביטל את זכותם של הזרים שהתגוררו באחת מארצות אמריקה להגר מחוץ למכסה⁵². אלפי היהודים המיואשים, שהצטופפו בנמלי המוצא באירופה ללא סיכויים להיכלל במכסה לארה"ב וללא דרך חזרה לארצות מוצאם, חיפשו כל מוצא אפשרי להימלט מאירופה. קובה הפכה מפרוזדור המתנה למעין חצר אחורית מוזנחת, בתוכה יש פשפש אל ארץ החלומות. על אף האזהרות שפורסמו על ידי ארגונים יהודיים או על ידי הקונסוליות של ארה"ב⁵³

היו הפליטים טרף קל לסוכני אוניות שהוסיפו להפיץ הבטחות סרק על הדרך הקצרה מקובה לארה"ב "הנמשכת רק שש שעות". בשלהי 1924 הוערך מספרם של הפליטים היהודים בקובה ב-5,000 נפש⁵⁴.

הארי ויטלס (Harry Viteles), שנשלח על ידי "ועדת החרום של הארגונים היהודיים" בניו יורק בראשית 1925 לבדוק את מצב הפליטים היהודיים בקובה, התייחס בעבודתו רק ליהודים שהגיעו ממזרח אירופה. ויטלס העריך כי כתוצאה מחוקי המכסה של ארה"ב נכנסו לקובה גם 2,000 יהודים ספרדים; יהודים אלה לא נכללו במסגרת הדו"ח שלו, הנחשב למקור המהימן ביותר ללימוד מצבם של יהודי קובה בשנות ה-20, היות שסבר כי הקהילה הספרדית הקיימת תהיה מסוגלת לטפל בהם בעצמה⁵⁵. אחד המסמכים הבודדים המתארים את מצוקתם של הספרדים שהגיעו לקובה באותה תקופה הוא הדו"ח השנתי של קהילת "שבת אחים": "שנת 1924 היתה שנת המהגרים היהודים הספרדים שבשל מספרם הרב היה צורך לנקוט באמצעים דחופים כדי לא להפקיר לעוני את אחינו שהתדפקו על דלתות ארגוננו, מהגרים שכבר לא היו הרפתקנים צעירים המבקשים עושר, אלא משפחות עם ילדים קטנים שנמלטו מדלות וכתוצאה מחילופי השלטון בארצות הבלקן". ראשי הקהילה הספרדית בהאואנה ביקשו מן הרבנים הראשיים באיסנטבול, אדירנה ובולגריה "להקריא את מכתבינו בכל בתי הכנסת בשבת במצוות הרב הראשי ולפרסם אותם בכל עתוני איסנטבול"⁵⁶.

להרנן ווג'ניטץ (Hernan C. Vogenitz), סגן הקונסול של ארה"ב בהאואנה, לא היה ספק כי לרובם המכריע של המהגרים מארצות הים התיכון, מרכז ומזרח אירופה היתה מטרה אחת ויחידה: להכנס לארה"ב. לפיכך הוא ראה את הנכנסים לקובה מאותן ארצות, ובראשם את היהודים, כאיום על חוקי ההגירה של ארצו: "רוב הזרים הבאים מפולין, רומניה, רוסיה, ארמניה, פלשתינה, סוריה ותורכיה הם יהודים, ובשל העזרה וההשפעה של ארגוני הגנה בארה"ב, הם מהוים את הבעיה הגדולה ביותר בכפיית חוק ההגירה של 1924. למעשה, הזרים מדרום מזרח ומרכז אירופה הם המהגרים הפחות רצויים שהגיעו לקובה בשנים האחרונות"⁵⁷.

מתזכירו של ווג'ניטץ עולה כי דרכם של המבקשים להגר לארה"ב בדרכים לגליות לא היתה סוגה בשושנים. על פי התזכיר, כבר בין המהגרים שהגיעו בשנים 1921 ו-1922, כאשר ניתן היה לקבל מעמד של מהגר מחוץ למכסה לאחר מגורים של שנה או 5 שנים, נוצרו רשימות המתנה כל כך ארוכות במשרדי הקונסוליה, עד שהמהגרים איבדו כל תקווה וחדלו להרשם. פנייה לציבור, בשלהי 1928 לבוא ולהרשם מחדש במשרדי הקונסוליה העלתה ירידה של 80% במספר הנרשמים. מסקנתו של ווג'ניטץ היתה כי אלפים מאלה שאיבדו כל תקווה לקבל אשרה לארה"ב העדיפו להכנס לארה"ב בדרך בלתי לגלית⁵⁸.

ואכן, בעקבות חוקי המכסה התפתחה תופעה של הברחת מהגרים לתוך ארה"ב. ארגון ההברחות היה מתואם, ככל הנראה, עם סוכני אוניות באירופה שמכרו כרטיסי נסיעה למדינות שגבלו בארה"ב. המהגרים שהגיעו למכסיקו או לקנדה הבריחו את הגבול היבשתי לארה"ב ואילו אלה שהגיעו לקובה הועברו בספינות דייג קטנות לחופי

פלורידה. דו"ח של משרד העבודה האמריקני, שצוטט בעתון ניו יורק טיימס, גילה כי נציגי המבריחים צדו לקוחות בקרב חבורות של זרים שהתגודדו בשעות הערב בפרק המרכזי של האואנה. הם גבו 500-1,000 דולר תמורת הברחת סיני ו-150 דולר תמורת הברחת אירופי⁵⁹.

ממשלת קובה שיתפה פעולה עם ממשלת ארה"ב במאמציה למנוע הברחת הגבול על ידי מהגרים שהשתמשו בקובה כמקום מעבר. בתזכיר לנשיא זיאס, תבע שר האוצר (שהיה מופקד על מחלקת ההגירה) לגרש לארצות מוצאם שלושה מהגרים מסוריה ותורכיה שנלכדו בידי משטרת החופים של פלורידה כשניסו להכנס בסתר לארה"ב. השר הצדיק את תביעתו בדרישותיה החוזרות של הקונסוליה האמריקנית למנוע את הפיכתה של קובה לבסיס להברחת מהגרים לגבולה, והסתמך על תקדימים שבהם נדחו בקשות הקונסולים של איטליה, פורטוגל, ספרד וצרפת, למנוע את גרוש נתיניהן שנתפסו באשמה דומה⁶⁰. ב-1926 נחתם הסכם למניעת הברחה בין קובה לארה"ב⁶¹. עם זאת, השלטונות האמריקניים סברו כי קובה איננה מתאמצת דייה למנוע את תופעת ההברחות; העתון ניו יורק טיימס פרסם את גילוייו של סגן התובע המחוזי של פילדלפיה, על קשר להברחת 40,000 יהודים רוסיים מקובה לארה"ב⁶². מספר זה מוגזם ביותר ואיננו מתיישב עם נתוני ההגירה מרוסיה לקובה (ר' טבלה 3 לעיל). בשלהי 1927 הגבירה קובה את השמירה על חופיה ומשטרת קובה אסרה כמה כנופיות של מבריחים שבין חבריהן נימנו גם יהודים⁶³. למעשה, רוב הידיעות על הברחת הגבול לארה"ב קשורות בתפיסתם של מבריחים ומשיגי גבול, רובם על ידי משטרת החופים של פלורידה או במעשי פשע של מבריחים נגד מהגרים⁶⁴.

במאמר שהתכונן לשלוח לפרסום בליטא תאר דוד אולינסקי את השמועות שרווחו בקרב יהודי האואנה על גורלם של אלפי מוברחים: "הנסיעה מסוכנת במשך שלושה ימים, ומלאה סבל... הם רעבים ואין להם אויר צח, וכשהם רוצים לנשום, בהגיעם לנמל ארה"ב הראש שלהם מציץ, ואז תופסים אותם... ואוי למי שנתפס, מושיבים אותו בבית סוהר קובני - 31 יום בפעם הראשונה, והוא לא יכול אף פעם לבוא לאמריקה. ואם הוא נתפס פעם שניה שולחים אותו בחזרה מולדתו"⁶⁵.

משיגי הגבול שנתפסו בארה"ב נשלחו בחזרה לקובה והיו צפויים לגרוש לארצות המוצא. חוק ממרץ 1925 קבע: "כל מהגר המפליג בסתר לארץ ידידותית כלשהי ומוחזר לקובה, יישלח בחזרה אל ארץ מוצאו". אולם בתוספת לחוק, מפברואר 1927 הוסמכו שלטונות ההגירה הקובניים להתיר למהגר שהוחזר לשוב ולהשתקע בקובה "אם הם סבורים שאין סיכוי שיהפוך לנטל על הציבור"⁶⁶. לפי דו"ח שנתי של ה"אידישער צענטער" - ששימש כסניף של היאס בהאואנה - אף אחד מן המוברחים היהודיים שנתפסו לא הוסגר על ידי ממשלת קובה לארץ מולדתו. הארגון נתן ערבויות לכך שהמוברחים שנכלאו במחנה המהגרים טיסקורניה לא יהפכו עם שחרורם לנטל על הצבור. אוסקר גורפינקל, מזכיר הארגון העיד על עצמו שטיפל בעשרות מקרים של מוברחים שנתפסו⁶⁷. סיפורו של א. ארונובסקי "זיך געשמוקלט קיין אמעריקע" מתאר מקרה אופייני לאחד ממעשי הפשע שהיו נפוצים ביותר בתחום ההברחות: מהגר שהתרשם מהצלחת חבריו

להגיע לארה"ב פנה באמצעות "מאכער" לחבורת מבריחים. הללו העלוהו על ספינה קטנה ולאחר שיוט של לילה תמים הורידוהו באחד מחופיה של קובה. לאחר ששכנעו את המהגר שהוא נמצא בארה"ב קבלו ממנו את שכר טרחתם ונעלמו⁶⁸. גורל גרוע מזה נפל בחלקם של מהגרים שטבעו בתאונות או הותקפו באכזריות על ידי מבריחים שהבטיחו להביאם לפלורידה. לפי ידיעה בניו יורק טיימס ב-1927 היו עשרות מקרים של זרים שנרצחו והושלכו לים בידי מבריחים. מרסין קולא מסתמך על מקור פולני מ-1924, לפיו כ-40% מנסינות ההברחה הסתיימו בצורה טרגית. גם מקורות יהודיים הביאו סיפורים מזעזעים על יהודים שנפלו קורבן להתנפלויות אלימות בלב ים⁶⁹. יומנו של מרדכי פריילעד מתאר את גורלם של 15 מהגרים (מתוכם 10 יהודים) שהיטלטלו בסירת מנוע במשך 5 ימים בים סוער ללא מזון וללא מים, חלקם על סף הטירוף. בטיפות הדלק האחרונות הגיעו לקי ווסט; סמוך לחוף הופקרו לטביעה על ידי "רב החובל" וניצלו ממות בידי משמר החופים שכלא אותם בבית הסוהר בתנאים קשים⁷⁰.

אין בידינו נתונים להערכת ממדיה של תנועת ההגירה הבלתי לגלית מקובה לארה"ב. לפי תחשיביו של ווג'ניטץ, מראשית 1923 עד סוף 1929 נכנסו לקובה 60,000 מהגרים ונוסעים מארצות המזרח התיכון, מרכז וצפון מזרח אירופה ואסיה, שמטרתם היתה להגר לארה"ב. כ-2,500 מתוכם קיבלו אשרות הגירה לארה"ב, כ-5% חזרו לארצות מוצאם. על סמך הערכות בעתונות הקובנית כי בקובה מתגוררים בין 30,000 ל-40,000 מהגרים מהארצות הנ"ל הסיק סגן הקונסול כי כ-14,000 מהגרים נכנסו לארה"ב בדרך בלתי לגלית, "גם אם המספר איננו כה גדול כפי שמקובל לחשוב, אין ספק בדעתם של אנשים שחיו בקובה בתקופה הנידונה שאלפים מאנשים אלה הוברחו לתוך ארה"ב בניגוד לחוק"⁷¹.

הקונסוליה הכללית של ארה"ב בהאואנה ביקשה לשמור בקפדנות על חוקי ההגירה האמריקניים ולמנוע את כניסתם של מהגרים בסדקים שהותירו החוקים. עובדי הקונסוליה היו סבורים כי החוקים אינם חמורים די הצורך: "לעתים קרובות אין אפשרות חוקית לסרב להעניק להם אשרות"⁷². אחת הצורות לעקיפת חוקי המכסה היתה באמצעות נישואין עם אזרח של ארה"ב. הקונסול האמריקני דומונט (Dumont) הטיל ספק במהימנותם של הנישואין, וטען כי רובם פיקטיביים, וכל מטרתם להונות את שלטונות ההגירה של ארה"ב. דווחו של דומונט אינו נקי מרמזים אנטישמיים: "במקרים שבהם מדובר במתאזרחים בארה"ב שנישאו לבני זוג שנולדו בליטא, רוסיה, פולין, רומניה, תורכיה פלשתינה או מצרים, שבהם כמעט כל הנוגעים בדבר הם מהדת היהודית... החשד בזיוף עולה לעתים תכופות. שמנו לב כי בין אם מדובר באמריקנים שנתאזרחו או בזרים (או באמריקנים מדור ראשון) לאנשים כאלה יש מעט אם בכלל כבוד כלפי קדושת השבועה, והם מוכנים להישבע לשקר בכל הזדמנות אם שבועת השקר תשמש למטרתם הנכספת"⁷³.

יש לציין כי מסמכי הקונסוליה האמריקנית מתלוננים בעיקר על גברים בעלי אזרחות אמריקנית הבאים לקובה במגמה להינשא לנשים ממזרח אירופה בנישואין כוזבים כאמצעי להשגת אשרה מחוץ למכסה; לעומתם, המקורות היהודיים קובניים מדברים על

"תקופת החתונות" שבה בחורות אמריקניות באו למצוא חתן בקרב המהגרים היהודיים⁷⁴. לפי תאורו של דוד אילן "כעת מגיעים טרנספורטים שלמים של נערות הבאות לחפש את מזלן שאותו לא מצאו באמריקה... רובן נערות בית חרושת שסבלו הרבה ורוצות להתחיל לחיות חיים יותר טובים, והבחור היהודי מקובה אינו יכול לתת להם חיים כאלה"⁷⁵.

מהגרים שהתאזרחו בקובה היו רשאים לקבל אשרה לביקור בארה"ב. העתונות היהודית בקובה דווחה כי ממשלת מצ'אדו התנגדה באורח בלתי רשמי להענקת אזרחות קובנית ועיכבה כ-1,500 בקשות התאזרחות של יהודים⁷⁶. הקונסוליה בהאואנה דאגה להעביר לידי שלטונות ההגירה האמריקניים את שמות המתאזרחים, בהנחה שרובם ינסו להשתקע בארה"ב: "אין ספק שאזרחים קובנים ממוצא פולני ינצלו את זכותם להכנס לארה"ב וייעלמו בזמן שהם בארץ"⁷⁷. הביקורת הקפדנית שהטיל ממשל מצ'אדו על הזרים, ובמיוחד על הזרים שנחשדו בפעילות קומוניסטית, תאמה את מדיניות הקונסוליה האמריקנית, שביקשה למנוע את התאזרחותם של זרים שמטרתם להגר לארה"ב⁷⁸.

נסיון ההתערבות של הקונסוליה האמריקנית בקביעת מדיניות ההגירה של קובה עולה בברור ממכתבו של הקונסול ג'קסון: "מחלקת המדינה הקובנית הכינה טיוטת חוק שאם יתקבל, יפחית במידה ניכרת את ההגירה מרוב ארצות אירופה וזה יהיה לעזר רב לארה"ב... מחלקת המדינה הקובנית מוכנה להכניס את כל הפסקאות (clauses) בחוק שיהיו לתועלת ארה"ב בפיקוח על ההגירה". הקונסול הכללי דומונט הציע לכלול בחוק ההגירה החדש סעיף שנועד לחסום את פתח הכניסה מקובה לארה"ב: "כל זר שהיגר לקובה, וקיבל מקונסוליה קובנית אשרה למטרת הגירה, אשר במשך שלוש השנים הראשונות לכניסתו לקובה יפנה לקונסוליה האמריקנית לבקש אשרת הגירה לארה"ב, ייחשב למי שנכנס לקובה בכוונות זדון ויגורש על חשבון חברת האוניות שהביאה אותו"⁷⁹.

מספר היהודים שהצליחו להיכנס מקובה לארה"ב באופן רשמי בין 1920 ל-1929 הגיע ל-2,569⁸⁰. ב-1930 החמירה ארה"ב את תקנות ההגירה וחלה ירידה ניכרת במספר האשרות שהוענקו על ידי הקונסוליה בהאואנה⁸¹. על רקע המשבר הכלכלי הגדול הוחמרו גם תקנות ההגירה לקובה, והועלו בבית הנבחרים הקובני כמה הצעות חוק - שלא נתקבלו - לצמצום ההגירה. בנובמבר 1930 הוכנה הצעת "חוק מכסה קובני" שהיה אמור לצמצם את מספר המהגרים מרוב ארצות העולם ל-10 בשנה, מלבד אלה שביבשת אמריקה ובמערב אירופה. הצעת חוק מדצמבר 1931 תבעה לאסור לחלוטין את ההגירה לקובה למשך שנתיים⁸².

פדרו קרטאיא (Pedro Cartaya), נציב ההגירה של קובה, פרסם שני חוזרים ובהם תקנות הגירה חדשות שמגמתן היתה לצמצם את ההגירה: החוזר הראשון דרש ממהגרים בטרנזיט להפקיד \$200 במטרה להבטיח את יציאתם מהארץ והשני תבע ממהגרים שכוונתם להשתקע בקובה פקדון של \$500⁸³. אולם, שר האוצר הקובני הורה לנציב ההגירה לבטל תקנות אלה. הקונסול הכללי של ארה"ב, דומונט, שדווח על החוזרים וביטולם

העיד על עצמו כי הוא שהשפיע על קרטאיא לתבוע את הפקדון של \$200 על מנת לפקח על כניסת מהגרים שמחוז חפצם ארה"ב⁸⁴.

לפי הפרשנות המצוייה בדווחיו של הקונסול דומונט, שיקוליו של שר האוצר הקובני נבעו מהענות לקבוצות לחץ, שאחת הבולטות בתוכן היתה הקהילה היהודית. הוא הסתמך על דברים שנמסרו לו בסודיות על ידי נציב ההגירה קרטאיא לפיהם שר האוצר נכנע ללחץ חמור של השגרירות הספרדית בהאואנה, שביקשה להגן על נתיניה המתגוררים בקובה ושל חברות האוניות המבקשות לשמור על תנועת התיירות. דומונט ייחס את מירב המשקל הפוליטי לקבוצה שנראתה לו כאיום על האינטרסים האמריקניים, והציג אותה כמכשול העיקרי על דרך החקיקה הקובנית:

"הצעות חוק שונות להגביל את ההגירה לקובה הועלו מידי פעם בארבע השנים האחרונות... אך אף הצעה לא קיבלה את אישור הקונגרס של קובה, בעיקר בגלל השפעת ה"מרכז היהודי" (Centro Israelita), שחבריו סברו שהגירה ממזרח אירופה, 90% יהודית, תיפגע ביותר. לעורכי הדין של ארגון זה השפעה מספיק חזקה על ועדות הקונגרס למנוע בעד העברת הצעות החוק בשני בתי המחוקקים לפני הבאתו לנשיא"⁸⁵. מזוית הראייה של הקונסוליה האמריקנית, כפי שהיא מוצגת בדווחיו של הקונסול דומונט, קובה היתה דלת כניסה אחורית לארה"ב, והצורך לחסום אותה - במיוחד בפני המהגרים היהודיים - היה חלק אינטגרלי ממדיניות אכיפתם של חוקי המכסה. דומונט פרש את סירובו של שר האוצר הקובני לקבל את תכתיבי הקונסוליה, שהועברו באמצעות השפעתו האישית על נציב ההגירה, ככניעה לקבוצת לחץ יהודית, והתעלם מקיומה של מדיניות הגירה המבוססת על אינטרסים קובניים.

מדיניות זו מצאה את ביטוייה בהצעת חוק הגירה והתיישבות, שהוגשה לשר האוצר ב-1930, במטרה לבסס את עקרונות מדיניות ההגירה על הצרכים הכלכליים של קובה, לעודד הגירה למטרות התיישבות חקלאית ולפקח על תנועת ההגירה הנכנסת. הצעת החוק קראה להקמתה של מועצה עליונה להגירה והתיישבות (Junta Superior de Inmigración y Colonización) לתאום פעילותם של משרדי הממשלה השונים בתחום ההגירה. היא נועדה לעודד "מהגרים טובים", במיוחד חקלאים שיוכלו לפתח ענפי ייצור חדשים בתחום המזון. הצעת החוק הטילה שורה ארוכה של הגבלות או אמצעי פיקוח על מהגרים בלתי רצויים, במטרה לחסום בעד כניסתם של פועלים שחורים מהאיטי וג'מייקה או מהגרים מסין. ההצעה הקדישה מקום נרחב למהגרים שכניסתם נאסרה במטרה להגן על בריאות הציבור ושלומו, וכללה בסעיף זה אנשים העוסקים בפעילות פוליטית חתרנית. על אף הפירוט הרב שהקדישה ההצעה להגבלות על כניסת מהגרים, אין למצוא בה הענות לתביעותיה של הקונסוליה האמריקנית, מלבד בסעיף 13 הדין במהגרים שנכנסו באורח בלתי לגלי לארה"ב:

"כל מהגר שיפליג בסתר לאיזושהי מדינה ידידותית ויחזר לקובה, יישלח לארץ

מוצאו, מלבד באותם המקרים, אשר לפי שיפוטו של נציב ההגירה ההפלגה לא תוכל להתבצע, בהתאם למידע של היועץ המשפטי של המועצה [להגירה והתיישבות]. הוצאות ההסגרה וההפלגה בחזרה יהיו על חשבון בעלי או סוכני האוניה שבה התבצעה הנסיעה

אף כי הצעת חוק ההגירה וההתיישבות לא עברה את שני בתי המחוקקים, היא מבטאת את עמדת המשרד שהיה מופקד על ההגירה בתקופת כהונתו השניה של מצ'אדו. המסמך מעיד על מודעות לצורך לגבש מדיניות הגירה משיקולים כלכליים, ועל ביקורת קפדנית על זהות הנכנסים משיקולים בטחוניים. מחברי הצעת החוק הסכימו לשתף פעולה עם הקונסוליה של ארה"ב בהסגרתם של מבריחים שעברו על החוק, אולם סירבו להענות לתביעות שלוחיה של וושינגטון להפעיל את המסננת האמריקנית בשערי הכניסה לקובה. ממשלת מצ'אדו לא נעלה את שעריה בפני המהגרים היהודיים, ולא הפלתה לרעה את אלה שכוונתם המקורית היתה להמשיך בדרכם לארה"ב.

סיכום

ההגירה היהודית לקובה בתקופתה הראשונה היתה תופעת לוואי לתנועת הגירה כללית רחבה שנמשכה לקובה כתוצאה מהתפשטותה של תעשיית הסוכר. היהודים הראשונים שהתיישבו בקובה הגיעו ביחד עם משקיעים ואנשי עסקים אמריקניים, בתקופה שקובה נמצאה תחת השפעה כלכלית ופוליטית חזקה של ארה"ב. קבוצת המהגרים השניה, ברובה מתורכיה האירופית, היתה חלק מתנועת הגירה כללית מארצות המזרח התיכון, שהתפזרה על פני ארצות שונות ביבשת אמריקה.

מבחינה מספרית, ההגירה היהודית שהגיעה לקובה עד 1920 היתה מצומצמת ביותר, ולא הטביעה את רישומה בתנועת ההגירה היהודית בעולם באותה עת. אולם, בתולדותיה של יהדות קובה נתייחד לראשוני הישוב - האמריקנים והספרדים - מקום מרכזי כגרעין הארגוני הראשון וכחלוצי החיים היהודיים.

תנועת ההגירה היהודית לקובה בתקופתה השניה נוצרה כתוצאה מן הסכר שהקימה ארה"ב בפני זרם המהגרים שביקשו להכנס אליה: ההגירה לקובה לא היתה אלא אחד היובלים שפרצו לצדדים בחיפוש אחר דרכים אלטרנטיביות ללחץ ההגירה. קובה עלתה על מפת ההגירה היהודית לא כארץ בחירה, אלא כמוצא של ייאוש.

המפגש בין המהגרים ממזרח אירופה עם קובה חל בשעה של זעזועים כלכליים קשים ואבטלה חמורה. נסיונם המר של הראשונים הפך לאות אזהרה שפורסם בעתונות היהודית בעולם שלא לבוא בעקבותיהם. אלה שבאו לא חשבו על השתקעות במקום אלא בחרו בקובה בהנחה שמשם ייקל עליהם להגיע למחוז חפצם. השנים הראשונות לתולדותיה של יהדות מזרח אירופה בקובה היו בסימן של מוביליות רבה: תנועת הגירה נכנסת מול תנועת יציאה לארה"ב.

קובה נחשבה לפשפש אחורי לכניסה לארה"ב לא רק בעיני המהגרים ממזרח אירופה, אלא גם בעיני שלטונות ההגירה האמריקניים שראו את הנכנסים לקובה כמהגרים פוטנציאליים, וניסו לחסום את דרכם באמצעות לחץ על השלטונות הקובניים. אף על פי כן, ממשלת מצ'אדו לא נעלה את שער הכניסה בפני המהגרים היהודיים; לנוכח חסימת הדרך צפונה הפכה תחנת הארעי שקמה בשולי הדרך לארה"ב ליישוב יהודי של ממש.

הערות

- 1 Mark Wischnitzer, To Dwell in Safety - The Story of Jewish Migrations since 1800, Philadelphia, 1948, p. 98 [להלן: Wischnitzer, To Dwell in Safety].
- 2 על גורמי הגירה מאירופה בין 1881 ל-1914 עיין: אריה טרטקובר, נדודי היהודים בעולם, המכון להשכלה ציונית, 1947 [להלן: טרטקובר]; Jacob Lestchinsky, "Jewish Migrations 1840-1956", The Jews, Their History, Culture and Religion, Louis Finkelstein (ed.), Vol. II New York 1960, pp. 1545 ff [להלן: Lestchinsky, Jewish Migrations]; אריה גרטנר, "ההגירה ההמונית של יהודי אירופה 1881 - 1914", הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 343-345; ליבמן הרש "ההגירה היהודית לארה"ב, 1899-1925: ניתוח דמוגרפי", ההגירה היהודית הגדולה וגיבושה של יהדות אמריקה, אריה גורן ויוסף ונקרט (עורכים), ירושלים תשל"ז, עמ' 25-73 [להלן: הרש]; חיים אבני, מביטול האינקוויזיציה ועד חוק השבות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 105-112 [להלן: אבני, מביטול האינקוויזיציה].
- 3 Abraham Galante, Histoire des Juifs d'Anatolie, Vol. I, Istanbul 1937 pp. 161-162; חיים כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, תל אביב תשל"ג, עמ' 76-78.
- 4 ל. הרש, עמ' 29; Wischnitzer, To Dwell in Safety, p. 151.
- 5 Lestchinsky, Jewish Migrations, p. 1552; Wischnitzer, To Dwell in Safety, p. 124; Marc Wischnitzer, Visas to Freedom - The History of HIAS, New York 1956, pp. 91, 145, 153-154 [להלן: Wischnitzer, Visas]; טרטקובר, עמ' 40, 26.
- 6 Wischnitzer, To Dwell in Safety, pp. 154-155.
- 7 Orden Militar no. 155 de 15 de mayo de 1902, Gaceta Oficial, 15.5.1902 C.R. Cameron, "Trend of Migratory Movements in Cuba", 29.9.1934 NA837.55/142 [להלן: Cameron Report 1934]; Pichardo, Vol. 3 pp. 199-201.
- 8 Thomas, p. 467; Ramiro Guerra, La industria azucarera, p. 169.
- 9 Pichardo, Vol. 3, p.273; Corbitt, Immigration, p. 304.
- 10 Cameron Memorandum 1934, p. 34.
- 11 Corbitt, Immigration, pp. 305-307; Alvarez Diaz, p. 196; Historia de la Nación Cubana, Vol. 9, pp. 300-301.
- 12 Cameron Memorandum 1934, pp. 34-35.
- 13 Alvarez Diaz, p. 196.
- 14 נתוני ההגירה לקוחים מתוך הסדרה: República de cuba, Secretaria de

- Hacienda, Seccion de Estadisticas, Inmigración y Movimiento de Pasajeros השלמות מתוך: Cameron Memorandum 1934; מחירי הסוכר לקוחים מתוך: Alvarez : Diaz, pp. 235
- ,República de Cuba, Secretaría de Hacienda, Sección de Estadísticas 15
: inmigración y movimiento de pasajeros en el año 1920 Habana 1921 [להלן:]
.[Movimiento de inmigración y pasajeros
.Minutes UHC, 19.8.1906 16
- (כתב יד שלא פורסם), Geschichte der nordamerikanischen Juden in Kuba 17
; American Jewish Joint Distribution Committee Archives file 184 [להלן: JDC];
Archivo de la Nación, 18.7.1913, ממוריס שבטר וג'והן צולר לנשיא המדינה,
Arnold Roller, "The Jews of Cuba", ; [להלן: ANC] Presidencia 15/5
.[Roller :] The Menorah Journal., Vol. 17, no. 3 December 1929 p. 259 [להלן: Roller].
.Cameron Memorandum 1934; Movimiento de pasajeros, 1918, 1920 18
- Historia de la Nación Cubana, Vol. 9, p. 3; Juan Luis Martin Esquemas 19
.sobre los factores alogenos de la poblacion cubana, La Habana 1944
Harry S. Sandberg, "The Jews of Latin America" ; ר' גס: Weinberger 20
.[Sandberg :] AJYB, Vol. 19, 1917, pp. 84-86
21 ראן, המשך אויף קובאנער ערד, עמ' 73.
- 22 עדויות: קרדי (Credi, Jose Sol y Eugenia), מיאמי יוני 1984, מי"ז, עמ'
3, 6-5: גרזי (Solomon Garazi), ירושלים מרץ 1987, מי"ז, עמ' 2-4.
23 עדות מואיז בנסיניור (Moise Bensignor), מיאמי יוני 1984, מי"ז, עמ' 5.
24 עדות בהר (Raquel Egozi Behar y José Behar), מיאמי יוני 1984, מי"ז, עמ'
2. תמונה דומה עולה מעדויותיהם של שלום רודריגז (Shalom Rodriguez) וסוזנה
רופא (Suzanna Roffe). העדויות נמסרו לי באדיבות פרופ' רוברט לויין, אוניברסיטת
מיאמי, מתוך: Hotel Cuba: A Historical Diary of the Jewish Experience
1919-1958, Film produced and directed by Robert M. Levine and Mark
D. Szechuman, c. 1984 [להלן: Hotel Cuba].
- United Hebrew Congregation, List of Persons Buried in the Guanabacoa 25
Cemetery, ארכיון עדת ישראל [להלן: UHC, Cemetery lists].
- Decreto num. 1404, Gaceta Oficial, 22 de julio de 1921 26
מופיע בחוק מס. 1644 מיום 18 באוקטובר 1926 בחתימת הנשיא מצ'אדו, Gaceta
Oficial, 27 de octubre de 1926.
- Ramiro Guerra, La industria azucara, p. 260; Thomas, p. 557 Alvarez; 27
Diaz, p. 235.
- Ramiro Guerra, La insutria azucara, p. 261; Alvarez Diaz, p. 300 28
- 29 הטבלה מבוטסת על עיבוד נתוני ההגירה המפורטים ב-Cameron Memorandum 1934,
pp. 3-5.

- 30 הסקר מבוסס על ניתוח של שאלונים שמולאו ע"י חברי קהילת Temple Moses במיאמי ביץ' בהדרכתה של ד"ר פנינה מורג-טלמון ובסיועו של צבי רכטר. התקבלו בס"ה 60 שאלונים תקפים, אולם מכיון שחלק מהשאלות נגעו להורים ולחותנים - השאלון הקיף אוכלוסייה רחבה יותר. המחברת מבקשת להודות לגב' אוחניה קרדי (Eugenia Credi) על עזרתה במילוי השאלונים [להלן: סקר ספרדים, מיאמי].
- 31 Harry Viteles, Report on the Status of Jewish Immigration in Cuba, New York 1925, p. (2) b (במכונת כתיבה; עותק שמור במדור לדמוגרפיה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית) [להלן: Viteles Report].
- 32 Report of Director of the Jewish Committee for Cuba [Morris Lewis] pp. 12, 38-39, 41, 1927, מופיע בהמשך ל-Viteles Report [להלן: Lewis Report].
- 33 Buenos Aires, Cuarto Censo General 1936, Población, Vol. 3, Buenos Aires 1939, pp. 316-317.
- 34 Jacob Lestschinsky, "National Groups in Polish Emigration", Jewish Social Studies, Vol. V, no. 2 April 1943, pp. 110-111; Marcin Kula, "La inmigración polaca en Cuba en el periodo de entreguerras", Revista de la Biblioteca Nacional José Martí enero-abril 1980, pp. 133-135. [להלן: Kula].
- 35 לפי נתוני משרד הפנים הליטאי יצאו לקובה בשנת 1925 82 לא יהודים ו-149 יהודים. די אידישע עמיגראציע, אפריל 1925, מס. 3, עמ' 27.
- 36 דאס יידישע ווארט, 7 ביוני 1933 עמ' 1.
- 37 Movimiento de inmigración y pasajeros, 1920 - 1930; Cameron Memorandum 1934.
- 38 ס.מ. קאפלאן, "די אידישע ראבינזאן קרוזאט אין קובא", ה"ל, 19.10.1934, עמ' 28; ר' גם: "צען יאר אידישער לעבן - צען יאר אידישער צענטער", ביולעטין, אויסגעגעבן און רעדאגירט פון אידישן צענטער, האוואנא אויגוסט 1934, עמ' 12 [להלן: אידישער צענטער, ביולעטין 1934]; מדומונט למזכיר המדינה, 12.3.1930, NA837.55/96.
- 39 Movimiento de inmigración y pasajeros, 1921 - 1930
- 40 Viteles Report, p. 10
- 41 Cameron Memorandum 1934, p. 42; Edith Abbot, Immigration - Select Documents and Case Records, Chicago 1924, p. 240
- 42 Wischnitzer, Visas, p. 97, 110-114
- 43 Joseph Marcus, ;24.2.1922, [הקסטר]; Kula, p. 136
- 44 Publicity Release in Lithuania (c. 1922), Joseph Shohan, Final Report on Refugee Work in Havana, 16.6.1922, JDC/181 [להלן: Shohan Report 1922].
- 44 Memorandum of Jewish Immigration into Cuba, 29.11.1921. JDC/181; Joseph Marcus, "Jewish Immigration to Cuba and the HIAS, 21.11.1921 JDC/183 [להלן: Marcus Report 1921].

- A. Masbir, Carta de Cuba, 20 de mayo de 1921, Israel (Buenos Aires) 45
año VI, no. 249 p. 9
[להלן: Israel] Israel
- Joseph Marcus, Publicity Release in Lithuania, 1922 46
מא. קייטס לאחים
פובליקר, 16.12.1921, משטיינברג ללוקאס, 10.1.1922, JDC/181
Marcus Report 1921; Shohan Report 1922; Israel, 7 Iyar 5682, pp. 17-18
- דוד בליס, "פארצייכנונגען פון אידישן לעבן אין קובא", ה"ל, 5.6.1936, עמ' 47
8, 17; 5.6.1936, עמ' 8; UHC, Minutes, 23.8.1923; מהרסט (C.B. Hurst)
למחלקת המדינה, 17.11.1922, NA837.55/61, Cecilia
Razovsky Report [להלן: Razovsky, Summary of Report, 31.5.1924, JDC/183
1924].
- Centro Macabeo - Asoc. Hebrea para auxiliar al inmigrante en Cuba 48
Activities Report, August 31st, 1922. JDC/181
- Marcus Report 1921 49
מספרוקס (C. Sprukes) למח' המדינה, 12.7.1927, NA837.55/81
Israel, no. 299, 7 de Iyar 5682 (1922); א. דובעלמאן, "אידן
בין א איד", ה"ל, 19.9.45, עמ' 6.
- Centro Macabeo, Activities Report, 31.8.1922, JDC/181 50
"א גרוס פון קובא", די אידישע עמיגראציע, פעברואר 1927, עמ' 57-58.
- פיאדאר וואלבע, "דער גלגול פון נעמען", ה"ל, 19.10.1934, עמ' 12. 51
- William S. Bernard, American Immigration Policy - A Reappraisal, New 52
York 1950, p. 25
- מהורט (C.B. Huret) לגריגס (H.L. Griggs), 5.12.1924, HIAS HICEM 53
Viteles Report, p. 6; JTA series I, file XIV, Cuba 7
Bulletin, 11.6.1924, p. 2; 12.6.1924, p. 2
- Wischnitzer Visas [להלן: NYT] New York Times, 19.10.1924, p. 29:3 54
p. 114; JTA Bulletin, 9.12.1924; Jewish Chronicle, 4.4.1924, p. 26
[להלן: JC].
- Viteles Report, p. (2)b 55
- Asociación Unión Israelita Chevet Ahim, Memoria Anual, 1924 La 56
Habana, אוסף לייזער ראן, ארכיון ייווא [להלן: Chevet Ahim Memoria Anual, 1924].
- Vogenitz Memorandum 1930, pp. 9, 12; Cameron Memorandum 1934, 57
pp. 45-44
- Vogenitz Report 1930, pp. 14-16 58
- Maurice R. Davie, World Immigration, New York 1949, p.400; NYT, 59
22.8.1922, p. 4:3; 26.9.1922, p. 1:3
- ממזכיר האוצר למזכיר הנשיאות, 9.1.1924, 121/22, ANC, Presidencia, 60

- ממזכיר האוצר לנשיא הרפובליקה, 5.11.1925, ANC, Presidencia 115/106.
61 מקראודר למזכיר המדינה, 26.1.1926, NA837.55/75; ממזכיר הנשיא לשר החוץ,
12.4.1926, ANC, Presidencia 34/24.
62 NYT, 12.3.1926, p. 5:2; 10.9.1926, p. 5:4; 3.6.1927, p. 14:5;
16.9.1927, p. 25:7; 3.6.1927, p. 15:5.
63 NYT, 13.8.1927, p. 10:2; 14.10.1927, p. 28:3; 1.7.1929, p. 3:5
9.12.1932 עמ' 11; 24.2.1933 עמ' 4; 14.7.1933 עמ' 4
64 NYT, 10.7.1927, II, p. 9:2; 1.7.1929, p. 3:5; 13.9.1929, p. 20:6
ה"ל, 25.11.1932 עמ' 4; 5.5.1933 עמ' 4; 26.5.1933 עמ' 3;
9.2.1927, JTA Bulletin, 4.3.1925, p. 2; 24.2.1927, p. 5
65 דוד אולינסקי (אילן), "מיינ באשרייבונג וועגן קובא". כתב היד (35 עמודים
באידיש) כולל תאור מפורט של החיים בקובה ובמיוחד של חיי המהגרים מנקודת ראותו
של המחבר באותה תקופה (בערך 1929). הכותב עלה לארץ ב-1934 והתיישב בקבוץ בית
זרע. ברצוני להודות למר אילן על העמדת כתב היד לרשותי. [להלן: אולינסקי
(אילן), כתב יד].
66 מפיודור וולבה (Fiodor Valbe) לסטיליה רזובסקי, 1.11.1928, JDC/182;
מדומונט למזכיר המדינה, 4.4.1931, NA 837.55/110; חוק 156 נתפרסם ב-Gaceta
Oficial מיום 12.2.27 כתיקון לסעיף X בחוק 384 מיום 2.3.25
Cameron Memorandum 1934, p. 39
67 ה"ל, 24.10.1933 עמ' 1; Centro Israelita de Cuba, Annual Report 1932
Centro Israelita de Cuba: [להלן: p.2, HIAS HICEM, I, XIII-14, Yivo Archives
Annual Report].
68 אליעזר אראנאווסקי, "זיך געשמוקלט קיין אמעריקע", ה"ל, 3.2.1933 עמ' 6;
ר' גם: ה"ל, 13.10.1933 עמ' 3; 8.12.1933 עמ' 6; Weinfeld, EJC, p. 256.
69 NYT, 14.10.1927, p. 28:3; עמיגראציע כראניק, די אידישע עמיגראציע, מערץ
1925, מס. 1-2 עמ' 45; ה"ל, 24.2.1933 עמ' 5; 8.12.1933 עמ' 6; Centro,
Israelita de Cuba, Annual Report 1933 p. 6; Kula, p. 137
70 מרדכי פריילעך (Maximo Freilich), ארכיון ייווא, Accn.33187. היומן נכתב
בקראקאס במרץ 1939, אך הוא כולל שיר ארוך המתאר בפרוטרוט את תלאות המסע שנתחבר
בכלא בטמפה (פלורידה) ב-22 במאי 1931. ליומן מצורף המאמר הראשי בעתון
פארווערטס מיום 5 באפריל 1931, המצטט מכתב ששלח פריילעך בשם בדוי מן הכלא, בו
תאר את מצוקת המהגרים הכלואים וביקש את עזרת היאס.
71 Vogenitz Memorandum 1930, p. 42
72 Cameron Memorandum 1934, p. 48
73 מדומונט למזכיר המדינה, 20.2.1931, NA837.55/109; Vogenitz Memorandum
1930, pp. 20-22; טענות דומות, אך ללא התייחסות שלילית ליהודים, ר': מספרוקט
למח' המדינה, 12.7.1927, NA837.55/81

- ישוב אין קובא", האוואנער לעבן אלמאנאק, 1943, עמ' 54 [להלן: אראנאווסקי, הל"א
1943]: [General Report on Immigration Work, Marriages, 1928, JDC/181
75 אולינסקי (אילן) כתב יד, עמ' xiv-xiii.
76 ה"ל, 1.9.1933, עמ' 6; מטראגר לווולדמן, American Jewish, 30.8.1939,
Committee, EXO 29 Cuba. ברצוני להודות לפרופ' אבני על הצלומים מתוך ארכיון ה-
American Jewish Committee [להלן: AJC].
77 מדומונט למזכיר המדינה, 18.7.1931, NA811.11; מדומונט למזכיר המדינה,
9.5.1933, NA811.11
78 מקראודר למזכיר המדינה, 26.1.1926, NA837.55/75; מדומונט לגוגנהיים,
28.12.1931, NA837.00B/45
79 מג'קסון לסימונט (Simmons), 14.6.1930, NA837.55/103
80 Harry S. Linfield, Jewish Migrations as a Part of World Movements
1920-1930, New York 1933, p.41
81 Wischnitzer, Visas, pp. 125, 130; Cameron Memorandum 1934, pp. 46-44
82 AJYB, Vol. 33, 1932-1931, p. 62; NYT, 11.12.1931,
83 p. 4:3; 5.7.1931, II, p.3:2; משגרירות בריטניה בהוואנה אל סיר ג'והן סיימון,
2.12.1931, FO372/2756. מדומונט למזכיר המדינה, 8.7.1931, NA837.55/118
84 מדומונט למזכיר המדינה, 8.9.1932, NA837.55/128
85 מדומונט למזכיר המדינה, 15.5.1931, NA837.55/113; מגוגנהיים למזכיר
המדינה, 2.6.1931, NA837.55/114
86 מדומונט למזכיר המדינה, 8.9.1932, NA837.55/128; מדומונט למזכיר
המדינה, 19.12.1933, NA837.55/137
86 Proyecto de Ley de Inmigración y Colonización, 7.3.1930, ANC,
Presidencia 48/42

פרק ג': ההשתלבות הכלכלית בתקופת ההגירה

מאפייניה של ההגירה היהודית לקובה השפיעו על הבעייתיות של תהליכי ההשתלבות הכלכלית: היה הבדל בסיסי בין היהודים האמריקניים והספרדיים, שהגיעו לקובה כתוצאה מכוח המשיכה שלה כארץ קולטת הגירה, לבין האשכנזים שנסחפו אליה כפליטי מדיניות השערים הסגורים של ארה"ב. ראשוני הפליטים ממזרח אירופה (שהגיעו בין 1921 ל-1923) ראו עצמם נאלצים להתמודד עם בעיות של הישרדות זמנית, עד לקבלת אשרת היציאה לארה"ב; אלה שבאו בעקבותיהם נאלצו להשלים עם הצורך להשתקע בקובה ולהשתלב בחייה הכלכליים.

מטרת הפרק לחקור את דפוסי הכלכלה של יהודי קובה כפי שהתגבשו בתקופת ההגירה. הפרק יעקוב אחרי תהליכי הקליטה הכלכלית תוך אבחנה בין שלוש קבוצות המוצא (אמריקנים, ספרדים ומזרח אירופים), על רקע התמורות בכלכלת הארץ והאפשרויות שהיו פתוחות בפני אוכלוסיית המהגרים. הפרק יעסוק ביחסם של השלטונות הקובניים כלפי המהגרים היהודיים בתחום הכלכלי ויגע בהשפעת הסיוע של מוסדות סעד יהודיים בארה"ב על תהליכי הקליטה של יהודי קובה.

"האמריקנים" היו קבוצה קטנה ומבוססת של אנשי עסקים יהודיים שנמשכו לקובה בשל ההזדמנויות הכלכליות שהרפובליקה הצעירה פתחה בפניהם בתקופת השיקום של תעשיית הסוכר הקובנית לאחר מלחמת העצמאות, כאשר משקיעים מארה"ב מילאו תפקיד חשוב בבניית התשתית הכלכלית של הארץ ופיתחו יחסי מסחר הדוקים בין שתי הארצות. אחדים מהם נשלחו על ידי חברות אמריקניות שבהן מילאו תפקידי מינהל בכירים, דוגמת פיליפ רוזנברג (שהיה נשיא General Sugar Company) ודייוויד קפלן (שהיה נציג Old Time Molasses); מהנדס החשמל אדולף ויינטראוב נשלח ב-1907 לקובה ע"י חברת ג'נרל אלקטריק שהקימה תחנות כוח למרכזי סוכר¹.

רוב היהודים האמריקניים עסקו במסחר, במיוחד בדברי הלבשה שייבאו מארה"ב: ג'ייקוב בארקר (שב-1925 היה נשיא הבנק Mercantile Trust) פתח את החנות היהודית הראשונה בקובה (1899), והשותפים ג'ו שטיינברג ועקיבא סלומון היו בעליה של "מכולת אמריקנית" במטנסס². מוריס שכטר וג'ו צולר, שהגיעו לקובה ב-1903, היו בעליה של חנות גדולה לבגדי נשים³. יהושע האכשטיין, שהגיע להאואנה כסטודנט ב-1916, העיד על ריכוז של חנויות בגדים מהודרות בבעלות יהודים אמריקניים ברחובות אוביספו (Obispo), סן רפאל, ובלסקואיין (Belascoain); צ'רלס ברקוביץ' וצ'רלס שפירא היו בעליהם של שניים מבתי הכל-בו הגדולים ביותר בקובה⁴.

אורח החיים של היהודים האמריקניים לא נבדל מזה של אנשי עסקים לא-יהודיים שבאו מארה"ב באותה תקופה. הם התגוררו ברובעי מגורים עשירים כודדו (Vedado) ומיראמר (Miramar) וקיימו דפוסי חיים שתאמו את אלה של המעמד הבינוני הגבוה בקובה. חייהם החברתיים היו קשורים ל"מועדון האמריקני" (American Club) שהיה

מקום המפגש לאנשי המושבה האמריקנית המקומית, לתיירים מארה"ב ולאנשי המעמד הגבוה הקובני-ספרדי⁵.

הקבוצה האמריקנית מילאה תפקיד חשוב בתולדות הישוב היהודי בקובה, בהיותה הראשונה והמבוססת, אולם מבחינה מספרית מדובר בצבור שמספרו נאמד ב-100 עד 200 נפשות. רוב היהודים האמריקנים היו מזוהים עם הקהילה הרפורמית (UHC) שמספר החברים בה לא עלה על כמה עשרות משפחות⁶. ההשתייכות לקהילה האמריקנית יותר משעידה על מקום המוצא היתה ביטוי לסטטוס חברתי וכלכלי גבוה. בין היהודים ה"אמריקנים" שלא גדלו בארה"ב יש למנות את דוד בליס ואת האחים ילידי בלגיה אדולפו וגוסטבו קייטס (Kates). בליס, שהגיע לקובה ב-1913, עבד כסוכן של בתי חרושת אמריקניים לצורפות וחפצי חן⁷; אדולפו קייטס היה יבואן גדול של מוצרים רפואיים ונחשב לאחד מעשירי הקהילה היהודית⁸.

בנוסף לחברי הקהילה היהודית-אמריקנית נמצאו בקובה יהודים שהשתייכו לרובד הכלכלי-חברתי הגבוה שלא קיימו כל קשר עם הציבור היהודי המאורגן. אחדים מהם הגיעו מגרמניה, נשאו נשים קובניות, ומוצאם היהודי נתגלה רק לאחר שנים רבות. בין אלה ניתן למנות יהודי בשם אייזנשטיין, שכיהן כיועץ לשר החקלאות בתקופת פרשת סנט לואיס; את הסוחר הוגו מאי שהגיע לקובה ב-1912, ואת ריכרד וולף, לימים ריקרדו סובירנה אי לובו (Ricardo Subirana y Lobo), שכיהן כשגריר קובה בישראל לאחר המהפכה של קסטרו וייסד את קרן וולף⁹. הידוע מבין היהודים ילידי גרמניה היה פרנק שטיינהארט שכיהן כקונסול הכללי של ארה"ב בקובה בשנים 1903-1907 והיה נשיא חברת הרכבות החשמליות של האואנה ודמות מפתח בקהיליית העסקים האמריקנית בקובה¹⁰.

כמה משפחות יהודיות מקורסאו התיישבו בקובה בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20; ביניהן מדורו (Maduro), מרצ'נה (Marchena) ודה יונג (De Jong)¹¹, חוליו לובו (Julio Lobo), שהיה אחד מ"מלכי הסוכר" של קובה, היה נצר למשפחה יהודית ספרדית שהיגרה מקורסאו לונצואלה¹².

בנבדל מן ה"אמריקנים" שפתחו בתי מסחר מהודרים בהאואנה והשתלבו ברובד הכלכלי-חברתי של הבורגנות הקובנית, ניתן להשוות את היהודים הספרדים שהגיעו לקובה למהגרים הנוצרים מסוריה ולבנון שהגירתם התאפיינה בפיזור רב באזורי פנים הארץ ובעיסוק ברוכלות ובמסחר זעיר¹³. במאמר שהוקדש ל"רוכל בסחורות זולות" עמד מיגל ברנט (Miguel Barnet) על המרכיב האתני בהתפתחותה של הרוכלות. בין הרוכלים באזורים הכפריים הוא מנה את ה"מורוס" (Moros) - לבנונים, סורים וערבים - שמילאו תפקיד חשוב בחברה הקובנית, במיוחד בהפצתם של מוצרי צריכה לשימוש אישי כגון בדים, בשמים וכל מיני חפצים קטנים ממתכת, שהיו מכונים בקובה "קינקייה" (quincailla) - תכשיטים זולים, עפרונות, שעונים וכיו"ב¹⁴. הרוכלים היו חביבים על העם הפשוט, במיוחד על האוכלוסיה הצבעונית שאהבה מאד לקנות חפצים ממתכת נוצצת¹⁵.

על אף הפיזור בערי הפנים, הריכוז הגדול ביותר של מהגרים יהודים-ספרדיים נוצר בהאואנה; ב-1926 מספרם נאמד ב-4,000 נפש, מתוכם 1,000 עד 1,500 בהאואנה והשאר בסנטיאגו דה קובה, אולגיין (Holguin), סיאגו דה אבילה (Ciego de Avila), קמחואני (Camajuani), מטנסס וערים רבות אחרות¹⁶. רוב היהודים הספרדיים עסקו ברוכלות ומסחר. סקר שנערך בקרב חברי הקהילה הספרדית של יוצאי קובה במיאמי הראה כי מתוך 93 יהודים ספרדיים שהיו מועסקים בתקופה שעד 1933 60 היו רוכלים ו-19 היו סוחרים; 7 עבדו בתעשייה ו-7 בפקידות, רבנות וחינוך¹⁷.

בדומה למהגרים הנוצריים מארצות האמפריה העותומנית, היהודים נדחפו להגר בלחץ של גורמים כלכליים ובשל החובה לשרת בצבא שהוטלה ב-1909, שנה לאחר מהפכת "התורכים הצעירים"¹⁸. לפי עדותו של דוד בליס חלק מן היהודים הספרדיים שהיגרו לקובה לפני מלחמת העולם הראשונה הגיעו ממכסיקו לאחר שנמלטו ממנה בתקופת המהפכה¹⁹. בקרב היהודים הספרדיים נמצאה שכבה דקה של סוחרים מצליחים, חלקם מאיזמיר ומסלוניקי, דוגמת יצואן הפירות אלחנדרו רוסיץ' (Alejandro Rossich) וסוחרי התכשיטים והתמרוקים אלברטו בהר (Behar) ואיזידורו אברבנאל²⁰.

לפי עדותו של מואיז בנסיניור מאיזמיר, כאשר הגיע להאואנה ב-1911, היהודים הספרדיים שקדמו לו בהגירה הדריכו אותו לעסוק ברוכלות כאפשרות היחידה להתפרנס, וייעצו לו לעבור מדלת לדלת ולמכור בגדים באשראי²¹. הדרכה דומה לוותה גם את המהגרים שבאו בעקבותיו: "כל מי שירד מן האניה כבר היה לו קרוב או ידיד שהכין אותו לרוכלות"²²; הרוכלות היתה העיסוק הראשוני של רובה המכריע של האוכלוסיה היהודית-ספרדית.

המהגרים הראשונים מארצות האימפריה העותומנית היו בחורים צעירים, שהגיעו ללא בני משפחתם. ההתפתחות הגדולה בתעשיית הסוכר משכה רבים מהם לאזורים כפריים מרוחקים בפנים הארץ שבהם חלה עלייה גדולה בביקוש לסחורות מבלי שהתקיימו בהם בתי מסחר קבועים, ובמיוחד למרכזי הסוכר החדשים שצמחו בפרובינציות קמגואיי ואורינינטה. הם נשאו על שכמם סחורה כבדת משקל - שהבטיחה להם רווחים נאים - כגון: בדים, כיסויי מיטה, שמיכות וסדינים; הם סחרו גם בבגדי נשים וגברים, בדברי ריקמה, בנעליים וב"קינקייה"²³.

העליה הגדולה בכושר הקנייה של האוכלוסיה הקובנית בתקופת מלחמת העולם הראשונה איפשרה לרוכלים היהודים-ספרדיים לבסס את מעמדם הכלכלי הן בהאואנה והן בערי הפנים, והצלחתם שימשה כאבן שואבת להגירתם של בני משפחה ומכרים מקהילות המוצא: העיר קמגואיי - הקהילה הספרדית השניה בגודלה אחרי האואנה - היתה מרכז חשוב ליוצאי קהילת סיליברי הסמוכה לאיסטנבול; פרובינציית אורינינטה, כולל בירתה סנטיאגו דה קובה היתה מרכז למהגרים מאדירנה ומקירקלרלי הסמוכה לה²⁴.

בשביל רבים מן המהגרים מתורכיה, שנת 1920 היתה לא רק תקופת מחול המליונים והמשבר הכלכלי שבעקבותיה, אלא השנה שבה הצליחו להביא את נשיהם וילדיהם לאחר ניתוק כפוי במשך כל שנות המלחמה. אולם איחוד המשפחות היה מלווה בניפוץ האשליות הכלכליות: "כאשר הגענו לסנטה קלרה אבי ודודי היו מיליונרים,

לרוע מזלם... בא המורטריום והם איבדו את הכל"²⁵.

בעלי החנויות בערי הפנים, שהצליחו להתבסס בתקופת השפע הפכו, על אף המשבר הכלכלי, לראש גשר לקליטתם של המהגרים שבאו בעקבותיהם: הם סיפקו לרוכלים החדשים שיצאו לשוב בכפרי הסביבה סחורות באשראי, ובתיהם שימשו כמוקד חברתי וכגרעין שסביבו התגבשו הארגונים היהודיים. לדברי בתו של אחד מראשוני המהגרים היהודיים לקמגואיי: "כאשר הגיעו בחורים רווקים היו מזמינים אותם הביתה, נותנים להם אוכל, מקום לינה, עד שהם הסתדרו קצת. אכן, בעבר היתה אנושיות והרבה תמיכה הדדית"²⁶.

אין ספק כי קיומו של רובד מהגרים קודם, שהקים את התשתית החברתית וגיבש דפוסי תעסוקה משלו, הקל על תהליכי קליטתם של המהגרים מתורכיה ומסוריה שהגיעו לקובה בעקבות חוקי המכסה לארה"ב. שונה מזה היה גורלם של המהגרים ממזרח אירופה שנאלצו להתמודד בתנאים התחלתיים של משבר כלכלי עם מציאות חיים זרה לחלוטין, בלי יכולת להישען על נסיונם של מהגרים שקדמו להם. קשייהם של המהגרים ממזרח אירופה מוצאים ביטוי במאמרו של קולא מרסין (Kula Marcin) "ההגירה הפולנית לקובה בין שתי מלחמות העולם"²⁷, המבוסס על מקורות דיפלומטיים פולניים לפיהם המהגרים סבלו מעוני משווע, ישנו בגנים צבורים וליקטו שאריות זבל כדי להרגיע את הרעב. גם גורלם של הפולנים שמצאו עבודה לא שפר עליהם; רובם הועסקו בהנחת מסילות ברזל, במכרות הנחשת במטהמברה (Matahambre) שבפינר דל ריו או במטעי סוכר, בשכר 1.5 עד 2 פסו ליום - שאת רובו נאלצו להוציא לקניית מזון. הדיווחים הדיפלומטיים הפולניים הוקדשו בעיקר לתאור מצבם של המהגרים הקתוליים, שהיו פועלים פשוטים מן הרובד החברתי הנמוך ביותר בפולין; הם העריכו כי מצבם של המהגרים היהודיים, שבאו ממעמד בורגני זעיר, היה טוב מזה של הקתוליים, מכיון שהם נתמכו על ידי מוסדות סעד יהודיים מארה"ב, שסייעו להם לעסוק במסחר או להקים סדנאות לתפירה. ייתכן כי מצבם של המהגרים היהודיים מפולין היה פחות גרוע מזה של הקתולים, אולם גם דרכם לא היתה סוגה בשושנים. תחנתם הראשונה של רוב המהגרים היתה בהאואנה הישנה, בבתי מלון זולים סמוך לנמל, באזור האורות האדומים (רחובות אינקיסידור, חסוס מריה, סול, קובה, סן איגנסיו, סן איזידרו והאואנה)²⁸. שכר הדירה היה הסעיף הכבד ביותר בהוצאות המחייה של המהגרים, והם נאלצו להצטופף 6 עד 8 בחורים ובחורות באותו חדר, עם מטבח ושרותים משותפים. משפחות יהודיות נאלצו להשכיר מיטות בחדרים ששכרו: "[החדר] היה מחולק על ידי וילון ואנחנו, כדי שנוכל לשלם את שכר הדירה שהיה בערך 32 פסו... היינו צריכים להשכיר מיטה לכמה בחורים בני 20 או 25, יהודים שהגיעו זה מקרוב לקובה... היינו משכירים מיטה במחיר 5 פסו לראש"²⁹.

תנאי המגורים של המהגרים היהודיים עוררו דאגה בלב נציגי הארגונים היהודיים בארה"ב שחששו כי המגורים בחדרים משותפים וברובע מפוקפק עלולים לגרום

נערות לזנות. נציגת "מועצת הנשים היהודיות" דווחה כי על פי השמועה "בכל בית בושט ישנה נערה מהגרת, יהודיה או לא יהודיה", אולם ויטלס הדגיש בדו"ח שלו כי למרות המצוקה הנוראה לא היו מקרים של זנות בקרב המהגרות היהודיות³⁰. תופעת הטמאים - הסחר בזונות יהודיות - שלוותה את ההגירה היהודית לכמה מארצות אמריקה הלטינית, היתה תופעה שולית בקרב יהודי קובה; בזכרונותיו של האכשטיין נזכר סרסור יהודי שנמלט מארגנטינה לקובה בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ודווח של מנהל "הוועד היהודי למען קובה" מ-1925 מתייחס למקרה יחיד של סרסור יהודי³¹. לפי עדותו של אחד מוותיקי המהגרים: "מעט מאד אנשים נכנסו לעסק הזה, אך אינני יכול להכחיש שהיו אחדים"³².

רוב אפשרויות התעסוקה שהיו פתוחות בקובה בפני מהגרים חסרי הכשרה מקצועית במחצית הראשונה של שנות ה-20 היו קשורות בתעשיית הסוכר - קציר קני סוכר במטעים, עבודה לא מקצועית בבתי-חרושת, הנחת פסי רכבת וסוורות בנמלים. עבודות אלה דרשו מאמץ פיסי גדול וכושר עמידה בפני החום המעיק של האקלים הטרופי, שגרם סבל נורא למהגרים ממזרח אירופה. במחצית השנייה של שנות ה-20 חלה האטה ניכרת בתעשיית הסוכר, ולנוכח האבטלה הגדלה והולכת לא היה למהגרים סיכוי לזכות בתחרות על מקום עבודה עם פועלים מן האיים האנטיליים שהיו רגילים לתנאי האקלים והסתפקו ברמת חיים נמוכה ביותר³³.

מספר היהודים שעבדו כפועלי יום במסילות הברזל, בבנייה, בבתי חרושת לסוכר, בבתי מלון וברציפי הנמלים הוערך ב-1925 ע"י הארי ויטלס בכמה מאות³⁴. יהודים שניסו לעבוד כקוצרי סוכר נוכחו לדעת כי אינם מסוגלים לעמוד בקשיי העבודה והאקלים, ורק בודדים מצאו עבודה במכרות הנחושת של מטהמברה³⁵. מהגרים יהודיים מצאו עבודה במסילות הברזל באמצעות קבלנים שגייסו פועלים מקרב קבוצות המהגרים השונות שהגיעו לקובה. המידע על אפשרויות התעסוקה הועבר מפה לאוזן במסעדות היהודיות שבהן נפגשו המהגרים. העבודה בבתי החרושת לסוכר או בבניית מסילות ברזל בלב הג'ונגל היתה כרוכה בהתרחקות גמורה מנסיון חייהם הקודם ועוררה במהגרים רגשות של בדידות ופחד; רובם לא החזיקו מעמד בעבודות אלה יותר משבועות או חודשים ספורים³⁶. העבודות שהיו קשורות בתעשיית הסוכר היו עונתיות, והביקוש למקומות עבודה היה רב בהרבה מן ההיצע: פועלים שהועסקו בסוורות בנמל האואנה השתכרו 3 פסו ליום (לעומת 1.5 עד 2 פסו ליום במסילות הברזל ובבנייה) אולם לא יכלו להשיג יותר מ-3 ימי עבודה לשבוע, ונאלצו להפריש חלק משכרם לסוכני תעסוקה³⁷.

העבודה כפועלים שכירי יום בחברות קובניות או זרות הקיפה רק חלק קטן מאוכלוסיית המהגרים, ונמשכה תקופה מוגבלת - עד שהצליחו לחסוך דולרים אחדים שאיפשרו להם לעבור לעיסוק ברוכלות. לפי עדותו של מקס לסניק על אביו: "לאחר 15 או 20 יום שבהם עבד קשה במסילה הוא שם לב שהיו באים אנשים למכור חפצים זולים (baratijas)... הוא חזר להאואנה וקנה כמה חפצים זולים כגון מחרוזות וטבעות והחל למכור לאותם פועלים שהיו חבריו הקודמים לעבודה את כל התכשיטים הזולים

הללו, במשך כששה חודשים". חסכוניותו איפשרו לו לפתוח חנות קטנה בעיירה קרובה למקום שבו עבד, בפרובינציית לאס וייאס (סנטה קלרה), ובמשך הזמן הוא הפך לאחד האנשים העשירים בעיירה³⁸.

בדומה ללסניק האב, רבים מן הרוכלים האשכנזים שהתיישבו בעיירות הקטנות, לאורך האוטוסטרדה הראשית שנבנתה בתקופת מצ'אדו או באזורים שבהם נסללו מסילות הברזל, רכשו חנויות והתבססו במסחר. חלקם היו היהודים היחידים באותו ישוב, במקומות אחרים התגוררו שניים או שלושה יהודים, ורק בכמה מן הערים הראשיות נוצרו קהילות קטנות של אשכנזים³⁹. בנבדל מן היהודים הספרדיים, ששני הריכוזים העיקריים שלהם מחוץ להאואנה היו בפרובינציות המרוחקות מהאואנה קמגואיי ואוריינטה, היהודים ממזרח אירופה העדיפו את הפרובינציות הסמוכות לעיר הבירה. למעשה, רוב הרוכלים היהודים ממזרח אירופה - שמטרתם הייתה להישרד בקובה עד לקבלת האשרה הנכספת לארה"ב - נמנעו מלחדור לערי הפנים, שבהם יוקר החיים היה נמוך יותר וסיכויי הפרנסה טובים יותר, והצטופפו בהאואנה - סמוך לנמל ולקונסוליה האמריקנית. עתונאי ה"פארווערטס" שביקר בקובה ב-1927 השווה את הרוכלים היהודיים, שהמתינו לתיירים שירדו מן האוניות שבאו מניו יורק, לילדי עניים המסתכלים בעינים כלות בחלון ראווה של חנות מפוארת⁴⁰.

המרכולת הדלה שאיפשרה למהגרים היהודיים ממזרח אירופה לעסוק ברוכלות נקנתה בסיוע קרובים בארה"ב או הלוואות שקיבלו מארגוני סעד יהודיים אמריקניים: קרן ההלוואות הראשונה הוקמה ב-1922 על ידי הג'וינט, שביקש להבטיח ליהודים תעסוקה זמנית עד להגירתם לארה"ב⁴¹. לאחר חוק המכסה של 1924 נוסד "הוועד היהודי למען קובה", במטרה לסייע ליהודים להשתקע בקובה (עיין פרק ד.3); לפי דו"ח ויטלס, למעלה משליש מן ההלוואות שחולקו בשנה הראשונה לקיומו של הוועד ניתנו לרוכלים⁴².

אחד המוצרים הראשונים שבו רכלו היהודים היה שלגוני קרח, והוא היקנה להם את הכינוי "אסקימו פי". אולם סחורה זו פגעה קשות בבריאותם של הרוכלים שנשאו על בטנם ארגזי קרח קפואים כשהשמש הלוהטת קופחת על ראשם, ורבים מהם חלו בדלקת ריאות או בשחפת; לפי דו"ח נציגת "מועצת הנשים היהודיות", בשנת 1923 מתו 18 מהגרים מדלקת ריאות⁴³. רוב הרוכלים האשכנזים בהאואנה מכרו סחורות פחותות ערך, שהכנסתן מועטת - עניבות, מטפחות, מחרוזות, מזכרות לתיירים, מסרקים, שרובי-נעליים או כרטיסי הגרלה. היו מצחצחי נעלים יהודיים או צלמי-רחוב, שהתפרנסו מצילום תיירים אמריקניים. שכרו של רוכל יהודי בהאואנה הוערך ב-1924 ב-30 סנט עד דולר ליום⁴⁴.

הרוכלות נתפסה על ידי היהודים האשכנזים כעיסוק זמני, שתכליתו לאפשר את הקיום עד ליציאה מקובה או עד לצבירת החסכון הדרוש לרכישת חנות קטנה. בנבדל מן היהודים הספרדיים, שרבים מהם השלימו עם הרוכלות כדרך חיים, הרוכלים האשכנזים הונעו על ידי האמביציה להחלץ מחייהם העלובים כרוכלים ולהתבסס בעסק משלהם⁴⁵. הם המירו את ארגז הסחורות בעגלה, בהדרגה עברו לדוכנים למכירת מי-סודה או לחנות

זעירה. ההתאוששות הכלכלית בשנים 1922 עד 1924 איפשרה לבעלי היוזמה שביניהם לרכוש חנויות במרכז העסקים שבהאואנה הישנה, ברחובות ברנזה (Bernaza) ומוראיא (Muralla), ולהפוך, במשך שנים מעטות, לעשירי הקהילה האשכנזית⁴⁶.

בשנת 1925 העריך הארי ויטלס כי מספר הרוכלים היהודיים ממזרח אירופה הגיע ל-800, מהם 500 בעיר הבירה ו-300 באזורי פנים הארץ⁴⁷. מאז 1925 פחת בהדרגה מספרם של הרוכלים היהודיים, במיוחד בתקופת המשבר הכלכלי העולמי, כאשר חלה ירידה משמעותית לא רק בכוח הקנייה האוכלוסייה המקומית, אלא גם של התיירים מארה"ב. בשנת 1933 הוערך מספר הרוכלים היהודיים בהאואנה ב-150; מספר חברי איגוד הרוכלים (שוצפאריין פאר פעדלער), הגיע באותה תקופה ל-90⁴⁸.

ריבוי הרוכלים העניים בקרב המהגרים שנכנסו לקובה בעקבות חוקי המכסה של ארה"ב, הצטופפו בצמתים הראשיים של רחובות האואנה, נטפלו לתיירים האמריקניים והתחרו ביניהם על הלקוחות, הביא להגבלות על הרוכלות מצד השלטונות⁴⁹. בעלי החנויות הוותיקות, שרובם היו ספרדים ומיעוטם קובנים, התלוננו על התחרות הבלתי הוגנת שניהלו כנגדם הרוכלים ותבעו מן הרשויות המוניציפליות להגביל את סחר הרחוב לשעות המסחר המקובלות ולאסור עליהם לעמוד בפתח חנויותיהם. לפי דו"ח ויטלס, גם ראשי הקהילה היהודית-אמריקנית היו שותפים לדרישתם של הסוחרים להגביל את הרוכלות, הן מחמת קשריהם העסקיים עם בתי המסחר המבוססים והן מחשש שמא יזוהו אותם עם הרוכלים העניים ממזרח אירופה⁵⁰.

ההגבלות שהטילו רשויות השלטון על הרוכלות, במיוחד באזור האואנה, הלכו והחריפו ככל שהעמיק המשבר הכלכלי וככל שהתהדק הפיקוח המשטרתי על כל תחומי החיים במהלך שלטונו הדיקטטורי של הנשיא מצ'אדו. ב-1928 נערך גל של מאסרים של רוכלים שסחרו בלא רשיון או בניגוד לחוק; ביום אחד נאסרו 40 רוכלים יהודיים ש"בתמימות או בכוונה" סחרו במקומות או בשעות האסורים בחוק⁵¹. הכוח המניע מאחורי ההגבלות על סחר הרחוב והפיקוח המשטרתי על הרוכלות היו הסוחרים הספרדיים ששלטו עד אז בתחום המסחר וביקשו להגן על מעמדם הכלכלי לנוכח המשבר הכלכלי שהלך והחריף מאז 1925. הקונסוליה האמריקנית בהאואנה דווחה על ערעור מצבם הכלכלי של הסוחרים הוותיקים לנוכח מספרם הגבוה של הרוכלים והסוחרים הזעירים בקרב המהגרים ממזרח אירופה ומאמצות הים התיכון. לפי מקור זה תבעה לשכת המסחר הקובנית מממשלת קובה להעניק לה את הפיקוח על מתן רשיונות לעיסוק במסחר, במגמה למנוע הענקת רשיונות כאלה לסוחרים זרים⁵². לפי מקורות יהודיים, הצליחו הסוחרים הוותיקים של האואנה להנחית מכת מוות על הרוכלות היהודית באמצעות העלאה דרסטית של מחירי הרשיונות שמנעה מן הרוכלים העניים כל אפשרות להתקיים; ביולי 1932 פרסמה מועצת העיר האואנה חוק שהעלה את מחירי הרשיונות לעיסוק ברוכלות מ-6.25 פסו ל-125 פסו לשנה⁵³. לאחר פניות חוזרות ונשנות מצד ארגונים יהודיים להוריד את מחיר הרשיון הסכימה העיריה להפחית את מחירו, מיוני 1933, ל-37.5 פסו לשנה, אולם גם מחיר זה היה גבוה מהישג ידם של רוכלים "שכל הסחורה שבידיהם שווה לעתים קרובות לא יותר מ-10 עד 15 דולר"⁵⁴.

סנדר קפלן תאר במאמרו את חיסולה של תופעת הרוכלות היהודית כתוצאה מן ההגבלות שהטילו רשויות השלטון בקובה על עיסוק זה ומן האופי האנטישמי של מאבק הסוחרים הוותיקים נגד הרוכלים⁵⁵. אף שהסוחרים הספרדיים היו נתונים להשפעה אנטישמית (ר' פרק ו' להלן), במישור הרשמי הם לא העלו תביעות שהיו מבוססות על מוצאם האתני של הרוכלים היהודיים וגם השלטונות לא הפלו אותם לרעה⁵⁶. הירידה במספר הרוכלים נבעה לא רק מלחצים חיצוניים, אלא גם מנטיותיהם של המהגרים עצמם לשפר את מעמדם הכלכלי, ובמיוחד מפתחתן של הזדמנויות כלכליות חדשות שתאמו כישוריהם וצרכיהם של המהגרים היהודיים בתחום התעשייה הזעירה.

רמת ההשכלה של המהגרים ממזרח אירופה היתה בדרך כלל נמוכה, והיו ביניהם שלא ידעו קרוא וכתוב אפילו באידיש. בעלי מקצועות חופשיים לא היו, מלבד רופא שניים יחיד, ורק בודדים היו בעלי השכלה אוניברסיטאית חלקית⁵⁷. רוב המהגרים היו צעירים חסרי הכשרה מקצועית או נסיון בעבודה, אולם בלטה ביניהם קבוצה של פועלים מקצועיים או מקצועיים למחצה בענפי החייטות והסנדלרות. לפי עדות שטושינסקי הגיעו לקובה מאות סנדלרים, ובהם קבוצה גדולה מן העיר אופלה (Opole) בפולין, שרבים מיהודיה התפרנסו לפני מלחמת העולם הראשונה מייצור נעליים למען השוק הרוסי. הראשונים שבהם, שניסו להתפרנס מן המקצוע היחיד שאותו הכירו, קיבלו תמיכה מן "הוועד היהודי למען קובה" שהעניק להם הלוואות קטנות לשכירת מכונת תפירה או לרכישת בדים או עורות⁵⁸. יהודי ספרדי שהתנדב לסייע ל"וועד היהודי למען קובה" הביא בעדותו דוגמא לניצולה המוצלח של הלוואה בת 10 פסו: "האשכנזי [שקיבל את ההלוואה] קנה 100 יארד של בד. אשתו תפרה 80 זוגות תחתונים גברים, הוא מכר אותם במחיר 25 סנט כל אחד. אנשים ממש השתגעו. כל העולם קנה. אחרי שבוע אשתו העסיקה בחורה שעזרה לה. אחרי חודש היא העסיקה חמש. אחרי שלושה חודשים האשכנזי פתח בית חרושת"⁵⁹.

הזעזועים הכלכליים שעברו על קובה מאז 1920 צמצמו במידה ניכרת את כוח הקנייה של כל שכבות האוכלוסיה והגבירו את הביקוש למוצרי צריכה במחירים עממיים. הלבנים, הכותנות, העניבות או הנעליים שנתפרו על ידי המהגרים היהודיים בתנאים פרימיטיביים, אך נמכרו במחירים שנפלו בצורה בולטת ממחירי המוצרים המיובאים שנמכרו בחנויות, זכו לביקוש רב במיוחד בקרב הקובנים מן המעמדות הנמוכים. הסדנאות ובתי החרושת לבגדים או לנעליים צמחו מתוך השילוב שבין דרישות השוק לכישוריהם של המהגרים.

יש להדגיש כי היהודים לא היו הראשונים שהקימו בתי חרושת לבגדים ונעליים בקובה אלא הראשונים שייצרו סחורה עממית. קדמו להם תעשיינים ספרדיים שהקימו בתי חרושת לנעליים מאיכות גבוהה, או חייטים שתפרו בגדים לפי מידה; זוג נעליים מהודרות מבית חרושת ספרדי ותיק עלה בין 18 ל-30 פסו בעוד שהיצרנים היהודיים הסתפקו ב-3 פסו לזוג⁶⁰. המשברים הכלכליים של שנות העשרים מוטטו רבים מתעשייני הבגדים והנעליים הוותיקים, ויצרנים יהודיים יכלו לנצל את הקוניוקטורה ולרכוש בזול מכונות תפירה וחנויות⁶¹.

"המחקר על קובה" תולה את ראשיתה של תעשיית ההלבשה בקובה בתעשייה ביתית שהחלה לצמוח ב-1927 כתוצאה מחוק המכס שקבע הנשיא מצ'אדו, ומביא נתונים המציגים בבירור הן את הירידה בכמות ובמחיר של הנעליים שיובאו לקובה לאחר 1920 והן את צמיחתה של תעשייה מקומית, שייצאה נעליים בהיקף ניכר בשנים 1928-1933.⁶² המהגרים היהודיים ממזרח אירופה הפכו בבלי דעת לחלוצים בבנייתה של תעשיית הנעליים וההלבשה של קובה.⁶³

בתי החרושת הראשונים שהקימו היהודים בקובה קדמו לפרסומו של חוק המכס ב-1927⁶⁴, אך הם השתלבו במדיניותו של הנשיא מצ'אדו לעודד את הפיתוח התעשייתי. בנובמבר 1927 נפגש עתונאי ה"פארווערטס" ב. באטוויניק עם נשיא קובה והציג לו מספר שאלות לגבי מדיניות ממשלתו כלפי הקמת תעשייה על ידי המהגרים היהודיים "בעזרת קרוביהם בארה"ב". בדברי תשובתו, שנועדו לפרסום בעתון הניו יורקי, הבטיח הנשיא מצ'אדו את יחסה האוהד של ממשלתו כלפי המהגרים היהודיים שיסייעו לפתח את התעשייה הקובנית: "ממשלתי רואה באהדה כל מהגר ישר וחרוץ. החוקים שלנו אינם מפלים בין ילידי הארץ לבין זרים הנמצאים ברפובליקה. כל אחד מתקבל בצורה שווה... בקובה אף פעם לא היו שאלות של דת וגזע. במה שקשור להגירה, שלגביה שאלותיכם נוגעות, הגירה שיש לה מעלות טובות, ואשר האחים של המהגרים האלה באמריקה מתעניינים במצבם: הממשלה שלנו תזכה אותם ביחס הטוב ביותר... ההגירה שתעזור לפתח תעשייה וליצור מקורות פרנסה חדשים להגדלת כלכלת הארץ, תהיה נתמכת בצורה מיוחדת"⁶⁵.

בתי החרושת היהודיים שצמחו בקובה אחרי 1924 הפכו למקור התעסוקה העיקרי של המהגרים החדשים שהגיעו ממזרח אירופה, שהעדיפו לעבוד בקרב יהודים ובסוג תעסוקה שהיה מוכר להם מנסיונם בארצות מוצאם, ואולי אף תאם את מושגיהם לגבי מה שהיה צפוי להם אילו היגרו לארה"ב. מוריס לואיס, מנהל "הוועד היהודי למען קובה" כתב ב-1927: "סבורים שבין 1500 ל-2000 יהודים מועסקים בשעה זו בייצור לבוש תחתון, חליפות, אוברולים, עניבות, נעליים, דברי עור וכובעים. מרביתם עובדים בתנאים הנוראים של סדנאות זעה במשכורות נמוכות. זוהי חזרה על התנאים שהתקיימו בניו יורק לפני 25 שנה"⁶⁶. בנבדל מתעשיית הבגדים בארה"ב של ראשית המאה "שיהודי מזרח אירופה היו פועליה ויהודי גרמניה מנהליה" השתייכו בעלי התעשייה ומנהליה בקובה לאותה קבוצת הגירה של פועליהם, כשרק שנתיים או שלוש שנות קדימות בהגירה מפרידות ביניהם⁶⁷.

העבודה ב"סדנאות הזעה" של האואנה היתה קשה, ונמשכה 10 עד 14 שעות ביממה. לפני 1933 לא היו חוקי עבודה שהגנו על מעמדם של הפועלים, והרעב לתעסוקה אילץ את הפועלים לקבל את תכתיבי המעסיקים. פועל שעבד אצל יהודים דתיים סיפר בעדותו כי הוא וחבריו נאלצו לעבוד בסתר בימי ראשון (במקום בשבת) עם כל הדלתות והחלונות סגורים למרות החום הלוהט⁶⁸. שכר העבודה של הפועלים בבתי החרושת לנעליים היה 12-18 פסו לשבוע, אולם הפועלים המקצועיים, ובמיוחד הגזרים הרויחו בין 22 ל-40 פסו לשבוע, ומעמדם לא נפל מזה של בעל בית החרושת עצמו⁶⁹.

בתעשיית ההלבשה הגיע השכר בתקופות טובות ל-20 עד 30 פסו לשבוע. חלק מהפועלים עבדו בבית החרושת וחלק הועסקו בביתם בעבודה קבלנית. שכרם של האחרונים היה גבוה יותר, אך "הם הרגו את עצמם בעבודה"⁷⁰. נשים הועסקו גם בבתי החרושת וגם בתפירה בביתן, ושכרן היה נמוך מזה של הגברים; לילדים שהועסקו בבתי החרושת שילמו מעט מאד⁷¹.

הפועלים היהודיים היו מאוגדים ב"קולטור פאריין" שהוקם ב-1925 והיה נתון להשפעה חזקה של המפלגה הקומוניסטית; רבים מהם מילאו מקום חשוב גם בהקמתם של האיגודים המקצועיים הקובניים בענפי ההלבשה וההנעלה⁷². בקרב ציבור הפועלים, שהאומדנים על היקפו נעים בין 1,000 ל-4,500⁷³ היתה מודעות מעמדית חזקה ביותר, שבאה לידי ביטוי בגל של שביתות שפקד בשנת 1927 את בתי החרושת היהודיים⁷⁴. אולם, משטרו של מצ'אדו החל לדכא באכזריות את כל הנסיונות לניהול מאבקים מקצועיים והכביד את ידו במיוחד על הפועלים הזרים. סגירת ה"קולטור פאריין" וגרוש רבים ממנהיגי תנועת הפועלים היהודית (שיידונו בפרוט בפרק ד') החלישו את המיליטנטיות הפוליטית של הפועלים היהודיים. אולם, הפגיעה העיקרית בכוחם של הפועלים היהודיים נבעה מההדרדרות במצב הכלכלי שגרמה להחרפת בעיית האבטלה בקרב הציבור היהודי.

בתקופת המשבר הכלכלי נמשכה העבודה בבתי החרושת לבגדים ונעליים רק במשך חודשים ספורים בכל עונה, ובמשך "העונה המתה" לא היה לפועלים מקור פרנסה. המספר הגדול של בתי חרושת יהודיים לנעליים שהוקמו בשנים 1927 עד 1930 גרם לתחרות רבה בענף, ועל רקע המשבר נאלצו חלק מבתי החרושת להיסגר וכך גדל מספר המובטלים⁷⁵. התחרות עם הפועלים הקובניים על מקומות העבודה בבתי החרושת היהודיים הביאה לניצול הפועלים היהודיים ולתשלום משכורות רעב של 60 עד 80 סנט ליום לגברים ו-30 עד 40 סנט ליום לנשים. למעשה, האבטלה פגעה בציבור הפועלים היהודיים כמו בזה של הציבור הקובני, ורבים מהם הגיעו עד פת לחם⁷⁶.

סיכום

שתי קבוצות ההגירה היהודיות שהגיעו לקובה בתקופה שעד 1920 השתלבו בתחום המסחר אף כי נבדלו זו מזו ברובד הכלכלי-חברתי שאליו השתייכו: האמריקנים היו חלק מקהיליית בעלי העסקים מארה"ב ואירופה אשר ניצלו את צמיחתו של שוק חדש למוצרי צריכה מיובאים שלוותה את התפתחותה של תעשיית הסוכר; רובם התבססו בקובה לפני 1920, והצליחו לשמור על מעמדם הכלכלי גם בתקופות משבר. הספרדים היו חלק מקבוצת המהגרים מארצות המזרח התיכון שהשתתפה בפיתוח המסחר הזעיר בעיירות שברחבי קובה ובמרכזי הסוכר החדשים בפרובינציות המזרחיות. המפולת הכלכלית של 1920 ערערה את מעמדם הכלכלי, אולם לא שינתה את הדפוסים הכלכליים שהם גיבשו בראשית ההגירה. דפוסים אלה היו בסיס לקליטתם של בני קבוצת המוצא שלהם שהגיעו לקובה לאחר 1921: קיומו של רובד מהגרים קודם כוון את פיזורם של המהגרים בערי

הפנים וצייד אותם בכלים הבסיסיים להשתלבות בתחום המסחר הזעיר. קבוצת ההגירה השלישית הגיעה לקובה בתקופה של משבר בתעשיית הסוכר ובלא מוטיבציה להשתקע. בתהליך ההתפתחות הכלכלית של יהודי מזרח אירופה בכלכלה הקובנית יש להבחין בין תקופת המעבר (1921-1924), שבה המהגרים ביקשו קיום זמני עד היציאה לארה"ב לבין ההגירה הקבועה שהביאה להשתלבותם בכלכלת הארץ. שני העיסוקים שאפיינו את התקופה הראשונה היו רוכלות ועבודה שכירה. ההצלחה ברוכלות הפכה מנוף להשתלבות בתחום המסחר הזעיר, וגרמה לחלק מן המהגרים לשנות את יעד ההגירה שלהם ולהשתקע בקובה. לעומת זאת הנסיונות להשתלב בעבודה כשכירי יום נכשלו, הן בשל העדר כישורים לעבודה גופנית קשה באקלים טרופי, והן בשל המשבר הכלכלי שגרם לאבטלה חמורה וצמצם בצורה דרסטית את ההזדמנויות שהיו קיימות לפני 1921.

התקופה שבין 1924 לבין 1933 מתאפיינת בירידה הדרגתית בעיסוק ברוכלות על ידי יהודי מזרח אירופה לעומת התחזקות הפנייה לתעשייה זעירה, שהיתה מלווה בתהליך של פרולטריזציה בקרב המהגרים החדשים ובגיבוש מעמד של מעסיקים מבין ה"וותיקים" ובעלי היוזמה. הירידה ברוכלות נגרמה על ידי הגבלות אדמיניסטרטיביות כתוצאה מפעילותן של קבוצות לחץ מקרב הסוחרים של האואנה, שראו את עצמם נפגעים על ידי התחרות מצד המהגרים החדשים. התפתחותה של התעשייה הזעירה, במיוחד בענפי הלבוש וההנעלה, היתה תוצאה משילוב של מספר גורמים: (א) כישוריהם המקצועיים של המהגרים היהודיים ונסיונם בארץ המוצא כווננו רבים מהם לתעשייה ביתית של לבוש ונעליים. (ב) המשבר הכלכלי יצר סדקים בתחום המסחר שאיפשרו את כניסתם של כוחות חדשים: הירידה בכוח הקנייה של האוכלוסיה ובמעמד הסוחרים היתה מלווה בעלייה בביקוש למוצרים עממיים במחירים זולים. (ג) פיתוח תעשייה ביתית תאמה את מדיניות הגיוון הכלכלי של הנשיא מצ'אדו, שבאה לידי ביטוי בחוק המכס של 1927. (ד) יהדות ארה"ב, באמצעות "הוועד היהודי למען קובה" סייעה לתהליך הקליטה של המהגרים באמצעות הלוואות קטנות ללא ריבית, שנועדו לרכישת סחורה, חומרי גלם או כלי עבודה.

הערות

- 1 UHC Golden Anniversary, p. 15; Viteles Report, p. 21; Alfred L Padula. Jr, The Fall of the Bourgeoisie, Cuba 1959-61, PhD Dissertation University of New Mexico 1974, p. 49
  - 2 .UHC Geschichte, JDC/184; Minutes of JCC Meeting 13.7.1925, JDC/182
  - 3 משכטר וצולר למזכיר הנשיא, 18.7.1913, ANC, Presidencia 15/5
  - 4 יהושע האכשטיין, "מיט 20 יאר צוריק אין דער אידישער אוואנא", ה"ל, 4 בינואר 1935, עמ, 10; Viteles Report, p. 21; Sandberg; UHC Golden Anniversary, p. 11
- Anniversary, p. 11; Edot Wilma Shapiro (Wilma Shapiro), מיאמי פברואר 1987,

מי"ז, עמ' 3, 7-8.

- 5 R. Hart Phillips, Cuba, Island of Paradox, New York 1959 p. 45, [להלן: Phillips]; עדות שפירא, עמ' 10, 15-17; עדות הרב מאיר לסקר (Meir Lasker), פילדלפיה, פברואר 1987, מי"ז, קסטה ב' עמ' 10.
- 6 ב. באטוויניק, "אידישע אימיגראנטען גרינען זיך אויס אין קיובא", פאווערטס, 24 בנובמבר 1927, עמ' 6; Viteles Report, p. 67; עדות לסקר, עמ' 16.
- 7 יהושע האכשטיין, "בימים ההם ובזמן הזה (א קאפיטל זכרונות), האוואנער לעבן אלמאנאק, האוואנא 1943 [להלן: האכשטיין, הל"א 1943], עמ' 76-78.
- 8 עדות לסקר, עמ' 35.
- 9 פרטיכל מיום 11.6.1939 (דו"ח רזובסקי), JDC/378; עדות מרטין מאיר (Martin Meyer), אחיינו של הוגו מאי, מיאמי נובמבר 1991: "ריקרדו וולף", מעריב, 12.5.1988; ראיון עם יצחק זילבר, געש אוקטובר 1981.
- 10 Thomas, pp. 475, 485-486; עדות לסקר, חלק ב' עמ' 11-12.
- 11 Isaac S. and Suzanne A. Emmanuel, History of the Jews of the Netherlands Antilles, Cincinnati 1970, p. 827.
- 12 Thomas, p. 1149; עדות משה בלדס (Balidas), חל אביב, 9.11.1981, מי"ז, עמ' 28-29.
- 13 Edy Kaufman, Yoram Shapiro, Joel Barromi, Israel Latin American Relations, New Brunswick, N.J. 1979, pp. 45-47; The Arabic Speaking Communities in Latin America, January 1, 1944, NA R & A Report 1186.
- 14 Miguel Barnet, "El baratillero ambulante", Revista de la Biblioteca Nacional José Martí, 1963, no. 1-4, pp. 29-34.
- 15 "Versatile Peddlars in Cuba", New York Times, 14.9.1930, V, p. 16.
- 16 Moises Mitrani, "De la Habana", Israel, agosto de 1926.
- 17 סקר ספרדים, מיאמי.
- 18 חיים י. כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, הקבוץ המאוחד תשל"ג, עמ' 25, 76-78; עדות משותפת של כמה יהודים מסנטיאגו דה קובה: אסתר מיטרני (Mitrani), גב' מגריסו (Magrisu), חוליו קריספין (Julio Crispin) ואשתו, וויטלי בסן (Vitali Bassan), מיאמי יוני 1984, מי"ז, עמ' 1 [להלן: קבוצת סנטיאגו]; אשר שטושינסקי (Osher Schuchinsky), מיאמי, 6.6.1984, מי"ז עמ' 32-33; אלגרה פינס (Alegra Fins), מיאמי, מרץ 1987, מי"ז עמ' 2; קרדי, עמ' 2.
- 19 דוד בליס, "שבת אחים און יונייטעד היברו קאנגרעגיישאן", המשך אויף קובאנער ערד, האוואנה 1950, עמ' 5.
- 20 עדות בנסיניור, עמ' 6-7: לדברי בנסיניור רוסיץ' הציג את עצמו כאלכסנדר כהן, יליד איזמיר; Weinberger, p. 85; Sandberg.
- 21 עדות בנסיניור, עמ' 6.
- 22 עדויות איזידורו בהר (Isidoro Behar), ורודריגז Hotel Cuba; קבוצת

- סנטיאגו, עמ' 21; קאלי מאיא (Cali Maya), מיאמי יוני 1984, מי"ז, עמ' 6, 3;
יעקב ושמחה ברוקאס (Barrocas), כרמיאל, 31.8.1983, מי"ז, עמ' 18.
23 עדויות קבוצת סנטיאגו, עמ, 3, 5; ברוקאס, עמ' 33; סוזנה רופא (Rofe),
Hotel Cuba; וכן: Carolina Amram, The Assimilation of Immigrants in Cuban Society during the 1920's and 1930's, MA Dissertation, University of Miami
1983, [להלן: Amram], pp. 73-76.
24 קבוצת סנטיאגו, עמ' 4; מאיא, עמ' 6; לפי סקר הקהילה הספרדית במיאמי: מתוך
22 נחקרים שהתגוררו בקמגואיי קהילת המוצא של 15 היתה סיליברי; מתוך 27 נחקרים
שהתגוררו בפרובינציית אוריינטה (מהם 12 בסנטיאגו) קהילת המוצא של 13 היתה
אדירנה (בסנטיאגו התגוררו 6 מבני אדירנה ועוד 2 מקירקלרלי).
25 עדות פינס עמ' 5.
26 עדות מאיא, עמ' 6-7; ר' גם עדויות ברוקאס, עמ' 33; זיידל ד'גבריאל (Zeidl
D'Gabriel), מיאמי, מרץ 1987, עמ' 7.
27 Marcin Kula, "La inmigración polaca en Cuba en el período de
entreguerras", Revista de la Biblioteca Nacional José Martí
enero-abril 1980, Habana, pp. 131-149 [להלן: Kula].
28 פארווערטס, 24 בנובמבר 1927 עמ' 3; Cecilia Viteles Report, p. 50
Razovsky, "Summary of Report", 31.5.1924, JDC file 183 [להלן: Razovsky];
Report 1924, p. 17; J.C., 24.10.1924, p. 17.
29 עדויות אהרון רדלוב (Aron Radlow), מיאמי יוני 1984, מי"ז, עמ' 3 [להלן:
רדלוב]; דוד אוטיאנסקי (David Utiansky), פתח תקווה, 2.4.1981, עמ' 14; יעקב
מוקסיי (Jacoboc Mocasey), מיאמי יוני 1984.
30 Razovsky Report 1924; Viteles Report, pp. 7-8; JTA 9.12.1924.
31 האכשטיין, זכרונות, ה"ל, 8.2.1935, עמ' 6, 14; Minutes of the Meeting
of the Jewish Committee for Cuba, 13.7.1925, JDC/182.
32 עדות שטושינסקי, Hotel Cuba; וכן שטושינסקי, יוני 1984, עמ' 2.
33 JTA, 9.12.1924; וכן Kula, p. 144.
34 Viteles Report, p. 54; ר' גם: ב. סאפיר, "יידן אין קובא", ייווא
בלעטער, כרך 25, ינואר-יוני 1945, עמ' 353 [להלן: סאפיר, ייווא בלעטער];
Weinfeld, EJC, p. 256; עדות אליעזר ארונובסקי (Aronowski), מיאמי מאי 1984,
מי"ז, עמ' 37-38 [להלן: ארונובסקי].
35 Razovsky Report 1925; Fred M. Swartz, Report on Immigration
HIAS Conditions in Cuba, 30.3.1922, JDC file 181; Report dated 8.9.1927
HICEM, Series I, file XIII, Cuba 9.
36 Viteles Report, p. 61; עדות ישראל לוסקי (Luski), שעבד כפועל בחברת
רכבות, מיאמי מאי 1984, מי"ז, עמ' 27-28 [להלן: לוסקי]; Osher Schuchinski,
Demasiado Tarde y Otros Cuentos, Miami Beach, 1986

- [Schuchinsky, Demasiado Tarde : להלן:] pp. 154 ff
37 Viteles Report, pp. 61-62; עדות יעקב מוקסיי, שאביו עבד בסוורות ואחיו בבנייה.
38 עדות מקס לסניק (Max Lesnick), מיאמי יוני 1984, מי"ז, עמ' 4-6; עדויות ארונובסקי ומוקסיי; ה"ל, 28.6.1935, עמ' 10.
39 ה"ל, 21.4.1933, עמ' 7; 27.9.1935, עמ' 12; 28.6.1935, עמ' 10. ר' גם: א.י. דובעלמאן, דער באלאנס (דערציילונגען פון אידישן לעבן אין קובא), האוואנא 1953; אויף קובאנער ערד, האוואנא 1935.
40 ב. באטרויניק, "אויב מען קען ניט קומען אין אמעריקע, אז כאטש איז קיובא", פארווערטס, 22 בנובמבר 1927 עמ' 3.
41 משהן ל-JDC, 14.2.1922, JDC file 181; Razovsky Report 1924.
42 Viteles Report, pp. 16-18.
43 Razovsky Report 1924; NYT, 19.10.1924, p. 29:3; Schuchinsky, Demasiado Tarde, pp. 151-152; פיאדאר וואלבע, "דער גילגול פון נעמען", ה"ל, 19.10.1934, עמ' 12; לאון גאטליב, "יאנקעלע", ה"ל, 17.11.1933, עמ' 10.
44 NYT, 19.10.1924, p. 29:3; פיאדאר וואלבע, "דער עמיגראנטן פעריאד", המשך אויף קובאנער ערד, האוואנא תשי"א, עמ' 11; JC, 6.10.1933, p. 22:1-2; ס.מ. קאפלאן, ב. סאפיר, "כראניק פון אידישן צענטער", יובל בוך פון אידישן צענטער (י. שטיינבערג, עורך), האוואנא 1943, עמ' 54 (אפריל 1932) [להלן: קאפלאן-סאפיר, כראניק פון אידישן צענטער]; עדויות ארונובסקי, עמ' 6-10; אוטיאנסקי, עמ' 18.
45 עדויות אוטיאנסקי, עמ' 18; ארונובסקי, עמ' 37; א. אליעזר, "דער אידישער ארבעטער און דער קולטור פאריין", אויפגאנג, האוואנא, אויגוסט-סעפטעמבער 1934, עמ' 20-21.
46 ה"ל, 28.4.1933, עמ' 10; דאס יידישע ווארט, 24.5.1933, עמ' 6; פיאדאר וואלבע, "וואס האבן מיר דערגרייכט אין קובא?", ה"ל, 27.9.1935, עמ' 13; ב. סאפיר, "ייידן אין קובא", ייווא בלעטער, כרך 25, ינואר-יוני 1945, עמ' 353-354 [להלן: סאפיר, יווא בלעטער].
47 Viteles Report, p. 56; אויפגאנג, 8.7.1927, עמ' 9-10.
48 אולינסקי (אילן), כתב יד, עמ' XII-XI; ה"ל, 14.4.1933, עמ' 13; 30.12.1932, עמ' 13.
49 "עמיגראציע כראניק", די אידישע עמיגראציע, נומ. 1-2, בערלין מערץ 1925, עמ' 45; JTA 9.12.1924.
50 Viteles Report, pp. 56-59, 67.
51 אויפגאנג, 14.3.1929, עמ' 6; Boris Sapir, The Jewish Community of Cuba, New York, 1948, p.28. [להלן: Sapir, The Jewish Community of Cuba].
52 Vogenitz Memorandum 1930, pp. 9-10; מגסט (Sydney G. Gest) למזכיר

- המדינה, 6.5.1930, NA 804.43.
- ⁵³ Sapir, *The Jewish Community*, p. 28; *Centro Israelita de Cuba Annual Report*, 1932; *Revista Universal*, no. 3 octubre de 1932, p.71.
- ⁵⁴ ה"ל, 14.4.1933, עמ' 12-13.
- ⁵⁵ ק. קאגאנאוויטש (פסבדונים של סנדר קפלן), סמנים פון עקאנאמישן אנטיסעמיטיזם הויבען זיך אן מערקען אין קובא", דער מארגן זשורנאל, 2.8.1934, עמ' 4 טור 8; ס.מ. קאפלאן, "אידן אין קובאנער עקאנאמישן לעבן", ה"ל, האוואנא 1943, עמ' 13-19.
- ⁵⁶ מ. בז'רנו, "האנטישמיות בקובה בתקופת השואה". דו"ח מחקר, המרכז הבינלאומי לחקר האנטישמיות ע"ש וידאל ששון, ירושלים 1985, עמ' 8-9 [להלן: בז'רנו, האנטישמיות בקובה].
- ⁵⁷ רופא השניים היה ד"ר מאיר ליסוביץ' מצ'כוסלובקיה; Sapir, *The Jewish Community*, p. 27; תוספת לא מודפסת לעדות שטושינסקי, יוני 1984.
- ⁵⁸ "Oyfgang", Jaime Stuchinski, "Los hebreos en la industria del clazado", agosto septiembre 1934, pp. 118-119 [להלן: Stuchinsky, Oyfgang]; חיים אשר שטושינסקי, מכתב מיום 3 בדצמבר 1984 [בידי המחברת; להלן: מכתב שטושינסקי]; ר' גם: Viteles Report, p. 24; Sapir, *The Jewish Community*, pp. 26-27.
- "עמיגראציע כראניק", די אידישע עמיגראציע, בערלין מערץ 1925, עמ' 48.
- ⁵⁹ עדות מואיז בנסיניור, עמ' 24.
- ⁶⁰ J.M. Alvarez Acevedo, La colonia española en la economía cubana Habana 1936; Sender Volson, "Los hebreos en la vida economica de Cuba" 11.6.1984, עמ' 8-9.
- ⁶¹ Stuchinsky, Oyfgang; עדות לוסקי, עמ' 36.
- ⁶² Alvarez Diaz, pp.263, 371-374.
- ⁶³ קאפלאן, ה"ל, 1943, עמ' 15; Roller, p. 261.
- ⁶⁴ בין התעשיינים היהודים הראשונים יש לציין את בן דיזיק - יצרן הלבשה תחתונה יליד אוקראינה שהיגר לקובה ב-1922; את האחים ברזדיוין - שהיגרו מפולין ב-1924 והקימו בית חרושת לחליפות גברים ב-1925. ה"ל, 1943, עמ' 322, 327. ר' גם: ב. באטוויניק, "וואס דער פרעזידענט פון קובא זאגט וועגן די אידישע אימיגראנטען", פארווערטס, 29.11.1927 עמ' 3.
- ⁶⁵ תשובת מצ'אדו מובאת בתרגום לאידיש: פארווערטס, 29.11.1927; תרגום דומה הופיע באויפגאנג, 25.11.1927 עמ' 2.
- ⁶⁶ Roller, p. 262; Lewis Report, p. 21.
- ⁶⁷ מרשל סקלר, יהודי ארצות הברית, עם עובד 1972, עמ' 56; Roller p. 262.
- ⁶⁸ עדות רדלוב, עמ' 4-5; ר' גם פארווערטס, 24.11.27 עמ' 3. על חוקי העבודה לפני 1933 ר': Alvarez Diaz, p. 385.

- ⁶⁹ עדויות רדלוב, עמ' 5; שטוינסקי, 11.6.1984, עמ' 10.
- ⁷⁰ עמיגראציע כראניק, די אידישע עמיגראציע, נאוועמבער 1925, מס' 10, עמ' 55; אויפגאנג, 10 באוקטובר 1927, עמ' 2; עדות שטוינסקי, 11.6.1984, עמ' 9; עדות לוסקי, עמ' 33.
- ⁷¹ רדלוב החל לעבוד בגיל 13 וקיבל שכר של 1.5 פסו לשבוע, עדות רדלוב, עמ' 4; זאב רבינוביץ החל לעבוד בגיל 12 ושכרו, בדומה לשכרם של ילדים אחרים שעבדו אתו, שולם לאב. עדות זאב רבינוביץ, רמות מנשה מאי 1983, מי"ז, עמ' 7 [להלן: רבינוביץ]; Viteles Report, p. 59; ב-1924 נשים שתפרו בביתן השתכרו בין 3 ל-5 פסו לשבוע: JTA, 9.12.1924.
- ⁷² Sapir, The Jewish Community, pp. 31-33. אויפגאנג, 15.1.1928, עמ' 9; א. אליעזר, "דער אידישער ארבעטער און דער קולטור פאריין", אויפגאנג, אויגוסט-סעפטעמבער, 1934, עמ' 20-21.
- ⁷³ האומדן הגבוה ביותר הוא של ד. חיימוביץ: 4,500 עד 5,000 (אויפגאנג, 8.7.1928, עמ' 14); בוריס ספיר סבר כי מספר הפועלים היהודיים הגיע בקושי ל-1,200 (Sapir, The Jewish Community of Cuba, p. 87 n. 10); ב-1934 נאמד מספר פועלי הנעליים היהודיים ב-1,000, מתוך 4,000 פועלים באותו ענף (ה"ל, 23.2.1934, עמ' 4).
- ⁷⁴ Sapir, The Jewish Community, p. 33. אויפגאנג 22.7.1927, עמ' 9; 5.8.1927, עמ' 10; 19.8.1927, עמ' 31; 9-10.5.1929, עמ' 3.
- ⁷⁵ אינפארמאציע בלעטער פון דער עמיגראציע פאראייניגונג היאס-יקא-עמיגדירעקט, (3)26, 1.7.1931, עמ' 3; עדות רבינוביץ, עמ' 8, 17.
- ⁷⁶ ה"ל, 17.3.1933, עמ' 5; דוד אוטיאנסקי, "די אידען אונטער דריי פרעזידענטן" דער טאג, 11.11.1933, עמ' 6; ה"ל, 25.11.1932, עמ' 5; 10.2.1933, עמ' 8; י.ב. מאנדעלקערן, "פינף סענט", שם עמ' 7; ה"ל, "א היים אויף סאן איגנאצ'יא", שם 24.2.1933, עמ' 11.

פרק ד': התגבשותה של המערכת הארגונית היהודית בקובה

בפרק שלפנינו נעקוב אחרי תהליכי הווצרותה של התארגנות יהודית חדשה, בד בבד עם צמיחתו של ישוב יהודי המבקש מענה לצרכיו ולבעיותיו. היהודים האמריקניים הגיעו לקובה כיחידים, שלא נזקקו למסגרת חברתית תומכת על מנת לבסס את מעמדם הכלכלי: היהודים הספרדיים השתייכו לרובד כלכלי-חברתי נמוך יותר, אולם הגיעו לקובה בתקופה של פריחה כלכלית; לעומתם היהודים ממזרח אירופה הגיעו לקובה בלא אמצעי קיום, בתקופה של משבר כלכלי, ובלא מוטיבציה להשתקע בקובה. במהלך הפרק נבחן את המניעים שהביאו להתארגנות כל אחת מן הקבוצות היהודיות, את תחומי ההתארגנות וסולם העדיפויות הארגוני על רקע ההשתלבות הכלכלית-חברתית בקובה והשפעת דפוסי ההתארגנות בקהילות המוצא.

ממשלת קובה לא קיימה שירותים ממלכתיים לקליטתם של מהגרים, וחוקיה אסרו את כניסתם של אנשים העלולים ליפול למעמסה על הציבור. מסגרות הקליטה העיקריות בקובה היו מכוונות לסייע ליוצאי ספרד; "המרכזים הרגיונליים" (Centros Regionales), שהתפלגו בהתאם לאזורי המוצא בארץ האם, סיפקו לחבריהם מגוון רחב של שרותים כתעסוקה, בריאות, סעד, חנוך, חברה ותרבות, שחלקם היו פתוחים בפני כלל האוכלוסייה הלבנה. במהלך הפרק נבדוק את השפעת הדוגמא הספרדית על ההתארגנות היהודית ואת קשרי הגומלין שבין המהגרים הוותיקים לחדשים.

הריכוז הגדול של מהגרים יהודיים חסרי אמצעים הביא להתערבותה הפעילה של יהדות ארה"ב, שהשקיעה סכומי כסף גדולים למען קליטתם החומרית של יהודי קובה, ושלחה את נציגיה לסייע בהקמת התשתית הארגונית לגיבושה של קהילה עצמאית. נבדוק את מדיניותם של ארגוני הסעד היהודיים-אמריקניים ונבחן את השפעתם על תהליך גיבושה של ההתארגנות היהודית בקובה.

גיבושה הארגוני של הקהילה המזרח אירופית קשור בצמיחתה של תנועת פועלים יהודית-קובנית, שהונהגה על ידי קבוצה קומוניסטית מיליטנטית. בחלקו האחרון של הפרק נדון בחלקם של היהודים בתולדות המפלגה הקומוניסטית הקובנית ובמקומה של התנועה הקומוניסטית בהתארגנות היהודית, בתקופה שבה הקומוניסטים נרדפו כאויבי המשטר. נבדוק את יחסם של השלטונות הקובניים כלפי הציבור היהודי המאורגן, ואת המבחן לעמדתם בשלהי תקופתו של מצ'אדו, כאשר חוסר היציבות והאלימות הפוליטית ערערו את בטחונם הפיסי של היהודים והפכו את ההגנה על חייהם וחרותם לאחד מצרכיה הבסיסיים של ההתארגנות היהודית.

ד.1. ראשית ההתארגנות היהודית בקובה

(א) ייסודן של הקהילה האמריקנית והקהילה הספרדית

הארגון היהודי הראשון בקובה נוסד בהאואנה ב-5 באוגוסט 1906, בכינוס

בביתו של עמנואל חדידה (Manuel Hadida), שבו השתתפו 12 יהודים¹. המוטיבציה הראשונה להקמת הארגון היתה הצורך בבית קברות יהודי; דוד בליס כתב בזכרונותיו שאלמנתו של חדידה סיפרה לו כי לאחר שבעלה נאלץ לקבור קרוב משפחה בבית קברות נוצרי נרדף בסיוטים שמא ימות מבלי לבוא לקבר ישראל, והוא הצליח להזדביק בחרדתו את שאר היהודים שישבו באותה עת בהאואנה². בישיבת הייסוד קרא חדידה לנוכחים להקים קהילה יהודית "שמטרתה הראשונה תהיה לרכוש קרקע לבית קברות שבשבילו הוא יכול להשיג רשיון, ולייסד מחלקת צדקה וכל מה שקשור לדת היהודית". בישיבה השניה נתקבל השם "הקהילה היהודית המאוחדת" (United Hebrew Congregation; להלן: UHC). המייסדים ביקשו לצרף לארגונם את כל התושבים היהודיים בקובה, כ-100 במספר, רובם בהאואנה ומיעוטם במטנסס, קמגואיי ואי האורנים (Isla de Pinos) - שבאותה תקופה טרם הוכר כשטח ריבונית קובנית³.

ב-11 בספטמבר 1906 פנה לואיס דז'וריק, נשיא UHC למושל פרובינציית האואנה בבקשה לרשום את הארגון כחוק; בתקנון שהפקיד בידי הממונה על רישום האגודות נקבע: "מטרת הקהילה לעורר ולחזק את קשרי האחדות של כל היהודים מכל לאומיות שהיא, המתגוררים בטריטוריה של האי קובה, לרכוש חלקת אדמה בהאואנה או בסביבתה על מנת לייסד בית קברות שיהיה בלעדי ליהודים, לערוך לחבריה או לבני משפחותיהם לוויות לפי נוסח הדת היהודית... ולהפיץ בין חבריה וצאצאי המשפחות היהודיות את העקרונות הדתיים של החוקים היהודיים באי קובה"⁴.

כפי שראינו בפרק א.2, ה-UHC קיבל רשיון להפעלת בית קברות יהודי בחוק מיום 15 במרץ 1907 שנחתם על ידי המושל הזמני האמריקני צ'רלס מאגון⁵. ב-21 במרץ 1907 נחתם רשמית הסכם לרכישת חלקת אדמה בשם El Aguacate באזור בואנה ויסטה (Buena Vista) שבתחום השיפוט המוניציפלי של גואנבקואה, במטרה שתשמש כבית קברות יהודי. החלקה השתרעה על שטח של 134,202 מ"ר, והמחיר נקבע ל-1,400 דולרים אמריקניים - ששולמו במזומן בעת הקניה על ידי ראשי ה-UHC, דז'וריק, חדידה וג'ו שטיינברג⁶.

בצד הדאגה לבית קברות, הוגבלה פעילות ה-UHC לעריכת תפילות הימים הנוראים באולם שכור. בשנת 1908 תרם מוריס שכטר ספר תורה שנשלח מניו יורק על ידי דודו, פרופ' סלומון שכטר (נשיא ה-Jewish Theological Seminary). הנהלת הארגון הזמינה את חיילי צבא ארה"ב שחנו על אדמת קובה "ואת כל האורחים בני דתנו" להשתתף בתפילות ללא תשלום⁷. נראה כי באותה שעה הרגישו חברי ה-UHC כבעלי הבית על החיים היהודיים, אלא שהיהודים שהיו עתידים להגיע לקובה לא הלמו את מערכת הציפיות שלהם.

מואיז בנסיניור, יהודי ספרדי שהגיע לקובה ב-1911, סיפר בעדותו כי הוא וחמשת חבריו ביקשו להשתתף בתפילות ראש השנה שערכו היהודים האמריקניים באולם בבית מלון: "מכיון שלא ידענו לדבר ולקרוא כמוהם הם חשבו שאיננו יהודים... הם סגרו בפנינו את הדלת ואמרו: אתם אינכם יכולים להכנס לכאן"⁸. מכיון שספרי

הפרטיכלים של שבת אחים לא נשתמרו, עדות בנסיניור היא אחד המסמכים המעטים על ראשיתה של הקהילה הספרדית בהאואנה. לפי עדות זו הדחייה מצד אנשי ה-UHC הניעה את ראשוני הספרדים להתארגן בעצמם. לאחר שני נסיונות שלא עלו יפה, בשל קשיי המהגרים החדשים לעמוד בתשלום המס החודשי, הוקם בנובמבר 1914 "האיחוד היהודי שבת אחים" (Unión Israelita Chevet Ahim). בית הכנסת הראשון - ברחוב סנטה קלרה 19 - התקיים בחדר שכור בהאואנה הישנה, שבו התנהלו מידי יום תפילות מנחה וערבית. תפילות שבת נערכו במשך תקופה ארוכה ללא ספר תורה; כלי קודש לא היו, והורים נהגו להמתין עד שנולדו חמישה או ששה תנוקות, על מנת להתחלק בהוצאות המוהל שהובא במיוחד מפלורידה; מספר החברים בעת ייסודו של הארגון הגיע ל-60 נפש⁹.

לפי התקנון שאושר על ידי מושל פרובינציית האואנה בפברואר 1918, שבת אחים הוקם כארגון סעד ודת, עם המטרות הבאות: (א) עזרה לחברים במצוקה; (ב) קיום בית כנסת; (ג) מילה לבני החברים, בתנאי שהורי הנימול יכסו את הוצאות הנסיעה של המוהל; (ד) הוצאת כתובה, בתנאי שהנישאים יציגו תעודות שנרשמו לנשואין אזרחיים; (ה) טיפול בקבורת כל יהודי שימות בקובה. בעוד שחברי הארגון היו זכאים למילה וקבורה בחינם, חוייבו הלא-חברים בתשלום \$50 למילה ו-\$150 לקבורה¹⁰. קהילת שבת אחים התחייבה למנוע את נפילת חבריה למעמסה על האוצר הקובני: "במקרה של יהודי שהגיע ללא אמצעים, הארגון לוקח על עצמו את האחריות להורדתו מהאווניה, ויתן לו הוצאות למזון ודיור במשך שמונה הימים הראשונים ועוד חמישה פסוס". הקהילה התחייבה גם לדאוג להפלטתם מקובה של חברים שחלו או שנקלעו למצב כספי גרוע¹¹. ב-1918 הוקמו שני ארגוני סעד המסונפים לשבת אחים - "ביקור חולים" וארגון הנשים "לה בואנה וולונטד" (La Buena Voluntad); הראשון היה מופקד על צורכיהם של החולים ועל הטיפול בנפטרים, ואילו ארגון הנשים תמך באלמנות ויתומים¹².

חברי הקהילה הספרדית לא היו צריכים לדאוג למקום קבורה, מכיון שהיהודים האמריקניים שקדמו להם רכשו את בית הקברות שנועד לשרת את כל היהודים. חברי ה-UHC התייחסו בכבוד לנפטרים הראשונים מתוך הציבור הספרדי, אולם לנוכח הגידול במספרם החלו להסתייג מ"אחינו לדת מן הקולוניא התורכית"; שבת אחים חוייבה בתשלום של \$50 עבור כל קבר למבוגר ו-\$25 לילד, ונשיאה הוחתם על התחייבות לשמור על נקיון הקבר והקמת מצבה¹³.

הקהילה הספרדית העדיפה לרכוש או לחכור חלקת אדמה לקבורת חבריה, אולם לא היו בידיה האמצעים הדרושים. במכתב רשמי מנובמבר 1915 הודיעו נציגי ה-UHC ל"שבת אחים" שארגונם יתיר לספרדים להמשיך ולקבור את מתיהם בבית הקברות בגואנבוקואה תמורת תשלום של \$50 לכל קבר שישולמו למפרע, למשך התקופה שעד ה-1 בינואר 1917: "ובינתיים אנו מקוים שהם יהיו מסוגלים להקים בית הקברות משלהם, והקהילה [UHC] תהיה מרוצה אם טקסי הקבורה שלהם ייערכו עם כמה שפחות ראוותנות ורעש, כדי למלא, ככל האפשר, אחר המנהגים של הארץ, על מנת שלא ליצור דעה מוטעית על התרבות של

התושבים היהודיים"14.

היהודים הספרדים היו עתידים לחכות עוד שנים רבות עד שרכשו בית קברות נפרד (ב-1942), ואילו חברי ה-UHC השלימו עם החובה לקבור בבית הקברות שבבעלותם יהודים שלא השתייכו לעולמם החברתי. ב-1922 החליטו מייסדי הקהילה היהודית אמריקנית לשמור לחברי ארגונם את חלקות הקבורה המובחרות לפני שיציעו אותן ל"תורכים". דוד בליס, סגן נשיא ה-UHC, התקומם נגד ההצעה בטענה ש"בית הקברות נוסד במקורו למען כל היהודים, ולא יהיה זה הוגן ליצור הבדלים בין מייסדים, יהודים תורכים ואחרים"15. בליס - דמות יוצאת דופן בין חברי ה-UHC - היה הראשון שחתר להבנה בין הקבוצות היהודיות השונות שהגיעו לקובה.

(ב) התארגנות משותפת אמריקנית-ספרדית ואישיותו של דוד בליס

ב-1 באוקטובר 1916 הוקמה "אגודת הצעירים העבריים" (י.מ.ה.א - YMHA = Young Men's Hebrew Association), שהיתה המסגרת הארגונית הראשונה המשותפת לספרדים ואשכנזים. כמה מוותיקי ה-UHC התנגדו אמנם לקבלת חברים ספרדיים וביקשו להסוות את אופיו היהודי של הארגון, אולם עמדתם נדחתה. הוועד המנהל, שהורכב מארבעה אמריקניים ושלושה ספרדים, פרסם חוזר שקרא לצבור היהודי בהאואנה להצטרף ל-YMHA; בנוסח האנגלי של החוזר הודגש אופיו החברתי של הארגון, בעוד שהנוסח הספרדי השתמש בביטויים כ"רגשות לאומיים" ו"פעולה יהודית טהורה"16. המועדון החברתי של YMHA, ששכן ברחוב אוביספו 97, שימש בלילות שבת כבית כנסת בנוסח הפורמי. חבריו הפעילים היו צעירים יהודיים מארה"ב ששהו בקובה, והם שהיקנו ל-YMHA בהאואנה את האופי של מרכזים קהילתיים באותו שם שפעלו בארה"ב17. חזרתם לארה"ב של הצעירים הללו, עם הצטרפותה של ארה"ב למלחמת העולם הראשונה, החלישה את "אגודת הצעירים העבריים"; לפי הגרסא המופיעה בזכרונותיו של בליס, שגרירות ארה"ב חשדה כי בין חברי YMHA נמצאו משתמטים מן השרות לצבא ארה"ב, ויחסה העויין כלפי חברי המועדון היהודי גרם בעקיפין לסגירתו. YMHA פורק רשמית ביוני 1919, אם כי פעילותו נפסקה לפחות חצי שנה קודם לכן18. היוזם והרוח החייה בהקמתה ובפעילותה של "אגודת הצעירים העבריים" היה דוד בליס, שמילא מקום מרכזי בהתגבשות הארגונית של הישוב היהודי בהאואנה, וזכה לכינוי "דער זיידע פון ישוב". דוד בליזניאנסקי-האלפערן נולד בעיירה בפלך גרודנו ב-1870; נשלח לישיבה בוולוז'ין, אולם נמשך אל ההשכלה, ובניגוד לרצון אביו למד בסמינר התאולוגי שבברסלאו (גרמניה) ובהיברו יוניון קולג' שבסינסינטי (ארה"ב). בלחץ אביו, הצטרף בליס להוריו שהתיישבו במושבה מויזסוויל שבארגנטינה, אולם הוא העדיף את המסחר והנדודים על החקלאות. לפי הביוגרפיה שכתב האכשטיין, בליס ניהל במכסיקו בנק פרטי שתמך בפרנסיסקו מדרו (Francisco Madero), ולאחר שמדרו נרצח נמלט ממכסיקו בחסות הקונסול של ארה"ב; לאחר שהות קצרה בניו יורק היגר להאואנה, בה התגורר עד לפטירתו ב-194219.

תהפוכות החיים שעברו על בליס הכשירוהו להיות איש הקשר בין הקבוצות היהודיות השונות: על פי מעמדו הכלכלי וקשריו העסקיים השתייך בליס לקהילה האמריקנית; ידיעותיו בעברית ויחסו החם ליהודים הספרדיים קרבו אותו לקהילתם; קשריו הטובים עם אישים בחברה הקובנית היקנו לו מעמד של שתדלן למען כלל הישוב היהודי, אולם כיליד ליטא הפולנית שגדל בסביבה יהודית שורשית הוא היה מעל הכל תוצר של יהדות אירופה המזרחית.

בעיני בליס היהודים האמריקניים שמצא בבואו לקובה היו מבוססים מבחינה כלכלית, אך דלים מבחינה רוחנית; ערים לצרכים דתיים ולפילנתרופיה, אך חסרי כל רגש לאידאולוגיה ולחיי תרבות. במאמר שפרסם בכתב העת הקובני בוהמיה (Bohemia), על רקע אכזבתו מהתפרקותה של YMHA, תקף בליס את היהודים האמריקניים על התכחשות למוצאם היהודי, והגדיר אותם כאנוסים ללא כל צורך²⁰. היהודים הספרדיים הצטיירו בעיני בליס כאנשים פשוטים וחסרי השכלה, שבניגוד לגדולתם של אבותיהם - הוגי הדעות והמשוררים הגדולים של ימי הביניים - נעדרו "כל טיפה של תרבות כללית או יהודית". אולם דווקא בהם הוא מצא את היהודים האמיתיים של קובה: "בלי יוצא מן הכלל הם היו יהודים גאים, אף פעם לא התכחשו למוצאם, הוקירו את המסורת היהודית, את המנהגים וקידשו את התורה ומצוותיה... [אף אם] לא הבחינו בין עקרון דתי לאמונה טפלה"²¹.

בתקופה שהתאפיינה בשפע כלכלי ובשאננות פוליטית בתוך קובה, אולם היתה עמוסה בהתפתחויות מסעירות בזירה הבינלאומית הכללית והיהודית, הפנה בליס את עיקר פעילותו לגיבוש התודעה הלאומית של היהודים בקובה ולגילוי הנוכחות היהודית בפני הציבור הקובני, באמצעות העתון *El Día*, שבו כתב על המתרחש בקרב הישוב היהודי הצעיר בקובה ועל מצבם של היהודים בעולם²². ההתודעות הראשונה של תושבי האואנה עם הנוכחות היהודית בקובה התקיימה ביום של התלהבות פטריוטית: ב-18 בנובמבר 1918 נערך ברחובות הבירה מצעד חגיגי לכבוד חתימת הסכם שביתת הנשק עם גרמניה. בין הצועדים הזרים, שנשאו את דגליהם הלאומיים, השתתפה גם משלחת יהודית, שנשאה דגל כחול לבן ולוותה בתזמורת קובנית שניגנה את "התקווה"²³. פסגת פעילותו הציבורית של בליס היתה החלטת הסנט הקובני שתמכה בהצהרת בלפור. לפי בוריס ספיר, שחקר פרשה זו²⁴, הקשר בין בליס לבין הסנט הקובני נתאפשר הודות לתווכו של ג'ו שטיינברג, מראשי ה-UHC וקפיטן בצבא השחרור הקובני. שטיינברג הציג את בליס בפני ריקרדו דולץ (Ricardo Dolz) - נשיא הסנט וקצין לשעבר בצבא השחרור - שהיה ידידו האישי. בליס נתקבל בלבביות רבה על ידי נשיא הסנט ועל ידי יו"ר ועדת החוץ שלו, קוסמה דה לה טוריינטה (Cosme de la Torriente), ולפי הצעתם הכין תזכיר, ששימש בסיס להצעת החלטה שהוכנה על ידי הסנטור אנטוניו גונסלו פרס (Antonio Gonzalo Perez), ונתקבלה פה אחד על ידי הסנט הקובני בישיבתו מיום 30 לאפריל 1919. ההחלטה קבעה כי "הסנט של הרפובליקה הקובנית עוקב בעניין רב ובאהדה אחרי מאמצי העם היהודי למען חרותו ועצמאותו הלאומית, והוא בוטח בהבטחות שניתנו ובעקרון ההגדרה העצמית שהוכרז על ידי

המדינאים הדגולים המנהלים את גורל עמי אירופה ואמריקה"²⁵. החלטת הסנט מ-1919 היתה בבחינת אבן פינה שהצבתה הקדימה בשנים רבות את בנייתה של עמדה אוהדת בדעת הקהל הקובנית כלפי העם היהודי ועצמאותו המדינית, בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה²⁶. לפי עדותו של בליס, פעילותו נתמכה על ידי הקהילה היהודית-ספרדית, שאף ייסדה אגודה בשם "ציון"²⁷; אולם החלטת הסנט הקובני שצדדה בהצהרת בלפור היתה פרי יוזמתו ושתדלנותו האישית, וקדמה להבשלתה של התארגנות ציונית בקובה.

(ג) התארגנות פילנתרופית לעזרת הפליטים ממזרח אירופה

לאחר שנת 1920 חלה תפנית באופי ההתארגנות היהודית בקובה, בעקבות הזעזועים הכלכליים שהחלו לפקוד את הארץ, ובמיוחד כתוצאה מהגידול הרב בהיקף ההגירה היהודית לאי. מצבם הכלכלי הקשה של המהגרים שהגיעו בעקבות חוקי המכסה של ארה"ב, הסיט את תשומת הלב הארגונית מן הצרכים הדתיים לצרכי הסעד; אולם בעוד שהספרדים דאגו לסייע לציבור שהשתייך אליהם, הפעילות הפילנתרופית של הקהילה האמריקנית היתה מכוונת כלפי היהודים שהגיעו ממזרח אירופה. התארגנות הקהילה האמריקנית למטרות סעד החלה בשלהי מלחמת העולם הראשונה, עם הקמתו של ארגון הנשים "עזרה" (Ezra Society) בשנת 1917. הארגון, שהיה מסונף ל-UHC, השתתף במגבית למען קרבנות מלחמת העולם הראשונה, אולם פעילותו למען חולים ונצרכים היתה מוגבלת, בשל מספרם הקטן של העניים בתקופת השפע הכלכלי²⁸. בפברואר 1921 החלו להגיע לקובה פליטי הפוגרומים באוקראינה. בישיבת ה-UHC דווחו רוב הנוכחים על מהגרים חדשים "מן הדת היהודית" שהגיעו לקובה "מרוששים וחסרי אונים". מכיון שתקציב הסעד של הארגון היה קטן, החליטו המשתתפים - 19 במספר - לתרום מכספם, ואספו במהלך הישיבה סכום של \$930, תוך הבעת תקווה שגם החברים שלא השתתפו בישיבה יתרמו סכום דומה²⁹. בין פברואר לאוגוסט 1921 נפל כל נטל הדאגה למהגרים היהודיים ממזרח אירופה שהגיעו לקובה על שכמם של היהודים האמריקנים; עתון יהודי בארגנטינה כתב במאי 1921 כי ללא התמיכה של אגודת הנשים "עזרה" רבים מהם היו מתים ברעב³⁰.

באוגוסט 1921 נשלחו לקובה שני נציגים של היאס (Hebrew Immigrant Aid Society - HIAS) אלברט רוזנבלט וג'וזף מרקוס, על מנת לבדוק את מידת ההתאמה של האי השכן לקליטת מהגרים יהודיים, ולהעניק סיוע חירום לפליטים שנקלעו אליו. בסקירה מפורטת על בעיית ההגירה היהודית לקובה, כתב מרקוס כי עד ה-8 בנובמבר 1921 הגיעו בס"ה כ-350 פליטים, רובם מאוקראינה³¹. לאור העלייה שהסתמנה במספר הבאים (עד ה-14 בדצמבר הגיעו כ-450 מהגרים נוספים³²), העריך מרקוס כי מספר המהגרים עתיד לגדול במהירות כתוצאה מרדיפות היהודים בפולין ורומניה וחוק המכסה של ארה"ב, ולפיכך סבר כי יהדות ארה"ב חייבת לקחת על עצמה את האחריות למימון פעולות הסעד בקרב המהגרים. תוך שיתוף פעולה הדוק עם פעילי הקהילה האמריקנית

והספרדית הוא ייסד את "הארגון היהודי לעזרת המהגר בקובה" (Asociación Hebrea para auxiliar al inmigrante en Cuba) - כסניף מקומי של היאס. הארגון החדש שכר בנין בן שלוש קומות ברחוב Cerro פִּינֵת Dominguez ושיכן בו למעלה מ-100 מהגרים; הוא הסדיר אשרות הגירה לארה"ב, יצר קשרים בין המהגרים לבין קרוביהם בארה"ב וסייע למהגרים במציאת עבודה³³. המלצתו של מרקוס, להקצות \$4,000 לחודש, לא התקבלה על ידי שולחיו בניו יורק, אולם הגיעה לאוזניהם של יהודי האואנה שקוו כי יהודי ארה"ב יטלו מהם את האחריות לסיוע למהגרים החדשים. בדצמבר 1921 החליטו ראשי היאס להפסיק את פעילותם בקובה, ועסקני "הארגון היהודי לעזרת המהגר" מצאו עצמם מחוייבים לקיים את הפונקציות של היאס בלא המימון שציפו לקבל³⁴.

כמה מראשי ה-UHC, ובראשם דוד בליס ולואיס דז'וריק (Djurick), ניסו לפתור את בעיית ההגירה היהודית לקובה באמצעות תוכנית להתיישבות חקלאית. למטרה זו אורגנה בדצמבר 1921 אסיפה המונית שאליה הוזמנו למעלה מ-1,000 מהגרים יהודיים שלא הבינו מילה מן הנאמר על הבמה. בנוכחות נציגי העתונות הקובנית הסבירו המארגנים לנציגי הממשל הקובני ובראשם שר החקלאות, את התועלת העשויה לצמוח לכלכלת קובה מן ההתיישבות החקלאית של היהודים, וקראו למוסדות הסעד היהודיים בארה"ב לממן אותה³⁵. נציג הג'וינט, ד"ר יוסף שוהאן (Shohan), שהגיע להאואנה בינואר 1922, ביטל את תוכנית ההתיישבות החקלאית כדמיונית וחסרת סיכויים, בראש וראשונה מכיון שלא התאימה לכישוריהם ומאוריהם של המהגרים³⁶.

מדיניות הג'וינט באותה תקופה היתה להקל על מצוקתם הזמנית של הפליטים שהגיעו לקובה, אולם למנוע את הגירתם של יהודים נוספים. השליחות שהוטלה על שוהאן היתה לעזור לפליטים בצורה שלא תהפוך את ההגירה ל"מושכת או רצויה"³⁷. עמדה זו היתה מנוגדת לתפיסתם של ותיקי ה-UHC, שלדברי ג'וזף שוהאן היתה "אלטרואיסטית מתוך אנוכיות", והונעה על ידי החשש מן התדמית השלילית שמהגרים פושטי יד עלולים להקנות לקהילה היהודית כולה³⁸.

נציג הג'וינט ביקש להמנע מטיפול ישיר וגלוי במהגרים היהודיים, הן בשל העמדה העקרונית של הארגון, לפיה האחריות המוסרית לגורל הפליטים מוטלת על הקהילה המקומית, והן מחשש לערב את שמו של הג'וינט עם תנועת ההגירה הבלתי לגלית לארה"ב³⁹. ביוזמת שוהאן שונה שמו של "הארגון היהודי לעזרת המהגר בקובה" ל"סנטרו מקבאו" (Centro Macabeo). הנהלת הארגון הופקדה בידי ז'ק סטורדזה (Jacques Stourdze), חבר ה-UHC שהיה אדמיניסטרטור של יקא במושבה פיליפסון בברזיל. הג'וינט הבטיח להקצות ל"סנטרו מקבאו" קצבה חודשית של \$2,500 בתנאי שהקהילה המקומית תתחייב לגייס מידי חודש סכום של \$1,000. התקציב שימש לאחזקת שני מעונות למהגרים (ברחובות Cerro וסן איגנסיו), לקיומם של בית תמחוי, קרן הלוואות למהגרים, שעורי ערב לספרדית ואנגלית ועזרה רפואית; הארגון סיפק גם עזרה משפטית למהגרים שהסתבכו עם החוק הקובני, ייצג את המהגרים בפני שלטונות ההגירה ובפני הקונסוליה של ארה"ב וסייע לאיתור קרוביהם בארה"ב⁴⁰.

פעילות הג'וינט לטובת המהגרים שנמצאו במעבר בקובה נמשכה מינואר 1922 עד

פברואר 1923, כשרוב המהגרים שהגיעו לקובה יצאו לארה"ב, ונראה היה שבעיית ההגירה לקובה נפתרה. לפי דו"ח ויטלס, הג'וינט הוציא ב-1922/23 סכום של \$22,815.49, בנוסף לסכום של \$3,787.80 שהוצא ב-1921 על ידי היאס⁴¹. בראשית 1923 הגיעו ראשי ה-UHC למסקנה כי "אין מקום בהאואנה לשני ארגונים יהודיים", והחליטו על מיזוג ה-UHC עם ה"סנטרו מקבאו"⁴². במאי נתחדשה ההגירה מאירופה, והקהילה האמריקנית הקטנה שבה ומצאה את עצמה כאחראית יחידה לפעולות הסיוע למהגרים. במשך קרוב לשנה פעלה הקהילה בלא סיוע ממקורות חיצוניים, סיפקה למהגרים תלושי לינה ואכילה באכסניות ומסעדות זולות, ניהלה את קרן ההלוואות שהקים הג'וינט, וייצגה את המהגרים בפני הרשויות. חברות "עזרה" המשיכו לטפל במהגרות ובילדיהן, סיפקו להן דיור, מזון וסיוע רפואי, והגנה על נשים שהגיעו בגפן⁴³.

הגעתם לקובה של אלפי מהגרים חסרי אמצעים הטילה משא כבד מדי על ארגון שמספר החברים בו הגיע בס"ה ל-89: ערב כניסתו לתוקף של חוק המכסה של 1924 פרסמה הנהלת ה-UHC חוזר, שבו התחייבה להמשיך לעזור בכל יכולתה, אולם הבהירה את עמדתה לפיה האחריות לטיפול במהגרים מוטלת על יהודי ארה"ב: "אנו מבקשים שתוף פעולה יעיל לפתרון הבעיה מהיאס, מועצת הנשים היהודיות וארגונים אחרים העוסקים באיסוף כספים למטרות כאלה, ואשר האחריות למצב הפליטים רובצת עליהם"⁴⁴.

השפעת ההגירה בשנים 1920 עד 1924 על קהילות האמריקנים והספרדים

המפגש עם יהודי מזרח אירופה, שהפכו בהדרגה לקבוצה הדומיננטית בחיי הציבור היהודי בקובה, והתגברות ההגירה מתורכיה, השפיעו על שתי הקהילות הוותיקות, אך כי לא שינו את אופיין הבסיסי שעוצב בטרם הפכה קובה מוקד להגירת מעבר לארה"ב. חברי ה-UHC לא התנגדו להצטרפותם של מהגרים ממזרח אירופה כחברים בארגונים; בדיון על תנאי קבלתם של חברים חדשים הציע אחד ממיסדי הארגון "לתת הוראות ברורות לוועדת החברות תוך הבנה שרק יהודים אשכנזים יוכלו להתקבל כחברים ליונייטד היברו קונגרסישן - סנטרו מקבאו"⁴⁵. ההצעה לא נתקבלה, אולם היא מוכיחה כי הדעות הקדומות כלפי הספרדים לא היו שאלה של סטטוס כלכלי-חברתי, אלא של תחושת זרות. עד לבואם של הפליטים ממזרח אירופה התמצתה פעילותה של ה-UHC בעריכת תפילות הימים הנוראים במלון או בבית פרטי ובניהול בית הקברות. הגירת המעבר הגדילה את מספר צרכני השרותים הדתיים: ב-1922 נערכו התפילות באולם תאטרון, ושנה לאחר מכן הובא מארה"ב רב לתקופת החגים. הנהלת ה-UHC דנה באפשרות לארגן שחיטה כשרה, וייסדה קרן לבניית בית כנסת⁴⁶. בימים הנוראים של 1924 נחנך המשכן הראשון של ה-UHC, בבית שכור ברחוב Carlos III מספר 219. אגודת הנשים "עזרה" החליטה להקים אחווה (Sisterhood) במטרה "לקדם את מסורת היהדות ולמען

הרווחה הרוחנית והחומרית של הקהילה"⁴⁷.

קיומן הסדיר של תפילות לא נבע מהתעוררות דתית בקרב ותיקי הקהילה האמריקנית, אלא מהצטרפותם של חברים חדשים מתוך המהגרים המזרח אירופים, שראו בהשתייכות לקהילה האמריקנית עניין של יוקרה חברתית. עתונאי יהודי מניו יורק, שביקר בבית הכנסת האמריקני ב-1927, התרשם שלפניו "חצי טמפל חצי בית המדרש"; התפילות מנוהלות באנגלית בנוסח רפורמי, אולם רוב המתפללים "משלנו" - יהודים דוברי אידיש ממזרח אירופה⁴⁸.

הפונקציה המרכזית שמילא ה-UHC מאז ייסודו היתה החזקתו של בית הקברות ששרת את כל האוכלוסייה היהודית בקובה. התפתחותם של שרותי הקבורה ומקומם בתולדות ההתארגנות היהודית, שעוד נידרש אליהם בהמשך עבודה זו, הושפעו משתי עובדות יסוד שנקבעו בתקופה שבה עוסק הפרק שלפנינו: ראשית, רכישת בית הקברות ב-1906 קדמה, למעשה, לצמיחתו של הישוב היהודי; ושנית, לא נוצר קשר מחייב בין הזכות לקבורה יהודית לבין החברות בארגון המקיים את בית הקברות.

בשביל הציבור הספרדי, גל ההגירה מתורכיה בשנים 1920 עד 1924 הביא לצמיחתם של הארגונים בערי הפנים. רוכלים יהודיים-ספרדיים, שסבבו בעירות ובכפרים, נהגו להתרכז לתפילות הימים הנוראים בבתי יהודים שהתגוררו בערים הראשיות של הפרובינציות, ומניינים פרטיים אלה התפתחו בהדרגה לבתי כנסת ומרכזים חברתיים⁴⁹. הריחוק הגאוגרפי מהאואנה הניע את הספרדים בערי הפנים לרכוש קרקע לבתי הקברות שבקמגואיי ובסנטיאגו דה קובה, בירות הפרובינציות המזרחיות, וכן בקמחואני (Camajuani) שבפרובינציית סנטה קלרה⁵⁰. בתי קברות אלה, ולעתים גם בתי הכנסת, שרתו גם את המהגרים האשכנזים שהתפזרו באזורי פנים הארץ.

בין המהגרים שהגיעו מתורכיה בראשית שנות ה-20 נמצאו בעלי השכלה יהודית ואף בעלי הסמכה לרבנות, שהיו בסיס לצמיחתה של מנהיגות דתית-רוחנית והשפיעו על התפתחותה של קהילת "שבת אחים". הרב גרשון מאיא (Maya), יליד סיליברי ונצר למשפחת רבנים, היגר לקובה ב-1923 ונתמנה לחכם של קהילת "שבת אחים": בנו ר' נסים מאיא כיהן כחכם של קהילת קמגואיי - הריכוז הספרדי השני בחשיבותו בקובה; ר' יצחק צ'יפרוט (Chiprut), מראשוני המהגרים מאדירנה, כיהן כחכם של קהילת סנטיאגו דה קובה. שלושת החכמים מילאו גם תפקיד של חזן, שוחט ומוהל⁵¹.

פעילותו הראשונה של הרב גרשון מאיא היתה לייסד את בית הספר היומי היהודי הראשון בקובה, שכלל בצד לימודי בוקר על פי תוכנית הלימודים הממלכתית, לימודי עברית, תנ"ך והסטוריה של עם ישראל. ב-1924, שנת הלימודים הראשונה בבית הספר, למדו בו 125 תלמידים. המימון להקמת המוסד נאסף מקרב נדבנים מקומיים ומתרומות של "אחים המבורכים" - ארגון של יוצאי סיליברי בניו יורק⁵². בית הספר של "שבת אחים" נקרא "תאודור הרצל", כביטוי להזדהות הנהגת הקהילה הספרדית עם התנועה הציונית. המורים לעברית היו מהגרים מארץ ישראל⁵³. בשני תחומים אלה - חינוך וציונות - הצטלבו דרכיה של הקהילה הספרדית עם אלה של היהודים ממזרח אירופה.

סכום

הגרעין הארגוני הראשון בקובה התגבש בתקופה שבאי התגוררו רק כמה עשרות יהודים. המוטיבציה להתארגנות היתה הצורך להבטיח קבורה יהודית ולספק את הצרכים הדתיים הבסיסיים. מעמדם הכלכלי המבוטס של היהודים הראשונים ובעלותם על שרות דתי חיוני הטילו על חברי הקהילה האמריקנית אחריות כלפי היהודים שהגיעו בעקבותיהם. על אף הסתייגותם מן הספרדים הם נאלצו לספק להם שרותי קבורה, ולמרות הדיספרופורציה המספרית בינם לבין המהגרים ממזרח אירופה, הם התגייסו לעזרתם והפכו את הפילנתרופיה למוקד הפעילות הזמנית של ארגונם.

הקהילה הספרדית הקימה מערכת ארגונית ריכוזית, שהעניקה לחבריה את מכלול השרותים הדתיים והחברתיים. הקמת ארגונים קהילתיים בערי הפנים הביאה לניתוק הדרגתי מקהילת האם בהאואנה, אם כי דפוסי ההתארגנות בכל הארץ שמרו על אופי דומה: בית הכנסת היה מוקד החיים הארגוניים, ובקהילות הגדולות נמצאה מנהיגות דתית בדמותו של החכם. הקהילה בהאואנה, שהוקמה על פי תבנית הקהילה בתורכיה, קיימה בצד השרותים הדתיים מוסדות צדקה, טיפלה בייצוג הציבור שהשתייך אליה והחלה לפתח פעולות חינוך ותרבות.

יוצאי מזרח אירופה לא הקימו ארגונים לפני 1924, וזאת בשל ראיית קובה כבית נתיבות בשולי הדרך לארה"ב. הצרכים המרכזיים שלהם - מזון, דיור, תעסוקה, עזרה רפואית וסיוע בהגירה לארה"ב - מולאו על ידי גורמים חיצוניים, כקהילה היהודית-אמריקנית המקומית וארגוני ההגירה היהודיים בארה"ב. תודעת הצורך להתארגן בשלה בתוכם רק עם החמרת חוקי ההגירה לארה"ב, ועם ההכרה ששהותם בקובה עתידה להיות ממושכת.

הערות

- ¹ UHC, Minutes, 5.8.1906; UHC, Golden Anniversary, p. 4. המייסדים היו: Louis Jurick, Joe Steinberg, Jacob H. Heller, Martin Cohn, Maurice Schechter, Isidor Livrano, Emilio Berkowitz, Adolfo Dynner, Maurice H. Jessel, Alexander Freedman, Manual Hadida - תושבי האואנה, וכן מקס שטיינברג ממטנסס.
- ² דוד בליס, "פארצייכענונגען פון אידישן לעבן אין קובא" [להלן: בליס, פארצייכענונגען], האנואנער לעבן, 22.11.1935, עמ' 8; דוד בליס, "שבת אחים און יונייטעד היברו קאנגרעגיישאן", המשך אויף קובאנער ערד, האוואנא 1951, עמ' 5-7.
- ³ UHC, Minutes, 5.8.1906; 19.8.1906.
- ⁴ The United Hebrew Congregation of Cuba (Congregación de los Hebreos

- Unidos de Cuba), Reglamento de la Congregación, Gobierno de la Republica de Cuba, Negociado de Orden Publico. ארכיון עדת ישראל.
- 5 .Decreto 290, 15.6.1907, Gaceta Oficial 16.3.1907, NA/M862/353
- 6 העתק באישור נוטריוני של שטר המכירה המקורי מ-21.3.1907, ארכיון עדת ישראל.
- 7 UHC Minutes, 24.10.1907; 7.10.1907; 14.9.1908
- 8 עדות בנסיניור, עמ' 9.
- 9 עדות בנסיניור, עמ' 11-14; ראן, יידן אין קובא, עמ' 427; מכתבי שמואל אמן (Amon), ארכיון בית הקהילה היהודית, האואנה.
- 10 Unión Israelita Chevet Ahim, Estatutos Generales, Habana 1918, Art. 23-24, 2-3, אוסף סנדר קפלן, מיאמי [להלן: Chevet Ahim, Estatutos 1918].
- 11 .Chevet Ahim, Estatutos 1918, art. 4, 25
- 12 Reglamento de la Sección "Bicur Holim Chevet Ahim", Chevet Ahim
- 13 Estatutos 1918: ק. הערשזאן, "אונזערע אינסטיטוציעס", האואנער לעבן אלמאנאק 1943, עמ' 229 [להלן: הערשזאן, הל"א 1943]: Caja de la Sociedad de Damas Israelitas La Buena Voluntad, ארכיון בית הקהילה היהודית.
- 14 UHC Minutes, 26.12.1912; 19.7.1913; 28.5.1915; 9.6.1915
- 15 UHC Minutes, 27.6.1915; 11.7.1915; 18.11.1915
- 16 UHC Minutes, 11.4.1922
- 17 Weinberger (ויינברגר השתתף בישיבת הייסוד של YMHA והיה חבר הוועד המנהל); בליס, פארצייכענונגען, 27.12.1935, עמ' 8; האכשטיין, הל"א 1943, עמ' 83-75; החוזר הראשון של הארגון: Asociación de jóvenes hebreos de Cuba - Young Men's Hebrew Association of Cuba שמור בארכיון בית הקהילה היהודית.
- 18 Sapir, The Jewish Community, pp. 18-16; האכשטיין, זכרונות, הל"ל, 1.2.1935, עמ' 10; Weinfeld, EJC, p. 255
- 19 בליס, פארצייכענונגען, הל"ל, 27.12.1935, עמ' 8; האכשטיין, זכרונות, הל"ל, 1.2.35, עמ' 10; Sapir, The Jewish Community, p. 17
- 20 יהושע האכשטיין, "דוד בליס, פיאנער אין דער אידישער לאטיין אמעריקע" הל"א 1947-48, עמ' 78-92. Sapir, The Jewish Community, p. 18
- 21 Sapir, The Jewish Community, p. 20, מביא אסמכתא ממאמרו של בליס (Los Chuetas Modernos) שהופיע ב-Bohemia, ב-1.10.1918; ר' גס: האכשטיין, זכרונות, הל"ל, 21.12.1934, עמ' 10; 4.1.1935, עמ' 10-11; האכשטיין, הל"א 1943, עמ' 77-76
- 22 בליס, המשך אויף קובאנער ערד, עמ' 6.
- 23 לא היה באפשרותי לבדוק את המאמרים ב-El Dia, ונאלצתי להסתמך על המובאות של Sapir, The Jewish Community, p. 18ff וכן על זכרונותיו של האכשטיין, הל"ל, 8.2.1935, עמ' 10.

- 23 בליס, פארצייכענונגען, ה"ל, 2.2.1936, עמ' 8; Sapir, The Jewish Community, p. 17; Israel, 8.8.1918 p. 817; 82-81 עמ' 82-81; 24 Sapir, The Jewish Community, pp. 21-20; ספיר מציין כי החומר הנוגע לפרשת ההכרה של הסנט הקובני נאסף על ידי Dr. R. Alt, שבדק את הפרטיכלים של ישיבות הסנט וכן את העתונות הקובנית של התקופה.
- 25 The Zionist Bulletin, no. 1, July 1919, p. 8; Sapir, The Jewish Community, p. 21
- 26 Margalit Bejarano, "Antisemitism in Cuba under Democratic Military and Revolutionary Regimes 1944-63", Patterns of Prejudice, Vol. 24, no. 1, 1990, pp. 33-34
- 27 בליס, פארצייכענונגען, 17.1.1936, עמ' 12; מכתב שמואל אמוץ, 8.11.1918, ארכיון בית הקהילה היהודית.
- 28 Sapir, The Jewish Community, p. 84; בליס, פארצייכענונגען, 27.12.1935, עמ' 25; אויפגאנג, 25.11.1927, עמ' 1.
- 29 UHC minutes, 10.2.1921
- 30 A. Masbir, "Cartas de Cuba", Israel, 20.5.1921, p. 9; Memorandum of Jewish Immigration into Cuba, 29.11.1921, JDC/181
- 31 Joseph Marcus, "Is Cuba a Prproper Place for Jewish Immigrants?", 27.8.1921; idem, "Jewish Immigration to Cuba and the HIAS, 21.11.1921", JDC/183
- 32 ממרקוס לזולצברגר, 14.12.1921; מא. קייטס לאחים פובליקר, 16.12.1921, JDC/181
- 33 מיוסף שטיינברג לא. לוקאס, 10.1.1922, JDC/181; Joseph Marcus, "Jewish Immigration to Cuba and the HIAS", 21.11.1921, JDC/183; Sapir, The Jewish Community, p. 59; p. 89 footnote 1
- 34 Joseph Marcus, "Jewish Immigration to Cuba and the HIAS 21.11.1921" JDC/183; מא. מולדוין לל. קמייקי (Kamaiky), 11.2.1922; Dr. J. Shohan, Final Report on Refugee Work in Havana, 16.6.1922 JDC/181 [להלן: Shohan, Final Report 1922]
- 35 מדוד בליס ללואיס מרשאל, 9.1.1922; משטיינברג ללוקאס, 10.1.1922, JDC/181; פיאדאר וואלבע, "צוועלף יאר אידישע עמיגראציע", אויפגאנג, אויגוסט-סעפטעמבער 1934, עמ' 36-38 [להלן: וואלבע, אויפגאנג 1934]; נדפס גם בהמשך אויף קובאנער ערד, האוואנא 1951, עמ' 10.
- 36 Shohan, Final Report 1922
- 37 מא. לוקאס לשוהאן, 9.1.1922, JDC/181; Wishnitzer, To Dwell in Safety, pp. 101, 104-105; ב. סאפיר, דזשואיש קאמיטי פאר קובא און איר בייטראג צו דעם אידישן געמיינדע לעבן אין קובא", האוואנער לעבן אלמאנאק 1944, עמ' 67

- [להלן: הל"א 1944]; Sapir, The Jewish Community, p. 60
- ³⁸ משהאן ל-JDC, 14.2.1922, JDC/181
- ³⁹ משהאן ל-JDC, 26.1.1922, JDC/181; Shohan, Final Report 1922
- ⁴⁰ מ.י. שטיינברג לא. לוקאס, 10.1.1922; משטיינברג ומולדווין לשהאן, 28.2.1922; Centro Maccabeo, Activities Report, 30.4.1922, 31.8.1922
- JDC/181; Israel, ז' באייר תרפ"ב; Sapir, The Jewish Community, p. 60; רישום הארגונים בספרי הפרובינציה מפורטים במסמך ה-Negociado de Asociaciones מיום 17.11.1934, ארכיון בית הקהילה היהודית; עדות של יהודי ממזרח אירופה על העזרה שקיבל מה"סנטרו מקבאו" מצויה אצל: בן ציון דיזיק, "זכרונות פון 29 יאר צוריק", דער גרונטשטיין, האוואנא תשי"א, עמ' 78-81 [להלן: דיזיק].
- ⁴¹ Viteles Report, p. 12; Razovsky Report 31.5.1924
- ⁴² UHC, inutes, 22.1.1923 (מצוטט גם במסמך ה-Negociado de Asociaciones, ארכיון בית הקהילה היהודית).
- ⁴³ UHC Minutes, 23.5.1923; 1.7.1923; בליס, פארצייכנונגען, 29.5.1936, עמ' 8; UHC, Golden Anniversary, p. 12
- ⁴⁴ United Hebrew Congregation - Centro Macabeo, 29.4.1924, Resolution JDC/181
- ⁴⁵ UHC Minutes, 23.9.1923
- ⁴⁶ UHC Minutes, 14.9.1922; 25.9.1922; 17.1.1923; JC, 28.9.1923, p.15
- ⁴⁷ Ezra, Minutes, 15.9.1924, ארכיון עדת ישראל; עדות שפירא, עמ' 6
- ⁴⁸ ב. באטיניק, "שמחת תורה אין די שולען פון האוואנא", פארווערטס, 7.12.1927, עמ' 14; Jewish Chronicle, October, 6, 1933, p. 22:1-2; עדות לסקר, עמ' 8, 17
- ⁴⁹ עדויות קבוצת מסנטיאגו דה קובה, עמ' 9-10; מאיא (קמגואיי), עמ' 10-11; דנון (Samuel y Victoria Danon) מיאמי, יוני 1984, מי"ז עמ' 8-9 (פינר דל ריו), פינס, עמ' 5 (סנטה קלרה).
- ⁵⁰ עדויות קבוצת סנטיאגו, עמ' 12; ברוקאס, חלק ב', עמ' 1-2
- ⁵¹ עדויות פינס, עמ' 15-16; בנסיניור, עמ' 20-21; מאיא, עמ' 11; ברוקאס, עמ' 24-26; פארווערטס, 7.12.1927, עמ' 6
- ⁵² Chevet Ahim, Memoria Annual 1924, pp. 8-9, 13-14; Sapir, The Jewish Community, p. 44
- ⁵³ בין המורים לעברית יש לציין את יוסף (חוסה) כהן, חניך בצלאל בירושלים ואת יוסף פינטו, יליד ארץ ישראל; לפי עדותו של דוד אילן יוסף ורחמים כהן היו ירושלמים שתמכו בז'בוטינסקי בפרעות תרפ"א; עדות דוד אילן, בית זרע מאי 1983, מי"ז עמ' 13

ד.2. השפעת הסיוע של יהודי ארה"ב על המבנה הארגוני של יהודי קובה

המוטיבציה הראשונה להקמתם של ארגונים על ידי יהודים ממזרח אירופה בקובה היתה הצורך לספק את הצרכים החברתיים והתרבותיים שלהם, על מנת להקל על רגשות הבדידות שהיו כרוכות בשהות הכפויה באי הטרופי, קרובים אך רחוקים ממחוז חפצם בארה"ב. קיומן של שתי קהילות יהודיות שקדמו להם, העניק ליהודים אלה - שלא ביקשו להכות בקובה שורשים - מסגרות שבאמצעותן יכלו לספק את הצרכים הבסיסיים בתחומי הדת והסעד: UHC העמידה לרשותם את בית העלמין היהודי, ואילו הספרדים איפשרו להם להשתמש בשרותיהם הדתיים כמילה ושחיטה כשרה, הזמינו אותם להתפלל בבתי הכנסת הקטנים שבערי הפנים והעמידו לרשותם את בית הכנסת שברחוב אינקיסידור (בהאואנה הישנה) לעריכת מניין שני בנוסח אשכנזי¹. הפעילות הפילנתרופית של הקהילה היהודית-אמריקנית המקומית והסיוע של הג'וינט ושל היאס - במיוחד מ-1924 ואילך - תרמו בצורה משמעותית לפתרון בעיות הסעד של המהגרים הללו, אם כי לטווח ארוך, החלישו את המוטיבציה שלהם להתמודד בעצמם עם בעיותיהם.

(א) פעולות תרבות ו"סנטרו הבראו"

ניצני ההתארגנות האשכנזית בקובה הבשילו במפגשים ספונטניים בפארק המרכזי של האואנה, שבהם ביקשו המהגרים להקל את מצוקת ההמתנה בקובה בפעילות תרבותית. קבוצה ראשונה, בשם "יידישע קולטור גרופע" נוסדה ככל הנראה כבר ב-1921, אולם היא התפרקה מאחר וחבריה היגרו לארה"ב. בשלהי 1923 קמה להקת תאטרון חובבים באידיש, שהופיעה בקביעות במשך מספר חודשים וזכתה לפופולריות רבה². ה"אידישער קולטור צענטער" - הנזכר בהסטוריוגרפיה היהודית-קובנית בשמו הספרדי "סנטרו הבראו" (Centro Hebreo) - נוסד בערך באפריל 1924, במטרה לסייע למהגרים להתאקלם בקובה על ידי לימוד השפה הספרדית ו"להמשיך את התפתחותם הרוחנית" באמצעות פעולות תרבות³. מספר החברים ב"סנטרו הבראו" הגיע ל-300, מתוכם כ-100 שלמו מס חבר בסך 50 סנט לחודש⁴. חברי ה"סנטרו הבראו" פתחו מועדון ברחוב קובה 85, שם קיימו שעורי ערב בספרדית - שבהם השתתפו כ-200 תלמידים, פתחו ספרייה וחדר עיון וארגנו משפטים ספרותיים, ערבי שאלות ותשובות (שנקראו "קעסטל אווונט" = ערב קופסא, עקב השימוש בקופסאות לאיסוף שאלות הקהל שהופנו לצוות משיבים), וכן הצגות וקונצרטים⁵.

הקבוצה הדומיננטית בתוך ה"סנטרו הבראו" היתה מורכבת מן המהגרים ה"וותיקים" יחסית, יזמים קטנים בתחום המסחר והתעשייה שהחלו לגבש לעצמם מעמד של "בעלי בתים" בקרב יוצאי מזרח אירופה, וביקשו להפוך לבעלי הדעה בזכות תרומותיהם למימון פעולות הארגון⁶. המהגרים החדשים יותר, שרובם מצאו תעסוקה בסדנאות ההלבשה וההנעלה כפועלים, ייצגו את האופוזיציה הרדיקלית. בראשם עמדה קבוצה קטנה אך מיליטנטית, שהשתייכה לתנועה הקומוניסטית וניהלה מערכה נגד השתלטותם של "האלמנטים הזעיר בורגניים" על ה"סנטרו הבראו"⁷.

לאחר כשנה של פעילות אינטנסיבית חל פילוג ב"סנטרו הבראו" בין ה"ימין" וה"שמאל". לפי הגרסא המופיעה במחקרו של בוריס ספיר, באפריל 1925 בחרו חברי ה"סנטרו הבראו" בהנהלה מתונה בראשות דוד בליס ופיודור ואלבה (Fiodor Valbe); חודשיים לאחר מכן הארגון עבר לבניין מרווח יותר, ברחוב סולואטה (Zulueta) מספר 37, תמורת שכר דירה של \$400 לחודש. עם המעבר לבנין החדש בליס נעל את חדרי הארגון בפני הקבוצה השמאלנית, במטרה למנוע את השתלטותם של "הרדיקלים" על הארגון⁸. הקבוצה "המתונה", לפי גרסתו של ספיר, הקימה את ה"אידישער צענטער" (Centro Israelita de Cuba), כהמשך ישיר של ה"סנטרו הבראו", ואילו ל"שמאלנים" נדרשו חודשים אחדים עד שהצליחו לגייס את ההון הדרוש לייסוד מועדון משלהם (על ההתארגנות הקומוניסטית ר' פרק ד.3 להלן).

ספיר איננו מבהיר כיצד מימנו ראשי ה"סנטרו הבראו" את שכר הדירה, שעלה בהרבה על הכנסותיהם השוטפות. הפרשנות שלו חסרה מרכיב חשוב: מאחורי פירוקו של המרכז היהודי הראשון והקמתו של מרכז חדש ללא יסודות רדיקליים עמד ולטר מונטסר (Walter Montser), שליח היאס ומועצת הנשים היהודיות (שעל פעילותו בקרב יהודי קובה נעמוד בסעיף ב' להלן). מונטסר ביקש לעודד את המהגרים החדשים לקחת על עצמם את האחריות לניהול חייהם הארגוניים, אולם סבר שיש להנחות אותם בבחירת המנהיגות: "יהיה צורך להשתמש ביד חזקה אך דיפלומטית, ולשמור על ריסון הדוק של האלמנטים השונים ב"סנטרו הבראו", מכיון שבלתי אפשרי להיות בטוחים שההנהלה הנוכחית הקונסרבטיבית של הארגון לא תודח בכל רגע על ידי קבוצה בעלת נטיות קומוניסטיות שאין לה תוכניות ממשיות משלה, אך מתנגדת לכל מה שמריח מחוק, סדר וסמכות"⁸. סילוקם של השמאלנים נועד להכשיר את הקרקע לשיתוף פעולה בין ה"סנטרו הבראו" לבין נציגי יהדות ארה"ב. ב-1 בספטמבר 1925, התכנסה אסיפת הייסוד של ה"אידישער צענטער", שירש מן ה"סנטרו הבראו" את הבניין ברחוב סולואטה 37; בנובמבר הוחל במו"מ על איחוד פורמלי של ה"אידישער צענטער" עם "הוועד היהודי למען קובה"¹⁰.

(ב) מן "הוועד היהודי למען קובה" (JCC) עד ה"אידישער צענטער"

באפריל 1924 הגיעו לקובה שתי נציגות של מועצת הנשים היהודיות (National Council of Jewish Women) - ססיליה רזובסקי (Cecilia Razovsky) וורה שימברג (Vera Shimberg) - במטרה לחקור את מצבם של הפליטים היהודיים בקובה, שלפי ידיעות שהגיעו לניו יורק נמצאו במצב חמור ביותר¹¹. הדו"ח שלהן שימש יסוד לפעילות סעד מאורגנת של יהודי ארה"ב בקובה. היאס התחייב להקצות \$1,500 לחודש ו"מועצת הנשים היהודיות" עוד \$200; ביולי 1924 הגיע לקובה ולטר מונטסר, על מנת לארגן את פעולות הסיוע למהגרים¹².

באחד משדריו הראשונים ביקש מונטסר ממשרד היאס בניו יורק למצוא בדחיפות מקורות מימון לרפטריאציה של הפליטים, כי "המצב נעשה גרוע מיום ליום". עד

אוקטובר 1924 הוקצו 22% מהוצאות הסעד של יהודי ארה"ב בהאואנה לכיסוי הוצאות הנסיעה לאירופה של פליטים שלא הצליחו להתאקלם בקובה¹³. אולם תוך חודשים ספורים נתברר כי לא ניתן לפתור את בעיית המהגרים, שחלקם היו חייבי גיוס בארצות מוצאם, באמצעות חזרה לארצות שמהן נמלטו, ומונטסר החליט להגביל את הרפטריאציה רק למקרים של חוסר הסתגלות קשה במיוחד, בהנחה שבהעדר תמיכה להמשך הנדודים, המהגרים יעשו את המאמץ להתאקלם בקובה¹⁴.

חוק המכסה של 1924 הביא להחמרה ניכרת במצבם של אלפי מהגרים יהודיים שהמתינו לאשרות כניסה לארה"ב בנמלי המוצא באירופה. ארגוני הסעד היהודיים בארה"ב הקימו את "ועד החרום לפליטים" (Emergency Refugee Committee), בראשות לואי מרשאל וסטיפן וייז, שאחד מתפקידיו היה למצוא מקומות הגירה אלטרנטיביים. לשם כך נשלח לקובה הארי ויטלס (Harry Viteles), על מנת לחקור את מצבם של המהגרים ואת אפשרויות הקליטה. ויטלס שהה בקובה מן ה-13 בינואר עד ה-8 בפברואר 1925, והדו"ח שהכין שימש יסוד להקמת "ועד יהודי למען קובה" (Jewish Committee for Cuba; להלן: JCC), בסניף של "ועד החירום לפליטים"¹⁵.

בנבדל מעמדת הג'וינט בתקופה שבין 1921 ל-1924, לפיה הפתרון היחיד למצוקת המהגרים שנקלעו לקובה היתה המעבר לארה"ב, מדיניות ה-JCC התבססה על ההכרה ששערי היציאה מקובה לארה"ב ננעלו סופית, ולפיכך יש לחתור להפיכת קובה מתחנת ביניים בדרך לארה"ב לישוב יהודי בר קיימא. לשם כך היה צורך לשנות את גישתם הפסיכולוגית של המהגרים כלפי קובה; לדברי מוריס לואיס, שניהל את משרד ה-JCC בהאואנה (מאפריל 1925 עד נובמבר 1927): "היה הכרח לעזור להם להכות שורשים בתוך הסביבה החדשה, בדרך כלל בניגוד לרצונם, כך שייגמלו בהדרגה מחזיון התעתועים המרוחק מהם רק 90 מילין"¹⁶.

"ועד החירום לפליטים" העמיד לרשות ה-JCC סכום של \$100,000 לתקופה של 18 חודשים; ביחד עם תרומות היאס ו"מועצת הנשים היהודיות" הגיע הסכום לקרוב ל-\$140,000¹⁷. במשך שלוש שנות פעילותו בקובה, ריכז ה-JCC את כל הפעולות הקשורות בהגירה - כייצוג היהודים בפני שלטונות ההגירה הקובניים ועם גורמים קונסולריים שונים, בעיקר עם הקונסוליה של ארה"ב. בתחום הסעד הוא קיים התכתבות עניפה עם קרובי משפחה ועם סוכנויות סעד בארה"ב; ב-1925 הסתכמה תמיכת הקרובים בארה"ב בכ-\$10,000 לחודש¹⁸. משרד ה-JCC ביקש לבסס את פעילותו על שיקום כלכלי של המהגרים ולא על חלוקת נדבות, ולכן היקצה את רוב משאבי הסעד להלוואות שנועדו לאפשר למהגרים להגיע לעצמאות כלכלית. ה-JCC העדיף להשאיר את הטיפול במשפחות נצרכות בידי אגודת הנשים "עזרה", אך סייע לממן את תקציבו¹⁹.

אנשי ה-JCC ראו את עצמם כמופקדים לא רק על רווחתם האישית של המהגרים שהגיעו לקובה, אלא גם על פיתוח תשתית לשרותים קהילתיים. מטרתם היתה להקים בקובה ישוב יהודי שיוכל לשאת את עצמו, ולא יהיה תלוי בתרומותיהם לאורך ימים. הם סברו כי הדרך הטובה ביותר לביצוע מטרהם תהיה באמצעות מנגנון ריכוזי ויעיל, שיוקם במימון ובתכנון אמריקניים אולם ינוהל בידי יהודי קובה בעצמם. בשלב ראשון

ניסו נציגי ה-JCC לשתף פעולה עם המנהיגות הפילנתרופית שהתגבשה בשנים 1921 עד 1923 סביב ה-UHC - Centro Macabeo, אולם עד מהרה נתגלעו חיכוכים בין פקידי ה-JCC לבין הקהילה האמריקנית המקומית, שמשכה את ידה מהמשך העבודה למען הפליטים²⁰. אנשי ה-JCC, שמתחו ביקורת על גישתם הפילנתרופית ופטרונותם המתנשאת של ה"אמריקנים", העדיפו לשתף פעולה עם ה"אידישער צענטער", שרוב חבריו היו מהגרים ממזרח אירופה.

המו"מ למיזוג ה-JCC עם ה"אידישער צענטער" החל ב-28 בנובמבר 1925; הארגון הניו יורקי היתנה את האיחוד בשמירת סמכותו העליונה של ה-JCC בניהול הכספים של הארגון, בהעמדת בניין ה"אידישער צענטער" לרשותם של כל הארגונים היהודיים בקובה ובחיוב כל מקבלי השירותים לשלם מסי-חבר ב"אידישער צענטער". האיחוד הושלם רשמית ב-4 במרץ 1926, בהצבעה של האסיפה הכללית של חברי ה"אידישער צענטער" בהאואנה²¹.

בין מרץ 1926 לנובמבר 1927 העביר ה-JCC בהדרגה את תפקידיו לידי ה"אידישער צענטער", והכשיר את כוח האדם המתאים לטיפול בבעיות ההגירה, ולניהול העזרה הסוציאלית. הקצבה החדשית של ה-JCC הועמדה על סכום של \$1,250 עד לנובמבר 1927, אך למעשה ה"אידישער צענטער" הוסיף לקבל תמיכה מארה"ב גם לאחר סגירת משרד ה-JCC בהאואנה, אף כי בהיקף מצומצם יותר²². מאזן בינים של ה"אידישער צענטער לאוגוסט 1927 מראה כי בצד 42% שהוקצו לצורכי אדמיניסטרציה ורכישת ציוד, שני סעיפי ההוצאה העיקריים היו 27% למחלקה הרפואית ו-19% להלוואות לשיקום עצמי²³.

השרותים הרפואיים הפכו לאחת הפונקציות המרכזיות של ה-JCC לאחר המיזוג עם ה"אידישער צענטער". לפי דו"ח ויטלס, שנכתב בראשית 1925, ראשי ה-JCC היו מודעים למגוון השרותים הרפואיים שהיו פתוחים בפני אוכלוסיית המהגרים בקובה, בחינם או תמורת תשלום זעיר, אולם המרפאה של ה-JCC באה למלא בעיקר את הפער בתקשורת בין המהגרים לרופאים. מרפאת ה-JCC, בתנאיה הפרימיטיביים, יכלה להעניק רק טיפול ראשוני, אולם היתה כתובת מוכרת ומהימנה לכל הבעיות הרפואיות, סיפקה למהגרים מתורגמנים ושימשה כמתווך בינם לבין שרותי הבריאות המקומיים²⁴.

לפי הדו"ח של מוריס לואיס, שנכתב במרץ 1927, המרפאה הפכה משרות זמני למהגרים לפונקציה החשובה ביותר של ה-JCC. אף כי לואיס נימק זאת בחוסר התאמה בין שרותי הרפואה הקובניים לבין הצרכים של האוכלוסייה היהודית, נראה כי הגורם העיקרי להתפתחות זו היה שאיפתו של ה-JCC להקים בקובה ארגון מרכזי רב-תכליתי, על פי דוגמת המרכזים הרגיונליים של המהגרים מספרד. בדו"ח שהכין על מצב יהודי קובה, תאר לואיס את האגודות הצנועות לעזרה הדדית שהפכו תוך 35 שנים לארגונים בעלי בנייני פאר ותקציבים עצומים המאגדים לפחות 1.5 מליון חברים הממלאים תפקיד מרכזי בחיים החברתיים והכלכליים במדינה: "כיום הם מספקים לחבריהם את שרותי הרפואה והאשפוז הטובים ביותר... הם מספקים לחבריהם את כל צורכיהם מהלידה ועד המיתה... היהודים שלנו צריכים להתאים עצמם לשיטה זו של פעילות כי היא חלק

מהמציאות שבה הם חיים"²⁵.

בנבדל מן המרכזים הרגיונליים של הספרדים, שהחברות בהם היתה מושתתת על עקרון ההדדיות, ה"אידישער צענטער" החל את דרכו כארגון פילנתרופי, אם כי הוא נועד להפוך לאחר תקופת ביניים לארגון על בסיס הדדי. לפי הדו"ח הכספי של הארגון לשנת 1928/29, ההכנסות ממסי חבר (שנעו סביב ה-\$600 לחודש), הוו כ-23% מכלל ההכנסות; 63% מן ההכנסות הגיעו מיהודי ארה"ב: 41% מן ה-JCC ו-22% מהיאס; שאר ההכנסות נבעו משרותים ומארועים חברתיים²⁶. החברות במרכזים הרגיונליים לצורך ביטוח בריאות היתה מותנית בתשלום חודשי של \$2, בעוד שה"אידישער צענטער" העניק שרותי בריאות חינם לאוכלוסייה הנצרכת שהשתייכה אליו. שרותים אלה התקיימו כל זמן שיהדות ארה"ב תמכה בהם. לאחר סגירת משרד ה-JCC בניו יורק ב-1932 ניסו ראשי ה"אידישער צענטער" לגייס חברים לארגון תמורת הבטחה לביטוח רפואי בתמורה למס של דולר לחודש, אולם הם לא יכלו לממש הבטחה זו, והמחלקה הרפואית של ה"אידישער צענטער" נסגרה באוקטובר 1932²⁷. יש לזכור כי במציאות הקובנת, שבה היה קיים היצע רחב של שרותים רפואיים במחירים זולים, לא היה צורך ממשי להקים מערכת רפואית מקבילה על ידי הציבור היהודי. למרכז היהודי לא היו האמצעים הכלכליים להתחרות במרכזים הרגיונליים המבוססים של הספרדים, שהיו פתוחים בפני כל האוכלוסייה הלבנה - כולל זו של המהגרים היהודיים. במאמר שנכתב במרץ 1934, חישב הכותב כי ה"אידישער צענטער" היה יכול לחסוך 1,500 לחודש, אילו דאג לבטח את חבריו במרכזים הרגיונליים, תמורת \$2 לאדם²⁸.

בדומה למחלקה הרפואית, ההלוואות ללא ריבית, שנועדו לאפשר למהגרים להתבסס

בעבודה, התפתחו בעיקר בתקופת כהונתו של מוריס לואיס, כאשר הכספים שהוקצו להלוואות לשיקום עצמי הגיעו ל-21.5% מכלל הוצאות ה-JCC לעומת 1.5% בתקופת מונטסר²⁹. הפיקוח על בעלי החוב של ה-JCC נתקל בקשיים מכיון שלארגון לא היו אמצעי לחץ על האוכלוסייה היהודית ומכיון שחלק מן הלווים היגרו לארה"ב בטרם השיבו את חובם. בספטמבר 1926 הקפיא לואיס את פעילותה של קופת האשראי בטענה שהעניקה הלוואות בסכומים גדולים מדי וללא פיקוח נאות לאילו מטרות הן נועדו; בתוך הקהילה היהודית קובנת הועלו האשמות כי ההלוואות ניתנו לאנשים שהיו "מקורבים לצלחת"³⁰. ב-1928 הודיע הוועד המנהל של האידישער צענטער ל-JCC בניו יורק כי הוא מושך את ידיו מאחריות לניהול קופת האשראי. כל הנסיונות שנעשו בין 1928 ל-1931 במגמה לגבות את ההלוואות נסתיימו בכשלון, ובהדרגה גברה ההכרה כי החובות אבודים: בדין וחשבון לשנת 1932 הודיעה הנהלת ה"אידישער צענטער" כי בידי הצבור נותרו למעלה מ-\$15,000 כספי הלוואות, אולם בשל המצב הכלכלי הקשה מוקפאת גביית החובות³¹.

"ויעד החירום לפליטים" היה נאמן להחלטתו לסגור את משרד ה-JCC בהאואנה בנובמבר 1927, על מנת להפסיק את מעורבותם של יהודי ארה"ב בענייניה של יהדות קובה ולהעמיד את הקהילה המקומית על רגליה. אולם, סגירת המשרד בהאואנה בנובמבר 1927 לא הביאה לסיומה של התלות בעזרת יהודי ארה"ב. המנהל האדמיניסטרטיבי של

ה"אידישער צענטער" - פיודור ואלבה - נותר כפוף למשרד ה-JCC בניו יורק, ששימש כמקום עליה לרגל לחברי הוועד המנהל³². אף כי הוועד נבחר רשמית באורח דמוקרטי על ידי האסיפה השנתית של ה"אידישער צענטער" כוחו והשפעתו היו תלויים בגיבוי הכספי שקיבל מניו יורק.

תלותו של האידישער צענטער בתמיכה האמריקנית עוררה רגשות אמביבלנטיים כלפיו - שאיפה להשתחרר מאפוטרופסותו ביחד עם רצון להנות מהכנסותיו. סגירת משרד ה-JCC והצמצום ההדרגתי של הקצבות שהגיעו מארה"ב החלישו את כוחו של הארגון הריכוזי וחיזקו את מגמת העצמאות של הארגונים שהתפצלו ממנו. אחת הדוגמאות לכך היא ה"פרוייען פאריין", שרוב חברותיו היו נשואות לחברי האידישער צענטער. ארגון הנשים היהודיות נוסד בספטמבר 1925 כמחלקה של ה"אידישער צענטער" (פרוייען סעקציע ביים אידישן צענטער)³³, אולם נראה שפעילותו היתה מוגבלת מכיון שה-JCC העדיף לתמוך ב"עזרה" - ארגון הסעד של נשי הקהילה האמריקנית. ביולי 1928 הקימו נשי הקהילה המזרח אירופית את ה"אידישער פרויען פאריין אין קובא" [להלן: "פרוייען פאריין"] כארגון פילנתרופי של נשים שמטרתו לסייע לחולים ולנצרכים, במיוחד לנשים וילדים ללא ראש משפחה. לארגון, שקבע את משכנו ברחוב Lamparilla מספר 86, נרשמו 100 חברות, והוא נתמך על ידי קצבה חודשית בסך \$75 מ"מועצת הנשים היהודיות" בארה"ב³⁴.

בראשית 1929 הקים ה"אידישער צענטער" את ה"מיידל און פרויען היים" במטרה לספק מסגרת מגוננת לנשים שהגיעו לקובה בגפן, אם מפני סרסורי זונות, ואם מפני חתנים מיועדים שנמצאו בלתי מתאימים, וכן לשמש מקלט לנשים שבעליהן סרבו לקבל אותן. המעון, שנוהל בידי חיים וולפה (Volpe), נחשב למוסד מהוגן שבו נערו בודדות התגוררו עד לנשואיהן³⁵. המעון לנשים ונערות, ברחוב Acosta מספר 23 נמצא בפקוח שלטונות ההגירה הקובניים, שהתירו לנשים שנמצאו בחסות ה"אידישער צענטער" להכנס לקובה ללא אפוטרופוסות של בן משפחה³⁶. בסוף 1930, עם הירידה במספר המהגרים והחרפת המצב הכלכלי בקובה, החליט הוועד המנהל של ה"אידישער צענטער" להפוך חלק מן ה"מיידל היים" ל"קינדער היים". ילדים לאמהות עובדות או למשפחות עניות קיבלו במעון מזון וטיפול במשך כל שעות היום; תפוסתו של המעון היתה כ-10 נשים ו-50 עד 60 ילד³⁷.

ביוני 1931 הפקידה הנהלת ה"אידישער צענטער" את ניהול המעונות לנשים ולילדים בידי ה"פרוייען פאריין", תוך התחייבות להשתתף במימון תקציבם השוטף ובמגמה להביא למיזוג בין שני הארגונים. אולם הנשים שמרו בקנאות על מעמדן העצמאי; אמנם המעונות נותרו באופן רשמי בבעלות האידישער צענטער, אך למעשה כל נושא הטיפול בנשים ובילדים חסרי מגן בתוך הסקטור המזרח אירופי עבר לידי הפרוייען פאריין³⁸; כך איבד האידישער צענטער את אחד התפקידים המרכזיים שיועדו לו על ידי ה-JCC.

מדיניות ה-JCC היתה לעודד את היוזמות הארגוניות של יהודי קובה, אולם לרכז את תמיכתם הכספית באפיק יחיד. אלא שהעזרה הראשונית לא הבטיחה את נאמנותם

של הארגונים לאורך ימים; כפי שנראה להלן, החסות שהעניקה ה-JCC באמצעות האידישער צענטער, עמדה בסתירה לשאיפתם של הארגונים להתפתח באופן עצמאי.

(ג) ההתאחדות הציונית

"ההתאחדות הציונית של קובה" (Unión Sionista de Cuba) נוסדה באוקטובר 1924; אף כי המייסדים השתייכו בארצות מוצאם למפלגות שונות, הם החליטו להקים "ההתאחדות הציונית" (ציוניסטישע פאראייניקונג) במטרה לאגד את כל הדוגלים באידאולוגיה הציונית, ונמנעו מפיצול מפלגתי בשל מספרם הקטן ולנוכח ההגירה לארה"ב שדלדלה ברציפות את שורותיהם³⁹.

לפי עדותו של ישראל לוסקי (Luski), שהיה אחד ממייסדי הארגון, התאספו בחול המועד פסח תרפ"ד (אפריל 1924) תשעה מהגרים ממזרח אירופה שביקשו להקים אגודה ציונית. מקום ההתוועדות שלהם היה במשרד של היאס ברחוב Cuba, ושם הם הקימו את "הסניף הקובני של ההסתדרות הציונית באמריקה" (Zionist Organization of America, Cuban Branch), לפי הצעתו של ולטר מונטסר, שסבר כי השתייכות להסתדרות הציונית בארה"ב תקל עליהם לקבל מידע וסיוע⁴⁰. לפי דו"ח ויטלס, מונטסר לא היה ציוני ולא היה מעוניין בפעילות הפוליטית של הקבוצה הציונית, אולם ראה בה את החלק המוכשר ביותר בישוב⁴¹.

בשנת 1925 עברה הקבוצה הציונית למשכן משלה, והתרכזת בפעילות בעלת אופי תרבותי - הרצאות, הקמת ספרייה וחדר עיון וארגון חוג דרמטי⁴². בראשית 1926 נערכה המגבית הציונית הראשונה בקובה, בעת ביקורו של שליח קרן היסוד, ד"ר אריאל בן-ציון. בן-ציון התרשם כי "ההסתדרות הציונית" הקטנה שהוקמה ב-1924 היתה מורכבת ממהגרים צעירים וחסרי נסיון, ש"מבחינה כספית הם לא שווים אף סנט אחד, ומבחינה מוסרית אין להם השפעה". הוא חשש כי ייצוגה הרשמי של ההסתדרות הציונית העולמית בידי קבוצה זו עלול לגרום נזק לעניין הציוני, ולפיכך הציע ל"חדשים... להעמיד את עצמם תחת המנהיגים הוותיקים, ולא לקחת את כל הסמכות לעצמם"⁴³.

בנבדל מאנשי ה-JCC, שצפו כי המנהיגות של הישוב בקובה עתידה לצמוח מתוך המהגרים ממזרח אירופה, והעדיפו אותם על פני אנשי ה-UHC, שליח קרן היסוד העריך כי הקהילה היהודית-אמריקנית הוותיקה היא המנהיגות האוטנטית של הישוב. הוא ביסס את ההתארגנות הציונית שהקים על אנשים בעלי מעמד כלכלי גבוה עם מהלכים בחברה הקובנית, וחיזר אחר תרומות של אישים שהיו מנותקים לגמרי מן החיים היהודיים. בן-ציון הכתיר את אדולפו קייטס, שעמד אז בראש ה-UHC, כ"נשיא ההסתדרות הציונית בקובה", מבלי שהוסמך לכך על ידי ההסתדרות הציונית המקומית או על ידי ההסתדרות הציונית בארה"ב - שהאגודה הקובנית היתה מסונפת אליה⁴⁴.

מבחינה כספית הוכתרה שליחותו של בן-ציון בהצלחה: הוא גייס בפועל תרומות בסך \$3,208, אף כי ההבטחות שניתנו לו הגיעו לכ-\$7,000. עם זאת יש לציין כי 55%

מן הסכום נתקבל מ-3 אנשים: אלכסנדר רוסיץ' שתרם \$1,000, והשותפים שכטר וצולר, מראשי הקהילה היהודית אמריקנית⁴⁵. התשתית הארגונית שהקים בן-ציון למען קרן היסוד היתה בגדר כשלון; מכתבים שנשלחו מן ההסתדרות הציונית בלונדון ובירושלים ליועד קרן היסוד נותרו ללא מענה. האגרונום עקיבא אטינגר שביקר בקובה בנובמבר 1928 גילה כי מיועד קרן היסוד שנוסד על ידי בן-ציון לא נותר זכר⁴⁶.

אריאל בן-ציון היה השליח הציוני הראשון שפעל בקרב היהודים הספרדיים באמריקה הלטינית, והקים רשת של אגודות ציוניות בשם "בני-קדם", שנועדו לקרב את הקהילות הספרדיות לתנועה הציונית⁴⁷. באוקטובר 1927 ביקר בקובה הרב שבתאי ג'אין (Djaen), שליח "הקונפדרציה העולמית של הקהילות הספרדיות". במגבית שערך בקרב הספרדים אסף הרב ג'אין תרומות בסך \$1,150, והקים פדרציות ספרדיות שהיו מסונפות למרכז ארגונו בירושלים⁴⁸. פדרציות אלה, בדומה ל"בני קדם", לא האריכו ימים. השפעת השליחים הספרדיים - הד"ר אריאל בן-ציון והרב שבתאי ג'אין - על הקהילה הספרדית בקובה, שכבר היתה בה מסורת ציונית, היתה פחותה מזו שהיתה להם בארגנטינה, שבה חלק ניכר מן הספרדים התודעו לראשונה באמצעותם עם התנועה הציונית. לדברי השליח עקיבא אטינגר, שסבב באמריקה הלטינית: "אלמנט ספרדי טוב כמו זה [שבקובה], לא מצאתי באף ארץ אחרת"⁴⁹. בנבדל מארגנטינה, שבה הציונות הספרדית צמחה מחוץ למסגרות הדתיות ובלא שתוף עם מסגרות ציוניות של אשכנזים, "שבת אחים" מילאה תפקיד חשוב בהתפתחותה של התנועה הציונית בקובה, תוך שתוף פעולה עם הצבור האשכנזי.

הברית בין הספרדים ל"התאחדות הציונית" נוצרה בעקבות פרישתה של הקבוצה הציונית מן ה"אידישער צענטער". "ההתאחדות הציונית" הצטרפה ל"אידישער צענטער" באוקטובר 1926, חודשים ספורים לאחר המיזוג עם ה-JCC, שנועד להפוך אותו למבנה-על שבמסגרתו יפעלו כל הארגונים היהודיים. מטרת הקבוצה הציונית היתה להשתחרר מן המעמסה הכספית של קיומה העצמאי, ולנסות להשפיע על עמדתו האידאולוגית של ה"אידישער צענטער"⁵⁰. מנהל ה-JCC והנהלת ה"אידישער צענטער" בראשות ואלבה, ניסו לכפות את מרותם על אנשי "ההתאחדות הציונית" ודרשו מהם דווח שוטף על כל פעולותיהם. משסירבו לחצו עליהם לעזוב את בניין ה"אידישער צענטער" ביולי 1927⁵¹; אחד מגורמי המשבר בין ה"אידישער צענטער" לציונים היה בית הספר "תאודור הרצל".

בית הספר "תאודור הרצל" הוקם על ידי שבת אחים" בשנת 1924 כבית ספר יומי לילדי הקהילה הספרדית. עם ההגירה הגדולה ממזרח אירופה נכנסו לבית הספר הספרדי גם ילדים אשכנזים, אולם ב-1926 הוא נקלע לקשיים כספיים שמנעו את המשך הפעלתו. ה-JCC התחייב להעניק לבית הספר קצבה של \$300 לחודש אך היתנה את תמיכתו בהרחבת מספר התלמידים ובהכנסת מהגרים ממזרח אירופה ליועד בית הספר⁵². בתוך "שבת אחים" נתגלעו חילוקי דעות בין התומכים בהמשך קיומו של בית ספר ספרדי לבין קבוצה שהעדיפה להבטיח את מקורות המימון של בית הספר על ידי קבלת תנאי ה-JCC. ידם של האחרונים גברה, ובראשית 1927 עבר בית הספר "תאודור הרצל" לבניין

ה"אידישער צענטער"⁵³. אלא ששינוי הבעלות על בית הספר גרר בעקבותיו שינויים באופי הלימודים היהודיים: הדגש מלימודי השפה העברית עבר ללימודי האידיש, וגברה השפעתם של חוגים לא ציוניים על תוכנית הלימודים; שמו של בית הספר הוסב מ"תאודור הרצל" ל"אידישע שול ביים אידישן צענטער"⁵⁴.

לאחר הפרישה מן ה"אידישער צענטער" התארגנה מחדש "ההתאחדות הציונית" של קובה, ומרכזה נקבע בבניין של קהילת "שבת אחים" ברחוב אינקיסידור 15. ההנהגה היתה משותפת לשתי העדות; הנשיא, אברהם קמיונר (Kamioner), היה מהגר ממזרח אירופה, אולם רוב חברי הוועד המנהל - ובראשם יוסף כהן, שניהל את ההתכתבות עם ההסתדרות הציונית בירושלים בשפה העברית - היו ספרדים. לפי עדותו של יוסף לוריא, כהן היה איש הקשר בין הציונים הליטאים, דוברי העברית, לבין הקהילה הספרדית; ב-1934 הוא עזב את קובה, לאחר שהתמנה כרב הקהילה הספרדית באטלנטה⁵⁵.

השפעתם של הספרדים התבטאה בעריכת ארועי תרבות בשפה הספרדית ובהדגשת התכנים היהודיים המסורתיים של הפעילות הציונית, וזאת על פי השקפת עולמם שגרסה כי קיימת זהות מלאה בין היהדות לבין הציונות. במרכז פעילותם של הספרדים עמד החינוך המסורתי, שאותו ראו כהגשמתו של האידאל הציוני; יוסף כהן כתב כי מטרת הציונות איננה רק איסוף תרומות, "אלא יצירה רוחנית כדי שהדור הבא יחיה באוירה יהודית"⁵⁶. אופיה הדתי-מיסטי של הציונות הספרדית משתקף במחזה "ציונות וגאולה" מאת מתילדה סלינאס דה רודריגז (Matilda Salinas de Rodríguez), שהוצג במסגרת פעולות הקרן הקיימת בהאואנה⁵⁷.

אחד מביטויי שיתוף הפעולה בין ספרדים לאשכנזים היה הקמתו של ועד משותף לכל הארגונים היהודיים בתגובה למאורעות תרפ"ט. הוועד שנקרא "הסתדרות עברית של קובה בעד ארץ ישראל" (Comisión Organizadora Hebrea de Cuba Pro Palestina) ארגן ב-3 בספטמבר 1929 אסיפת המונית בראשות הרב הספרדי גרשון מאיא והרב האשכנזי דוד רפלין (Rafalín) במטרה להביע את כאבם וזעמם של יהודי קובה לנוכח הפרעות ולערוך מגבית למען המשפחות שנפגעו⁵⁸.

גיבושה של "ההתאחדות הציונית" בחסות הקהילה הספרדית הרחיקה חלק מן הציבור האשכנזי שהיה קשור לתנועה הציונית בטרם ההגירה לקובה, וביקש לפעול במסגרת דוברת אידיש. ב-1932 העתיקה "ההתאחדות הציונית" את משכנה לבית ברחוב לוס (Luz) מס' 6, שלא היה מזוהה עם "שבת אחים", ומספר החברים עלה מ-130 ל-210⁵⁹. ב-1931 נעשה נסיון להקים מפלגה רביזיוניסטית, אך הוא לא זכה לכלל מימוש. גרעין של צעירים יהודיים, רובם מליטא, החליט לארגן תנועה חלוצית, במטרה לקיים פעילות בעלת תכנים אידאולוגיים ולהכשיר בני נוער יהודיים לעלייה. ב-1932 הוקמה תנועת "החלוץ" ושנה לאחר מכן נוסד "השומר הצעיר"⁶⁰.

נציגי השומר הצעיר והחלוץ פנו ללשכת הקרן הקיימת בירושלים, וביקשו שתעביר לידיהם את עבודת הקרן הקיימת, בשל דלות הישגיהם של הספרדים⁶¹. ועד הקרן הקיימת נוסד ב-1929, במטרה להפיץ את הקופסא הכחולה, ביחד עם חומר תעמולה

למען גאולת הארץ. הוועד, שנוהל בידי פעילים ספרדים, לא הצליח לעורר התלהבות בקרב הציבור, והסכומים שהושגו בעת הרקת הקופות לא עלו על עשרות מעטות של דולרים. הוועד זכה להצלחה מסויימת בשנת 1930, כשעמד בראשו ד"ר ויקטור אפשטיין, רב הקהילה היהודית-אמריקנית⁶². באותה תקופה הציעה לשכת קק"ל בניו יורק לספח את הוועד בהאואנה לתחום השיפוט שלה, אולם נענתה על ידי הלשכה בירושלים כי ליהודי קובה חשוב הקשר הישיר עם ארץ ישראל⁶³.

קובה של שנות השלושים המוקדמות לא היתה מקום מתאים לעריכת מגביות; לעומת זאת היה בה פוטנציאל של עולים שלא יכלו לממש את רצונם בשל ההגבלות שהטילה ממשלת בריטניה על העליה. ספרדים אחדים ביקשו לעלות לארץ ישראל מסיבות אידאולוגיות; הבולט ביניהם היה אהרון אלבווקר, סוחר מצליח שחיסל את עסקיו בהאואנה ועלה לארץ עם בני משפחתו⁶⁴. אולם רוב המועמדים לעליה היו יהודים ממזרח אירופה, שמניעיהם היו שילוב של אידאולוגיה ציונית עם קשיים כלכליים בקובה. פעילי ההתאחדות הציונית התלוננו כי חלק מחברי "החלוץ" הצטרפו לתנועה רק במטרה לקבל סרטיפיקט⁶⁵. מטרתו המוצהרת של "החלוץ" היתה להכשיר את חבריו לעלות לארץ ישראל, אם כי, בסופו של דבר, "חלק גדול מן החלוצים לא נסעו לישראל אלא לארה"ב"⁶⁶.

התרחקות מן המטרות האידאולוגיות ניכרה גם בתנועת "השומר הצעיר", שמנתה בסוף 1933 כ-100 חניכים⁶⁷. שני המנהיגים הבולטים של תנועת "השומר הצעיר" בקובה - דוד אולינסקי (אילן) ומרדכי בריל - עלו לארץ ב-1934, וההדרכה בתנועה הופקדה בידי אנשים שלא היו מעורים בתכנים הרעיוניים של התנועה השומרית⁶⁸. התנועה, שזכתה בתמיכתם של ההורים ה"בורגניים" של האידישער צענטער וההתאחדות הציונית, הפכה לתנועת נוער שמטרתה העיקרית להרחיק את הילדים היהודיים מהשפעת הרחוב הקובני ולשמש כמחסום בפני התבוללות: "השומר הצעיר הרבה שנים לא היה תנועה אידאולוגית. הוא היה תחת השם של השומר הצעיר... [למעשה] הם היו סקאוטים (=צופים) יהודיים"⁶⁹.

כל חברי "החלוץ" ו"השומר הצעיר" היו אשכנזים ופעילותם התנהלה באידיש. בשביל הנוער הספרדי הוקמה ב-1933 אגודת "מכבי", שמנתה בעת הקמתה כ-40 חניכים ועסקה בעיקר בספורט⁷⁰. ארגוני הנוער הציוניים, בדומה לוועד הקרן הקיימת, נחשבו כ"סקציות" בתוך "ההתאחדות הציונית", שהיתה ארגון-גג לכל ההתאגדויות הציוניות. במחצית הראשונה של שנות ה-30 עלה בהדרגה משקלם של האשכנזים בין חברי הוועד המנהל, והפעילות של הספרדים פחתה, אם כי לא נעלמה.

(ד) ההתארגנות הדתית

ראשוני המהגרים ממזרח אירופה השתמשו בשירותים הדתיים שסופקו על ידי שתי הקהילות היהודיות שקדמו להם בקובה. ה-UHC קיים רק את תפילות הימים הנוראים, ובית הכנסת היחיד בהאונה נוהל על ידי הקהילה הספרדית. לפי הדו"ח של ססיליה

רזובסקי: "היהודים האשכנזים משתתפים בתפילות אך אינם מרגישים בבית. רב הממתיין לתורו במכסה ניהל את תפילות החג [פסח] בחדר-שינה. במשך חג הפסח צעירים רבים ניסו להצטופף בבית הכנסת [הספרדי], כה רבה תשוקתם לאיזה שהוא קשר רוחני"⁷¹. בית הכנסת האשכנזי הראשון, יחד עם תלמוד תורה קטן, נפתח במשרד היאס בתקופת כהונתו של מונטסר, אולם הארי ויטלס המליץ להפוך את בית הכנסת למוסד עצמאי שלא יפתח תלות בתמיכת יהודי ארה"ב. ב-25 ביולי 1925 נוסד הארגון "עדת ישראל", שהקים בית כנסת בבית שכור ברחוב האואנה 168, שאותו מימן באמצעות תמיכה מן ה-JCC⁷².

בדצמבר 1926 הזמינה הנהלת ה"אידישער צענטער" את ראשי "עדת ישראל" לדיון על איחוד בין שני הארגונים. לא ברור מה היה הרקע לכשלון המו"מ, אולם בראשית 1927 החליטה הנהלת ה-JCC ש"עדת ישראל" יכולה "לקיים חיים דתיים ללא סיוע" והפסיקה את התמיכה הכספית בארגון⁷³. ייתכן כי "עדת ישראל" הוסיפה לקבל תמיכה מיהודי ארה"ב שלא באמצעות ה-JCC; פיודור ואלבה, ששימש כמנהל אדמיניסטרטיבי של ה"אידישער צענטער" דווח למשרד ה-JCC בניו יורק כי "עדת ישראל, החושבת שבאמריקה הכסף מתגלגל ברחובות, החלה במגבית של \$100,000 לבניית בית כנסת, כמובן בהנחה שיהודי אמריקה ישלמו"⁷⁴.

הרב הראשון של "עדת ישראל" היה הרב צבי קפלן, שהגיע מפולין בראשית 1929 והיה ידוע כבעל השכלה תורנית רחבה. הרב קפלן קנה לעצמו חוג של אוהדים, אולם על רקע סכסוך כספי בינו לבין עסקני "עדת ישראל" פרשו הרב וחסידיו מ"עדת ישראל" והקימו ארגון דתי שני בשם "כנסת ישראל", שתפקידו העיקרי היה לקיים בית כנסת שבו יוכל לכהן הרב קפלן⁷⁵.

בספטמבר 1929 חנכה "עדת ישראל" את הבניין ברחוב חסוס מריה 29 והושיבה על כס הרבנות את הרב דוד רפלין, לימים רב קהילת "נדחי ישראל" במכסיקו⁷⁶. מלחמת מודעות בין בעלי אטליזים לבשר כשר ובין "עדת ישראל" ל"כנסת ישראל" העלתה האשמות (הזוכות לאישור בתעוד בעל פה) לפיהן לרב רפלין לא היתה תעודת סמיכות לרבנות; ואילו הרב קפלן, על אף למדנותו המופלגת, פסק בניגוד להלכה למען בצע כסף (כגון בקידושי גברים שהותירו נשים עגונות באירופה או בהכשרת בשר טרף)⁷⁷. בינואר 1933 קיבל הרב רפלין אשרה לארה"ב; הרב קפלן פרסם גילוי דעת שבו טען כי הוא הרב היחיד בהאואנה ודרש להפנות אליו את כל הבעיות החלכיות⁷⁸. יהודי מזרח אירופה לא הקימו ארגון קהילתי שדרש ממקבלי השרותים הדתיים להשתייך אליו, ומנהיגותו של הרב קפלן היתה מוגבלת לקהל חסידיו ב"כנסת ישראל". ספרי רישום הנישואין בשני הארגונים של יוצאי מזרח אירופה מראים כי חלק ניכר מן הקדושין בעדת ישראל נערכו על ידי נשיא הארגון, מאיר ליסוביץ (Lisowicz), ומיעוטם על ידי הרבנים רפלין וקפלן; בכנסת ישראל מסדר הקדושין היחיד היה הרב קפלן, ואילו ב"בית ישראל", רוב הקידושין שסידר הרב מאיר לסקר היו לזוגות שמחוץ לקהילה האמריקנית - אשכנזים וספרדים - שהעדיפו את הטקס בבית הכנסת הרפורמי⁷⁹.

שני הארגונים הדתיים של יוצאי מזרח אירופה, עדת ישראל וכנסת ישראל, מילאו פונקציות מקבילות - בית כנסת, פקוח על כשרות ומגבית שנתית ל"מעות חטים". הם נבדלו זה מזה בכך שלכנסת ישראל היה מנהיג רוחני (הרב קפלן כיהן כרב הארגון עד לפטירתו בדצמבר 1939), ואילו עדת ישראל העניק מבחר גדול יותר של שרותים דתיים, שכללו מקווה, תלמוד תורה וחברה קדישא⁸⁰.

המחלקה ל"חברה קדישא וחסד של אמת" הוקמה על ידי עדת ישראל ב-1925, והפכה ב-1934 לארגון אוטונומי. בדומה ל"ביקור חולים" של הקהילה הספרדית החברה קדישא האשכנזית טיפלה בכל ההיבטים ההלכתיים והכספיים של הקבורה אולם הבעלות על בית הקברות נותרה בידי הקהילה האמריקנית, ומידי פעם התגלעו ביניהם סכסוכים כספיים, בעיקר בשאלת האחראיות לקבורתם של יהודים עניים⁸¹. ב-1935 חתמה ה-UHC על הסכם עם שתי החברות קדישא - ביקור חולים וחסד של אמת - לפיו כל אחד מן הארגונים הללו קיבל מונופול על קבורת הצבור שהשתייך אליו: ה-UHC ויתרה על הזכות לטפל במישרין ביהודים שלא השתייכו לקהילתה, ואילו שתי החברות קדישא התחייבו לשאת בכל הוצאות הקבורה של הנפטרים העניים⁸². הסדר זה, שפטר את הקהילה היהודית אמריקנית מאחריות בתקופה שהמצב הכלכלי של הצבור היהודי הפך את הבעלות על בית הקברות לנטל, היה עתיד למנוע ממנה מקור הכנסות חשוב כשהמצב הכלכלי השתפר.

בדו"ח השנתי ל-1938/39 ביקש נשיא ה-UHC גוסטב קייטס (Kates) לבטל את ההסכם עם שתי החברות קדישא, מאחר שגילה כי במקרים מסויימים הן גבו ממשפחות הנפטרים סכומים גבוהים מאלה שהעבירו לידי ה-UHC⁸³.

המונופול על קבורת יוצאי מזרח אירופה לא היקנה לארגון "חברה קדישא וחסד של אמת" מעמד של כוח בקרב הציבור האשכנזי בהאואנה, שראה את קיומם של שרותי קבורה יהודיים כמובן מאליו, אולם לא ייחס להם חשיבות מרובה מכיון שמעולם לא נאלץ להתמודד עם מצב שבו לא היה קיים בית קברות יהודי. הארגון נוהל בידי קומץ של יהודים דתיים שראו את עצמם כשליחי מצווה למען כל הציבור: "עבודת מסירות הנפש של חברינו... [ה]נאלצים לעזוב את עסקיהם ומשפחתם כדי ללכת לטפל במתים, ביום ובלילה, כמו חיל בשדה הקרב"⁸⁴. בנבדל מן הקהילה האשכנזית של בואנוס איירס (AMIA - Asociación Mutual Israelita Argentina) או מ"נדחי ישראל" במכסיקו, שצמחו מתוך ארגוני חברה קדישא שהחזיקו בידיהם מונופול על קבורת הצבור האשכנזי, "חסד של אמת", שלא היה בעל הבית על בית הקברות, נותר גורם שולי בחיים הארגוניים בהאואנה⁸⁵.

בתוך הציבור הספרדי היה לחברה קדישא - "ביקור חולים" - תפקיד של גורם מאחד. הארגון הוקם ב-1918 כזרוע של הארגון הקהילתי "שבת אחים". בספטמבר 1931 קיבל ביקור חולים מעמד משפטי כארגון עצמאי. מספר החברים שהיו רשומים באותה שעה בארגון הגיע ל-50 בלבד, אולם חברי הוועד המנהל העריכו כי יהיה בכוחם לגייס את כלל הציבור הספרדי בהאואנה, שהיה מפולג בין שלושה ארגונים ומנה לפי הערכתם בין 500 ל-550 משפחות⁸⁶.

כפי שראינו בפרק ד.1, שבת אחים נוסד בשנת 1914 כארגון קהילתי של היהודים

הספרדיים, שנועד לספק את מכלול השרותים הדתיים והחברתיים לכל חבריו, ונחשב כארגון האם גם של היהודים בערי הפנים. בנובמבר 1926 פרשה קבוצה של חברים והקימה ארגון מתחרה בשם "אוניון הבראה" (Unión Hebrea de Cuba). הגורם לפילוג היה תוכנית לרפורמה מבנית, שעיקרה הפרדה בין בית הכנסת לשאר הפונקציות של הקהילה. העתונאי באטוניניק, שביקר בקובה ב-1927, קשר את הפילוג בפולמוס על הקמת בית קברות בקמגואיי בידי ארגון שהתמרד נגד פטרונותה של שבת אחים⁸⁷. מרקוס פיצי'ון, שהיה מיוזמי הפרישה משבת אחים, מתח ביקורת על המבנה הארגוני של הקהילה הספרדית, שהועתק מן הבית הישן, שבו "רוצים להיות בעלי הבית גם על הדת וגם על התחום החברתי". במאמר שפרסם ב-1935 הוא תאר את הקמת אוניון הבראה כנסיון של החלק "הליברלי והקונסטרוקטיבי" להביא להתחדשות בתוך הצבור הספרדי באמצעות ארגון בעל מגמה חברתית-תרבותית שהתמרד נגד ההנהגה הוותיקה⁸⁸. לאכזבתו של פיצי'ון, אוניון הבראה חזר על הטעות של שבת אחים, ובמקום להפריד בין הפונקציות הדתיות לחברתיות הקיים קהילה דתית שבמרכזו בית כנסת (ברחוב סן פדרו (San Pedro) מספר 24), עם הרב יצחק כהן כמנהיג דתי, ועם אגודת נשים (Seccion de Damas Hebreas), שמילאה פונקציות מקבילות לארגון "לה בואנה וולונטד" המסונף לשבת אחים⁸⁹.

בנוסף לשבת אחים ואוניון הבראה, שהוקמו בידי יוצאי תורכיה, נוסד הארגון "מגן דוד", שאיגד את יוצאי סוריה והתקיים לפחות עד שנת 1935. לפי עדותו של יוסף קרדי (Credi), שהגיע לקובה בשנת 1926, הקהילה החלבית בהאואנה מנתה 40 או 50 משפחות. הפעילות היחידה שלהם היתה סביב בית הכנסת (ברחוב לוס 20) שמילא גם פונקציה של מרכז חברתי. לאחר שרוב החלבים עזבו את קובה הצטרפו הנותרים לקהילת שבת אחים⁹⁰.

לארגון "ביקור חולים" לא היה משכן משלו, והוא קיים את ישיבותיו באוניון הבראה ובשבת אחים לסרוגין, וכך הפך למתווך שהביא לאיחוד בין שני הארגונים הקהילתיים. לאחר מו"מ שנמשך כשנה, הוחלט ב-1935 על הקמת ארגון מאוחד בשם "Union Hebrea Shevet Ahim" בראשות אברהם אלגזי (נשיא שבת אחים) ואלברטו מיטרני (נשיא אוניון הבראה), שקיימו ביניהם רוטציה על הנשיאות. במכתב משותף ליוסף כהן הם דווחו כי "טקסי הימים הנוראים נערכו בחגיגות ובהרמוניה בקומה העליונה שברחוב אינקיסידור 15, וכל חילוקי הדעות כבר נמחקו"⁹¹. במקום בית הכנסת שנסגר הם פתחו מועדון (Club Social) בשדרות פראדו (Prado) מספר 109, שהיה עתיד להפוך למוקד החיים החברתיים של הצבור הספרדי בהאואנה ולמקום המפגש העיקרי של הנוער הספרדי.

סכום

בפרק זה סקרנו את תהליך התגבשותם של הארגונים היהודיים בקובה בתקופת העזרה של ארגוני הסעד היהודיים בארה"ב בשנים 1924 עד 1932. באמצעות ה-JCC

ביקשו ארגונים אלה לסייע למהגרים היהודיים ממזרח אירופה להשתקע בקובה ולוותר על שאיפתם להגר לארה"ב.

הסיוע האמריקני השפיע גם על מערכת היחסים בין שלוש הקהילות היהודיות בקובה. קהילת UHC - Centro Macabeo, שמילאה תפקיד מרכזי בסיוע למהגרים בין 1921 ל-1924, הופקעה ממעמדה כארגון פילנתרופי וחזרה להיות ארגון דתי-חברתי של קבוצה מבוססת קטנה ומסוגרת. הקהילה הספרדית לא נמצאה על ידי נציגי יהדות ארה"ב כזכאית לסיוע, והתפתחותה הארגונית, שהביאה להתפלגות זמנית לשתי קהילות מקבילות, הושפעה אך במעט מפעולות ה-JCC. נסיונם של הספרדים לבסס את פעילותם בתחום החינוך על תמיכת ה-JCC גרם לאובדן שליטתם בבית הספר שהקימו; אולם פרישתם של הציונים מן ה"אידישער צענטער" - הארגון שבו התמקדה עזרת יהודי ארה"ב - איפשרה לחברי הקהילה הספרדית להשתלב בגיבושה של ההתארגנות הציונית.

הסיוע הכספי המסיבי והגיבוי האדמיניסטרטיבי של יהודי ארה"ב גרמו לצמיחתו המהירה של ה"אידישער צענטער" כארגון המרכזי בישוב. שאיפתם לתמוך ביהודי קובה על מנת שיעמדו לבד על רגליהם היתה בבחינת דבר והיפוכו; אף שנזהרו שלא להתערב בגלוי בתהליך הקמתה של המערכת הארגונית, הם דאגו לכוון אותה. מתוך הפקידות שמינו נוצרה מנהיגות שהיתה תלויה בחסדי מוסדות הסעד של יהדות ארה"ב והיתה מחוייבת לשמור על ניטרליות אידאולוגית. ה"אידישער צענטער" נועד לפרוש את חסותו על כל ההתארגנות היהודית המזרח אירופית, אף כי הקומוניסטים (שבהם נעסוק בפרק הבא) נמצאו מחוץ לגדר - לפחות כקבוצה מאורגנת.

בתקופת גדולתו, נשען האידישער צענטער על המשאבים שהוזרמו אליו מארה"ב, אולם הוא לא הצליח לפתח מערכת שרותים שהיתה עשויה לחייב את כלל האוכלוסיה היהודית להשתייך אליו. ה-JCC נכשל בנסיונו לבסס את החברות במרכז היהודי על שרותי בריאות, שחיוניותם היתה מוטלת בספק לנוכח קיומה של מערכת בריאות מפותחת ושווה לכל נפש, במסגרת המרכזים הרגיונליים של הספרדים. לעומת זאת הוא לא פיתח כל זיקה בין השרותים הדתיים לבין הארגון המרכזי, ולא שיתף את הארגון שהחזיק במפתחות בית הקברות היהודי, ה-UHC - בניהול הארגון המרכזי.

הערות

¹ דיזיק, עמ' 80; וואלבע, אויפגאנג, עמ' 40; Razovsky Report, 31.5.1924.

² אויפגאנג, 25.11.1927, עמ' 1-2; Sapir, The Jewish Community, p. 35; א.י. דובעלמאן, "צוואנציק יאר אידיש טעאטער אין קובא", הל"א 1943, עמ' 97-111.

³ קובאנער אידישע יום טוב בלעטער, פסח בלאט, אפריל 1927, עמ' 40; Sapir, The Jewish Community, p. 90 footnote 1.

⁴ אויפגאנג, 4.11.1927, עמ' 5; 15.12.1927, עמ' 4 (בחלק הספרדי); סאפיר,

- ייווא בלעטער, עמ' 346; Viteles Report, p. 87; אראנאווסקי, "געשיכטלעכער איבערבליק איבער דער אנטוויקלונג פון אידישן ישוב אין קובא", הל"א 1943, עמ' 52 [להלן: אראנאווסקי, הל"א].
- ⁵ Viteles Report, p. 87. לפי מקור אחר מספר החברים הגיע ל-205: Sapir, The Jewish Community, footnote p. 66.
- ⁶ וואלבע, אויפגאנג 1934, עמ' 40; קובאנער אידישע יום טוב בלעטער, פסח תרפ"ז, עמ' 40.
- ⁷ שם, וכן: א. אליעזר, "דער אידישער ארבעטער און דער "קולטור פאריין", אויפגאנג, אויגוסט-סעפטעבער 1934, עמ' 20-21 [להלן: אליעזר, אויפגאנג 1934].
- ⁸ Sapir, The Jewish Community, p. 65-66.
- ⁹ Monteser Report, May 1925, JDC/183.
- ¹⁰ ס.מ. קאפלאן, ב. סאפיר, "כראניק פון אידישן צענטער", יובל בוך פון אידישן צענטער - 1.9.1925, רעדאקטאר: י. שטיינבערג, האוואנא דעצעמבער 1943, הכרוניקה מבוטסת בעיקר על ספרי הפרטיכלים של ישיבות ההנהלה [להלן: קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ].
- ¹¹ Cecilia Razovsky, Summary of Report, May 31, 1924, JDC/183 [להלן: Razovsky Report, May 1924]; JTA, April, 24, 1924, p. 5; Viteles Report; p. 65.
- ¹² מרזובסקי לקפלן, 19.6.1930, JDC/182.
- ¹³ מברק ממונטסר לברנשטיין, 3.7.1924, HIAS HICEM, I, XIII, Cuba 5.
- ¹⁴ JCC, Trial Balance, October 31st, 1924, HIAS HICEM, I, XIII, Cuba 10.
- ממונטסר למשרד בניו יורק, 29.10.1924, וכן מאזובסקי למונטסר, 24.10.1924, 10.11.1924, ממונטסר לברסלר 15.6.1925, HIAS HICEM, I, XIII, Cuba 5; ר' גם: Viteles Report, p. 29.
- ¹⁵ מרזובסקי לקפלן, 19.6.1930, JDC/182.
- ¹⁶ Morris Lewis, "Jewish Social Work in Cuba", The Jewish Social Service Quarterly, Vol. IV, no. 4, New York June 1928, עמ' 319 [להלן: Lewis]; JSSQ; Viteles Report, p.1(a); סאפיר, ייווא בלעטער, עמ' 342.
- ¹⁷ מרזובסקי לקפלן, 19.6.1930, JDC/182.
- ¹⁸ Report of the Director of the Jewish Committee for Cuba [Morris Lewis], March 1927, p.32. הדו"ח מופיע בהמשך ל-Viteles Report [להלן: Lewis Report]; מכתבים רבים העוסקים בפניות לקרובי משפחה בארה"ב שמורים ב-HIAS HICEM, I, XIII, Cuba 5.
- ¹⁹ Lewis Report, pp. 31-33; מ-Ezra Society ל-JCC, 8.9.1927; HIAS HICEM, I, XIII, Cuba 9, 19.8.1927.
- ²⁰ Viteles Report, pp. 13, 66-68; מרזובסקי לקפלן, 19.6.1930, JDC/182; Lewis, JSSQ, p. 218; מאריס לואיס, "איבערבליקן וועגן די אנטוויקלונג פון א

- נייעם אידישן ישוב אין די וועסט אנטילען", אויפגאנג, 26.9.1927, עמ' 8.
- ²¹ קפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 28.11.1925; 25.12.1925; 28.2.1926; Cecilia Razovsky, "In Re-Agreement ; Lewis Report, pp. 49-50; 4.3.1926 .between the JCC and the Centro Israelita", 6.2.1926 JDC/182
- ²² קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 26.10.1927, 28.10.1927, 10.10.1930
- ²³ Centro Israelita de Cuba, Trial Balance, August 31, 1927, HIAS HICEM .Series I, File XIII, Cuba 13; Lewis Report, p. 45
- ²⁴ Viteles Report, pp. 81-80
- ²⁵ Lewis Report, pp. 22-24, 49
- ²⁶ באריכט פון אידישן צענטער אין קובא (31.5.1929-1.5.1928), אויפגאנג, 31.5.1929 עמ' 12.
- ²⁷ "אידישער צענטער אין קובא", מודעת פרסומת למרפאה [1932], אוסף ראן, ארכיון ייווא; ה"ל, 11.11.1932, עמ' 1; Centro Israelita, Yearly Report 1932, p. 9; Centro Israelita, Boletin, p. 26
- ²⁸ י.א. פיניס, "ווידעראמאל וועגן אידישן צענטער", ה"ל, 14.3.1934, עמ' 9.
- ²⁹ Viteles Report, p. 74; Lewis Report, p. 45
- ³⁰ קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 21.9.1926; יצחק קאלטון, "וואס דארף זיין דער אידישער צענטער", ה"ל, 21.9.1934, עמ' 10; ס.ק. "א פאלק באנק אדער א ליי קאסע", אויפגאנג, אוגוסט-ספטמבר 1934, עמ' 51; ל.ר. [לייזער ראן], "יידישע קרעדיט אינסטיטוציעס", יובל בוך זאמלבוך פון דער ליי-קאסע ביים יידישן פרויען פאריין אין קובא, האוואנא 1952, עמ' 17-16; Jewish Committee for Cuba, Trial Balance November 1926, August 1927, HIAS HICEM, Series I, File XIII, Cuba .13
- ³¹ ראן, "יידישע קרעדיט אינסטיטוציעס", עמ' 18-17; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 21.2.1928; 10.7.1929; Centro Israelita de Cuba, Yearly Report 1932, p.9
- ³² Minutes of Meeting of the Emergency Refugee Committee, 16.10.1927, JDC/182; מהוועד המנהל של ה-Centro Israelita לרזובסקי, 21.9.1927; 31.8.1929; מואלבה לרזובסקי 29.5.1928; מהימן לברסלר, 28.6.1932; JDC/182; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 26.11.1929; די אידישע צייטונג (בואנוס איירס), 17.8.1932, עמ' 9 טור 3-4.
- ³³ קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 8.9.1925.
- ³⁴ אויפגאנג, 8.7.1928, עמ' 25; 1.7.1930, עמ' 14; Boletin, Centro Israelita, p. 27; הערשזאן, ה"ל א 1943, עמ' 243.
- ³⁵ קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 1.1.1929; וואלבע, אויפגאנג 1934, עמ' 41; אויפגאנג, 1.7.1930, עמ' 18; אינפארמאציע בלעטער, מס' 3(26), 1931, עמ' 4.
- ³⁶ קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, מערץ 1929; אויפגאנג, 31.5.1929.

- ³⁷ קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 25.11.1930 ; Yearly Report, Centro ; Israelita, 1932, 1933 ; "באריכט וועגן דער טעטיקייט פון פרויען פאריין", ה"ל, 2.12.1932, עמ' 8 ; 10.2.1933, עמ' 9.
- ³⁸ קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 30.6.1931 ; 7.7.1931 ; 21.7.1931 ; 16.2.1932 ; 3.5.1932 ; 22.5.1932 ; 3.6.1932 ; 7.7.1932 ; ה"ל, 2.12.1932, עמ' 8 ; אויפרוף, אידישער פרויען פאריין אין קובא, 1931, אוסף ראן, ארכיון ייווא ; אויפגאנג, 1.7.1930, עמ' 13 ; Oyfgang, agosto septiembre 1934, p. 104-103 ; דאס אידישע ווארט, דצמבר 1931, עמ' 14 ; ינואר 1932, עמ' 14.
- ³⁹ הערשזאן, ה"ל א 1943, עמ' 229 ; אראנאווסקי, ה"ל א 1943, עמ' 53 ; קובאנער אידישער יום טוב בלעטער, פסח בלאט, אפריל 1927, עמ' 41 ; חיים שיניוק, "די ענטוויקלונג פון דער ציוניסטישע באוועגונג אין קובא", האוואנער לעבן אלמאנאק 1943, עמ' 131-132 [להלן: שיניוק, ה"ל א 1943] ; אויפגאנג, 31 בדצמבר 1928.
- ⁴⁰ עדות לוסקי, עמ' 10-11. בין המשתתפים באסיפת הייסוד לוסקי מונה את לייבל לייבוביץ, מוריסיו גאלעט (Gallet), אברהם ויינשטיין, יוסף אברהמי, חיים שיניוק וצבי שפירא. ר' 84, Sapir, The Jewish Community, p.
- ⁴¹ סאפיר, ייווא בלעטער, עמ' 349 ; Viteles Report, p. 88.
- ⁴² שיניוק, ה"ל א 1943, עמ' 132-134.
- ⁴³ מבן-ציון ללויטרנד, 12 במרץ 1926 ; מבן-ציון להרמן, 10 בפברואר 1926, אצ"מ Z4/2753.
- ⁴⁴ Final Report on Conditions Encountered in Havana by Dr. A Bension ; While on a Mission for the Keren Hayesod [להלן: Bension Report], אצ"מ Z4/2753 ; מברק מה-JCC ללואיס, 15 במרץ 1926 ; מברק מלואיס ל-JCC, 16 במרץ 1926, HIAS HICEM, I, XIII, Cuba 6 ; לא. קייטס להסתדרות הציונית בלונדון, 29.4.1926, אצ"מ Z4/2753 ; מקייטס להסתדרות הציונית בלונדון, 9.4.1927 ; לקייטס ממח' הארגון, 19.5.1927, אצ"מ Z4/3244.
- ⁴⁵ מגוסטב קייטס ללשכת קרן היסוד בלונדון, 12.3.1926 ; רשימת קבלות ממגבת בן-ציון (בכתב יד) מצורפת למכתב יהודה יערי למח' הכספית של קרן היסוד, 4.5.1937, אצ"מ KH4/9525.
- ⁴⁶ משכטר וצולר לקרן היסוד בלונדון, 2.3.1926 ; 4.5.1926 ; 26.5.1927 ; 25.2.1928 ; מאטינגר לקרן היסוד בירושלים, 1.12.1928 ; ממרטין קוהן לקרן היסוד בירושלים, 11.2.1927 ; מהלשכה בירושלים לגוסטב קייטס, אצ"מ, KH4/9526 ; מאטינגר להסתדרות הציונית בלונדון, 26.11.1928, אצ"מ Z4/3244 ; וכן התכתבות בין מחלקת העלייה לבין ההתאחדות הציונית בהאוואנה, אצ"מ S6/2567.
- ⁴⁷ Bension Report ; לויטליס קטריבס נשיא "בני קדם" ממח' הארגון, אצ"מ Z4/2753 ; Ariel Bension, Los sefaradim y el sionismo, Buenos Aires 1926 ; Victor Mirelman, "Early Zionist Activities Among Sephardim in Argentina" AJA, Vol 34, no. 2, November 1982, pp. 92, 198-199.

- 48 לנשיא הקונפדרציה העולמית של הספרדים מאת קטריבס, מיטרני וכהן, 20.10.1927; לנשיא הקונפדרציה בירושלים מהארגון למען קונפדרציה בהאואנה, 14.11.1927; מההתאחדות בירושלים להתאחדות בהאואנה, 27.2.1928; ממיטרני (נשיא ההתאחדות בסנטה קלרה) לירושלים, 20.8.1929, ארכיון ועד העדה הספרדית, קה 60 קובה; מרגלית בקי-בז'רנו, הקהילה הספרדית של בואנוס איירס, עבודת גמר למ.א. האוניברסיטה העברית בירושלים, ספטמבר 1972, עמ' 134-135.
- 49 מאטינגר לקרן היסוד בירושלים, 1.12.1928, אצ"מ KHH4/9526; וכן: מויקטור מיטרני להסתדרות הציונית בלונדון, 19.3.1924, אצ"מ Z4/2753; שיניוק, הל"א 1943, עמ' 132.
- 50 סאפיר, ייווא בלעטער עמ' 349-350; עדות לוסקי, עמ' 15-16; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 23-13.10.1926; 8.2.1927; 28.6.1927; 7.7.1927; שיניוק, הל"א 1943, עמ' 134, 137; הערשזאן, הל"א 1943, עמ' 229.
- 51 Viteles Report, p. 37; ר' גם: Sapir, The Jewish Community, p. 44; לפי עדות דוד פרס, שלמד באותה תקופה בבית הספר, כל התלמידים היו ספרדים, האוירה היתה ציונית והלימודים החלו בתפילת שחרית: עדות ריינה ודוד פרס (Pérez), מיאמי יוני 1984, מ"ז, עמ' 6 [להלן: עדות פרס].
- 52 Viteles Report, p. 37.
- 53 Lewis, pp. 41-42; עדות לוסקי, עמ' 15; מואיז בנסיניור ניסה לגייס כספים בניו יורק להצלת בית הספר הספרדי: קטע מתוך פרטיבל הקהילה הספרדית בניו יורק, (20 W 114th, st) מיום 17.3.1926, שנמסר לי באדיבותו של מואיז בנסיניור; Junta Escolar del Colegio Teodoro Herzl, Manifiesto al Pueblo Hebreo de Cuba (ca. 1927); Centro Israelita de Cuba, Comisión Escolar, 25.2.1927 אוסף ראן, ארכיון ייווא; ר' גם: Sapir, The Jewish Community, p. 46.
- 54 Lewis Report, p. 44; Oyfgang, 15.1.1928, p. 2; סאפיר, ייווא בלעטער, עמ' 356; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 10.2.1931.
- 55 Unión Sionista de Cuba, Memoria Anual presentada a la junta general ordinaria administrativa del año social 1931/32 [להלן: Unión Sionista, Memoria Anual]; עדות יוסף לוריא (José Lurie), מיאמי יוני 1984, מ"ז, עמ' 3-5, 13 [להלן: לוריא]; מהלשכה בירושלים להאואנה, 1.1.1935, אצ"מ KKL5/6810.
- 56 José Cohen, "El Zionismo y la cultura", El Estudiante Hebreo 15.10.1929, pp. 4-5. מאמרים פרוגרמטיים נוספים של הספרדים נדפסו באותו כתב עת: 15.6.1929, pp. 2, 6; 15.8.1929; p. 15; 5.10.1929, pp. 2, 4.
- 57 מברוך וסלינאס לקק"ל בירושלים, 28.12.1934; 18.2.1935, וכן נוסח המחזה "ציונות וגאולה" (Zionismo y Redencion), אצ"מ KKL5/6810.
- 58 חוזרים של Comisión Organizadora Hebrea de Cuba Pro Palestina (שנים בספרדית ואחד באידיש), אוסף ראן, ארכיון ייווא; El Estudiante Hebreo,

12. p. 15.9.1929; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 17.9.1929; על מחאת יהודי סנטה קלרה ר': ממיטרני (סנטה קלרה) לנשיא ההתאחדות בירושלים, 20.8.1929, ארכיון ועד עדת הספרדים, קה 60 קובה.
- ⁵⁹ Unión Sionista, Memoria anual 1931/32; ה"ל, 10.2.33, עמ' 10.
- ⁶⁰ מש. לויין לדובראוויטש, 23.1.1931, למרכז המפלגה הרביזיוניסטית בפריס, 28.2.1931, מלונדון ללויין, רעוויז. פארבאנד, 20.4.1931, ארכיון ז'בוטינסקי; מדוד אולינסקי לסוכנות בירושלים, 24.11.1934; ה"ל, 25.11.1932, עמ' 9; 10.2.1933, עמ' 10. עדות רבינוביץ, עמ' 26-27; עדות אילן, עמ' 12-15.
- ⁶¹ מבריל ואולינסקי ללשכה בירושלים, 17.12.1933; 1.10.1933; מלוריא ללשכה בירושלים, 25.3.1934, אצ"מ KKL5/6810.
- ⁶² מוועד קק"ל בהאואנה ללשכה בירושלים, 15.10.1929; 2.10.1930; 9.1.1930; 18.4.1930; 3.7.1930, אצ"מ, KKL5/4203. JTA Bulletin, 12.4.1931, p.2; מלשכת קק"ל קובה ללשכה בירושלים, 30.10.1930; 25.5.1931, אצ"מ KKL5/4203; מקק"ל קובה ללשכה בירושלים, 29.2.1932, אצ"מ, KKL5/5436.
- ⁶³ מאליעש אפשטיין, ניו יורק ללשכת קק"ל בירושלים, 27.1.1930; 12.3.1930; מלשכת קק"ל בירושלים לניו יורק, 26.2.1930; 6.8.1930; מאליעש אפשטיין בניו יורק לויקטור אפשטיין בקובה, 26.2.1931, אצ"מ, KKL5/4203.
- ⁶⁴ מיוסף כהן למחק' העלייה, 20.10.1932; 30.12.1932; מסנטור להתאחדות הציונית בהאואנה, 25.11.1932, אצ"מ S6/2567; ממשה סלינאס ללשכת קק"ל, 18.9.1934; 25.8.1935; מהלשכה לסלינאס 2.11.1935; 15.10.1934; 15.11.1935, אצ"מ KKL5/6810.
- ⁶⁵ משיניוק ובכר למח' העלייה, 11.10.1935, אצ"מ S6/3823; מסגן הקונסול הבריטי להתאחדות הציונית, 27.11.1934; מאולינסקי לסוכנות בירושלים, 24.11.1934, אצ"מ S6/2567; משיניוק למח' העלייה, 12.12.1935, אצ"מ S6/1766; ה"ל, 18.10.1934, עמ' 15; 16.11.1934, עמ' 15.
- ⁶⁶ עדות לוריא, עמ' 17; משניוק ובכר למח' העלייה בסוכנות, 11.10.1935, אצ"מ, S6/3823; מאולינסקי לסוכנות, 28.6.1934, אצ"מ, S6/2567.
- ⁶⁷ ק. הערשסאן, "די יוגנט-פראבלעם אין האוואנא", ה"ל, 19.1.1934, עמ' 7; מאולינסקי לסוכנות, 24.11.1934, אצ"מ, S6/2567.
- ⁶⁸ עדות יוסף לוריא (ממיסדי השומר הצעיר), עמ' 17-18; עדות רבינוביץ, עמ' 28.
- ⁶⁹ עדות רבינוביץ, עמ' 30; ר' גם: ה"ל, 19.1.1934, עמ' 1, 7; 23.3.1934, עמ' 15; 20.7.1934, עמ' 13.
- ⁷⁰ ה"ל, 10.2.1933, עמ' 10; שיניוק, ה"ל"א 1943, עמ' 138; Oyfgang, agosto-septiembre 1934, p. 101; עדות לוריא, עמ' 12-15.
- ⁷¹ Razovsky Report, May 1924.
- ⁷² Viteles Report, p. 38; קובאנער אידישע יום טוב בלעטער, פסח תרפ"ז, עמ'

- 42; פארווערטס, 7.12.1927, עמ' 6; הערשזאן, הל"א 1943, עמ' 231; מודעה של עדת ישראל (מ-1926) הקוראת לתפילות הימים הנוראים, אוסף ראן, ארכיון ייווא.
- 73 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 7.12.1926; 14.12.1926; סאפיר, ייווא בלעטער, עמ' 348; Lewis Report, p. 60.
- 74 מואלבה לרזובסקי, 29 באפריל 1928, JDC file 182; פארווערטס, 7.12.1927, עמ' 6.
- 75 מואלבה לרזובסקי, 18.6.1929, JDC/182; דאס יידישע ווארט, 24.5.1933, עמ' 8; ר' גם הערשזאן, הל"א 1943, עמ' 251; אויפגאנג, 14.3.1929, עמ' 14.
- 76 El Estudiante Hebreo, 15.10.1929, p. 11; "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד", 22.9.1929, וכן מודעות של תלמוד תורה "תורה ודעת" ו"עדת ישראל" (בערך 1929), אוסף ראן, ארכיון ייווא; הל"ל, 10.2.1933, עמ' 6.
- 77 באוסף ראן מצוי אוסף מודעות עם מלחמת כשרות בין קצבים ובין הרבנים שנתנו חסותם לאטליזים; טענה מפורשת לפיה לרב רפלין לא היתה סמיכה לרבנות מופיעה במודעה בחתימת זיידמאן, ארבער, פראשניק ודריימאן (בעלי בתים בוורשה לשעבר), אוסף ראן, ארכיון ייווא. לדברי ד'גבריאל, הוא עצמו זייף תעודת סמיכה לרב רפלין, על מנת לסייע לו להשיג אשרת כניסה לארה"ב כרב; עדות ד'גבריאל, עמ' 21; האשמות נגד התנהגות הרב קפלן במיוחד בדיני אישות מופיעות במודעה של "עדת ישראל" דאס יידישע ווארט, 25.5.1933, עמ' 8, ובענייני כשרות במודעה מיום 29.1.1933, אוסף ראן, ארכיון ייווא; וכן בעדות לסקר, עמ' 13; בלדס (תוספת לא מודפסת לעדות).
- 78 הל"ל, 13.1.1933, עמ' 13; 20.1.1933, עמ' 4; 17.2.1933, עמ' 13; 26.5.1933, עמ' 3; הרב צבי קאפלאן, אן ערקלערונג וועגן האוואנער כשרות, 25.4.1933, אוסף ראן, ארכיון ייווא.
- 79 ספר רישום נשואין של עדת ישראל, 1928-1929; ספר רישום נשואין של כנסת ישראל, תרפ"ט-תש"ה (1929-1945); ספר רישום נישואין של UHC, 1924-1947, ארכיון עדת ישראל; עדות הרב לסקר, חלק ב' עמ' 18.
- 80 "קהילת כנסת ישראל" ו"אידישע הויפט געמיינדע עדת ישראל", הערשזאן, הל"א 1943, עמ' 231, 251; הל"ל, 10.5.1935, עמ' 15; 20.4.1938, עמ' 2; 21.5.1938, עמ' 2; מודעה של עדת ישראל (1935), אוסף ראן, ארכיון ייווא.
- 81 פרטיכלים ביקור חולים, 30.9.1931; 11.11.1931; 4.2.1934; 19.4.1934; 22.9.1934; 27.9.1934; United; 22.9.1934; UHC, Golden Anniversary, p. 18; "Hebrew Congregation", Oyfgang, agosto septiembre 1934, p. 97.
- 82 פרטיכלים בקור חולים, 7.9.1935; 8.4.1935; 14.9.1935; 21.12.1935.
- 83 UHC, Report to the General Meeting, 1938/39, אוסף ראן, עדת ישראל.
- 84 ישעיה קאנער, "די אקטיביטעטן און עקזיסטענץ פון חסד של אמת אין קובא", הל"ל, 24.9.1938, עמ' 41.
- 85 Tzvi Schechner, "'Kehile', un concepto comun heredado: La creacion de

- organizaciones comunitarias sobre la base de asociaciones de entierro en el
judaismo ashkenazi de Buenos Aires y México D.F.", Judaica
Latinoamericana, Magness Press, Jerusalem 1966, pp. 115-128
- ⁸⁶ פרטיכלים בקור חולים, 30.9.1931 ; 1.11.1931
- ⁸⁷ Israel, septiembre de 1926; noviembre de 1926 ; באטויניק, פארווערטס,
7.12.1927, עמ' 14
- ⁸⁸ מאראקס פיטשאן, "דערקלערונגען וועגן דער ספרדישער קאלאניע", ה"ל,
27.9.1935, עמ' 18
- ⁸⁹ El Estudiante Hebreo, 28.2.1930, p. 3; 31.1.1930, p. 10; Universal,
agosto septiembre de 1936, pp. 9, 20
- ⁹⁰ עדות יוסף קרדי, עמ' 4-5; פארווערטס, 7.12.1927, עמ' 6; El Estudiante
Hebreo, 15.10.1929, p. 8; פרטיכלים בקור חולים, 8.10.1931 ; 8.6.1935
- ⁹¹ מאברהם אלגזי ואלברטו מיטרני ליוסף כהן, 8.10.1935, ארכיון בית הקהילה
היהודית; פרטיכלים בקור חולים, 22.8.1934 ; 29.8.1935 ; 22.11.1935

ד.3: ההתארגנות היהודית תחת הדיקטטורה של מצ'אדו

ההתארגנות היהודית שהתגבשה בקובה בשנים 1925 עד 1933 היתה צריכה להתמודד לא רק עם צורכי הקיום היהודיים, אלא גם עם המציאות הפוליטית והחברתית שנוצרה בקובה לאחר בחירתו מחדש של הגנרל מצ'אדו לנשיאות (1928). מהגרים יהודיים שהצטרפו למפלגה הקומוניסטית מתוך סולידריות מעמדית קוסמופוליטית, מצאו את עצמם בעימות עם משטרו של מצ'אדו, ונרדפים על ידי המשטרה החשאית. בפרק שלפנינו נבחן את מקומם של היהודים בתולדות המפלגה הקומוניסטית הקובנית, ואת מקומו של ה"קולטור פאריין" - ארגון הפועלים היהודיים הפרו-קומוניסטי - בתולדות ההתארגנות היהודית.

ירידת מחירי הסוכר, שהגיעה לשפל חסר תקדים בעקבות המשבר העולמי, זעזעה את כל המערכת הכלכלית של קובה, גרמה לאבטלה חמורה ובלמה את התפתחותה של התעשייה הזעירה שבתוכה השתלבו היהודים. כתוצאה מן המשבר החלו להתגלות ניצנים של אנטישמיות כלכלית והחל פיקוח על ההגירה שמנע את המשך צמיחתו של הישוב. תמורות אלה, על רקע תסיסה פוליטית וחברתית אלימה, וטרור עירוני שהתמקד באזורים שבהם התגוררו היהודים, חיזקו את המגמות לריכוזיות ארגונית במגמה להבטיח את ההגנה על הציבור היהודי ולייצג אותו כלפי השלטונות.

הצורך להקים חזית יהודית אחידה העמיק לנוכח עליית הנאצים לשלטון וראשית הרדיפות נגד היהודים בגרמניה, וזאת בשעה שבה הדיקטטורה השוקעת של מצ'אדו החניקה כל נסיון להתבטאות פוליטית גלויה. בהמשך הפרק נבדוק את תפקודו ומעמדו של הארגון המרכזי בישוב - ה"אידישער צענטער" - לנוכח האיום על בטחונם של היהודים, ואת יחסי הגומלין בינו לבין יתר הארגונים היהודיים בנסיונות הראשונים להקים התארגנות גג.

(א) ה"קולטור פאריין" והקומוניסטים היהודיים

ב-16 באוגוסט 1925 התכנס בהאואנה "הקונגרס הקומוניסטי הלאומי הראשון", שבו הוחלט על הקמת המפלגה הקומוניסטית הקובנית. כוחה של התנועה הקומוניסטית באותה תקופה היה מועט: מספר חברי התנועה, בכל רחבי קובה, הגיע ל-80 איש. בקונגרס השתתפו 10 חברים שייצגו חמש אגודות קומוניסטיות, שהגדולה שבהן - "האגודה הקומוניסטית של האואנה" (Agrupación Comunista de la Habana) - מנתה 27 חברים¹.

עשרת המשתתפים בכנס היסוד של המפלגה הקומוניסטית היו: אנריקה פלורס מגון (Enrique Flores Magon) - נציג המפלגה הקומוניסטית המכסיקנית, שהגיע לקובה בשליחות האינטרנציונל השלישי על מנת לסייע בהקמת המפלגה הקובנית; שלושת נציגי ההתאגדות הקומוניסטית של האואנה - קרלוס בליניו (Carlos Baliño), אלחנדרו בריירו (Alejandro Barreiro), וחוליו אנטוניו מיהה (Julio Antonio Mella)

(שייצגו גם את ההתאגדות הקומוניסטית של Manzanillo); שני נציגי ה"יבסקציה" (Sección Hebrea) - יושקה גרימברג ויונגער שמחוביץ; נציג "הנוער הקומוניסטי היהודי" (Juventud Comunista Hebrea) - פליכס גורביץ; נציג האגודה הקומוניסטית של גואנבקואה - וננסיו רודריגז (Venancio Rodríguez); שני נציגי האגודה הקומוניסטית בסן אנטוניו דה לוס בניוס - מיגל ולדס (Valdes) ואמיליו רודריגז; נוסף לעשרת הנציגים הרשמיים "נכח בקונגרס החבר וסרמן, כמתורגמן של הנציגים היהודיים"².

מבין ארבעת היהודים שהשתתפו בכינוס היסוד של המפלגה הקומוניסטית הקובנית, היחידי שנותר בקובה לאחר 1933 היה אברהם שמחוביץ' (סימכאוויטש) - לימים פביו גרוברט (Fabio Grobart) - שהיה עתיד למלא תפקיד מרכזי בתולדות המפלגה הקומוניסטית הקובנית. הוא נולד בשנת 1905 כאברהם משה גרוברט (גראבארט), בעיירה טרסטנה (Trzciany) למשפחה שומרת מצוות. אביו היה מנקה עורות חזירים ואמו עבדה כמשרתת בבית של יהודים עשירים; המשפחה רעבה ללחם, וגרוברט נשלח לבית דודתו בעיירה גוניונדז (Goniondz) שליד ביאליסטוק; שם למד בבית הספר היסודי וגילה כשרון נדיר למקצועות הומניסטיים, שסייע לו ברבות הימים "לשנן במשך לילות שלמים את הנאומים של סטאלין"³.

דודו החייט הכשירהו ללמוד את אומנותו, אך גרוברט נמשך לתקן את העולם באמצעות תורתו של מרכס: "התחלתי להרגיש את הניצול הבלתי-אנושי של הקפיטליזם בגיל צעיר... לא הייתי זקוק להכיר הרבה את הקומוניזם המדעי - הכרה זו הגיעה מאוחר יותר - כדי להימשך בחוזקה אל הדגלים הזוהרים של הצדק החברתי והחרות שהתנופפו בברית המועצות הסמוכה"⁴. ב-1922 הוא הצטרף לליגה של הנוער הקומוניסטי בביאליסטוק ומילא בה תפקיד פעיל; משנרדף על ידי המשטרה נמלט לגרודנו, ומשם הבריח את הגבול בעזרת דרכון מזויף על שם אברהם שמחוביץ'; בשם זה הוא הגיע לקובה בשנת 1924, ושם זה נחשב בטעות לשמו האמיתי⁵. בביוגרפיה שכתב על גרוברט, מתאר בוריס קוזולצ'יק את ההתארגנות של הקומוניסטים היהודיים בקובה כפרי פעילותו הכמעט בלעדית⁶, אולם ספק אם בתקופת הקמתה של המפלגה הוא היה הקומוניסט היהודי הבולט ביותר. גרוברט היה כבן 19 בעת ייסודה של המפלגה הקומוניסטית - ומכאן כינויו "יונגער" שמחוביץ'; חברו יושקה גרימברג נבחר לוועד המרכזי של המפלגה, והתמנה כחבר בוועדת החינוך להוראת המרכסיזם⁷. לפי מקור אחר נבחרו לוועד המרכזי שני יהודים אחרים: מיגל מגידזון ויעקב גורביץ'⁸.

לפי עדותו של גרוברט, היבסקציה (Sección Hebrea), שבאמצעותה הוא הצטרף ל"אגודה הקומוניסטית של האואנה", נוסדה עוד בטרם הגיע לקובה, בסוף 1923 או ראשית 1924, והיו בה לכל היותר כ-20 חברים. מייסדי היבסקציה היו יושקה גרימברג - שהיה בעל התודעה המגובשת מכולם, גורביץ, וסרמן - שהיה היחיד שידע ספרדית, ומגידזון. אף אחד מן המייסדים לא נותר בקובה: גרימברג ווסרמן היגרו לארה"ב ומגידזון למכסיקו⁹. לפי עדותו של שטוינסקי, מגידזון היה בלדר שגרירות ברית

המועצות במכסיקו ואיש קשר עם הקומוניסטים היהודיים בקובה; קרל וסרמן חזר להאואנה ב-1949 כמורה בבית הספר של הקומוניסטים היהודיים "שלום עליכם"¹⁰. התקופה שקדמה לקונגרס הקומוניסטי הראשון חפפה את תקופת הפילוג בתוך ה"סנטרו הבראו", כאשר הקומוניסטים היהודיים נאלצו לפרוש מן ה"מרכז היהודי" ולא נטלו חלק בהקמתו של המרכז החדש - ה"אידישער צענטער" (ר' ד.2 לעיל). לפי פרטיכל הקונגרס הקומוניסטי הראשון, המשתתפים החליטו פה אחד להצטרף לאינטרנציונל השלישי הקומוניסטי, ולקבל את המבנה הבולשבסקי של המפלגה "תוך הרמוניה מושלמת עם הקבוצה היהודית, שלא ייחסה כל חשיבות לפעילותה האוטונומית, ומרגע זה התמזגה במפלגה ונעשתה תלויה בה במישרין"¹¹.

תפקידם של היהודים בתוך המפלגה הקומוניסטית המתגבשת נבע מנסיונם הפוליטי בארצות מוצאם, מהכרות עם התאוריה המרכזיסטית ומחוייבת המהפכה הבולשבסקית; בעוד שחבריהם הקובניים היו "קומוניסטים בלב" - אידאליסטים שביקשו להאבק למען זכויות הפועלים ונגד האימפריאליזם, אך חסרו הכשרה אידאולוגית על פי כתבי מרכז ולנין¹².

תנועת הפועלים בקובה התפתחה באיטיות בשל הפיזור הרב של הסקטור החשוב ביותר - פועלי הסוכר - במטעים ובבתי חרושת המרוחקים ממרכזים עירוניים. אף על פי כן נוצרו התאגדויות של פועלים בתחומים שונים, כגון טבק, נמל ורכבות, שהיו מונהגים על ידי אידאולוגיות אנרכו-סינדיקליסטיות שיובאו מספרד מאז שנות ה-80 של המאה ה-19. שביתות הפועלים הראשונות שנערכו לאחר העצמאות נשאו אופי לאומני, והיו מכוונות להגן על הפועלים הילידים בפני הפועלים מספרד. בתקופת שלטונם של גומס ומנוקל נערכו שביתות רבות של פועלים במגמה לשפר את מעמדם הכלכלי ולהשיג זכויות סוציאליות. בתקופת זיאס גברה ההשפעה הפוליטית על מאבקי הפועלים: בעקבות מלחמת העולם הראשונה והמהפכה ברוסיה, ועל רקע משבר הסוכר בקובה, הפכה תנועת העבודה לזירת קונפליקטים אידאולוגיים בין קבוצות אנרכו-סינדיקליסטיות, רפורמיסטיות וסוציאליסטיות, שביקשו להשיג שליטה בארגוני הפועלים¹³.

בשבוע הראשון של אוגוסט 1925 נוסדה "הקונפדרציה הלאומית של הפועלים הקובניים" (Confederación Nacional de Obreros Cubanos; להלן: CNOC), במטרה לאחד את כל ארגוני הפועלים בקובה. בקונגרס היסוד נכחו נציגי רוב איגודי הפועלים, מלבד אלה של תעשיית הסוכר - שלא היו מאורגנים עדיין. בדיוני כינוס היסוד של המפלגה הקומוניסטית, שנערכו כשבועיים לאחר מכן (ב-16 באוגוסט), עלתה שאלת הטקטיקה המתאימה להפצת האידאולוגיה הקומוניסטית בקרב ארגוני הפועלים לאור הקמת ה-CNOC שהיתה נתונה להשפעה אנרכו-סינדיקליסטית. הקבוצה היהודית התנגדה לפעילות בתוך ארגונים בעלי אופי בורגני, דוגמת המרכזים הרגיונליים, אולם שאר החברים פסקו שיש להקים תאים מהפכניים בכל הארגונים בעלי אופי המוני¹⁴.

בהרצאה לכבוד מלאת 15 שנה למפלגה הקומוניסטית אמר פביו גרוברט כי "המפלגה בנתה את כוחה מראשית קיומה, בסדנאות, בבתי החרושת, בסינדיקטים, במילה אחת, במרכזי הייצור וההתכנסות של מעמד הפועלים"¹⁵. במסגרת זו הקומוניסטים

היהודיים דאגו להפיץ את התורה המרכזיסטית בקרב חבריהם לעבודה בסדנאות ההלבשה וההנעלה, וייסדו את ה"קולטור פאריין" (Unión Cultural Hebrea), כמקום התכנסות לפועלים היהודיים, שהיה נתון להשפעתם הפוליטית.

פועלים יהודיים הצטרפו לאיגודים מקצועיים בענפי העור, ההלבשה, הצביעה והסוורת, אולם השפעתם הורגשה בעיקר בשניים הראשונים, שבהם היה להם ריכוז בולט. לפי דו"ח המפקד הצבאי של האואנה רוב החברים בסינדיקט של ענף החייטות (Sindicato del ramo de sastrería) ובאיגוד פועלי תעשיית הנעליים (Unión de obreros de la industria del calzado) הם בעלי לאומיות פולנית, רוסית או דומה לה, המוכרים בשם "פולאקוס" - שהקימו ב-1925 את ה-Unión Cultural Hebrea; איגודים אלה מסונפים ל-CNOC, וחבריהם פעילים בהפצת תעמולה קומוניסטית בקרב הפועלים החברים בקונפדרציית הפועלים הלאומית¹⁶. לאיגוד פועלי הנעליים שברובע סרו (Cerro) - שבו היו מרוכזים רוב בתי החרושת הוותיקים והמבוססים - היה סניף בהאואנה הישנה; פועלי הנעליים היהודיים, שמנו כמחצית מחברי הסניף, השתלטו על המנהיגות שהיתה נתונה להשפעה אנרכו-סינדיקליסטית, וארגנו שורה של שביתות נגד בעלי בתי החרושת היהודיים¹⁷. מחקר על תולדות תנועת הפועלים בקובה מתאר את שביתת פועלי הנעליים בשנת 1927 כ"אחת השביתות הראשונות תחת המצ'אדאטו (Machadato) והראשונה שאורגנה על ידי הקומוניסטים. היא הקיפה את הפועלים בכמעט כל סדנאות הנעליים, שברובם הגדול היו בבעלות זרים שהגיעו לאחרונה מאירופה. הפועלים שלהם שחלקם הגדול היו גם הם מהגרים, היו מושא, ביחד עם חבריהם הקובניים, לניצול אכזרי"¹⁸. יישום התאוריה של מלחמת המעמדות נגד מהגרים שמצבם הכלכלי לא היה טוב בהרבה מזה של הפועלים שלהם פגע בהתפתחותה של תעשיית הנעליים היהודית, ולטווח ארוך הגביר את האבטלה בענף¹⁹.

התודעה המעמדית של הפועלים היהודיים מצאה ביטוי בפעילותו של ה"קולטור פאריין", שהוקם באפריל 1926 על ידי ה"שמאלנים" שהורחקו מן ה"סנטרו הבראו". בנבדל מן ה"אידישער צענטער" שנועד לענות על מכלול הצרכים היהודיים תוך הסתייעות ביהודי ארה"ב, ה"קולטור פאריין" היה ביסודו ארגון תרבותי שמטרתו לספק את הצרכים הרוחניים של חבריו. פעולותיו כללו חוג ספרותי, שפרסם את יצירותיו בעתוני קיר; חוג דרמטי שהעלה מחזות מחיי הפרולטריון; שעורי ערב בספרדית וגם באידיש - לפועלים שלא ידעו קרוא וכתוב; ספריה וחדר קריאה, הרצאות וכן מועדון נוער עם חוגים לספורט ולדרמה. בנשפים היתוליים שנערכו בלילות כיפור ליגלגה מקהלת ליצנים ("לצים כאר") על קודשי הדת היהודית ושמה ללעג את יתר הארגונים היהודיים של האואנה²⁰.

ה"קולטור פאריין" מנה ב-1929 כ-500 חברים; ותיקי הקהילה היהודית-קובנית זוכרים אותו כארגון התוסס ביותר ברחוב היהודי של שלהי שנות ה-20, שמשך חברים רבים גם מבין אלה שלא הזדהו עם האידאולוגיה המרכזיסטית²¹. המנהיגות היתה מרוכזת בידי הקומוניסטים היהודיים, שהתנגדותם ל"אידישער צענטער" ולתנועה הציונית חרגה לעתים לפסים אלימים, כגון פיצוץ אסיפת מגבית שארגן שליח קרן

היסוד בן ציון²². בארכיון ייווא שמורה עדותו של יהודי, הטוען שנאלץ לברוח מקובה בסירת מבריחים מפחד הקומוניסטים היהודיים, "שאימו עלי במוות, מכיוון שלא רציתי להשתייך למפלגה שלהם"²³.

שיטות הפעולה של המנהיגות הקומוניסטית של ה"קולטור פאריין" עולה מתוך עדותו של אהרון רדלוב, מותיקי הקומוניסטים היהודיים בקובה. פועל שעבד אתו בבית החרושת שם לב כי הוא אוהב לשיר ולהציג, והזמין אותו להצטרף לחוג הדרמטי לנוער של ה"קולטור פאריין". באמצעות הצגות בעלות תוכן מהפכני וסיפורים על תנועת הפועלים ועל ברית המועצות קיבלה קבוצת הנוער, שמנתה כ-40 חברים, אינדוקטרינציה פוליטית, שעיצבה את השקפת עולמו²⁴. המדריך, חונה חזן (כאנע כאזאן), מראשי הקומוניסטים היהודיים, גורש מקובה ב-1931 כאחד המסיתים הבולטים "שזכה להוקרה רבה במפלגה הקומוניסטית הפולנית"; הוא הוצא להורג בברית המועצות בעקבות התבטאות בלתי זהירה נגד משטר סטאלין²⁵.

ראשי ה"קולטור פאריין" יזמו את הקמתה של מסעדת פועלים קואופרטיבית (קיך קאאפראטיוו) באוקטובר 1929. המסעדה, בפינת הרחובות קומפוסטלה (Compostela) ולוס, סיפקה ארוחות זולות (במחיר 15 עד 20 סנט לארוחה) ואת המזון שנותר בערב נהגה לחלק חינם למובטלים. בין הלקוחות היו קובנים רבים, אולם המסעדה נוהלה בידי הקומוניסטים היהודיים ושימשה כנקודת מפגש בינם לבין חברי המפלגה הקומוניסטית הקובנית²⁶.

המפלגה הקומוניסטית הוצאה אל מחוץ לחוק זמן קצר לאחר הקמתה, וכל פעילה ירדו למחתרת. משטרת מצ'אדו החלה לדכא באלימות שביתות ומהומות של פועלים מבלי להבחין בין קומוניסטים לאנרכיסטים. רדיפות אלה הביאו לחיסולה של המנהיגות האנרכו-סינדיקליסטית של תנועת הפועלים הקובנית - שכמה ממנהיגיה הבולטים נרצחו ואחרים גורשו לספרד. בכך סלל מצ'אדו את הדרך להשתלטותם של הקומוניסטים על ה-CNOC²⁷.

ב-20 בפברואר 1928 התכנסה בהאואנה הוועידה הפן-אמריקנית הששית, בהשתתפות נשיא ארה"ב קלוין קוליג' (Calvin Coolidge). המפלגה הקומוניסטית הקטנה, שנמצאה באותה תקופה במשבר אידאולוגי וללא מנהיגות מגובשת, קיבלה הוראה מן הקומינטרן לערוך תעמולה נגד הוועידה ונגד נשיא ארה"ב. המשטרה תפסה שני מדביקי כרוזים, היכתה אותם במוטות ברזל והשליכה את גופותיהם לים. ה"פולני" - נוסקה יאלומב (Noske Yalomb) והספרדי - קלאודיו ברוזון (Claudio Bruzon) היו לשני הקרבנות הראשונים שמתו בקובה על מזבח הקומוניזם²⁸. נוסקה יאלומב היה יהודי, יליד רוסיה הלבנה, שהגיע לקובה בגיל 19 והתפרנס כצבעי. הוא הצטרף לסינדיקט הצבעים, ודרכו למפלגה הקומוניסטית, בה מילא תפקיד של חייל מן השורה²⁹.

הדיכוי האלים של תנועת הפועלים בשנים 1930 עד 1933 תבע ארבעה קרבנות נוספים מקרב הקומוניסטים היהודיים. שלושה מהם נהרגו בעת הפגנות: יצחק הורביץ (הורוויטש), יליד וילנא, שעבד בהנחת פסי הרכבת, במטעי סוכר ובמכרות הנחושת במטהאמברה (Matahambre), והיה פעיל במפלגה הקומוניסטית הקובנית, נרצח על ידי

המשטרה החשאית בהפגנת ה-1 במאי 1932; חדשים ספורים לאחר מכן הומת לאחר עינויים הפועל יעקב בורשטיין, יליד רוסיה הלבנה, שהיה פעיל בסינדיקט של תעשיית הנעליים; ברל וקסמן, יליד אוקראינה ומראשי ה"קולטור פאריין" נהרג מיריות שוטרים בינואר 1933, בהפגנה ביום השנה לרצח מיי. הקרבן הרביעי היה דמות חריגה בקרב הפועלים היהודיים בקובה: ברנרד ריינהערץ, יליד טרנסילבניה, היה בוגר אוניברסיטה שהשתתף בהקמת אגודה הונגרית-קובנית (Sociedad Hungara Cubana) שרוב חבריה היו קומוניסטים הונגרים - כנראה יהודים - נאמני בלה קון, שנמלטו מממשלת הורת. ריינהערץ נרצח באכזריות על ידי ה-Porra (המשטרה החשאית של מצ'אדו), לאחר שנתפס בעת הפצת ספרות מהפכנית³⁰.

גורלו של פביו גרוברט בתקופת הרדיפות של מצ'אדו נותר בגדר חידה להסטוריונים, המתקשים לקבוע את הנקודה שבה נוצרו הקשרים בינו לבין מוסקבה. לפיכך מן הראוי לעמת את עדויותיהם של אוטיאנסקי ושטושינסקי, שהיו ידידיו באותה תקופה, עם עדותו של גרוברט עצמו³¹. לפי גרסתו של גרוברט, הוא נכלא לראשונה במאי 1930, ביחד עם הסיני חוסה וונג (José Wong) שנרצח בהיותו בבית הסוהר. הוא נידון לגירוש מקובה, אולם העונש לא בוצע מכיון שהממשלה חששה משביתה כללית שעמדה לפרוץ במחאה על המאסרים הפוליטיים. הוא נתפס שנית בסוף 1932 ושוב נידון לגירוש. מחשש שמא ייאסר בפולין, הוא הצליח להגיע לגרמניה; משם עבר למוסקבה, שבה קבלוהו בחמימות, שלחו אותו לסנטוריום בקרים והכינו אותו לחזרה לקובה³². לפי עדותו של אוטיאנסקי המאושרת על ידי שטושינסקי, גרוברט - אז אברהם שמחוביץ - נכלא והועבר לתא מבודד שהיה שמור לנידונים למיתה. אוטיאנסקי שימש ככתב של ה-JTA (סוכנות הידיעות היהודית - Jewish Telegraphic Agency), ובחסות הכרטיס של עתונאי אמריקאי פנה למפקד המשטרה בבקשה לשחרר את גרוברט, והלה הפנה אותו לשר הפנים אוקטביו סוביסרטה (Octavio Zubizarreta) שהסכים להוציא נגדו צו גרוש מקובה - ובכך הציל את חייו. לדברי אוטיאנסקי, הוא השיג עבור גרוברט אשרת מעבר לגרמניה, על מנת למנוע את גרושו לפולין - שגם בה היה צפוי למאסר³³; כשנה וחצי לאחר הגרוש הופיע גרוברט בהאואנה, וזימן את אוטיאנסקי לפגישה במקום סודי; שם הוא הציג את עצמו כאוטו מודלי (Otto Modley), בעל נתינות אוסטרית שניתנה לו על ידי המפלגה הקומוניסטית בווינה. לדברי אוטיאנסקי, גרוברט אמר לו: "דוד, אתה יודע שאין לנו חיים פרטיים; עברתי קורס באקדמיה של לנין ושוב שלחוני לגלות"³⁴. זמן קצר לאחר מכן נתפס גרוברט שנית וגורש לאוסטריה, מבלי שהמשטרה תחשוד שמדובר באדם שכבר התגורר בקובה בזהות אחרת.

בראיון אתו טען גרוברט כי איננו יודע דבר על התערבותו של אוטיאנסקי בענייניו והכחיש את דבר גירושו מקובה ב-1930. עם זאת, גרסתו של אוטיאנסקי מקבלת תמוכין על ידי רשימה סודית של פעילים קומוניסטים שהועברה לידי הקונסוליה של ארה"ב בדצמבר 1931, שבה מופיע אוטו מודלי כ"אוסטרי, נציג האינטרנציונל השלישי לתעמולה בקובה ובארה"ב"³⁵. יש להוסיף כי המנהיג הקומוניסטי בלאס רוקה (Blas Roca) הכיר לראשונה את גרוברט בזהותו כאוטו מודלי³⁶.

רשימה סודית של פעילים קומוניסטים, שהוכנה על ידי משטרת קובה בשלהי 1931, כוללת 237 שמות של קומוניסטים פעילים: 106 קובנים, 69 ספרדים, 28 פולנים, 13 משאר מזרח אירופה, 8 סינים והנותרים מארצות שונות; רוב המזרח אירופים גורשו מקובה או היו צפויים לגרוש, ובתוכם כ-20 בעלי שמות יהודיים. עד מהפכת 1933 הגיע מספר הפועלים היהודיים שגורשו מקובה ל-60-70 איש³⁷.

מעורבותם של הקומוניסטים היהודיים בהנהגת ה"קולטור פאריין" לא נעלמה מעיני משטרתו של מצ'אדו. בתזכיר שהוכן במאי 1926 על ידי מודיע יהודי, שהתנדב לחשוף את קשרי הקומוניסטים בניו יורק ובקובה, הוחשד הארגון "Union Cultural Hebrea" מרחוב סול (Sol) מספר 60 בפעילות קומוניסטית, והועלה שמו של מגידזון כפעיל המרכזי בארגון³⁸. לפי דו"ח פנימי של משטרת האואנה שני סוכנים שהועסקו "בשרות מיוחד" במרכזי הפועלים - Teniente Betancourt ו-Experto Montero - העידו על פעילות מחתרתית ותעמולה קומוניסטית שנערכו ב-Union Cultural Hebrea במסווה של פעילות תרבות וספורט; הם הוסיפו שהיה קשה לחשוף את טיבם מכיון שהתנהלו "בשפה שלהם". לפי אותו דו"ח, ה"קולטור פאריין" היה מסונף למפלגה הקומוניסטית הקובנית וחבריו השתתפו בכל ההפגנות והמהומות שארגנו הקומוניסטים, ואחדים מהם כבר גורשו ב-1929 בתור "זרים בלתי רצויים"³⁹.

באוקטובר 1931 - ימים אחדים לאחר נשף כל נדרי - פשטה משטרת האואנה על ה"קולטור פאריין", החרימה את כל המסמכים והספריה וסגרה את הארגון. בקרב חברי ה"קולטור פאריין" רווחה הדעה כי ארגונם הוצג כקומוניסטי על ידי מלשינים יהודיים שפעלו בשרות משטרת מצ'אדו, או על ידי יהודים דתיים שהתקוממו נגד בזיון היום הקדוש. עם פרוץ מהפכת 1933 נרצח אחד המלשינים - שמואל דוד (דומינגו) שפירא - על פי פסק דין של המפלגה הקומוניסטית⁴⁰.

סגירת ה"קולטור פאריין", וגרוש הקומוניסטים הפעילים ביותר, החלישו את כוחה של התנועה בתוך הציבור היהודי. האזור שבו התרכזו רבים ממוטות ארגוני הפועלים חפף את אזור מגוריהם של היהודים - ה"Barrio Polaco" - והיה מוקד לביקורים תכופים של המשטרה. אנשים שנהגו לסעוד במסעדה הקואופרטיבית, התרחקו מן המקום מפחד שמא ייאסרו בחשד של קומוניזם⁴¹.

בראשית 1933 נעשה נסיון לחדש את פעילות ה"קולטור פאריין" במסווה של מועדון ספורט ותרבות בשם "אידישער ספארט קלוב" (Sociedad Cultural Deportiva Hebrea). המשטרה חשדה כי קיים קשר ישיר בין שני הארגונים, ובאמתלא של קיום ישיבה ללא היתר אסרה 55 אנשים שנמצאו אותה שעה בבניין וסגרה את הארגון⁴².

הקומוניסטים היהודיים התארגנו מחדש רק לאחר מהפכת 1933, אולם הם לא הצליחו להחיות את האוירה התוססת שהיתה ל"קולטור פאריין" בקרב ציבור המהגרים. חלק ניכר מן הקומוניסטים הפעילים גורשו מקובה ועקבותיהם אבדו; אחרים העדיפו להגר לארה"ב. אין ספק כי הדיכוי בתקופת מצ'אדו החליש את כוחם של הקומוניסטים היהודיים.

(ב) ה"אידישער צענטער" ושאלת הייצוג של יהודי קובה

ממשלת מצ'אדו לא הטילה על כלל הציבור היהודי את האחריות לפעילות הקומוניסטית של חלק מחבריו, אולם גל המאסרים, הגרושים והחיפושים התכופים שהיו מעורבים בהם יהודים עוררו פחד בקרב האוכלוסייה היהודית, שגבר עם פרסומם של מאמרים שהאשימו את כל הקהילה היהודית בקומוניזם⁴³.

האזירה שבה התנהלו החיים היהודיים, תחת עינם הבולשת של שלטונות הבטחון, משתקפת בצרור תעודות השמור בארכיון הלאומי בהאואנה, שראשיתם בפנייה של יהודי קובני למשרד החוץ, בבקשה להכחיש ידיעה שפורסמה בעתון "פארווערטס", לפיה יהודי קובה החליטו להקים ארגון מרכזי בתגובה לפרסומים אנטישמיים בעקבות סגירת ה"קולטור פאריין". הכותב הביע את דעתו כי הפרסום עלול לעורר בחו"ל את הרושם הכוזב כאילו קיימת אנטישמיות בקובה והדגיש את הסתייגות רוב הישוב היהודי מן התנועה הקומוניסטית⁴⁴.

בעקבות ידיעה זו נשלחו חוקרים של המשטרה החשאית למשרדי האידישער צענטער והתאחדות הציונית; הם בדקו את עותקי הפרטיכלים מן הישיבות שבהן נידונה שאלת ההתגוננות בפני הפרסומים האנטישמיים וחקרו את מזכירי הארגונים המעורבים בנסיון להקמת ארגון גג, וכן את דוד אוטיאנסקי, שהיה המקור לידיעה שהתפרסמה ב"פארווערטס". מפרטיכל החקירה מסתבר כי הכתבות ששלח אוטיאנסקי ל-JTA היו נתונות למעקב, וכי הוראות משרד הפנים חייבו אותו להגביל את עצמו לדווחים על החיים היהודיים מבלי להוסיף דברי פרשנות⁴⁵.

במסקנות הסופיות כתב הממונה על החקירה שפרסומים בעתונות הקובנית כינו בטעות את הארגון שנסגר "Unión Hebrea de Cuba" ותארו את הרובע היהודי כ"מוקד קומוניסטי"; הוא הבהיר לראש המשטרה החשאית כי התכנסות ראשי הארגונים היהודיים נועדה לקיום פעולת הסברה שתבטל את הרושם המוטעה שיצרו הפרסומים וציטט את דברי שר הפנים כי היהודים רצויים בקובה ואינם נתונים לרדיפות⁴⁶.

גל המאסרים והגירושים של פועלים זרים שנחשדו בפעילות קומוניסטית העמיד בפני הישוב היהודי צורך חדש: לייצג את האסירים היהודיים בפני השלטונות. הארגון היחיד שהיה יכול לקבל על עצמו את ייצוג הקהילה היהודית כלפי חוץ היה ה"אידישער צענטער"⁴⁷.

מעמדו של ה"אידישער צענטער" כארגון מייצג נבע מן הפונקציות שמילא בתחום ההגירה: פקידי הארגון היו מקובלים על שלטונות ההגירה הקובניים כאחראיים לשחרורם מטיסקורניה של יהודים שלא ענו על כל דרישות חוקי ההגירה הקובניים או של מהגרים שניסו להבריח את הגבול לארה"ב ונתפסו על ידי השלטונות האמריקניים. ה"אידישער צענטער" היה מוכר כארגון שמנע, תוך הסתמכות על עזרת יהודי ארה"ב, את נפילת המהגרים היהודיים לנטל על האוצר הקובני, וכגוף שסיפק הגנה משפטית למהגרים שהסתבכו עם החוק. ה"אידישער צענטער" ייצג את המהגרים היהודיים בפני קונסוליות זרות, ובמיוחד בפני הקונסוליה של ארה"ב, סייע להם להשיג אשרות הגירה

יוצאת ותרגם עבורם מסמכים מכל מיני שפות. כל הפונקציות הללו היקנו ל"אידישער צענטער" מעמד בלתי רשמי של נציגות דיפלומטית של היהודים בקובה⁴⁸.

יש להניח כי הגיבוי של היאס והג'וינט - ארגונים שמרכזם בארה"ב - תרם להכשרת ה"אידישער צענטער" בעיני ממשלת מצ'אדו, שהכירה ב"אידישער צענטער" כנציג הישוב היהודי. עם פרסומן של התקנות שחייבו את התושבים שלא היתה להם נתינות קובנית לשאת "תעודת זהות של זר" (Carnet de extranjero), הוסמך ה"אידישער צענטער" לנהל את רישום האוכלוסיה היהודית ולקבל ממנה תביעות אצבעות. הדו"ח השנתי ל-1932 מונה את הרשויות השונות שאליהן פנו אנשי ה"אידישער צענטער" במגמה להגן על יהודים שנפגעו מן המשטר הצבאי: פניותיהם לארמון הנשיאות ולמשטרה הביאו לשחרור אסירים יהודיים, "שלא היו מעורבים בפעילות פוליטית אסורה", והתערבותם אצל ראש העיר האואנה הביאה לביטול צו ששלל את רשיון העבודה של צלמי הרחוב⁴⁹.

צלמי הרחוב, בדומה לרוכלים ולספרים, נפגעו מהחמרת הפיקוח המשטרתי בשלהי תקופתו של מצ'אדו; רוכלים יהודיים שנאסרו על מסחר בלא רשיון, או מחוץ לשעות ולמקומות המותרים בחוק, או ספרים שבשל אנטישמיות כלכלית הוכשלו בבחינות המקצועיות, פנו בבקשת הגנה אל ה"אידישער צענטער", שהעמיד לרשותם ייעוץ משפטי וסייע לשחרר אותם ממאסרים וקנסות⁵⁰.

בעוד שרשויות השלטון של קובה הכירו ב"אידישער צענטער" כנציג יחיד של הקהילה היהודית, ויהודים שהתנגשו עם החוק פנו אליו בבקשת חסות, התחזקו המגמות לדצנטרליזציה ולפרטיקולריזם ארגוני. כפי שראינו לעיל (ד.2) קהילות הספרדים והאמריקנים לא נכנסו כלל למעגל פעילותו של ה"אידישער צענטער"; ה"קולטור פאריין" ניסה להתחרות בו וסרב לקבל את מנהיגותו; ארגונים שהיו מסונפים ל"אידישער צענטער" (דוגמת ה"התאחדות הציונית" ו"עדת ישראל") פרשו ממנו; ומוסדות סעד שנוסדו ביוזמתו (דוגמת ה"פרויען פאריין") העדיפו להפוך לארגונים אוטונומיים.

הטיפול בבעיות ההגירה, בסיוע משפטי או בפנייה למשרדי ממשלה נעשה על ידי פקידים של האידישער צענטער, שמשכורתם שולמה בכספי היאס וה-JCC. בתוך הציבור היהודי-קובני התחזקה התחושה כי הארגון מקיים את תפקידיו ללא קשר עם הציבור שאותו הוא אמור לייצג, וכי מנהיגותו מנותקת מרחשי ליבה של כלל האוכלוסיה היהודית⁵¹. הפיחות במעמדו של ה"אידישער צענטער" השתקף במספר החברים: לפי נתונים שהתפרסמו בעתונות היהודית קובנית ב-1928 היו רשומים בארגון 2,000 חברים, ש-800 מתוכם שילמו מס חבר; ב-1931 מספרם ירד ל-250⁵².

על רקע אובדן האמון בכוחו של ה"אידישער צענטער" לייצג בלעדית את הישוב ולנוכח תחושת סכנה גוברת והולכת בשל גילויי אנטישמיות, דיכוי משטרתי וטרור פוליטי, גברה ההכרה בצורך להקים חזית ארגונית משותפת. בנסיונות הראשונים להקמת ארגון גג שייצג את כל יהודי קובה ניכרו שתי מגמות: האחת ביקשה להשתחרר מן האפוטרופסות של ה"אידישער צענטער" ואילו השנייה ביקשה לשמור על מעמדו המרכזי ותבעה לאגד סביבו את יתר הארגונים היהודיים.

הרעיון להקים פדרציה יהודית הועלה לראשונה בקהילה הספרדית בספטמבר 1926 על ידי משה מיטרני, כחלק מתוכנית לרפורמה מבנית, שהביאה לפילוג הקהילה ולהקמת הארגון "אוניון הבראה" (ר' ד.2 לעיל)⁵³. במרץ 1930 העלה משה מיטרני מחדש את רעיון הפדרציה היהודית ובתמיכת ה"אוניון הבראה" כינס "ועדה מארגנת להקמת פדרציה יהודית בקובה" (Comité Organizador de la Federación Israelita de Cuba), בהשתתפות עשרה חברים שייצגו חמישה ארגונים שונים; בראשם עמד פיודור ואלבה, מנהל ה"אידישער צענטער", שנתמנה כנשיא הוועדה המארגנת של הפדרציה⁵⁴. במאמר מערכת שפרסם ב"אויפגאנג" כתב ואלבה, כי ה"אידישער צענטער" מתקשה לשאת לבדו בנטל האחריות לייצוגו של הישוב, וקרא לשיתוף פעולה בין האשכנזים לבין הספרדים במסגרת פדרטיבית, שבה יהיו לכל ארגון שני נציגים וקול אחד. על פי התקנון נועדה הפדרציה להיות "נציגות גלויה ואמיתית של הישוב שתקיים את קשרי החוץ עם השלטונות"⁵⁵.

התוכנית הראשונה להקמת פדרציה יהודית לא הגיעה לכלל מימוש; נאוגוסט 1932 הזמין מאיר לישוביץ' (Liszovicz), נשיא "עדת ישראל", את ראשי כל הארגונים היהודיים לדיון בחידוש התוכנית להקמת "פדרציה יהודית" (אידישע פעדעראציע אין קובא). על אף הסתייגותו המפורשת של נשיא ה"אידישער צענטער" מן התוכנית, הוקם ועד שנועד לעבד את פרטיה⁵⁶. בגילוי דעת שנתפרסם על ידי הוועד המארגן של הפדרציה היהודית תוארו הבעיות הכלכליות והחברתיות הקשות שהכבידו על האוכלוסיה היהודית, ונמתחה ביקורת חריפה על הבזבוז המשוע של כספי הסיוע מיהדות ארה"ב, בשל הפיצול הארגוני. אולם, בנבדל מתוכניתו של מיטרני שהיתה מבוססת על מבנה פדרטיבי של הארגונים הקיימים והדגישה את הייצוג כלפי חוץ, תוכניתו של לישוביץ' נועדה להקים ארגון ריכוזי חדש, כלומר ארגון מתחרה ל"אידישער צענטער". מטרת הארגון המוצע היתה: "לאחד את הכוחות ולהקים ארגון יהודי גדול שידאג למרפאה אחת, קופת אשראי, בית ספר טוב, עזרה סוציאלית, מחלקה דתית - פדרציה יהודית חזקה שתייצג את הישוב". לישוביץ' ניסה לעקוף את התנגדות עסקני הארגונים "שיפחדו לאבד את הכסאות שלהם" על ידי פנייה ישירה לכל יהודי האואנה להשתתף באסיפת הייסוד של הארגון⁵⁷. בכינוס, שנערך ב-7 בספטמבר 1932, השתתפו כ-800 איש - ביניהם גם משלחת של ה"אידישער צענטער". האסיפה בחרה בוועד זמני בן 25 חברים בראשות לישוביץ'. ימים אחדים לאחר האסיפה הופיע לישוביץ' בניו יורק בשם יהודי קובה, וביקש מהיאס להעביר לידי "הפדרציה היהודית" את כספי התמיכה שנועדו ל"אידישער צענטער". הנהלת ה"אידישער צענטער" הזדרזה לפרסם הצהרה לפיה היא לא נטלה חלק בהקמת הפדרציה או בבחירתו של לישוביץ'⁵⁸, ובכך הטילה וטו על התוכנית.

הנסיון של לישוביץ' להקים את הפדרציה היהודית נעשה בדיוק בתקופה שבה ה-

JCC בניו יורק הודיע רשמית על הפסקת תמיכתו ב"אידישער צענטער"⁵⁹. המשבר הכספי של הארגון היה מלווה בגל של ביקורת צבורית נגד מדיניות ה-JCC והתקפות נגד האופן שבו הנהגת "האידישער צענטער" ניהלה את הכספים שהגיעו מארה"ב. חלק

מראשי ה"אידישער צענטער" - דוגמת הרמן צ'רווני (Chervony) ודוד בליס, תמכו בהקמת הפדרציה של לישוביץ', ולא בהתאגדות סביב ה"צענטער"⁶⁰; אחרים לא היו מוכנים לוותר על מעמדו המרכזי של ארגונם בכל נסיון להקים ארגון גג. בנובמבר החליטה הנהלת ה"אידישער צענטער", בנסיון להציל את יוקרת הארגון, על מינויו של לואיס דז'וריק כנשיא, והפקידה בידי סמכויות בלתי מוגבלות. דז'וריק, מוותיקי הקהילה האמריקנית, ואדם בעל מעמד כלכלי וחברתי מבוסס, כינס ב-1 בדצמבר 1932 את ראשי הארגונים היהודיים והעלה בפניהם תוכנית להקמת ארגון גג בראשות האידישער צענטער שיתבסס על מבנה פדרטיבי ויטפל רק בבעיות הנוגעות לכלל הישוב⁶¹. אף כי התוכנית לא הגיעה לכלל גיבוש פורמלי של ארגון גג, נוצרה הסכמה בדבר קיומו העקרוני של ועד של ראשי הארגונים בהנהגת ה"אידישער צענטער", שיפעל בעת הצורך כגוף מייצג⁶².

ב-1 באפריל 1933 הגיעו להאואנה ידיעות על החרם שהוטל נגד החנויות היהודיות בגרמניה. תוך יומיים, ובהתארגנות כמעט ספונטנית, הוכנה אסיפת מחאה המונית: ב-3 באפריל סגרו יהודי האואנה את העסקים שלהם והתקבצו בבניין ה"אידישער צענטער". האולם היה צר מהכיל את כל הנוכחים, שמספרם נאמד ביותר משלושת אלפים נפש⁶³. הנאספים קראו לממשלת גרמניה להפסיק את ההתקפות וההסתות נגד היהודים בגרמניה; להגן עליהם ולהעניש את הפוגעים בהם; לבטל את החרם נגדם ולהפסיק את הגרוש של יהודים ממזרח אירופה שהיגרו לגרמניה מאז מלחמת העולם הראשונה. מכתב המחאה נמסר לשר החוץ הקובני, אורסטס פררה (Orestes Ferrara), שהעבירו לידי נציג קובה בחבר הלאומים⁶⁴.

למחרת האסיפה נפגשו עורכי העתון "דאס יידישע ווארט" (דוד אוטיאנסקי ואליעזר ארונובסקי) עם הציר הגרמני, שנתמנה לתפקידו עוד בתקופת ויימאר; אף כי פעל בהתאם להנחיות משרד החוץ בברלין, המראיינים התרשמו כי הוא מצוי בדילמה קשה בין חובתו הדיפלומטית לבין דעתו האישית, שבצבצה מן הדברים הבאים: "האמן לי אדוני, אני מתנגד לשנאה גזעית, אני מגנה את כל האפליות, אך אל תשכחו שגרמניה עשתה עכשיו מהפכה שקטה וכל מהפכה עולה בדם אדם"⁶⁵. הציר הגרמני מסר למראיינים כי בפגישה עם שר החוץ הקובני הוא הסכים להתיר ליהודים לארגן אסיפת מחאה סגורה, אך דרש לאסור עליהם להפגין ברחוב⁶⁶.

נסיון שני של הציבור היהודי לארגן אסיפת מחאה ב-16 במאי 1933 נגד גרמניה הנאצית נתקל בהתנגדות חד משמעית מצד הצירות הגרמנית, שתבעה מממשלת קובה למנוע את תנועת המחאה נגד ממשלת היטלר⁶⁷. הגוף שלקח על עצמו את ארגון אסיפת המחאה נגד רדיפות היהודים בגרמניה היה מבוסס על ועד ראשי הארגונים שהתקבצו סביב ה"אידישער צענטער", בצרוף כמה מן העסקנים הבולטים בישוב - מן הקהילה המזרח אירופית, הספרדית והאמריקנית. לוועד זה לא היה מעמד רשמי, אולם הוא קרא לעצמו "קומיטה אינטרסוסיאל" (Comité Intersocial Hebreo de Cuba) = ועד בין-ארגוני יהודי של קובה). המקור הראשון המזכיר את קיומו של ה"קומיטה אינטרסוסיאל" הוא הזמנה לחברי הועד הבין-ארגוני להשתתף בישיבה ב-8 במאי, לקראת הכנתה של אסיפת

המחאה שתוכננה ל-16 במאי⁶⁸. המושל הצבאי של פרובינציית האואנה, הקולונל פדריקו רסקו (Federico Rasco) דחה את בקשת הרשיון לעריכת האסיפה בלא הנמקה, וגרם לגל של האשמות הדדיות בין מארגני הכינוס. קבוצה בראשות דוד קורלאנד ודוד בליס הואשמה בניהול תעמולה פומבית מדי בתוך הציבור הקובני מבלי להמתין לאישור הרשיון, ולעומתה הואשם לואיס דז'וריק בגישה פחדנית ובכניעה לתכתיב של היאס לוותר על רעיון המחאה⁶⁹.

בלחץ יתר חברי הוועד הגיש דז'וריק, ב-18 במאי, בקשה נוספת לעריכת אסיפת מחאה, אולם מששוב נדחתה הבקשה, סרב "לפעול בצורה נמהרת", ותבע להקים ארגון גרשמי, שייצג את כל הארגונים היהודיים⁷⁰. בינתיים הגישו נציגי "הוועד למען חולי שחפת ונפש" בקשה לערוך אספה כללית רגילה של ארגונים ב-30 במאי. המושל הצבאי של הפרובינציה, הקולונל רסקו, הודיע להם שהוטל איסור מוחלט על כל התכנסות פומבית של יהודים, מחשש שמא תנוצל למחאה נגד ממשלת גרמניה, ורמז להם כי מדובר בהוראה של הנשיא מצ'אדו⁷¹.

בשעה שבציבור האשכנזי סערו הרוחות סביב האיסור על התכנסות של יהודים, פנתה קבוצה של ספרדים בראשות הרב גרשון מאיא אל המושל הצבאי של האואנה והסבירה לו שברצונה לקיים מנהג דתי של קבורת ספרי קודש קרועים בבית הקברות. הקולונל רסקו נתן רשיון לקיום הטקס בבית הקברות היהודי, ואף קיבל את הזמנת "שבת אחים" להשתתף בארוע, שבו נתכבד בהכנסת כמה חבילות לגניזה. הכתב של "האוואנער לעבן" שנכח במקום העיר: "זו היתה הרגשה מוזרה לא רק לנוצרים, אלא גם ליהודים: קבורה של כמה מאות זוגות תפלין וספרי תורה, בעוד יהודים שרים ורוקדים לצלילי מוסיקה ומדברים רק בספרדית"⁷².

מתוך העתונות היהודית-קובנית מתקבל הרושם כי בתוך הציבור היהודי נטו לפרש את הגזירות על זכותם להתכנס בצוותא או למחות נגד גרמניה הנאצית לא כתולדה של המתיחות הפוליטית שבה היתה נתונה ממשלת מצ'אדו בדמדומי שלטונה, אלא כתוצאה מהתנהגותם של העסקנים. הגורמים האקטיביסטיים יותר בישוב החליטו לפעול בניגוד למדיניות הזהירה של נשיא ה"אידישער צענטער". דוד בליס ודוד קורלאנד כינסו ב"עדת ישראל" את נציגי רוב הארגונים היהודיים - אך ללא ה"אידישער צענטער" - והכריזו על ארגון מחדש של ה"קומיטה אינטרסוסיאל" בראשות בליס; לאחר פגישה עם שר החוץ הקובני, קיבל הוועד החדש היתר מן הקולונל רסקו לקיים את אסיפת המחאה⁷³.

מארגני הוועד החדש לא טרחו לעדכן את נשיא ה"אידישער צענטער" בהתפתחויות. דז'וריק, שפעל בהתאם לתוכנית קודמת, התייצב בפני הקולונל רסקו כנציג הישוב היהודי, וביקש היתר לקיום האסיפה. המושל הצבאי, שהתרעם על הטרדתו בידי שני נשיאי "קומיטה אינטרסוסיאל" שאינם יודעים זה על זה, הודיע לראשי הוועד הבין-ארגוני כי כל עוד לא יוקם גוף מרכזי שיוכר באופן רשמי, לא תאושר אף בקשה של ארגון יהודי⁷⁴. הסכסוך החריף בין דז'וריק לבליס נסתיים בהסכם פשרה שנחתם בפני נוטריון, והוצג בפני המושל הצבאי, לפני דז'וריק הוכר כנשיא ה"קומיטה

אינטרסוסיאל" ובליס כממלא מקומו⁷⁵.

המאבק למען קיומה של אסיפת המחאה, אף כי לא הביא לתוצאות ממשיות, היה שלב חשוב בדרך לגיבושו של ארגון גג. המאבק בין הדוגלים למרכזיותו של ה"אידישער צענטער" לבין אלה שהתנגדו לה נסתיים בפשרה פורמלית, ובהכרה ב"קומיטה אינטרסוסיאל" כגוף המייצג של הישוב היהודי. עם זאת, תפקידו והרכבו של הארגון נותרו מעורפלים, וה"אידישער צענטער" הוסיף לשאת ולתת עם ראשי הארגונים היהודיים על גיבושה של הנציגות היהודית⁷⁶. רק בעקבות גל האנטישמיות שלוהה את מהפכת 1933 הוקמה "הוועדה המשפטית" של ה"קומיטה אינטרסוסיאל" שהפכה להיות ארגון הגג הראשון של יהודי קובה.

סכום

הפרק עוסק בקשר שבין החיים הפוליטיים בקובה בתקופת הדיקטטורה של מצ'אדו לבין ההתארגנות היהודית. הקומוניסטים היו קבוצה יחידה בתוך הציבור היהודי שהיתה קשורה למערכת הפוליטית הלא-יהודית, והם טבעו את חותמם על תולדות המפלגה הקומוניסטית הקובנית. הקומוניסטים היהודיים ייסדו והנהיגו את ה"קולטור פאריין", מוקד הפעילות החברתית והתרבותית של הפועלים היהודיים בקובה במחצית השניה של שנות ה-20. רדיפת הקומוניסטים הזרים בידי המשטרה החשאית של מצ'אדו הביאה לסגירת ה"קולטור פאריין", לגרוש או להגירה של חלק ניכר מן המנהיגות, ובכך גרמו להחלשת האלמנט הקומוניסטי בתוך הציבור היהודי. ממשלת מצ'אדו לא הפלתה לרעה את המיעוט היהודי, אולם נוכחותם בתוך התנועה הקומוניסטית, ריכוזם באזורי מגורים שהיו מוקד לפעולות טרור וגילויים של אנטישמיות על רקע המשבר הכלכלי, חשפו את היהודים לאלימות פוליטית שסיכנה את בטחונם הפיסי וחייבה אותם להקים חזית מייצגת כלפי חוץ. האיום החיצוני חיזק את מגמת הריכוזיות והאחדות - לפחות בתחום האינטרסים המשותפים לכלל האוכלוסיה היהודית. כשלוך הנסיונות לעקוף את הפרימט של ה"אידישער צענטער" ולחץ השלטונות הקובניים שתבעו מן הציבור היהודי להקים נציגות מוכרת, חיזקו את מעמדו של ה"אידישער צענטער", על אף העמדות האמביבלנטיות כלפיו בתוך הישוב היהודי.

הערות

¹ Boris Goldenberg, "The Rise and Fall of a Party, the Cuban CP (1925-1959), Problems of Communism, July August, 1970, p. 63 [להלן: Fabio Grobart, XV años de lucha, La Habana, ;[Goldeberg, the Cuban CP 1940, p. 3; Jorge Garcia Montes - Antonio Alonso Avila, Historia del Partido Comunista de Cuba, Ediciones Universal, Miami 1970, p. 77 [להלן:

. [Montes-Avila

"Acta de Constitución del Partido comunista de Cuba", Pichardo, Vol. 2

.3, pp. 299-300

3 עדות שטושינסקי, 6.6.1984, עמ' 2-5, 7. הפרטים הביוגרפיים מבוססים על עדותו של פביו גרוברט, בראיון שנערך ב-1991 על ידי ההסטוריונית הקובנית מריצה

קורלס [להלן: עדות גרוברט], ועל עדות שטושינסקי שהיה חברו של גרוברט לספסל הלימודים בגוניונדזו. אני אסירת תודה לגב' קורלס על שהעמידה לרשותי את הראיון.

"Entre los comunistas polacos aprendí las primeras lecciones que debe 4

,conocer todo Marxista Leninista", en: Fabio Grobart, Trabajos Escogidos

.Editorial de Ciencias Sociales, La Habana 1985, p. 251

5 עדות גרוברט על השימוש השגוי בשמו קיבלה אישור בשיחה עם שטושינסקי (1992);

השם שמחוביץ מופיע במקורות רבים; ר' למשל: Boris Kozolchyk, The Political

Biographies of Three Castro Officials, Rand Corporation, Memorandum

,Edgar Hoover ; [Kozolchyk :להלן: RM-4994-RC, Santa Monica May 1966, p. 1

"Survey of Communist Activities in Cuba", June 14, 1943, NA837.00B/405

.Kozolchyk, pp. 3-4 6

"Acta numero dos del Comité Central del Partido Comunista de Cuba", 7

Rosell Mirta, Luchas Obreras Contra Machado, Instituto Cubano del Libro, La

. [Rosell :להלן: Habana 1973, pp. 73-74

8 Montes-Avila, p. 61 ; עדות שטושינסקי 6.6.1984, עמ' 12, 18; יש להניח

שיעקב גורביץ הוא פליכס גורביץ, שהשתתף בישיבת הייסוד.

9 עדות גרוברט; Editorial; Fabio Grobart, un forjador eternamente joven,

. [Grobart, Un forjador :להלן: Gente Nueva, La Habana 1985, pp. 14-15

10 עדות שטושינסקי, 6.6.1984, עמ' 20-21: לדבריו, הגברת Kollantay, שהיתה

השגרירה הראשונה של ברית המועצות במכסיקו היתה יהודיה; על חזרתו של וטרמן ר':

קובאנער אידיש ווארט, 30.4.1949, עמ' 1; 25.1.1946, עמ' 3.

11 "La segunda sesión del Primer Congreso de Agrupaciones Comunistas",

.Pichardo, Vol. 3, p. 303; Rosell, pp.66-67

12 Goldenberg, the Cuban CP, p. 63; Aleida Plasencia Moro, "Historia del

movimiento obrero en Cuba", en: Historia del movimiento obrero en América

Latina, Coordinado por Pablo Gonzales Casanova, Instituto de

: [להלן: Investigaciones Sociales de la UNAM, Mexico 1984, Vol. 1, pp.117-118

. [Moro

13 Fabio Grobart, "The Cuban Working Class Movement from 1925 to 1933",

Science and Society, 1975. Vol. 39, no. 1, pp. 73-76; Aguilar, Cuba 1933

.pp. 78-82; Alvarez Diaz, p.275; Montes-Avila, p. 34

14 Agrupación Comunista de la Habana, Informe Oficial, en: Lucha de

- Clases, Organó de la Agrupación Comunista de La Habana, agosto de 1925
.Rosell, pp. 67-68
- .Fabio Grobart, XV Años de Lucha, p. 14 ¹⁵
- ¹⁶ מדומונט למזכיר המדינה, 16.12.1931 דו"ח של הקפיטן פדריקו רסקו (Federico Rasco), המפקד הצבאי של האואנה, NA837.00B/43; אויפגאנג, 15.1.1928, עמ' 9, מצטט נתונים של אברהם שמחוביץ לפיהם ישנם 1,200 פועלים יהודיים המאורגנים באיגודים מקצועיים.
- ¹⁷ סאפיר, ייווא בלעטער, עמ' 355; Sapir, The Jewish Community p. 32-33
- ¹⁸ "Informe sobre la huelga de los zapateros", Movimiento obrero Cubano Documentos y artículos, tomo II, 1925-1935, Editorial de Ciencias Sociales La Habana 1977, p. 114
- ¹⁹ י. שפאנקא, "דאן קיכאטיזם", אויפגאנג, 10.10.1928, עמ' 7; מאמר מערכת של פיאדאר וואלבע, אויפגאנג, 31.5.1929, עמ' 3.
- ²⁰ "קולטור פאריין", מודעה מ-14.4.1929 (הזמנה לחגיגת שלוש שנים לארגון), מודעות הקוראות לערב קול נדרי, 13.10.1929; 20.9.1931; אוסף ראן, ארכיון ייווא; אליעזר אראנאווסקי, הל"א 1943, עמ' 55; א. אליעזר, אויפגאנג 1934, עמ' 20; ד. אוטיאנסקי, "דער סך הכל פון צען יאר יידיש לעבן, די אידישע צייטונג, ג, 2.4.1933, עמ' 10; Kozolchyk, p. 3-4
- ²¹ Roller, p. 263; עדויות רבינוביץ, עמ' 9-14; ארונובסקי, עמ' 23-24.
- ²² Bension Report, 5.3.1926, KH4/9526
- ²³ מרדכי פריילעך (Maximo Freilich), לבתו אלטאלע פריילעך, קראקאט 15.3.1939. המכתב נועד לשמירה עד "שתבוא השעה שבה ניתן לכתוב את האמת", Accn.33187, ארכיון ייווא.
- ²⁴ עדות רדלוב, יוני 1984, עמ' 6-8.
- ²⁵ República de Cuba, Policía Secreta Nacional, "Relación de extranjeros y cubanos que se dedican a la propagación del comunismo", בתוך דווח מהקונסוליה בהאואנה למזכיר המדינה, NA837.00B/42, 2.12.1931; קיצו של חזן מתואר בעדויות שטושינסקי, 6.6.84, עמ' 19; ארונובסקי, עמ' 24-25.
- ²⁶ מודעות אחדות של ה"קיך קאאפעראטיוו" (מן השנים 1929 עד 1931) שמורות באוסף ראן, ארכיון ייווא; המסעדה נזכרת במחקרם של Montes-Avila כמסעדה שנפתחה בידי הקומינטרן (ללא איזכור היהודים), שם, עמ' 61; עדות רדלוב 1984, עמ' 11-12; עדות רבינוביץ, עמ' 9.
- ²⁷ Thomas, pp. 580-581, 596; Montes-Avila, p. 71; Aguilar, Cuba 1933, pp. 83, 86 Robert J. Alexander, Communism in Latin America, Rutgers University Press, New Brunswick, N.J., pp. 270-271; Moro p. 120
- ²⁸ Aguilar, p.122; Moro, p. 120; El Machete, no. 102, 18.2.1928 en:

- Mirta Rosell, p. 147; Montes-Avila, p. 87-88
Jaime Novomodi, "Cinco Martires", La Nueva Palabra Hebrea de Cuba, 29
mayo de 1963, p. 13 [להלן: Novomodi, cinco martires]; עדות ארונובסקי, עמ' 20.
- 30 י. רעזניק, מיר וועלן געדענקען, האואנה 1943, אוסף סנדר קפלן; Novomodi, JC, 3.2.1933; cinco martires, pp. 14, 16
- 16:1 p.; באוסף ראן, ארכיון ייווא, שמורה מודעה של ה-Sociedad Hungara Cubana המזמינה לנשף, במלאת שנה לארגון, ב-10.8.1929; המודעה נוסחה בספרדית ובאידיש.
31 גרוברט סירב להפגש אתי בשל היותי ישראלית, אולם נאות להשיב על השאלות שהעברתי למריצה קורלס.
- 32 Grobart, Un forjador, p. 16; עדות על הוצאתו להורג של הסיני וונג:
Pablo de la Torriente Brau, "El asesinato de Wong", ANC Fondo Donativos y Remisiones 635/56
- 33 עדות אוטיאנסקי, 2.4.1981, עמ' 11-6; עדות שטושינסקי, 6.6.84, עמ' 11-9.
- 34 עדות אוטיאנסקי, 2.4.1981, עמ' 11.
- 35 Republica de Cuba, Policia Secreta Nacional, "Relaciona de extranjeros y cubanos que se dedican a la propagacion del comunismo", 1/12/1931 (sic) בתוך דוח של הקונסוליה האמריקנית בהאואנה למזכיר המדינה, 2.12.1931, NA837.00B/42; עדות גרוברט.
36 ר' הקדמת בלאט רוקה לספר Grobart, Un forjador.
- 37 מהקונסוליה בהאואנה למזכיר המדינה NA837.000B/42 (ר' הערה 35);
דוד אוטיאנסקי, "וועגן די איצטיגע לאגע פון די אידען אין קובא", די אידישע צייטונג, 24.11.1933, עמ' 7.
- 38 ממיגל שטיין לשר הפנים, בתוך דוחו של קראודר למזכיר המדינה, 25.5.1926, NA837.00B/7
- 39 Seccion de Expertos, אל אל Capitan Jefe de la Seccion, Colonel Federico Rassco, 13 de noviembre de 1931, בתוך דוח של דומונט למזכיר המדינה, 16.12.1931, NA837.00B/43
- 40 NYT, 6.11.1931, p. 10:3; א. אליעזר, אויפגאנג 1934, עמ' 20; ה"ל, 18.8.1933, עמ' 4; עדות רדלוב, 1984, עמ' 14-12.
- 41 Mirta Rosell, op.cit. p. 206; "צו אלע איצטיקע און געוועזענע עסער פון דער קיך "קאאפעראטיוו" (מודעה), אוסף ראן, ארכיון ייווא.
- 42 ה"ל, 3.2.1933, עמ' 5; 10.3.1933, עמ' 14; 24.3.1933, עמ' 3; דאס יידישע ווארט, 31.5.1933, עמ' 2; JC, 21.4.1933, p. 28; Saper, The Jewish Community, p. 67; מדומונט למזכיר המדינה, 5.3.34, NA837.00B/121
- 43 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 22-20.10.1931; 21.6.1932; ה"ל, 16.12.1932, עמ' 4; 23.12.1932, עמ' 4.

- 44 דווחו של קוכמן (F. Kochman), בתזכיר Eduardo Usabiaga (משרד החוץ) לשר הפנים, 12.12.1931, ANC, Presidencia, 100/15.
- 45 פרטיכלים של ישיבות הארגונים היהודיים: Acta ו-Acta num. 1, 21.10.1931; num. 2, 22.10.1931; דווחים על חקירות שערך סגן המפקח מנואל ריי (Subinspector de Primera Clase Manuel Rey y Vela) למזכיר האידישער צענטער (2.1.1932), למזכיר ה"התאחדות הציונית" (3.1.1932) ולדוד אוטיאנסקי (2.1.1932), ANC, Presidencia 100/15.
- 46 ממנואל ריי לראש המשטרה החשאית, 4.1.1932, ANC, Presidencia 100/15.
- 47 מרזובסקי לברסלר, 3.6.1932, JDC/182.
- 48 Yearly Report, Centro Israelita, 1932, 1933, 1934; Boletín Centro Israelita, p. 33.
- 49 Yearly Report, Centro Israelita, 1932; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, אפריל 1932; 1.5.1932.
- 50 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 9.1.1929; 11.2.1930; 21.1.1930; אויפגאנג, 14.3.1929, עמ' 6, 13; 31.5.1929, עמ' 14; ספטמבר 1930, עמ' 7; וואלבע, אויפגאנג, עמ' 42; Sapir, The Jewish Community, p. 29.
- 51 דאס אידישע ווארט, דצמבר 1931, עמ' 3, 14; ה"ל, 12.5.1933, עמ' 6; י.א. פיניס, "וואס פאדערן מיר פון דער נייער דירעקטיווע", ה"ל, 16.11.1934, עמ' 8.
- 52 אויפגאנג, 1.4.1928, עמ' 7; דאס אידישע ווארט, דצמבר 1931, עמ' 3.
- 53 Israel, septiembre de 1926, noviembre de 1926; פארווערטס, 7.12.1927, עמ' 6; ה"ל, 27.9.1935, עמ' 18.
- 54 מכתב מ-Comité organizador de la Federación Israelita de Cuba מיום 13.4.1930, אויפגאנג, 1.6.30, עמ' 10; דאס יידישע ווארט, 21.6.1933, עמ' 4; ב. סאפיר, "אויפן וועג צו א רעפרעזענטאטיווער קערפערשאפט", ה"ל"א 1943, עמ' 36 [להלן: סאפיר, ה"ל"א 1943]: ספיר מתעלם מתפקידם של הספרדים ביוזמה להקמת הפדרציה.
- 55 מאמר מערכת מאת פ. וואלבע, אויפגאנג, 1.6.1930, עמ' 1; וכן "פראיעקט פון די סטאטוטן פון דער 'אידישער פעדעראציע פון קובא', שם, עמ' 12.
- 56 מכתב מבן דיזיק, למאיר ליסאוויטש, 24.8.1932, אוסף דוד אוטיאנסקי; מכתבים אחדים ובהם הזמנות לישיבות הפדרציה היהודית נמסרו לי באדיבות דוד אילן, בית זרע.
- 57 אויפרוף, אידישע פעדעראציע אין קובא, ספטמבר 1932; נוסח דומה בספרדית - Comisión organizadora, Federación Israelita de Cuba, אוסף ראן, ארכיון ייווא; מאיר ליסאוויטש, "א פאר ווערטער וועגן געפלאנטער יידישער פעדעראציע", דאס יידישע ווארט, 3.5.1933, עמ' 6.
- 58 ק. שוואצראפל, "וועגן דער אידישער פעדעראציע אין קובא", ה"ל, 11.11.1932, עמ' 9-10; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 7.9.1932; 22.9.1932; מאיר ליסאוויטש,

- "א פאר ווערטער וועגן געפלאנטער יידישער פעדעראציע", דאס יידישער ווארט, 1933.5.3, עמ' 6.
- ⁵⁹ קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 19.8.1932.
- ⁶⁰ ה"ל, 11.11.1932, עמ' 10 (רשימת החותמים על מכתב תמיכה בלישוויץ).
- ⁶¹ ה"ל, 25.11.1932, עמ' 4; 9.12.1933, עמ' 2, 5; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 25.11.1932; 27.11.1932; Sapir, The Jewish Community, p. 74.
- ⁶² סאפיר, ה"ל 1943, עמ' 37-39.
- ⁶³ ה"ל, 7.4.1933, עמ' 5, 12; דאס יידישע ווארט, 5.4.1933, עמ' 1; דער מארגן זשורנאל, 21.2.34, עמ' 4:7.
- ⁶⁴ דאס יידישע ווארט, 5.4.1933, עמ' 6; ה"ל, 7.4.1933, עמ' 4, 13.
- ⁶⁵ דאס יידישע ווארט, 5.4.1933, עמ' 1, 6.
- ⁶⁶ דאס יידישע ווארט, 5.4.1933, עמ' 6.
- ⁶⁷ דאס יידישע ווארט, 24.5.1933, עמ' 1; David Blis, "Nuestra lucha contra el hitlerismo", Oyfgang, enero 1934, p.31
- ⁶⁸ קאמיטעטע פון אידישע געזעלשאפטן אין קובא, (Comité Intersocial) עקסטער טעלעגראם, אוסף ראן, ארכיון ייווא.
- ⁶⁹ ה"ל, 19.5.1933, עמ' 3, 12; 26.5.1933, עמ' 5 (מא' מערכת); 2.6.1933, עמ' 6; דוד קורלאנד, "ווי אזוי ס'ווערן פאראטן יידישע אינטערעסן", דאס יידישע ווארט, עמ' 3.
- ⁷⁰ ה"ל, 26.5.1933, עמ' 12.
- ⁷¹ דאס יידישע ווארט, 31.5.1933, עמ' 1; ה"ל, 2.6.1933, עמ' 3.
- ⁷² ה"ל, 9.6.1933, עמ' 4; 16.6.1933, עמ' 4; דאס יידישע ווארט, 14.6.1933, עמ' 4.
- ⁷³ דאס יידישע ווארט, 7.6.1933, עמ' 1; ה"ל, 9.6.1933, עמ' 13; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, (ללא תאריך; בין 28.5.1933 ל-16.6.1933): מתייחס לשיבה ב"עדת ישראל" שבה הוחלט על ראורגניזציה של ה"קומיטה אינטרסוסיאל" ב-6 במאי; כנראה נפלה טעות והכוונה ל-6 ביוני, בהתאם לדוח בדאס יידישע ווארט.
- ⁷⁴ ה"ל, 9.6.1933, עמ' 3; ז. בן מינע, "דער לעצטער פרואוור", דאס יידישע ווארט, 21.6.1933, עמ' 4.
- ⁷⁵ ה"ל, 16.6.1933, עמ' 4; דאס יידישע ווארט, 14.6.1933, עמ' 1, 4; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, (ללא תאריך) בין 28.5.1933 ל-16.6.1933.
- ⁷⁶ סאפיר, ה"ל 1943, עמ' 39-40; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 28.6.1933; 26.6.1933, סוף יולי 1933.

סכום חלק I

חלקה הראשון של העבודה עוסק בתקופת ההגירה, מראשית התיישבותם של יהודים בקובה ועד לגיבושו של ישוב יהודי בר קיימא, שמילא מקום מוגדר בכלכלה ובחברה הקובנית, והקים מסגרות ארגוניות לסיפוק צרכיו המיוחדים. צמיחתו של הישוב היהודי משולבת בפרק הראשון בתולדותיה של הרפובליקה הקובנית, שבו החיים הפוליטיים והכלכליים התנהלו בחסות מעורבות פעילה של ממשלת ארה"ב.

קובה בנתה את מוסדותיה המדיניים לפי תבנית הדוגמא האמריקנית, והקימה תשתית כלכלית שהעתיקה את חסרונות השיטה הקולוניאלית, מתוך הענות לשאיפה לשיקום מהיר של הכלכלה, סיפוק דרישותיהם של המשקיעים הזרים ושאפתנות אנוכית של המנהיגות המקומית. מוסדות השלטון התאפיינו בשחיתות ובזבוז ראוותני, שניזון מן הצמיחה המואצת של תעשיית הסוכר, שלא נתמכה במנגנוני הגנה של ענפי כלכלה אלטרנטיביים. ארה"ב היתה שוק הצריכה העיקרי למוצר היצור היחיד של קובה, הספק המרכזי של מוצרי הצריכה שלה, המקור למלוות החוץ שהניעו את גלגלי הפוליטיקה המקומית והשוטר שהבטיח את יציבותה.

היהודים הראשונים הגיעו לקובה בחסות הכיבוש הצבאי של ארה"ב, שהבטיח את חופש הדת ופתח בפניהם אפשרויות להשתלב בהתפתחות המסחר שלוותה את צמיחתה של תעשיית הסוכר. עם זאת, מקומם של היהודים בתנועת ההגירה לקובה בתקופה שעד 1920 היה שולי ביותר. רק מעטים העדיפו את ההזדמנויות להתבססות מהירה באי הטרופי הבלתי מוכר על נסיונם של קרוביהם וידידיהם בניו יורק; כל זמן שארה"ב היתה קיימת כאלטרנטיבה פתוחה להגירה מספר היהודים שבחרו בקובה היה קטן. קבוצה יהודית יחידה שרישומה ניכר בתולדות ההגירה לקובה שעד 1920 היא זו של היהודים הספרדיים, שהגירתם משולבת בזו של מהגרים נוצריים מסוריה, שמילאו מקום מסויים בצמיחת המסחר הזעיר הן בהאואנה והן במרכזי הסוכר החדשים שבפרובינציות המזרחיות.

רכישת בית עלמין יהודי היתה המניע הראשון להתאגדותם של היהודים האמריקניים והגרעין שסביבו צמחה הקהילה היהודית המאורגנת. המפתחות ל"בית החיים" היהודי נותרו בידי המהגרים הוותיקים, שביקשו להצניע את שונותם ולהשתלב בחברת בעלי העסקים האמריקניים, וראו כיצד הנוכחות היהודית מגיעה לתודעה הצבורית הקובנית בידי קבוצות המהגרים שהגיעו בעקבותיהם שההזדהות אתם הציבה בפניהם דילמה: כלפי הספרדים חשו ניכור ואילו המהגרים הדלים ממזרח אירופה היו תזכורת מאיימת לעבר שביקשו להנתק ממנו.

בנבדל מן האמריקניים, היהודים הספרדיים לא ביקשו להתבולל בתוך החברה הקובנית או בתוך קבוצת המהגרים שאליה השתייכו מבחינה כלכלית וחברתית. הצורך לשמור על המורשת היהודית ועל זהות יהודית נפרדת היתה מרכיב בולט במערכת הערכים שלהם. מופת ההתארגנות בארצות המוצא השפיעה על התאגדותם סביב ארגון מרכזי שנועד לספק בראש וראשונה את צורכיהם הדתיים; ארגוני הסעד, שנועדו לסייע לנצרכים

ולחלשים, הסתעפו מתוך הארגון הקהילתי, ששימש מרכז גם לארגונים שנוצרו בערי הפנים.

המפגש בין היהודים האמריקניים ליהודי מזרח אירופה ארע לאחר השבר של שנת 1920, שערער את כל המבנה הכלכלי של קובה, ופגע בכוחות המשיכה של קובה כלפי מהגרים פוטנציאליים. במקביל לירידה בהיקף הכללי של ההגירה לקובה, כתוצאה מגורמים כלכליים, החלו להגיע לקובה מהגרים שכוונתם המקורית היתה להגר לארה"ב; בתוך אוכלוסיית המהגרים שהגיעה לקובה כתוצאה מחוקי המכסה היה ליהודים מקום בולט.

הקונסוליה האמריקנית בהאואנה חששה מן השימוש בקובה כתחנת מעבר וביקשה לחסום את דלתות הכניסה לקובה בפני מהגרים שמחוז חפצם ארה"ב. דווחיהם של כמה מפקידי הקונסוליה, ובראשם הקונסול הכללי, משקפים את עמדתם האנטישמית; נסיונם להשפיע על מדיניות ההגירה של קובה נועד בראש וראשונה למנוע את כניסתם של היהודים. ממשלת קובה הסכימה לשתף פעולה עם הקונסוליה הכללית במאבק נגד הגירה בלתי חוקית לארה"ב, אולם לא שינתה את מדיניות ההגירה שלה כלפי ההגירה הנכנסת ולא הפלתה לרעה את המהגרים היהודיים.

מקומה של קובה כמקלט ארעי למהגרים יהודיים בדרכם לארה"ב נוצר כתוצאה מחוק המכסה של 1921 שהבטיח לתושבים זמניים באחת מארצות אמריקה זכות הגירה מחוץ למכסה. עד לפרסום חוק המכסה של 1924 ניסו ארגוני ההגירה היהודיים באירופה ובארה"ב למנוע את נסיעתם של יהודים לקובה בשל התנאים הקשים ששררו בה; הם לא התייחסו אליה כאל יעד להתיישבות יהודית של קבע.

ההתאוששות הזמנית במצב הכלכלי בקובה (1923/24), נסיונם החיובי של ראשוני המהגרים שהחלו להתבסס בכלכלה הקובנית ואובדן התקווה להכנס בדרך חוקית לארה"ב, כל אלה גרמו לשינוי ביחסם של המהגרים היהודיים ממזרח אירופה כלפי ארעיות שהייתה בקובה, כמו גם בעמדתם של ארגוני ההגירה היהודיים בארה"ב, שביקשו לנפץ את החלום האמריקני של המהגרים ולסייע להם להשלים עם כורח ההשתקעות בקובה. ארגונים אלה היו חייבים להגן על מדיניות ממשלתם ולמנוע את עקיפת חוקי ההגירה לארה"ב, אולם הם ביקשו להקל על סבלם של אחיהם המבקשים לצאת מאירופה; פעילותם בקובה נעשתה במסגרת חיפוש אלטרנטיבות להגירה לארה"ב.

יהודי ארה"ב מילאו בקובה פונקציות דומות לאלה של המרכזים הרגיונליים, שסיפקו למהגרים מספרד את מכלול השרותים החברתיים, ומנעו את נפילתם למעמסה על הקופה הצבורית - תנאי בסיסי למניעת גירושם מקובה. קבוצות מהגרים שחסרו אוכלוסיה תומכת לא הצליחו להתבסס בקובה בתקופת המשבר הכלכלי. היהודים ממזרח אירופה, שזכו לכינוי "פולאקוס", היו קבוצת המהגרים הבולטת ביותר שהשתקעה בקובה כתוצאה מחוקי המכסה של ארה"ב ובניגוד למגמה הכללית; השתלבותם התאפשרה הודות לתמיכת יהודי ארה"ב.

עזרתה של יהדות ארה"ב היתה מרכיב חיוני בתהליך קליטתם של יהודי מזרח

אירופה; ההלוואה או המענק לרכישת סחורה או ציוד ראשוני שימשו כגלגל הצלה

שאיפשר את הישרדותם בימים הקשים של ראשית ההגירה ואיפשרו להם להשתלב בחיים הכלכליים של קובה. מעורבותם בעיצובם של החיים הארגוניים גרמה נזק לטווח ארוך, מכיון שהיא כפתה על האוכלוסיה הבלתי מגובשת של המהגרים היהודיים מבנה ארגוני מסועף, שלא צמח בהדרגתיות ובאופן אורגני, אלא גדל בצורה מלאכותית, תוך שהוא ניזון בנדיבות מן הקופה האמריקנית. ביחד עם זאת, יהודי ארה"ב היו מודעים לסכנה שבהמשך תלותה של יהדות קובה בתמיכתם, ודאגו לצמצם אותה בהדרגה; הם גם ראו נכוחה כי מנהיגות הישוב עתידה לצמוח מתוך המהגרים המזרח אירופיים, ולא מתוך השכבה המבוססת של היהודים האמריקניים.

צמיחתה של מנהיגות יהודית היתה פועל יוצא מן התמורות בחיים הפוליטיים הקובניים שחייבו את הישוב היהודי להתגונן בפני כוחות חיצוניים ולהעמיד חזית מייצגת בפני השלטונות וחברת הרוב. עד 1928 התנהלו החיים היהודיים בקובה ללא זיקה ישירה למוסדות השלטון. בראשית שלטונו גילה הנשיא מצ'אדו יחס אוהד כלפי ההגירה היהודית; היהודים השתתפו בבנייתה של תעשייה זעירה, שהלמה את מדיניותו לגוון את הכלכלה, ומשכו השקעות של אחיהם מארה"ב. עם העמקת המשבר הכלכלי והזעזועים במערכת הפוליטית התערער גם מעמדם של היהודים. גילויים של אנטישמיות כלכלית גרמו להידוק הפיקוח המשטרתי על פעילותם של הרוכלים, שבתוכה היה ליהודים ייצוג ניכר, והוטלו הגבלות קפדניות על כל התכנסות צבורית ועל כל פעילות מאורגנת, שפגעו בעקיפין גם בחיים הארגוניים של היהודים.

אחד היעדים המרכזיים למדיניות הדיכוי של מצ'אדו היתה התנועה הקומוניסטית שבתוכה היתה ליהודים ממזרח אירופה נוכחות בולטת, הן בייסודה של המפלגה הקומוניסטית הקובנית והן בארגון האיגודים המקצועיים של פועלי ההלבשה וההנעלה בהאואנה הישנה. מדיניות הגירוש של מסיתים זרים והפחד מרדיפות המשטרה החשאית החלישו את כוחם של הקומוניסטים בתוך הישוב היהודי, אולם העמיקו את תחושת הסכנה לכלל האוכלוסיה היהודית.

פגיעותם של היהודים לאלימות הפוליטית גברה בשל ריכוזם הגאוגרפי בהאואנה הישנה, מוקד הפעילות החשאית נגד המשטר וזירה להתפרצויות אלימות ופעולות טרור. הצורך להתגונן בפני מאסרים שרירותיים, התקפות אנטישמיות והגבלות על פעילותם הארגונית, חייב את היהודים להתגונן במשותף כנגד הסכנות החיצוניות שאיימו על בטחונם, אולם רק דרישתו האולטימטיבית של נציג השלטון הביאה לגיבושה המהיר של התארגנות גג.

חלק II : יהדות קובה 1933-1939

פרק ה': ההשתלבות הכלכלית והחברתית של היהודים

ה.1. הרקע הכללי: ההתפתחויות הפוליטיות והכלכליות בקובה

תנועת ההתנגדות לשלטונו של מצ'אדו החלה להתגבש בקרב קבוצות שצמחו בשלהי תקופתו של אלפרדו זיאס - הסטודנטים ו"קבוצת המיעוט" (ר' פרק ב.1). ב-1930 הפכה האופוזיציה המילולית נגד השלטון לתנועה פוליטית אלימה, שהיתה מורכבת מקבוצות אחדות:

בראש תנועות ההתנגדות עמד דירקטוריון הסטודנטים (Directorio Estudiantil Universitario), שחבריו היו סטודנטים ואינטלקטואלים, אנשי המעמד הבינוני. עם סגירת האוניברסיטה של האואנה, בספטמבר 1930, נותרו הסטודנטים והפרופסורים ללא תעסוקה וללא מקורות הכנסה. דירקטוריון הסטודנטים (1927) הפך לארגון מחתרת מהפכני, שחתר לשינויים רדיקליים של המבנה החברתי והפוליטי של קובה. בניגוד לדור המייסדים של הרפובליקה, שהשלים עם השחיתות הציבורית ועם תלותה של ארצם באינטרסים של בעלי עסקים אמריקניים, ביטאו הסטודנטים - "הדור של 1930" - אידאליזם חסר פניות ושאיפה למהפכה שתקים מחדש את החברה הקובנית על בסיס מוסרי וטהור¹.

ב-1931 פרשו חלק מן הסטודנטים, שהיו בעלי נטיות מרכזיסטיות, והקימו את "האגף השמאלני הסטודנטיאלי" (Ala Izquierda Estudiantil). הסטודנטים השמאלניים תבעו למקד את פעילותם הפוליטית במאבק נגד האמפריאליזם האמריקני - שראו אותו כגורם העיקרי למשטר הדיקטטורי בקובה - ודרשו לשתף את הפועלים והאכרים במאבק המהפכני².

התנגדות לשלטונו של מצ'אדו היתה קיימת גם בקרב חוגים שמרניים של פוליטקאים מקצועיים, שצמחו - בדומה לנשיא עצמו - מתוך הכוחות שנלחמו נגד ספרד למען עצמאות קובה, והיו חלק מן המימסד השלטוני של 1902-1933. אופוזיציה זו לא העלתה אידאולוגיה רעיונית חדשה, אלא היתה קשורה באישיותם של שלושת המנהיגים שעמדו בראשה: קרלוס מנדייטה (ראש מפלגת "האיחוד הלאומני" ויריבו של מצ'אדו במרוץ לנשיאות), הגנרל מריו גרסיה מנוקל (שהיה נשיא קובה בשנים 1913-1919) ומיגל מריאנו גומס (Miguel Mariano Gómez) - בנו של חוסה מיגל גומס שהיה נשיא קובה בשנים 1909 עד 1913³.

באוגוסט 1931 נכשלו מנדייטה ומנוקל בנסיונם לארגן התקוממות עממית נגד הנשיא מצ'אדו. האכזבה מן הפוליטיקאים מן הגוורדיה הישנה השפיעה על הקמתו של ארגון המחתרת הטרוריסטי ABC, שהיה מורכב מאנשי המעמד הבינוני, בעיקר מבעלי מקצועות חופשיים, ששאפו להפיל את משטרו של מצ'אדו, אך הסתייגו מדירקטוריון

הסטודנטים ומתנועות השמאל⁴. המצע של ה-ABC קרא לחלוקה צודקת יותר של הקרקעות, להגבלת זכויות הזרים, להלאמת השרותים הצבוריים ולהבטחת זכויות הפרט. כוחה של ה-ABC נבע פחות מעקרונותיה הרעיוניים ויותר מן האופי המחתרתי של התנועה ומפעולות הטרור שבצעה⁵.

האופוזיציה לשלטונו של מצ'אדו הקיפה את כל המעמדות בחברה הקובנית: המעמד העליון תמך בפוליטיקאים מן הגוורדיה הוותיקה; המעמד הבינוני תמך בדירקטוריון הסטודנטים וב-ABC, ואילו המעמדות הנמוכים מיקדו את פעילותם האופוזיציונית במפלגה הקומוניסטית, שהצליחה לשבור בהדרגה את כוחם של האנרכיסטים באיגודים המקצועיים והשתלטה על ה-CNOC - הקונפדרציה של ארגוני הפועלים הקובניים⁶. ראשי המפלגה הקומוניסטית הקובנית, שפעלו על פי הנחיות הקומינטרן, ביקשו להשליט בקובה "ממשלה דמוקרטית ועממית של פועלים ואכרים"; הם מתחו ביקורת על קבוצות האופוזיציה "הבורגנית" - דוגמת ה-ABC ודירקטוריון הסטודנטים - שלדבריהם היו מוכנות להסתפק בהפלת הדיקטטורה, ולא חתרו לשינוי רדיקלי של המבנה הפוליטי-כלכלי של המדינה. המצע של הקומוניסטים כלל הלאמה של התעשיות העיקריות, ביטול הלטיפונדיות וחלוקתן לאכרים ושורה של רפורמות סוציאליות לטובת הפועלים; בתחום הבינלאומי הם הדגישו את המאבק נגד האימפריאליזם של ארה"ב, ותבעו את ביטול תיקון פלאט וסולידריות עם ברית המועצות⁷.

במאבק שבין מצ'אדו לבין כוחות האופוזיציה נמנעה ארה"ב מהפעלת תיקון פלאט, על אף חרדתה ליציבות משטרו ולגורל האינטרסים האמריקניים בקובה. מדיניות "השכן הטוב" של פרנקלין ד. רוזבלט העדיפה "התערבות ידידותית", דהיינו לחץ מאחורי הקלעים, שיבטיח את יציבותה של הממשלה ואת יחסה החיובי לארה"ב⁸. למטרה זו נשלח לקובה השגריר סמנר ולס (Sumner Welles).

נסיונות התווך של ולס נמשכו כארבעה חודשים (מאמצע מאי עד לפרוץ המהפכה ב-12 באוגוסט 1933). התווך נתקבל רק על ידי חלק מכוחות האופוזיציה, שהחשובים שבהם היו "האיחוד הלאומני" (תומכי מנדייטה) וה-ABC. דירקטוריון הסטודנטים, מנהיגים קובניים שנמצאו בגלות (ובתוכם הגנרל מריו גרסיה מנוקל), האגף השמאלני של הסטודנטים והקומוניסטים סרבו לקבל את מדיניות הפיוס של ארה"ב, ולא הכירו בשליחותו של ולס. מצ'אדו נאלץ לקבל את התווך על מנת להמנע מעימות גלוי עם ארה"ב, ואף נאות לערוך רפורמות מסוימות בשלטונו. אולם בסוף יולי השתכנע ולס בצורך להדיח את מצ'אדו מן הנשיאות, והתווך הפך לעימות גלוי בין מצ'אדו לולס, שבו תבע האחרון מממשלתו לכפות בצורה אולטימטיבית את פטורי מצ'אדו, בצורה שחרגה ממדיניות "השכן הטוב"⁹.

ב-25 ביולי 1933 פרצה שביתה של נהגי חשמליות בהאואנה, ובעקבותיה התפשט גל של שביתות הזדהות בכל רחבי האי, שהפכו להפגנות של מחאה עממית נגד שלטונו של הנשיא. ב-8 באוגוסט נפגש מצ'אדו עם שני נציגי ה-CNOC, והתחייב בפניהם להכיר

בארגונים תמורת הבטחתם להפסיק את השביתות. נסיונם של הקומוניסטים לתמוך באויבם הוותיק ברגע האחרון שלפני נפילתו, הפך לכתם בתולדות התנועה, והוכר כטעות גורלית גם על ידי ההסטוריוגרפיה הקומוניסטית¹⁰. מצ'אדו וראשי ה-CNOC לא העריכו נכונה את עוצמתה של השביתה, שחרגה מגבולות שליטתה של מנהיגות קונפדרציית הפועלים. הגב' פיליפס, אשת כתב הניו יורק טיימס, תארה ביומנה את התפתחות השביתה הכללית כגלגול של כדור שלג הצובר תאוצה: "אין מנהיגות לשביתה; היא ספונטנית לגמרי - עם ללא מנהיג הפועל בתאום מושלם"¹¹.

מצ'אדו נאלץ לקבל את תכתיביו של השגריר ולס, לאחר שגם קציני הצבא - שהיו עד אז הגורם הנאמן לו ביותר - הצטרפו לתובעים את התפטרותו. ב-12 באוגוסט 1933 נמלט מצ'אדו מקובה, לאחר שהעביר את השלטון לידי קרלוס מנואל דה סספדס (Carlos Manuel de Céspedes) - דיפלומט חסר נסיון פוליטי שנהנה מיוקרה רבה כבנו של מנהיג מלחמת 10 השנים - על מנת להבטיח את המשכיות השלטון¹². אולם במקום משטר וסדר, כפי שקוו האמריקנים, השתררה בקובה אנרכיה גמורה: במטעי הסוכר פרצו שביתות ומהומות, בערים ההמונים השתוללו ברחובות, "מצ'אדיסטים" (תומכי מצ'אדו) נרצחו ובתים וחנויות נבזזו¹³. הסטודנטים ששבו מגלות פוליטית בתקווה לממש את המהפכה שחלמו עליה וההמונים הרעבים והמובטלים תבעו ניתוק מוחלט מן העבר ופתרונות רדיקליים לבעיותיה של קובה¹⁴.

ב-4 בספטמבר התמרדו המפקדים הזוטרים במחנה הצבאי קולומביה נגד קציניהם שהיו נאמנים למשטר הקודם. שיתוף פעולה בין המורדים, ובראשם הסמל פולחנסיו באטיסטה (Fulgencio Batista y Zaldívar) שנתמנה לרמטכ"ל, לבין האופוזיציה האזרחית בראשות דירקטוריון הסטודנטים, הביא להדחתו של סספדס ולהקמת חונטה מהפכנית בת חמישה חברים (Pentarquía)¹⁵. על רקע חילוקי דעות פנימיים החליטה ממשלת החמישה להתפזר, ובחרה את אחד מחבריה - רמון גראו סן מרטין (Ramon Grau San Martin) - כנשיא קובה.

הכוחות שתמכו בממשלה המהפכנית היו הטרוגניים: הנשיא גראו סן מרטין, פרופסור לרפואה באוניברסיטת האואנה, שהיה שותף למאבקם של הסטודנטים נגד מצ'אדו, ייצג את דירקטוריון הסטודנטים, שחבריו היו אידאליסטים בעלי תודעה לאומית חזקה, אך חסרי נסיון פוליטי או רקע אידאולוגי משותף. לעומתם, אנשי הצבא שניצחו ב"מרד הסמלים" היו אנשים ממעמד חברתי נמוך ללא מחויבות פוליטית חזקה שזכו בעמדה של כוח, והאינטרס העיקרי שלהם היה לדבוק בעוצמה שהשיגו. על אף חולשתה, זכתה הממשלה לפופולריות רבה: "לרגע הסטורי קצר הם היו התקווה והסמל לכוחות הלאומיות, הפטריוטיות והרפורמה... [הם היו] 'פרשני ההסטוריה'¹⁶.

אחד המאפיינים הבולטים של ממשלתו המהפכנית של גראו היה פעולת חקיקה רחבת היקף שנועדה להקים סדר חברתי חדש שיבטיח עצמאות כלכלית וצדק חברתי לבני הלאום הקובני. האחראי העיקרי לפעולת החקיקה היה שר הפנים אנטוניו גיטרס (Antonio Guiteras), שעמד בראש האגף הרדיקלי של הממשלה¹⁷. החקיקה כללה שורה ארוכה של

חוקים בתחום העבודה, כגון יום עבודה של 8 שעות, שכר מינימום לקוצרי הסוכר והכרה באיגודים המקצועיים; וכן חוקים ברוח לאומנית, כגון: הגבלת המשרות באיגודים המקצועיים לאזרחים קובניים, רפטריאציה בכפייה של פועלים מן האיים האנטיליים, ומתן עדיפות בתעסוקה לילידי קובה על פני זרים (נושא שיידון בפרוט בפרק ה.2 להלן)¹⁸.

ב"מאה הימים המפוארים" (cien días gloriosos) שבהם שלטה ממשלת גראו טוהרו מוסדות השלטון מנאמניו של מצ'אדו ואויישו בסטודנטים בעלי רצון טוב אך חסרי כל נסיון פוליטי; בשרותים הציבוריים שררה אנדרלמוסיה, וברחובות הערים הושלכו פצצות ותחושת התושבים היתה כי אין דין ואין דייין. האנרכיה השתקפה בבתי הספר התיכוניים, שבהם התלמידים "נגועים בפוליטיקה... עורכים הפגנות, מקיימים אספות פוליטיות סוערות, מטמינים פצצות וקוראים לשביתות"¹⁹. המפלגה הקומוניסטית עוררה גל של שביתות בקרב פועלי הסוכר, ובכמה מבתי החרושת לסוכר עברה השליטה לידי "סובייטים" שהוקמו על ידי הפועלים. בצד הקומוניסטים שהוקיעו הממשלה כבורגנית, התנגדו לממשלת גראו גם גורמים מן הימין, שהעדיפו להשען על כוחה של ארה"ב ותמכו בנשיאותו של סספדס: אנשי ה-ABC, הקצינים והפוליטיקאים הוותיקים קרלוס מנדייטה ומריו גרסיה מנוקל²⁰.

שלטונות ארה"ב ובמיוחד סמנר ולס גילו חוסר אמון ועמדה עויינת כלפי ממשלת גראו. לפי דווח של השגריר הבריטי בהאואנה, שגריר ארה"ב "פועל בדרך כלל כמושל יותר מאשר כשגריר ורצונותיו, במיוחד בנוגע לממשלה ולמינויים מתקבלים כחוקיים"²¹. ולס התייחס בחומרה רבה להדחת סספדס ותבע מממשלתו התערבות צבאית אולם רוזבלט התנגד לנחיתת חיילי המרינס בקובה. עם זאת, נמנע רוזבלט מלהכיר בחוקיות ממשלתו של גראו סן מרטין, במיוחד לאחר שהאחרון יצא בהכרזה על ביטול "תיקון פלאט". סירובה הממושך של ארה"ב להכיר בממשלת גראו היה בגדר "התערבות מוסווית", ונחשב לאחד ממקורות חולשתה העיקריים של הממשלה המהפכנית²².

המלון המפואר "הוטל נסיונל" (Hotel Nacional) הפך למרכז של תסיסה נגד ממשלת גראו שקיבל את עידודו של השגריר ולס. כ-300 קציני צבא שהתבצרו במלון הותקפו ב-2 באוקטובר על ידי באטיסטה; הכנעתם היתה שלב חשוב בביסוס מעמדו של הרמטכ"ל החדש בצבא ובחיים הפוליטיים של קובה²³. השפעה דומה היתה להתקוממות צבאית נגד הממשלה שפרצה ב-8 בנובמבר: המרד פרץ ביוזמת יחידה של חיל האויר וחברי ה-ABC נטלו בו חלק פעיל. תבוסתם, לאחר מערכה צבאית קשה, הביאה לראשית שקיעתה של מפלגת ה-ABC וסייעה לחזק את כוחו של באטיסטה²⁴.

התחזקותו של באטיסטה הביאה לקרע בקרב המחנה המהפכני. באטיסטה חתר להשליט רגיעה בקובה ולהשיג את הכרת ממשלת ארה"ב, בעוד ששר הפנים אנטוניו גיטרס, שהיה הרוח החיה מאחורי החקיקה המהפכנית, ביקש להמשיך במהפכה ללא פשרות. גיטרס חשש מהשתלטות מחדשת של ארה"ב על קובה באמצעות באטיסטה, אולם נכשל בנסיונותיו להדיחו. בינואר 1934 הגיע שיתוף הפעולה בין הממשלה לבין הצבא למבוי סתום וגראו

נאלץ להתפטר בלחצו של באטיסטה: "הברית השברירית בין סטודנטים לחיילים באה לקיצה. גורל המהפכה נחתם"²⁵.

בינואר 1934 נתמנה כנשיא זמני הפוליטיקאי הוותיק קרלוס מנדייטה, שנתמך

על ידי החוגים השמרניים, קיבל את חסותו הצבאית של באטיסטה וזכה תוך ימים ספורים בהכרתה של ממשלת ארה"ב. המוני העם שסבלו קשות מן המצב הכלכלי הגרוע ועייפו מן האלימות הפוליטית המתמשכת קיבלו בשמחה ובתחושת הקלה את מינויו של מנדייטה²⁶.

אולם הגורמים שחוללו את מהפכת 1933 הוסיפו להתסיס את החברה הקובנית.

ברחבי האי הוסיפו להתפוצץ פצצות, כשהכוח המניע את רוב פעולות הטרור היה ארגון המחתרת "קובה הצעירה" (Joven Cuba), שבראשו עמד אנטוניו גיטרס²⁷. מנהיגי דירקטוריון הסטודנטים השתתפו בהקמת "המפלגה המהפכנית הקובנית - אותנטיקוס" (Partido Revolucionario Cubano - Autenticos), בראשות גראו סן מרטין שיצא לגלות במכסיקו. המפלגה הקומוניסטית חיזקה את השפעתה בקרב האיגודים המקצועיים ומילאה מקום מרכזי בארגון השביתות נגד משטרו של מנדייטה²⁸. קבוצות

האופוזיציה התנגדו למנהיגותו של באטיסטה - "שהוא באופן נומינלי הרמטכ"ל של צבא קובה, אך למעשה שולט הן בצבא והן בארגונים האזרחיים"²⁹ - אולם הוא זכה לגיבוי חזק משגריר ארה"ב ג'פרסון קפרי (Jefferson Caffery). בתגובה לגל של שביתות ביטל הנשיא מנדייטה, במרץ 1934, את הערבויות הקונסטיטוציונליות, פיזר את האיגודים המקצועיים ששבתו והשליט את הצבא, בראשות באטיסטה, על קובה³⁰.

גל המחאות נגד שלטונו של מנדייטה ונגד ההשפעה הגדלה והולכת של הצבא על

החיים הפוליטיים הגיע לשיאו בשביתה כללית שפרצה במרץ 1935. באטיסטה - שהיה הכוח הממשי מאחורי ממשלתו של מנדייטה - הצליח לשבור את השביתה באגרוף ברזל: מפגינים נורו או נאסרו, סטודנטים וראשי תנועת הפועלים נרדפו על ידי המשטרה, איגודים מקצועיים שהשתתפו בשביתה פוזרו והוקמו בתי דין לשפוט מהיר

(Tribunales de Urgencia) שבין השאר דנו לגירוש מקובה פועלים זרים שהואשמו

בשביתות בלתי חוקיות³¹. כשלון השביתה עורר פילוגים וייאוש בין קבוצות

האופוזיציה, שגברו לאחר רצח אנטוניו גיטרס בידי חייליו של באטיסטה.

ארה"ב היתה מעוניינת לשמור על הסדר והיציבות הפוליטית בקובה. במאי 1934

הכריזה ממשלת רוזבלט על ביטול תיקון פלאט, ובאוגוסט חתמה עם קובה על הסכם

הדדיות חדש (במקום זה של 1902) במגמה לסייע לקובה להתגבר על המשבר הכלכלי. לפי

ההסכם הופחת המכס על הסוכר הקובני המיובא ע"י ארה"ב (מ-\$1.50 ל-\$0.90 לפאונד

של סוכר גולמי), בעוד שהמכס על הסוכר מארצות אחרות לא השתנה. ההסכם הביא

להעלאת מחיר הסוכר הקובני שנמצא בשפל המדרגה, ותרם להגדלת הכנסותיהם של מגדלי

הסוכר. אולם קובה לא יכלה להנות מפרות הפחתת המכס ולהרחיב את יצוא הסוכר

לארה"ב³². לפי שיטת המכסות שנקבעה ב-Jones Costigan Act (שהיה בתוקף מ-1934

עד 1937), שר החקלאות האמריקני היקצה לכל אחד מאזורי גידול הסוכר (בארה"ב

ומחוצה לה) אחוז מסויים מכלל המכסה השנתית הדרושה לארצו. מכיון שמכסות הסוכר נקבעו על בסיס יצוא הסוכר בשנים 1931 עד 1933 - שבהן יצוא הסוכר מקובה היה נמוך במיוחד - הוגבל היקף היבול שניתן היה לשווק לארה"ב. בספטמבר 1937 הוציאה ממשלת ארה"ב חוק סוכר חדש שנתן עדיפות ליצרני הסוכר האמריקניים וצמצם את מכסת הסוכר שהוקצתה לקובה³³.

לטווח ארוך לא תרם הסכם ההדדיות לביסוס עצמאותה הכלכלית של קובה: בצד ההפחתות על מכסי סוכר וטבק שיוצאו לארה"ב כלל ההסכם שורה ארוכה של מוצרי חקלאות ותעשייה מיובאים, שהפחתת המכסים עליהם הקטינה את התמריץ לפיתוח תעשייה מקומית, וזאת בניגוד למדיניות מכסי המגן שנקבעה על ידי מצ'אדו ב-1927 (ר' פרק ג' לעיל). להערכת כותבי "המחקר על קובה" ההסכם הביא לנסיגה במדיניות גוון הכלכלה, ופגע בין השאר בתעשיית הטכסטיל שהחלה מתפתחת בקובה על ידי חשיפת השוק ליבוא מתחרה מארה"ב³⁴.

בתגובה לצמצום היצוא לארה"ב נאלצה ממשלת קובה להטיל פיקוח על תעשיית הסוכר, תוך הקפדה על עקרונות מדיניותו החברתית של באטיסטה, להגן על האינטרסים של יצרני הסוכר הקטנים. "חוק תאום הסוכר" (Ley de Coordinación Azucarera), שנקבע בספטמבר 1937, היקצה לכל קולונו (colono - אכר המגדל קני סוכר) מכסת מינימום שהוא רשאי להביא לבית החרושת לטחינה והבטיח אותו מפני אובדן אדמתו³⁵.

יש להעיר כי ב-1937 חלק ניכר מתעשיית הסוכר הקובנית נמצא עדיין בידיים זרות: 69 בתי חרושת בבעלות אמריקנית ייצרו כ-56% מכלל תוצרת הסוכר של קובה; 36 בתי חרושת ספרדים ייצרו כ-17%; בידי קנדים, אנגלים, צרפתים והולנדים היו 17 בתי חרושת שייצרו קרוב ל-7%, ואילו בידי הקובנים היו 50 בתי חרושת שייצרו פחות מ-20%³⁶. מצב זה היה עתיד להשתנות במלחמת העולם השנייה, כאשר למעלה מ-50% מייצור הסוכר עבר לידיים קובניות, לאחר שמשקיעים אמריקניים העדיפו להעביר את אפיקי ההשקעה שלהם לאזורים אחרים בעולם³⁷.

ההתאוששות ההדרגתית במחירי הסוכר, ירידת ממדי האבטלה וחידוש יבוא מוצרי צריכה מארה"ב החלישו את ההתנגדות לבאטיסטה והפכו אותו לפופולרי בקרב ההמונים. בסוף 1935, ערב הבחירות לנשיאות, התפטר מנדייטה - שבדומה לשאר הנשיאים ששלטו בקובה בשנים 1934 עד 1940 נחשב על ידי הסטוריונים לבובה הנמשכת בחוטים על ידי באטיסטה³⁸. מזכיר המדינה חוסה אנטוניו ברנט (Barnet), שנתמנה כנשיא זמני, אישר חוק שאיפשר לרמטכ"ל למנות אנשי צבא כמורים בבתי ספר כפריים. בתי ספר אלה, שבהם לימדו מורים-סמלים, הפכו למכשיר חשוב להנחלת השכלה בסיסית לשכבות רחבות של אנלפביתים באזורים נידחים, ובד בבד סייעו לחזק את מעמדו האישי של באטיסטה ואת כוחו הפוליטי של הצבא בקרב האוכלוסיה הכפרית³⁹.

בבחירות לנשיאות שנערכו ב-1936 נבחר מיגל מריאנו גומס, ראש העיר האואנה ובנו של הנשיא השני של קובה. הנשיא החדש ביקש להחזיר לכוחות האזרחיים את

עליונותם על הצבא, והטיל וטו על החלטת הסנט לממן את בתי הספר הצבאיים באמצעות מס מיוחד על הסוכר. בהשפעת באטיסטה - שבתי הספר שלו זכו לפופולריות רבה - הדיח הסנט את מיגל מריאנו גומס באמתלא שניסה להשתמש בכפייה נגד הגוף המחוקק⁴⁰. במקומו של גומס עלה סגנו פדריקו לרדו ברו (Federico Laredo Bru), משפטן וקולונל בצבא השחרור הקובני. ההסטוריון הבריטי תומס כתב כי לרדו ברו "שמח לשעבד לחלוטין את נשמתו לבאטיסטה"; לעומתו טען המדינאי הקובני קרלוס מרקס סטרלינג כי לרדו ברו "היה רחוק מלהיות כלי משחק בידי באטיסטה"; לדבריו, התבונה הפוליטית של לרדו ברו איפשרה לו לתווך בין באטיסטה לבין כוחות האופוזיציה, ולשמור על האופי האזרחי והדמוקרטי של המשטר⁴¹.

ואכן, תקופת נשיאותו של לרדו ברו, שהחלה בדצמבר 1936, הצטיינה במדיניות פשרנית כלפי הגורמים האופוזיציוניים: האוניברסיטה של האואנה קיבלה אוטונומיה ונפתחה מחדש לאחר שהיתה סגורה מאז השביתה של מרץ 1935; יריבים פוליטיים של באטיסטה שיצאו לגלות, ובראשם גראו סן מרטין, זכו בחנינה ושבו לקובה; ואילו הקומוניסטים, שפעלו עד אז מחוץ לחוק, זכו במעמד רשמי⁴². התפנית שחלה ביחסי באטיסטה עם הקומוניסטים הושפעה מן ההתפתחויות בזירה הבינלאומית, ובמיוחד ממלחמת האזרחים בספרד.

בתקופת נשיאותו של מנדייטה המפלגה הקומוניסטית הקובנית פעלה מחוץ לחוק, ומנהיגיה היו נתונים לסכנת מאסרים והגליות על ידי בתי הדין לשפוט מהיר. בקונגרס השביעי של האינטרנציונל הקומוניסטי, שהתקיים במוסקבה ב-1935, הוחלט להקים חזית מאוחדת עם כל הכוחות הנאבקים נגד הפאשיזם. הקומוניסטים הקובניים זנחו את מדיניותם הבדלנית מתקופת המהפכה נגד מצ'אדו, וניסו להקים "חזית עממית" פנימית במגמה לרכז את כל כוחות האופוזיציה לבאטיסטה, שאותו הציגו כהתגלמותו של הכוח הפאשיסטי בקובה וכנושא דגלם של היטלר ומוסוליני. מאמצים אלה נדחו בתוקף על ידי גראו סן מרטין, שהעדיף לכרות ברית עם Joven Cuba - ממשיכי דרכו של אנטוניו גיטרס, שדגלו במאבק מזויין להפלת משטרו של באטיסטה⁴³. מאמצי הקומוניסטים להקים חזית אופוזיציה מאוחדת גברו לאחר פרוץ מלחמת האזרחים בספרד. הקומוניסטים בקובה מילאו תפקיד מרכזי בארגון הפעילות למען הרפובליקה הספרדית; לדברי כותבי "תולדות המפלגה הקומוניסטית הקובנית" הקומוניסטים ניצלו לטובתם את האהדה שהיתה קיימת בתוך החברה הקובנית כלפי הרפובליקנים בספרד: "בצורה זו הם השתלטו על המיתוס של הרפובליקה, והפכו אותו לשלהם"⁴⁴.

העמדה הרשמית של קובה כלפי ספרד היתה ניטרלית, אף כי בתקופה שלאחר פרוץ המלחמה גילה באטיסטה נטייה קלה לכוון הלאומנים, והיקשה על גיוס מתנדבים ועריכת מגביות למען הרפובליקה. נטייה זו נתגלתה בסכסוך הדיפלומטי בין קובה לספרד סביב פרשת האוניה מנואל ארנוס (Manuel Arnús). אוניה זו יצאה בשליחות ממשלת ספרד במטרה להעמיס נשק במכסיקו, אולם סגל הפיקוד (פרט לרב החובל) - שהזדהה עם

המורדים - חיבל באוניה וערק ממנה בנמל האואנה באוקטובר 1936. השלטונות הקובניים, שחששו לעורר את התנגדותם של ראשי קהיליית בעלי העסקים הספרדיים בקובה - שרובם הזדהו עם הכוחות הלאומניים בארץ האם - החזיקו במעצר את המלחים "האדומים" עד יולי 1937 וסירבו להחזיר את האוניה לידי ממשלת ספרד. בראשית 1938 גברה השפעתם של פוליטיקאים קובניים אוהדי הרפובליקה, ביניהם שר החוץ חואן רמוס (Juan J. Remos); האניה הוחזרה לידי ממשלת ספרד וחלה התקרבות ביחסים הדיפלומטיים שבין ממשלת קובה לספרד הרפובליקנית⁴⁵.

תמיכתו הגלויה של באטיסטה ברפובליקנים בספרד, שהחלה בספטמבר 1938, ניקתה אותו - לדברי ההסטוריון הנסי (Hennessy) - מכל חשד של אהדה לפאשיזם, ונתנה לו לגיטימציה בקרב שכבות רחבות של האוכלוסייה הקובנית, שהזדהו עם מאבקם של הרפובליקנים בספרד⁴⁶. יוקרתו של באטיסטה גברה לאחר שני ביקורים ממלכתיים שערך בווינגטון (נובמבר 1938) ובמכסיקו (פברואר 1939), שבהם הבטיח את תמיכתו במאבק הדמוקרטי נגד המדינות הטוטליטריות, וזכה באמונו של לסרו קרדנס (Lázaro Cárdenas) - נשיא מכסיקו שהיה ידוע בתמיכתו הבלתי מסוייגת במאבקה של ספרד הרפובליקנית⁴⁷.

התפנית בעמדתו הרשמית של באטיסטה כלפי מלחמת האזרחים בספרד קשורה בתהליך ההתקרבות בינו לבין הקומוניסטים בזירה הפנימית: ב-1937 קיבלו הקומוניסטים היתר לארגן את "מפלגת האיחוד המהפכנית" (Partido Unión Revolucionaria - PUR) בהנהגת חואן מרינלו (Juan Marinello); ולאחר כשנה התמזגה PUR עם המפלגה הקומוניסטית וזכתה בהכרה רשמית. במאי 1938 הותר פרסומו של בטאון המפלגה Noticias de Hoy (לאחר מכן Hoy), שהחל לנקוט בעמדה חיובית כלפי באטיסטה. הקונפדרציה הלאומית של של הפועלים הקובניים (CNOC) התארגנה מחדש כ"קונפדרציה של עובדים קובניים" (Confederación de Trabajadores de Cuba - CTC). הארגון הפך, בעידודו של באטיסטה, לאיגוד המקצועי הממלכתי הקשור למשרד העבודה. הקומוניסטים הפכו לחלק מן המימסד הפוליטי, ובאטיסטה הוכתר על ידם כ"מגן הדמוקרטיה"⁴⁸.

הגורם האופוזיציוני המרכזי לשלטונו של באטיסטה היה מפלגת האוטונטיקוס בהנהגת גראו סן מרטין. באטיסטה הצליח להחליש את כוחו של גראו על ידי אימוץ האידיאולוגיה שלו, והמשיך בביצוע מדיניות הרפורמות שהחלה בתקופת המהפכה של 1933, תוך שימוש באנשי צבא. בשנים 1934 עד 1939, שבהן כיהן כרמטכ"ל, חלו שיפורים רבים בתחומי הסעד, הבריאות, החינוך ושאר השרותים הציבוריים; הפועלים זכו לתנאים סוציאליים רבים והותר להם להתאגד. באטיסטה המשיך את מדיניותו הלאומנית של גראו גם בתחום התעסוקה: עשרות אלפי מהגרים מאיי הודו המערבית, בעיקר מהאיטי, גורשו בחזרה לארץ מוצאם; חוק הלאמת העבודה נשמר בקפדנות, והמעסיקים נצטוו לדווח בקפדנות על פועלים זרים שהעסיקו⁴⁹. גראו סן מרטין הבין כי לא יוכל לשוב לשלטון בדרך האלימות, והוא שב ממקום

גלותו לקובה תוך דרישה לכונן אסיפה מחוקקת, שתעניק לקובה חוקה חדשה במקום זו של 1901. במטרה לפרק את יריביו מנשקם קיבל באטיסטה את תביעת האותנטיקוס והחל לפעול למען כינונה של אסיפה מחוקקת. במקום האלימות הפוליטית, שאפיינה את ראשיתה של התקופה הנידונה בפרק זה, השתררה אוירה של פשרנות כלפי יריבים פוליטיים וקובה עלתה על דרך של מאבק דמוקרטי למען ייצוגן של כל המפלגות באסיפה המחוקקת⁵⁰.

סכום

מהפכת 1933 הפכה סמל לשאיפתם של הקובנים להשלים את תהליך המאבק לעצמאות שהחל עם הקמתה של הרפובליקה ב-1902, ולהגיע לריבונות כלכלית ופוליטית. המהפכה ביטאה את המאבק הבין-דורי בין ותיקי המלחמה נגד ספרד שהשלימו עם השליטה האמריקנית ועם משטר של שחיתות, לבין "דור השלושים" ששאף להתחדשות לאומית ולהשתתף הפוליטיקה על יסודות טהורים. על אף כשלונם של מחוללי המהפכה להחזיק ברסן השלטון נוצרה אוירה לאומנית ותודעה פוליטית מהפכנית. אחת מתוצאות המהפכה היתה עליית כוחו הפוליטי של הרמטכ"ל והפיכת הצבא לכוח הפוליטי החזק ביותר בקובה. אף כי באטיסטה דיכא ביד חזקה את כוחות האופוזיציה - כולל את המפלגה הקומוניסטית ששלטה בתנועת הפועלים - הוא ראה את עצמו בנושא דגלה של המהפכה הקובנית ופעל ליישומם של החוקים החברתיים שנחקקו על ידי ממשלת גראו סן מרטין. אחד החשובים שבהם היה "חוק הלאמת העבודה", שביטא את האידאולוגיה המהפכנית כלפי הזרים, והשפיע על מעמדם בתוך החיים הכלכליים של קובה.

תמיכתה של ממשלת רוזבלט סייעה להשיב את היציבות הפוליטית לקובה; המעורבות הגלויה של תיקון פלאט הוחלפה ב"מדיניות הדולר" של "השכן הטוב". הסכמי הסחר עם ארה"ב איפשרו לקובה לשקם את כלכלתה, אף כי הגבירו את תלותה בשוק האמריקני והגבילו את צמיחתה של תעשיית הסוכר. ההתייצבות הפוליטית והשיקום הכלכלי היקו את חודה של האלימות הפוליטית שאפיינה את התקופה המהפכנית. בתקופת נשיאותו של פדריקו לרדו ברו נוצר איזון פנימי בין הכוחות האזרחיים לבין הצבא, והשתררה אוירה של פשרנות פוליטית תוך ציפיה לפתרונות דמוקרטיים באמצעות הבחירות לאסיפה המחוקקת. במסגרת זו חזרו מנהיגי המפלגה המהפכנית הקובנית ממקומות גלותם והמפלגה הקומוניסטית קיבלה לגיטימציה מלאה.

התפנית ביחסי באטיסטה עם הקומוניסטים הקובניים השתקפה בעמדתה הרשמית של קובה כלפי מלחמת האזרחים בספרד; לאחר תקופה של נייטרליות מסתייגת הצטרפה קובה לתומכי הרפובליקה הספרדית, התקרבה למכסיקו של קרדנס והצהירה על תמיכתה הבלתי

מסוייגת בכוחות הדמוקרטיים. לאחר שביסס את כוחו בצבא וזכה באהדתן של השכבות העממיות, החל הקולונל באטיסטה לבסס את תדמיתו כלוחם נגד הכוחות הפאשיסטיים וכמגן הדמוקרטיה.

הערות

- Alvarez Diaz, p. 412; Aguilar, Cuba 1933, pp. 116-118,126; Suchlicki, ¹ University Students, pp. 26, 31-32 Thomas, pp. 591-592
- Francisco López Segrera, "Orígenes, desarrollo y frustración de la ² revolución de 1933", en: Los partidos políticos burgueses en Cuba neocolonial 1899-1952, Ramon de Armas et al. (eds.), La Habana 1985, p. 103 [להלן: Sagrera]; Thomas, p. 592
- Thomas, p. 593; Sagrera, pp. 94-95; Suchlicki, University Students, ³ pp. 28-29
- ,הנוותן אינטרפרטציה מרכזיסטית למאורעות, מתאר את ה-ABC כיורשים הרוחניים של המנהיגות האוליגרכית הוותיקה ומדגיש את היסודות הפאשיסטיים במבנה הארגון: Sagrera, p. 95ff
- Jorge Mañach - Francisco Ichaso, López Dórticos, Santovenia y Martínez ⁵ Saenz Doctrina del ABC, 1932-1942, Publicación del Partido ABC, La Habana 1942; Aguilar, pp. 119-120 [להלן: Doctrina del ABC]
- Thomas, p. 596; Problems of the New Cuba, pp. 188, note 15, ⁶ 195-196; Alvarez Díaz, p. 383; Fabio Grobart, "The Cuban Working Class Movement from 1925 to 1933", Science and Society, Vol. 39, no. 1, Spring 1975, pp. 87-89, 96-97 [להלן: Grobart, Science and Society]
- Sagrera, p. 102; Suchlicki, University Students, p. 28; Dorothy ⁷ Dillon, International Communism and Latin America, University of Florida Press 1962, p. 95; Grobart, Science and Society, p. 95
- Robert F. Smith, The United States and Cuba, 1917-1960, New York ⁸ Irving F Gellman, Roosevelt and Batista, Albuquerque 1973, pp. 14-15 [להלן: Smith, U.S. and Cuba]; Gellman, Roosevelt and Batista, pp. 22-25; Aguilar, Cuba 1933, ⁹ pp. 129-142; Thomas, pp. 606-614; Grobart, Science and Society p. 98
- Sagrera, pp. 112-115; Gellman, Roosevelt and Batista, p. 26; ¹⁰ Grobart, Science and Society, pp. 99-100; Montes-Avila, pp. 123-129

- Ruby Hart Phillips, Cuba Island of Paradox, New York 1959, 11
[להלן: Phillips] pp. 29-34 .Problems of the New Cuba, p. 182
- 12 מגרנט ווטסון; Smith, U.S. and Cuba, p. 146; Aguilar, pp. 144-145, 149
7.9.1933 - שגריר בריטניה בקובה) לסיר ג'והן סיימון, Grant-Watson)
- Carlos Marquez Sterling, Historia de Cuba, New York 1963, ;FO371/16574
[להלן: Marquez Sterling] p. 311 .Thomas, pp. 627-630
- 13 Suchlicki, University Students, pp. 33-34; Phillips, pp. 40ff;
14 .Historia de la Nacion Cubana, Vol. 8, pp. 80-81
15 .Aguilar, p. 157; Problems of the New Cuba, pp. 12-13
16 Thomas, pp. 634-640, 647; Aguilar, pp. 159-163; Phillips, p. 64
חברי הממשלה היו: הפרופסור לרפואה גראו סן מרטין, הבנקאי פורפיריו פרנקה
(Porfirio Franca), העתונאי סרחיו קרבו (Sergio Carbo), עורך הדין חוסה מריה
איריסרי (J.M. Irisarri) וגייטמו פורטלה (Guillermo Portela) - פרופסור למשפט
פלילי.
- 16 Aguilar, Cuba 1933, pp. 164-167 (הציטטה מעמ' 167); דברים דומים כתב יו
תומס: Thomas, p. 639
- 17 Sheldon B. Liss, Roots of Revolution, Lincoln & London 1987,
pp 113-116; Suchlicki, University Students, p. 39; Sagrera, pp. 107-108
- 18 Suchlicki, University Students, pp. 36-37; Senen Viego Delgado, La
Legislación Auténtica, Habana 1940
- 19 .Thomas, p. 662-665; Phillips, pp. 77-83, 138-139
20 מגרנט ווטסון לסיר ג'והן סיימון, 23.9.1933 ו-28.9.1933, ;FO371/16574
Aguilar, pp. 185-187. Sagrera, pp. 124-125; Problems of the New Cuba
pp. 183-184
- 21 מגרנט ווטסון לסיימון, 21.9.1933, ;FO371/16574
- 22 Aguilar, pp. 200-215; Thomas, pp. 669-672, 662; Suchlicki,
University Students, p.38; Gellman, Roosevelt and Batista, p. 46; Smith
U.S. and Cuba, pp. 148-156
- 23 .Thomas, pp. 658-661; Suchlicki, University Students, p. 39
- 24 מגרנט ווטסון לסיימון, 13.11.1933 ו-15.11.1933, ;FO371/16576
Thomas, pp. 666-669; Aguilar, pp. 194-196
- 25 Aguilar, Cuba 1933, p. 182; Suchlicki, University Students,
p. 39; Gellman, Roosevelt and Batista, pp. 79-81
- 26 Phillips, p. 150; Thomas, pp. 675-677; Aguilar, p. 225; Historia de
la Nación Cubana, Tomo VIII, p. 83
- 27 Thomas, p. 691; Phillips, p. 152; Suchlicki, University Students,

- .p. 42
- Gellman, Roosevelt and Batista, pp. 89-91; Suchlicki, University Students, pp. 41-42 28
- מסגרתו לאידן, 28.2.1936, Annual Report 1935, F0371/19780, ר' גמ; 29
- .Thomas, p. 696
- .Phillips, p. 161; Thomas, pp. 691-692; Smith, U.S. and Cuba, p. 156 30
- Thomas, pp. 698-699; Suchlicki, University Students, p. 44; Alvarez Diaz, p. 384 31
- Alvarez Díaz, pp. 333-334, Problems of the New Cuba, p. 259; Smith, U.S. and Cuba, pp. 157-161; Ramiro Guerra, La industria azucarera, p. 209 32
- Gellman, Roosevelt and Batista, pp. 103, 160; Alvarez Díaz, p. 335; Ramiro Guerra, La industria azucarera, pp. 211-212 33
- ; Alvarez Díaz, pp. 405-406; Gellman, Roosevelt and Batista, p. 6 Thomas, p. 694 34
- Alvarez Díaz, pp. 335-339, 348; Ramiro Guerra, La industria azucara, pp. 212-213; Thomas, pp. 707, 716, 30.11.1938, להליפקס, F0371.21451 35
- .37; Thomas, p. 708 לשם השוואה עיין בנתונים לשנת 1918/19 בעמ' 37 36
- .Historia de la Nación Cubana, Tomo IX, p. 315 37
- Thomas, pp. 691ff, 700; Suchlicki, University Students, p. 45; 38
- Alistair Hennessy, "Cuba", The Spanish Civil War 1936-39, American Hemispheric Perspectives, M. Falcoff & F.B. Pike (Eds.), Lincoln and London 1982, p.118 [להלן: Hennessy, Cuba and the Spanish War] 39
- Thomas, p. 701-702; Louis A. Perez Jr. "Fulgencio Batista (1933-1939)", Revista Interamericana, Vol. VII, no. 3, Fall 1977 [להלן: Perez, Batista] pp. 368-370, NYT, 25.12.1936, p. 24:1 40
- Alvarez Diaz, p. 298; Phillips pp. 177-180 Thomas, pp. 702-704; Gellman, Roosevelt and Batista, pp. 147-152; Historia de la Nacion Cubana Vol. 8, pp. 84-85 41
- מרקס; Marquez Sterling, pp. 323-324; Thomas, p. 705 סטרלינג מביא Emeterio S. Santovenia ב- "Experiencias del gobierno proprio", Historia de la Nación Cubana, Vol. 8, pp. 85-86 42
- Suchlicki, University Students, pp. 45-46; Gellman, Roosevelt and Batista, p. 160; Alvarez Diaz, p. 298 43
- Montes Avila, pp. 176-181; Hennessy, Cuba and the Spanish War pp. 116-119; Thomas, p. 706 43

- 44 Montes-Avila, p.183; יש להעיר כי מחקר זה, שנכתב על ידי גולים קובניים במיאמי, נוטה לפרשנות אנטי-קומוניסטית במגמה לחשוף את השורשים ה"לא-קובניים" של הקומוניזם של קסטרו.
- 45 Hennessy, Cuba and the Spanish War, pp. 123-126; ר' גם: די אידישע וועלט, 30.10.1936, עמ' 18; 5.11.1936, עמ' 4; 10.7.1937, עמ' 2.
- 46 Hennessy, Cuba and the Spanish War, pp. 122, 127.
- 47 Phillips, pp. 188-189; Thomas, p. 713.
- 48 Hennessy, Cuba and the Spanish War, pp.120-121, 126; Thomas, pp. 706-707, 710-713; Montes Avila, pp. 196-198.
- 49 מגרנט ווטסון לאידן, 5.1.1938, Annual Report 1937, F0371/21451; Perez, Batista, pp. 370-371.
- 50 Suchlicki, University Students, p. 45; Phillips, pp. 182-184; Gellman, Roosevelt and Batista, p. 161.

ה.2. השפעת מהפכת 1933 על ההרכב התעסוקתי של היהודים

מטרת הפרק שלפנינו לנתח את התמורות שחלו בחיי הכלכלה של היהודים, ובמיוחד בהרכב התעסוקתי שלהם, כתוצאה ממהפכת 1933 ששינתה את מעמד החוקי של התושבים הזרים והפלתה אותם לרעה בתחום התעסוקה לעומת ילידי הארץ. ניתוח זה יתבסס על העקרונות שהותוו על ידי סימון קוזנץ (Simon Kuznetz) שהציג את הכלכלה היהודית בארה"ב כאופיינית לקבוצות של מיעוטים. לפי התיאוריה של קוזנץ, המבנה הכלכלי של כל מיעוט קטן וקבוע נבדל מזה של חברת הרוב ונוטה להתרכז בתחומי תעסוקה צרים יותר. המיעוט נתון למיגבלות הנובעות מתכונותיו ומנטיותיו, כגון הרצון לשמור על ההשתייכות האתנית או הדתית, הנסיון ההסטורי וכושר ההסתגלות; המיעוט כפוף גם למיגבלות שמקורן ביחס של חברת הרוב כלפיו וכן בקוניונקטורה הכלכלית בעת ההגירה: המיעוט נוטה לפנות לתחומי כלכלה הנמצאים בצמיחה המציעים הזדמנויות לתעסוקה ומקטינים סכנת התחרות עם תחומי תעסוקה מבוססים ומאויישים העלולים לעורר התנגדות בקרב חברת הרוב¹.

מסקנותיו של קוזנץ מבוססות על ניתוח של חומר אמפירי הנוגע למבנה הכלכלי של יהדות ארה"ב. ביישומן לגבי המקרה הקובני נצטרך לתת את הדעת לתחום שבו קיים הבדל בולט בין קובה לבין ארה"ב, והוא המעמד המיוחד של הספרדים בתוך החיים הכלכליים, והתפקיד שהם מילאו ביחס למיעוט היהודי. המיעוט הספרדי היה מורכב הן ממהגרים שזה מקרוב הגיעו והן מתושבים ותיקים שמילאו תפקידי מפתח בחיי הכלכלה. מעמדם בתוך המבנה הכלכלי והפוליטי של קובה היה מורכב, והם היו משולבים בתוך המימסד הכלכלי של חברת הרוב. ביחד עם זאת, הספרדים נחשבו לקבוצת הזרים הגדולה ביותר, ובעקבות מהפכת 1933 הם היו נתונים לאפלייה ולמיגבלות שמקורן בחברת הרוב.

הקושי ליישם למבנה החברתי הקובני תיאוריה המבוססת על אבחנה בין חברת רוב לבין חברות מיעוטים קיים גם לגבי הצעתו של אלי גינזבורג, לבדוק את יחס חברת הרוב כלפי יתר המיעוטים האתניים כמבחן לקיומה של אפלייה כלפי יהודים². במקרה הספציפי של קובה הספרדים אינם רק קבוצת ביקורת לבחינת יחסה של חברת הרוב כלפי המיעוטים, אלא הם גורם החיכוך העיקרי שבין היהודים לבין חברת הרוב. הניתוח שלפנינו לא יתייחס לחברת הרוב כאל מקשה אחת, אלא יבסס את האבחנה שבין חברת הרוב לבין המיעוט היהודי על בחינת תפקידם הכפול של הספרדים, הן כמיעוט הנתון לאפלייה מצד חברת הרוב הקובנית, והן כשלוחה של חברת הרוב המתחרה עם היהודים על תחומי התעסוקה שבהם היא מבוססת, ולפיכך מהווה מקור למיגבלות כלפי המיעוט היהודי.

ניתוח ההשתלבות הכלכלית של היהודים בתקופת ההגירה, כפי שהוא מופיע בפרק ג', תואם את העקרונות שהותוו על ידי קוזנץ לגבי נטיותיו של כל מיעוט להתרכז בתחומי תעסוקה צרים משל חברת הרוב, בשל מיגבלות הנובעות מתכונותיו ונטיותיו

ובשל הקוניוקטורה הכלכלית בתקופת ההגירה. ראינו כי היהודים לא פנו לתעשיית הסוכר - שבה היתה מרוכזת רוב האוכלוסייה הקובנית - אלא נטו להתרכז בענפים מסויימים של המסחר הזעיר או התעשייה הקלה - שהיו נתונים באופן מסורתי בידי הספרדים. רוב היהודים נמנעו מעבודה במסגרות לא יהודיות, בין כפועלים שכירים ובין בעבודות שרותים. העיסוק ברוכלות, בחייטות או בסנדלרות הלם את כישוריהם ונסיגונם ההסטורי ואת ההזדמנויות הכלכליות שנפתחו בפניהם: היהודים מארצות האימפריה העותומנית נמשכו לאזורי ההתפתחות החדשים של תעשיית הסוכר, שבהם היה ביקוש למוצרי צריכה, ואילו היהודים ממזרח אירופה השתתפו בהקמת תעשיית ההנעלה וההלבשה, שהחלה לצמוח בתקופה שבה הם התיישבו בקובה. בפרק שלפנינו נתמקד במיגבלות שמקורן ביחס של חברת הרוב כלפי היהודים, לאור התמורות שחלו כתוצאה ממהפכת 1933 על מעמדם הכלכלי של כל המיעוטים בקובה ובמיוחד של הספרדים.

ה.2.(א). המבנה התעסוקתי של קבוצות המיעוטים בקובה

ומעמדו של המיעוט הספרדי

הריכוז של יהודי קובה בענפי כלכלה צרים, והעדרם מן הענף הכלכלי העיקרי של הארץ, צריך להבחן - בהתאם לתאוריה של קוזנץ - גם לגבי המיעוטים האתניים האחרים. מפקד האוכלוסין הקובני לשנת 1931 מספק נתונים השוואתיים על קבוצות אתניות שונות באוכלוסייה הקובנית³. על פי נתוני המפקד, מתוך אוכלוסייה כוללת של 3,962,344 נפש מנתה אוכלוסיית המיעוטים - שכללה תושבים בעלי אזרחות זרה - 850,413 נפש; הספרדים מנו 15.78% מכלל האוכלוסייה הקובנית, ו-73.55% מכלל אוכלוסיית הזרים; 21.1% מכלל אוכלוסיית הזרים היו צבעוניים (שחורים, בני תערובת וסינים) - רובם קוצרי סוכר מן האיים האנטיליים, שהתרכזו בפרובינציות קמגואיי ואורינינטה⁴. טבלה מס' 5 מביאה נתונים על ההרכב המקצועי של קבוצות אוכלוסייה שונות, ומציגה את ההבדלים בחלוקה המקצועית של כלל תושבי הארץ לבין זו של תושבי עיר הבירה. מכיון שבכל אחת מן הקבוצות שנפקדו למעלה מ-90% מן הנשים סווגו בסעיף "ללא תעסוקה", מופיעים בטבלה רק הנתונים הנוגעים לאוכלוסיית הגברים.

הטבלה מצביעה על הבדלים בהרכב המקצועי של תושבי האואנה לעומת כלל תושבי המדינה, על הבדלים שבין לבנים וצבעוניים ובין לבנים ילידי קובה לעומת לבנים זרים. האחרונים הוו את הקבוצה הבולטת ביותר במסחר, הן בהאואנה והן בכל קובה וייצוגם בענפי הכלכלה המרכזיים של הארץ - חקלאות, דיג ומכרות - היה נמוך יחסית לזה של שאר קבוצות האוכלוסין.

בחרנו להביא את הנתונים הנוגעים לתושבי האואנה, מכיון שרוב האוכלוסייה היהודית היתה מרוכזת בעיר הבירה. יש לציין כי בהאואנה התרכזו כ-13.3% מכלל תושבי הארץ (10% מהלבנים הילידים ו-11% מהשחורים), לעומת 26.8% מן התושבים הזרים⁶. תושבי האואנה לא היו מיוצגים כמעט בחקלאות - ענף התעסוקה העיקרי של

הארץ; לעומת זאת, היה להם יתרון יחסי ניכר בכל יתר הענפים; אוכלוסיית הצבעוניים בלטה במיוחד בתחום הייצור והתעשייה המכנית, ואילו לקובנים הלבנים היה יתרון בולט במקצועות החופשיים.

טבלה מס' 5

חלוקה מקצועית של גברים לפי גזע ולאומיות (1931)⁵

<u>לבנים ילידי קובה</u>		<u>כל האוכלוסייה</u>		<u>מקצוע</u>
<u>בהאואנה</u>	<u>בקובה</u>	<u>בהאואנה</u>	<u>בקובה</u>	
109,039	1,125,805	269,784	2,102,620	
				חקלאות, דיג
0.82%	33.26%	1.20%	32.19%	מכרות
16.32%	4.26%	8.90%	3.08%	מקצועות חופשיים
				שרותים ביתיים
16.47%	5.05%	17.60%	6.05%	ואישיים
17.17%	7.10%	20.88%	8.43%	מסחר ותעבורה
				ייצור ותעשייה
14.23%	6.42%	16.97%	8.72%	מכנית
34.99%	43.91%	34.63%	41.15%	ללא תעסוקה
<u>לבנים זרים</u>		<u>צבעוניים (ילידים וזרים)</u>		
<u>בהאואנה</u>	<u>בקובה</u>	<u>בהאואנה</u>	<u>בקובה</u>	
97,521	375,876	63,224	600,939	
				חקלאות, דיג
1.12%	24.13%	1.08%	35.20%	מכרות
2.14%	1.16%	6.71%	2.06%	מקצועות חופשיים
				שרותים ביתיים
18.59%	8.78%	17.94%	6.21%	ואישיים
				מסחר ותעבורה
				ייצור ותעשייה
16.10%	10.46%	23.05%	11.95%	מכנית
32.00%	37.95%	38.08%	39.35%	ללא תעסוקה

מכיון שכמחצית מתושביה הלבנים של האואנה היו זרים, ניתן להשוות את המבנה התעסוקתי של הקובנים והזרים במספרים מוחלטים. על מנת לחדד את ההבדלים בין הקבוצות, נכינו את המוגדרים "ללא תעסוקה" מחישובי טבלה מס' 5, בהנחה שחלק ניכר

מהם היו ילדים. לפיכך כוללת הטבלה רק נתונים הנוגעים לגברים הפעילים מבחינה כלכלית:

טבלה מס' 6

ההרכב התעסוקתי של גברים לבנים תושבי האואנה⁷

ס"ה	לבנים ילידים	לבנים זרים
	70,882	66,310
חקלאות, דיג ומכרות	893 (1.26%)	1,092 (1.65%)
מקצועות חופשיים	17,796 (25.11%)	2,085 (3.14%)
שרותי בית ואישיים	17,958 (25.33%)	18,127 (27.34%)
מסחר ותעבורה	18,721 (26.41%)	29,307 (44.20%)
תעשייה	15,514 (21.89%)	15,699 (23.67%)

אין בידינו נתונים סטטיסטיים על ההרכב המקצועי של האוכלוסיה היהודית, אולם כל המקורות שנבדקו לצורך עבודה זו מצביעים על הריכוז הגבוה של רוב היהודים בענפי המסחר והייצור התעשייתי. על רקע נתוני טבלה מס' 6, נראה כי ריכוז גבוה זה בתחומי המסחר והתעשייה לא אפיין רק את היהודים, אלא את כלל תושביה הלבנים של האואנה, ובמיוחד את התושבים הזרים. על אף ייצוגם הגבוה של הספרדים באוכלוסיית הזרים, ויתרונם הלשוני הברור על פני היהודים, העיסוק במקצועות חופשיים היה שמור בעיקר לאזרחיה של הארץ; לעומת זאת ניכר הבדל בולט בין היהודים לבין יתר האוכלוסיה הלבנה - קובנית וזרה - בתחום השרותים האישיים והביתיים. בנבדל מן המהגרים מספרד, שרבים מהם הועסקו כמלצרים, נהגים, עוזרות בית וכיו"ב הסתייגו היהודים מעבודות שרותים במסגרות קובניות או ספרדיות⁸.

הספרדים היו המיעוט האתני הגדול ביותר בקובה; במפקד 1931 נפקדו 257,596 ילידי ספרד (182,624 גברים ו-74,954 נשים), אולם ל-625,449 מן הנפקדים היתה אזרחות ספרדית⁹. לפי חוקת 1901 ילידי קובה שהוריהם היו בעלי אזרחות זרה קיבלו את האזרחות של הוריהם, אלא אם כן ביקשו להחליפה. רוב הספרדים העדיפו לשמור על אזרחותם הקודמת, וחלק ניכר מאלה שהרגישו עצמם כחלק מן הקולונייה הספרדית היו ילידי קובה¹⁰. לפי נתוני לשכת המסחר הספרדית ל-1933 מספר הספרדים בקובה הגיע ל-662,346, מתוכם רק 227,100 נולדו בספרד; השאר היו נשים וילדים ילידי קובה¹¹.

רוב הספרדים שהיגרו לקובה יצאו ממחוזות גליסיה (Galicia), אסטוריאס (Asturias) או מן האיים הקנריים. בני גליסיה העניקו לכל הספרדים בקובה את הכינוי "גליגוס" (Gallegos). הספרדים מחצי האי האיברי יצאו מאזורים כפריים וממשפחות שעסקו בחקלאות, אולם מחוז חפצם בקובה היה במרכזים העירוניים. לעומתם

בני האיים הקנריים פנו לפרובינציות קמגואיי ולאס וריאס ורובם השתלבו בחקלאות¹².

הגורם החשוב ביותר בתופעת ההגירה הספרדית לקובה היה קיומו של ישוב ותיק ומבוסס שהעניק למהגרים בטחון כלכלי וחברתי. ספרדים שנותרו בקובה מן התקופה הקולוניאלית החזיקו בבעלות על חלק ניכר מן הנכסים העירוניים בקובה, ובהם בניינים וחנויות באזור האואנה הישנה¹³. לפחות 60% מבתי המסחר וממפעלי התעשייה הקלה בקובה היו בידיים ספרדיות¹⁴. בין אלה נכללו עסקים גדולים כבנקים ובתי חרושת, בינוניים כחנויות בגדים ובתי מלון וקטנים כחנויות מכולת (bodegas). חנויות המכולת הספרדיות היו מפוזרות ברחבי קובה ונחשבו למוסד הספרדי החשוב ביותר. באזורים הכפריים הן היו חנויות כל-בו (tiendas mixtas), ובנוסף העניקו ללקוחות אשראי והלוואות ומילאו פונקציות של מרכז חברתי. ה-bodeguero נחשב לאבטיפוס של המהגר הספרדי: עובד חרוץ ושקדן, מתגורר בתנאים קשים מאחורי הדלפק של חנותו וחוסך פרוטה לפרוטה. גם המהגר הצעיר מספרד - ה"אחיין" (sobrino) של בעל הבית - החל את צעדיו בקובה בעבודה קשה ובמגורים בתוך החנות, במסגרת של פטרנליזם קפדני שגבל בניצול¹⁵. סוכני התעסוקה של המהגרים מספרד היו קרובי המשפחה בקובה, או המרכזים הרגיונליים (ר' פרק ד.2 לעיל)¹⁶. לנוכח ההידרדרות הכלכלית והאבטלה החמורה בקרב האוכלוסיה הילידה, עוררה תעסוקתם של המהגרים החדשים בבתי עסק בבעלות ספרדית קנאה ואיבה. העוינות כלפי הספרדים השתלבה בהשקפת עולמם של הוגי הדעות המהפכניים, שהאשימו אותם בהנצחת שליטתם בתחומי המסחר עוד מימי התקופה הקולוניאלית. פרנסיסקו איצ'סו (Francisco Ichaso) - מחותמי עצומת המחאה של "קבוצת המיעוט" ב-1923 וממחברי מצע ה-ABC ב-1932¹⁷ - כתב כי החלפת הריבונות לא שינתה באופן מהותי את המבנה הכלכלי של קובה, מכיון שהספרדים לא נתנו דריסת רגל לקובנים הקריאולים בבתי המסחר שבשליטתם: "נהגו לייבא קרובי משפחה מחצי האי [האיברי] - ה"sobrinos" הקלטיים - כדי שיעבדו במחסנים, בחנויות המכולת, בכל בתי המסחר והתעשייה המנוהלים על ידי קפיטליסטים ספרדים... מצב זה הווה בשביל הנוער הקובני הזקוק לעבודה מחסום שאין לעבור עליו"¹⁸.

מחסום מקורות התעסוקה לילידי קובה נפרץ בידי "חוק הלאמת העבודה", שפורסם ע"י ממשלת גראו סן מרטין ב-8 בנובמבר 1933. החוק קבע כי כל המפעלים החקלאיים, התעשייתיים או המסחריים: "יכפו בכוח את העסקתם בעבודה של לפחות 50% פועלים ופקידים קובניים על פי לידתם, ויקצו תשלומי משכורת לעובדים הללו בסך של לפחות 50% מכלל המשכורות"¹⁹. החוק קבע גם כי ראשוני המפוטרים יהיו זרים בעוד שהמשרות העתידות להתפנות יועמדו באופן בלעדי לרשותם של ילידי קובה - אלא אם כן מדובר בבעלי מקצוע זרים שטרם נמצא להם מחליף קובני. בכך נחסמה למעשה כניסתם של זרים חדשים למעגל העבודה. "חוק ה-50%" פגע בכל קבוצות הזרים שהתגוררו בקובה, אולם הוא היה מכוון בראש וראשונה נגד הספרדים.

פרסום "חוק הלאמת העבודה" עורר מהומות אלימות ברחבי האואנה. מפגינים

נזעמים יצאו לרחובות בתביעה להקצין את החוק ותבעו להעלות את האחוז המינימלי של עובדים ילידי קובה ל-80%. פועלים ודורשי עבודה קובניים נטלו את החוק לידיהם והחלו לתקוף חנויות של ספרדים ולדחוק מתוכם בכוח פועלים ופקידים ספרדיים. הפגנות של ספרדים במחאה נגד החוק הגבירו את המתח החברתי והאלימות החריפה²⁰. כותבי "בעיות קובה החדשה", שבחנו את השפעתו המיידית של חוק ה-50%, כתבו כי החוק לא בוצע במלואו, אך הוא הביא לפיטוריהם של כ-25 עד 30 אלף עובדים זרים מבלי לתרום לפתרון בעיות האבטלה של ילידי קובה. לפי מקור זה החוק גרם סבל רב במיוחד לספרדים, מכיון שלא יצר אבחנה בין זרים שמקורם באו לבין תושבים ותיקים שנשיהם וילדיהם ילידי קובה²¹.

אחת מתוצאותיו של חוק הלאמת העבודה היתה תנועת הגירה חוזרת לספרד, שקיבלה סיוע מן הארגונים הרגיונליים הספרדיים בקובה וממשלת ספרד²². תנועה זו נפסקה עם פרוץ מלחמת האזרחים בספרד, אולם באותה שעה נפתחה בפני הזרים בקובה דרך חדשה להשתלב במעגל העבודה השכירה: בית הדין העליון ביטל ב-1936 את האבחנה בין אזרחים ילידי קובה לבין מתאזרחים, והעניק לאזרחים זכויות שוות בתחום התעסוקה²³. תיקון זה לחוק הביא לתנועת התאזרחות של אלפי ספרדים, שכתוצאה ממנה ירד מספר בעלי האזרחות הספרדית מ-625,449 בשנת 1931 ל-121,742 בשנת 1943²⁴.

חוק ה-50% הגביל את עבודתם השכירה של הזרים, אולם לא אסר עליהם יוזמה חופשית. אחת התוצאות של החוק היתה מעבר של פועלים שפוטרו מעבודתם לעבודה עצמאית ולהקמתן של תעשיות ביתיות, שבהן הפועלים היו שותפים בבעלות²⁵. ראייה למספר הגדול של מפעלי תעשייה זעירים שהוקמו בעקבות המהפכה מצוייה בחקיקה נגד "מסחר סמוי" (Clandestinaje Mercantil) - מפעלי עסקים זעירים במסחר ותעשייה שהתנהלו בבתים, ללא פיקוח ממשלתי. הנשיא מנדייטה חתם ב-1935 על חוק שהכריז על מסחר ותעשייה הנעשים בסתר כבלתי חוקיים, וחייב את כל בעלי העסקים לפעול ברשיון, לשלם מסים ולשמור על כל חוקי העבודה. עם זאת פטר החוק מחובות אלה "אנשים העוסקים באופן אישי, לבד או רק בעזרת בני משפחתם בין כותלי ביתם לבנות, לעבד או לייצר מוצרים שאחר כך מופצים באמצעות סוכנים בין לקוחות קבועים"²⁶.

ה.2.(ב). מהפכת 1933 והדפרולטריזציה של היהודים

הקמתם של בתי מסחר ומפעלי תעשייה על ידי המהגרים היהודיים היתה, למעשה, חדירה לתחום כלכלי שנחשב על ידי הקובנים למונופול ספרדי. היהודים לא נכנסו לעבודה כפועלים שכירים אצל הספרדים - כפי שביקשו הקובנים לעשות - אלא הקימו בתי עסק משלהם, שסיפקו עבודה לפועלים יהודיים אחרים, והפכו לבעלי תחרות של הספרדים.

תופעה דומה ניתן היה לראות בקרב המיעוט הסיני, שמנה כ-30,000 נפש. הסינים הצטיינו כגננים שסיפקו לעקרות הבית הקובניות את רוב הירקות והפירות.

באזורי פנים הארץ היו חנויות מכולת רבות בבעלות סינית, ובהאואנה הם בלטו כבעליהם של דוכני-פירות וכבעלי מונופול בלתי כתוב על ענף המכבסות²⁷. למרות שהעוינות כלפיהם לא היתה מושרשת בתוך האינדאולוגיה המהפכנית, הסינים היו נתונים לדעות קדומות ולאפלייה חברתית. הפעלת חוק ה-50% היתה מלווה בגילויים של איבה כלפי הסינים, ובהם איומים מצד ארגון "קו קלובס קלאן" קובני. ההאשמה השכיחה נגד הסינים היתה שהם שמים ללעג ולקלס את חוק הלאמת העבודה בכך שהם מכריזים כי המכבסות הסיניות הן ארגונים קואופרטיביים ורושמים באופן פיקטיבי את הפועלים כשותפים בבעלות²⁸.

למעשה, חוק ה-50%, שנתן גושפנקא לעוינות ההמון לדחוק את הזרים אל מחוץ למעגל השכירים, שימש כתמריץ למעבר לעצמאות כלכלית באמצעות תעשיות בית או ארגונים קואופרטיביים. הכוחות החיצוניים שפעלו על תופעת הדפרולטריזציה בקרב היהודים לא היו שונים במהותם מאלה שהשפיעו על הספרדים או הסינים. עם כניסתו לתוקף של חוק הלאמת העבודה (ב-18 לדצמבר 1933) פוטר פועלים יהודיים רבים ממקומות עבודתם. הדו"חות השנתיים של האידישער צענטער מוסרים על סיוע במימון כרטיסי נסיעה בחזרה לארץ המוצא או ליעד הגירה חדש לפועלים שנפלטו ממעגל העבודה בעטיו של החוק²⁹.

אין נתונים על ממדי הפיטורין מבתי החרושת היהודיים, אולם לפי מקורות יהודיים-קובניים היהודים נפגעו מחוק ה-50% פחות מקבוצות מיעוטים אחרות, וזאת בשל העובדה שהמעבר להעסקת פועלים קובניים במקום פועלים יהודיים החל בבתי החרושת היהודיים עוד לפני המהפכה. במאמרים בשפה הספרדית, שביקשו להוכיח את תרומתם של היהודים לבנייתה של התעשייה בקובה נאמר כי אחוז הפועלים הקובניים שעבדו בבתי חרושת יהודיים הגיע באוגוסט 1934 ל-75% עד 99%, הרבה יותר מן הנדרש בחוק³⁰.

יש להניח כי היתה הגזמה מסויימת בנתונים שפורסמו במאמרים הללו, שהיו בעלי אופי אפולוגטי, וכי חלק מן הפועלים שנרשמו כקובנים היו יהודים. לפי עדות של פועל יהודי, לא היה כל קושי לרכוש בכפרים ובעיירות שסביב האואנה תעודות לידה פיקטיביות, והיו פועלים יהודיים שהמשיכו לעבוד בבתי החרושת באופן בלתי לגלי³¹. עם זאת חלה ירידה הדרגתית במספר הפועלים היהודיים, ששורשיה נעוצים בתקופה שקדמה לחוק הלאמת העבודה.

אחד הגורמים לירידה במספר הפועלים היהודיים היה הפסקת ההגירה לקובה בתקופת המשבר הכלכלי, שהביא לחסימת המקור העיקרי לגיוס פועלים יהודיים. מהגרים חדשים העדיפו לעבוד בין יהודים גם במחיר ניצול כלכלי, אולם רק מעטים קבלו את העבודה בבית החרושת כדרך חיים: "האופי של היהודי היה תמיד איך לצאת מ[מעמד ה]פועלים ולהפוך לעצמאי. לי לא היה האופי הזה. אני נשארתי פועל"³². הפועלים היהודיים לא קיבלו עידוד רב ממעסיקיהם להישאר בבתי החרושת לאחר הפעלת חוק ה-50%. עוד לפני כניסתו של החוק לתוקף כבר נערכו התפרעויות נגד בעלי בית שהעסיקו זרים, ויש להניח שהפיקוח האלים מצד פועלים קובנים על המעסיקים

שלהם, שזכה בגיבוי שומרי החוק בדרגים הנמוכים, עורר פחד בלב בעלי בתי חרושת יהודיים, שהעדיפו לא להסתבך בהעסקת זרים³³.

ההזדהות האידאולוגית עם הפועלים הקובניים, שהיתה חזקה במחצית השניה של

שנות ה-20, נחלשה לאחר שבעקבות מהפכת 1933 העדיפה תנועת הפועלים הקובנית את הלאמת העבודה על פני הסולידריות המעמדית הבינלאומית. הפועל היהודי הפך את בעל הבית שלו - שהשתייך לאותה קבוצת הגירה כמוהו - כמודל להזדהות: "היהודי שאתמול היה פועל באחת הסדנאות האלה כשהוא רואה את ההצלחות של המעסיק שלו הוא מנסה להפוך לעצמאי ולייסד סדנא משלו"³⁴.

חוק ה-50% שימש כתמריץ למעבר לעצמאות כלכלית. חלק מן הפועלים בענף

ההנעלה הקימו שותפויות על בסיס קואופרטיבי או הפכו לשותפים בבעלות על בתי

חרושת קיימים³⁵. תופעה זו לא היתה רק תוצאה של מהפכת 1933: באוסף ראן

בארכיון ייווא נשתמר הסכם בין שלושה סנדלרים מהאואנה הישנה על הקמת בית חרושת

לנעליים על בסיס קואופרטיבי ב-1931³⁶. בתי החרושת היהודיים שהוקמו באזור

האואנה הישנה, היו ברובם בתי מלאכה קטנים שייצרו נעליים בעבודת יד עם מכונות

פשוטות. בתי החרושת הגדולים יותר עברו לשכונת סרו (Cerro), שבה היו מרוכזים

בתי החרושת הספרדיים והקובניים; לעומתם, בתי חרושת שהתקשו לעמוד בתנאי התחרות

של האואנה עברו לערים באזורי פנים הארץ, דוגמת מטנסס, שם הקימו בתי חרושת

קטנים שהיו על טהרת הפועלים הקובניים³⁷.

גם בענף ההלבשה זרזה האפלייה נגד שכירים זרים תהליכים שהחלו עוד קודם

למהפכה: הקמת תעשיות בית והעסקת תופרות - בדרך כלל קובניות - שעבדו

בבתיהן³⁸. מאמר שנתפרסם בעתון האוואנער לעבן תאר את ה"כאלופניק" (העובד

בתעשיית-בית) כקבלן משנה של בתי מסחר להלבשה, שעבד כחייט בעבודה עצמית או

בעזרת פועלים אחרים. לדעת כותב המאמר, הנסיון שצברו החייטים היהודיים באירופה

איפשר להם להסתגל לתנאי המשבר הכלכלי על ידי ייצור בשיטת הסרט הנע. קבוצות של

שלושה או ארבעה חייטים, שכל אחד מהם התמחה בייצור חלק אחר של הבגד, הצליחו

בעבודה מהירה וגסה לענות על הביקוש לסחורה זולה: "במשך הזמן נוצר פועל יהודי

מסוג חדש, הדומה כבר לבעל הבית (patrón), או למה שנקרא כאלופניק. הוא נוהג

לקחת מה-casas (החנויות) הספרדיות את העבודה, ובעזרת שני חייטים עובד

בבית"³⁹.

בוריס ספיר העריך כי ב-1944 נותרו בקובה 200 עד 300 פועלים יהודיים.

לדבריו, חוקי העבודה של 1933 הם שאילצו את הפועלים היהודיים לפתוח בתי מלאכה

ולהפוך לעצמאיים, אולם הם היו "יזמים זעירים הנבדלים אך במעט מן הפועלים"⁴⁰.

למעשה, תהליך הדפרולטריזציה של היהודים בקובה החל במעבר פורמלי מסטטוס של

פועלים שכירים לסטטוס של נותני עבודה, מבלי שיתלווה למעבר זה שינוי משמעותי

ברמת החיים. רק בשלב מאוחר יותר, עם שיפור המצב הכלכלי בקובה, החל המעבר למעמד

הבינוני.

הדיון בתהליך הדפרולטריזציה של יהודי קובה נוגע אך ורק ליהודי מזרח

אירופה; מהפכת 1933 לא הביאה לשינוי במעמדם של היהודים האמריקניים, שחלקם הועסקו על ידי חברות זרות וחלקם היו בעלי עסקים עצמאיים. חוק הלאמת העבודה גם לא שינה גם את מעמדם של היהודים הספרדיים, שרק מעטים מהם עבדו כשכירים בחברות מסחריות או במפעלי תעשייה של יהודים אחרים; רובם הגדול היה מרוכז בתחום המסחר. מסקר שנערך בקרב הקהילה הספרדית-קובנית במיאמי מתברר כי עד שנת 1933 64% מן הנשאלים עבדו כרוכלים ו-20.4% כסוחרים; בין 1933 לסוף מלחמת העולם השנייה ירד העיסוק ברוכלות ל-41.2% ומספר הסוחרים עלה ל-31.4% (עיין בנספח מס. 2). הזעזועים הכלכליים שלוו את מהפכת 1933, וההגבלות על מקורות התעסוקה של

האוכלוסיה הזרה, חידדו את התחרות הכלכלית באותם תחומים כלכליים צרים שהיו פתוחים בפניה. ערעור מעמדו הכלכלי והחברתי של המיעוט הספרדי, ואובדן הלגיטימציה שלו בתוך החברה הקובנית, עוררו גל של אנטישמיות - שיידון בהרחבה בפרק ו' להלן. אחד ההיבטים של אנטישמיות זו היה כלכלי מובהק: נסיון לפגוע בסוחרים ובתעשיינים היהודיים, במגמה למנוע את חדירתם לענפים כלכליים שהיו שמורים, באופן מסורתי, לספרדים.

ניתוח של פרסומים אנטישמיים שנפוצו בשנות השלושים מראה בברור כי מי שהסתתר מאחוריהם היו סוחרים ואנשי עסקים ספרדיים; טענתם העיקרית נגד היהודים היתה שהם ניהלו תחרות בלתי הוגנת כלפיהם באמצעות הוזלת המחירים והורדת האיכות של הסחורות שנמכרו בשוק הקובני⁴¹. פרסומים אלה משקפים תחרות כלכלית על רקע מעבר משיטות מסחר שמרניות - שאפיינו את הסוחרים הספרדיים - לייצור ושווק לתצרוכת המונים⁴². דמותם הכלכלית של היהודים, כפי שהיא מצטיירת בפרסומים אלה, היא של סוחרים זעירים, ללא חנויות מבוססות או מסודרות, שהתקיימו בדוחק וחיו ברמת חיים נמוכה. הסחורה העיקרית שעליה יצאה קצפם של הכותבים היתה שאריות בדים (retazos), במיוחד בדי משי, שהגיעו לקובה - על פי פרסומים אלה - באמצעות הברחות⁴³. התעשיינים היהודיים תוארו כבעלי סדנאות קטנות לכותנות או בגדים תחתונים שהעסיקו פועלות קובניות או כקבלנים שנתנו עבודה לנשים שתפרו בביתן. ההאשמה העיקרית נגד תעשיינים אלה היתה שהם מנצלים את הפועלות שלהם ומשלמים משכורות רעב על מנת למכור את סחורתם בזול⁴⁴.

תמונה דומה, אף כי מנקודת מבט חיובית יותר, עולה מתוך תזכיר שהכין אחד מעובדי משרד החוץ הקובני, שביקש להמליץ על מדיניות הגירה סלקטיבית לגבי פליטים יהודיים המגיעים מגרמניה (עיין פרק ח.2). התזכיר הדגיש את תרומת היהודים ממזרח אירופה לפתוח התעשייה הקובנית ולמתן תעסוקה ל-17,000 פועלים קובניים. הנתונים הסטטיסטיים המופיעים בתזכיר (ר' פרוט בנספח מס' 4) וללים למעלה מ-600 בתי חרושת יהודיים, 60 בתי מסחר סיטונאיים, 2,000 חנויות ו-200 בתי קפה⁴⁵. לדברי כותב התזכיר, הסטטיסטיקה התבססה על מחקרים שערך, אולם הנתונים נראים מוגזמים ביותר, הן יחסית לגודל האוכלוסיה היהודית (שמספרה נאמד ב-1936 ב-10,000-12,000 נפש), והן יחסית לנתונים המופיעים במקורות יהודיים⁴⁶.

לשכת המסחר היהודית, שביקשה לגייס את ציבור היהודי למאבק נגד

האנטישמיות, אספה ברשומותיה כתובות של 400 סוחרים ותעשיינים יהודיים. הלשכה פרסמה נתונים שסופקו לה על ידי קרן לביטוח עובדות (Caja de maternidad) על 370 בתי עסק יהודיים בפרובינציית האואנה⁴⁷. מספר זה תואם דו"ח של הצירות הגרמנית שמנה 370 עסקים בבעלות יהודית בהאואנה⁴⁸. איסוף מודעות פרסומת שהופיעו בעתונות היהודית-קובנית עד לשנת 1945 (עיין נספח מס' 3) העלה רשימה של 340 בתי עסק יהודיים, מתוכם 320 בהאואנה⁴⁹.

רוב בתי העסק היהודיים היו מרוכזים באזור מסחרי מצומצם אך בולט בעין; כ- 35% מבתי העסק היהודיים בהאואנה שכנו ברחובות מוראיא וברנסה⁵⁰. היהודים רכשו את החנויות או סדנאות הייצור ברחובות אלה מידיהם של ספרדים שירדו מנכסיהם; רחוב מוראיא הפך למעין סמל של "נישול הספרדים" בידי היהודים⁵¹.

כאמור, שאלת האנטישמיות הספרדית תידון בפרק ו' להלן. חשוב להדגיש כי בנבדל מן האפלייה כלפי הזרים בתחום התעסוקה, האנטישמיות הכלכלית לא זכתה לכל גיבוי ממלכתי, אלא היתה ביטוי למאבקם של הספרדים, כקבוצת מיעוט ותיקה, נגד היהודים כמהגרים חדשים שאיימו לערער את מעמדם בתחומי המסחר והתעשייה הזעירה. מאבק זה הגיע לקיצוניות הן בשל הנסיבות המיוחדות של מהפכת 1933, שהפכו את הספרדים מחלק אינטגרלי של החברה הקובנית למיעוט המופלה לרעה, והן בשל מערכת התעמולה הארסית שגרמניה הנאצית ניהלה באותה תקופה נגד היהודים. אולם על אף חרדתם של היהודים באשר לעתיד מעמדם הכלכלי, אין לראות את האנטישמיות כגורם שהשפיע באופן מעשי על השתלבותם הכלכלית בקובה.

סיכום

מהפכת 1933 הוותה נקודת מפנה במעמדם של הזרים בתוך הכלכלה הקובנית: בנסיון לפרוץ את הדומיננטיות של המיעוט הספרדי בענפי המסחר והתעשייה, פתח חוק הלאמת העבודה ענפים אלה מלמטה, בכך שחייב את העסקתם של שכירים ילידי קובה, אולם לא מנע את המשך אחיזתם של זרים בעמדות של בעלות וניהול. על ידי כך נתנה המהפכה לגיטימציה לדחיקתם של הזרים אל מחוץ למעמד הפועלים, אך גם תרמה למשיכתם אל מעמד נותני העבודה, ועודדה את הקמתם של מפעלי תעשייה זעירים בבעלות של זרים שהפכו למקור תעסוקה לפועלים קובניים.

הדפרולטריזציה לא היתה, איפוא, תופעה ייחודית ליהודים, אלא אפיינה גם קבוצות אחרות של מיעוטים. אולם בצד הגורמים שמקורם בחברה הקובנית אין להתעלם מנטיותיהם של היהודים. סימנים לראשיתה של דפרולריזציה ניכרו עוד בטרם התפרסמו חוקי גראו ויש להניח כי הלחץ החיצוני שימש כקטליזטור לתהליכים שהיו צפויים מראש לאור נסיונם של יהודים בארצות אחרות⁵².

בחינתו של תהליך הדפרולטריזציה מתיישב, איפוא, עם התיאוריה של קוזנץ, שהוצגה במבוא לפרק זה: חוק הלאמת העבודה דחף כלפי מעלה קבוצות מיעוטים

עירוניות עם נטייה קודמת לעיסוק בתעשייה ומסחר, דוגמת הספרדים, הסינים והיהודים. אלא שהתאוריה של קוזנץ, כמו זו של גינזבורג, מתאימה למקרה שבו חברת הרוב היא המקור העיקרי לאפליית המיעוט היהודי. במקרה של קובה הקרבן העיקרי של מדיניות אפליית הזרים היה המיעוט הספרדי; ההגבלות על הפעילות הכלכלית של היהודים היו שילוב של מדיניות אפלייה מצד חברת הרוב נגד כל קבוצות המיעוטים ביחד עם אנטישמיות כלכלית מצד הסוחרים והתעשיינים הספרדיים שנאבקו נגד חדירת היהודים לתחום הכלכלי שבשליטתם. ההתנגשות בין המיעוט הספרדי הוותיק לבין המיעוט היהודי החדש לא הביאה לשינויים מבניים במעמד הכלכלי של היהודים בקובה, אולם היא מילאה תפקיד חשוב בהתפתחותה של האנטישמיות.

הערות

- 1 Simon Kuznets, "Economic Structure and Life of the Jews", in: The Jews, Louis Finkelstein (ed.), New York 1960, pp. 1597-1666; סימון קוזנץ, המיבנה הכלכלי של יהדות ארה"ב מגמות בעת האחרונה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב, עמ' 16-24.
- 2 אלי גינזבורג, קוים לחקר חיי הכלכלה של יהודי התפוצות, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב, עמ' 12.
- 3 Dirección General del Censo, Censo de la Población Estadísticas Industrial y Agrícola de Cuba, La Habana 1931 (מיקרופילם ב-New York Public Library) [להלן: 1931].
- 4 Alvarez Diaz, p. 304, Tables 201, 203.
- 5 Tabla no. 21 - Grupos generales de profesiones, según sexo, raza y nacionalidad, por provincias, Dirección general del censo, 1931.
- 6 Tabla no. 21, Dirección general del censo, 1931.
- 7 Tabla no. 21, Dirección general del censo, 1931.
- 8 Hennessy, Cuba and the Spanish War, p. 107; Lowry Nelson, Rural Cuba, Viteles Report p. 62; [להלן: Nelson] New York 1970, pp. 152-153.
- 9 Table no. 10, Lugar de nacimiento, Dirección general del censo 1931; Alvarez Díaz, p. 304, Table 201.
- 10 Thomas, p. 684; Hennessy, Cuba and the Spanish War, p. 105.
- 11 J.M. Alvarez Acevedo, La colonia española en la economía cubana ed. Camara Oficial Española de Comercio, Habana 1936, p. 39 [להלן: Alvarez]. לפי מקור זה האוכלוסיה "הנמצאת תחת חסות ספרדית" מגיעה ליותר מ-840,000 נפש, אולם מספר זה כולל גם בני משפחת האשה הקובנית הסמוכים על שולחן ראש המשפחה הספרדי (כ-121,000) וכך ילדים לא חוקיים שאביהם ספרדי.

- Consuelo Naranjo Orovio, Cuba vista por el emigrante español a la isla, 1900-1959, un ensayo de historia oral, Madrid 1987, pp. 35-31 12
Alvarez Acevedo, p. 183; Problems of the New Cuba, p. 37 ;[Naranjo Orovio
Michael Kenny, "Twentieth Century Cuban Expatriates in Cuba: A
Sub-culture?" Anthropological Quarterly, Vol. 34, April 1961 pp. 85-93
.[Kenny :להלן]
- Naranjo Orovio, p. 37; A.I. Bell, Cuba Intelligence Report November 13
.1942, FO371/30466 p. 5; NYT, December 6, 1931, III, 8:5
.Alvarez Acevedo, pp. 192-191 14
- Amram, pp. 46-44; Naranjo Orovio, pp. 67-66; Problems of the New 15
Cuba, p. 38; Hennessy, Cuba and the Spanish War, pp. 107-106; Kenny
p. 90; Historia de la Nación Cubana, Tomo VIII, pp. 351-350; Naranjo
.Orovio, p. 67
- Problems of the New Cuba, pp. 38-39; Naranjo Orovio pp. 37, 46-47; 16
.Kenny, p. 87
- Thomas p. 566, .1940 איצ'טו השתתף גם באספה המחוקקת שניסחה את חוקת 17
.Doctrina del ABC : גם ר' note 11
- "Francisco Ichaso, "Ideas y aspiraciones de la perimera generación, 18
.Historia de la Nación Cubana, Tomo VIII, pp. 350-351
- Nacionalización de Trabajo, Decreto 2583, Gaceta Oficial de 8 de 19
.noviembre de 1933, en: Senen Viego Delgado, op. cit. p. 26
- Phillips, pp. 126, 131; Hennessy, Cuba and the Spanish War p. 110` 20
;FO371/17515 ,2.1.1934 ;FO371/165762 ,13.11.1933 ,מגרנט ווטסון לטיימון,
Thomas, p. 673; NYT, 5.12.1933, p. 10:4; 7.12.1933, p. 10:3; 24.11.1934
.p. 1:3
- .Problems of the New Cuba, pp. 212-213 21
- Alvarez Acevedo, p. 252; Naranjo Orovio, pp. 41-43, 78 22
על תופעה דומה
L'Asie Française, no. 313, Septembre-October : ר' בקרב מהגרים מסוריה ולבנון ר'
1933, p. 289. ברצוני להודות לאיגנסיו קליץ' על הבאת מקור זה לידיעתי.
- .Alvarez Diaz, pp. 388-389 23
- Censo de :להלן] República de Cuba, Censo de 1943, La Habana, p. 752 24
.Naranjo Orovio, p. 42; Hennessy, Cuba and the Spanish War p. 110, ;[1943
.Naranjo Orovio, p. 78 25
- Decreto Ley num. 163, Gaceta Oficial 22 de agosto de 1935 26
מופיע ב-
Jose Perez Cabillas, El Clandestinaje Mercantil y la competencia desleal
International Bank for Reconstruction and : גם ר' La Habana 1937, p. 67
.Development, Report on Cuba, Johns Hopkins Press, 1951, pp. 155-156

- Duvon C. Corbitt, A Study of the Chinese in Cuba, 1847-1947 Wilmore 27
Amram, pp. 57-62 ;[Corbitt, The Chinese :להלן] Ky 1971, pp. 105-114
28 ה"ל, 29.12.1933 ; Suarez Rivas, p. 66; Corbitt, The Chinese, p. 114
עמ' 3 ; 21.9.1934, עמ' 6.
Centro Israelita de Cuba, Annual Report, 1933, p.5, 1934, p. 18 HIAS 29
Centro Israelita, Annual :להלן] ייווא, HICEM, I, file XIII 14
.[Report
30 ה"ל, 17.11.1933, עמ' 7 ; 15.12.1933, עמ' 5 ; דער מארגן זשורנאל,
Sender Volson, "Los hebreos en 17.1.1934 עמ' 5 ; עדות רדלוב, 1984, עמ' 4 ;
:להלן] la vida económica de Cuba" Oygang, agosto-sept. 1934 pp. 127-128
Jaime Stuchinsky, "Los hebreos en la industria del calzado", ibid, pp. 118-119 ;[Volson, Oyfgang
די אידישע צייטונג
[בואנוס איירס], 15.12.1931, עמ' 7.
31 עדות רבינוביץ, 1983, עמ' 23 ו-1985 ; קובאנער בלעטער, 1.12.1938, עמ'
24-23 ; עדויות לוריא, עמ' 31 ; אוטיאנסקי 2.4.81, עמ' 16.
32 עדות רבינוביץ 1985 ; ה"ל, 17.3.1933, עמ' 5.
33 ה"ל, 24.11.1933, עמ' 4 ; 5.1.1934, עמ' 4 ; 18.5.1934, עמ' 6 ;
12.10.1934, עמ' 1 ; עדות לוסקי, חלק ב' עמ' 8.
34 Schuchinsky, Oyfgang, p. 118
35 מכתב שטושינסקי למחברת, 3.12.84.
36 ההסכם נחתם ב-19 ביולי 1930 על ידי סבסטיאן קאנו, שמואל שטרמנס וגרגוריו
צוקרמן. ההון שהושקע בבית החרושת היה בס"ה \$2,420 ; הניהול והעבודה וכן הרווחים
וההפסדים חולקו בין השותפים שווה בשווה. אוסף ראן, ארכיון ייווא.
37 ק. שווארצאפל, "אידן פארשפרייטן די שידן אינדוסטריע איבער קובא", ה"ל,
1.6.1934, עמ' 8 ; י.א. פיניס, "דאס אידישע לעבן אויף דער קובאנער פראווינץ",
שם, 28.6.1935, עמ' 10 ; על ההבדל בין בתי החרושת של סרו לאלה של האואנה הישנה
ר' ה"ל, 2.3.1934, עמ' 4 ; עדות רבינוביץ 1985.
38 ה"ל, 7.5.1933, עמ' 10 ; 20.10.1933, עמ' 4.
39 ה"ל, 22.9.1933, עמ' 6.
40 ספיר, ייווא בלעטער, עמ' 354-355 ; ה"ל, 7.9.1934, עמ' 6.
41 בז'רנו, האנטישמיות בקובה, חלק א', עמ' 18-23.
42 Alvarez Acevedo; Volson, Schuchinsky, Oyfgang 1934 ; מתומפטון למח'
המדינה 9.10.1936, NA837.55.153 ; ק. קאגאנארויטש, "אנטיסעמיטישע העצעס אין
קובאנער פרעסע", דער מארגן זשורנאל, 26.6.1935, עמ' 9 ; Meir Lasker, "Cuba
Follows Suit", ה"ל, 3.4.1937, עמ' 6.
43 ר' למשל: Alvarez Acevedo, pp. 74, 159, 173 ; דער מארגן זשורנאל
Joaquin Aristigueta, "jornales de miseria" Diario ; 4 טור 7, 2.8.1934

- ;[Aristigueta, Diario de la Marina :להלן] de la Marina, 6.6.1935
."La Peste Comercial" Accion, 22.7.1934; Perez Cabillas, p. 42
"Inocencio El Lego, "Con el cordón de San Francisco, Bohemia, 44
.24.4.1938; Aristigueta, Diario de la Marina, junio-agosto, 1935
Nicasio Silverio, "Informe sobre la protección a los inmigrantes 45
.judíos", 26.10.1938, ANC, Presidencia 121/79
46 צען יאר יידישע עמיגראציע (1936-1926) און די טעטיקייט פון היאט יקא
עמיגראציע פארייניגונג (היצעם), באריכט צו דער קאנפערענץ פאר דער יידישער
עמיגראציע - קובא, 1.7.1936-29.6.1936 פאריס (במכונת כתיבה); קאפלאן, הל"א
1943, עמ' 16-17.
47 ס.מ. קאפלאן, "אידן אין קובאנער עקאנאמישן לעבן", הל"א 1943, עמ' 18
[להלן: קאפלאן, הל"א 1943].
48 מכתב מהצירות הגרמנית בהאואנה למשרד החוץ בברלין, 26.11.1938, יד ושם
[להלן JM], 2258, A344817.
49 המודעות לוקטו מתוך כל העתונים היהודיים שיצאו לאור בקובה בתקופה שעד
1945; העיבוד נעשה בידי מר צבי רכטר בהדרכתו של פריג'ו סרג'ו דלה פרגולה.
50 רוב מפרסמי המודעות עסקו בענף ההלבשה: ברחוב מוראיא - 23 סיטונאים ו-17
יצרנים; ברחוב ברנסה - 30 יצרנים ו-10 חנויות.
51 Kenny, p. 90; עדות הרמיניו פורטל וילה (Herminio Portell Vilá), מיאמי,
יוני 1984, עמ' 11; עדות איזידורו בהר, הוטל קובה.
52 ר' למשל: ישראל אלמן, "קווים אופייניים למיבנה הכלכלי של יהדות ארה"ב",
בתפוצות הגולה, 52/53, ירושלים אביב קיץ תשל"ל, עמ' 136-172; חיים אבני, יהדות
ארגנטינה, ירושלים תשל"ב, עמ' 17 [להלן: אבני, יהדות ארגנטינה]; Economic
History of the Jews, Nachum Gross (ed.), New York 1976, pp. 156-157

ה.3: בעיית ההתאקלמות בקובה בראי מוסדות החינוך והסעד

תקופת ההתאקלמות של היהודים בקובה היתה משולבת במעבר פסיכולוגי מראיית קובה כ"בית נתיבות, שממנו צריכים לנסוע בקרוב" אל ההכרה כי מקימים "בית חדש"¹. סנדר קפלן, עורך האוואנער לעבן, השווה את המהגר היהודי לרובינזון קרוזו, שהחליט להפיק את מירב התועלת מן המצב הקשה שאליו נקלע. עם החלטה להפוך את האי הבודד לבית של קבע "נעלם המהגר היהודי ובמקומו צמח 'יהודי קובני'². תודעת הזהות היהודית-קובנית, שהחלה להתגבש בראשית שנות ה-30 בקרב המהגרים ממזרח אירופה מצאה את ביטוייה בחיפוש שורשים הסטוריים לקיום היהודי בקובה, דוגמת הרומן ההסטורי "קלארא", שהתפרסם בהמשכים בהאוואנער לעבן, ומחקריו של יוסף שניידער על היהודים בתקופה הקולוניאלית³. המשוררים פיניס וארונובסקי הקדישו פואמות מלאות הערצה לגיבורי ההסטוריה הקובנית האטויי (Hatuey) ומסאו (Maceo); הם גם יצרו קשרים עם קבוצת משוררים קובניים, בראשות אנדרס דה פיידרה בואנה (Andrés de Piedra Buena), שתרגם את שתי הפואמות לספרדית⁴. בצד הרצון להתאקלם במולדת המאמצת, ביטויי הפטריוטיזם הקובני בספרות אידיש היו מוטיב אפולוגטי בתקופה שבה חברת הרוב הקובנית העמידה את כל קבוצות המיעוטים בעמדת התגוננות. התחזקות הלאומנות והעוינות כלפי התושבים הזרים הוו לחץ שחייב את ארגוני המיעוטים להגדיר את מהות יחסיהם עם המולדת המאמצת ולהוכיח שהם קובנים שווי זכויות⁵.

מהפכת 1933 הפלתה לרעה את הזרים בתחום התעסוקה, אולם לא דרשה מהם לוותר על מורשתם הרוחנית ולא פגעה במסגרות שנועדו לשמר את ייחודם התרבותי. המהפכה חידדה את הצורך להגדיר את הזיקה שבין ההתארגנות היהודית לבין המבנה החברתי של הארץ החדשה. בפרק המשנה שלפנינו נבדוק את הסתגלותה של ההתארגנות היהודית למציאות שנוצרה בעקבות מהפכת 1933 בשני תחומים - החינוך והסעד. הראשון משקף את התמורות בחיי החברה והרוח של הישוב היהודי, והשני במצבה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית; בשניהם ניצבת השאלה לגבי היחס בין השירותים המסופקים על ידי המדינה לבין הצרכים המיוחדים של המיעוט היהודי.

(א) החינוך היהודי

בתי הספר היהודיים בקובה היו מבוססים על מסגרת חינוכית יחידה המחולקת לשתי תוכניות לימודים - כללית ויהודית, ולא על מסגרות לימודים משלימות לחינוך הממלכתי, שעלותן נמוכה יותר. הסיבה לכך היתה נעוצה ברמה הנמוכה של בתי הספר הממלכתיים בקובה, שדחפה חלקים ניכרים באוכלוסיה העירונית ללימוד במסגרות חינוך פרטיות. בעלי האמצעים, ובתוכם חברי הקהילה היהודית-אמריקנית, העדיפו לשלוח את ילדיהם לבתי הספר הקתוליים היוקרתיים שבבעלות הכנסייה, או לבתי ספר

אמריקניים⁶. שלושת בתי הספר שנוהלו על ידי ארגונים יהודיים - ביה"ס שליד האידישער צענטער, תאודור הרצל של ההתאחדות הציונית והקהילה הספרדית ותורה ודעת של עדת ישראל - הפכו לבתי ספר פרטיים לבני המעמד הבינוני הנמוך ולמוסדות צדקה לענפי הקהילה; העסקנים המבוססים של הארגונים שניהלו את מוסדות החינוך היהודיים העדיפו לשלוח את ילדיהם לבתי ספר פרטיים שתאמו את מעמדם הכלכלי⁷.

בתי הספר היהודיים, ובראשם בית הספר של האידישער צענטער, קיבלו את השראתם מן המרכזים הרגיונליים הספרדיים, שזיכו את חבריהם בחינוך חינוך לילדיהם, במוסדות שנועדו לשמר את מורשת אזור המוצא בספרד. מטרתו הראשונה של בית הספר שליד האידישער צענטער (אידישע שול ביים אידישן צענטער) היתה לסייע לילדי המהגרים להיקלט בקובה; הדגש הושם על לימוד השפה הספרדית והמקצועות שבמערכת הלימודים הכללית, ואילו בחלק היהודי הסתפקו בהוראת אידיש ומעט עברית ואנגלית. אשר פיניס טבע את הביטוי: "בית ספר ספרדי בשביל ילדים יהודיים", שחזר בכל הסקירות על תולדותיו של בית הספר⁸. בהדרגה הפכה היקלטותם של הילדים היהודיים בסביבה הקובנית ממקור גאווה להורים למקור לדאגה מפני התבוללות, וגברה הדרישה לחזק את התכנים היהודיים בתוכנית הלימודים.

מאמרים פרוגרמטיים אחדים שהתפרסמו בעתונות היהודית קובנית איימו על ההורים באובדן הקשר עם ילדיהם, אם לא יקנו להם ידע מספיק במורשת התרבותית שלהם; הם הזכירו כי בנבדל מן החברה היהודית שבתוכה הם עצמם צמחו, שהיתה מנותקת מן העולם הלא-יהודי, ילדיהם חשופים להשפעתו המסוכנת של הרחוב, הסוחף את הנוער היהודי "למחול הקובני של קלות ראש והשתלבות בסביבה"⁹. הם האשימו את בית הספר של האידישער צענטער ברדידות המטען היהודי שהיקנו לילדים וטענו כי בוגריו יוצאים לחיים ללא כלים להתמודד עם בעיותיהם הלאומיות: "צומח דור בלתי בריא, המרוחק מהמציאות היהודית ומההווה והעתיד היהודיים"¹⁰. הדרישה לחזק את החינוך היהודי לא היתה מנותקת מהשפעת הארועים באירופה: "ערב מלחמת עולם חדשה, כשהפאשיזם משחזר בכל מקום את צפורניו, החיים היהודיים באלף סכנות... בשעה הקריטית על ילדכם להבין מי הוא ומה הוא, הכינו אותו למאבק... עליו לדבר בשפתכם, לחיות בסביבתכם, להבין את הלך מחשבתכם"¹¹.

המעבר מן השאיפה להשתלב בתרבות הקובנית לחיפוש אחר תכנים של זהות יהודית השתקף ביחסים שבין שני מרכיביו של בית הספר - הקובני והיהודי. מנהל הלימודים הקובניים, חואן דל וייה (Juan del Valle de Miranda), הועסק בבית הספר היהודי מ-1928, וזכה לאמון ההנהלה ולאהדת התלמידים וההורים, שהעריכו יותר את הלימודים הכלליים מאשר את הלימודים היהודיים¹². מנהל הלימודים היהודיים, יוסף אברהמי, פרש ב-1935 מבית הספר של האידישער צענטער, והקים את "יבנה" - בית ספר יהודי פרטי, בעל אוריינטציה עברית-ציונית¹³. הוועדה הפדגוגית של האידישער צענטער מינתה את חואן דל וייה למנהל יחיד, אולם המורים היהודיים האשימו את ה"גוי" בדיקטטורה ובדיכוי המרכיב היהודי שבתוכנית הלימודים¹⁴. לאחר תקופה של כסוכים פנימיים בין המורים וההנהלה נמצא ב-1937 מנהל קבוע ללימודים היהודיים

- אליהו אליוביץ' (עליאויטש), שהובא מארגנטינה. מינויו היה מלווה במאבקי כוח בין שני המנהלים על השליטה בבית הספר, שפגעו בסמכותו של חואן דל וייה וחיזקו את מעמדם של הלימודים היהודיים¹⁵.

חילופי הגברי בהנהלה היהודית של בית הספר היו ביטוי לתמורות בהלך הרוחות בסקטור האשכנזי בישוב. לאידישער צענטער לא היתה אוריינטציה אידאולוגית מוגדרת, ותוכנית הלימודים שלו התגבשה בהדרגה, מתוך דרישותיהם של ההורים והמורים. כפי שראינו בפרק ד.2, בית הספר נוסד על ידי שבת אחים, ועבר לידי האידישער צענטער בהשפעת הוועד היהודי למען קובה. לימודי העברית, שהיו מורשת מהתקופה שבו בית הספר שרת את הציבור הספרדי הפכו נושא לביקורת מצד ההורים שטענו כי הילדים אינם מסוגלים להתמודד עם לימוד ארבע שפות (ספרדית, אידיש, אנגלית ועברית); במלחמת השפות לאידיש היה יתרון מוחלט על העברית¹⁶.

מבחינה מעמדית, האידישער צענטער נחשב למייצג היהודים "הבורגנים", אולם המבוססים שבהם העדיפו לשלוח את ילדיהם לבתי ספר פרטיים. בית הספר של האידישער צענטער שרת את בניהם של יהודים שהגדירו עצמם כ"פרוגרסיביים"; הם ביקשו לשמר את תרבות האידיש וסירבו לשלוח את ילדיהם לבית ספר בעל מגמה דתית או ציונית. במקום אברהמי, שהיה מראשוני המורים העבריים נתמנה אליוביץ', שהיה ידוע בנטיותיו הבונדיסטיות¹⁷. בראשית 1939 הצטרפו חברי ה"געזעלשאפט פאר קונ'סט און קולטור" - שאיגד את חוגי השמאל היהודי - לאידישער צענטער, וחיזקו את האוריינטציה האידישית והחילונית של בית הספר; שנה לאחר מכן, בעקבות דחייתם מן האידישער צענטער, הם פתחו את בית הספר "שלום עליכם" (ר' פרק ז.1).

בנבדל מרוב בתי הספר הפרטיים שהיו מאורגנים כעסק רווחי, בית הספר של האידישער צענטער לא הצליח לבסס את תקציבו על הכנסות משכר לימוד, שנע בין \$1 ל-\$2 לחודש (לפי הכתה והמצב הכלכלי); חלק מן ההורים היו פטורים מתשלום מלא או חלקי, ובתי הספר נמצאו תחת איום מתמיד של סגירה¹⁸. אחת התוצאות של הקשיים הכספיים של בית הספר של האידישער צענטער היה סכסוכים תכופים בין ההנהלה וצוות המורים. סכסוכים אלה הגיעו לידי משבר חמור באמצע שנת 1938, לאחר שהמנהל הקובנני הגיש תלונה למשרד העבודה והאשים את נשיא האידישער צענטער בהלנת שכר; פרסום התלונה בעתונות הקובנית, בשעה שהתעמולה האנטישמית צברה תאוצה (עיין פרק ו.3), עוררה חששות כבדים בקרב הנהלת הארגון¹⁹.

בעייה שלישית שהביאה את בית הספר של האידישער צענטער עד משבר היתה תלותו הארגונית באידישער צענטער, שחשפה אותו לכל המשברים שפגעו בארגון. משבר אמון קשה שפקד את האידישער צענטער במחצית השניה של שנות ה-30 הביא לירידה תלולה במספר החברים, ואחת הדרכים להכריח אנשים להשתייך אליו היתה באמצעות התניית הרישום לבית הספר בחברות בארגון²⁰. גם הסיוע שהעניקו יהודי ארה"ב לאידישער צענטער (באמצעות קצבה חודשית של היאס) פגע בתחושת האחריות של ההורים; לפי עדותו של יעקב מוקסיי (Jacobso Mocassey), מעסקניו הוותיקים של בית הספר, היאס הרגיל את ההורים לא לשלם שכר לימוד. חברי הוועדה הפדגוגית שהיו אחראיים

לניהולו של בית הספר מטעם האידישער צענטער שלחו את ילדיהם לבתי ספר אחריסולא חשו כלפיו מעורבות אישית²¹.

על רקע המשבר הפרסונלי, הכספי והארגוני החליטו ראשי האידישער צענטער על ארגון מחדש של בית הספר כמוסד עצמאי בשם "בית הספר האוטונומי שליד האידישער צענטער" (די אויטאנאמע שול ביים אידישן צענטער). האחריות לתיפקודו של בית הספר הוטלה במישרין על הורי התלמידים, ונקבע שרק אנשים שילדיהם לומדים בבית הספר זכאים להשתתף בוועד המנהל. מערכת הלימודים, שהיתה מבוססת על חלוקה בין שתי רשויות נפרדות - יהודית בבוקר וספרדית אחה"צ - אורגנה מחדש במתכונת אינטגרלית; מספר המורים צומצם, אולם שעות ההוראה שלהם הורחבו, דבר שהביא לחסכון בהוצאות בית הספר, אך גם הביא לשיפור בהכנסותיהם של המורים. הרפורמות בבית הספר היו ראשיתו של תהליך שהיה עתיד להפוך את בית הספר של האידישער צענטער למוסד חינוכי מצליח ואטרקטיבי ליהודים מן המעמד הבינוני²².

מבחינה הסטורית, בית הספר של האידישער היה המשך ישיר ל"תאודור הרצל", בית הספר היהודי הראשון בקובה, שהוקם ב-1924 על ידי הקהילה הספרדית. בהשפעת הוועד היהודי למען קובה עבר בית הספר בשנת 1927 לרשות האידישער צענטער, והפך לבית ספר אידישיסטי חילוני. התלמידים הספרדיים פרשו מבית הספר היהודי ועברו לבתי ספר קובניים, אולם הוסיפו לקבל חינוך יהודי במסגרת תלמוד תורה שארגנה קהילת שבת אחים, שבו למדו עברית ולימודי קודש כהשלמה לחינוך היסודי הממלכתי²³. שתוף פעולה בין הנהלת שבת אחים לבין ההתאחדות הציונית הביא לייסודו מחדש של בית ספר תאודור הרצל, כמוסד חינוכי משותף לשני הארגונים (1930). בית הספר חרת על דגלו את האידאולוגיה הציונית, אולם ביחד עם זאת שמר על אופי מסורתי; אידיש נקבעה כשפת חובה לילדים האשכנזיים וכלימודי רשות לספרדיים²⁴.

בשנת 1932 העבירה ההתאחדות הציונית את משרדיה ואת בית הספר תאודור הרצל לבניין שכור ברחוב לוס 6, לאחר שעד אז שכנה בבניין קהילת שבת אחים ברחוב אינקיסידור. המעבר סימן את יציאתם ההדרגתית של הספרדים מהנהלת ההתאחדות הציונית, תהליך שהשתקף גם בפעילותו של בית הספר. ב-1935 נערכה רפורמה בבית הספר, לימודי האידיש והעברית הורחבו, והוקם גן ילדים. פרוספקט באידיש, שהופץ על ידי ההתאחדות הציונית הדגיש את אופיו הציוני והחילוני של בית הספר, ונמנע מלהזכיר את חלקה של שבת אחים בבעלות על המוסד²⁵. הרפורמה הטילה מעמסה כספית כבדה על קופת ההתאחדות הציונית, שהיתה נתונה באותה תקופה בתנופת התפתחות; מנהיגי הארגון העדיפו להתנער מאחריותם למוסד החינוכי, שרוב תלמידיו באו מן הקהילה הספרדית (ר' פרק ז.1). ב-1937 עברה ההתאחדות הציונית לבניין מרווח יותר, בשדרות פראדו 123, ובית הספר תאודור הרצל חזר לבניין הראשון שברחוב אינקיסידור. רשמית הוא הוסיף לשמש כבית הספר של ההתאחדות הציונית, אולם למעשה הוא חזר להיות מה שהיה בעת ייסודו - בית ספר קהילתי ספרדי בעל אוריינטציה ציונית²⁶.

בית הספר היהודי השלישי "תורה ודעת" נוסד בידי עדת ישראל במטרה להקנות לתלמידים חינוך לאומי-דתי. תוכנית הלימודים היהודיים כללה "תפלה, ברכות, באור התפלה, דינים, תנ"ך, העברת הסדרה (=פרשת השבוע), אידיש, עברית והסטוריה יהודית"²⁷; חולשתו העיקרית של בית הספר נבעה ממספרם הנמוך של היהודים שהיו מעוניינים להעניק לילדיהם חינוך דתי.

מספר הילדים שזכו לחינוך יהודי נאמד בכ-50% עד 60% מכלל האוכלוסיה היהודית בגיל ביה"ס היסודי בהאואנה (בס"ה כ-1,000 ילדים)²⁸: 300 בבית הספר של האידישער צענטער²⁹; 200 בתאודור הרצל³⁰; 100 ביבנה³¹, ועוד כ-60 בתורה ודעת³². לאלה יש להוסיף בתי ספר יהודיים פרטיים (שאינם נידונים בעבודתנו³³) ואת בית הספר של יום ראשון של הקהילה היהודית אמריקנית, שהיקנה לילדים מעט עברית והתמצאות בסיסית ביהדות. מספר התלמידים שלמדו ב-UHC הגיע ב-1939 ל-40 ילד; חלקם היו ילדי פליטים שישבו בקובה באופן זמני³⁴.

באזורי פנים הארץ לא פעלו בתי ספר יהודיים, מלבד התלמוד תורה של הקהילה הספרדית בקמגואיי, שהוקם ונוהל על ידי החכם נסים מאיא (בנו של רב קהילת שבת אחים בהאואנה). הורים אחדים, בעיקר מן הסקטור האשכנזי, הצליחו להביא לילדיהם מורה פרטי ללמודים יהודיים, אולם הגורם העיקרי שהיה מופקד על הקניית החינוך היהודי בערי הפנים היה המשפחה³⁵. סקירות אחדות שהתפרסמו בהאואנער לעבן על חיי היהודים ב"קאמפ" (Campo = אזור פנים הארץ) הצביעו על החינוך היהודי כעל אחד הצרכים המרכזיים שלא באו על סיפוקם³⁶.

תחושת המחסור בחינוך יהודי היתה פן אחד של הבדידות הרוחנית שאפיינה את החיים בערי הפנים, הרחק ממרכזי הפעילות היהודית של עיר הבירה. יהודים מעטים הצליחו לשמור על אורח חיים דתי גם כמשפחות בודדות בתוך אוכלוסיה קתולית; החיים הארגוניים, בעיקר של האשכנזים, היו מוגבלים להתכנסות לתפילות הימים הנוראים בבתים פרטיים או לחגיגה בצוותא של סדר פסח³⁷. גם הספרדים, שמספרם באזור פנים הארץ היה גדול יותר, קיימו תפילות בציבור בעיקר בחגים וחייהם הארגוניים היו מוגבלים. גם אצלם היתה קיימת חרדה לעתידם היהודי של הילדים. מעדויות של יהודים ספרדיים שגדלו בערי הפנים עולה כי ההורים כפו על ילדיהם לשמור על מחיצה בינם לבין חבריהם הקובניים עוד מילדות, על מנת להשריש בהם את הפחד מנשואי תערובת. פחד זה היה אחד הגורמים המרכזיים שהביאו את יהודי עיירות הפנים - ספרדים ואשכנזים - להגר להאואנה או לערים הראשיות בפרובינציות, עם הגיע ילדיהם לפרקם³⁸.

(ב) ארגוני הסעד

צורכי הסעד של הציבור היהודי בקובה הושפעו במישרין מן התמורות הכלכליות והחברתיות בתקופת המהפכה. המשברים הכלכליים של השנים 1930 עד 1933 הביאו את האוכלוסיה הקובנית, ואת היהודים שבתוכה, לשפל חסר תקדים, אולם בד בבד נפסק זרם

ההגירה הנכנסת, שהיה מקור תמידי לגידול במספר נתמכי הסעד בקרב הציבור היהודי. ההגירה לארה"ב, שנתחזקה בתקופת המהפכה, דחפה מחוץ לקובה חלק מן היהודים שלא הצליחו להתפרנס בה, וכך שימשה שסתום להקלת הלחץ על ארגוני הסעד היהודיים. השיפור הכלכלי האטי, מאז תקופת שלטונו של מנדייטה, הביא לצמיחתה ההדרגתית של אוכלוסייה מבוססת, שיכלה לסייע במימון פעולות הסעד של הציבור היהודי, שחלק ניכר ממנו עדיין נמצא באותה תקופה במצב כלכלי קשה. עם זאת, האיום להחזיר לארצות המוצא זרים העלולים ליפול למעמסה על הציבור, הטיל על ארגוני הסעד היהודיים אחריות כבדה: "ברחובות האואנה, שבהם רואים בשנים האחרונות עוני כל כך רב, שבהם כל כך הרבה נשים וילדים משוטטים ללא עזרה, אי אפשר למצוא אף ילד יהודי, אף אשה יהודיה, הפושטים יד. כל אוכלוסיית האואנה יודעת זאת, ואפילו בממשלה מזכירים זאת לעתים תכופות, שהיהודים אינם נופלים למעמסה"³⁹.

ההתארגנות היהודית למטרות סעד, בדומה להתארגנות הדתית, היתה מפוצלת לפי קבוצות המוצא. אצל האמריקנים והספרדים ארגוני הסעד היו חלק אינטגרלי מן ההתארגנות הקהילתית, ואילו אצל המזרח אירופים הם היו ארגונים א-פוליטיים עצמאיים. הקהילה היהודית-אמריקנית, שהיתה מבוססת מבחינה כלכלית, קיימה פעילות פילנתרופית באמצעות אחריות הנשים "מנורה סיסטרהוד" (Menorah Sisterhood) בקרב אוכלוסייה נצרכת מחוץ לקהילה. בשנות ה-20 התמקדה הקהילה האמריקנית בסיוע למהגרים היהודיים שהגיעו ממזרח אירופה, לאחר מכן היא העבירה את פעילותה לאוכלוסייה לא-יהודית, אולם עם ראשית ההגירה מגרמניה ואוסטריה היא התמקדה בסיוע לפליטים⁴⁰.

הקהילה הספרדית בהאואנה ביססה את פעולות הסעד שלה על ארגוני צדקה בקהילות המוצא. הארגון "ביקור חולים" שפעל כחברה קדישא קיים ועדות משנה שתמכו בעניי הקהילה, דוגמת "עוזר דלים", "מחיתה" (חלוקת מצות לפסח) ו"הלבשה"⁴¹. פרנסי ביקור חולים נהגו לטובב בכל ערב שבת בחנויותיהם של הסוחרים הספרדיים ולאסוף תרומות בנות 5 סנט, שהיו מקור ההכנסות העיקרי של הארגון; כספים אלה שימשו לקניית לחם וחלב למשפחות נצרכות, לרכישת תרופות או לעזרה בתשלום שכר דירה - עזרה שהיתה "די יעילה מכיון שהחיים היו זולים"⁴². ארגוני הסעד של הנשים הספרדיות (La Buena Voluntad של שבת אחים, ו-Sección de Damas de la Unión Hebrea) מילאו פונקציות דומות, אולם סירבו להתאחד עם ביקור חולים⁴³. בתוך הקהילה המזרח אירופית עיקר האחריות לגורל האוכלוסייה הנצרכת נפל על שכמם של שני ארגונים: ה"פרויען פאריין", שהיה מופקד על סיוע לנשים וילדים, ו"הוועד לתמיכה בחולי שחפת ורוח" (קאמיטעט צו שטיצן טובערקולאזע און מענטאלע קראנקע), שנוסד בשנת 1927, על רקע סכנת הרפטריאציה שריחפה על החולים בשתי מחלות אלה, קרבנות התנאים הקשים של תקופת ההגירה⁴⁴. "הוועד לתמיכה בחולי שחפת ורוח" בנה לעצמו תדמית של ארגון שכל מטרתו לסייע ליהודים מוכי גורל, תוך ניתוק מן המחלוקות האידאולוגיות שפילגו את הציבור היהודי המזרח-אירופי. הוא ניהל את קופת הארגון בחסכון רב: חולים שניתן היה להשיג עבורם ביטוח רפואי

נרשמו למרכזים רפואיים לעזרה הדדית, חולים שסבלו מתת תזונה קיבלו מנות יומיות של חלב ומזון, ורק מיעוט קיבל סיוע בטיפול רפואי במסגרת הארגון היהודי⁴⁵. ראשי "הוועד לתמיכה בחולי שחפת ורוח" למדו לנצל את מוסדות האשפוז הממשלתיים - בית החולים לחולי שחפת La Esperanza ובית החולים לחולי נפש Mazorra - והשקיעו את מאמציהם לסיפוק אותם צרכים שלא נמצא להם מענה בשרותי הבריאות הממלכתיים. אחד התפקידים המרכזיים של חברי הוועד המנהל של הארגון היה לערוך ביקור שבועי בבית החולים הממשלתי לחולי נפש, על מנת להביא לחולים היהודים מזון ולתת להם את ההרגשה שלא נשכחו מלב אחיהם⁴⁶.

הוועד לתמיכה בחולי שחפת ורוח, בדומה לפרויען פאריין, לא ביסס את הכנסותיו על תרומות גדולות של פילנתרופים עשירים, אלא על מיסי חבר מציבור גדול של חברים. מספר החברים משלמי המסים גדל מ-400 בשנת 1934 ל-600 בשנת 1937; עם השיפור במצב הכלכלי של האוכלוסייה היהודית הועלו המיסים מ-25 ל-50 סנט לחודש⁴⁷. ממאזן מסכם של פעולות הארגון במשך 10 שנות קיומו מתברר כי קרוב למחצית מהכנסות הארגון (46%) נתקבלו ממסי חבר. סעיף ההוצאות העיקרי (27%) היה התמיכה הכספית בנצרכים; אחריו דמי אשפוז בסנטוריום לחולי שחפת (22%) וחלוקת מצרכי מזון (17%)⁴⁸.

מאז 1933 הרחיב הוועד לתמיכה בחולי שחפת ורוח את פעילותו לסיוע בחולים במחלות אחרות וגם לעניים שלא נצרכו לעזרה רפואית; בהדרגה הוא הפך לארגון סעד כללי, אף כי הדאגה לחולי שחפת ורוח נשארה מטרתו העיקרית⁴⁹. הנהלת הארגון הגיעה ב-1935 להסכם עם ביקור חולים שהבטיח לחולי השחפת והנפש בקהילה הספרדית טיפול רפואי שווה לזה של החולים האשכנזיים. באותה שנה נחנכה מרפאת הארגון ברחוב לוס 10, בהנהלת הרופא היהודי ספרדי ד"ר משה מיטרני⁵⁰. בחוברת שפורסמה במלאת 10 שנים לארגון ושלוש שנים למרפאה הביא הד"ר מיטרני דו"ח מפורט על ההיבטים הרפואיים של פעילות הארגון ועל קשריו עם מערכת הבריאות הקובנית, לפיהם המספר הכולל של החולים העניים - אשכנזים וספרדים - הגיע ל-227, מתוכם - 102 חולים או חשודים בשחפת, 34 - במחלות נפש, ו-91 במחלות אחרות⁵¹. התפתחות דומה לזו של הוועד לתמיכה בחולי שחפת ורוח ניכרה בארגון פרויען פאריין, שהרחיב את טווח פעילותו למגזר רחב יותר באוכלוסייה, במקביל לשיפור ההדרגתי במצב הכלכלי של כלל הציבור היהודי. לפי נתונים לשנת 1937 כללה אוכלוסיית הסעד שנתמכה על ידי הפרויען פאריין 40 יתומים בגיל 4 עד 15 שהתחנכו בקינדער היים, ו-33 נשים שהתקיימו מקצבות תמיכה⁵². הנהלת הפרויען פאריין החליטה לשנות את שיטות הסיוע הפילנתרופי, שבהן נקטה עד אז, והקימה קופת אשראי במטרה להעניק הלוואות ללא ריבית לסוחרים זעירים או לבעלי מלאכה על מנת למנוע את נפילתם לנטל על הציבור. הקמת קופת האשראי היתה משולבת בתוכניות לפרודוקטיביזציה של חניכי הקינדער היים שבגרו, באמצעות לימוד מקצוע או עזרה בשיקום בעבודה, מחשש שמא הילדים, שרובם גדלו ללא בית, יהפכו לאוכלוסיית סעד נצחית⁵³.

ישיבת הייסוד של קופת האשראי (caja de préstamos) של הפרוייקט פאריין התקיימה בביתה של ברטה סטון ב-2 בנובמבר 1937, וההון ההתחלתי, בסך \$350, הושג מתרומות של המשתתפות, שרכשו 70 מניות בשווי \$5 כל אחת⁵⁴. בשנה הראשונה לקיומה העניקה קופת האשראי 40 הלוואות שנעו בין \$5 ל-\$50, אולם בהדרגה גדלו סכומי ההלוואות, והארגון הקואופרטיבי, שחברונו הורגש בקרב הציבור היהודי במשך שנים ארוכות, הפך לגורם מרכזי בחיים הכלכליים של הציבור היהודי⁵⁵.

סכום

התפתחותם של מוסדות החינוך והסעד, גם כשהם באים למלא צרכים יהודיים ספציפיים, תלויה במישרין באופיים של השירותים הניתנים לכלל האוכלוסייה. ככל ששרותים אלה לוקים בחסר, כן גדולה המוטיבציה של הציבור היהודי לפתח אותם, וככל שהם מפותחים יותר, כן מצטמצם טווח פעילותה של הקהילה היהודית. מערכת החינוך הממלכתית בקובה לא הבטיחה חינוך ברמה נאותה לכל התושבים, ועודדה את התפתחותם של בתי ספר פרטיים שהשלימו את צורכי החינוך של האוכלוסייה, במיוחד זו מן המעמד הבינוני והגבוה. הקמת בתי ספר על ידי ארגונים דתיים או ארגונים לעזרה הדדית שטיפחו את תרבות קהילות המוצא איפשרה את השתלבותם של בתי הספר היהודיים בתוך המבנה של מערכת החינוך הקובנית, והציבה בפני ההורים היהודיים אלטרנטיבה שהתאימה הן למעמדם הכלכלי-חברתי והן לעולמם התרבותי. בתקופת הסיוע של יהודי ארה"ב בית הספר שליד האידישער צענטער נועד להיות המעבדה לקובניזציה של ילדי המהגרים. אלא שבהדרגה גברה המודעות לסכנת הטמיעה על השאיפה לאינטגרציה של הילדים בחברה הקובנית. המאבקים הפנימיים בתוך בית הספר של האידישער צענטער, כבבואה של הלכי הרוח בצבור היהודי המזרח אירופי, מבטאים את התחזקות ההדרגתית של תודעת הצורך בשימור הזהות היהודית, שהמוטיב המרכזי שלה חילוני במהותו ומתמקד בהקניית שפת האידיש ותרבותה. בבית הספר תאודור הרצל השפה לא היתה חיץ בין הזהות היהודית והקובנית אלא בין העדות: בשביל הספרדים העברית היתה ביטוי לזהותם היהודית, הדתית במהותה; בשביל האשכנזים האידיש היתה שפת התרבות היהודית ואמצעי התקשורת עם הילדים. בית הספר תאודור הרצל, ששימש כנקודת מפגש בין ספרדים ואשכנזים שהשתייכו למחנה הציוני, נכשל בנסיונו לגבור בכוח האידיאולוגיה המשותפת על הפיצול העדתי. החינוך הדתי בקובה היה מוגבל לצבור יהודי מצומצם; הקהילות היהודיות לא הצליחו להקים מסגרות חינוך משלימות, לא בהאואנה ולא בערי הפנים, על מנת לספק צרכים יהודיים ספציפיים של ילדים שלמדו במסגרות חינוך לא-יהודיות. העובדה שכמחצית מן הילדים היהודיים למדו בבתי ספר יהודיים אינטגרליים היתה תוצאה מתהליך ההסתגלות לסביבה הקובנית. בנבדל מתחום החינוך, מערכת הבריאות הקובנית הציעה למהגרים היהודיים מגוון רחב של שרותים שצמצמו את הצורך לפתח מוסדות לעזרה רפואית משלהם. בעקבות

מהפכת 1933 גבר הפיקוח על התושבים הזרים, ואתה מחוייבותם של ארגוני הסעד היהודיים למנוע את סווגם של עניי הקהילה וחוליה כנטל על הציבור וכמועמדים לרפטריאציה. אולם בד בבד נפסקה ההגירה לקובה וחל שיפור הדרגתי במצב הכלכלי שצמצם את האחריות הקולקטיבית לגורלה של האוכלוסיה הנצרכת. הפעילות למטרות סעד היתה מפוצלת בין ארגונים שונים בהתאם לשלוש קהילות המוצא. האמריקנים, שקהילתם הית מבוססת באופן כלכלי, כווננו את פעילותם כלפי חוץ. אצל הספרדים הסעד היה פועל יוצא של ההתארגנות הדתית, ולא חרג מפעילות פילנתרופית בקנה מידה קטן. אצל יוצאי מזרח אירופה ניכר נסיון לפתוח שרותי בריאות ואשראי, בד בבד עם השיפור הכלכלי במצבה של כלל האוכלוסיה, ומתוך הענות לצורך במקורות אשראי זולים כתוצאה מתהליך המעבר מעבודה שכירה למעמד של יזמים זעירים.

הערות

- 1 ס. קאנא, "לאמיר מאכנ א דיאגנאז", אויפגאנג, מאי 1934, עמ' 8-9.
- 2 ס.מ. קאפלאן, "די אידישע ראבינזאן קרוזאס אין קובא", ה"ל, 19.10.1934, עמ' 17.
- 3 ד.מ. הערמעלין, "קלארא (אילן אין דער געשיכטע פון קובא)", ה"ל, 18.11.1932 ואילך; יוסף שניידער, "שפורן פון דער יידישער פארגאנגענהייט אין דער אלטער האוואנא", ה"ל, 19.10.1934, עמ' 20.
- 4 אשר פיניס, "האטואיי פאעמע", יידישע קולטור געזעלשאפט, האוואנא 1931, עמ' 130; אליעזר אראנאווסקי, "אנטאניא מאסעא", טראפישע ליכט, 1930. קטעים נבחרים משתי הפואמות פורסמו בהמשך אויף קובאנער ערד, האוואנא תשי"א, עמ' 52-53; ה"ל, 9.2.1934, עמ' 6; 12.7.1935, עמ' 6; עדות ארונובסקי, עמ' 5.
- 5 י.א. פיניס, "אידישע בירגער אין קובא", ה"ל, 1.9.1933, עמ' 6.
- 6 עדות מוקסיי; עדות ג'יימס קנופקה (James Knopke), מיאמי דצמבר 1992; Problems of the New Cuba, p. 130.
- 7 וויינשטיין, ה"ל"א, עמ' 68; די אידישע וועלט, 20.10.1936, עמ' 8; י.מ. פישלעדער, "דער מצב פון צענטער שול", ה"ל, 16.4.1938, עמ' 6; דוד אוטיאנסקי, "ניט קיין נדבות, נאר פארשטענדעניש", ה"ל, 15.6.1938, עמ' 3; עדות דוד פרס, עמ' 14.
- 8 י.א. פיניס, "ארום דעם אידישער שול פון צענטער", ה"ל, 11.11.1932, עמ' 6; י.מ. פישלעדער, "צו דער געשיכטע פון דער יידישער שול ביים צענטער (זכרונות)", המשך אויף קובאנער ערד, האוואנא תשי"א, עמ' 28 [להלן: פישלעדער, המשך אויף קובאנער ערד]; אברהם ז. וויינשטיין, "דאס אידישע שול וועזן אין קובא", ה"ל"א

- 1943, עמ' 67 [להלן: וויינשטיין]; תוכנית הלימודים מפורטת ב-Centro Israelita de Cuba, Annual Report 1934, p. 16.
- 9 י.א. פיניס, "צו די אידישן סטודענטן פון קובא", ה"ל, 28.9.1934, עמ' 10; בן דוב, "אונדזער שול פראגע", אויפגאנג, ינואר 1934, עמ' 13; י.מ. פישלעדער, "דער וועג פון אונזער שול-יוגנט", ה"ל, 9.3.1934, עמ' 7.
- 10 ס.מ. עקאפלאן, "געענדיקט - און וואס ווייטער", ה"ל, 27.7.1934, עמ' 8; די אידישע וועלט, 20.10.1936, עמ' 8.
- 11 י.א. פיניס, "צו די אידישע טאטע מאמע", ה"ל, 16.3.1934, עמ' 5.
- 12 Sapir, The Jewish Community, p. 47; ב. שאמעס, "דער נאציאנאלער פרצוף פון דער אידישער יוגנט", ה"ל, 22.10.1938, עמ' 3.
- 13 ה"ל, 24.9.1938, עמ' 4.
- 14 אידישער צענטער, נובמבר 1935, כרוז של ועד בית הספר, אוסף ראן, ארכיון ייבא; דוד א. קורלאנד, "פערזענליכע אמביציעס טארן נישט שטערן דעם שול וועזן", די אידישע וועלט, אוקטובר 1935, עמ' 88; שם, 5.11.1936, עמ' 2; פישלעדער, המשך אויף קובאנער ערד.
- 15 א. עליאוויטש, "25 יאר יידישע שול ביים צענטער", המשך אויף קובאנער ערד, עמ' 31-32 [להלן: עליאוויטש, המשך אויף קובאנער ערד].
- 16 Sapir, The Jewish Community, p. 44-47; י.א. פיניס, "ביי ענדע פון דעם שול יאר", ה"ל, 13.7.1934, עמ' 7; י.מ. פישלעדער, "דער מצב פון צענטער שול", ה"ל, 16.4.1938, עמ' 6.
- 17 דוד בליס, "די באדייטונג פון יום טוב פסח", ה"ל, 4.5.1938, עמ' 5; דוד אוטיאנסקי, "ניט קיין נדבות", ה"ל, 15.6.1938, עמ' 3; עדות אוטיאנסקי 21.4.1981, חלק ב' עמ' 22; די אידישע וועלט, 20.10.1936, עמ' 8.
- 18 ה"ל, 3.11.1933, עמ' 7; 27.10.1933, עמ' 3; 29.9.1933, עמ' 3; 16.10.1936, עמ' 9; התאחדות ציונית בקובה, "טעאדאר הערצל" שול פאר עלעמענטארע און מיטל שול בילדונג, פרוספקט (ללא תאריך), אוסף ראן, ארכיון ייבא; אויפגאנג, ינואר 1934, עמ' 8.
- 19 Centro Israelita, Annual Report 1934, p. 16; ה"ל, 26.1.1934, עמ' 3; 16.3.1934, עמ' 7; 18.6.1938, עמ' 1; 25.6.1938, עמ' 1, 3.
- 20 חיים שיניוק, "דער כאראקטער פון א איינהיטלעכער שול", ה"ל, 24.9.1938, עמ' 36.
- 21 עדות מוקסיי.
- 22 ה"ל, 16.8.1939, עמ' 8; עליאוויטש, המשך אויף קובאנער ערד; עליאוויטש, "אידיש שול וועזן אין קובא", האוואנער לעבן יוביליי אויסגאבע, ינואר 1958, עמ' 27; עדות מוקסיי; וויינשטיין, עמ' 68-70.
- 23 עדות ריינה פרס, עמ' 7.
- 24 עדות לוסקי, חלק ב', עמ' 15-16; פרס, עמ' 8, 16; עזרא בכר, יסודי דת

עברית, האוואנא תרב"ץ.

- ²⁵ התאחדות ציונית בקובה, "טעאדאר הערצל" שול פאר עלעמענטארע און מיטל-שול בילדונג, אוסף ראן, ארכיון ייווא; ה"ל, 6.9.1935, עמ' 16; 27.9.1935, עמ' 29; 30.10.1936, עמ' 15.
- ²⁶ ה"ל, 7.4.1937, עמ' 3; 23.6.1937, עמ' 2; 28.7.1937, עמ' 1; שיניוק, ה"א, עמ' 141.
- ²⁷ אידישע הויפט געמיינדע עדת ישראל, באקאנטמאכונג, מודעה (ללא תאריך, מתקופת נשיאותו של פישלעדער), אוסף דוד אוטיאנסקי.
- ²⁸ מ. קאן, "די אידישע יוגנט ווערט אסימילירט", ה"ל, 31.8.1938, עמ' 3; וויינשטיין, עמ' 72.
- ²⁹ ה"ל, 27.9.1935, עמ' 6; 21.7.1937, עמ' 3.
- ³⁰ ה"ל, 27.9.1935, עמ' 6; 14.5.1938, עמ' 2.
- ³¹ ה"ל, 24.9.1938, עמ' 4.
- ³² ה"ל, 31.8.1938, עמ' 3.
- ³³ ל. ראן, "קובא", אלגעמיינע ענציקלאפעדיע, כרך ה', עמ' 431-433.
- ³⁴ UHC, Golden Anniversary, p. 32; Report to General Meeting, June 5 1939 by Rabbi Meir Lasker & Gustave Kates.
- ³⁵ עדות קלי מאיא עמ' 12, 22; עדות דוד פרס, עמ' 3; ה"ל, 28.6.1935, עמ' 11-10; 26.7.1935, עמ' 9; 27.9.1935, עמ' 12; 5.4.1939, עמ' 3.
- ³⁶ ה"ל, 12.1.1934, עמ' 6; 1.6.1934, עמ' 7; 14.6.1935, עמ' 8.
- ³⁷ ה"ל, 12.1.1934, עמ' 5-6; 1.6.1934, עמ' 8; 31.8.1934, עמ' 14; 14.6.1935, עמ' 8; 28.6.1935, עמ' 10; 18.10.1935, עמ' 12; 25.10.1935, עמ' 12; עדות משה לויין, מיאמי יוני 1984, עמ' 7-8, 19-22.
- ³⁸ האוואנער לעבן, 27.9.1935, עמ' 12; 8.4.1939, עמ' 3; עדות רחל אגוזי-בהר, עמ' 7; דנון, עמ' 11; מאיא, עמ' 13-14.
- ³⁹ ה"ל, 14.12.1934, עמ' 14; 3.12.1936, עמ' 3.
- ⁴⁰ UHC, Golden Anniversary, pp. 12-13; מקייטס לרוזנוולד, 8.10.1938, JDC/505.
- ⁴¹ פרטיכלים ביקור חולים, 13.2.1933; 17.7.1934; 19.4.1934.
- ⁴² עדות קרדי, עמ' 14 (הציטטה לקוחה מדבריה של סול קרדי, בתו של אברהם אלגזי שהיה נשיא קהילת שבת אחים); פרטיכלים ביקור חולים, 30.9.1931; 31.3.1932; 30.9.1932; 6.10.1932; 6.2.1933.
- ⁴³ פרטיכלים ביקור חולים, 30.9.1932; 17.10.1932; 22.2.1934.
- ⁴⁴ קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 7.7.1927; 22.11.1927; 29.11.1927; אויפגאנג, 15.12.1927; ק. שווארצאפל, "אויפגאבן און פליכטן פון אנטי-טובערקולאז קאמיטעט", בולעטין פון דעם קאמיטעט צו שטיצן טובערקולאזע און מענטאלע קראנקע, האוואנא, מאי 1938, עמ' 42.

- ⁴⁵ "יערלעכער באריכט פון טובערקולאז קאמיטעט", ה"ל, 27.1.1933, עמ' 4; יצחק קאלטון, "אויפטאונגען און דערגרייכונגען", ה"ל, 27.9.1935, עמ' 33; ק. שווארצאפל, "אויפגאבן און פליכטן", בולעטין פון דעם קאמיטעט צו שטיצן טובערקולאז און מענטאלע קראנקע אין קובא, האוואנא, מאי 1938, עמ' 18; זיידל גאברילעוויטש, "די באדייטונג און ארבעט", שם, עמ' 28.
- ⁴⁶ ה"ל, 4.9.1937, עמ' 41; עדויות: שטוישנסקי 11.6.1984, עמ' 8-12; מוקסיי.
- ⁴⁷ Oyfgang, agosto septiembre 1934, p. 101; ה"ל, 24.8.1934, עמ' 11; 15.2.1939, עמ' 2.
- ⁴⁸ "אייננאמעס און אויסגאבן במשך פון די צען יאר וואס דער אנטי טוב. קאמיטעט עקזיסטירט", בולעטין פון דעם קאמיטעט צו שטיצן טובערקולאזע און מענטאלע קראנקע אין קובא, האוואנא 1938, עמ' 37.
- ⁴⁹ ה"ל, 8.9.1933, עמ' 4; 4.8.1933, עמ' 4; 22.6.1934, עמ' 15; 24.8.1934, עמ' 11; 3.12.1936, עמ' 3; 9.1.1937, עמ' 2; 23.10.1937, עמ' 3; 15.12.1937, עמ' 4.
- ⁵⁰ פרטיבלים ביקור חולים, 21.9.1935; 27.10.1935; 12.11.1935; ה"ל, 22.2.1935, עמ' 7; 26.4.1935, עמ' 13; 22.5.1936, עמ' 13; 28.7.1937, עמ' 2.
- ⁵¹ "Moisés Mitrani, Memoria de tres años de trabajo en el Dispensario Boletín de la Colonia Hebrea de Cuba Protectora de Tuberculosos y Enfermos Mentales, La Habana 1938, pp. 51-54
- ⁵² אידישער פרויען פאריין אין קובא, באריכט פאר די ערשטע פיר מאנאטן פון 1937, אוסף ראן, ארכיון ייווא; ה"ל, 6.2.1937, עמ' 6; 15.5.1937, עמ' 2; די אידישע וועלט, 5.11.1936, עמ' 2.
- ⁵³ ד. טשומקע, "וועגן דער ליי קאסע קאמיסיע", ה"ל, 9.2.1938, עמ' 3; 28.5.1938, עמ' 4; 18.6.1938, עמ' 7; קובאנער בלעטער, 1.12.1938, עמ' 23.
- ⁵⁴ Leizer Ran, Almanaque conmemorativo de la Caja de Préstamos de la Asociación Femenina Hebrea de Cuba, La Habana 1952, p. 02 [להלן: Ran, Almanaque de la Caja de Préstamos]; ה"ל, 13.11.1937, עמ' 3.
- ⁵⁵ Ran, Almanaque de la Caja de Préstamos, pp. 102-103; ה"ל, 11.12.1937, עמ' 3; 12.1.1938, עמ' 1, 3; 9.2.1938, עמ' 1; סקירה על התוכניות השונות לייסד קופת אשראי על ידי האידישער צענטער מצויה במאמרו של ל. ראן, "יידישע קרעדיט אינסטיטוציעס": Ran, Almanaque de la Caja de préstamos, pp. 16-18; ס.ק. "א פאלק באנק אדער א ליי קאסע", אויפגאנג, אוגוסט ספטמבר 1934, עמ' 51.

פרק ו': עמדתה של חברת הרוב כלפי היהודים ובעיית האנטישמיות

הפרק שלפנינו עוסק בעמדת חברת הרוב הקובנית כלפי היהודים בשנים 1933 עד 1939, שבהן היו מרוכזות רוב התקריות האנטישמיות שנרשמו בתולדות היהודים בקובה¹. גילויי האנטישמיות היו קשורים לשלושה ארועים מרכזיים שארעו באותה תקופה, שהיו להם השלכות ישירות על יחס החברה הקובנית כלפי היהודים: (א) מהפכת 1933 היתה מלווה בגילויים של כסנופוביה אלימה, והפלתה לרעה את היהודים ביחד עם כל שאר המיעוטים הזרים; (ב) מלחמת האזרחים בספרד פילגה את דעת הקהל הקובנית בין תומכי הרפובליקנים, ובהם כוחות הדמוקרטיה ותומכיה של ברית המועצות, לבין תומכי הלאומנים בספרד והכוחות הפאשיסטיים באירופה; (ג) גרמניה הנאצית הפעילה מכבש תעמולה אדיר שהיה מכוון להשריש את האנטישמיות בדעת הקהל ולמקד את תשומת הלב הצבורית בפליטים היהודיים שהגיעו מגרמניה.

לשני הארועים הראשונים היתה השפעה רבת משמעות על היחסים שבין חברת הרוב הקובנית-קריאולית לבין בני המיעוט הספרדי: המהפכנים של 1933 ערכו חשבון הסטורי עם הספרדים ששלטו בארצם, וחטילו על בני המיעוט הספרדי את אשמת המחסור במקומות עבודה לילידי הארץ. לעומת המהפכה, שחידדה את ההבדלים שבין הקובנים לבין הספרדים, מלחמת האזרחים בספרד חיזקה את ההזדהות של הקובנים והספרדים עם הנעשה בארץ האם ונתנה משמעות חדשה למאבק שבין הקריאולים לבין שליטיהם הקולוניאליים לשעבר. במהלך הפרק נבחן את השפעתן של תמורות אלה על הארוע השלישי - הצפת קובה בתעמולה אנטישמית ממקורות נאציים. תוך השוואה בין חברת הרוב הקריאולית לבין החוגים השמרניים בתוך המיעוט הספרדי, נבדוק את השפעתה של מסורת אנטישמית לטנטית ושל אינטרסים פוליטיים בזירה הבינלאומית על כושר הספיגה של תעמולה אנטישמית ועל נכונות להשתתף בהפצתה או בדיכוייה.

ו.1. השפעת המהפכה של 1933 על תופעת האנטישמיות

מהפכת 1933 היתה רצופה התנגשויות אלימות בין גורמים פוליטיים שונים, שסיכנו את כל האוכלוסייה האזרחית, והתנפלויות על תושבים זרים, שגרמו לפגיעות בנפש וברכוש גם בקרב הקהילה היהודית. העתונות היהודית של התקופה משקפת את הפחד של הציבור היהודי, ואת התחושה שההתקפות מכוונות במיוחד כנגדו, תוך שימוש במונחים כאנטישמיות, עלילות שווא ופוגרומים².

בפרק-המשנה שלפנינו נבדוק אם אכן היתה קיימת אנטישמיות בקרב חברת הרוב הקובנית, או שמא היהודים נטו לפרש את המציאות החדשה על בסיס הנסיון ההסטורי שצברו בארצות מוצאם. לשם כך יהיה עלינו להגדיר את מקומם של היהודים בתוך האידאולוגיה הלאומנית - תוך השוואה עם זה של בני מיעוטים אחרים, ולבחון את עמדתם של הכוחות המהפכניים בארועים שבהם היו מעורבים יהודים. ננסה להתחקות אחרי גילויי אנטישמיות בקרב המיעוט הספרדי - שהיה הקרבן הבולט ביותר של

(א) יחסה של חברת הרוב הקריאולית כלפי היהודים

בפרק א.2 עמדנו על המסורת של סובלנות וליברליזם שאפיינה את מעצבי הרפובליקה הקובנית, על חולשת הכנסיה ועל העדרה של קנאות דתית. המסורת העממית הקובנית הכירה את היהודים (judíos) שרצחו את ישו כיצורים דמוניים, שלא מן העולם הזה. ישנן עדויות רבות מתקופת ההגירה היהודית, על בורותם של הקובנים בכל הנוגע לקיומם של יהודים, וסירובם להאמין ביהדותם של המהגרים החדשים, מכיון שלא היו להם קרניים וזנב³.

הקובנים לא הטרידו את עצמם בשאלת זהותם של המהגרים שעמם נפגשו. הם סווגו אותם על פי ארצות מוצאם, אולם לא דקדקו בפרטים: המהגרים מספרד ומן האיים הקנריים נקראו גייגוס (gallegos), ואילו הבאים מארצות המזרח התיכון - ובתוכם היהודים מתורכיה - נקראו סורים או ערבים (moros sirios, arabes). ראשוני היהודים ממזרח אירופה הציגו את עצמם כגרמנים וקראו לחנויות שלהם בשמות "גרמניים" (כגון: El bazar alemán, La casa alemana). מספרם הגדול של המהגרים מפולין בכלל המהגרים ממזרח אירופה הנחיל לכולם את השם "פולאקוס" (Polacos), שחף בהדרגה לכינויים המובהק של היהודים⁴.

בלבול המושגים בתודעתם של הקובנים בין "polaco" ל-"judío", איפשר ליהודים להתקבל על ידי החברה הקובנית הקריאולית בלא חותם שיחד אותם לרעה מכל יתר המהגרים. בתוך המקורות שנבדקו לצורך עבודה זו נמצאו רק ראיות מעטות לגילויים של אנטישמיות דתית, בעיקר עדויות של ילדים יהודיים שחבריהם האשימו אותם ברצח ישו, בעיירות קטנות בערי הפנים שבהן התגוררו רק יהודים בודדים⁵. לעומת זאת יש שפע של עדויות על הסובלנות, הפתיחות והאהדה שבהן נתקבלו המהגרים היהודים, במיוחד על ידי קובנים מן המעמדות הנמוכים⁶.

היחס העממי אל המהגרים נקבע, בראש וראשונה, על ידי התנאים הכלכליים והפוליטיים של התקופה. הפתיחות כלפי המהגרים, שאפיינה את תקופת השגשוג בתעשיית הסוכר, הפכה בהדרגה לעוינות, בשל התחרות על מקומות העבודה, שהלכה והחריפה ככל שהעמיקו המשבר הכלכלי והאבטלה. במטעי הסוכר שבפרובינציות המזרחיות האיבה היתה מכוונת נגד המהגרים השחורים מן האיים האנטיליים, ובמרכזים העירוניים - בעיקר נגד הספרדים. הכסנופוביה, שלווה את מהפכת 1933, מצאה צידוק אידאולוגי בתוך כתביהם של הוגי דעות לאומניים.

היחס כלפי המיעוט היהודי היה שאלה שולית לחלוטין בכתביהם של סופרים והוגי דעות קובניים, אולם ניתן ללמוד עליו - על דרך ההיקש - מן הנסיונות להגדיר את ההרכב האתני של האומה הקובנית. הגדרה זו לא היתה פשוטה: התושבים הקדמונים של הארץ נכחדו; לקריאולים - הקבוצה האתנית הגדולה ביותר - היו אותם מאפיינים כמו לספרדים שמשליטתם הם ביקשו להשתחרר; השחורים והמולטים, שהיו חלק

אינטגרלי מתהליך המאבק לעצמאות, נותרו בשולי החברה. ההסטוריון א. הנסי כתב כי בלא תרבות אוטוכטונית, שעליה יכלה לבסס את המיתוס הלאומי, יצרה קובה מיתולוגיה פטריוטית סביב דמותו של חוסה מרטי⁷. האיזולוגים של מהפכת 1933 ביקשו לעצב תודעה של זהות לאומית שדרכה יוכלו להגשים את האיזאלים של מרטי - אחריות מוסרית בתחום הפוליטי ואוטונומיה כלכלית - כדרך להגשמת העצמאות הלאומית (עייין פרק 1). לשם כך הם ביקשו להגדיר את מהותה של הלאומיות - את ה"קובניות" (Cubanidad).

רפאל אסטנחר (Estenger) התבסס על הגדרתו של הסופר הארגנטינאי ריקרדו רוחאס (Ricardo Rojas) לגבי מהותה של ה"ארגנטינאיות": "הכוח הרוחני המניע את האחדות הלאומית ומנחה את הקובנים למעין הרמוניה תרבותית"⁸. אלא שבנדל מן האיזאל הארגנטינאי של חברה מונוליטית, אסטנחר הגדיר את האומה הקובנית כתערובת (mestizaje) בין-גזעית: "אנו מורכבים משני גזעים יסודיים ותוצר טבע, דהיינו לבנים, שחורים ובני-תערובת. עם הטרוגני שבו הגזעים אינם מעורבים באופן אבסולוטי אלא שומרים על שוני ביניהם, ולכן קשה להגדירו"⁹.

האנתרופולוג וההסטוריון פרננדו אורטיס (Fernando Ortiz) השווה את העם הקובני לתבשיל מקומי מפולפל (Ajíaco), המורכב מהרבה סוגים של ירקות ובשר ומתבשל בסיר פתוח במשך זמן רב. תבשיל זה היה אופייני לאינדיאנים הקדומים של קובה, וכל קבוצה אתנית שהיגרה לקובה הוסיפה לו את המרכיבים האופייניים לה, אם כי תמיד נשמר התבלין היסודי (Ají = פלפל אדום), שנותן לו את טעמו המיוחד. ה-Ajíaco הוא "תערובת של תבשילים, תערובת של גזעים, תערובת של תרבויות"¹⁰, והוא ממשיך להתבשל תוך זרימה מתמשכת של אלמנטים חדשים הטרוגניים, המתמזגים בתוך התבשיל החברתי.

בין שלל המרכיבים של ה-ajíaco, מנה אורטיס את היהודים הנסתרים שהגיעו לקובה מספרד ומפורטוגל בתקופה הקולוניאלית, ואת המהגרים היהודיים שהגיעו לאחר הקמת הרפובליקה. אורטיס הכיר בזכותן של כל קבוצות המהגרים להתמזג בתוך כור ההיתוך (crisol) הקובני, אולם תבע מהן להשתרש באדמה הקובנית, להזדהות רגשית עם העם הקובני, ולוותר על שאיפת החזרה למקום אחר¹¹.

הוגי הדעות הלאומניים קיימו חשבון הסטורי נוקב עם הכוחות שמנעו את הגשמת העצמאות הקובנית, ומתחו ביקורת חריפה על המדינאים הקובניים שהשלימו עם תקון פלאטו. אחד ממבקריה החריפים של התלות הקובנית בארה"ב, ההסטוריון אמיליו רואיג (Emilio Roig de Leuchsenring), כתב כי הספרדים עוותו את המשפט המפורסם של חוסה מרטי, "קובה עם כולם ולמען טובת כולם" (Cuba con todos y para el bien de todos), על מנת להמשיך ולקיים את הנורמות הקולוניאליות, והם מוסיפים לשלוט במוקדי כוח בכלכלה ובחברה - במסחר, בכנסייה ובחינוך¹². בדומה לאורטיס, האבחנה של רואיג בין ספרדים לקובנים לא היתה אבחנה של מקום לידה, אלא של הזדהות. רואיג מתח ביקורת קשה הן על בעלי העסקים הספרדיים, ששלטו במסחר הסיטונאי והקמעונאי או בלטו בתעשיית הסוכר והבנקאות, והן על הפוליטיקאים הקובניים שתמכו

בהמשך מדיניות ההתערבות של ארה"ב. לדבריו, הבורגנות הקובנית האמידה, ששלחה את ילדיה לבתי ספר פרטיים בשליטת הכמורה הספרדית, חנכה אותם על פי מערכת ערכים של ספרד הקולוניאלית, ומנעה מהם לימוד ההסטוריה של קובה והזדהות עם האיידאלים הלאומיים שלה¹³.

ההיבט הכסנופובי של הלאומנות הקובנית, היה קשור במערכת היחסים המורכבת שבין הקובנים לספרדים, ששורשיה בקונפליקטים שבין הקריאולים לילידי חצי האי האיברי בשלהי התקופה הקולוניאלית. הספרדים הוותיקים הוסיפו להנחיל לבניהם את הנתינות הספרדית, תוך זלזול בהתאזרחות בקובה. לנוכח מציאות שבה ה"ספרדיות" נהנתה מיוקרה מעמדית גבוהה יותר, ביקשו האיידאולוגים של התנועה הלאומנית להפיח גאווה ב"קובניות".

האפלייה נגד הזרים נועדה, איפוא, למנוע את אפלייתם לרעה של הקובנים בידי זרים שניצלו לרעה את האיידאל של "קובה עם כולם ולמען טובת כולם". המהפכה של 1933 אימצה את הסיסמא "קובה למען הקובנים", במטרה להבטיח לקובנים את הריבונות שלהם בתחומי הכלכלה, החברה והפוליטיקה. היהודים הפכו למיעוט המופלה לרעה בתוקף השתייכותם לציבור שהוגדר, על פי החוק כ"זרים".

(ב) יחס הכוחות המהפכניים כלפי היהודים

שעתה הגדולה של הלאומנות הקובנית - 100 הימים שבהם שלט גראו סן מרטין - היתה תקופה טראומטית לבני המיעוטים השונים שהתגוררו בקובה. המיעוט היהודי הרגיש את עצמו בעמדת נחיתות בהשוואה לקבוצות אחרות של זרים, שנהנו מחסות דיפלומטית של הנציגויות של ארצות מוצאם: שגרירות ספרד הפעילה לחצים מדיניים על ממשלת קובה בנסיון למנוע את הפעלת חוק ה-50%, ערערה על הפגיעות באזרחים ספרדיים וסייעה לספרדים במצוקה לחזור למולדתם; השגרירות הבריטית מחתה נגד הפגיעות בזכויותיהם של המהגרים מג'מייקה, והקונסול הסיני התערב במשרד החוץ הקובני להגנת בני ארצו¹⁴. לארצות שמהן באו רוב היהודים - פולין, ברית המועצות ותורכיה - לא היתה נציגות דיפלומטית בקובה. מהגרים פולניים קתוליים פנו לקונסול פולין בניו יורק בבקשת הגנה, בעוד שיהודים עשו זאת רק לעתים נדירות; ספק אם הם שמו את יהבם על הנציגות הפולנית - שלא הצטיינה באהבת ישראל¹⁵.

מבחינה חוקית, מעמדם של היהודים בקובה לא היה שונה מזה של יתר התושבים הזרים. עוד בתקופת שלטונו של מצ'אדו חוייבו הזרים לשאת תעודת זהות מיוחדת (carnet de extranjero) - שעליה חתמו בטביעת אצבע. מאז המהפכה הופחת המס המיוחד על התושבים הזרים, אולם חלה החמרה בחובת ההרשמה השנתית במרשם הזרים (registro de extranjeros), תוך פיקוח קפדני של רשויות השלטון שהטילו על המעסיקים את חובת הדווח על הזרים שעבדו אצלם¹⁶.

יהודים שהחליטו להשתקע בקובה ראו את ההתאזרחות כאמצעי להשגת שוויון

זכויות. בתקופת מצ'אדו היתה קיימת מדיניות בלתי רשמית לעיכוב בקשות התאזרחות בלחץ הקונסוליה של ארה"ב (ר' פרק ב.3 לעיל)¹⁷. בתקופת נשיאותו הקצרה קיבל קרלוס מנואל דה סספדס (Carlos Manuel de Céspedes) משלחת של נציגי 16 ארגונים יהודיים, שהביעה בפניו את נאמנותו של הישוב היהודי לממשלה החדשה. בתזכיר מפורט, שבו הדגישו את השתתפותם במהפכה הקובנית ואת תרומתם לחיי המסחר והתעשייה של הארץ, כתבו היהודים כי עשו כל מאמץ להיות קובנים בלב ונפש, וביקשו מהנשיא הזמני לאשר את בקשות ההתאזרחות של היהודים שלא זכו לטיפול בתקופת המשטר הקודם. בדברי תשובתו אמר סספדס כי הוא מעז להתנבא שהיהודים ימצאו בקובה את הבית שאליו השתוקקו, והבטיח למלא את תביעותיהם בהתאם לחוק¹⁸.

ב-29 בספטמבר 1933 הובא אפרו של חוליו אנטוניו מייה - מנהיג הסטודנטים שנרצח במכסיקו ב-1929 - לקבורה בהאואנה, בהפגנת המונים שארגנה המפלגה הקומוניסטית. בציבור נפוצו ידיעות כאילו הקומוניסטים זוממים לתפוס בכוח את השלטון; חייליו של באטיסטה פרצו ביריות לעבר המפגינים והפילו בהם חללים¹⁹. כבר קודם לכן נשמעו בהאואנה שידורי רדיו שהאשימו את ה"פולאקוס" בהחדרת הקומוניזם לקובה. ביום ההפגנה פשטה שמועה לפיה כל הארגונים היהודיים נטלו בה חלק. למחרת היום (30 בספטמבר) היה יום הכיפורים, וכל החנויות היהודיות נסגרו. נציגי הממשלה פרשו זאת כמחאה יהודית על דיכוי ההפגנה בידי הצבא, ושלחו חיילים שניסו לכפות על היהודים לפתוח את החנויות. רק בעמל רב עלה בידי המתפללים בבית הכנסת "עדת ישראל" להסביר לחיילים כי הם נמצאים בבית תפילה ביום חג. כל אותו יום נערכו חיפושים אחר ספרות קומוניסטית בבתי יהודים ובבתי הכנסת; יהודים אחדים הושמו במאסר בחשד לקומוניזם - ביניהם אשה יהודיה שנתפסה כיון שלבשה שמלה אדומה²⁰.

הפרסומים נגד הציבור היהודי התרבו לאחר התבצרות הקצינים ב"הוטל נסיונל" (2.10). בעתון *Mañana* נתפרסמו דברי ראש המשטרה פרנקו גרנרו (Franco Granero), שהאשים את היהודים בליבוי המהומות הפוליטיות האחרונות, והודיע על עריכת חקירה על חיי המשפחה "הבלתי נורמליים" של היהודים - ככל הנראה בעקבות פרסום שקשר את היהודים עם בעיית הזנות בהאואנה²¹. נציגי הציבור היהודי התכנסו ב"אידישער צענטער" ובחרו ב"וועדה משפטית" (Comisión Jurídica), שנעזרה בשרותיו של עורך דין קובני, להגנה על הישוב היהודי (ר' פרק 1.ז להלן); תפקידה העיקרי של "הוועדה המשפטית" היה לטפל בשחרורם של יהודים שנאסרו באשמת קומוניזם, או של יהודים שנחשדו בפעולות טרור²².

ב-9 באוקטובר נפגשה משלחת של הישוב היהודי עם הנשיא גראו סן מרטין, במטרה למחות בפניו על גל האנטישמיות ועל מאסרם של יהודים שנתפסו על לא עוול בכפם במהלך תפילות יום הכיפורים. הנשיא הבטיח למשלחת כי ממשלתו מתייחסת בהערכה וידידות כלפי הקהילה היהודית, וכי היא איננה עומדת מאחורי התעמולה האנטישמית. גראו הציע לנציגי הישוב לשוב ולפנות אליו בעת הצורך, והורה לשחרר את היהודים שנמצאו במאסר²³.

ב-8 בנובמבר, בעת שבאטיסטה דיכא את ההתקוממות הצבאית שנערכה בתמיכת ה-ABC, פרסם גראו סן מרטין את חוק הלאמת העבודה, שעורר תסיסה בכל רחבי האי. מעסיקים ספרדיים יצאו להפגין נגד חוק ה-50%, ולעומתם התארגנה תנועת מחאה שתבעה להעסיק לפחות 80% ילידי קובה וערכה הפגנות קולניות ברחובות. אשת כתב הניו יורק טיימס כתבה ביומנה: נחשול של לאומנות פגע בקובה... קבוצה העונדת סרטי שרוול "קובה למען הקובנים" מתרוצצת כעדת זאבים בציד וצועקת 'הלאה הזרים'²⁴. המהומות הסוערות סביב הפעלת חוק ה-50% גרמו לשורה של מאסרים גם בקרב הציבור היהודי. ההאשמה השכיחה ביותר נגדם היתה כי ירו מן הגגות לעבר החיילים, והם היו צפויים להוצאה להורג אלמלא הוכחה חפותם. עד סוף מרץ 1934 הביאה "הוועדה המשפטית" לשחרורם של 62 יהודים²⁵. התזכיר השנתי של האידישער צענטער לא ייחס את גל המאסרים לאנטישמיות, אלא לאוירת התווה ובוהו הכללית, שגרמה למאסרים תקופים של אנשים שהואשמו בעבירות פוליטיות: "כתוצאה יהודים רבים נפלו קרבן להאשמות כאלה, למרות שהם בכלל אינם מתערבים בפוליטיקה של המדינה"²⁶. ההתפרעויות סביב הפעלת חוק הלאמת העבודה גרמו לפצועים ולקרבנות בנפש בתוך הישוב היהודי. עובר אורח יהודי, וסילי ציוואס, נהרג בעת שנערכו קרבות רחוב²⁷. התקרית החמורה ביותר ארעה ב-17 בדצמבר 1933, במהומות דמים שפרצו בעת שפועלים ספרדיים הפגינו נגד חוק ה-50%. המוני קובנים התנפלו על המפגינים, בהסכמה שבשתיקה מצד החיילים שהופקדו על בטחון ההפגנה; הם הציתו את מערכת העתון אל פאיס (El País), שמתח ביקורת על מדיניותו של גראו וגרמו למותם של תשעה אנשים - בתוכם שני יהודים. לפי דווחים בעתונות היהודית קבוצה של קובנים שחורים וחיילים פרצה ביריות לתוך חנות הבגדים של משה קריווטר: בעל החנות נפצע קשה, ושני יהודים שנמצאו במקום - חוליו קליינדורף ומוטל טורטשינסקי - נורו למוות²⁸.

הרצח בחנות שברחוב מונטה (Monte) עורר בהלה ותחושת חוסר אונים בתוך הישוב היהודי בקובה. פנייה של "הוועדה המשפטית" לנשיא גראו סן מרטין העלתה כי ידו קצרה מלספק הגנה לתושבים הזרים של הארץ²⁹. הממשלה המהפכנית המתמוטטת לא הצליחה לרסן את התפרצות היצרים שהתעוררה בעקבות החקיקה הלאומנית. עם עלייתו לשלטון של מנדייטה (Carlos Mendieta), החל הצבא, תחת פיקודו של באטיסטה, לדכא את המהומות, אולם הלכי הרוח נגד העסקת פועלים זרים לא דעכו. העתון "האוואנער לעבן" דיווח על הקמתן של אגודות לאומניות, כגון: "ארגון למען 80%", "ארגון למען 75%" ו"ארגון למען כיבוש מחדש לאומי" (Asociación de Reconquista Nacional) שתבעו להגדיל את אחוז ילידי קובה הזכאים לעבודה על חשבון הזרים. הארגון האחרון שיזר תעמולה נגד זרים שכללה הסתה אנטישמית³⁰. בצד ארגונים אלה התארגן "קו קלובס קלאן קובני" (KKKK - Ku Klux Klan Kubano), שלא קיבל את התפיסה הלאומנית של תערובת גזעים וקרא להפרדה גזעית ולהגנה על כבודה של המשפחה הלבנה. הארגון היה מעורב בהפעלת לחצים נגד סינים בנסיון לכפות עליהם לעזוב את קובה³¹.

האידיאולוגיה הלאומנית השתקפה גם ביחסה של הממשלה כלפי תנועת הפועלים. ממשלת גראו קבעה כי רק בעלי אזרחות קובנית רשאים למלא תפקידי מנהיגות בתנועת הפועלים; בחוק שקבע את תנאי השביתה הכירה ממשלת מנדייטה בזכותה לגרש לאלתר תושבים זרים שהפרו את החוק³². פועלים יהודיים שנאסרו בגל השביתות שלוה את החודשים הראשונים לשלטונו של מנדייטה, היו צפויים לגרוש מידי מקובה, אלמלא התערבה "הוועדה המשפטית" לטובתם³³. אחד הנאסרים היה הסטודנט היהודי משה רייגור או רייגאראסקי (Moises Raigorodsky), שהפך לאחד הגיבורים של המפלגה הקומוניסטית הקובנית, לאחר שנהרג במלחמת האזרחים בספרד³⁴. כמנהיג בעל אישיות כריזמטית, רייגור הפך לדמות פופולרית בחוגי הסטודנטים השמאלניים, ומאסרו - בפברואר 1934 - לאחר שנתפס בעת הדבקות כרוזים, עורר הפגנות הזדהות בכל רחבי קובה שהביאו לשחרורו³⁵.

תנועת המחאה נגד שלטונו של מנדייטה הגיעה לשיאה בשביתה כללית שפרצה במרץ 1935. באטיסטה הפעיל את הצבא לדיכוי השובתים, סגר את האוניברסיטה של האואנה ופיזר את האיגודים המקצועיים; ברדיפות אחרי מנהיגי סטודנטים ופועלים הפעילו השלטונות בתי דין לשעת חרום, שהטילו על מתנגדי המשטר עונשי מאסר ואף הוצאות להורג; נידונים ללא אזרחות קובנית היו צפויים לגרוש מידי מקובה³⁶. הקורבן הבולט ביותר של תנועת הדיכוי של אביב 1935 היה אנטוניו גיטרס (Guiteras) - יריבו של באטיסטה - שנורה למוות בעת שניסה להימלט מקובה. שני אזרחים נידונו למוות על ידי בית דין צבאי; אחד מהם היה פועל יהודי בשם חיים גרינשטיין, שאימץ לעצמו את השם José Garcia Angulo Terri. נראה כי גרינשטיין היה חבר ב-"Joven Cuba" והיה פעיל בפעולות טרור נגד משטרו של מנדייטה. הוא הואשם בהתנקשות בחיי המושל של פוארטו פרינסיפה (Puerto Principe) והוצא להורג בסנטיאגו דה קובה³⁷. זהותו האמתית של José Angulo Terri נתגלתה לאחר הוצאתו להורג, כך שבני משפחתו לא יכלו להפעיל את "הוועדה המשפטית" בנסיון להציל את חייו. במהלך 1935 דווח העתון האוואנער לעבן על מאסרים של פועלים יהודיים, ביניהם 13 שריצו 6 חודשי מאסר³⁸. משלחת יהודית, שנפגשה עם המושל הצבאי של פרובינציית האואנה חוסה מנואל פדרסה (José Manuel Pedraza), הסבירה לו שהיהודים חשופים להלשנות מצד גורמים אנטישמיים, וביקשה כי, בהעדר נציגות קונסולרית, יכיר ב"ועדה המשפטית" כנציגות הרשמית של הישוב היהודי. פדרסה הבטיח לבדוק את מצב האסירים היהודיים, והצהיר כי לא קיימת מדיניות מיוחדת או יחס מיוחד כלפי היהודים³⁹.

(ג) הספרדים, המהפכה והאנטישמיות

חוק ה-50% שלל מן הספרדים את זכותם לעבודה שכירה, העמיד אותם במחנה אחד עם שאר התושבים הזרים, ובסופו של דבר אילץ אותם להכריע בין חזרה לספרד לבין התאזרחות בקובה⁴⁰. החוק פגע במיוחד בשכבות הנמוכות של המהגרים הספרדיים,

שהתפרנסו מעבודה שכירה, אולם האידאולוגיה הלאומנית ערערה את מעמדם החברתי והפוליטי המועדף של הספרדים הוותיקים והמבוססים, והטילה עליהם עול כלכלי כבד, בהיותם עמודי התווך של המרכזים הרגיונליים, שקיימו בתרומותיהם את כל פעולות הסעד של האוכלוסייה הספרדית.

בקרב הספרדים בקובה האנטישמיות לא היתה בגדר תופעה חדשה ובלתי מוכרת, וכבר עמדנו על גילויים של אנטישמיות כלכלית שצמחו על רקע תחרות בתחומי המסחר והתעשייה (ר' פרק ה.2). בתקופת המהפכה החלו הספרדים להשתמש בנשק האנטישמיות על מנת להטות את החצים שהיו מכוונים לעברם נגד היהודים. הם לא שללו את התפיסה הלאומנית הקובנית, אולם ערערו על יישומה לגבי הספרדים; טענתם המרכזית היתה כי הספרדים הם אלמנט בר-התבוללות בתוך העם הקובני, ואילו היהודים עתידים להישאר נטע זר. לשכת המסחר הספרדית פרסמה את מחקרו של אלוורז אסודו (J.M. Alvarez Acevedo) על מקומם של הספרדים בכלכלה הקובנית, במטרה לשכנע את השלטונות להחיל על הספרדים את זכויותיהם של בני הלאום הקובני - לתת להם זכויות אזרחיות שוות ולהקל על הגירתם באמצעות מעמד יוצא מהכלל למהגרים מספרד⁴¹.

במאמר שנתפרסם בעתון "אל פאיס" (El País), כתב ראמון וסקונסלוס (Ramón Vasconcelos), מבכירי העתונאים של קובה ונשיא המפלגה הליברלית, כי "בחנות המהפכה היהודים נישלו את הספרדים"⁴². וסקונסלוס קיבל את תפיסת כור ההיתוך של אורטיס, אולם הדגיש את חשיבותם של המרכיבים הספרדיים בתהליך ה"קריאוליזציה". הוא תאר את יחסי הספרדים והקריאולים כאחווה אידיאלית; הספרדי לא נחשב אף פעם לזר אלא ל-"aplatanado", שמשמעותו מי שחי בארץ מספיק זמן כדי להתמזג ביליד או להחשב כמותו⁴³. וסקונסלוס כתב כי הספרדים הפכו קורבן של התקפות לאומניות כתוצאה מן ההגירה היהודית, שאיננה ברת התבוללות וכל מטרתה לנצל את בני עם הארץ; הוא הזהיר את קוראיו כי "הרחקת הספרדים לא [תביא] לקובניזציה אלא ל'פולאקאיזציה'⁴⁴.

הספרדים ניסו לטשטש את תדמיתם כבעלי מונופול על המסחר, הנמנעים מלהעסיק פועלים קובניים בחנויות המכולת שלהם, ודואגים רק ל"אחיינים" - מהגרים צעירים מספרד. התעמולה שלהם עיצבה תדמית שלילית של הסוחר היהודי, הזר הנצחי, שכל כוונתו לנצל את הפועלים הילידים ולרמות את הרשויות הקובניות, ולעומתו ציירה את הסוחר הספרדי המבוסס, הישר והנקי, עמוד התווך של המשפחה הקובנית ושל כלכלת הארץ⁴⁵.

הדוגמא הבולטת ביותר לאנטישמיות ספרדית בהשפעת מהפכת 1933 היא סידרת מאמריו של חואקין אריסטיגטה (Joaquín Aristigueta) שהתפרסמה ב"דיאריו דה לה מרינה" (Diario de la Marina) ב-1935⁴⁶. הסידרה "שכר עוני" (Jornal de miseria), שנועדה לכאורה להגן על תופרות קובניות מפני ניצולן בידי מעסיקיהן, היתה למעשה התקפה אנטישמית ארסית, שהטילה על כתף היהודים את האשמה בכל בעיותיה הכלכליות והחברתיות של קובה. במהלך הסידרה הבהיר המחבר לקוראיו את הזהות שבין המושג "פולאקו" למושג "יהודי" (judío) ושינה את המונח "שכר עוני" ל"שכר יהודי"

(jornal polalco); כך הפך המעסיק היהודי לסמל הניצול אל מול בן הברית הספרדי: "הספרדים והקובנים יחד... נאבקים נגד אותו שכר עוני פולאקו"⁴⁷.
האנטישמיות הספרדית, כפי שהיא מתגלה במאמריו של אריסטיגטה, התעטפה באצטלה של פטריוטיזם קובני: "זהו העם שהקובנים מקבלים אל תוכם בשל קוצר ראותם, בכדי שיבואו במקום הספרדים שבבואם לקובה הקימו hogares (= בתים, משפחות), יצרו מקומות עבודה סיפקו עושר שאותו הורישו לילדיהם הקובנים"⁴⁸. חוק הלאמת העבודה הפך את היהודים לשעיר לעזאזל של הספרדים, אולם האנטישמיות הספרדית לא היתה רק תוצאה של תחרות כלכלית או יריבות בין שני מיעוטים; שורשיה היו נעוצים במסורת של קתוליות קנאית והיא ינקה את השפעתה מן הפאשיזם הספרדי ומן הנאציזם הגרמני.

סכום

האנטישמיות היתה תופעה בלתי מוכרת בקרב השכבות העממיות של החברה הקובנית. הפתיחות והסובלנות כלפי המהגרים היהודיים, שאפיינו את שני העשורים הראשונים לרפובליקה, הפכו לחשדנות ואיבה כתוצאה מן הזעזועים הכלכליים של שנות ה-20. הלאומנות הקובנית לא שללה את הצטרפותם של יסודות אתניים הטרוגניים לתוך כור ההיתוך הקובני, אלא היתה ביסודה מאבק על מקומות עבודה. היהודים לא מילאו כל תפקיד בקונפליקטים הרעיוניים שהביאו לגיבושה של מדיניות שהפלתה לרעה את הזרים באוכלוסיה, שהיתה מבוססת, יותר מכל, על החשבון ההסטורי עם הספרדים. בתקופה המהפכנית של 1933 עד 1935 הישוב היהודי סבל מחוסר היציבות הפוליטית, ממעשי טרור נגד האוכלוסיה האזרחית ומפגיעות אלימות באוכלוסיית הזרים. אף שהיו כמה גילויים של אנטישמיות ספוראדית, רוב היהודים שנפגעו מיריות, מעשי שוד או מאסרים בלתי צודקים היו קורבנות מקריים של הנסיבות. הממשלה המהפכנית הפלתה לרעה את כל אוכלוסיית הזרים, אולם לא נמצאו כל ראיות לאפלייה מכוונת כלפי הציבור היהודי מצד רשויות השלטון.
האנטישמיות צמחה בעיקר בקרב המיעוט הספרדי, שהיה הקורבן העיקרי של הכסנופוביה הקובנית. הספרדים ניסו להעביר את אות הקין שהטביעו בהם המהפכנים אל מצחם של היהודים, ולהטות את חיצ האפלייה שפגעו במעמדם בכלכלה ובחברה הקובנית לעבר היהודים.

הערות

- ¹ בז'רנו, האנטישמיות בקובה, חלקים א'-ב'.
- ² ה"ל, 6.10.1933, עמ' 1; 22.12.1933, עמ' 5; דוד אוטיאנסקי, "צעהן טויזענט קובאנער אידען לעבן ווי אין א כישוף קרייז", אידישע זשורנאל (טאראנטא), 18.2.1934.
- ³ א.י.דובעלמאן, "געטער הענדלער", אויף קובאנער ערד, האוואנא 1935, עמ' 102;

- עדויות לוין, עמ' 13-14; קרדי, עמ' 20; אילן, עמ' 24; קבוצת סנטיאגו [עדות ויטלי בסן], עמ' 8.
- ⁴ פ. וואלבע, "דער גילגול פון נעמען", ה"ל, 19.10.1934, עמ' 12; Amram, "פולאקו" עולה ממכתב של קבוצת קובנים לנשיא רוזבלט המאשימים "פולאקוס" ארמנים בקומוניזם, 5.5.1934, NA837.00B/146.
- ⁵ ה"ל, 10.2.1933, עמ' 11; 17.2.1933, עמ' 11; עדויות: רחל אגוזי-בהר, עמ' 3-7; שלום רודריגז, Hotel Cuba.
- ⁶ ר' למשל: 22:1-2, 6.10.1933, JC; עדויות: סול קרדי, עמ' 20; ברוקאס, אוגוסט 1983, חלק ב' עמ' 4; אילן, עמ' 9; ק. קאגאנאוויטש, "אומרוהיגע מאמענטן", דער מארגן זשורנאל, 28.8.1934, עמ' 1:5.
- ⁷ Hennessy, Roots of Cuban Nationalism, pp. 346-347.
- ⁸ Rafael Estenger, "Cubanidad y derrotismo", RBC, Vol. 46, 1940 p. 370 [להלן: Estenger, RBC]; אבני, מביטול האינקוויזיציה, עמ' 189.
- ⁹ Estenger, RBC, pp. 384-385.
- ¹⁰ Fernando Ortiz, "Los factores humanos de la Cubanidad", RBC, Vol. 46, 1940, pp. 161-186 [להלן: Ortiz, Cubanidad].
- ¹¹ Ortiz, Cubanidad, pp. 165, 184-186.
- ¹² Emilio Roig de Leuchsenring, Los grandes movimientos politicos cubanos en la república: ingerencia, reacción nacionalismo, La Habana 1943 [להלן: Roig, Los movimientos].
- ¹³ Fernando Ortiz, "Por la escuela cubana en Cuba libre", RBC, Vol. 70 1955, pp. 108-128; Ibid, pp. 22-24; ר' גס.
- ¹⁴ NYT, 10.8.1933, p. 1:7; 11.8.1933, p. 8:5; 3.12.1933, p. 31:3; "צען טויזענט", אידישע זשורנאל, 7.12.1933, p. 10:3; ה"ל, 1.9.1933, עמ' 5; דער מארגן זשורנאל, 10.2.1934, עמ' 5:5; 17.1.1934, עמ' 5:5.
- ¹⁵ JC, 29.12.1933, p. 18:2; Kula, p. 140.
- ¹⁶ Decreto Ley 788, 28.12.1934, Gaceta Oficial 31.12.1934; Decreto Ley 542, 25.1.1936, Gaceta Oficial 27.1.1936; NYT, 14.12.1933, p. 33:7.
- ¹⁷ ה"ל, 1.9.1933, עמ' 6; מטרגר לוולדמן, 31.8.1939, AJC, RG 1 - EXO 29, Cuba.
- ¹⁸ קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 23.8.1933, ה"ל, 25.8.1933, עמ' 4; 1.9.1933, עמ' 5, 13-12; פרטיכלים ביקור חולים, 29.8.1933.
- ¹⁹ Montes-Avila, p. 141; Suchlicki, University Students, p. 38 בלדס, נובמבר 1981, עמ' 19.
- ²⁰ ה"ל, 29.9.1933, עמ' 4; 6.10.1933, עמ' 3, 4, 12; 3.11.1933, עמ' 4; י.א. פיניס, "די לאגע פון די אידן אין קובא", די אידישע צייטונג, 5.11.1933.

- עמ' 7; דער טאג, 11.11.1933, עמ' 6.
- ²¹ תוכן הכתבה ב-Mañana מופיע בה"ל, 6.10.1933, עמ' 1, 3; פיניס קושר את דברי ראש המשטרה עם מאמר על הזנות והיהודים שנתפרסם בבטאון הסטודנטים Alma Mater: די אידישע צייטונג, 5.11.1933, עמ' 7. ר' גם: ה"ל, 27.10.1933, עמ' 3; די אידישע צייטונג, 24.11.1933, עמ' 7.
- ²² קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 5.10.1933, 9.10.1933; ה"ל, 6.10.1933, עמ' 4; 13.10.1933, עמ' 4.
- ²³ ה"ל, 13.10.1933, עמ' 4; 27.10.1933, p. 18:2; 20.10.1933, p. 26:2; JC; דער טאג, 11.11.1933, עמ' 6.
- ²⁴ Phillips, pp. 125-126; דער טאג, 11.11.1933, עמ' 6; מגרנט ווטסון לסיימון, 2.1.1934, FO 371/17515; 5.12.1933, p. 10:4. NYT.
- ²⁵ ה"ל, 9.2.1934, עמ' 3; 17.11.1933, עמ' 3, 4, 5, 20; "די ארבעט פון די יורידישע קאמיסיע", אויפגאנג, מרץ 1934, עמ' 11.
- ²⁶ Centro Isrelita de Cuba, Annual Report 1933, p. 9.
- ²⁷ ה"ל, 19.1.1934, עמ' 4; הידיעה על רצח ציוואס מופיע בגזיר עתון מארכיון אוטיאנסקי מיום 12.11.1933 תחת הכותרת "אידישער דאקטאר ווערט דערשאסן"; ברשימות החברה קדישא מופיע: Basilio Zivas, יליד רוסיה בן 42, נקבר ב-19.11.1933.
- ²⁸ Diario de la Marina, 18.12.1933, p. 1; דער טאג, 18.12.1933, עמ' 1; ה"ל, 22.12.1933, עמ' 5.
- ²⁹ ה"ל, 22.12.1933, עמ' 5; דער מארגן זשורנאל, 17.1.1934, עמ' 5:5.
- ³⁰ ה"ל, 1.12.1933, עמ' 4; 8.12.1933, עמ' 3; 22.12.1933, עמ' 5; 25.5.1934, עמ' 5; 29.6.1934, עמ' 13; 20.7.1934, עמ' 12; NYT, 5.12.1933, p. 10:4; 13.3.1935, p. 8:1.
- ³¹ Boletín no. 1, "Cubanos Blancos a defendernos", 30.9.1933 17.10.1933 Enclosure no. 1 to despatch no. 176 of October 17, 1933, from Havana; Embassy to Dept. of State, NA; ה"ל, 3.11.1933, עמ' 7; 31.8.1934, עמ' 15; 21.9.1934, עמ' 6, 10.
- ³² חוק מס' 2605 מיום 7.11.1933, וחוק מס' 3 מיום 6.2.1934; Alvarez Diaz, 388 p. ר' גם: מגרנט ווטסון לסיימון, 26.3.1934, FO371/17516; NYT, 16.3.1934, p. 17:1.
- ³³ "צעהן טויזנט קובאנער אידען", אידישע זשורנאל (טאראנטא), 18.2.1934; ה"ל, 2.3.1934, עמ' 4; 16.3.1934, עמ' 7; 13.4.1934, עמ' 4; 29.4.1934, עמ' 17; 15.6.1934, עמ' 6.
- ³⁴ Maria Lafita, Dos heroes cubanos en el 5to regimiento, La Habana 1980 [להלן: Lafita]; ה"ל, 19.12.1936, עמ' 1, 6; foontnote 6; Montes-Avila, p. 212; עדות רדלוב, 1984, עמ' 6-7.

- 35 ה"ל, 16.2.1934, עמ' 4; Lafita pp. 110-114.
- 36 Alexander, p. 277; Suchlicki, University Students, p. 44; Bandera Roja, 25.3.1934, citado en: El Movimiento Obrero, p. 717.
- 37 Sucklicki, University Students, p. 45; עדות רדלוב, פברואר 1987, עמ' 19. ה"ל, 12.4.1935, עמ' 5; 19.4.1935, עמ' 9, 14. גרינשטיין קבור בבית העלמין היהודי בגואנבקואה; על תעודת הפטירה שלו מוגדרת סיבת המוות - fusilamento (=יריה).
- 38 ה"ל, 8.3.1935, עמ' 5; 11.10.1935, עמ' 17; 29.11.1935, עמ' 15; 8.5.1936, עמ' 6.
- 39 ה"ל, 29 במרץ 1937, עמ' 6.
- 40 Orovio, pp. 77-78; Hennessy, Cuba and the Spanish War, p.116.
- 41 J.M. Alvarez Acevedo, La colonia española en la economía cubana, La Habana 1936, pp. 15-16. [Alvarez Acevedo :להלן]
- 42 Ramón Vasconcelos, "Bajo la revolución el judío ha desplazado al Dos años bajo el terror, revolución y disdesintegración, La Habana 1935, pp. 217-221. העמודים שלהלן מתייחסים לספר.
- 43 Ibid, pp. 218-219.
- 44 "La desespañolización no para cubanizarse sino para apolacarse" שם.
- 45 Alvarez Acevedo, pp. 15, 16, 74, 159-160, 173-174, 192, 223-224; דער מארגן זשורנאל, 28.8.1934, עמ' 1:5.
- 46 Joaquin Aristigueta, "Jornal de miseria", Diario de la Marina, junio-julio de 1935. [Aristigueta, Diario :להלן]
- 47 ק. קאגאנאוויטש, "אנטיסעמיטישע העצעס", דער מארגן זשורנאל, 26.6.1935, עמ' 9:4; 14.6.1935, p. 10; 7.6.1935, p. 10; 4.6.1935, p. 10.
- 48 Aristigueta, Diario, 18.6.1935, p. 12; 19.6.1935, p. 12.

ו.2. אנטישמיות מיובאת מאירופה וצנורות השפעתה

היטלר עלה לשלטון בגרמניה כשבעה חודשים לפני פרוץ המהפכה הקובנית. חדירתה של התעמולה הנאצית לקובה היתה אטית ומוגבלת בראשיתה, והיא מצאה את עיקר ביטוייה במאמרי הסתה נגד יהודים שהתפרסמו מידי פעם בעתונות הקובנית תוך שימוש במונחים השאובים מן הלכסיקון הנאצי. היבוא הבלתי מעובד של תאוריות אנטישמיות מאירופה היה יכול למצוא אחיזה רק בקרב מהגרים מארצות בעלות מסורת אנטישמית שהעתיקו לקובה את תפיסת עולמם הקודמת. תורת הגזע הנאצית היתה מנוגדת במהותה לאידאולוגיה הלאומנית שראתה את הקובניות כמיזוג בין גזעים, והיא נדחתה בשאט נפש על ידי חברת הרוב הקובנית-קריאולית.

העתון דאס יידישע ווארט הצביע על השימוש בארגונים חברתיים של מהגרים מאירופה כצנורות מעבר לתעמולה מארץ האם. באביב 1933 הוא דווח על הוראה שקיבל הקלוב הפאשיסטי האטלקי לאסוף מידע על יהודי האואנה¹; ותאר את השתלטותה של קבוצה אנטישמית על המועדון ההונגרי של האואנה (ברחוב Teniente Rey 41), שהחליטה לגרש את כל החברים היהודיים. הקונסול ההונגרי, שכיהן כנשיא המועדון, הצדיק את ההחלטה בטענה שלפי התקנון החברים חייבים להיות "נוצרים דוברי הונגרית"². יחד עם היהודים גורש מן המועדון אוטו אוט (Otto Ott), בעל מסעדה ברחוב אקוסטה, שניסה להתנגד לקבוצה האנטישמית; בתקופת פרשת סנט לואיס הוא נזכר כבעל מסעדה שוויצרית ששימשה מקום מפגש לסוכנים הנאציים בהאואנה³.

נראה כי התפתחות דומה היתה גם ב"בונד הגרמני": ר. לנדס (Landes), גרמני שייצר חומרי עזר לתעשיית הנעליים בהאואנה, פרסם מודעות בעתונים באידיש שבהם הכחיש את השמועות שהוא אנטישמי וגינה את רדיפות היהודים בגרמניה. הוא הסביר כי "הבונד הגרמני" שאליו השתייך לא עסק בפוליטיקה או בדת, וכי 10% מחבריו היו יהודים⁴. לפי עדותו של משה בלדס, נשיא המועדון הגרמני היה יהודי בשם לינדסיי, אולם לאחר עליית היטלר לשלטון היהודים עזבו את המועדון וחבריו החלו להתיישר עם הקו של המפלגה הנאצית⁵.

בינואר 1934 טען דוד בליס כי בידיו מסמכים המעידים על קיום סניפים של המפלגה הנאצית בקרב הגרמנים המתגוררים בקובה⁶. באפריל נתפרסמה בשבועון הקובני Critica כתבת תחקיר על קבוצה נאצית מקומית שבראשה עמד הרברט בנקה (Herbert Benke), פקיד שפוטר מעבודתו בקונסוליה הגרמנית והתפרנס מהפעלת מכונות הימורים. חברי הקבוצה הנאצית חגגו את יום הולדתו של היטלר, ויצאו לרחוב במדי הס"ס כשהם נושאים את דגל צלב הקרס; הופעתם עוררה תגובות נזעמות בקרב העוברים ושבים והם לא שבו להפגין ברחוב הקובני⁷.

התעמולה האנטישמית שהגיעה לקובה בהשפעת עליית הנאצים בגרמניה היתה מוגבלת בראשיתה לקבוצות שוליות של מהגרים ממרכז ומזרח אירופה ולכוחות בתוך המיעוט הספרדי שעשו בה שימוש במאבקם נגד בני תחרותם היהודיים בתחומי המסחר והתעשייה ונגד מדיניות הלאמת העבודה. שני הגורמים שגרמו לתנופה בהתפתחותה של

האנטישמיות בקובה היו מלחמת האזרחים בספרד, שהזינה את היסודות הרעיוניים של האנטישמיות הספרדית וחיזקה את התארגנותם הפוליטית, והפעילות האינטנסיבית של מנגנון התעמולה של גרמניה הנאצית, שהשקיע משאבים גדולים בהכפשת שמם של היהודים מעבר לים. בפרק המשנה שלפנינו נבחן את שני הגורמים הללו על קשרי הגומלין שביניהם, ונבדוק אילו כוחות סייעו להם להפיץ את תורתם בקרב החברה הקובנית.

(א) הימין הספרדי בקובה, האנטישמיות ומלחמת האזרחים בספרד

המיעוט הספרדי בקובה ינק את מקורותיו הרעיוניים מארץ האם. בעקבות המשבר הרוחני של 1898 - שנבע מהכשלוך במלחמה נגד ארה"ב ומאובדנה של הקולוניה הקובנית - צמחה תנועת "היספניסמו" (hispanismo), שראתה את ספרד כמולדת הרוחנית של העמים דוברי הספרדית והגדירה מחדש את יחסיה של ספרד עם מושבותיה לשעבר. רעיון ה"היספניסמו" צמח כתגובת נגד לאימפריאליזם של ארה"ב, ופותח על ידי קשת רחבה של הוגי דעות - ליברליים ושמרניים - שהתבססו על ההנחה כי באמצעות הכיבוש והקולוניזציה ספרד הנחילה לאוכלוסייה הילידה של אמריקה, כמו גם לעבדים שהובאו מאפריקה ולבני התערובת, את עולמה התרבותי והערכי. חוקר התנועה, ההסטוריון פרדריק פייק (Frederick Pike), כתב שה"היספניסמו" היה מבוסס על האמונה בקיומה של משפחה טרנסאטלנטית גדולה - שאותה הגדירו במונח "raza" - המורכבת ממאפיינים של תרבות, נסיון הסטורי, מסורת, ערכים ושפה ולאו דווקא על ידי גורמים של דם או שייכות אתנית⁸. ניתן לתרגם את המונח "raza" כ"משפחת עמים" או "גזע תרבותי" על מנת להבדיל בינו לבין המושג הביולוגי "גזע" באידאולוגיה הנאצית. רעיון ה"היספניסמו" התגלגל להשקפת עולמם של חוגי הימין בספרד, שהדגישו את המאפיינים הדתיים-קתוליים של ה"raza", ושילבו את יסודותיו הרוחניים עם אידאולוגיה פוליטית פאשיסטית. החוגים השמרניים שדגלו ב"היספניסמו" חתרו להגן על ספרד ואמריקה הספרדית מפני הערכים השליליים שאותם גילמה לדעתם ארה"ב - ליברליזם, מטריאליזם, תועלתנות ודמוקרטיה; וכן מפני צמיחתו של הקומוניזם שכבש, לדבריהם, ראש חץ במכסיקו והחל לגלות סימנים מעוררי דאגה בקובה⁹. בראשית שנות ה-30 הפך ה"היספניסמו" ל"היספנידד" (Hispanidad) - בהשראת ספרו של רמירו דה מאסטו (Ramiro de Maeztu), "הגנת ההיספנידד" (Defensa de la Hispanidad), שיצא לאור ב-1934. אידאל ה"היספנידד" - השאיפה לגאול מחדש את תפארתה של האימפריה הספרדית שאבדה - התקבל על ידי מפלגת הפלנחה הספרדית (Falange Española) שהוקמה באותה שנה בראשות חוסה אנטוניו פרימו דה ריברה (José Antonio Primo de Rivera) והפך לחלק מן המצע הרעיוני של המפלגה המאוחדת בראשות פרנסיסקו פרנקו באפריל 1937.¹⁰

ה"היספנידד" טיפחה מורשת לאומנית קתולית שהתייחסה אל ספרד של פרננדו ואיסבל כאל הביטוי הנעלה ביותר של ספרד האוטנטית, ראתה את היהודים ככוח אנטי-נוצרי וסברה שספרד היתה נאמנה לעצמה דווקא בתקופות שבהן לא היתה סובלנית.

בסקירתו על הפילוסופיה של ה"היספנידד" ציטט דיפי (Diffie) את מאסטו שכתב כי להיות ספרדי פרושו להיות אנטישמי והצדיק את קיומה של האינקוויזיציה: "יהודי ממשיך להיות יהודי גם כשהוא מתכחש לדתו. בדיוק מסיבה זו נאלצנו להקים את האינקוויזיציה"¹¹.

האנטישמיות השתלבה בהשקפת עולמם של החוגים השמרניים, שהציגו את היהודים, ביחד עם הבונים החופשיים, ככוחות מנוגדים לערכים המסורתיים של ספרד - קתוליות, אנטי-ליברליות ואנטי-דמוקרטיה. בתקופת הרפובליקה השניה (1931-1936) גברה תפוצתם של פרסומים אנטישמיים, במיוחד של "הפרוטוקולים של זקני ציון", שנתקבלו על ידי חלק מן הציבור כהוכחה להקמתה של הרפובליקה על ידי התוכניות הסודיות של היהודים¹². בתקופת מלחמת האזרחים התרבו ההתקפות מצד הכוחות הפאשיסטיים נגד קומץ היהודים שהתגוררו בספרד; הפלנחה הפיצה ספרות אנטישמית שקשרה את התעמולה נגד היהודים עם מאבקה נגד הרפובליקה, נגד הקומוניזם ונגד הבונים החופשיים¹³. הידוק הקשרים בין גרמניה לבין כוחותיו של פרנקו הביא להפיכתה של ספרד למרכז להפצת התעמולה הנאצית ברחבי העולם הדובר ספרדית. אחד מבסיסי התעמולה הגרמנית היה המכון האיברו-אמריקני (Ibero-Amerikanisches Institut) בברלין, בראשות הגנרל וילהלם פון פאופל (Wilhelm von Faupel), שהפך לראש גשר להפצת האידאולוגיה הנאצית בקרב קבוצות של ספרדים באמריקה הלטינית¹⁴. תנועת הפלנחה בקובה והקשרים בינה לבין גרמניה הנאצית טרם נחקרו, אולם מקורות אחדים מצביעים על מקומה של האואנה במרכז הרשת הספרדית שנטוטה מברלין; לפי מקורות אלה הפלנחה בקובה הוותה מודל להתארגנות יתר סניפי התנועה, ומטה לפעילות סוכני הפלנחה ברחבי היבשת¹⁵.

הסניף הקובני של תנועת הפלנחה הספרדית (Falange Española Filial de la República de Cuba) הוקם ביולי 1936 במטרה לאסוף כספים וציוד קרבי למען פרנקו ובמקביל טיפח פעילות מחתרתית תחת הדרכתה של ברלין. החברים הפעילים בארגון לבשו חולצות כחולות, התאמנו בחשאי בנשק והצביעו במועל יד תוך קריאת "Arriba España" - סימנת הפלנחה בספרד ושמו של הבטאון הרשמי שיצא לאור בהאואנה. ב-1938 הוערך מספר חברי הפלנחה בקובה ב-4,000 איש לפחות¹⁶; בעקבות נצחוננו של פרנקו בספרד ולאחר שהתנועה זכתה למעמד לגלי בעת ועידת שרי החוץ בהאואנה (1940) עלה מספר החברים בארגון, על פי הערכת השגרירות הבריטית, ל-1740,000.

תנועת הפלנחה נתמכה על ידי הספרדים מן המעמד הגבוה, שהיו מאורגנים במועדון היוקרתי "קסינו אספניול" (Casino Español). לספרדים אלה היו קשרים כלכליים עם ספרד, ועד 1931 הם השקיעו סכומי כסף גדולים בקרקעות או בתעשייה בספרד, כך שתמיכתם בכוחות הלאומניים נבעה לא רק מעמדתם הפוליטית, אלא התבססה גם על אינטרסים כלכליים במולדת הישנה¹⁸.

כמה מראשי ה"קסינו אספניול" הקימו את "הוועד הלאומני הספרדי של קובה" (Comite Nacional Español de Cuba), שבראשו עמד הסנטור אליסיו ארגואייס (Elicio Arguelles) מפינר דל ריו. הוועד פעל כמוסד צדקה למען אלמנות ויתומים

בספרד ושלח את תרומותיו לכוחות הלאומניים¹⁹. מכתב של הסנטור ארגואייס לתורמים למען "הוועד הלאומני הספרדי של קובה" מגלה את תמיכתו בהשקפת העולם של ה"היספנידד": "פרנקו, בשעה שהוא כובש מחדש את ספרד מחזיר אותה שוב לגדולתה המוסרית והחומרית מימי איסבל ופרננדו... אנו פונים אליכם, המשתתפים במסעי הצלב החדשים: Viva Cuba! Arriba España!²⁰

בסדרת מאמריו האנטישמיים בדיאריו דה לה מרינה, הביא חואקין אריסטיגטה (ר' פרק ו.1), אינטרפרטציה קובנית לתורת ההיספנידד, לפיה היהודים - השומרים על טהרת גזעם - אינם ניתנים להתבוללות בתוך ה"raza" הספרדית, שהיא ביסודה תערובת של גזעים (mestizaje). האקלים הקובני הקשה גרם לדלדול האתני של האוכלוסיה ולהכחדתם של האינדיאנים. הכובשים הספרדיים דאגו לשימור ה"raza" באמצעות יבוא של עבדים מאפריקה, אולם המרכיב העיקרי לחיזוק האתני של האוכלוסיה הילידה היו ונשארו המהגרים מספרד, שנישאו לנשים קובניות ויצרו "קובנים בעלי דם חזק וחדש"²¹. אריסטיגטה טען כי היהודים גורמים לדלדול האתני של הקובנים, מכיון שהם אלמנט שאיננו ניתן להיתוך - "ההגירה היהודית לגמרי בלתי חדירה למסג האתני [הקובני]" - והוא קשר זאת בחטא צליבתו של ישו: "היהודים היו מפוזרים בכל חלקי תבל קשורים אל כל עמי העולם במשך אלפי שנים, ובכל זאת הם ממשיכים להיות גזע טהור! ומה שהוא עוד יותר משמעותי ונורא, הם ממשיכים להיות מנוודים, אותם מנוודים מימי כריסטוס שהיו מוכנים לחזור ולצלוּב כל כריסטוס חדש אילו היה מופיע"²². היסודות הנוצריים של ה"היספנידד" מצאו אחיזה בקרב ספרדים מן המעמד הגבוה: "הפלנחה נחשבת על ידי הנשים אוהבות-הבית מהמעמד הגבוה והבינוני כמגן הכנסיה והאריסטוקרטיה, כערבות לרכוש וכרב-סמל של ההמונים"²³. תנועת הפלנחה מצאה תמיכה בקרב אנשי הכנסיה והמורים בבתי הספר הפרטיים שבבעלותה, שרובם הגדול היו ספרדים, אף כי החלה להתגבש כמורה ילידה, שהזדהתה עם הלאומנות הקובנית והסתייגה מן הלאומנות הספרדית²⁴.

בצד תנועת הפלנחה הוקם הארגון הפאשיסטי "לגיון לאומני מהפכני סינדיקליסטי" (Legion Nacional Revolucionaria Sindicalista) או "חולצות אפורות" בראשות חסוס מרינס (Jesús M. Marinas). לפי אלן צ'ייס, הארגון הוקם ביוזמה גרמנית במסווה של תנועה מקומית, וגייס כ-3,000 חברים מן המעמד הבינוני הנמוך; שגריר ארה"ב העריך שבארגון היו חברים בין 700 ל-800 איש, וכי מאחורי מרינס עמד הכומר הקתולי צ'אורונדו (Chaurrondo), כתב הטור הנוצרי בעתון "אל מונדו"²⁵. "הלגיון הלאומני מהפכני סינדיקליסטי" היה מעורב בפעילות אנטישמית מעל דפי בטאונו Acción Legionaria. צ'ייס תאר בפרוטרוט אסיפה שנערכה בפרק המרכזי של האואנה באוקטובר 1937 (בהסתמך על הפריודיקה היהודית-קובנית האסיפה נערכה באוקטובר 1939) שבה נאם מרינס בסגנון היטלריסטי נגד ההגירה היהודית²⁶. יש להוסיף כי לאחר הצטרפותה של קובה לצבאות בעלות הברית במלחמת העולם השנייה נאסר מרינס כמרגל נאצי ונכלא באי האורניס²⁷.

חברי הארגון הפאשיסטי של מרינס היו מיעוט קטן בתוך האוכלוסיה הספרדית

בקובה, שהתפצלה בהתאם לנאמנויות הפוליטיות בארץ האם. הפילוג בין תומכי הצדדים הלוחמים במלחמת האזרחים בספרד תאם, באופן כללי, את הריבוד הכלכלי-חברתי של הספרדים בקובה: המהגרים החדשים, הפועלים ובני השכבות הנמוכות, שהיו הרוב מבחינה מספרית, תמכו בלויאליסטים, ואילו בני המעמד הגבוה, המבוססים ובעלי ההשפעה הפוליטית, נטו לתמוך במורדים²⁸. רוב המרכזים הרגיונליים הגדולים, ובראשם ה"סנטרו גייגו" (Centro Gallego) וה"סנטרו אסטוריאנו" (Centro Asturiano), לא נקטו בעמדה פוליטית מפורשת כלפי הצדדים הלוחמים בספרד. רוב החברים מן השורה תמכו ברפובליקנים, אולם הנהגת הארגונים היתה נתונה בידי התורמים הגדולים, שרבים מהם היו קשורים לפלנחה הספרדית. השפעתם בלטה במיוחד בארגון הסעד Auxilio Social, שנתמך על ידי עשרות מרכזים רגיונליים מכל רחבי קובה, וזכה לפופולריות רבה בשל תמיכתו בספרדיים שאיבדו את מקורות פרנסתם כתוצאה מחוק ה-50%. ה-Auxilio Social ניצל את בתי התמחוי שבבעלותו לאינדוקטרינציה ספרדית-לאומנית ולגיוס מתנדבים לשרות בפלנחה מקרב העניים שבאו לקבל ארוחות חינם. בפברואר 1939 ארגנו ראשי ה-Auxilio Social עצרת הזדהות עם כוחותיו של פרנקו במסווה של התרמה למען פעולות הסעד של הארגון; על בימת הכבוד ישבו השגרירים של גרמניה ואיטליה, נציג ספרד הלאומנית ועורך הדיאריו דה לה מרינה²⁹.

עורך הדיאריו דה לה מרינה, חוסה איגנסיו ריברו (José Ignacio Rivero y Alonso), היה דמות מפתח הן בתנועת הפלנחה בקובה והן בתולדותיה של האנטישמיות. הוא היה בנו השני של ניקולס ריברו, קרליסט³⁰ ספרדי שנשלח לקובה כאסיר פוליטי ב-1872, והשתלב בחוגי הספרדים שהתנגדו לעצמאות הקובנית. ניקולס ריברו הצטרף למערכת ה"דיאריו דה לה מרינה", העתון הוותיק ביותר בקובה שנוסד ב-1832. שרותיו למען הכתר הספרדי היקנו לו תואר אצולה שאותו קיבל מידי אלפונסו ה-13 ב-1919³¹. בנו הבכור של דון ניקולס שימש כנציג קובה בוותיקן. חוסה איגנסיו (1895-1944), שהיה ידוע בכינויו פפין (Pepín), קיבל את כינוכו בבית הספר הישועי Colegio de Belén, והחל לעסוק בעתונאות תוך כדי לימודיו האוניברסיטאיים³².

הדיאריו דה לה מרינה היה עתון בעל מגמה שמרנית, שנחשב לבטאונם של בעלי העסקים הספרדיים, שמימנו אותו במודעותיהם. אף כי רבים מקוראיו לא הסכימו עם דעותיו הוא נחשב לעתון החשוב ביותר בקובה, בשל רמתו העתונאית הגבוהה ומעמדו הכלכלי האיתן. העורך היה קתולי נאמן, שדגל בערכים הספרדיים המסורתיים - דת, מולדת, משפחה ורכוש. הוא ראה את עצמו כלוחם למען נצרות טהורה, והיה מתנגד קיצוני של הקומוניזם. ריברו גילה אהדה רבה לפאשיזם העולה באירופה, ופרסם מאמרים בעלי נימה אוהדת על מוסוליני והיטלר³³. במאמר לזכרו שהתפרסם ב-1957 כתב אחד מחסידיו כי ריברו פנה לפאשיזם מכיון שראה בו את הדרך היחידה למאבק נגד הקומוניזם. אנתולוגיה של ה-Impresiones (הטור האישי של ריברו) שפורסמה בידי אלמנטו ב-1968, מציגה אותו כנביא זעם שצפה מראש את השתלטות הקומוניזם על

קובה³⁴.

עם פרוץ מלחמת האזרחים בספרד הפך פפין ריברו לאחד מתומכיו הנלהבים של החנרליסימו פרנקו. לאחר שחרורו הדרמטי של האלקסר של טולדו הוא כתב בעתונו: "אבירי האלקסר! בשם מיליוני הישפנו-אמריקנים אני מצדיע לכם בהכרת תודה. נתתם לנו להרגיש, יותר מתמיד, את גאות הדם הזורם בעורקינו"³⁵. מסעיו של ריברו בגרמניה ובספרד קידמו את הקריירה הפוליטית שלו ותרמו להידוק הקשרים בין הפלנחה בקובה לבין הנציגים הדיפלומטיים של המדינות הפאשיסטיות. הציר הגרמני בהאואנה העניק לריברו את עיטור הנשר הגרמני בחתימתו של אדולף היטלר, בטקס שבו השתתפו הציר האיטלקי, נציג הממשלה הלאומית של ספרד וראש הפלנחה בקובה³⁶. איגנסיו ריברו נחשב על ידי יהודי קובה לאנטישמי מושבע, ועתונו נקט באורח מסורתי בעמדה עויינת כלפי היהודים³⁷. בצד הדיאריו דה לה מרינה, ששמר בדרך כלל על סגנון מכובד, התפרסמו מאמרי הסתה אנטישמיים בכמה עתונים קטנים שהיו בבעלותו - *Popular, Información*, ובמיוחד *Alerta* - שהפך לאחד משופרות התעמולה העיקריים של האנטישמיות הנאצית בקובה.

(ב) אנטישמיות ממקורות גרמניים

גרמניה הנאצית שאפה לפרוש את השפעתה הפוליטית גם ברחבי אמריקה, ולהחדיר את האידאולוגיה הנאציונל-סוציאליסטית תוך הישענות על אוכלוסיות המהגרים הגרמניים ותנועות פאשיסטיות מקומיות. מטרת התעמולה הגרמנית באמריקה הלטינית היתה לשנות את דעת הקהל העויינת כלפיה בעולם המערבי, ליצור אהדה למדיניות החוץ שלה - הן לעומת "האימפריאליזם" של ארה"ב והן לעומת הקומוניזם - ובכך לחזק את מעמדה הבינלאומי³⁸. לדברי אלטון פריי (Alton Frye), שחקר את הפעילות הנאצית בחצי הכדור המערבי, היטלר קווה להפוך את גרמניה ליורשת של ספרד ופורטוגל בהנהגה התרבותית של אמריקה הלטינית; האסטרטגיה שלו היתה מבוססת על שימוש בתעמולה, ככוח שידביר את אויבי הנאציונל-סוציאליזם מבפנים³⁹. אחד המרכיבים המרכזיים של התעמולה הנאצית היה האנטישמיות.

ה-Auslands Organization - ארגון הגרמנים בחו"ל בראשות ארנסט בוהלה (Ernst Bohle) - פעל לגיוס המהגרים מגרמניה לשורות המפלגה הנאצית ולתמיכה פעילה במדיניות החוץ שלה, במיוחד בארצות בעלות אוכלוסייה גרמנית גדולה (דוגמת ברזיל, ארגנטינה, צ'ילה, ופרגואי). בקובה מספר הגרמנים היה קטן, והוערך בכ- 3,000 עד 3,500 נפש בלבד⁴⁰; אף כי גרמניה הנאצית הפעילה את מכבש התעמולה שלה בעיקר באמצעות תנועת הפלנחה הספרדית, היא לא הזניחה את גיוסם של המהגרים מגרמניה לשורותיה.

רוב הידיעות הנוגעות לפעילותם של מהגרים מגרמניה למען המפלגה הנאצית שייכות לתקופה שבין 1938 ל-1940, לאחר ששרותי המודיעין של שגרירות ארה"ב ובריטניה החלו לתת עליהם את דעתם. עם זאת, יש להניח כי בין השנים 1933 ל-1938

פעל ה-Auslands Organization להכשרתם האינדואולוגית. לדברי פריי, אחד מצנורות ההשפעה של ברלין על "האחים לגזע" באמריקה הלטינית היה בתי הספר הגרמניים. ואכן, בית הספר הגרמני בהאואנה, שבו למדו 380 תלמידים, הזדהה עם המפלגה הנאצית; על גג הבניין התנופף דגל צלב הקרס והילדים נצטוו להצביע במועל יד⁴¹. דווחים סודיים של שגרירות בריטניה וארה"ב פרטו את שמותיהם של גרמנים שפעלו בשירות המפלגה הנאצית; רובם היו סוכנים מסחריים שייצגו חברות גרמניות, ביניהם פטר פאול שוונדט (Peter Paul Schwendt), פקיד בחברת North German Lloyd, שהיה קשור בהפצת חומר תעמולה גרמני; ג. אקרמן (Ackermann), איש עסקים שהתגורר בקובה שנים רבות, התמנה לראש התעמולה הגרמנית; קלמנס לנדמן (Landmann) - קונסול כבוד של גרמניה במטנסס ובעל בית חרושת לחבלים ורבים אחרים⁴². הציר הגרמני, הנס פלקרס (Hans Voelckers), נהג לדווח למשרד החוץ בברלין על חיי הקהילה היהודית המקומית ועל יחס הקובנים כלפיה, והיה מעורב בהפצתה של תעמולה אנטישמית. מספר הנאצים הפעילים נאמד ב-1938 ב-400; הם לבשו את מדי המפלגה וקיבלו הוראות מברלין באמצעות הצירות הגרמנית⁴³. נראה כי אחת ההוראות היתה לנהל תעמולה אנטישמית בקרב לקוחותיהם: כתבה בעתון רפואי בהאואנה תיארה את שיטות התעמולה המתוחכמות של סוחרי תרופות ומכשירים אופטיים מגרמניה ואוסטריה שביקשו לזרוע בהלה בקרב רופאי קובה מפני הגירתם הצפויה של רופאים יהודיים מגרמניה⁴⁴.

השליטה במערכת התעמולה הגרמנית לא היתה נתונה בידי משרד החוץ אלא בידי מיניסטרויון התעמולה של גבלס⁴⁵; התעמולה האנטישמית בקובה משקפת כמה משיטות הפעולה של משרד התעמולה הגרמני בארצות שמעבר לים. חומר התעמולה נשלח לקובה מברלין באוניות שפרקו את סחורתן בערי הפנים, והופץ באמצעות סוכנים נאציים - חלקם תושבים גרמניים ותיקים - שהתגוררו בפרובינציה הקובנית. החומר כלל פרסומים אנטישמיים מובהקים, דוגמת "הפרוטוקולים של זקני ציון" או קריקטורות בסגנון ה"שטירמר", שנשלחו לאינטלקטואלים, מדינאים ואנשי צבא. עתונאי יהודי שביקר ב-1936 במחלקת העתונות של משרד החוץ הקובני ראה ערימה גדולה של חומר תעמולה מגרמניה, אך "למרבה המזל העתוננים היו ארוזים ולאף אחד לא היה עניין לפתוח אותם"⁴⁶.

בצד חומר התעמולה הגלוי, קיימה גרמניה הנאצית מערכת תעמולה מסועפת באמצעות סוכנות הידיעות הבינלאומית Trans Ocean, שסיפקה למערכות העתוננים ולתחנות הרדיו, ללא כל תשלום, מברקי חדשות וכתבות מוכנות להדפסה או לשידור. הסוכנות הגרמנית נהגה להסוות את האופי המגמתי של הידיעות שסיפקה ודאגה לטפח יחסי ידידות עם צרכני החדשות שלה, שגמלו לה בפרסום חומר תעמולה אנטי-אמריקני ואנטי-יהודי. הדוגמא הבולטת ביותר למערכת עתונות ששיתפה פעולה עם סוכנות הידיעות הגרמנית היא רשת עתונניו של חוסה איגנסיו ריברו - דיאריו דה לה מרינה, אוונסה (Avance) ואלרטה (Alerta). השגריר האמריקני דווח למזכיר המדינה כי ידיעות המתפרסמות בעתוננים אלה כמגיעות מערים שונות באירופה מופצות למעשה על

ידי ה-Trans Ocean Service הגרמני⁴⁷.

לפי מקורות יהודיים, המניע העיקרי לשימוש בחומר התעמולה הגרמני ולהפצת תעמולה אנטישמית היה כספי⁴⁸. אנטוניו לאון חימנז (Jimenez), בעל תחנת הרדיו Voz Septembrista, הסביר לעתונאי יהודי שאין לו עניין אישי לשדר דברי נאצה נגד היהודים, אולם הודה שהוא מקבל בתמורה סכום כסף גדול, והחומר מוגש לו מודפס ומוכן לשידור; הוא הביע את נכונותו להפסיק את השידורים תמורת מימון מודעות פרסומת מן הישוב היהודי. פקיד בעתון הנאצי Aficionado סיפר לפרטיטיבו רמירז (Primitivo Ramirez) - קובני גר (אברהם בן אברהם) שהיה פעיל בהתגוננות בפני אנטישמיות - כי מטרת מנהלי העתון היא לסחוט כסף מן היהודים, המשלמים לו עבור שתיקתו⁴⁹.

באפריל 1936 החלה תחנת רדיו קובנית לשדר מידי יום שעה של תעמולה אנטישמית ופתחה את שידוריה בהשמעת ההימנון הגרמני. התחנה הכריזה על הקמת "אגודה נגד היהודים" (Sociedad contra los hebreos), שמטרתה להפיץ את ההכרה בנזק שהיהודים מביאים לקובה ולשכנע את הממשלה להנהיג חוקים אנטישמיים. באמצעות עלונים שהופצו בבתים ובמערכות העתונים היא קראה לבני כל הלאומים - להוציא את היהודים - להצטרף לשורותיה. נשיא "האגודה נגד היהודים", חואן פרוהיאס (Juan Prohías Figueredo), הודה בפני נציגי הקהילה היהודית כי משלמים לו עבור השידורים, ואף רמז על נכונותו להפיץ תעמולה בשבח היהודים⁵⁰.

"האגודה נגד היהודים" מהווה דוגמה לשורה של נסיונות נפל, שנעשו בידי סוכנים נאציים להקים ארגונים אנטישמיים ולגייס אליהם את האוכלוסיה הקובנית. הארגונים הוקמו בשנים 1934-1939 במסווה של ארגונים פטריוטיים קובניים, אולם ביוזמה ובמימון גרמניים. בראש הארגונים הועמדו קובנים שכירי עט או שכירי קריינות של הסוכנים הנאציים, שהביאו בפני הציבור הקובני את תורת הגזע האנטישמית עטופה בלבוש מקומי⁵¹. רובם התקיימו על הנייר בלבד, ולא הצליחו לעורר התעניינות או תמיכה ציבורית. היוצא מן הכלל המלמד על הכלל היה "המפלגה הנאצית הקובנית" (Partido Nazi Cubano).

"המפלגה הנאצית הקובנית" לא היתה מפלגה, כי אם ארגון שהוקם באוקטובר 1938 במגמה להגיע למעמד של מפלגה ולהשתתף בבחירות לאסיפה המחוקקת. הארגון זכה לפרסום כאשר בקשתו לקבל מעמד משפטי נדחתה על ידי סלסטינו בייזאן (Celestino Baizan), מושל הפרובינציה של האואנה ואושרה רק לאחר שנחקו ממנה הקטעים שדגלו באפלייה גזעית⁵². "המפלגה הנאצית הקובנית" פרסמה מצע מתוקן, שבראשו התנוסס סמל הנשר הגרמני, אולם תוכנו הותאם לתביעות החוקה הקובנית ולתנאים המקומיים: "מתוך הדוקטרינה הנאצית "המפלגה הנאצית הקובנית" ... מקבלת אך ורק את [הסעיפים] ... המקבילים והמתאימים לארצנו, שהבעיות היסודיות שלה אינן דומות באספקטים רבים לאלה של גרמניה, ערש ומגדלור הנאציזם, מכיון שלקובה אין בעיות גבול ... ואף לא בעיות גזעיות ודתיות"⁵³. מחברי המצע טענו כי מטרתם היחידה היא להאבק נגד הקומוניזם למען בטחונה ורווחתה של קובה, והיפנו את הציבור

לשידורי התעמולה שלהם בתחנת הרדיו CMBS. הנשיא והמייסד של "המפלגה הנאצית הקובנית" היה חואן פרוהיאס, שנזכר לעיל כנשיא "האגודה נגד היהודים". פרוהיאס לא ייצג כל תנועה אידאולוגית קובנית, אלא פעל אך ורק למען בצע כסף והיה התועמלן הנאמן ביותר לסוכניו של גבלס. לפי עדות של אמריקני שהכירו במשך 30 שנה, פרוהיאס היה "אדם חסר כל עקרונות, המעורב בתנועה [הנאצית] רק בשביל הכסף שהוא מקבל"⁵⁴; מקור אחר תאר אותו כ"כבשה שחורה במשפחה מהוגנת המוכן למכור את עצמו למי שמשלם יותר"⁵⁵. פרוהיאס ניהל את תוכנית הרדיו היומית "השעה הליברלית העצמאית" (Hora Liberal Independiente) מתחנת CMBS, שהאדירה את גדולתו של הרייך השלישי והסיתה בשיטתיות נגד הקהילה היהודית ונגד ההגירה היהודית לקובה.

במרץ 1939 פרסמה "שעת הרדיו הליברלית" כמה משיחותיו הרדיופוניות של חואן פרוהיאס בצורת חוברת בשם "תחת עול היהודי הקומוניסט" (Bajo el yugo judío comunista). אחד המאמרים בחוברת נקרא "היהודים הם אנטי קתוליים תוקפניים", והוא נועד להציג את הדוקטרינה הדתית של היהודים, תוך שילוב במראי מקום מפורטים כביכול מן התלמוד, שיצרו אשליה של דיוק: "כל יהודי מצווה לדאוג לחורבן הכנסיות הנוצריות או לשריפתן באש. קדושיהן יושמו ללעג וכוהניהן יירצחו"⁵⁶.

הרב מאיר לסקר, רב בית הכנסת הרפורמי "בית ישראל" של הקהילה היהודית-

אמריקנית פרסם בתגובה חוברת בשם "למען האמת והצדק" (Por la Verdad y la Justicia), שבה הפריך אחת לאחת את כל הוכחותיו של פרוהיאס, וציין את מקורן מתוך חומר תעמולה נאצי שנתפרסם בארה"ב ותורגם בשגיאות כתיב לספרדית⁵⁷.

ביולי 1939 יצאה לאור החוברת "יהודים החוצה!" - קובץ נוסף של שיחות

הרדיו של פרוהיאס, שהיה בנוי כקודמו מלקט של ציטטות שסולפו או הוצאו מהקשרן. החוברת נפתחה בסקירת הישגה הגדול של התעמולה האנטישמית בקובה - הפסקת ההגירה היהודית - ושבחה את הישגיה של המדיניות האנטישמית של היטלר בגרמניה⁵⁸.

פרוהיאס היה דמות יוצאת דופן בנוף הקובני; למעשה, הסוכנים הגרמניים

נכשלו בניסיונותיהם לגייס את האוכלוסייה הקראולית למערכת התעמולה שלהם. הצלחתם נבעה משתוף פעולה עם תנועת הפלנחה הספרדית שהתחזקה לנוכח נצחונותיו של פרנקו בספרד והפכה חממה לגידולה של האנטישמיות. גרמניה הנאצית השתמשה בחוגים

הספרדיים השמרניים בקובה כראש גשר להפצת התעמולה שלה; ראש הפלנחה באזורי

קמגואי ונואביטס (Nuevitas) סיפר לקונסול האמריקני כי באזורים שתחת פיקודו הצירות הגרמנית משתמשת בפלנחה הספרדית להפצת תעמולה נאצית⁵⁹.

התעמולה הנאצית בקובה התמקדה במאבק נגד ההגירה היהודית, שהגיע לשיאו

במחצית הראשונה של שנת 1939. מדיניותה של גרמניה הנאצית כלפי ההגירה היהודית לא היתה חד משמעית. ארטור פרינץ תאר את הלחץ שהפעיל הגסטאפו לכפות על היהודים לצאת מגרמניה, בד בבד עם שתוף פעולה עם ה-Auslands Organization שהפעיל מערכת

תעמולה ארסית להכשלת ההגירה לארצות אמריקה הלטינית⁶⁰. הסתירות הפנימיות

במדיניות ההגירה של הגסטאפו השתקפו היטב בפרשת האוניה סנט לואיס - שתידון

בפרוט בפרק ח.4 להלן.

במחצית השניה של 1938, כשהחלו להגיע לקובה פליטים מגרמניה, חיזקו הגרמנים את מערך התעמולה שלהם. לפי דיווח בעתון "פואבלו" (Pueblo), שנבדק ואומת על ידי הצירות הבריטית, סוכן מכירות גרמני בשם אדולף ריימן (Adolph Reimann), נשלח מברלין במטרה להנהיג את הקבוצה הנאצית המקומית. הוא מינה את ג. אקרמן כראש התעמולה ואת ג. אלברס (Albers) לראש הנמל - שתפקידו לאסוף מן האוניות הגרמניות את חומר התעמולה שנועד לחלוקה בקובה⁶¹. החומר הופץ למערכות העתונים הקובניים בידי לואיס קלאזינג (Clasing), מנהל חברת האפאג (Hapag - Hamburg America Linie), ופטר פאול שוונדט (North German Lloyd); לפי דיוחי הקונסול האמריקני, קלאזינג, שהיגר לקובה לפני 1914, היה מקובל בחברה הגבוהה הקובנית ומרוחק מפעילות נאצית. לקראת סוף 1938 השתלט הגסטאפו על משרד החברה, וקלאזינג נאלץ לסור למרותו של נציג הגסטאפו פאול בראון (Braun); הוא החל להוציא סכומי כסף גדולים למימון תעמולה אנטישמית, ותמך בשדורי הרדיו של חואן פרוהיאס. לפי אותו מקור בסוף אפריל 1939 נשלחו 14 סוכנים נוספים מגרמניה, מוסווים כפליטים יהודיים, ומצויידיים בכספים למימון תעמולה - שהועמדו לרשות עתוניו של ריברו ושדוריו של פרוהיאס - במטרה לעורר גל של אנטישמיות לקראת בואה של הסנט לואיס⁶²; הרב לסקר סיפר בעדותו כי פליטים שהתפללו בבית הכנסת "בית ישראל" זיהו בין המתפללים שנים מן הסוהרים שלהם במחנה ריכוז⁶³.

הפעילות הגרמנית המוגברת השתקפה בריכוז של תקריות אנטישמיות בחודשים פברואר - מאי 1939. דיווחי ההאוואנער לעבן על תקריות אלה מעידות על שיתוף פעולה בין נאצים לספרדים: סוכנים גרמניים מלווים בספרדים מחנות לחנות והתרימו את הסוחרים למאבק נגד ההגירה היהודית; ארגון בשם "ועד מהפכני עצמאי" (Comisión Revolucionaria Independiente) הפיץ תעודות בנות \$1 עבור "פינוי טוטלי של ההגירה היהודית והגנה על המסחר שלנו"⁶⁴. כרוזים שהופצו ברחובות האואנה בשם ארגון פטריוטי קובני "למען 75%" קראו לאיחוד הקובנים עם הספרדים "אוהבי המולדת של ילדיהם" נגד היהודים העלולים לקום "נגד הגזע שלנו"⁶⁵.

התעמולה נגד ההגירה היהודית חזרה על מוטיבים שאפיינו את האנטישמיות הספרדית, ששילבה את המאבק נגד אפלייתו לרעה של המיעוט הספרדי עם ההשפעה הרעיונית של ההיספניסמו, וכרכה את הטענות על נישולם של הספרדים בידי היהודים עם האיום על שלמות ה-raza הספרדית⁶⁶. אולם התעמולה של 1938-1939 נבדלה מכל מה שקדם לה באינטנסיביות ההתקפות נגד היהודים ובהצמדות לחומר תעמולה נאצי: "בגרמניה היהודי פילס את דרכו במרפקים, והארץ בסוף נאלצה להקיאו כמצורע. רדיפות היהודיות אינן פוליטיות או גזעיות אלא אמצעי הגנה"⁶⁷. אחד התועמלנים האנטישמיים הבולטים היה העתונאי Roger de Lauria, שכתב טור קבוע נגד ההגירה היהודית בעתון אלרטה, והוגדר בעתון אנטישמי בבואנוס איירס כ"מי שתרם יותר מכל אדם אחר למניעת ההגירה היהודית לקובה"⁶⁸.

לעומת סגנונם של אוונסה ואלרטה, הדיארינו דה לה מרינה שמר על איפוק ונמנע

מגלוש לתעמולה זולה, אולם הוא מילא תפקיד מרכזי בהכשרת הקרקע לבואה של האוניה סנט לואיס. תפוצתו הרחבה ויוקרתו של העתון העניקו משקל רציני יותר לתעמולה האנטישמית שהתפרסמה בו⁶⁹. הדיאריו לא הסתפק בהסתה נגד ההגירה היהודית, אלא שימש במה לאינפורמציה מגמתית שנשתלה בו על ידי סוכני הגסטאפו, כגון ידיעות על מכירת דרכונים מזוייפים בהמבורג ועל הפלגתה הצפויה של אוניה עם אלף יהודים שכשרות תעודותיהם מוטלת בספק⁷⁰. כפי שנראה בפרק ח.4 להלן, אינפורמציה זו השפיעה על שיקוליה של הממשלה למנוע את כניסת האוניה.

המערכה ההיסטרית באמצעי התקשורת המגוייסיים הצליחה ליצור אורת עוינות וחשדנות הן כלפי הפליטים היהודיים מגרמניה ואוסטריה והן כלפי הישוב היהודי הוותיק⁷¹. במרץ 1939 נתגלו במקומות שונים בהאואנה אברים מבוותרים של אשה שנרצחה באכזריות. המאורע הסעיר את דמיונם של עתונאים רודפי סנסציות וכמה מהם ניסו לייחס את הרצח ליהודים. העתון הקומוניסטי Hoy, שגילה בדרך כלל יחס אוהד כלפי הציבור היהודי, סיפר לקוראיו כי המשטרה מחפשת אחר נתינים זרים העוסקים בסחר נשים, וגולל באריכות את סיפורו של "צבי מגדל" - ארגון ה"טמאים" (סרסורי הזונות) בארגנטינה שנלכד ופורק ב-1930⁷².

יהודי האואנה המבועתים הקימו את "הוועד המרכזי של הארגונים היהודיים" (Comité Central de las Sociedades Hebreas) במטרה להלחם נגד האנטישמיות (ר' פרק ז.2 להלן). ב-21 ביוני כתב ההאואנער לעבן כי "כבר לא רואים בדף הראשון של העתונים האנטישמיים כותרות זועקות נגד היהודים, כבר לא מדברים כל כך ברחוב על ה'סכנה היהודית' וגם ברדיו מדברים הרבה פחות על בעיית ההגירה היהודית לקובה"⁷³. היהודים ייחסו את הירידה באנטישמיות להשפעת תעמולת הנגד שלהם⁷⁴, אולם סביר להניח כי עם סיומה של פרשת "סנט לואיס" איבדו הגרמנים את עניינם העיקרי בליבוי האנטישמיות בקובה, והיפנו את סוכניהם למקום אחר.

שני הגורמים העיקריים שהוסיפו להפיץ תעמולה אנטישמית גם לאחר יוני 1939 היו העתון אלרטה ושידורי הרדיו של חואן פרוהיאס⁷⁵. בקשתו של פרוהיאס לשנות את שם ארגונו מ"מפלגה נאצית קובנית" ל"גיס חמישי אנטישמי" (Quinta Columna Antisemita) נדחתה על ידי מושל פרובינציית האואנה, שהורה לפתוח בחקירה על מעורבותו בפעילות למען גרמניה הנאצית⁷⁶.

יש להוסיף כי נקודת השיא במערכה האנטישמית הנאצית חפפה את האופוריה לאחר נצחונו של פרנקו בספרד שעוררה גל של הצטרפות לתנועת הפלנחה הספרדית בקובה. אולם בעקבותיה החלה תסיסה בתוך החברה הקובנית נגד תמיכתם של הספרדים בכוחות הפאשיסטיים, שגברה לאחר פרוץ המלחמה. מינויו של מפקד הפלנחה, חנרו ריאסטר (Genaro Riestra), כקונסול ספרד בקובה עוררה התנגדות חזקה בדעת הקהל שגרמה לגרושו; ה-Auxilio Social, שנחשב למוקד השפעה של הפלנחה נאלץ לסגור את המסעדות שבבעלותו⁷⁷. עם כניסתה של קובה למלחמה לצד ארה"ב (ב-11 לדצמבר 1941) התייצבו ראשי הקהילה הספרדית, בראשות חוסה איגנסיו ריברו, לימין ממשלת קובה, והצהירו על הצטרפותם למדיניות ההגנה של יבשת אמריקה⁷⁸.

סכום

מלחמת האזרחים בספרד הוסיפה נדבך פוליטי-אידאולוגי לתנועה האנטישמית בקובה, שצמחה על רקע משבר חוק הלאמת העבודה ותחרות כלכלית בין המיעוט הספרדי ליהודי. גרמניה הנאצית הציפה את ספרד של פרנקו בחומר תעמולה אנטישמי, ועודדה את הפצתו אל מעבר לים. האנטישמיות הנאצית בלבושה הספרדי מצאה קרקע פוריה בקובה בקרב אותם חוגים שתמכו בכוחות הלאומניים בארץ האם, במיוחד בקרב אנשי עסקים ספרדיים מן המעמד הגבוה, או אנשי המעמד הבינוני שניסו לחקות אותם. האידאולוגיה של ה"היספנידד" דגלה בתוליות מיליטנטית, ששללה את קיומם של היהודים במסגרת האומה הספרדית, ושילבה יסודות של מסורת נוצרית אנטישמית עם מאבקם נגד הרפובליקה. מוקד ההזדהות עם הימין הספרדי ולשתוף הפעולה עם גרמניה הנאצית היה הסניף הקובני של תנועת הפלנחה. אחד מראשי התנועה, חוסה איגנסיו ריברו, גילם באישיותו את השילוב שבין החברה הספרדית הוותיקה בקובה על ערכיה השמרניים, לבין התארגנות כלכלית ופוליטית לטובת כוחותיו של פרנקו ולמען תמיכה בינלאומית במדינות הפאשיסטיות. ריברו שלט באחד ממוקדי הכוח המרכזיים של אמצעי התקשורת בקובה, והוא העמיד את רשת העתונים שבבעלותו לרשות מערכת התעמולה של גרמניה הנאצית.

תומכיו הנאמנים ביותר של משרד התעמולה בברלין היו מהגרים גרמניים שהתגייסו למפלגה הנאצית וסייעו בהפצת תעמולה אנטישמית בקרב האוכלוסייה הקובנית. הסוכנים הגרמניים נכשלו במאמצייהם לגייס תועמלנים קובניים לאורך זמן; הכסף שבעזרתו רכשו את שרותיהם לא הבטיח את נאמנותם. חואן פרוהיאס, ששתף אתם פעולה לפחות מ-1936 עד 1940 היה בבחינת היוצא מן הכלל המלמד על הכלל; מלבד ארגונו - "המפלגה הנאצית הקובנית" - כל הנסיונות להקים אגודות אנטי-יהודיות בקרב האוכלוסייה הקובנית הסתיימו בכשלון.

שתוף הפעולה שבין הסוכנים הנאציים לבין תומכי הפלנחה הספרדית בקובה מצא את ביטויו במערכה אנטישמית מאורגנת היטב נגד ההגירה היהודית, שהגיעה לשיאה בתקופת פרשת סנט לואיס. הירידה הדרסטית בפעילות האנטישמית, לאחר שגרמניה הנאצית החזירה מקובה את הסוכנים שנשלחו להכשיר את הקרקע לבואה של אוניית הפליטים ההיהודיים, מהווה הוכחה למקום החשוב שהיה למנגנון התעמולה שלה בליבוי האנטישמיות מאחורי הקלעים.

הערות

- 1 דאס אידישע ווארט, 24.5.1933, עמ' 1.
- 2 דאס אידישע ווארט, 7.6.1933, עמ' 1; 5.7.1933, עמ' 1.
- 3 Gordon Thomas and Max Morgan Witts, Voyage of the Damned Connecticut, [להלן: Thomas-Witts], 1975, p. 34.
- 4 דאס אידישע ווארט, 31.5.1933, עמ' 1; ה"ל, 2.6.1933, עמ' 13.
- 5 עדות בלדס, 30.11.1981, עמ' 6-7.
- 6 David Blis, "Nuestra lucha contra el Hitlerismo", Oyfgang, enero de 1934, p. 30.
- 7 תרגום של הכתבה, שנכתבה בידי Valdo Baroni התפרסם בה"ל, 25.5.1934, עמ' 7; ר' גס: ה"ל, 29.4.1934, עמ' 4; אריפגאנג, מאי 1934, עמ' 13.
- 8 Frederick B. Pike, Hispanismo 1898-1936, Notre Dame 1971, pp. 1-2 [להלן: Pike].
- 9 Pike, p. 298; Bailey W. Diffie, "The Ideology of Hispanidad", HAHR Vol. 23, August 1943, p. 458 [להלן: Diffie].
- 10 Rutledge Southworth, "The Spanish Phalanx and Latin America", Foreign Affairs, Vol. 18, October 1939, pp. 148-152; Diffie, p. 464; Arthur P. Whitaker, Las Americas y un mundo en crisis, New York 1946 p. 63 [להלן: Whitaker].
- 11 Diffie, p. 466; Pike, p. 76.
- 12 חיים אבני, ספרד והיהודים בימי השואה והאמנסיפציה, הקבוץ המאוחד 1974, עמ' 50-51; Julio Caro Baroja, Los judíos en la España moderna y contemporanea, Madrid 1978, p. 230 [להלן: Baroja]; J.L. Franco, "Propaganda Nazi en España", 18.9.1936 (מוסף בספרדית); Pike, p. 77; Diffie, p. 466.
- 13 Nehemiah Robinson, The Spain of Franco and its Politics towards the Jews, New York 1953, pp. 8-9; Stanley G. Payne, Falange, A History of Spanish Fascism, Stanford 1961, p. 126; Baroja, pp. 230-231; עדות ר' נסים גמבץ, שהיה רב הקהילה הספרדית בברצלונה בתקופת מלחמת האזרחים (Rabino Nissim Gambach), מיאמי, מאי 1984, מי"ז, עמ' 17.
- 14 Dante A. Puzzo, Spain and the Great Powers, 1936-41, New York 1962, pp. 45-46; Ovidio Gondi, "La Hispanidad in Hitler's Service" Free World June 1942, p. 61 [להלן: Gondi]; Allan Chase, Falange, The Axis Secret Army in the Americas, New York 1943, pp. 3-9 [להלן: Chase].
- 15 Chase, pp. 51, 61-62; H. Rutledge Southworth and Willard R. Espy, "Franco in the Carribbean", The Nation, New York, November 23, 1940

- 500 p. [להלן: Southworth-Espy].
- ¹⁶ New York Herald Tribune, 3.4.1938, in: FO395/569 ; וכך:
- 500 p. Southworth-Espy, pp. 60-63; Chase, די אידישע וועלט, 20.10.1936, עמ' 4, 5; תמונה של הסנטור אליסיו ארגואייס (ר' להלן) וחבריו, כשהם מצביעים במועל יד מופיעה ב-9, p. Salvador Diaz Versón, El Nazismo en Cuba, La Habana 1944, [להלן: Diaz Versón]; על פעילות הפלנחה בערי הפנים ר': מג' יוקס (Arthur Jukes) לשגריר רייט, 23.8.1938, NA837.00 F/3.
- ¹⁷ מאוג'ילבי פורבס למשרד החוץ בלונדון, 8.8.1940, FO371/24188 ; ר' גם Diario de la Marina, 29.5.1939, p.1.
- ¹⁸ A.I. Bell, Cuba Intelligence Report, November 1942, p. 8 FO371/30466 [להלן: Bell Report, 1942]; Chase, p. 54.
- ¹⁹ F.L. Stagg, "Memorandum on Spanish Activities in Cuba", October 1940 FO371/24188 [להלן: Stagg, Memorandum 1940].
- ²⁰ נוסח מלא של המכתב מופיע ב-58-59, Chase, pp. ;ה"ל, 15.2.1939, עמ' 2.
- ²¹ La Discusión, ; ר' גם: Aristigueta, Diario, 18.6.1935, p. 10 ;24.4.1934, Wiener Library 322d.
- ²² Aristigueta, Diario, 19.6.1935, p. 12.
- ²³ Stagg Memorandum 1940; Chase, p. 63.
- ²⁴ Richard Pattee, "The Role of the Roman Catholic Church" Background to Revolution, Robert F. Smith (ed.), New York 1968 pp 104-111.
- Fernando Ortiz, Reproducciones, RBC, Vol. 51, 1943, p. 459.
- ²⁵ ממסרשמדיט להאל, 16.12.1940, NA837.00 Spanish/32 ;Diaz Versón, pp. 14, 57, 79-92, 262-263; Chase pp. ; וכך: ;Informe del Comite Central de las Sociedades 79-82; Chase, pp. 79-82; Hebreas de Cuba, 17.9.1939 ;ה"ל, 23.9.1939, עמ' 3.
- ²⁷ קובאנער אידיש ווארט, 24.5.1946, עמ' 1 (מסתמך על ידיעה ב-Hoy מיום 23.5.1939).
- ²⁸ מאוג'ילבי פורבס (Augilvie-Forbes) להליפקס, 4.10.1940, FO371/24188 ;Cuba Annual Report 1937, FO371/21451 ; עדות הרמיניו פורטל וילה, עמ' 14-15.
- ²⁹ Stagg Memorandum 1940; NYT, 19.6.1940 IV, p. 11:4; Chase, p 64; Southworth-Espy, p. 501 ;ה"ל, 22.2.1939, עמ' 3; מאוג'ילבי פורבס להליפקס, 8.8.1940, FO371/24188.
- ³⁰ התנועה הקרליסטית תמכה בתביעות הירושה של דון קרלוס, אחיו של המלך פרננדו השביעי, ונשענה על החוגים השמרניים הקיצוניים בספרד.
- ³¹ Chase, p. 55; Thomas, p. 500; Stagg Memorandum 1940, p. 3.
- ³² Fermin Peraza, Diccionario Biográfico Cubano, Vol. 13, Coral Gables 1968, pp. 84-85.

- ³³ מגרנט ווטסון לסיימון, 26.10.1934, FO371/17517; מאוג'ילבי פורבס למסרשמידט (שגריר ארה"ב), 25.5.1941, FO371/259321; Hennessy, Cuba, p 127.
- Gastón Baquero, "El pensamiento de un gran orientador: José I. Rivero", Siglo y cuarto 1957, p. 19, Special 559, Special Collection; [להלן: Siglo y cuarto], Dept. Otto Richter Library, University of Miami. Diario de la Marina, 21.3.1934; 25.3.1934
- Baquero, Siglo y cuarto, p. 19; Pepín Rivero, El pensamiento de un gran orientador, Selección de las "Impresiones" 1919-1944, Miami 1964
- José I. Rivero, "Y el Alcázar" (29.9.1936), Siglo y cuarto p. 8 ³⁵
- "Honrosa condecoración del Gobierno alemán", Noticiero de Lunes ³⁶
- ב-1, 20.6.1938; Diario de la Marina, 22.6.1938, p. 1; Diario de la Marina, 2.7.1938; די אידישע וועלט, 20.10.1936, עמ' 1; ה"ל, 22.6.1938, עמ' 3; Chase pp. 56-58
- ³⁷ Diario de la Marina, 15.3.1928, p. 12; Amram, p. 76; האכשטיין, זכרונות, ה"ל, 8.2.1935, עמ' 10; מכהן למשרד הראשי בלונדון, 8.4.1930, אצ"מ, Z4/3244
- Friedrich Katz, "Algunos rasgos esenciales de la política del imperialismo alemán en la América Latina de 1890 a 1941", Der Deutsche Faschismus in Lateinamerika 1933-1943, Berlin 1966, pp. 187-204 [להלן: Faschismus in Lateinamerika 1933-1943]; [Katz N.P. Macdonald, Hitler Over Latin America, London 1940, pp. 14-15
- [להלן: Nazi Germany and the American Hemisphere, Alton Frye, 1933-41, Yale 1965, pp. 22, 31 [Frye: להלן: Frye, pp. 174-175 ³⁹
- ⁴⁰ Macdonald, pp. 11-12; ה"ל, 23.7.1938, עמ' 3; ממסרשמידט להאל, 31.7.1940, NA 810.5011/46; מהשגרירות בהאואנה למשרד החוץ בלונדון, דצמבר 1941, FO371/30455
- ⁴¹ Frye, p. 67, 191-192; Amram, p. 82; Ortiz, Escuela, p. 117; Diaz-Versón, p. 8
- ⁴² מבקסטון (Buxton) להליפקס, 18.10.1938, FO371/21451 (הדווח הבריטי מסתמך על כתבה בעתון Pueblo המצוטטת גם בה"ל, 8.10.1938, עמ' 1; מרייט (Butler Wright) למזכיר המדינה, 11.4.1939, NA800.20210/264; ממסרשמידט למזכיר המדינה, 15.6.1940, NA800.20210/543; מבולאק למזכיר המדינה, 20.9.1940, NA800.20210/586
- ⁴³ מהספרייה הבריטית בניו יורק למשרד החוץ בלונדון, 19.4.1938, FO395/569; (מסתמך על כתבתו של Jack O'Brine ב-New York Herald Tribune מיום 3.4.1938; א.י. דובעלמאן, "ווער זענען היטלערס אגענטן אין קובא", ה"ל, 23.7.1938, עמ' 3; מפלקרס למשה"ח בברלין, 26.11.1938, JM2258, K344817-K34820, 12.12.1938

- ,25.5.1939 ;JM270, K354451-K354455 ,16.12.1938 ;JM2258, K344833-K344834
JM2258, K344864-K344865
- Dr. Federico Solongo, "Campaña anti-cubana" Medicina de hoy Abril 44
1939, פורטס בה"ל, 13.9.1939, עמ' 44 (המוסף הספרדי).
Frye, pp. 20, 110 45
- דער מארגן זשורנאל, 5.6.1936, עמ' 11; ה"ל, 24.4.1936, עמ' 5;
30.12.1938, עמ' 3; 23.7.1938, עמ' 3. 46
- מרייט למזכיר המדינה, 11.4.1939, NA800.20210/264; מטרגר לוולדמן,
30.8.1939, AJC RG1-EXO 29, Cuba 1939,42,44, 13.7.1939, ממרסטון למונסקי,
;Macdonald, pp 16-17 ;AJC, RG1 EXO 29, LA 1941 MDW
Frye, pp. 23-25, 69-70 47
- Eduardo Weinfeld, El antisemitismo en la América Latina, Mexico 1939 48
p. 122 [להלן: Weinfeld, Antisemitismo]; ה"ל, 8.10.1938, עמ' 1; 2.10.1940
עמ' 7.
- 11.6.1938 ; 8.6.1938, ה"ל, Universal, Junio de 1938, p. 16 49
(המוסף הספרדי); 22.4.1939, עמ' 7.
- ה"ל, 1.4.1936, עמ' 5; 24.4.1936, עמ' 12; 1.5.1936, עמ' 12; דער מארגן
זשורנאל, 5.6.1936, עמ' 11; די אידישע צייטונג, 28.5.1936, עמ' 12. 50
- בז'רנו, האנטישמיות בקובה, חלק א', עמ' 35-37; דער מארגן זשורנאל,
27.6.1934, עמ' 5; ה"ל, 18.9.1936, עמ' 5; 25.9.1936, עמ' 6-7; 4.9.1937,
עמ' 3; 22.10.1938, עמ' 3; 26.10.1938, עמ' 1; 11.1.1939, עמ' 1;
114, p. 16.2.1939, Contemporary Jewish Record, [להלן: CJR]. 51
- ה"ל, 22.10.1938, עמ' 1; 18.10.1938, p. 92; CJR, 27.9.1938; 2;
NYT, 29.9.1938, p. 7; Diario de la Marina, 12.10.1938, p. 2; 52
- Juan Chongo Leiva, El fracaso de Hitler en Cuba, La Habana 1989
53 עותק מצע המפלגה הנאצית הקובנית מופיע בנספח לתזכיר בולאק (Willard
Beaulac) למזכיר המדינה, 13.10.1938, NA837.00/8336.
- מבולאק למזכיר המדינה, 29.9.1938, NA837.00/8326; וכן מאוג'ילבי פורבס
להליפאקס, 8.10.1940, FO371/24197. 54
- מטרגר לוולדמן, 30.8.1939, AJC RG 1 - EXO 29 Cuba 55
- Bajo el yugo judío-comunista, editado por "Hora Liberal 56
Prohías, Bajo el yugo Independiente", Calzada y D, Vedado Habana, pp. 8-12
[el yugo]; ה"ל, 22.1.1939, עמ' 1. 57
- Por la Verdad y la Justicia [Rabino Meir Lasker, ed.], El problema de
los refugiados hebreos, La Habana 1939, pp. 9-18 58
- Juan Prohías, Fuera los judíos, La Habana 1939; בדווחו של בולאק
למזכיר המדינה, 24.7.1939, NA837.00/8506. 58

- 59 מג'יוקס לרייט, 24.8.1938, NA837.00 F/3.
- 60 ארטור פרינץ, "הגיסטאפו - אויב ואוהד כאחד להגירת היהודים", יד ושם, כרך ב', ירושלים תשי"ח, עמ' 189-202.
- 61 מבאקסטון להליפקס, 18.10.1938, FO371/21451; ה"ל, 8.10.1938, עמ' 1.
- 62 מרייט למזכיר המדינה, 1.6.1939, NA837.00N/12; 11.4.1939.
- 63 NA800.20210/264; ר' גם מטרגר לוולדמן, 30.8.1939, AJC RG 1 - EXO 29 Cuba; Thomas-Witts, p. 45.
- 64 עדות מאיר לסקר, עמ' 29.
- 65 ה"ל, 15.2.1939, עמ' 1; 11.3.1939, עמ' 1; 15.3.1939, עמ' 3; 3.5.1939, עמ' 1.
- 66 ה"ל, 8.2.1939, עמ' 1; 11.2.1939, עמ' 2, 5; 5.4.1939, עמ' 1.
- 67 מגרנט ווטסון להאליפקס, 23.10.1939, FO371/22575; ממטרשמידט למזכיר המדינה, 15.6.1940, NA800.20210/543; מבחר מאמרים אנטישמיים מתוך ה- Diario de la Marina מצוטטים בתרגום לאנגלית אצל: John Mendelsohn, The Holocaust. Selected Documents, New York 1982, Vol. 7, pp. 19-20, 22-25; [להלן: "La invasión a la puerta" La Discusion, 24.4.1938]; Mendelsohn, Wiener Library, 322d.
- 68 Avance, 17.5.1939, מופיע בתרגום לאנגלית באוסף של מאמרים אנטישמיים, רובם מ"אלרטה", השמור ב-NA 837.55J. ר' גם: Sapir, The Jewish Community, p. 57; ה"ל, 6.9.1939, עמ' 1; Informe del Comité Central de las Sociedades Hebreas de Cuba, 17.8.1939, 17.9.1939.
- 69 Roger de Lauria הוא ככל הנראה פטבודונים של העתונאי Ramón Rivera; Gollury; Dionisio Gonzales, "Historia del Antisemitismo en Cuba"; Clarinada (Buenos Aires), 31.3.1940, תודתי לד"ר לאונרדו סנקמן על מ"מ זה.
- 70 עיין בדווחו של הקונסול האמריקני טיוול (Harold S. Tewell) למח' המדינה: European Refugees in Cuba, 17.3.1939, NA837.55J/1; Mendelsohn, pp. 1-34.
- 71 Diario de la Marina, 5.3.1939, 11.3.1939, 4.5.1939, in Mendelsohn: pp. 19, 36.
- 72 מאדולפו קייטס לברסלר, 10.6.1939, JDC/507; ה"ל, 16.7.1938, עמ' 2.
- 73 ה"ל, 18.3.1939, עמ' 3, 6; 15.3.1939 p. 5, Hoy.
- 74 ה"ל, 21.6.1939, עמ' 3.
- 75 ה"ל, 24.6.1939, עמ' 2; 23.9.1939, עמ' 3; 14.10.1939, עמ' 3; 22.11.1939, עמ' 3.
- 76 שם הארגון מופיע לראשונה בחוברת Fuera los judíos!, por Juan Prohías Director de Hora Libera Independiente y Presidente de la Quinta Columna Antisemita, מבולאק למזכיר המדינה, 24.7.1939, NA837.00/8506; ה"ל,

Informe del Comité ;3 עמ' ,14.10.1939 ;3 עמ' ,23.8.1939 ;3 עמ' ,21.6.1939
.Central, 17.9.1939
76 מאוג'ילבי פורבס להאליפקס, 8.10.1940 ,FO371/24197 ;Leiva, pp. 26-34
NYT, 8.12.1940, p. 35:5; 21.12.1940, p. 6:6; Bell, Cuba Intelligence 77
.Report 1942
78 מאוג'ילבי פורבס לאידן, 29.8.1941 ;30.8.1941 מבוק (C.R. Bock)
לגאלופ, 30.4.1941 ,FO371/25930

3. ו. השפעת המערכה האנטישמית על יחס הממשלה והחברה כלפי היהודים

ספרד הוותה מקור השראה לא רק לחוגי השמרנים בקובה - שהיו בסיס להפצת האנטישמיות הנאצית - אלא השפיעה מרוחה גם על החוגים הליברליים שהזדהו עם רעיונות של סובלנות ופלורליזם דתי. ההסטוריון הקובני חוסה לוסיאנו פרנקו (José Luciano Franco), שביקר בספרד ערב מלחמת האזרחים, תאר בהתפעלות את גדולתה של העיר טולדו על שרידי עברה המפואר: "שם חיה הרוח של ספרד הגדולה של ימי הביניים, ללא השפעת ההתערבות שבאה מגרמניה, ספרד של הסובלנות הדתית... שבה חיו יחד הנוצרים עם הערבים והיהודים. את כל העבר הזה מנסים להקים מחדש אזנייה (Manuel Azafia) ואנשיו, אולם הם שוב נתקלים באיום של ההתערבות הגזענית הגרמנית"⁷⁹.

ההסטוריון א. הנסי (Alistair Hennessy) עמד על הקרבה הרעיונית שבין התנועה הלאומנית בקובה לבין הרפובליקנים בספרד. הכוחות המהפכניים בקובה, שראו את עצמם כממשיכי דרכו של חוסה מרטי, נאבקו נגד יורשיה האידאולוגיים של ספרד הקולוניאלית - כוחות הימין בספרד². בספרו "הראקציה הספרדית נגד החרות" תאר פרנקו את הכמורה הקתולית, ה"קסינו אספניול", ה"מתנדבים" (ר' פרק א.1) והפלנחה הספרדית כחוליות בשרשרת הראקציה הספרדית שביקשה לכבול את החרות של קובה ואת זו של "העם הספרדי האציל": "הצל הטרגי של הפלנחה מודיע לקובנים שמתחדש המאבק הדרמטי בין הקידמה של עמי העולם לבין הברבריות הפושעת של האובסקורנטיזם המנצל והגזעני"³. במערכה למען הקובניזציה של החינוך הפרטי תקף פרנקו אורטיס את בתי הספר הקתוליים, וטען כי במסווה דתי הם החדירו בילדים את האידאולוגיה הפרנקיסטית, וזאת בהמשך למסורת שלהם מן התקופה הקולוניאלית: "כמה בתי ספר זרים בקובה המשיכו כל הזמן באבסולוטיזם נוטף הדם של הקולוניה נגד השאיפות הדמוקרטיות"⁴.

בחגיגה לציון 800 שנה להולדת הרמב"ם, שנערכה בקורדובה, הביעו ראשי הרפובליקה הספרדית את רצונם לכפר על חטא גירוש היהודים⁵. בעקבותיה ערך ראש עיריית האואנה, הד"ר גיירמו בלט (Guillermo Belt y Ramírez) טקס חגיגי, שבו הוצבה תמונתו של הרמב"ם - שצויירה על ידי הצייר הקובני מנואל מסה (Manuel Mesa) - באולם המראות של העיריה. לטקס, שנערך ב-30 בספטמבר 1935, הוזמנו ראשי הקהילה היהודית בהאואנה, ובין המופקדים על ארגונו נמצאו ההסטוריון העיר - אמיליו רואיג (Emilio Roig de Leuchsenring) ועוזרו - ניקולס גיין (Nicolas Guillén) - מגדולי המשוררים של קובה⁶.

גיירמו בלט היה עתיד להכנס להסטוריה היהודית כראש המשלחת הקובנית לאומות המאוחדות שהצביעה בנובמבר 1947 נגד הצעת החלוקה של ארץ ישראל⁷. אולם יש לזכור לזכותו כי ימים מעטים לאחר פרסום חוקי נירנברג, הוא ארגן את החגיגה לכבוד הרמב"ם שהפכה להפגנת ידידות מצד אינטלקטואלים וגורמים רשמיים בעיריה כלפי הישוב היהודי בקובה ולהבעת הזדהות עם מאבקים נגד רדיפות היהודים

בגרמניה⁸. בהרצאתו על תורת הרמב"ם ביקש הסופר חוסה אגוסטין מרטינס (Agustín Martínez) "לנצל את ההזדמנות, על מנת להרים קול מחאה בשם האנושות" מכיון ש"במרכז אירופה, בימינו, צאצאי הגזע שלו [של הרמב"ם] סובלים מרדיפות וחרפה מפני שידעו להתבלט ולהצטיין"⁹. ההסטוריון אמיליו רואיג הביע את אמונתו בצמיחת דור של "קובנים בניהם של יהודים", והבהיר כי רדיפות הנאצים נוגעות לא רק ליהודים אלא לכל הדוגלים בחרות האדם¹⁰.

ערב מלחמת האזרחים בספרד החלו להרקם קשרי ידידות בין הקהילה היהודית בקובה לבין אינטלקטואלים ליברלים ושמאלניים שהיו עתידים ללוות את המאבק להקמתה של מדינת ישראל; אחד הבולטים שבהם היה העתונאי חואן לואיס מרטיין (Juan Luis Martín), שהירבה להתבטא בפומבי בגנות האנטישמיות¹¹. מלחמת האזרחים בספרד הציבה את היהודים במחנה אחד עם תומכי הלויאליסטים, שבראשם ניצבו פעילי המפלגה הקומוניסטית הקובנית. חוגי השמאל היהודי (עייין פרק 1.2 להלן) הקימו "ועד עזרה יהודי למען ספרד" (אידישער הילפס קאמיטעט פאר שפאניע"), שהיה מסונף ל"ארגון לעזרת הילד הספרדי" (Asociación de auxilio al niño del pueblo español), שפעל בהשראת המפלגה הקומוניסטית¹².

ארגון הנוער הקומוניסטי, "אחוות הצעירים הקובניים" (Hermandad de los jóvenes cubanos), הביע הזדהות מלאה עם מאבקו של העם היהודי נגד גרמניה הנאצית. בקונגרס של הנוער הקומוניסטי הקובני, שהתקיים ב-31 בינואר 1938, נוסח החלטת מחאה נגד רדיפות היהודים בפולין, גרמניה ורומניה, והזדהות עם הכוחות הדמוקרטיים והפרוגרסיביים הנאבקים נגד אנטישמיות ואפלייה גזעית; לדברי ה"האוואנער לעבן" ההחלטה נוסחה בידי שמונה צעירים יהודים שהשתתפו בקונגרס¹³. הקומוניסטים הפכו, איפוא לבעלי בריתם הנאמנים ביותר של היהודים במאבק נגד האנטישמיות; הציר הגרמני בהאואנה התלונן בדווחיו על הסתה אנטי-גרמנית שניהלו היהודים תוך שיתוף פעולה עם הקומוניסטים¹⁴.

התמיכה הבלתי מסוייגת ברפובליקה הספרדית והסולידריות עם היהודים הנרדפים על ידי אויביה הפכה, לאחר הלגליזציה של המפלגה הקומוניסטית, גם לעמדתו הרשמית של הרמטכ"ל והאיש החזק - פולחנסיו באטיסטה, לאחר שבשנותיים הראשונות למלחמת האזרחים בספרד הוא נחשד בנטיה לצד הכוחות הפאשיסטיים¹⁵. השינויים ביחסיו של הרמטכ"ל עם הקומוניסטים מבית ועם הכוחות הדמוקרטיים בזירה הבינלאומית השתקפו בעמדתו כלפי הישוב היהודי. בטקס שבו מסרו נציגי הקהילה היהודית תרומה בת \$1,000 לקרן הקמת אנדרטה לזכרו של חוסה מרטי הביע באטיסטה סולידריות עם היהודים הנרדפים באירופה; בעת ביקורו בארה"ב הוא גינה את מדיניות האפלייה הגזעית של גרמניה הנאצית והצהיר על תמיכתו בכוחות הדמוקרטיים¹⁶. נציגי הציבור היהודי ראו בבאטיסטה את הכתובות לסיוע בהכנסת פליטים מגרמניה או להגנה בפני התקפות אנטישמיות¹⁷.

אחד האישים שהשפיעו על הצהרותיו של באטיסטה בגנות הרדיפות על רקע גזעי היה יועצו לענייני תרבות ושר החוץ בממשלת לרדו ברו - חואן רמוס (Juan Remos),

שלפי דווח של השגרירות הבריטית בהאואנה, ערך את נאומיו של באטיסטה ואת הודעותיו לעתונות¹⁸. בתקופה שבה לימד הסטוריה בבית הספר התיכון Instituto de la Habana כתב רמוס מחזה על נושא יהודי ושתף בו את תלמידיו מבין ילדי המהגרים היהודיים; "חוג הסטודנטים היהודיים" (שהתקיים בשנים 1928-1930) הקדיש את בטאונו, El Estudiante Hebreo, ל"מורה האהוב ד"ר חואן רמוס"¹⁹. בדצמבר 1938 ייצג רמוס את קובה בוועידה הבינלאומית השמינית של מדינות אמריקה שנערכה בלימה, והעלה הצעת החלטה - שלא נתקבלה - להצהיר על התנגדותן של מדינות אמריקה לרדיפות על רקע גזעי או דתי²⁰.

הקהילה היהודית לא טיפחה כל קשר עם הנשיא לרדו ברו, שהיה עתיד להיות הפוסק האחרון בשאלת כניסתם של פליטי ה"סנט לואיס"; שמו כמעט ואיננו נזכר בעתונות היהודית, ואין ראיות לפניות אליו מצד נציגי הישוב. הסובלנות הפוליטית שאפיינה את שלטונו, בעיקר בתקופת ההכנות לכינוסה של האספה המחוקקת, עודדה את חופש הביטוי והקלה את מלאכתם של גורמים אנטי-יהודיים. ביוני 1938 העניק לרדו ברו עטורי כבוד יוקרתיים לכמה מראשי המפלגה הנאצית בגרמניה, ובהם שר החוץ ריבנטרופ וראשי המכון האיברו-אמריקני בברלין²¹. עדויות של יהודים קובניים מייחסות לרדו ברו נטיות אנטישמיות, אך לא נמצא לכך ביסוס עובדתי²². לא ברור אם היהודים הסתייגו במכוון מלרדו ברו או אם העדיפו לפנות לבאטיסטה בהנחה שהוא שליטה האמיתי של קובה.

יריבו של באטיסטה במרוץ לנשיאות (לבחירות של 1940) היה גראו סן מרטין, ראש מפלגת האותנטיקוס. בפגישה עם נציגי הישוב היהודי הצהיר גראו כי מפלגתו איננה אנטישמית, וכי התקנון שלה אוסר אפלייה בין גזעים ודתות, אולם אחד האישים הבכירים במפלגה - פרימיטיבו רודריגז (Primitivo Rodriguez) - היה הפוליטיקאי הקובני היחיד שהיה מעורב בגלוי בהפצתה של תעמולה אנטישמית. רודריגז ניצל את שידורי הרדיו של המפלגה להסתה אנטי-יהודית, ובנאום פומבי שנשא בפרק המרכזי של האואנה קרא לגרוש היהודים מקובה²³. לפי דווח של הקונגרס היהודי האמריקני רודריגז דרש מגורמים בקהילה היהודית סכום של \$50,000 תמורת הפסקת התעמולה נגדם²⁴.

בחומר שנבדק לצורך עבודה זו לא נמצאה כל ראיה למעורבות של רשויות השלטון בקובה באיזושהי פעילות אנטישמית; לעומת זאת היו מקרים שבהם הממשלה סיפקה ליהודים הגנה לאחר שהוכח כי ההתקפות נגד היהודים מנוגדות לחוק; שר התקשורת הקובני, רפאל סנטוס חימנס (Rafael Santos Jimenez), סגר באוגוסט 1936 תחנת רדיו ששידרה מתוך "הפרוטוקולים של זקני ציון", באשמה כי חרגה מחוקי הרדיו²⁵; ביוני 1937 הורה שר הפנים הקובני לבדוק את השחיטה בבית המטבחים העירוני, ודחה את בקשותיה של האגודה לצער בעלי חיים (Bando de Piedad) לאסור את השחיטה היהודית - הצעה שהיתה מתואמת עם תועמלנים נאציים²⁶; ביולי 1939 ניסו חוגים אנטישמיים למנוע את שידורי הרדיו באידיש בטענה כי הם מנוצלים למטרות פוליטיות ובלתי מובנים לקובנים. העניין הועבר לדיון בישיבת ממשלה,

שהחליטה כי שידורי הרדיו יכולים להינתן בכל שפה שהיא, בתנאי שאינם נוגדים את תקנות הרדיו²⁷.

על אף האמור לעיל, התעמולה הקולנית נגד ההגירה היהודית שהתנהלה בחודשים הראשונים של 1939 מצאה מסילות ללבם של קובנים, שהתנגדותם להגירה לא נבעה בהכרח מקיומן של דעות קדומות נגד היהודים. הן בתוך האוכלוסיה והן בחוגי הממשל היו אנשים שהתנגדו לכניסתם של הפליטים היהודיים מתוך אינטרסים קובניים - נושא שידון בהרחבה בפרק ח' להלן. ערב בואה של האוניה "סנט לואיס" דווח הציר הגרמני למשרד החוץ בברלין על הצלחת גל האנטישמיות, שהתפשט עד לחוגים פרלמנטריים. הוא הביא את עיקריה של הצעת חוק שהעלה יו"ר ועדת ההגירה של הקונגרס, פדרו מנדייטה (Pedro Mendieta) שמטרתה היתה למנוע את כניסת היהודים²⁸. מהמידע שבידינו קשה להעריך אם מנדייטה היה מונע על ידי אנטישמיות או אם התפתה להאמין לאינפורמציה שהופצה על ידי רשת התעמולה הגרמנית; ב-3 למאי 1939 הוא פנה לנשיא לרדו ברו בבקשה לאסור הגירה המבוססת על מסמכים מזוייפים "השמה לקלס את חוקי קובה"²⁹. הצעות חוק נגד ההגירה היהודית בעלות אופי אנטישמי ברור הועלו על ידי

שנים מחברי הקונגרס הקובני - טירסו דומינגז פומרו (Tirso Dominguez Fumero) ואנטוניו פרונדו דיאז (Antonio Prunedo Diaz). כשנה לפני פרשת סנט לואיס העלה דומינגז פומרו שתי הצעות חוק נגד ההגירה היהודית; החוק הראשון היה אמור לתבוע מכל מהגר להביא אתו לפחות \$25,000, והשני פרט שורה ארוכה של ארצות שיש לאסור את ההגירה מהן. אף כי סעיפי החוקים היו מנוסחים בצורה כללית, המבואות היו מכוונים במפורש נגד היהודים: "לא רק קובנים וספרדים הנשואים לקובניות מנושלים עתה מהמסחר... תעשיות רבות במונופול יהודי, פועלות קובניות מנוצלות, והחוקים המגינים עליהן מופרים בערמומיות"³⁰.

ביוני 1939 חזר דומינגז פומרו על הצעתו, והוסיף לה את הדרישה לערוך מפקד של כל היהודים או הזרים מפולין, ליטא, צ'כוסלובקיה, גרמניה, תורכיה וארצות נוספות, להקפיא את כל תעודות ההתאזרחות שלהם ולגרש אותם מקובה³¹. אנטוניו פרונדו הציע לאסור את ההגירה מארצות מרכז ומזרח אירופה ולחקור אם המהגרים הלא-לטיניים עמדו בהתחייבותם שלא לעבוד³². אף אחת מהצעות החוק הללו לא עברה בקונגרס.

המחאה החשובה ביותר כנגד האנטישמיות התפרסם ב-14 ביוני 1939 בידי

"האגודה הלאומית נגד האפליית הגזעניות" (Asociacion Nacional contra las "discriminaciones racistas") שנוסדה ב-1937 במטרה "לפעול להעלמותן של הדעות הקדומות הגזעניות בכל גילוייהן ולעודד קיום בצוותא של כל הגורמים המרכיבים את האוכלוסיה הקובנית ברוח של שוויון"³³. נשיא האגודה, ההסטוריון והאנתרופולוג פרננדו אורטיס, חיבר את "ההגנה הקובנית נגד הגזענות האנטישמית" (Defensa cubana contra el racismo antisemita) שבה הפריך את הטענות העיקריות נגד הקהילה היהודית בקובה ונגד הגירת הפליטים. ההסטוריה של היהודים שהיגרו לקובה בתקופה הקולוניאלית שימשה לאורטיס הוכחה ליכולת ההתבוללות של היהודים בחברה

הקובנית; הוא טען כי המערכת הארגונית הנפרדת שהקימה הקהילה היהודית - שנועדה לשמור על המורשת התרבותית שלה - איפיינה גם את יתר קבוצות המיעוטים. אורטיס הציג את המספר הנמוך של פועלים יהודיים כחסר משמעות בפתרון בעיית האבטלה של קובה, את העדרם מן הבעלות על מקורות הייצור הקובניים כהוכחה לאבסורדיות הטענות על שליטתם בכלכלה, ואת הריכוז הגבוה בתעשיית הטכסטיל וההנעלה כאופייני גם למבנה הכלכלי של מיעוטים אחרים³⁴.

אורטיס תקף את הספרדים השמרניים על ניהול מאבק כלכלי במסווה של קונפליקט בין גזעים, ורמז לאחריותם ההסטורית לאפליית השחורים בחברה הקובנית ולתמיכתם בדוקטרינה הנאצית: "אלה המפיצים כיום גזענות אנטי-יהודית ומתימרים לזרוע אותה בקרב העם הקובני, בעיקר בקרב השחורים ובקרב הספרדים במסווה של הגנה על אינטרסים עממיים, הם אותם אנשים שקיימו בעבר ומקיימים כיום את האפלייה העויינת ביותר כלפי הכושי הקובני"³⁵.

כפי שראינו בראשית הפרק, הזרם המרכזי בחברה הקובנית דחה את עיקרי התורה הנאצית, שראתה את השחורים כגזע נחות ושללה את המיזוג בין הגזעים - אחד מיסודות התפיסה הלאומית הקובנית. איבת הציבור הקובני כלפי גרמניה הנאצית באה לידי ביטוי בינואר 1939, כאשר שתי ספינות מלחמה גרמניות ביקרו בקובה, ועל אף נסיונם של השלטונות למנוע תקריות, עוררו הפגנות של עויינות וזעם הן בהאואנה הן בסנטיאגו דה קובה³⁶. השגריר הבריטי התרשם ב-1938 מסלידת הציבור הקובני ממדיניותה האנטי יהודית של גרמניה הנאצית, והוא חזר על התרשמות זו לאחר פרוץ המלחמה³⁷. אלן צ'ייס, שערך תחקיר על קשרי הפלנחה הספרדית באמריקה הלטינית עם גרמניה הנאצית, תאר את העם הקובני כ"הכי פחות אנטישמי שבחצי הכדור המערבי"³⁸.

הכוחות שתוארו בפרק זה לא עמדו בפני ההתקפה המסיבית נגד ההגירה היהודית שניהלו התועמלנים הנאציים, אשר השכילו להסוות את עצמם מאחורי גורמים מקומיים וידעו לפרוט על האינטרסים של החברה הקובנית. כפי שנראה בפרק ח' להלן, תועמלנים אלה נצחו במערכה על כניסת האוניה "סנט לואיס" וגרמו להפסקת הגירת ההצלה לקובה; אולם הם לא שינו את הדעה השלילית ששררה כלפיהם בדעת הקהל ולא החדירו את האידיאולוגיה האנטישמית לתפיסה הלאומנית הקובנית.

הערות

1 "Propaganda Nazi en España", J.L. Franco, ה"ל, 18.9.1936, עמ' 51.

2 Hennessy, Cuba and the Spanish War, p. 111.

3 José Luciano Franco, La reacción española contra la libertad,

(1ra edición 1942), La Habana 1988, pp. 51, 56, 62, 67, 90-91; ר' גם:

Roig, Los grandes movimientos, pp. 22-27.

4 Fernando Ortiz, "Por la escuela cubana en Cuba libre", RBC, Vol 70.,

- Maria Corominas de : גם; ר' [Ortiz, Escuela : להלן] 1955 (1941), pp. 108-128
Hernandez, "La nacionalización de la enseñanza en Cuba", RBC, Vol. 37
.1936, pp. 61-76
5 אבני, ספרד, עמ' 38-49.
- Decreto del Alcalde de la Habana, 3.9.1935, en: El Mundo Hebreo 6
octubre de 1935, pp. 22-23; ס.מ. קאפלאן, "די רמב"ם פייערונג אין קובא", ה"ל,
4.10.1935, עמ' 8.
- Moshe A. Tov, El Murmullo de Israel, La Semana, Jerusalem 1983 p.152,
מטוף; לריבלין, 17.1.1949 ארכיון משרד החוץ, גנזך המדינה, ירושלים [להלן: חץ]
2576/5; מטוב לאבן, 15.2.1951, חץ 8912.
- "Carta del Centro Israelita de Cuba al Alcalde Municipal de la 8
Habana", El Mundo Hebreo, octubre 1935, p. 32. על השתתפות בלט באספה לכבוד
שליח קרן היסוד מ. גרייבר, ר': ה"ל, 6.11.1936, עמ' 6; די אידישע וועלט,
5.11.1936, עמ' 5.
- Discurso del Dr. Jose Agustin Martinez, El Mundo Hebreo, octubre 1935 9
pp. 24-25.
- Emilio Roig de Leuchsenring, "Palabras de Simpatía a la Colonia 10
Hebrea de Cuba", El Mundo Hebreo, octubre de 1935, p. 33.
- Juan Luis Martin, El Crimen de Jabín, Disquisiciones sobre el moderno 11
antisemitismo, La Habana, 1945; idem, La cuestión judía Palestina y la
conciencia mundial, La Habana 1947; ה"ל, 2.8.1935, עמ' 7; 16.10.1937, עמ'
2; El Mundo Hebreo 20.10.1936, p. 10.
- 12 ה"ל, 30.6.1937, עמ' 1; 10.7.1937, עמ' 2; 26.5.1937, עמ' 1; "צו הילף
דעם שפאנישן קינד", אוסף ראן, ארכיון ייווא; עדות רדלוב 1984, חלק ב' עמ' 6-7;
עדות טילצ'ין-רוזנצווייג (Sara Tilchin Rosenzweig) האואנה אוקטובר 1991,
מ"ז, עמ' 9; על התארגנות ועדים קובניים למען הרפובליקה הספרדית ר':
Hennessy, p. 129; Montes-Avila, p.211.
- 13 ה"ל, 2.2.1938, עמ' 2; 24.9.1938, עמ' 2; 1.10.1938, עמ' 7; Hoy,
2.11.1938, עמ' 9; Montes-Avila, p. 189. עדות רדלוב, 1984, עמ' 6-7.
- 14 Hoy 2.9.1938 in: JM 2258/K 34483; מהאואנה לברלין, JM2258, 12.12.1938,
8.10.1938-K344828-K344834; (כולל ציטטות מ-Hoy, 1.9.1938). ר' גם: מודעה מ-8.10.1938;
על מגבית "למען העתון הדמוקרטי Hoy - העתון הנאבק נגד האנטישמיות", אוסף ראן;
ה"ל, 20.5.1939, עמ' 1.
- 15 די אידישע וועלט, 20.10.1936, עמ' 1; 5.11.1936, עמ' 4; ה"ל, 9.10.1936,
עמ' 3.
- 16 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 21.7.1937; ה"ל, 8.10.1938, עמ' 1;
Informe del Comité Central de las 23; 13.9.1939, עמ' 3; 18.2.1939, עמ' 3

- .Sociedades Hebreas de Cuba, 17.9.1939; NYT, 17.11.1939, p. 17:2
17 על תפקידו של באטיסטה בסיוע להגירת הפליטים עיין בפרק ח' להלן;
15.5.1936, p. 30:2; JC ה"ל, 15.2.1939, עמ' 1.
18 מסנואו לאידן, 12.1.1937, FO371/2000624
19 El Estudiante Hebreo, 1.5.1929, p. 1; ה"ל, 6.2.1954, עמ' 3; בז'רנו,
הספרדים, עמ' 129.
20 La Razón (Buenos Aires), 19.12.1938, Wiener Library 322d; La Prensa
(Buenos Aires), 16.12.1938, Winer Library PC2. general 322, Latin America
Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1938, Vol. V
pp. 19, 51-52, 82-84.
21 מ-Bert Leech לבאטיסטה ו-Fraga (שגריר קובה בארה"ב), 21.6.1938,
NA 837.504/829 LH; ה"ל, 9.7.1938, עמ' 3, 7.
22 עדויות וילמה שפירא, עמ' 25-29, דב קירשנפלד, נתניה, יולי 1986.
23 ה"ל, 17.5.1939, עמ' 1; 21.6.1939, עמ' 4; 30.9.1939, עמ' 7; עדות
קירשנפלד; AJYB, Vol. 41, 1939-40, pp. 355-6.
24 מטרגר לוולדמן, 30.8.1939, AJC, RG1-EX029 Cuba
25 ה"ל, 21.8.1936, עמ' 5-6.
26 ה"ל, 12.6.1937, עמ' 3; 16.6.1937, עמ' 1; 23.6.1937, עמ' 1; קאפלאן-
סאפיר, כראניק א"צ, 9.6.1937.
27 JC, 14.7.1939, p. 24:1; CJR, 9.7.1939, p. 93; ה"ל, 8.7.1939, עמ' 1;
29.7.1939, עמ' 1; 2.8.1939, עמ' 3.
28 מהצירות בהאואנה למשרד החוץ בברלין, 25.5.1939, JM2258/K344864
29 Irving Gellman, "The St. Louis Tragedy", AJHQ, no. 1, 1971, p. 147
[להלן: Gellman, St. Louis]; CJR, 5.5.1939, p. 116; JC, 12.5.1939, p. 34:2;
NYT, 2.6.1939, p. 1:4
30 תרגום נוסח הצעת החוק שהובאה בפני הקונגרס ב-1.7.1938 מופיעה בדווחו של
הקונסול די בוא (Coert du Bois) מיום 19.7.1938, NA837.55/171; ה"ל,
11.5.1938, עמ' 1; 2.7.1938, עמ' 1; NYT, 3.7.1938, p. 11:2
31 "Un proyecto prohibiendo la entrada de los hebreos", Diario de la
Marina, 10.7.1939; "Congressman would deport Immigrants", Havana Post
9.7.1939; מאדולף קייטס להיימן, 10.7.1939; JDC/507, 27.7.1939; ה"ל,
12.7.1939, עמ' 1; 26.7.1939, עמ' 2.
32 ה"ל, 24.5.1939, עמ' 1-2.
33 "Defensa cubana contra el racismo antisemita, por la Asociación
Nacional contra las discriminaciones racistas", La Habana 14.6.1939
גם ב-RBC, Vol. 70, 1955, pp. 97-107 (מ"מ שלהלן מבוטטים על הפרסום ב-RBC).
החותרים על החוברת היו: Fernando Ortiz, Salvador Garcia Aguero, Emilio Roig

Miguel A. Cespedes, Ramon Granados, Felipe Azciu, Orlando Mitjans, T. Maza Cobian, Enrique Andreu, Tomas Borroto Mora, Pedro Oliva, Jose L. Franco Luis Ortiz, Benigno Ibañez, Gustavo E. Urrutia, Francisco A. Perez, Alberto Giraudy, Pastor Albear, Lino Doi, Zoila Galvez, Carlos R. Rodriguez, Angel C. Pinto, Albiol Elma Taylor, Nilo Zuaznabar (שם, עמ' 106).

³⁴ שם, עמ' 98-104.

³⁵ שם, עמ' 104-107; ר' גם: 184, pp. 165-172, Ortiz, Cubanidad.

³⁶ מגרנט ווטסון להאליפקס, 5.1.1939, 19.1.1939, FO371/22748; .NYT, 18.12.1938, p. 38:3, 20.12.1938, p.1:2.

³⁷ מהצירות הבריטית להאליפקס, 18.10.1939, FO371/21451; מאוג'ילבי פורבס למשרד החוץ, 1.1.1940, 5.5.1940, FO371/24187.

³⁸ Chase, p. 79.

4.1 סכום

ניצני האנטישמיות הנאצית החלו לנבוט בקרב קבוצות של מהגרים גרמנים, זמן קצר לאחר עלייתו של היטלר לשלטון, והם מצאו את ביטויים בפרסומים אנטי יהודיים מעל דפי העתונות הקובנית. בהדרגה הגדילה גרמניה את המשאבים שהושקעו בתעמולה האנטישמית בקובה, רכשה את תמיכתם של עתונים ותחנות רדיו, ועשתה נסיונות להקים ארגונים אנטישמיים בקרב האוכלוסייה המקומית. קובה, שלא הכירה את התופעה של אנטישמיות מאורגנת לפני 1933, מהווה מקרה מבחן להשפעתו של מכבש התעמולה הנאצית על חברה ללא מסורת של איבה כלפי היהודים.

ניתוח תופעת האנטישמיות בקובה בשנים 1933 עד 1939 מגלה הבדלים ברורים בין עמדתה של חברת הרוב הקריאולית לבין זו של החברה הספרדית: הראשונה ראתה את עצמה כמורכבת מתערובת של גזעים, גילתה פתיחות כלפי קבוצות אתניות שונות, וסובלנות שגבלה באדישות כלפי דתות אחרות; האחרונה היתה שלוחה של ארץ האם, ששיקפה את הפילוג הרעיוני בין שמרנים לליברלים - על עמדתם השונה כלפי השאלה היהודית והמטען החבוי של אנטישמיות דתית, שהתפרץ בימי מהפכת 1933 ובימי מלחמת האזרחים בספרד.

החברה הקריאולית סווגה את היהודים כמיעוט זר, שהיחס כלפיו לא נבדל באופן עקרוני מהיחס לשאר קבוצות המהגרים. האידאולוגיה הלאומנית והאיבה כלפי הזרים שלוו את מהפכת 1933 נגרמו על ידי גורמים הסטוריים - שהיו קשורים ביחסי קובה עם ארה"ב וספרד - ועל ידי מצוקה כלכלית ואבטלה חמורה. היהודים היו משולבים בתוך אותו חלק מן האוכלוסייה שהופלה לרעה כתוצאה מן המהפכה, אולם הם לא הוו קבוצה יוצאת דופן בכלל ציבור הזרים, ולא מילאו כל תפקיד בתהליך גיבושה של הלאומנות הקובנית.

האנטישמיות תפסה מקום חשוב בתגובתו של המיעוט הספרדי כלפי המהפכה, שגרמה לאובדן הלגיטימיות שלו בתוך החברה הקובנית ופגעה קשות במעמדו הכלכלי. אנטישמיות על רקע כלכלי התקיימה בקרב הציבור הספרדי עוד בטרם פרצה מהפכת 1933, וניתן לראותה כהתנגשות בין שתי קבוצות מיעוטים שהתמודדו על אותם תחומים כלכליים. התעמולה האנטישמית מאירופה סיפקה לבעלי התחרות של היהודים בענפי המסחר והתעשייה תחמושת במאבקם נגד הלאומנות הקובנית, והם ניצלו אותה במגמה להטות את האיבה נגדם כלפי המיעוט היהודי.

מלחמת האזרחים בספרד הוסיפה גורם פוליטי למורשת הדתית ולתחרות הכלכלית שליבו את איבת היהודים בקרב הספרדים בקובה. אוהדי המורדים בספרד, שהתארגנו סביב תנועת הפלנחה בקובה, הוו חממה לצמיחתה של האנטישמיות. בנבדל מארצות עם אוכלוסייה גרמנית גדולה, נשען מיניסטריון התעמולה של גבלס על בעלי בריתו בקרב תומכי הפלנחה, דוגמת עורך הדיאריו דה לה מרינה, איגנסיו ריברו, שהפכו לתועמלנים העיקריים של האנטישמיות הגרמנית בלבושה הספרדי.

מעברו השני של המתרס, בקרב אוהדי הרפובליקה, הביאה מלחמת האזרחים לגיבושה של חזית אוהדת כלפי היהודים. אינטלקטואלים שמאלניים, שתמכו בלויאליסטים, זיהו את מאבקה של הרפובליקה הספרדית עם מלחמתם למען עצמאות קובה. הם ראו את תנועת הפלנחה כגלגולם של הכוחות שהתנגדו לתנועה הלאומית הקובנית וכיורשיהם הרוחניים של ה"מתנדבים"; הם גינו את הברית של הכנסייה הקתולית עם כוחותיו של פרנקו, וסלדו מהאיידאולוגיה הגזענית של גרמניה הנאצית שפגעה ביסודותיה של הלאומיות הקובנית המושתתת על תערובת בין-גזעית.

לקראת סופה של מלחמת ספרד התגבשה תמיכתם של השלטונות הקובניים, בראשות הרמטכ"ל באטיסטה, ברפובליקה הספרדית, וקובה ביטאה באופן רשמי את מחאתה נגד רדיפות היהודים בגרמניה הנאצית. הקומוניסטים, שהיו בעלי בריתם העיקריים של היהודים במאבק כנגד האנטישמיות מבית, זכו בהכרה רשמית וחיזוק את קשריהם עם מוסדות השלטון.

מערכת התעמולה הרעשנית שניהלו סוכניו של גבלס לקראת בואה של האוניה סנט לואיס, הביאה את היהודים - קבוצה קטנה ושולית בחברה הקובנית - למרכז ההתעניינות הציבורית. האינטנסיביות של המיתקפה האנטישמית יצרו אוירה עויינת כלפי היהודים, שהשפיעה על מדיניות ההגירה של ממשלת קובה (ר' פרק ח.4 להלן), אולם היא דעכה עם הגבלת פעילותם של הסוכנים הנאציים ולא הכתה שורשים בתוך החברה הקובנית.

פרק ז': ההתארגנות היהודית בזירה הפוליטית הלאומית והבינלאומית

גילויי האנטישמיות בקובה ורדיפות היהודים באירופה העמידו את הצבור היהודי בקובה בפני סיטואציה חדשה, שההתארגנות שהוקמה בתקופת ההגירה לא היתה בנוייה להתמודד איתה. הארגונים שהוקמו על ידי המהגרים היהודיים, חלקם בעזרת יהדות ארה"ב, נועדו לסייע להשתלבותם הכלכלית והחברתית של היהודים בקובה ולספק להם מסגרות חברתיות ואידאולוגיות לשימור זהותם. הזעזועים הפוליטיים סביב מהפכת 1933, ההתדרדרות במצבם של יהודי אירופה והתעצמותה של האנטישמיות הרחיבו את מעגל הצרכים של המערכת הארגונית, והוסיפו על מטרותיה את ההגנה על בטחונם הפיסי והכלכלי, את ההתמודדות עם ההתקפות האנטישמיות, את הצורך להזדהות ולסייע ליהדות גרמניה ופולין ואת התאמת עולמם הפוליטי-רעיוני לתמורות החדשות.

חלקו הראשון של הפרק יבחן את תפקודם של שלושת הארגונים שבהם התמקדה הפעילות הפוליטית בישוב היהודי. שני הראשונים, "ההתאחדות הציונית" וה"קולטור געזעלשאפט", ייצגו שתי עמדות רעיוניות מוגדרות ומנוגדות - ציונות מול קומוניזם - שהתמודדו עם המציאות החדשה מתוך קשרי גומלין עם תנועות האם באירופה. הארגון השלישי - ה"אידישער צענטער" - היה מוגדר כארגון א-פוליטי, אולם הוא הפך לבסיס הכוח העיקרי בישוב ומילא פונקציות פוליטיות במישור הלוקלי.

חלקו השני של הפרק יעסוק בהשפעת האנטישמיות על המגמות להתארגנות גג; הוא ינתח את יחסי הגומלין בין שלוש הקהילות היהודיות לנוכח הסכנות החיצוניות שאיימו על בטחונם הפיסי והכלכלי של היהודים כתוצאה מהמהפכה הקובנית, את השפעתן של האנטישמיות המיובאת מאירופה והידיעות על גורלם של היהודים על דרכי ההתמודדות של כל אחת מן הקהילות ועל נכונותן לשתף פעולה, ויבדוק את הקורלציה שבין גודל הסכנה החיצונית לבין הנכונות להקים חזית משותפת.

ז.1: ההתארגנות הפוליטית

שני הארגונים שבהם התמקדה הפעילות האידאולוגית-פוליטית של יהודי קובה היו "ההתאחדות הציונית של קובה" (Unión Sionista de Cuba) וה"געזעלשאפט פאר קונסט און קולטור" (ארגון לאמנות ותרבות); הראשון שימש מסגרת גג לכל הקבוצות הציוניות, ואילו האחרון איגד את כל חוגי השמאל ונשלט בידי הקומוניסטים. החיים הפוליטיים התנהלו בעיקר בתוך הקהילה האשכנזית, אף כי הספרדים היו שותפים לחלק מן הפעילות הציונית.

הדיפרנציאציה הרעיונית בתוך כל אחד משני הארגונים היתה מועטת; רוב המהגרים ממזרח אירופה הגיעו לקובה בגיל צעיר, כשהמטען האידאולוגי מן הבית הישן טבוע בהם, אך לעתים קרובות עדיין בלתי בשל. בתקופת שלטונו של מצ'אדו גורשו רבים מפעילי השמאל מקובה, ואילו אחרים - ביניהם כמה ממנהיגי ההתאחדות הציונית - היגרו לארה"ב או לארץ ישראל. מיעוט ההגירה מפולין וליטא, בעקבות המשבר

הכלכלי והמהפכה הקובנית, גרם לניתוק ממקורות ההזנה האידאולוגיים, כשהקשר העיקרי עם העולם היהודי נותר בידי מרצים שהגיעו מידי פעם מחו"ל, בעיקר מארה"ב. בצד שני הארגונים הנ"ל, שהיו בעלי אופי פוליטי מובהק, התקיים האידישער צענטער, שנועד לתת את חסותו לכל הזרמים הרעיוניים מבלי להיות מעורב בפילוגים האידאולוגיים שביניהם; הארועים הדרמטיים באירופה ובעולם היהודי העמידו במבחן את כושרו לשמור על ניטרליות רעיונית.

(א) ההתאחדות הציונית

ההתארגנות הציונית בקובה לא היתה בנוייה על יסודות מפלגתיים, אלא התבססה על ההכרה במוגבלות כוחותיה, שחייבה אותה להקים "התאחדות ציונית" (ציוניסטישע פארייניקונג), ששימשה כמסגרת גג לכל הזרמים הרעיוניים ולכל העדות. הפעילות במסגרת יחידה היתה גם סימפטום לחולשה ואדישות: מספר השוקלים הגיע ב-1933 ל-70 איש וב-1935 ל-100¹; בהעדר מנהיגות מתאימה לא נוצרו מסגרות לליבון בעיות אידאולוגיות, והיו רק קונפליקטים מעטים על רקע רעיוני; בקובה של שנות ה-30 ניתן למצוא רק השתקפות חוורת ודלה של הפעילות הציונית התוססת של הקהילה הגדולה בארגנטינה, שהעתיקה לאמריקה הלטינית את החיים הפוליטיים של קהילות המוצא². אחד הגורמים שעיצבו את אופייה של ההתארגנות הציונית בקובה היה שתוף הפעולה בין אשכנזים לספרדים. כפי שראינו בפרק ד.2, השתתפותם הפעילה של הספרדים בהנהלת הארגון נתנה לפעילות הציונית אופי יהודי מסורתי והרחיקה ממנו חלק מן הצבור האשכנזי. עד 1932 ההתאחדות הציונית שכנה בבניין הקהילה הספרדית שבת אחים; עם המעבר לבניין נפרד, ברחוב לוס 6, החל תהליך דחיקתם של הספרדים מתוך המסגרת הציונית המשותפת. ב-1937 הועתק משכנה של ההתאחדות הציונית לרחוב פראדו 123, ובית הספר "תאודור הרצל" חזר לבניין שבת אחים וחדל להעסיק את פרנסי ההתאחדות הציונית (ר' פרק ה.3). ספרדים מעטים הוסיפו אמנם לכהן בוועד המנהל, אולם הארגון קיבל אופי של ארגון אשכנזי³.

בנבדל מן הספרדים, הקהילה היהודית אמריקנית (UHC) לא הזדהתה בגלוי עם התנועה הציונית, אף כי מנהיגה הרוחני, הרב מאיר לסקר (דוגמת קודמו הרב אפשטיין - ר' פרק ד.2) נטל בה חלק פעיל. הרב לסקר לא הצליח לקרב את היהודים האמריקניים לתנועה הציונית ולא השפיע עליהם לתרום למען הישוב בארץ ישראל; לפי עדותו, אנשי הקהילה היהודית אמריקנית פחדו מכל מעשה שיחשיד את נאמנותם הבלעדית לארה"ב⁴.

במסגרת ההתאחדות הציונית פעלה קבוצה קטנה של "פועלי ציון שמאל"; ב-1933 היא פרסמה בהאוואנער לעבן מכתב הזדהות עם תנועת הפועלים הקובנית, שאחד מחבריה נהרג בהפגנה⁵, וב-1934 היא ביקשה לערוך מגבית למען בתי בורוכוב בארץ ישראל, כמרכזים להפצת האידיש ותרבותה ולסולידריות יהודית-ערבית⁶. במאמר פרוגרמטי על השילוב שבין האידאולוגיה הסוציאליסטית ללאומיות היהודית הסביר ברוך שאמעס, שעמד בראש קבוצת פועלי ציון שמאל, כי אין לתמוך בבתי בורוכוב בארץ ישראל רק

בגלל המשמעות הלשונית-תרבותית, אלא כחלק מן המערכה הפוליטית להכרה מעמדית ולשחרור לאומי⁷. הסופר אשר שטושינסקי סבר שהתמיכה באידיש איננה בהכרח שאלה של השקפה פוליטית, אלא אמצעי הבעה ודרך להשתתף בחיים היהודיים⁸.

ב-1935 הוקמה "הליגה למען ארץ ישראל העובדת", בראשות הרב מאיר לסקר, במטרה לאסוף כספים למען ההסתדרות. לפי סקירתו של שיניוק פעילותה של הליגה קיבלה תנופה במרץ 1936, בעת ביקורו של ברוך צוקרמן, שליח פועלי ציון מארה"ב; הישגיה הכספיים היו אמנם דלים, אך היא החלה לעורר את מודעות הציבור היהודי בקובה למצב תנועת הפועלים בארץ ישראל⁹. למעשה, ההתעניינות של יהודי האואנה במצב הפועלים בארץ ישראל התמקדה בפולמוס סביב שאלת האידיש. על רקע חילוקי דעות עם דוד בליס, שטען כי האידישיסטים עומדים למכשול בדרכה של התנועה הציונית¹⁰, פרסמו "ידידי שפת האידיש", בראשות שאמעס ושטושינסקי, את "ניי ווארט" - חוברת מיוחדת לכבוד ביקורו של יעקב זרובבל, שליח הליגה למען זכות האידיש בא"י (ליגע פאר די רעכט פון אידיש אין ארץ ישראל)¹¹.

ב-1939 נתווספה להתאחדות הציונית סקציה חדשה: תנועת בית"ר. מייסדה, שלום אפלבויס (שלום בן-פרת), סיפר בעדותו כי כשהגיע מפולין ב-1938, חשב שהוא הבית"רי היחיד בהאואנה. מששמע על עלייתו לגרדום של שלמה בן יוסף ארגון ערב לזכרו, על אף הסתייגותו של נשיא ההתאחדות הציונית; במהלך הטקס קמו שמונה מן הנוכחים והחלו לשיר את המנון בית"ר, וכך נזרע הגרעין להקמת סניף התנועה¹². נוכחותם של פליטים אוהדי בית"ר בקובה סייעה לגבש את הסניף המקומי של התנועה, אולם יש להדגיש כי הפליטים שהגיעו לקובה ערב מלחמת העולם השנייה לא מילאו תפקיד משמעותי בהתפתחותה של ההתאחדות הציונית; הם ראו את שהותם בקובה כזמנית בלבד, ומיעטו לקשור קשרים עם ההתארגנות המקומית. מצב זה היה עתיד להשתנות בתקופת המלחמה, עם הגירת הפליטים מבלגיה, שנתנו תנופה גדולה לכל התנועה הציונית בקובה, ובמיוחד לתנועת השומר הצעיר¹³.

ישעיהו אוסטריאק (אוסטרידן), שהגיע מבלגיה ב-1941 בתוך קבוצה של חברי השומר הצעיר, התרשם כי קובה יכולה לשמש דוגמה למצב באמריקה, שבה "הציונות היא פעולה כספית"¹⁴. תופעה זו, ששורשיה נעוצים בתביעותיה של ההסתדרות הציונית העולמית לא פחות מאשר באופייה של היהדות המקומית, לא היתה קיימת בקובה לפני 1935; באותה שנה נרתמה ההתאחדות הציונית למפעל ארלוזורוב של הקרן הקיימת ואספה \$2,000 לעזרת עולים מגרמניה שהתיישבו בארץ ישראל¹⁵.

ב-1936 הגיע לקובה מנואל גרייבר, שליח קרן היסוד מארגנטינה, במטרה לארגן את המגבית הגדולה הראשונה בתולדות הישוב היהודי בקובה. שליחותו נערכה זמן קצר אחרי פרוץ מלחמת האזרחים בספרד, והיא לוותה בתמיכה של גורמים ליברליים בממשלה ובשלטונות המוניציפליים של האואנה. גרייבר התקבל לשיחה על ידי מזכיר הנשיא, דומינגו מסיאס (Domigo Macías), שסיפר לו על ביקורו בארץ ישראל בשנת 1927, ועל התפעלותו מן הישוב היהודי החדש. מסיאס הביא את ברכת הנשיא מיגל מריאנו גומס לעצרת הזדהות עם הישוב בארץ ישראל, שבה השתתפו גם ראש העיר האואנה, גיירמו

בלט, והסופר אגוסטין מרטינס (ר' פרק ו. 2 לעיל)¹⁶. באולם התאטרון Principal de la Comedia התקבצו כ-1,500 יהודים ומאות נותרו מחוץ לבניין. בדווח לירושלים כתבו אנשי ההתאחדות הציונית כי ידעו מראש שהסכום שעליו הכריז גרייבר - \$10,000 - איננו ריאלי, בשל המשבר הכלכלי העובר על הארץ, הסמיכות למגבית למען יהודי גרמניה והעדר מסורת של תרומות; אולם הם הדגישו כי השליחות הכשירה את הקרקע להמשך הפעילות הציונית בקובה¹⁷.

שליחותו של גרייבר נתנה השראה לארגון מחדש של ההתאחדות הציונית באמצעות החלפת הוועד המנהל, העמקת פעולות התרבות וההסברה ותעמולה לגיוס חברים חדשים. הראורגניזציה נתמכה על ידי העתון האוואנער לעבן, שכבטאון העיקרי של יהודי קובה השתדל לשמור על עמדה בלתי תלוייה, אף כי השקפותיו הציוניות של העורך, סנדר קפלן, היו ידועות לכל. העתון קרא לקוראיו להצטרף להתאחדות הציונית, וטען שבעיית ארץ ישראל איננה רק עניינם של קומץ חברי ההתאחדות הציונית, אלא היא בעייה קיומית של הישוב כולו¹⁸. בשנת 1937 הצטרפו להתאחדות הציונית 200 חברים חדשים, והארגון עבר לבניין מרווח יותר, בשדרות פראדו 123. שכר הדירה בבניין החדש והפעילות המוגברת של הארגון גרמו לעליה תלולה בהוצאות השוטפות, על אף הגידול בהכנסות ממיסי חברי¹⁹.

תהליך הצמיחה גרם לקשיים כספיים שהביאו לקונפליקט בין הצורך לתרום למען ארץ ישראל לבין הצורך לקיים את ההתארגנות המקומית. בדווח על תוצאות מגבית "הגלילה", שנערכה בעת ביקורו של השליח משה שנדריי והכניסה לקופת קק"ל \$900, ביקש דוד בליס, שעמד בראש ועד קק"ל להפריש 50% לכיסוי ההוצאות המקומיות, על מנת להציל את ההתאחדות הציונית מסכנת סגירה, אולם הלשכה בירושלים עמדה בתוקף על הצורך להפריד בין המגבית למען ארץ ישראל לבין ההכנסות לצרכים לוקליים²⁰. ניתן לומר כי במחצית השנייה של שנות ה-30 הפכה קובה, בדומה לשאר מדינות היבשת, מקום עלייה לרגל של שליחי התנועה הציונית, שביקשו להתרים את האוכלוסייה היהודית למען הקרנות הלאומיות²¹, אולם ההתארגנות הציונית המקומית עדיין לא היתה ערוכה להענות לדרישות שהופנו אליה. הגורמים העיקריים לכך היו המצב הכלכלי, תחרות עם מגביות אחרות (למען נפגעי הפוגרומים בפולין, למאבק נגד האנטישמיות ועוד - ר' 2. ז. להלן) והעובדה שהחברות בתנועה הציונית הקיפה רק חלק קטן מהאוכלוסייה היהודית בקובה; היריב העיקרי של הציונים במאבק על תמיכת הישוב היהודי היו הקומוניסטים.

המתיחות בין הציונים לבין הקומוניסטים החריפה לאחר פרוץ המאורעות בארץ ישראל. בדיון באידישער צענטער, שבו השתתפו 400 איש, תקף שאמעס בחריפות את הפ.ק.פ. (מפלגה הקומוניסטית הא"י) על שתוף פעולה עם הערבים בשאלת ההגירה, ואילו הקומוניסטים גינו את עמדת הציונים כלפי חברי מפלגתם בארץ ישראל; במקום פרץ ויכוח שהסתיים במהלומות אגרופים²². במאמר שבו גינה את ברית המועצות על אובדן עקרונותיה ועל גילויי אנטישמיות בקרב חברי המפלגה הקומוניסטית הסובייטית האשים שאמעס את המפלגה הקומוניסטית הקובנית בפעילות למען סגירת שעריה של קובה

בפני ההגירה היהודית²³. אף כי האשמה זו לא היתה מוצדקת, היא מבטאת את חוסר האמון של הציונים כלפי הגורמים הקשורים לתנועה הקומוניסטית שהיו מוכנים לתמוך במאבקה של הקהילה היהודית בתוכם של הקומוניסטים היהודיים.

(ב) הקומוניסטים היהודיים והקולטור געזעלשאפט

מוקד הפעילות הקומוניסטית בתוך הישוב היהודי היה הארגון "געזעלשאפט פאר קונסט און קולטור" [להלן: קולטור געזעלשאפט], שהוקם במאי 1934 כהמשך לארגונים "קולטור פאריין" ו"ספארט קלוב", שנסגרו על ידי ממשלת מצ'אדו (ר' פרק ד.3). על אף הירידה במספר הפועלים היהודיים בעקבות מהפכת 1933, השתתפו באסיפת הייסוד של הארגון כ-100 איש²⁴. המטרות המוצהרות של הקולטור געזעלשאפט היו אך ורק בתחום התרבותי-חנוכי: קיום ארועי תרבות (ערבי שאלות ותשובות, הרצאות, חוגי עתונות וכיו"ב); ספרייה לספרות אידיש ואולם קריאה לעתונות יהודית; חוגי ספורט, דרמה, אמנות ומוסיקה, ופיתוח פעולות תרבות בקרב הנוער²⁵. בדומה לקולטור פאריין בשעתו, הציבור שהשתתף בפעילות התרבותית של הקולטור געזעלשאפט לא הזדהה בהכרח עם המפלגה הקומוניסטית, אולם המנהיגים היו נתונים להשפעתה הישירה של המפלגה. הקבוצה היהודית הקטנה, שמילאה מקום בולט בתולדות המפלגה הקומוניסטית הקובנית תחת משטר מצ'אדו, נדחקה לקרן זווית בעקבות מהפכת 1933. החלטת המפלגה לתמוך בחוק הלאמת העבודה, שהפלה לרעה את הפועלים הזרים, גרמה אכזבה רבה לקבוצה הקומוניסטית היהודית, שראתה בכך סטייה מן העקרון של האינטרנציונליזם; לפי עדות רדלוב, קבוצה של קומוניסטים יהודיים נפגשה בחשאי עם המזכיר הכללי של המפלגה, בלאס רוקה (Blas Roca), ומחתה בפניו על מדיניות האפלייה כלפי הפועלים הזרים²⁶. אף על פי כן נמצאו יהודים לא מעטים שנידונו למאסר או לגירוש מקובה על ידי בתי הדין לשפוט מהיר שנועדו לדכא את פעילות המפלגה הקומוניסטית בתקופת שלטונו של מנדייטה²⁷. לדברי רדלוב, הוא ושלושה יהודים אחרים (פינקה מושקו, חיים נובומודי ומרדכי אפשטיין) נשלחו לסנטיאגו דה קובה על מנת לסייע בארגון השביתה של מרץ 1935; אולם לאחר דיכוי השביתה הקומוניסטית היהודיים חדלו לתפקד במסגרות כלל קובניות ופעילותם הוגבלה לציבור היהודי, שבו היו אמורים לשמש כראש גשר להשפעה הפוליטית של המפלגה²⁸.

חברי הקבוצה היהודית, כחבריהם למפלגה, פעלו באמצעות תאים חשאיים בני 5-7 חברים, שבהם רק מזכיר התא הכיר את מפקד האזור. התפקיד העיקרי שהוטל עליהם היה לארגן את ההסברה בתוך הציבור היהודי. שני האישים הבולטים בקבוצה הקומוניסטית היהודית היו חיים נובומודי ומרדכי אפשטיין²⁹. אהרון רדלוב ומשה רייגור היו פעילים במסגרת הליגה של הנוער הקומוניסטי (Liga Juvenil Comunista). רייגור, שהיה מעורב בתקריות שונות ב-1934 (ר' פרק ד.3), היה מועמד לחיסול על ידי המשטרה והוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית סיעה לו להימלט לספרד; שם הצטרף לשורות המפלגה הקומוניסטית הספרדית וכעבור שנתיים נפל בקרב³⁰.

לדברי ההסטוריונית מריצה קורלס (Maritza Corrales Capestany), תא מספר 7 בשכונת בלן (Célula 7 de Sección de Belén) היה מורכב מיהודים ופעולותיו התנהלו באידיש³¹. אופיו של התא משתקף בכרוז שפורסם בראשית 1934, במחאה על תנאי העבודה הקשים בסדנאות הטכסטיל, הנעליים והמחט - שרבים מבעליהם היו יהודים. חלק ניכר מן הטכסט הוקדש לזכרם של גדולי הקומוניזם האירופי (מרכס, אנגלס ולנין; רוזה לוכסמבורג וקרל ליבקנכט); בין הגיבורים המקומיים נימנו אחדים מקרבנות המצ'אדיזם, ובתוכם היהודים נוסקה יאלומב וברל וקסמן³².

השנים 1935-1936 היו תקופה של שפל בתולדות הקומוניסטים היהודיים בקובה;

הקולטור געזעלשאפט לא הצליח לחדש את ההתלהבות החברתית שאפיינה בשעתו את הקולטור פאריין והישגיו התרבותיים היו דלים. במאמר שכתב במלאת שנתיים לארגון תירץ הנשיא, יוסף רזניק, את חולשתו בדיכוי תנועת העבודה הקובנית בידי הממשלה, ובמעבר של חלק ניכר מן הפועלים היהודיים למעמד של בורגנים זעירים³³. אחת הקומוניסטיות הוותיקות התלוננה בעדותה כי: "מי שהגיע לעסק משלו התייצב נגד המפלגה... קודם הוא היה אתנו, ואחר כך כשהרויח קצת כסף הוא הרגיש את עצמו במעמד אחר והתחיל להאבק נגד הקומוניסטים"³⁴.

הקולטור געזעלשאפט נזחר שלא להזדהות בגלוי עם התנועה הקומוניסטית, שהיתה בלתי לגלית עד 1938, אולם תכני הפעילות התרבותית היו פוליטיים, דוגמת וכוחים על ההתיישבות בבירובידז'אן, שעמדה באותה תקופה במרכז הפעילות של הקומוניסטים היהודיים בעולם. מידי פעם זכו חברי הארגון לביקורים של שליחי התנועה מארה"ב, שעברו בקובה בדרכם לאמריקה הלטינית, דוגמת נציגת התנועה למען ההתיישבות בבירובידז'אן, גינה מדס (Gina Medem), או כתב העתון הקומוניסטי מארגן פרייהייט, משה כץ³⁵.

ב-1937-1938, לקראת ההכרה במעמדה הלגלי של המפלגה הקומוניסטית, החל הקולטור געזעלשאפט לצבור תנופה; חלה עלייה ניכרת בארועים שהוקדשו לענייני ספרות, הסטוריה או לבעיות השעה, ומספר המשתתפים בהם גדל בהדרגה: בחגיגת ארבע שנים להקמת הקולטור געזעלשאפט השתתפו כ-800 איש³⁶. מועדון הנוער של הקולטור געזעלשאפט (שנוסד ב-1936) החל לפתח מגוון של פעולות אטרקטיביות, דוגמת קורסים לאידיש, מקהלה וחוגי ספורט ודרמה; חברות הארגון פתחו סקצייה מיוחדת לנשים - לא כארגון פילנתרופי אלא כמרכז חברתי-תרבותי לנשים עובדות, במטרה לפתח את התודעה המעמדית שלהן³⁷.

יש לציין כי במקביל להרחבת פעילות הקולטור געזעלשאפט נערכו נסיונות אחדים להקים ארגונים יהודיים בעלי אידאולוגיה שמאלנית, דוגמת ארגון לפרודוקטיביזציה של היהודים (אידישע געזעלשאפט פאר פראדוקטיוויזירונג), סניף מקומי של הבונד או של איקוף (אידישער קולטור פארבאנד)³⁸, אולם אף אחד מהם לא הגיע לכלל מימוש. נראה כי חוגי השמאל היהודיים בהאואנה, שהגדירו את עצמם כ"פרוגרסיביים", הושפעו פחות מתנועות השמאל היהודי מעבר לים, ויותר מהמפלגה הקומוניסטית הקובנית, שהנחתה אותם באמצעות הקבוצה המיליטנטית היהודית שסרה

למרותה. לדברי שרה טילצ'ין-רוזנצווייג, שהיתה חברה באותה קבוצה: "אנחנו אף פעם לא עשינו שום דבר שהוועד המרכזי של המפלגה לא ידע עליו, אם כי האחריות היתה עלינו, על היהודים"³⁹.

באמצעות הקבוצה הקומוניסטית היהודית נוסד "ועד העזרה היהודית למען ספרד" שהיה מסונף ל"ארגון לעזרת הילד הספרדי" שפעל בהשראת המפלגה הקומוניסטית (ר' פרק ו.3). חבריו הפיצו חומר תעמולה לטובת ספרד הרפובליקנית והשתתפו במגבית למען הבאת 100 יתומים ספרדיים לקובה⁴⁰.

בדצמבר 1938 נערך בקולטור געזעלשאפט נשף במטרה לאסוף כספים למען "העתון הדמוקרטי אוי (Hoy)... העתון היחיד הנלחם נגד האנטישמיות"⁴¹; לפי עדותה של טילצ'ין-רוזנצווייג, היא נהגה לאסוף את הכרוזים האנטישמיים שחולקו ברחוב ולהביאם ללסרו פנייה (Lazaro Peña) - נשיא הקונפדרציה של הפועלים הקובניים - CTC, שגינה את ההתקפות נגד היהודים מעל דפי בטאון המפלגה: "בשביל לקנות את מכונות הדפוס של העתון "Hoy" בעלי ואני הוצאנו די הרבה כסף, אפילו את טבעת הנשואין מסרתי להגרלה לרכישת ציוד לעתון"⁴².

איש הקשר שבין הוועד המרכזי לבין הקבוצה היהודית היה, ככל הנראה, פביו גרוברט - היהודי היחיד שמילא תפקיד בכיר בשורות המפלגה הקומוניסטית הקובנית. חוגים אמריקניים בהאואנה העריכו כי גרובארט היה איש הקשר שבין מוסקבה למפלגה המקומית וייחסו לו עמדת מפתח במנגנון שמאחורי הקלעים⁴³. על אף מעמדו החשוב בתוך המפלגה הקומוניסטית הוא הוסיף להופיע בשמו הקודם - אברהם'ל סימכאוויטש - בהרצאות באידיש בפני חברי הקולטור געזעלשאפט. לאחר הסכם מולוטוב-ריבנטרופ שעורר התקפות חריפות נגד הקומוניסטים והעמיד במבחן מצפוני קשה גם את תומכיה של המפלגה, נערך באידישער צענטער דיון בהשתתפות העתונאי היהודי-ארגנטינאי יעקב באטאשאנסקי (עורך העתון הקומוניסטי די פרעסע), ופביו גרוברט; לפי עדות רדלוב אמונתו בסטאלין והסבריו של גרוברט, שכנעוהו באותה שעה בצדקת ההסכם⁴⁴.

מודעה השמורה באוסף ראן מהווה עדות לקיומו של סניף יהודי של המפלגה הקומוניסטית הקובנית (אידישע ביורא ביים פראווינץ קאמיטעט פון האוואנא פון דער קאמוניסטישער פארטיי אין קובא); המודעה נתפרסמה לקראת חזרתו של הקולונל באטיסטה מארה"ב, וקראה לכל הציבור היהודי להשתתף בקבלת הפנים לכבודו, ביחד עם מעמד הפועלים הקובני, כהפגנה נגד הראקציה הפאשיסטית והכוחות האנטישמיים, וכאות הוקרה על עמדתו החיובית של באטיסטה ביחס להקלת כניסתם של הפליטים היהודיים מגרמניה ועל גינוי היחס האכזרי כלפיהם מצד הממשלה הנאצית⁴⁵.

הצגתו של באטיסטה כמגן הדמוקרטיה בפני הכוחות הפאשיסטיים תאמה את החלטת המפלגה הקומוניסטית הקובנית מיולי 1938, לסייע לו לאחר שהוא "מצא את הדרך לדמוקרטיה", וזאת במסגרת מדיניות החזית העממית של הקומינטרן, שגרסה כבר ב-1935 את הצורך בחיפוש בני ברית גם בתנועות ובמפלגות בעלי אופי שונה, על מנת לאחד את הכוחות נגד האויב המשותף⁴⁶. הנהגת הקולטור געזעלשאפט פעלה בהתאם למדיניות זו כשביקשה ללכד את הציבור היהודי לארגון משותף של פעולות מחאה נגד רדיפות

היהודים בגרמניה או למגבית למען נפגעי הפוגרומים היהודיים בפולין (נושא שיידון בפרק 2.ז להלן).

המערכה להקמת חזית יהודית משותפת, שבמרכזה הקולטור געזעלשאפט המונהגת על ידי הקבוצה הקומוניסטית, נחלה את עיקר הצלחתה בקרב הנוער. ב-20 בספטמבר 1938 נערכה אסיפת היסוד של ה"אידישער יוגנט פאריין אין קובא" (Unión Juvenil Hebrea), בהשתתפות 300 בני נוער, חברי מועדון הנוער של האידישער צענטער, מועדון הנוער של הקולטור געזעלשאפט ומועדון "קדימה" של ה-UHC, ובנוכחות משלחת של השומר הצעיר, שהחליטה לא להצטרף לארגון החדש⁴⁷.

נטיותיו של "איחוד הנוער היהודי" באו לידי ביטוי בתקנון, שקבע בצד מטרות שונות שעיקרן פעולות תרבות וספורט, מסר פוליטי ברור: סולידריות עם הנוער הקובני ופעולה ביחד עם כל אלה "המתנגדים למחרחרי המלחמה"⁴⁸. בפתחה החגיגית של האיחוד, בנוכחות 800 בני נוער יהודיים, השתתף נשיא ארגון הנוער הקומוניסטי "אחוות הצעירים הקובנים" (Hermandad de los jovenes cubanos), שהבטיח כי ארגונו "יבאק עד מות נגד כל אפלייה גזעית ואנטישמית"⁴⁹.

שליטתם של הקומוניסטים ביוגנט פאריין גרם לקונפליקט בינם לבין הארגון ששימש להם כאכסניה. בכתבה שפרסם בהאוואנער לעבן, תאר חבר ועדת התרבות של איחוד הנוער את פעולות הספורט והתרבות של הצעירים היהודיים שהפихו רוח חיים באידישער צענטער, אולם התלונן על שהמבוגרים מערימים עליהם קשיים ומאשימים אותם בקומוניזם⁵⁰. לפי עדותו של אהרון רדלוב, שהיה המזכיר הכללי של הארגון ואיש הקשר בינו לבין הנוער הקומוניסטי הקובני, נשיא האידישער צענטער דרש ממנו להתפטר בשל עמדתו הפוליטית, ומשסירב, אסר על חברי היוגנט פאריין להשתמש בבניין, ובכך גזר כלייה על ארגונם⁵¹.

המטרה העיקרית שאליה הפנו מנהיגי הקולטור געזעלשאפט את חיציהם היתה האיחוד עם האידישער צענטער. משנכשל נסיונם לפרסם את "טריבונע", שהיה אמור להיות בטאון "השכבות העממיות"⁵², הם הפכו את ההאוואנער לעבן, שנתן ביטוי לכל הזרמים הרעיוניים בישוב, לבמת תעמולה לאיחוד בין שני הארגונים שייצגו, לדבריהם, את רוב מניינו ורוב בניינו של הישוב היהודי. לדברי יוסף רזניק, נשיא הקולטור געזעלשאפט, ההבדלים המעמדיים שאפיינו בשעתו את הקולטור פאריין והאידישער צענטער נעלמו; הוא חילק את האוכלוסייה היהודית לשלוש שכבות: בורגנים (כ-150-200 עשירים), פועלים (כ-250-300) וכל השאר בורגנות זעירה. הוא הביע את התנגדותו להקמת ארגון גג שיקיף את כל הארגונים היהודיים, מכיון שהספרדים "זרים ומנותקים מאתנו" ואילו צרוף ההתאחדות הציונית והארגונים הדתיים עלול להביא להשתלטות החוגים הראקציוניים⁵³.

באסיפה כללית שנערכה בקולטור געזעלשאפט בשבוע השני של ספטמבר 1938, נתקבלה ההחלטה להתאחד עם האידישער צענטער, אולם חברי הארגון הבכיר יותר היו חלוקים בדעתם לגבי החלטה זו. לאחר מו"מ החליטה האסיפה הכללית של האידישער צענטער לא להתאחד עם הקולטור געזעלשאפט בקבוצה מאורגנת "מכיון שזה יהרוס את

היסודות הבלתי מפלגתיים של האידישער צענטער" אולם לקבל אותם על בסיס של חברות אישית, מכיון ש"דלתות האידישער צענטער פתוחות בפני כל היהודים"⁵⁴. בראשית 1939 החליטה הנהלת הקולטור געזעלשאפט לפרק את הארגון, והורתה ל-100 החברים הרשומים להצטרף לאידישער צענטער, ולשלם את המס החודשי שיעניק להם זכות בחירה; לשם כך היא פנתה להנהלת האידישער צענטער בבקשה להקטין את המס ל-25 סנט לחודש, בשל מעמדם הכלכלי הנמוך של חבריה⁵⁵. הצטרפותם של חברי הקולטור געזעלשאפט עוררה סערת רוחות בקרב חבריו הוותיקים של האידישער צענטער, שפחדו מהשתלטותם של הקומוניסטים על הארגון.

(ג) האידישער צענטער

הבעייה המרכזית שאפיינה את האידישער צענטער במשך כל שנות ה-30 היתה הפער בין תדמיתו כאבי ההתארגנות היהודית המזרח אירופית, צינור הקשר העיקרי עם יהדות העולם והארגון היחיד המוכר על ידי השלטונות, לבין מיעוט חבריו הפעילים, הכרסום בתפקידיו על ידי הארגונים האחרים והמשברים הכספיים התכופים שאימו על עצם קיומו. התדמית של האידישער צענטער כארגון המרכזי היתה ירושה מן התקופה שבה יהדות ארה"ב סייעה ליהודי קובה. הבניין שהושכר באותה תקופה ברחוב אחידו (Egido) מספר 504, הוסיף לשמש אכסניה לכל הארועים החשובים בישוב היהודי, ותרם לשמירת מעמדו כארגון המרכזי. אחת הפונקציות העיקריות של האידישער צענטער היה קיומו של בית הספר, שהחזקתו הטילה אמנם מעמסה כספית כבדה על הארגון, אולם תרמה ליוקרתו ואיפשרה להנהלה לכפות על ההורים להרשם כחברים (ר' פרק ה.3).

מקור ההכנסות היציב ביותר של האידישער צענטער היה קיצבה חודשית בסך \$200 עד \$300, שהגיעה מהיאס בניו יורק ונועדה לממן את הטיפול בענייני הגירה. הארגון העסיק פקידים בשכר, שקיימו את המגעים עם שלטונות ההגירה הקובניים ועם הקונסוליות הזרות, דאגו לתרגומים של מסמכים, לבעיות משפטיות הנוגעות למהגרים וכיו"ב⁵⁶. העבודה הפקידותית התנהלה באופן שגרתי בלי מעורבות ישירה של העסקנים. הנריקה קולושין (Enrique Kolushin), שנבחר כנשיא האידישער צענטער ב-1941, סירב למלא את תפקידו לאחר שנוכח לדעת כי במשך השנים התגבשו שיטות עבודה לפיהן המזכיר בשכר מטפל בכל ענייני ההגירה ללא כל ביקורת מצד ההנהלה הנבחרת, והוא כותב "דו"חות ארוכים באנגלית להיאס בניו יורק והוועד המנהל של אידישער צענטער חותם שזה נכון"⁵⁷.

המנהיגות של האידישער צענטער צמחה מתוך ראשוני המהגרים בקהילה המזרח אירופית שהחלו להתבסס בתעשייה ומסחר וביקשו לרכוש לעצמם מעמד של גבירים בישוב החדש. בשנים הראשונות לקיומו של האידישער צענטער (1925-1932) הארגון התקיים במימון והכוונה של יהודי ארה"ב, וכך נוצרה מערכת תפקידים שהיתה מעבר ליכולתם של עסקני הארגון לספק בכוחות עצמם, ומערכת ציפיות מצד הצבור שהתרגל לקבל שירותים מן הארגון בלי לקחת על עצמו אחריות (ר' פרק ד.2). המנהיגות היתה תלויה

בקשריה עם "הוועד היהודי למען קובה" יותר מאשר בתמיכת החברים מן השורה⁵⁸. הקשיים הכספיים שלתוכם נקלע הארגון בשיאו של המשבר הכלכלי והפוליטי בקובה עוררו חשבון נפש לגבי תפקידו בציבור היהודי. נמתחה ביקורת על התכלותם של מאות אלפי הדולרים שהושקעו בקובה על ידי יהדות ארה"ב מבלי שהותירו מפעל בר-קיימא, כבניין קהילתי, מרפאה או ספרייה. המנהיגות של האידישער צענטער הואשמה ברדיפת כבוד, בחוסר אחריות לתפקידיה ובהתנתקות מן השכבות העממיות של הציבור היהודי⁵⁹.

בשיאו של המשבר (1932) ירד מספר החברים ל-14 בלבד; לא רק האדישות גרמה לכך, אלא המס החודשי בגובה \$0.50 שהיה באותה תקופה של שפל כלכלי ללא תקדים מעבר ליכולתם של רבים מיהודי האואנה⁶⁰. לואיס דז'וריק - ממייסדי ה-UHC ואחד הבודדים מבין חברי הקהילה היהודית אמריקנית שהשתלב גם בקהילה המזרח אירופית - נקרא לעמוד בראש האידישער צענטער במטרה להציל את הארגון מפשיטת רגל. דז'וריק ביקש להבריא את האידישער צענטער והכריז על מבצע לגיוס 1,000 חברים חדשים ומגבית של \$3,000⁶¹.

באמצעות חוברת שקראה לכל היהודים להתאחד סביב האידישער צענטער ביקש דז'וריק להעלות את יוקרתו של הארגון ולחדש את תפקידו כגוף מרכזי המספק את כל השירותים החברתיים לישוב, לפי התוכנית שעוצבה בשעתו על ידי "הוועד היהודי למען קובה". אלא שהמבצע לגיוס חברים חדשים הסתיים בכשלון: חלק ניכר מן הציבור המזרח אירופי העדיף על פני האידישער צענטער את הוועד למען חולי שחפת או את הפרויען פאריין, שכלפיהם הרגיש אחריות ומעורבות⁶².

ב-1934 עלתה לשלטון אופוזיציה למנהיגות הוותיקה, ששמה לה למטרה לחדש את פני האידישער צענטער, להחזיר לו את מעמדו כארגון מרכזי ומייצג, להקים קופת אשראי, לערוך רפורמה בבית הספר ולארגן פעולות תרבות ונוער, וזאת בתיאום עם ארגונים אחרים בסקטור האשכנזי. בראש ההנהגה החדשה עמד אברהם שניידער, שהיה סטודנט ברוסיה והגיע לקובה ב-1928, ולפיכך השתייך למהגרים הטריים יותר, שלא הספיקו לבסס לעצמם מקום בכותל המזרח של האידישער צענטער. שניידער הגיע לראשות הצענטער מתוך פעילות בארגונים אחרים בסקטור האשכנזי; הוא היה מראשי הוועד למען חולי שחפת, ממייסדי הוועדה המשפטית וקיים שתוף פעולה הדוק עם נשי הפרויען פאריין⁶³.

בנבדל מדז'וריק, שמיקד את פעילותו בגיוס כספים מקרב עשירי הקהילה, התרכזה ההנהגה החדשה בהפיכת האידישער צענטער לארגון עממי. היא ניסתה למשוך את אותם חוגים שנטו בשעתו לקולטור פאריין, אולם לשמור על האופי הא-פוליטי של הארגון: "לאידישער צענטער אין אידאולוגיה פוליטית, אין בו כפיה דתית, הוא ארגון בעל אופי לאומי"⁶⁴.

המאבק על הנהגת האידישער צענטער בין ה"בורגנים", שכללו את אנשי ההתאחדות הציונית וחברי הארגונים הדתיים עדת ישראל וכנסת ישראל, לבין אלה שהגדירו את עצמם כ"לאומיים-פרוגרסיביים", התחדש בראשית 1937 לאחר אסיפת בחירות שבה הוחלט

לבצר את מעמדו של האידישער צענטער כארגון המרכזי בישוב, והוכרז על מבצע לגיוס \$5,000 ו-1,000 חברים חדשים⁶⁵. בראש ועדת המגבית הועמד לואיס דז'וריק, שהצליח לאסוף תוך חודשים ספורים \$2,000 בין מספר קטן של נדבנים עשירים, והבטיח להם כי בעלי המאה יהיו גם בעלי הדעה; שניידער, שנבחר שוב לנשיאות, טען כי יש לבחור את הוועדות של האידישער צענטער באופן דמוקרטי, והאשים את דז'וריק ביצירת מנהיגות כפולה⁶⁶. לאחר סכסוך ממושך, ועל רקע איומי שביתה של מורי בית הספר שלא קיבלו את משכורתם, התפטרה הנהלת האידישער צענטער, ובמקומה עלה ועד חדש בראשות גוסטב קייטס, שבדומה לדז'וריק, היה מראשי הקהילה היהודית אמריקנית⁶⁷. גוסטב קייטס, אחיו הצעיר של אדולפו קייטס, היה פחות עשיר מאחיו ומקורב ממנו לקהילה המזרח אירופית, שאת אמונה רכש במאבק נגד האנטישמיות (ר' 2.ז. להלן). בחירתו של גוסטב קייטס היתה נצחון לחוגים הבורגניים, שהטקטיקה שלהם התבססה על תרומות מעשירי הקהילה. קייטס הצליח לקדם את המגבית עד לכ-\$3,500, ולפתור את הבעיות הכספיות המיידיות של הארגון⁶⁸, אולם הוא לא הצליח להתגבר על אורת האדישות ששבה והשתלטה על הציבור היהודי בכל מה שקשור לאידישער צענטער; מאמר מערכת בהאוואנער לעבן תאר את העבודה למען האידישער צענטער כעבודה סיזיפית, כשאחרי כל תקופת ראורגניזציה באה תקופת שפל שבה הולכים לאיבוד כל הישגיה⁶⁹.

כשלונה הסופי של הראורגניזציה של 1937 נחשף כאשר גוסטב קייטס החליט להתפטר מראשות האידישער צענטער, בטענה שלא זכה לכל שתוף פעולה מצד העסקנים או הציבור. בווכוח שעוררה ההתפטרות טען סבסטיאן קאנו (Cano), כי העסקנים "יצרו רוח רפאים (פאנטאס) של ארגון יהודי מרכזי ושל ישוב יהודי כולל ומאוחד. אין לנו אפילו יסוד לארגון מרכזי עממי, והישוב היהודי מפולג אפילו יותר מאשר קודם"⁷⁰.

אלא שלמרות כל הביקורת, רוב העסקנים בישוב היו מאוחדים בדעתם כי האידישער צענטער חייב להמשיך ולהתקיים. מקס סטון, שנבחר להנהיג את הארגון במקום גוסטב קייטס, כינס את נציגיהם של 13 ארגונים יהודיים, ואישים נכבדים בציבור היהודי המזרח אירופי לאסיפה שבה העמיד בפניהם את השאלה האם על הארגון להיסגר או להתקיים. הדעה הכללית היתה כי למרות כל חסרונותיו של האידישער צענטער, אסור ליהודי קובה לסגור אותו בשל הקשרים שהוא טיפח במשך השנים עם רשויות השלטון ועם הנציגויות הדיפלומטיות, ומחשש שסגירתו תציג את הישוב היהודי באור שלילי בדעת הקהל בקובה ותותיר את היהודים בחו"ל המבקשים את עזרתו בענייני הגירה בלא כתובת מוכרת⁷¹.

מקס סטון שנבחר לכהן כנשיא האידישער צענטער בשנים 1938 עד 1940 היה אחד העסקנים הוותיקים של הארגון (מ-1925), והועסק כאדמיניסטרטור בשכר בתקופה שבה הארגון ניזון מן הקופה האמריקנית והמקורבים לצלחת למדו לנצל אותה לצורכיהם הפרטיים⁷². על רקע זה יש לראות את חשדותיהם של נציגי הג'וינט בהאואנה כי סטון ניצל את קשריו עם פקידי ההגירה הקובניים על מנת להפיק רווחים אישיים ואת

נסיונו לכסות את גרעון האידישער צענטער בעזרת כספים שהופקדו בידיו על ידי פליטים, נושאים שידונו בפרק ח.2-5 להלן. לפי עדויות של יהודים שהכירוהו, סטון לא היה מזוהה עם אידאולוגיה מפלגתית, והתנהגותו היתה פרגמטית; דווקא בתקופת נשיאותו הוטל האידישער צענטער למאבק פוליטי קשה, לאחר שחברי הקולטור געזעלשאפט החליטו להצטרף אליו ולהאבק על השלטון⁷³.

מספר חברי האידישער צענטער, שהגיע ב-1933 ל-350 נפש⁷⁴, הוערך ב-1937 ב-500 איש, אף כי אין להניח שכולם שלמו מס חבר. באסיפה הכללית של ינואר 1937 נכחו 120 חברים ו-200 אוהדים, ובזו של ספטמבר 1937 השתתפו 151 בעלי זכות בחירה⁷⁵. תוספת של 100 חברי הקולטור געזעלשאפט היתה עלולה לערער לא רק את מאזן הכוחות הפנימי בין ה"בורגנים" ל"עמך", אלא גם לשנות את האופי הא-פוליטי של הארגון.

מלחמת הבחירות של ראשית 1939 עוררה עניין ללא תקדים בקרב חברי האידישער צענטער. נציגי הוועד המנהל, בראשות מקס סטון, שחששו כי ה"לינקע" יתפסו את השלטון, החלו בתכסיסי השהייה, שנועדו להכשיר את קהל הבוחרים שלהם. הם ארגנו חוגי בית (געהיימע זיצונגען) על מנת להבטיח את בחירתם מחדש, ודחו שלוש פעמים את מועד הבחירות, שנקבע לבסוף ל-16 באפריל⁷⁶. תומכי הקבוצה השמאלנית תקפו את השיטות הבלתי דמוקרטיות שבעזרתן ניסה הוועד המנהל למנוע את בחירתם, וטענו כי אין בדעתם להפוך את הארגון לקומוניסטי, אלא להוציאו מן המשבר, להחזיר לו את תפקידו המקורי כמייצג הישוב ולהפוך אותו לפעיל ותוסס⁷⁷. יש לזכור כי בחודשים ינואר עד אפריל 1939 התנהלה מערכה אנטישמית ארסית, שעוררה חרדה עמוקה בתוך הקהילה היהודית והגירת הפליטים מגרמניה הגיעה לשיאה; האידישער צענטער, הארגון המרכזי והמייצג של היהודים האשכנזים שראו את עצמם כרוב מנייני ורוב בנייניו של הישוב, היה משותק בגלל מלחמת בחירות.

ועדת הבחירות של האידישער צענטער, בראשות יוסף גארבוז, שמצאה את עצמה בלחץ מימין ומשמאל, החליטה לשוב ולדחות את הבחירות, ופרסמה את החלטתה בהאוואנער לעבן; אלא שביום שתוכנן לבחירות (ה-16.4) שודרה ידיעה בתוכנית הרדיו של ההתאחדות הציונית, שהבחירות יתקיימו למרות הכל. ההתראה הקצרה איפשרה רק ל-97 אנשים להשתתף; הסתבר כי הבחירות החפוזות היו פרי החלטתם של מקס סטון (נשיא האידישער צענטער), יודל פרידמן (המזכיר) ונציג ועדת הבחירות דוד אוטיאנסקי⁷⁸. בטענה כי הבחירות בלתי לגליות הצליחה קבוצת חברים לאסוף 167 חתימות של חברי האידישער צענטער שביקשו לבטל את הבחירות, אולם לא הגיעה ל-222 חתימות של חברים שמיסיהם מעודכנים - המינימום שנדרש בתקנון לביטול הבחירות⁷⁹.

רשימת המועמדים שזכתה בדרך זו בבחירות היתה פרי הסכם חשאי בין ראשי ההנהלה הקודמת של האידישער צענטער שהבטיחו את בחירתם מחדש, לבין נציגי הקולטור געזעלשאפט, שהבטיחו את נוכחותם בוועד המנהל באמצעות חיים נובומוודי, שנבחר לסגן המזכיר. העתונאי אברהם דובלמן (עורך המשנה של האוואנער לעבן) השווה את ההסדר

ל"הסכם מינכן" וטען כי הבלוק הפרוגרסיבי בגד באידאלים שלו לטובת האינטרסים האישיים של המנהיגות שאותה תקף⁸⁰.

הוועד החדש לא זכה באמון הציבור, והוא החל את תקופת כהונתו במחלוקת חריפה, שנסייתה רק לאחר שנמצאה פשרה לפיה צורפו ששה חברים חדשים מן ה"ימין". פרשת סנט לואיס, שהיתה המבחן הקשה ביותר בתולדותיה של ההתארגנות היהודית בקובה, מצאה את האידישער צענטער חלש ומפולג, ללא תמיכה עממית וללא גיבוי מצד השכבות המבוססות⁸¹.

הנסיון להקים חזית יהודית מאוחדת שסביבה יתלכד הציבור האשכנזי בהאואנה, נסתיים בכשלון. כניסתם של הקומוניסטים לאידישער צענטער לא חיזקה את מעמדו, אלא הגבירה את ההתקפות נגד השתתפותם בהנהלת הארגון; התקפות אלה הגיעו לשיאן לאחר הסכם מולוטוב-ריבנטרופ. במכתב למערכת האוואנער לעבן הודיע י. קוזולצ'יק על התפטרותו מהנהלת האידישער צענטער מכיון שאיננו מסוגל לעבוד ביחד עם אנשים המצדיקים את ההסכם המביש בין היטלר וסטאלין; יוסף גארבוז, שהתפטר מתפקידו כיו"ר ועדת הבחירות לאחר ההסכם שבין סטון לנובומודי, כינה את האידישער צענטער "קן של הקומונאציס"⁸².

המערכה האנטי קומוניסטית בתוך האידישער צענטער היתה עתידה להגיע לשיאה במערכת הבחירות של 1940, כשמתנגדי הקומוניסטים הקימו קואליציה (מערהייט בלאק), שמנעה את בחירתם של נציגי הקולטור געזעלשאפט, שהיו מיוצגים ב"ועד למען האידישער צענטער". כשלונם של הקומוניסטים בבחירות הביא לפרישתם, ולארגונו מחדש של הקולטור געזעלשאפט תחת השם "פאלקס צענטער"⁸³. האידישער צענטער נותר כארגון אפוליטי, אולם במהלך מלחמת העולם השנייה חלה התקרבות בינו לבין הנהגת ההתאחדות הציונית.

סכום

שלושת הארגונים שנסקרו בפרק זה היו מוקד הכוח הפוליטי בתוך הקהילה היהודית המזרח אירופית. ההתאחדות הציונית והקולטור געזעלשאפט הוקמו על ידי קבוצות מיעוט מיליטנטיות ופעלו בשם קבוצה רעיונית או מעמדית מוגדרת, בעוד שהאידישער צענטער התיימר לייצג את כל הישוב ללא מחוייבות אידאולוגית. פעילותה של ההתאחדות הציונית היתה מוגבלת לנושאים הקשורים לאידאולוגיה של התנועה שאותה היא ייצגה, בדרך של חינוך, הסברה, תרומות וכיו"ב, וללא התייחסות ישירה לבעיות במישור הלוקלי. הקולטור געזעלשאפט התיימר לספק את הצרכים החברתיים והרוחניים של השכבות העממיות בחברה היהודית המקומית, אולם נשלט על ידי קבוצה פוליטית מיליטנטית, שמילאה תפקיד מיסיונרי בהפצת האידאולוגיה הקומוניסטית בתוך הציבור היהודי. האידישער צענטער נועד להיות מסגרת על לכל הצרכים הארגוניים כלפי פנים וכלפי חוץ, אולם פעל באופן קונקרטי רק בתחומי ההגירה החינוך והייצוג. בנבדל משני הארגונים האחרים, שתעודת הזהות

שלהם היתה ברורה, ותחום פעולותיהם מוגדר, מעמדו של האידישער צענטער בתוך מערך ההתארגנות היהודית לא היה ברור, והוא סבל משניות בין תפקידו כארגון מרכזי ומייצג, לבין העדר תמיכה צבורית ובסיס כספי רופף. הוא היה בבחינת בניין שהוקם מן החזית כלפי פנים, בלא יסודות שיכלו להבטיח את יציבותו.

מקורות ההשפעה של ההתאחדות הציונית של קובה היו בתנועה הציונית העולמית, באמצעות המטען הרוחני מן הבית והקשרים עם מוסדות ההסתדרות הציונית בארץ ישראל ושליחים מיבשת אמריקה. ההגשמה החלוצית, שהוצבה כאידאל על ידי מייסדי החלוץ והשומר הצעיר, והוותה אלטרנטיבה לחיים בקובה בתקופת המשבר הכלכלי והפוליטי של תקופת מהפכת 1933, פינתה את מקומה לציונות פילנתרופית, שהתגבשה על רקע מצוקותיהם של יהודי אירופה, השיפור ההדרגתי במעמד הכלכלי של יהודי קובה, ובהשפעת שליחי הקרנות הלאומיות. במהלך התקופה הנסקרת בפרק חלה עלייה במספר חברי ההתאחדות הציונית, אולם תמה תקופת שתוף הפעולה שבין ספרדים לאשכנזים. הקולטור געזעלשאפט, כארגון של הפועלים היהודיים או של החוגים הלאומיים-פרוגרסיביים, ניזון מן ההזדהות עם אידאולוגיות שיובאו מאירופה, אולם היה נתון להשפעתה של המפלגה הקומוניסטית הקובנית, שהנהיגה את הארגון באמצעות קבוצה מיליטנטית קטנה שהיתה כפופה למרותה. רוב הקומוניסטים היהודיים איבדו את חשיבותם בתוך המסגרת המפלגתית הכללית, אולם הם הוסיפו לשרת את המפלגה, וניסו להגשים במצוותה את מדיניות החזית העממית בתוך הישוב היהודי. מדיניות זו נחלה הצלחה עם הקמתו של איחוד הנוער היהודי, אולם נכשלה בקרב המבוגרים, שדחו את הקומוניסטים מתוך האידישער צענטער.

האידישער צענטער היה מוקד החיים החברתיים של הצבור האשכנזי שביקש לשמר את תרבות האידיש בלי לנקוט בעמדה פוליטית מוגדרת. מנהיגותו הראשונה של הארגון, שהושפעה מקשריה עם יהדות ארה"ב, צמחה מתוך המתעשרים החדשים שבקרב המהגרים היהודיים; הארגון היה מזוהה עם הבורגנות הזעירה ונחשב ליריב של הקולטור פארייך, שייצג את תנועת הפועלים היהודית. חילופי המנהיגות ב-1934, וטשטוש ההבדלים בריבוד הכלכלי-חברתי שבין חברי האידישער צענטער לקולטור געזעלשאפט, פתחו את הארגון בפני חוגים פרוגרסיביים, שניסו להפוך את הארגון לעממי יותר, אף כי נזהרו לשמור על אופיו הא-פוליטי. נסיונם של הקומוניסטים היהודיים לחדור לועד המנהל של האידישער צענטער היה מנוגד לקונסנסוס שהיה קיים בתוך יהדות קובה לגבי מקומו של האידישער צענטער בחיי הישוב, והוא חשף את עומק חילוקי הדעות שבין הקומוניסטים לבין הציונים.

במשך כל התקופה הנסקרת בפרק הטלטל האידישער צענטער בין משברים שאימו לחסלו לבין תוכניות ראורגניזציה שדעכו לאחר תקופה קצרה. הארגון לא הצליח להתמודד עם בעיות שחרגו מן השגרה; אף על פי כן, בתודעתם של יהודי קובה הוא המשיך להחשב כארגון מרכזי ומייצג, כארגון שבלעדיו יהדות קובה איננה יכולה להתקיים.

הערות

- 1 מכתב המכיל חתימות של שוקלים בחתימת יוסף הכהן, 18.7.1933, אצ"מ 24/231/17; ה"ל, 8.9.1933, עמ' 4; 27.9.1935, עמ' 30.
- 2 סלוייה שנקולבסקי (טרקטינסקי), התנועה הציונית והמפלגות הציוניות בארגנטינה 1935-1943, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד [להלן: שנקולבסקי].
- 3 י.א. פיניס, "צו די אידישע סטודענטן", ה"ל, 28.9.1934, עמ' 10.
- 4 ה"ל, 10.5.1935, עמ' 16; 27.9.1935, עמ' 30; עדות לסקר, עמ' 23-24; ר' גם: אריה גורן, "הציונות ומתנגדיה ביהדות אמריקה", הציונות ומתנגדיה בעם היהודי, (ח. אבני-ג. שמעוני, עורכים), ירושלים תש"ן, עמ' 353-361.
- 5 ה"ל, 1.9.1933, עמ' 14.
- 6 ה"ל, 2.2.1934, עמ' 3; 9.2.1934, עמ' 11; 20.4.1934, עמ' 15.
- 7 ב. שאמעס, "אונזערע נאציאנאלע", ה"ל, 16.2.1934, עמ' 6.
- 8 אשר שטושינסקי, "וועגן אידיש און אידישיזם", ה"ל, 30.8.1935, עמ' 10.
- 9 חיים שיניוק, "דרייצן יאר ציוניזם", בר מצווה, דצמבר 1937, עמ' 10-11; שיניוק, הל"א 1943, עמ' 141; ה"ל, 6.3.1936, עמ' 7; 13.3.1936, עמ' 13.
- 10 דוד בליס, "קורצע באמערקומנגען", ה"ל, 8.5.1936, עמ' 8; וכן "אידיש און אידישיזם", שם, 9.8.1935, עמ' 10; 22.5.1936, עמ' 13.
- 11 ה"ל, 20.3.1936, עמ' 12; 3.4.1936, עמ' 15; ניי ווארט, ליטעראריש געזעלשאפט אויסגאבע, ארויסגעגעבן דורך א גרופע פריינט פון דער אידישע שפראך, לכבוד ח' זרבבל, רעדאקטירט דורך ב. שאמעס, א. שטושינסקי, י. שניידער, האוואנא 1936.
- 12 עדות שלום אפלבוים, מיאמי יוני 1984, עמ' 17-20; ה"ל, 6.7.1938, עמ' 7; שלום בן פרת, "די עפאפייע פון האפענונג", שם, 18.1.1939, עמ' 4.
- 13 ה"ל, 15.4.1939, עמ' 2; 27.5.1939, עמ' 2; הזמנה של בית"ר לקבלת פנים לכבוד הרביזיוניסט הרב משה גורביץ, 11.4.1939, אוסף ראן, ארכיון ייווא; Historia del Ken Betar de Cuba, ב1/1-39, ארכיון בית ז'בוטינסקי; עדויות: נחמן סולובייצ'יק, תל אביב, 10.8.1981, חלק ב, עמ' 6 ואילך; לוסקי, חלק ב' עמ' 25-30; ראיון עם יוצאי השומר הצעיר בקובה, נערך על ידי יחיאל הררי עבור ארכיון השוה"צ בגבעת חביבה (עותק במי"ז).
- 14 ישעיהו אוסטרידן, "ציונות ויהדות בקובה" בצרון, סיון תמוז תש"ד (57), עמ' 180-187.
- 15 ה"ל, 22.11.1935, עמ' 6; 17.1.1936, עמ' 2; 24.1.1936, עמ' 2, 7; 31.1.1936, עמ' 6; מסלינאס לקק"ל ירושלים, 2.11.1935, אצ"מ KKL5/8189.
- 16 די אידישע וועלט, 5.11.1936, עמ' 4, 5; ה"ל, 6.11.1936, עמ' 6.
- 17 מההתאחדות הציונית לקה"י ירושלים, 30.12.1936; מגרייבר ליערי,

- 19.11.1936 ; 13.12.1936, אצ"מ KH4/9526 ; די אידישע וועלט, 20.10.1936, עמ' 5.
18 ה"ל, 8.5.1936, עמ' 5, 7 ; 23.12.1936, עמ' 3 ; 23.6.1937, עמ' 3 ;
28.7.1937, עמ' 3 ; 31.8.1938, עמ' 3 ; Sapir, The Jewish Community, p. 40.
19 ה"ל, 28.7.1937, עמ' 1 ; 13.11.1937, עמ' 1 ; 1.12.1937, עמ' 3 ;
24.9.1938, עמ' 17.
20 מבליס ללשכת קק"ל בירושלים, 11.4.1938 ; מקק"ל ירושלים להאואנה, 4.5.1938 ;
מהייבלום ללשכה בירושלים, 9.9.1938, אצ"מ, KKL5/9741 ; ה"ל, 16.4.1938, עמ' 2.
21 רשימת השליחים שביקרו בקובה מצויה בסקירתו של שיניוק, הל"א 1943.
22 ה"ל, 12.6.1936, עמ' 14 ; 19.6.1936, עמ' 6 ; 26.6.1936, עמ' 6.
23 ב. שאמעס, "אונזער ווייטאק - זייער שאנדע", ה"ל, 13.11.1937, עמ' 5.
24 אויפגאנג, מאי 1934, עמ' 13 ; ה"ל, 1.6.1934, עמ' 6 ; 19.12.1934, עמ' 4.
25 ה"ל, 25.5.1934, עמ' 6.
26 עדות רדלוב, 1984, חלק ב' עמ' 11-12 ; 1987, עמ' 16-17. ר' גס: ה"ל,
25.8.1933, עמ' 14.
27 ה"ל, 29.4.1934, עמ' 17 ; 15.6.1934, עמ' 6 ; 29.3.1935, עמ' 6 ;
29.11.1935, עמ' 15 ; 4.8.1937, עמ' 1 ; עדות רדלוב 1987, עמ' 11-13.
28 עדות רדלוב 1987, עמ' 5-6, 15.
29 עדות רדלוב 1987, עמ' 6 ; עדות שרה טילצ'ין רוזנצווייג, האואנה אוקטובר
1990, עמ' 10.
30 Lafita, pp. 96-98, 115-122 ; עדות רדלוב 1984, עמ' 14-15.
31 שיחה עם מריצה קורלס, האואנה, אוקטובר 1990.
32 Célula 7, Comisión Seccional de Belén, P.C. de Cuba, 1.1.1934
.ANC, Fondo Especial, 5/1
33 י. רעזניק, "מיר וועלן גיין פארויס!", ה"ל, 8.5.1936, עמ' 9 ; שראגא,
"אונזערע אינסטיטוציעס", שם, 30.12.1936, עמ' 3.
34 עדות טילצ'ין רוזנצווייג, עמ' 11-12.
35 די אידישע וועלט, 20.10.1936, עמ' 3 ; ה"ל, 23.10.1936, עמ' 16 ;
13.2.1937, עמ' 3 ; שנקולבסקי, עמ' 225-229 ; עדות רדלוב 1984, עמ' 12.
36 ה"ל, 27.4.1938, עמ' 2 ; 29.9.1937, עמ' 1 ; י. רעזניק, "א בארעכטיקער
קאמפיין", שם, 8.12.1937, עמ' 4.
37 פאלע הערשמאן, "די פרויען סעקציע ביי דער קולטור געזעלשאפט", ה"ל,
1.12.1937, עמ' 4 ; יוגנט קלוב ביי דער געזעלשאפט פאר קונסט און קולטור,
20.8.1938 (מודעה), אוסף ראן ארכיון ירווא.
38 ה"ל, 6.1.1937, עמ' 2 ; 17.3.1937, עמ' 1, 3 ; 2.4.1937, עמ' 8 ;
3.11.1937, עמ' 11 ; 24.11.1937, עמ' 1 ; 15.1.1938, עמ' 2, 3 ; 2.2.1938, עמ'
3 ; טריבונע, ינואר 1938, אוסף דוד אוטיאנסקי ; איקוף, מאניפעסט, 30.4.1938,
אוסף ראן, ארכיון ירווא.

- 39 עדות טילצ'ין רוזנצווייג, עמ' 15.
- 40 ה"ל, 30.6.1937, עמ' 1; 10.7.1937, עמ' 2; מודעות הקוראות לתרום למען ילדי ספרד: "צו הילף דעם שפאנישן קינד", ו- Asociación de auxilio al niño español (הכוללת, בין שאר הוועדים החברים בארגון את ה- Comité hebreo de ayuda), אוסף ראן, ארכיון ייווא; מאיוורי לאוטיאנסקי, הזמנה לאסיפת האידישער הילפס קאמיטעט פאר שפאניען (ללא תאריך), אוסף דוד אוטיאנסקי; עדות רדלוב, 1984, חלק ב', עמ' 6-7; עדות טילצ'ין רוזנצווייג, עמ' 9.
- 41 Ass. Hebrea de Arte y Cultura, Zulueta 660, Telegrama!, Amigos Hebreos del Periódico Hoy, אוסף ראן, ארכיון ייווא.
- 42 עדות טילצ'ין רוזנצווייג, עמ' 13.
- 43 מבולאק למזכיר המדינה, 28.9.1940, NA837.00B/283; מברלה (Adolf A. Berle Jr. להובר, 14.6.1943, NA837.00B/405; Phillips, p. 229.
- 44 אידישער געזעלשאפט פאר קונסט און קולטור, 8.10.1938 (הזמנה להרצאה של אברהמ'ל על התפתחות הדמוקרטיה הקובנית ויחסה ליישוב היהודי); 26.8.1939, (הזמנה להרצאה של אברהמ'ל סימכאוויטש על היהודים וה-constituyente); הזמנה לזכוח בין באטאשאנסקי לסימכאוויטש על יחס העולם והיהודים להסכם הסובייטי-גרמני, אוסף ראן, ארכיון ייווא; ה"ל, 1.2.1939, עמ' 1; עדות רדלוב, 1984, חלק ב', עמ' 9; עדות טילצ'ין רוזנצווייג, עמ' 17.
- 45 אידישע ביורא ביים פראווינג-קאמיטעט פון האוואנא פון דער קאמוניסטישער פארטיי, 23.11.1938, אוסף ראן ארכיון ייווא.
- 46 Alexander, pp. 277-278.
- 47 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 20.9.1938; ה"ל, 27.8.1938, עמ' 6; 17.9.1938, עמ' 3; 24.9.1938, עמ' 2.
- 48 ה"ל, 1.10.1938, עמ' 7.
- 49 "La juventud hebrea se unifica", Hoy, 2.11.1938, p. 10.
- 50 ש. פינקעלמאן, "די אקטיוויטעטן פון יוגנט פאריין", ה"ל, 11.2.1939, עמ' 6; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 29.10.1938.
- 51 עדות רדלוב, 1984, עמ' 16; ר' גס: ב. שאמעס, דער נאציאנאלער כאראקטער פון אונזערע יוגנט קלובן" האוואנער לעבן, 29.10.1938, עמ' 3.
- 52 דוד אוטיאנסקי, "די נויטווענדיקייט פון א אידישע פרעסע", טריבונע, ינואר 1938, אוסף דוד אוטיאנסקי; איגנץ שמערער, ביבליאגראפיע פון אידישע צייטשריפטן און שזורנאלן אין קובא", ה"ל א"צ, 1943, עמ' 183 (באוסף סנדר קפלן שמורים שני גליונות העתון - מינואר ומאפריל 1938).
- 53 י. רעזניק, "אונזער אקטועלסטע פראבלעם", ה"ל א"צ, 24.9.1938, עמ' 8; מ. עפשטיין, "פאר א פארייניקטער אידישער אינסטיטוציע", 9.7.1938, עמ' 5; דוד הארצמאן, "א ווארט וועגן אייניקייט", קובאנער בלעטער, 1.12.1938, עמ' 10.
- 54 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 12.12.1938; סאפיר, ייווא בלעטער, עמ' 347;

- ה"ל, 14.9.1938, עמ' 2, 3; קובאנער בלעטער, 1.12.1938, עמ' 15.
55 "פאר אייניגייט קעגן אנטיסעמיטיזם" (צו די אידישע ארבעטער, בעל מלאכות, קליינע קרעמער, פרויען און יוגנט), 16.2.1939, אוסף ראן, ארכיון ייווא; ה"ל, 18.2.1939, עמ' 1; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, פברואר 1939.
56 Centro Israelita de Cuba, Boletín 1934, p. 30; Centro Israelita de Cuba, Annual Reports 1934, 1936.
57 ענריקע קאלוזין, באריכט פון 8 טאגיקן פרעזידענט פון אידישן צענטער אין קובא, אוסף ראן, ארכיון ייווא.
58 Sapir, The Jewish Community, p. 68; י.א. פיניס, "דער צענטער, די אידישע אימיגראנטן און דער היאס", ה"ל, 31.4.1938, עמ' 8, 12.
59 י.א. פיניס, "דער צענטער, די אידישע אימיגראנטן און דער היאס", ה"ל, 31.4.1938, עמ' 8, 12; יצחק קאלטון, "וואס דארף זיין דער א"צ?", שם, 21.4.1934, עמ' 10; י.א. פיניס, "ווידעראמאל וועגן א"צ", שם, 14.3.1934, עמ' 9; פיאדאר וואלבע, "די אפאטיע", שם, 18.9.1936, עמ' 23.
60 א. שניידער, "די אויפגאבן פון דער נייער דירעקטיווע אין צענטער", ה"ל, 2.11.1934, עמ' 8; י.א. פיניס, "וואס פאדערן מיר פון נייער דירעקטיווע", שם, 16.11.1934, עמ' 8.
61 לואיס דזשוריק "די פארדינסטן און דערקרייכונגען פון צענטער", ה"ל, 26.10.1934, עמ' 10-11, 14.
62 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 4.1.1933; 11 במאי 1934; 2 ביולי 1934; 18.8.1934; 7.9.1934; ה"ל, 15.6.1934, עמ' 6; 14.9.1934, עמ' 8; Centro Israelita de Cuba, Boletín 1934.
63 ה"ל, 20.7.1934, עמ' 6; "איניציאטיוו גרופע פאר דער באניינונג פון א"צ", ה"ל, 2.11.1934, עמ' 4; א. שניידער, "די אויפגאבן פון דער נייער דירעקטיווע", שם, 2.11.1934, עמ' 8.
64 מאניפעסט נומער איינס [ינואר 1936], אוסף דוד אוטיאנסקי.
65 ה"ל, 16.1.1937, עמ' 2; 30.1.1937, עמ' 1; שראגא, נאכאמאל א"צ, 6.3.1937, עמ' 3; א"צ אין קובא, רעארגאניזיר און קאמפיין קאמיטעט, אפריל 1937, אוסף דוד אוטיאנסקי.
66 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 21.4.1937; ה"ל, 10.4.1937, עמ' 1; 21.4.1937, עמ' 1, 6.
67 ה"ל, 5.5.1937, עמ' 1; Centro Israelita de Cuba, Mayo de 1937, מודעה בחתימת גוסטב קייטס, אוסף ראן ארכיון ייווא; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 26.4.1937; 3.5.1937; 7.5.1937.
68 ה"ל, 19.5.1937, עמ' 1; 22.5.1937, עמ' 1, 3; 29.5.1937, עמ' 1; 2.6.1937, עמ' 1; 4.9.1937, עמ' 3; 11.9.1937, עמ' 2; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 8.5.1937.

- 69 ה"ל, 4.9.1937, עמ' 7; 30.6.1937, עמ' 3; 27.10.1937, עמ' 3.
- 70 ס. קאנא, "אן ענטפער דעם קאלעגע י. שטיינבערג", ה"ל, 4.12.1937, עמ' 5;
ר' גס: ה"ל, 17.11.1937, עמ' 1; 20.11.1937, עמ' 3; 27.11.1937, עמ' 3;
26.1.1938, עמ' 6.
- 71 ה"ל, 23.7.1938, עמ' 1, 2; ר' גס: 18.5.1938, עמ' 2; 28.5.1938, עמ' 4;
1.6.1938, עמ' 1; 22.6.1938, עמ' 2; 20.7.1938, עמ' 1; 23.7.1938, עמ' 1;
קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 21.7.1938.
- 72 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 28.7.1931; 1.2.1933; יובל-בוך פון אידישן
צענטער, האוואנא 1943, עמ' 83.
- 73 עדות לאון יארמוס, תל אביב, מאי 1991; שטוינסקי 1987, עמ' 23-27.
- 74 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 13.3.1933; אויפגאנג, ינואר 1934, עמ' 8.
- 75 ה"ל, 30.1.1937, עמ' 1; 11.9.1937, עמ' 2.
- 76 ה"ל, 25.1.1939, עמ' 3; 4.2.1939, עמ' 3; 11.2.1939, עמ' 3;
12.4.1939, עמ' 2, 3; 25.2.1939, עמ' 1, 3; פראטאקאל פון דער וואל קאמיסיע,
7.4.1939, אוסף דוד אוטיאנסקי.
- 77 א.י. דובעלמאן, "די פויסט קעגן דער פען", ה"ל, 4.1.1939, עמ' 3; "מיט
וואס איז די פארוואלטונג פון א"צ", שם, 8.2.1939, עמ' 3; 1.3.1939, עמ' 3;
חיים נאוואמאדי, "ארום די וואלן פון א"צ", שם, 4.3.1939, עמ' 4; "פארוואס
קומען ניט פאר די וואלן", שם, 8.4.1939; מ. עפשטיין, "עס פאדערט זיך א קלארע
פארשטענדיקונג", שם, 1.4.1939, עמ' 6.
- 78 ה"ל, 15.4.1939, עמ' 1; יוסף גארבוז, "פרייע טריבונע", 19.4.1939, עמ' 2;
כראניק א"צ, 15.4.1939.
- 79 פראטאקאל פון דער וואל קאמיסיע, 21.4.1939, אוסף ראן, ארכיון ייווא וואוסף
דוד אוטיאנסקי; ה"ל, 22.4.1939, עמ' 1; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 18.4.1939;
18-22.4.1939.
- 80 י.א. דובעלמאן, "די אינטריגעס ארום די וואלן פון צענטער", ה"ל,
19.4.1939, עמ' 3; "די קאמעדיאנטן פון א"צ שפילן טעאטער", 22.2.1939, עמ' 3;
י. סעלעצקי, "פרייע טריבונע", 29.7.1939, עמ' 8; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ,
23.4.1939.
- 81 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 12.5.1939; 16.5.1939; 17.5.1939; ה"ל,
17.5.1939, עמ' 1; 10.6.1939, עמ' 3.
- 82 ה"ל, 4.10.1939, עמ' 2; 21.10.1939, עמ' 2; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ,
2.10.1939; 3.10.1939.
- 83 Sapir, The Jewish Community, pp. 70-71; פלאטפארם פון דעם מערהייט בלאק
ביים א"צ, מאי 1940; דערקלערונג פון קאמיטעט פאר א"צ (מאי 1940) אוסף ראן
ארכיון ייווא.

2.ז התגוננות בפני אנטישמיות ומגמות להקמת ארגוני גג

בתקופה שבין 1933 ל-1939 נעשו נסיונות אחדים להקמת חזית ארגונית משותפת, במטרה לתאם בין הארגונים היהודיים השונים ולייצג את הישוב בפני השלטונות וחברת הרוב. כקבוצת מהגרים חדשה בשלבים מוקדמים של השתלבותה הכלכלית-חברתית נקלעה הקהילה היהודית בקובה לסיטואציה של משבר כלכלי ומהפכה לאומנית ונחשפה לאנטישמיות של גורמים לוקליים, שהושפעו מהתחזקותם של הכוחות הפאשיסטיים באירופה; בנוסף לכך היא נתבעה לפעול בתגובה להתדרדרות במצבם של יהודי גרמניה ומזרח אירופה ובמיוחד בנושא ההגירה היהודית לארץ שבתוכה היא ישבה. בקהילות יהודיות אחרות באמריקה הלטינית הביאה פרובלמטיקה דומה להתגבשותם של ארגוני גג, דוגמת "משלחת הארגונים היהודיים הארגנטינאים" (DAIA - Delegación de Asociaciones Israelitas Argentinas) - שנוסד ב-1935, או "הוועד המרכזי של הארגונים היהודיים" (Comité Central Israelita) שהוקם ב-1938 במכסיקו¹.

על רקע שותפות הגורל היהודי נבחן את התמודדותה של יהדות קובה עם הצורך להקים חזית מאוחדת: נבדוק את השתקפות היחסים שבין הקהילות השונות ובין הגורמים שהתמודדו על הנהגת הישוב, את המתח הפנימי שבין השאיפה לאחדות יהודית לבין המשיכה לכוון של פרטיקולריזם ארגוני, ומעל הכל את השפעת הסכנות החיצוניות על הנכונות להתעלות מעל קטנות היומיום ולהגיע לשיתוף פעולה.

(א) הוועדה המשפטית

ארגון הגג הראשון של יהודי קובה, "קומיטה אינטרסוסיאל" (Comité Intersocial), נוסד בשלהי תקופתו של מצ'אדו ביוזמת האידישער צענטער, במטרה לייצג את הישוב בפני השלטונות. חילוקי דעות פנימיים על מטרותיו ודרכי פעולתו של הארגון גרמו לפילוג בתוכו, אולם בלחץ המושל הצבאי של האואנה לקיים מגעים עם נציגות יהודית יחידה נאלצו ראשי הארגונים היהודיים להגיע לפשרה ביניהם, והם הכירו ב"קומיטה אינטרסוסיאל" כנציגות מוסכמת על כל הישוב היהודי (ר' פרק ד.3). לאחר מהפכת הסמלים של ה-4 בספטמבר 1933 הפך הצבא, בראשות מפקדיו החדשים, לשליט האמיתי של המדינה. בנסיונותיהם להשליט סדר בתוהו ובוהו ששרר אותה שעה בקובה, נקטו החיילים ביד קשה, תוך פגיעה בוטה בזכויות התושבים הלא-קובניים². הנהלת האידישער צענטער כינסה את נשיאי הארגונים היהודיים בהואנה לדיון במצב המסוכן של האוכלוסייה היהודית. בישיבה, שנערכה ב-5 באוקטובר, הכריזו הנאספים על עצמם כ"קומיטה אינטרסוסיאל", ובחרו "ועדה משפטית" (Comisión Jurídica), שתפקידה היה להגן על זכויות היהודים בפני רשויות השלטון, בשתדלנות ישירה, או באמצעות עורך הדין של הארגון, וירחיליו סנצ'ס (Virgilio Sanchez), שהיה מקורב

לחוגי הממשלה המהפכנית³.

מבחינה פורמלית הקומיטה אינטרסוסיאל היה הגוף המייצג את כל יהודי קובה, והוועדה המשפטית היתה הזרוע הביצועית שלו, אולם לפעילותה של הוועדה היתה דינמיקה משלה, והיא הפכה לגוף המייצג בפועל את יהודי קובה בפני השלטונות, בעוד שהקומיטה אינטרסוסיאל התקיים בעיקר על הנייר. פעילותה העיקרית של הוועדה המשפטית בחודשים הראשונים לייסודה היתה התערבות אצל מפקדי הצבא ופקידים בכירים במטרה להביא לשחרורם של יהודים שנאסרו בחשד שירו מן הגגות והיו צפויים להוצאה להורג, או להגנה על חייהם ורכושם של יהודים שהותקפו על ידי מתפרעים. פעילות זו, שהיתה בבחינת הצלת נפשות, העלתה את יוקרתה של הוועדה המשפטית בעיני הציבור⁴.

פעילותה של הוועדה המשפטית היתה קשורה באופן הדוק עם האידישער צענטער, שהיה הארגון שיזם את הקמתה. בדו"ח לשנת 1934 שנשלח להיאס בניו יורק הציגה הנהלת האידישער צענטער את פעולות הוועדה המשפטית כחלק אינטגרלי מן הפעילות של הארגון: "האידישער צענטער הקים ועדה משפטית המורכבת מנציגי כל חלקי הישוב"⁵. בדיקת הרכבה של הוועדה המשפטית מראה כי רוב חבריה, ובתוכם שני יו"ר הראשונים - דז'וריק ובליס - נימנו על מנהיגות האידישער צענטער⁶.

הוועדה המשפטית מימנה את פעולותיה באמצעות מגבית מיוחדת, שנועדה להגביר את פעולות ההסברה בקרב הציבור הקובני ולהזים את ההאשמות האנטישמיות. תקציבה הכולל, במשך ששת החודשים הראשונים לפעילותה הגיע ל-\$766 הכנסות ו-\$533 הוצאות⁷. במקביל לעריכת מגבית בקרב הסוחרים והתעשיינים היהודיים, ליקטו חברי הוועדה המשפטית אינפורמציה על היקף המסים שהם משלמים לאוצר הקובני ועל מספר הפועלים הקובניים והזרים המועסקים בהם - ופרסמו מאמרים בעלי אופי אפולוגטי על תרומת היהודים לכלכלה הקובנית⁸.

פעילותה המרכזית של הוועדה המשפטית בתחום ההסברה היתה קבלת פנים לנציגי העתונות הקובנית שנערכה בבניין האידישער צענטער בפברואר 1934, במטרה לשפר את תדמיתם של היהודים בעולם ובקובה בעתונות המקומית. נשיא איגוד העתונאים הקובניים, ד"ר אנגולו (Lorenzo Angulo Perez), ועורך העתון אל פאיס, רמון זיידין (Ramón Zaidín) הביעו את נכונותם לתמוך במערכה ההסברתית נגד גרמניה הנאצית⁹. אנגולו נלווה אל נציגי הוועדה המשפטית שביקרו אצל חוסה איגנסיו ריברו ומחו על המאמרים האנטישמיים שהתפרסמו בשלושת העתונים שבבעלותו - דיאריו דה לה מרינה, אינפורמסיון ופופולר (Popular). ריברו קיבל את המשלחת היהודית בידידות והבטיח להמנע מפרסומים אנטישמיים¹⁰; כפי שראינו בפרק ו' הוא לא עמד בהבטחתו.

נפילת הממשלה המהפכנית ומינויו של מנדייטה לנשיאות הביאו לרגיעה הדרגתית במצב הפוליטי בקובה. הוועדה המשפטית הוסיפה לטפל במאמרים של יהודים שנחשדו בארגון שביתות והיו צפויים לגירוש מקובה, אולם חלה ירידה משמעותית במספר התקריות שדרשו את התערבותה¹¹. על רקע תחושת החזרה לחיים נורמליים גברה ההכרה

בקרב יהודי קובה כי מאחר שהוסרו ההגבלות שמנעו את פעילותם בתקופת המהפכה, עליהם להחליף לפעילות למען יהודי גרמניה¹².

בישיבה מיוחדת של נציגי הארגונים היהודיים בהאואנה, בראשות נשיא הוועדה המשפטית דוד בליס, הוחלט לרתום את הארגון המייצג לחרם כלכלי נגד גרמניה הנאצית באמצעות מודעות באידיש בחנויות היהודיות שיקראו להפסיק לקנות סחורות גרמניות, ופרסום שמות היהודים שיוסיפו לסחור בהן¹³. יוזמתו של בליס היתה קשורה בביקורו של סמואל אונטרמיייר (Untermeyer), שעמד בראש תנועת החרם הכלכלי נגד גרמניה הנאצית¹⁴, אולם ההענות הציבורית לחרם היתה מועטת. העתון האוואנער לעבן פרסם מאמרים רבים בגנות המשך המסחר במוצרים גרמניים, ודווחים מערי הפנים סיפרו על חנויות יהודיות המוסיפות להיקרא בשמות "גרמניים", כגון El cañon alemán או La bodega alemana - זכר לתקופה שבה המהגרים היהודיים העדיפו להציג את עצמם כגרמנים¹⁵. החרם הכלכלי נגד גרמניה הנאצית לא היה גורם חזק דיו לארגון סביבו התארגנות גג יהודית.

הציבור היהודי נתן גיבוי מלא לוועדה המשפטית כל עוד הרגיש כי בטחוננו נתון בסכנה, אולם ככל שהלחץ מבחוץ התרופף, התמיכה בארגון פחתה. בישיבה של הוועד המנהל של האידישער צענטער שנערכה ב-28 בנובמבר 1934 נמסר על כי יום קודם לכן הוחלט על פרוקה של הוועדה המשפטית¹⁶. הקומיטה אינטרסוסיאל, שהיה ארגון הגג הרשמי שבשמו פעלה הוועדה המשפטית גווע מעצמו לאחר שהוועדה המשפטית חדלה להתקיים; האיזכור האחרון לקיומו - ביקורת על חוסר המעש שלו - הוא מן ה-19 ביוני 1935¹⁷. גל המאסרים של מרץ 1935 היה שירת הברבור של הוועדה המשפטית. משלחת בת ארבעה חברים, כולם חברי האידישער צענטער, נפגשה עם חוסה פדרסה (José Pedraza), המושל הצבאי של האואנה, והסבירה לו כי "מכיון שליהודים אין שום קונסול היכול להתערב ולהגן עליהם בשעת הצורך, המושל הצבאי צריך להכיר בוועדה המשפטית כנציגות הרשמית של היהודים"¹⁸.

הנשיא האחרון של הקומיטה אינטרסוסיאל והוועדה המשפטית, הרב מאיר לסקר, קווה לבסס את פעילות הארגון על ייצוג קבוע של כל הארגונים היהודיים, ולהקדיש את עיקר פעילותו לנושאי החרם נגד מסחר עם גרמניה הנאצית וההסברה נגד התעמולה האנטישמית¹⁹. משלא עלה בידו להשתלב בתוך ארגון הגג, שלא היה אלא שלוחה של האידישער צענטער, החל הרב לסקר לפעול להקמתו של ארגון גג חדש שבמרכזו עמדה הקהילה היהודית-אמריקנית.

(ב) הג'ואיש קומיטי פור קובה

ה-JCC - Jewish Committee for Cuba היה ארגון הסעד של יהודי ארה"ב שפעל בקובה בשנות ה-20; ב-1935 יזמו כמה מחברי הקהילה היהודית-אמריקנית בקובה את הקמתו של ארגון חדש באותו שם - Jewish Committee for Cuba או Comité Israelita de Cuba במטרה מוצהרת לאחד את כל הפעילות הפילנתרופית של הארגונים היהודיים

ולייצג את הישוב היהודי כלפי חוץ. הקהילה המזרח אירופית קיבלה את ההחלטה על הגרסא החדשה של הג'ואיש קומיטי בחשדנות ואף בעוינות. עסקני האידישער צענטער זעמו על שהיהודים האמריקניים הודיעו על הקמת ארגון הגג החדש למוסדות סעד יהודיים בארה"ב, ולא שיתפו בתוכניותיהם את שאר הארגונים היהודיים בקובה. ידיעה, שהוכחה אחר כך כבלתי נכונה, לפיה הרב לסקר ביקש ממועצת הנשים היהודיות בארה"ב להעביר את התמיכה החודשית בפרויען פאריין לקופת הארגון החדש, עוררה סערת רוחות בקרב יוצאי מזרח אירופה²⁰. טענתם היתה כי הג'ואיש קומיטי מתעלם מקיומו של הקומיטה אינטרסוסיאל, שתאורטית ייצג עדיין את יהודי קובה, וכי הקבוצה האמריקנית הקטנה מנסה להשתלט על הישוב²¹.

בנבדל מן הקומיטה אינטרסוסיאל, שהורכב מנציגי כל הארגונים היהודיים, הג'ואיש קומיטי פור קובה היה מורכב ממינויים אישיים של נכבדי הקהילה היהודית-אמריקנית, שצירפו אליהם כמה מנציגי הקבוצה המזרח אירופית והקהילה הספרדית. נשיא הארגון היה אלברט הרטמן (Albert Hartman), והמזכיר ג'ייקוב ברנדון (Jacob Brandon); שניהם אישים שהיו עתידים למלא תפקיד מפתח ב-Joint Relief Committee - הארגון שסייע לקליטת הפליטים היהודיים מגרמניה ב-1938. ברנדון עמד בראש יוזמה, שלא הגיעה לידיעת הציבור, להקמת התיישבות חקלאית של יהודים מגרמניה בקובה, וניהל מו"מ חשאי עם הנשיא מנדייטה (עיין ח.1-2 להלן)²². הג'ואיש קומיטי הציב לעצמו שלוש מטרות: (א) הגנה על היוקרה והמעמד של הקהילה היהודית בקרב האומה הקובנית; (2) שיפור המצב הארגוני, התרבותי והכספי של הארגונים היהודיים; (3) פיתוח שתוף פעולה והבנה בין הגופים היהודיים תוך סיוע לקואורדינציה בין פעולות הסעד שלהם²³. הג'ואיש קומיטי פור קובה הכריז על מגבית מאוחדת, במטרה לגייס מיהודי קובה סכום של \$15,000, לחלוקה בין הוועד נגד שחפת, הקינדער היים, ביקור חולים, שלושת בתי הספר היהודיים וחסד של אמת, וכן להקמת קרן למען יהודי גרמניה. בשיחת רדיו, שבה הציג את מטרות המגבית המאוחדת, אמר אשר שטושינסקי (Schuchinsky) כי כל ארגוני הסעד והחינוך היהודיים נמצאים בגרעונות כספיים, והם מתקיימים בזכות עסקנים "המקריבים את עצמם... ומלקטים בכל מקום סנטים, נדבות". הג'ואיש קומיטי הציע גישה חדשה בתחום הפילנתרופיה²⁴.

הרקע להקמת הג'ואיש קומיטי פור קובה היה הידיעות על רדיפות היהודים בגרמניה וההתקפות האנטישמיות באמצעי התקשורת בקובה. ארועים אלה חיזקו את הזיקה היהודית של חברי הקהילה היהודית אמריקנית, והניעו אותם להתקרב אל שאר יהודי קובה במטרה לעזור להם; אולם ביחד עם זאת הם ראו את יהודי מזרח אירופה כאשמים בתדמית השלילית של ה"פולאקוס", שסיכנה גם אותם. בדווח לג'וינט כתב סלומון מדורו (Solomon Maduro) כי "היהודים הפולנים... מנהלים את פעילותם העסקית לפי שיטות הראויות לכל גינוי"; ואילו ברנדון תאר אותם כ"פסולת שהגיעה לקובה ממזרח אירופה לפני 17 שנה ומאז לא עשו דבר מלבד הרס הרצון הטוב שממנו יהודי קובה נהנו במולדתם המאמצת קודם לבואם"²⁵. לפי עדותו של שטושינסקי, שייצג את המזרח

אירופים בג'ואיש קומיטי, פעילותם הפילנתרופית של היהודים האמריקניים היתה מונעת על ידי הרצון לשפר את התדמית של היהודים: "כאב להם שכמה רוכלים העומדים ומוכרים ברחוב מורידים את הרמה, את המדרגה של היהודים בקובה"²⁶.

התקפות אנטישמיות באמצעי התקשורת, שהבולטת בהן היתה סדרת מאמריו של חואקין אריסטיגטה בדיאריו דה לה מרינה (ר' פרק ו.2), גרמו להתערבות כמה מפעילי הג'ואיש קומיטי בפעילות למען הגנת הישוב היהודי. שיטות הפעולה שהם נקטו בהן היו "השפעה אישית - פוליטית או מטריאלית"²⁷. אדולפו קייטס ניהל מערכה פרטית נגד האנטישמיות באמצעות מגעים עם גורמים פוליטיים ובעיקר באמצעות תקציב הפרסומת של עסקיו וקשריו עם שתי סוכנויות פרסומת גדולות בארה"ב, שאיפשרו לו ללחוץ על עורכי עתונות או תחנות רדיו לחדול ולפרסם תעמולה אנטי יהודית²⁸.

אחיו גוסטב, שהיה נשיא של שלושה ארגונים מרכזיים (ה-UHC), האידישער צענטער ולשכת המסחר היהודית) פעל בכוחה של שליחות ציבורית, אולם ניהל בעצמו את מגעיו עם פוליטיקאים קובניים. קשריו עם ראשי ענף התיירות סייעו בידיו להביא לסגירת תחנת רדיו שהסיתה נגד הקהילה היהודית בידי שר התיירות; באופן דומה הוא השפיע על שר הפנים לבטל על גזירת האיסור שהוטלה על השחיטה הכשרה בלחץ של גורמים אנטישמיים²⁹.

שתדלנות זו הביאה להפסקה זמנית של כמה מן ההתקפות נגד היהודים, אולם לא הקנתה לג'ואיש קומיטי מעמד של ארגון מייצג בקרב הציבור המזרח אירופי. במאי 1936, לאחר שנה של פעילות, הודיעו ראשי הג'ואיש קומיטי על פירוק רשמי של ארגונם, במטרה להקים במקומו ארגון גג על בסיס פדרטיבי, שבו יהיו מיוצגים כל הארגונים היהודיים³⁰.

לפי עדותו של הרב מאיר לסקר, כשלון הג'ואיש קומיטי פור קובה נבע מהעדר תקשורת בין הקבוצות השונות בישוב: "רבים מחברי הקומיטי התעקשו לדבר אידיש, אבל אנשים כברנדון בכלל לא הבינו על מה הם מדברים. הם לא דיברו היטב ספרדית, ובוודאי לא אנגלית, וזו היתה הסיבה שבגללה היה כל כך קשה להפעיל אותו [את הארגון]"³¹.

פרשת הג'ואיש קומיטי פור קובה שופכת אור על היחסים בין הקבוצה היהודית אמריקנית לבין היהודים המזרח אירופיים. בעוד שבודדים בין חברי הקהילה האמריקנית, דוגמת צ'רלס שפירא ולואיס דז'וריק, הזדהו בגלוי עם הקהילה האשכנזית והיו פעילים במוסדותיה, שמרו רוב היהודים האמריקניים על מרחק חברתי מן היהודים שלא השתייכו לחוג הסגור שלהם. במסגרת הג'ואיש קומיטי ניסו יהודים אלה להתקרב לשכבות הנמוכות מהם מתוך עמדה של פטרונות, אולם נדחו על ידי הקבוצה המזרח אירופית, שסירבה להכיר בהם כנציגיה וחששה מהשתלטותם על הנהגת הישוב. יש להוסיף כי הקהילה הספרדית היתה מיוצגת בג'ואיש קומיטי, אולם הספרדים לא שחקו כל תפקיד במאבק על ההגמוניה של הישוב. כשלון ההידברות בין היהודים האמריקניים לבין שאר האוכלוסייה היהודית היה עתיד להשפיע על סגירת הדלת בפני שתוף פעולה בנושא הסיוע לפליטים שהגיעו לקובה כמו גם על הנסיונות להקמת חזית משותפת למחאה נגד רדיפות

(ג) הדרך להקמת הוועד המרכזי

תפיסת הייצוג של אנשי הקהילה האמריקנית היתה שונה מזו של האשכנזים; האמריקנים סברו כי הנציגות צריכה להיות קבוצת עלית שתוכל לנהל מו"מ עם גורמים בכירים בממשלה ובחברה הקובנית, ולנהל מו"מ מאחורי הקלעים. האשכנזים העדיפו למחות בגלוי נגד האנטישמיות המקומית ונגד רדיפות היהודים באירופה, אלא שגם הם היו חלוקים בדעתם: הקומוניסטים סברו שיש לשתף פעולה עם בעלי ברית לא-יהודיים, ואילו הציונים תבעו פעולה יהודית נפרדת.

באוגוסט 1935 החליטו ראשי הקולטור געזעלשאפט לכנס את נציגי הארגונים האשכנזיים על מנת לארגן פעולת מחאה נגד יחסה הברוטלי של ממשלת פולין כלפי היהודים, בעקבות פניה של הפדרציה של יהודי פולין בניו יורק לשלוח נציג של יהדות קובה לוועידה על מצב יהודי פולין שעמדה להערך בלונדון³². ההתאחדות הציונית סירבה להשתתף באסיפה, והארגונים הדתיים החליטו לפרוש ממנה, לאחר שהסתבר להם כי הקומוניסטים התכוונו לנצל אותה לתעמולה פוליטית³³.

הקולטור געזעלשאפט הוסיף לפעול למען קיום אסיפת המחאה נגד ממשלת פולין, תוך שתוף פעולה עם הלאנדסמאנשאפט של יהודי ורשה (ווארשעווער לאנדסמאנשאפט פאריין אין האוואנא), שנוסד ב-1934 במטרה לעודד פעולות תרבות ועזרה הדדית בין ילידי מחוז ורשה, ושהיה הארגון היחיד שייצג את יהודי פולין בקובה³⁴. לאחר דחיות ממושכות שעוררו ביקורת צבורית רבה, החליטו הארגונים המרכזיים של הקהילה המזרח אירופית, ביחד עם ההתאחדות הציונית, לקיים באפריל 1936 אסיפת המונית להבעת סולידריות עם יהודי גרמניה ופולין. אלא שאז התערבה הקהילה היהודית אמריקנית, שעמדה באותה תקופה בראש הג'ואיש קומיטי פור קובה, וטענה כי בשל המערכה האנטישמית המתנהלת נגד יהדות קובה, מוטב לוותר על המחאה הצבורית³⁵.

גם הנסיונות לארגן מגבית משותפת לטובת הפליטים מגרמניה או יהודי פולין נכשלו על רקע הפילוג והמחלוקות בין הארגונים. הנהלת האידישער צענטער כינסה ביוני 1936 את נציגי הארגונים היהודיים במטרה להקים קרן לטובת הפליטים מגרמניה, אולם נזהרה שלא להזמין את נציגי הקולטור געזעלשאפט, על מנת שלא לנעול את הדלת בפני הציונים. אלא שדווקא באותו הזמן החליטו חברי הלאנדסמאנשאפט של יהודי ורשה לערוך מגבית לטובת יהודי פולין; במחאה על חוסר התיאום פרשו נציגי האידישער צענטער מן הוועד למען יהודי פולין³⁶.

בנובמבר 1937 התכנסה לבסוף עצרת המחאה נגד הפוגרומים בפולין; קדם לה וכוח לוהט אם לשתף אנשי רוח קובניים ונציגים של העתונות ואם ללוות אותה בשביתת מסחר. הוועד המנהל של האידישער צענטער, שנמצא באותה תקופה תחת שלטונו של גוסטב קייטס, הטיל וטו על ההצעות הללו, ותבע לקיים את אסיפת המחאה כארוע יהודי סגור³⁷. א. פלנבוק (Feinbok), מזכיר הוועד למען יהודי פולין, הסביר את

הדחייה הממושכת בקיומה של אסיפת המחאה בסירובה של הקהילה היהודית בקובה לקרוא את הכתובת שעל הקיר: "יהודי קובה לא כאבו את כאבה של יהדות פולין, לא הרגישו את הפחד להישחט לאור היום... לא רצו להבין ולהודות שישוב של שלושה וחצי מליון יהודים נעלם ממש לנוכח עיני כל העולם"³⁸.

בעצרת המחאה, שהתקיימה בבניין האידישער צענטער, השתתפו כאלפיים איש; על הבמה ישבו רבני שלוש הקהילות (קפלן, מאיא ולסקר) ונציגי כל חלקי הישוב. המשתתפים מילאו אלף גלויות דואר בפולנית, שנשלחו לממשלת ורשה במחאה על רדיפות היהודים³⁹. בעקבות האסיפה נערכה מגבית שבה נאספו כ-\$1,000, רובן מתרומות בסכומים קטנים; לדברי פלנבוק, התמיכה בקיום העצרת הגיעה מיהודים ממעמד בינוני ונמוך, בעוד שהעשירים גילו עמדה מסוייגת כלפיה⁴⁰.

הקבוצה המיליטנטית ביותר במאבק הפומבי נגד גרמניה הנאצית היתה מנהיגות הקולטור געזעלשאפט, שפעלה בגיבוי המפלגה הקומוניסטית הקובנית, לאחר שזו קיבלה מעמד חוקי. אנשי הקהילה הספרדית היו מוכנים להצטרף לפעולות שאורגנו על ידי האשכנזים, אולם לא נקטו בכל יוזמה משלהם להביע סולידריות עם יהודי אירופה; ואילו ראשי ה-UHC, שהאמינו בשתדלנות מאחורי הקלעים, לא השתתפו בארגון עצרת המחאה, מחשש שמא בכך ילבו את האנטישמיות המקומית.

האנטישמיות בשנים 1935-1937, בטרם החלה הגירת הפליטים מגרמניה, היתה מכוונת בעיקר נגד הסוחרים היהודיים, והיא התבססה על שילוב אינטרסים בין תועמלנים נאציים לבין סוחרים ספרדיים שביקשו להפרע מבני תחרותם היהודיים. לשכת המסחר היהודית, שהוקמה ב-1936 במטרה להגן על זכויותיהם המקצועיות של הסוחרים והתעשיינים היהודיים, הפכה לגרעין המאבק המאורגן נגד האנטישמיות. המניע להקמת לשכת המסחר היהודית היה מאסרים של סוחרים בעקבות הלשנות בלתי מוצדקות על התחמקות מתשלום מסים או הפרה של חוקי העבודה. הארגון סיפק ייעוץ משפטי חינם לחבריו, ונאבק נגד קבלתם של חוקים שיכלו לפגוע באינטרסים של הסוחרים והתעשיינים היהודיים; נשיא לשכת המסחר היהודית, גוסטב קייטס, התקבל כחבר בשני ארגוני גג כלכליים - Junta Nacional de Comercio ו-Corporaciones Economicas - שהיו שדולה בעלת השפעה פוליטית⁴¹. שמו של הארגון נקבע ל"אגודת משלמי המסים" (Asociación de Contribuyentes), בתגובה להאשמה הנפוצה ביותר נגד הסוחרים היהודיים לפיה התחמקו מתשלומי מסים⁴².

מאז 1938 הפכה ההגירה היהודית לקובה לנושא העיקרי של המערכה האנטישמית, שנשאה חותם ברור של גרמניה הנאצית. ההסתה הפרועה נגדם, שלא הכירו דוגמתה מאז שעזבו את אירופה, עוררה חרדה בקרב יהודי קובה; אולם בשל הפילוג הפנימי והעדר ארגון גג, התגובות עליה לא היו מתואמות. סיפור ארסי, שקרא לעשות שפטים במהגרים היהודיים המשעבדים את התופרות הקובניות, נתפרסם בכתב העת הליברלי "בוהמיה". חמישה גורמים יהודיים שונים פנו אל העורך במחאה על הפרסום האנטישמי, וכל אחד מהם הציג את עצמו כנציג הקהילה היהודית - אגודת העתונאים והסופרים היהודיים, לשכת המסחר היהודית, האידישער צענטער וכן אדולפו קייטס והרב מאיר

לסקר⁴³.

התקרית עם עורך בוהמיה הוכיחה את המצב האבסורדי שאליו נקלעה הקהילה היהודית בקובה בלא גוף מייצג. לשכת המסחר היהודית היתה הגורם המרכזי שנאבק נגד האנטישמיות, הן באמצעות פעולות השתדלנות של גוסטב קייטס והן בדמי לא יחרץ ששולמו לתועמלנים אנטישמיים תמורת שתיקתם, אולם לנוכח ההסלמה החמורה בתעמולה האנטישמית, נתברר כי קשה לאנשים פרטיים לעצור בעצמם את השטפון האנטישמי⁴⁴. בתוך הציבור היהודי המזרח אירופי התחילה להשמע ביקורת נגד הריחוק שבין לשכת המסחר לבין רוב האוכלוסייה היהודית ונגד הנסיון להסוות את אופיו היהודי של הארגון מאחורי השם "אגודת משלמי המסים"⁴⁵. אף כי העמידה את עצמה בראש המאבק נגד האנטישמיות, לשכת המסחר לא נתפסה על ידי האוכלוסייה היהודית כארגון מייצג. הארגון היחיד שהיה מסוגל לרכז סביבו את הציבור היהודי של האואנה היה האידישער צענטער. למרות כל המשברים שעברו עליו, האידישער צענטער מילא בתודעת הציבור המזרח אירופי, ולמעשה בתודעת כל הישוב היהודי, את המקום של הארגון המרכזי והמייצג. אף ארגון יהודי לא היה יכול להתחרות בבניין המרווח ברחוב אחידו (Egido) ששימש כמקום ההתכנסות העיקרי לכל הארועים המרכזיים בתולדות יהודי קובה. כפי שראינו בחלקו הראשון של הפרק, בשלהי 1938 התקשה הארגון לשמור על אופיו הא-פוליטי, והפך לזירת מאבק בין שני הכוחות הפוליטיים שהתחרו ביניהם על תמיכת הישוב: הקומוניסטים והציונים.

לפי דווח של הצירות הגרמנית בהאואנה, שהסתמך על העתון Hoy, בספטמבר 1938 התכנסו בבניין האידישער צענטער נציגים של למעלה מ-30 ארגונים, בתוכם נציגי כל הארגונים היהודיים (כולל הציונים) ושורה של ארגונים קובניים הקשורים למפלגה הקומוניסטית. לפי מקור זה, הנוכחים החליטו למחות באופן פומבי נגד השלטונות הנאציים בגרמניה של היטלר ובחרו בוועדה יוזמת (Comité gestor) שהיתה אמורה לשוב ולהתכנס באידישער צענטער ב-8 בדצמבר; תפקידה היה לארגן עצרת בהשתתפות העם הקובני, על מנת להביע את הרגש הדמוקרטי והפרוגרסיבי של המדינה ואת הדחייה המוחלטת של הפאשיזם הבינלאומי⁴⁶.

יש לציין שהכרוניקה של האידישער צענטער איננה מזכירה את האסיפה מספטמבר; הכרוניקה מדווחת על אסיפה בהשתתפות 1,200 איש שנערכה באידישער צענטער ב-26 בדצמבר, שבה הוועד המנהל של האידישער צענטער החליט להכין, ביחד עם "הוועדה היוזמת", עצרת מחאה נגד גרמניה ולהטיל חרם על סחורות גרמניות. האסיפה פוזרה במפתיע על ידי הנשיא מקס סטון, שנימק את החלטתו בכך שהיא נערכה בלא רשיון ונמסר לו על התערבות צפויה של המשטרה⁴⁷.

ההחלטה על הפעולה המשותפת עם גורמים קובניים עוררה ביקורת רבה בקרב הציונים והדתיים, שהתנגדו לשתוף פעולה עם הקומוניסטים. ביוזמת ההתאחדות הציונית התארגן ועד בהשתתפות שבת אחים, לשכת המסחר היהודית, כנסת ישראל קלוב הנוער על שם ארלוזורוב והשומר הצעיר, שקרא שלא לקיים את אסיפת המחאה תחת הדגל של המפלגה הקומוניסטית הקובנית. במכתב גלוי שפרסם בהאוואנער לעבן דרש הוועד

לקיים אסיפה שבה היהודים יביעו באופן לאומי ואחראי את מחאתם נגד שלטון הדמים של היטלר וידרשו להטיל חרם על סחורות גרמניות⁴⁸.

דעתם של שוללי שתוף הפעולה עם הקומוניסטים הקובניים הכריעה את הכף. בוועד של 14 ארגונים יהודיים מהאואנה, שהחליטו להתאחד על מנת לארגן את עצרת המחאה "עם יהודים ועל ידי יהודים", השתתפו כל הארגונים המזרח אירופיים, כולל הקולטור געזעלשאפט, ביחד עם הקהילה הספרדית שבת אחים; הקהילה האמריקנית לא נטלה בו חלק⁴⁹. העצרת התקיימה ב-25 בינואר 1939 בהשתתפות כ-1,500 איש; הנימה השלטת בנאומים היתה דרישה לקיים את החרם נגד סחורות גרמניות לפחות בתוך האוכלוסיה היהודית. העצרת קראה לעם הקובני ולממשלתו להגן על זכויותיהם של יהודי גרמניה והזכירה לשר החוץ רמוס את עמדתו נגד הרדיפות הגזעיות בוועידת לימה. בסופה של העצרת הוחלט להקים ועד עממי (פאלקס קאמיטעט), בהשתתפות נציגי כל הארגונים שיזמו אותה⁵⁰.

הפאלקס קאמיטעט נטל על עצמו שלושה תפקידים, שהיו קשורים במאבק נגד גרמניה הנאצית - ביצוע החרם הכלכלי, סיוע לפליטים שהגיעו לקובה ומאבק נגד האנטישמיות, אולם התחום היחיד שבו התחיל לפעול היה החרם הכלכלי. הוא יצר קשר עם הוועד האנטי-נאצי בארה"ב במטרה לקבל הדרכה, וארגן ועד של סוחרים יהודיים שתפקידם היה לעבור בחנויות היהודיות ולפקח על הפסקת המסחר בסחורות מגרמניה⁵¹.

במרץ נפגשו ראשי הפאלקס קאמיטעט עם נציגי לשכת המסחר היהודית במטרה לתאם את פעילותם נגד האנטישמיות. שבועות אחדים קודם לכן העתיקה לשכת המסחר את משרדה אל לב האזור המסחרי היהודי (רחוב מוראיא 474 פינת רחוב ברנסה); שמו של הארגון הוסב מ"אגודת משלמי המסים" ל"לשכת המסחר היהודית של קובה" (Camara de Comercio Hebrea de Cuba) ונשיאו החדש, ישעיה קאושנסקי (Kausansky), היה איש הקהילה המזרח אירופית⁵². בישיבה משותפת בחרו ראשי לשכת המסחר היהודית ביחד עם נציגי הפאלקס קאמיטעט "ועד להגנה בפני האנטישמיות" (Comité de defensa contra el antisemitismo), שבו השתתפו נציגי שלוש הקהילות היהודיות⁵³. חברי הוועד נפגשו עם אישי ממשל, דוגמת שר הפנים ומזכיר הנשיא, ומחו בפניהם על גל האנטישמיות הפוגע באשיות הדמוקרטיה; הם החלו לטפח קשרים עם אינטלקטואלים קובניים ולפרסם באמצעותם מאמרי הסברה בעתונים בעלי מגמה ליברלית⁵⁴.

באפריל-מאי 1939 הגיעה התעמולה האנטישמית בקובה לשיאה, לאחר שסוכנים של הגסטאפו נשלחו להכין את בואה של האוניה סנט לואיס והציפו את אמצעי התקשורת בחומר תעמולה נגד הגירת הפליטים היהודיים ונגד הקהילה המקומית. היהודים שמצאו את עצמם במרכז ההתעניינות הצבורית, נתקפו באימה; העתונאי דובלמן, שחזר להאואנה לאחר מספר שבועות שבהם שהה באזורי פנים הארץ, כתב כי העיר השתנתה לבלי הכר, וכי על כל פרצוף יהודי ראה צער ודאגה⁵⁵. הפחד היה גורם מאחד ומעורר לפעולה. באפריל נערכה ראורגניזציה של הוועד להגנה בפני האנטישמיות על מנת לתת ייצוג לכל הארגונים היהודיים. עד סוף יוני הצליח הוועד לאסוף תרומות בסך

\$5,000, הסכום הגבוה ביותר שנאסף עד אז בהאואנה למטרה יהודית כלשהי⁵⁶. רשמית, הוועד להגנה נגד האנטישמיות היה זרוע של לשכת המסחר היהודית, אולם למעשה הוא פעל כ"ועד מרכזי של הארגונים היהודיים בקובה" (Comité Central de las Sociedades Hebreas de Cuba), ואף הציג את עצמו בשם זה בפרסומי ההסברה שלו⁵⁷. ב-29 ביוני קיבל הוועד המרכזי של הארגונים היהודיים בקובה גושפנקא חוקית, עם ייסודו הרשמי של הארגון. באסיפת היסוד השתתפו נציגי 19 ארגונים יהודיים - כל ארגוני האואנה וכמה מערי הפנים; התקנון קבע כי מליאת הארגון תהיה מורכבת משני נציגים מכל אחד מהארגונים היהודיים, והוועד המנהל יורכב מ-15 איש, אולם תהיה לו זכות לצרף אליו עסקנים בעלי מעמד בישוב אף אם אינם מייצגים ארגון כלשהו⁵⁸.

דווחיו החודשיים של הוועד המרכזי של יהודי קובה מצביעים על שורה של הישגים מרשימים בהפסקת התעמולה האנטישמית ובהפצת תעמולת נגד, שנועדה להציג את היהודים בקובה באור חיובי: הוועד הצליח לבטל עצרת המונית שנועדה להתכנס בחודש מאי לדיון בצורך לגרש את כל היהודים מקובה; ראשי הוועד נפגשו עם גראו סן מרטין וקיבלו את הבטחתו לנסות לרסן את פעילותו האנטישמית של פרימיטיבו רודריגז; בפגישות עם מנהל הרדיו חואן גובאה (Juan V. Govea) הם הצליחו לבטל את הוראתו לסגור את שעת הרדיו היהודית, וקיבלו את הבטחתו לפקח על שידוריו של חואן פרוהיאס, ולאסור אותם במידה ויעבור על החוק⁵⁹.

דרכי הפעולה של הוועד המרכזי מלמדות על שילוב טקטיקות ההגנה השונות שאפיינו את ראשי הקהילה האמריקנית ואת הקהילה המזרח אירופית על פלגיה: בצד שתדלנות בפני מוסדות השלטון ניהל הוועד המרכזי מאבק צבורי גלוי נגד האנטישמיות, תוך שתוף פעולה עם גורמים ליברליים ושמאלניים בתוך החברה הקובנית. הוועד דאג לפרסום מאמרים שהציגו את היהודים באור חיובי מעל דפי עתונים וכתבי עת שונים (אל מונדו, אל פאיס, אל קריסול (El Crisol), פואבלו, Hoy, פיננסט (Finanzas), קרטלס (Carteles) ובוהמיה) ובאמצעות שתי תחנות רדיו שבכל אחת מהן קיבל שעת שידור מידי ערב (Radio Prensa Nacional ו-Noticiero). הוא דאג לתת פומבי לגילויים של תמיכה ביהודים מצד גורמים קובניים שונים, דוגמת חוזר של לשכת הבונים החופשיים Silencio, שהוקיע את האנטישמיות וקרא לחברי המסדר להאבק נגדה; הוועד הפיץ באלפי עותקים את החוברת שכתב פרננדו אורטיס "התגוננות קובנית בפני האפליה האנטישמית" (ר' ו.3 לעיל), וזכה לגילויי תמיכה מ-Club Atenas (ארגון של קובנים צבעוניים) ומסינדיקטים של פועלים⁶⁰.

הוועד המרכזי לא הצליח לחדור למעוזי השמרנות הספרדית, דוגמת המרכזים הרגיונליים או הדיאריו דה לה מרינה; פעילותו התמקדה בחוגים שבתוכם הוא מצא זהות אינטרסים ותחושת סולידריות, ותמיכתם חיזקה את בטחונה העצמי של הקהילה. בעיית ההגירה היהודית ירדה מעל סדר היום הציבורי לאחר שהאוניה סנט לואיס שבה לאירופה, ואתה דעכה גם ההסתה האנטישמית, מאחר שגרמניה הקטינה את מנגנון התעמולה שפעל בקובה, שהיה הגורם העיקרי שהניע את ההתקפות נגד היהודים. הציבור

היהודי בקובה היה שבע רצון מהישגיו ההסברתיים של הוועד המרכזי, וייחס להם את הירידה בעוצמתה של הפעילות האנטישמית⁶¹.

הפחד מן האנטישמיות הנאצית היה, איפוא, הגורם היחיד שהצליח להניע את היהודי קובה להתגבר על המחלוקות הפנימיות ולהקים ארגון גג שייצג את כל חלקי הישוב. הוועד המרכזי של הארגונים היהודיים בקובה ראה את עצמו ככוח שהצליח להדביר את התעמולה נגד היהודים, אולם לאמיתו של דבר הוא נוסד מאוחר מדי, והוא ניהל קרב מאסף נגד אויב שהחל לקפל את כוחותיו לאחר שאיבד עניין בהמשך המערכה. יש להוסיף כי הירידה באנטישמיות, שהיתה הסיבה היחידה שלשמה הוקם הארגון, הותירה אותו בלא מטרה ברורה; לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה התעוררה השאלה בדבר עתידו של הארגון וגורלה של הקרן למאבק באנטישמיות, שעדיין נשמרו בה \$3,000 לשעת צרה⁶². לאחר תקופה ממושכת שבה פעילותו הוקפאה חזר הוועד המרכזי לתפקד כארגון גג לאחר הצטרפותה של קובה למלחמה לצד בעלות הברית (11.12.1941). אותה שעה הכוח העיקרי שהניע את יהודי קובה לפעול במשותף למען המאמץ המלחמתי ולהזדהות עם יהודי אירופה היה הזעזוע מן הידיעות על גורלם של הנספים במחנות ההשמדה⁶³.

סכום

הקמת "הוועד המרכזי של הארגונים היהודיים" מציינת את סיומו של תהליך ממושך של נסיונות להקמת ארגון גג, שהחל עוד בתקופת שלטונו של מצ'אדו. הגורם העיקרי שדחף את הארגונים היהודיים בקובה לכוון של הקמת מסגרת מאחדת היו התקפות מצד גורמים חיצוניים שסיכנו את בטחונם או מעמדם. שני מוקדי ההצלחה, מבחינה ארגונית היו הוועדה המשפטית, שפעלה בתקופת המהפכה והמשטר הצבאי, והוועד להגנה בפני האנטישמיות שהפך לוועד המרכזי של הארגונים היהודיים של קובה, שנוסד על רקע גל האנטישמיות שלוה את מסעה של האוניה סנט לואיס.

הוועדה המשפטית הוקמה מתוך התאמה מהירה של התארגנות קיימת לצרכים דוחקים בשעת חירום; היא היתה פרי שילוב בין הקומיטה אינטרסוסיאל - מסגרת פורמלית שהורכבה מנשיאי הארגונים היהודיים - לבין העסקנים של האידישער צענטער, שייצגו בפועל את הצבור היהודי בפני השלטונות. הוועדה המשפטית התפרקה מחוסר תמיכה צבורית, לאחר שבמקום הגנה משפטית הציבה לעצמה כמטרה את הטלת החרם הכלכלי נגד גרמניה הנאצית.

ארגוני גג שנוסדו בתקופה של שקט יחסי או שהוקמו שלא על מנת להתגונן בפני סכנה חיצונית נועדו לכשלוך. לג'ואיש קומיטי פור קובה היתה מטרה משולשת - ראורגניזציה של הפעילות הפילנתרופית, הגנה בפני האנטישמיות באמצעות שיפור התדמית היהודית וסיוע ליהודי גרמניה - והוא הפך בבואה ליחסים בין שלוש הקבוצות היהודיות: הספרדים היו שותפים פסיביים בכל המסגרות שהוקמו לייצג את הישוב;

האמריקנים שאבו את כוחם ממעמדם הכלכלי הגבוה ומיוקרתם בתוך החברה הקובנית הלא-יהודית, וראו את עצמם כפטרונים הישוב; המזרח אירופים ראו את עצמם כנציגים האותנטיים של האוכלוסיה היהודית, והתקשו להשתחרר מן הפוליטיקה הקרתנית שאפיינה את ההתארגנות שלהם.

נסיונות לגייס את הישוב היהודי בקובה למחאה מאוחדת נגד רדיפות היהודים בגרמניה ובפולין הפכו נושא לקונפליקטים פוליטיים, בעיקר בין קומוניסטים לציונים, ועוררו ניגודי אינטרסים בין המזרח אירופים לבין האמריקנים על רקע הטקטיקה של התגובה. ניגודים אלה, לפיהם האמריקנים העדיפו שתדלנות מאחורי הקלעים ואילו המזרח אירופים תמכו בפעילות גלויה, מנעו גם את קיומו של שיתוף פעולה במאבק נגד האנטישמיות, בתקופות שבהן סכנת האנטישמיות לא היתה חריפה. יהדות קובה לא הצליחה לגבש חזית מלוכדת למאבק נגד האנטישמיות אלא כאשר הסכנה חלפה, אולם גם אילו ריכזה את כל כוחותיה ומשאביה, ספק אם היה בכוחה של הקהילה הצעירה, הקטנה והענייה לעצור בידיה את גלי האנטישמיות. כפי שנראה בפרק הבא, גבולות השפעתה של ההתארגנות היהודית בקובה על הבעיות שמקורן במלחמתה של גרמניה הנאצית נגד היהודים, היו מזעריים.

הערות

- 1 אבני, יהדות ארגנטינה, עמ' 34-36; Sarah Lesser, A History of the Jewish Community of Mexico City, PhD Dissertation, New York University 1972 pp. 74-87.
- 2 ב.ד. "דער יורידישע קאמיסיע", אויפגאנג, אוגוסט-ספטמבר 1934, עמ' 56.
- 3 ב. סאפיר, "געשיכטלעכער איבערבליק איבער דער ענטוויקלונג פון אידישן ישוב", הל"א 1943, עמ' 40-41 [להלן: סאפיר, הל"א 1943]; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 5.10.1933; אויפגאנג, אוגוסט-ספטמבר 1934, עמ' 56.
- 4 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 9.10.1933; 21:2, p. 8.12.1933, JC;
- 5 18:2, p. 29.12.1933; אויפגאנג, מרץ 1934, עמ' 11. סאפיר, הל"א 1943, עמ' 45-40; הל"ל, 9.2.1934, עמ' 3.
- 6 Centro Israelita de Cuba, Annual Report 1934, p. 13.
- 7 פירוט שמות חברי הוועדה המשפטית מופיעים אצל סאפיר, הל"א 1943, עמ' 45-40; ניתן להשוות השמות עם: "די פארוואלטונגען פון יידישן צענטער", המשך אויף קובאנער ערד, האוואנא תשי"א, עמ' 20-21.
- 8 אויפגאנג, מרץ 1934, עמ' 11.
- 9 הל"ל, 13.10.1933, עמ' 5; 27.10.1933, עמ' 1, 4; 3.11.1933, עמ' 4; Oyfgang, enero de 1934, p. 27.; Oyfgang, agosto 7, 5, 17.11.1933, עמ' 5, 7; septiembre 1934, pp. 128-127; 119-118.
- 9 La Comisión Juridica del Comite Intersocial de la colonia hebrea de

- Cuba, febrero 1934 - הזמנה לבנקט לכבוד העתונות הקובנית, אוסף דוד אוטיאנסקי;
ה"ל, 16.2.1934, עמ' 3; 23.2.1934, עמ' 5; דוד אוטיאנסקי, "קובאנער אידען
נעהמען זיך מאכען ארדנונג אין אייגענע פראבלעמען", די אידישע צייטונג,
28.5.1934, עמ' 5 טור 6-8.
- 10 ה"ל, 30.3.1934, עמ' 6; עדות אוטיאנסקי, 21.4.1981, עמ' 23-25.
- 11 ה"ל, 9.2.1934, עמ' 3-4; 30.3.1934, עמ' 16; 13.4.1934, עמ' 4.
- 12 די אידישע צייטונג, 28.5.1934, עמ' 5 טור 6-8; ק. קאגאנאוריטש, "אידען
אין קובע הויבען אויף קאמפף געגען נאציזם", דער מארגן זשורנאל, 27.6.1934, עמ'
6-5; David Blis, "Nuestra lucha contra el hitlerismo", Oyfgang, enero ;
1934, p. 30-31.
- 13 אויפגאנג, ינואר 1934, עמ' 28; ה"ל, 23.2.1934, עמ' 4, 11; יורידישער
קומיסיע אין האוואנא, אויפרוף (ללא תאריך), "קויפט נישט קיין דייטשע סחורה",
אוסף ראן, ארכיון ייווא.
- 14 ה"ל, 6.4.1934, עמ' 3-5; אויפגאנג, מאי 1934, עמ' 7; פרטיכלים ביקור
חולים, 15.5.1934; 16.10.1934.
- 15 אויפגאנג, אוגוסט ספטמבר 1934, עמ' 79; ה"ל, 27.9.1935, עמ' 7, 23;
El Mundo Hebreo, octubre de 1935; 2.10.1936, עמ' 7; 11.10.1935
- 42-43 pp, עדות חוסה לוריא, עמ' 75.
- 16 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 28.11.1934.
- 17 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 19.6.1935; דער מארגן זשורנאל, 14.2.1935,
עמ' 3 טור 7; סאפיר, הל"א 1943, עמ' 40.
- 18 ה"ל, 29.3.1935, עמ' 6; 16.11.1934, עמ' 5.
- 19 ה"ל, 3.8.1934, עמ' 5; Oyfgang, agosto septiembre 1934, p. 109.
- 20 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 25.2.1935; ה"ל, 22.2.1935, עמ' 6; 1.3.1935,
עמ' 4; 5.4.1935, עמ' 11, 15; 12.4.1935, עמ' 7, 13.
- 21 ה"ל, 10.5.1935, עמ' 7; 17.5.1935, עמ' 15.
- 22 מברנדון לליבמן, 30.5.1935; 11.6.1935, JDC/505.
- 23 "די אמעריקאנער אידן פון קובא, די דזשואיש קאמיטע און זייערע איצטיקע
צילן פאר אונזער ישוב", ה"ל, 5.4.1935, עמ' 10; סאפיר, הל"א 1943, עמ' 45.
- 24 "א רעדע פון אשר שטושינסקי", ה"ל, 10.1.1936, עמ' 12, 14; 27.12.1935,
עמ' 6; 7.2.1936, עמ' 7; 14.2.1936, עמ' 6.
- 25 ממדורו לברסלר, 24.5.1939, JDC/506; מברנדון לרזובסקי, 26.11.1938,
JDC/505; י.א. פיניס, "די אמעריקאנער אידן", ה"ל, 5.4.1935, עמ' 10-11.
- 26 עדות אשר שטושינסקי, פברואר 1987, עמ' 7-9.
- 27 "א רעדע פון אשר שטושינסקי", ה"ל, 10.1.1936, עמ' 12, 14; ר' גס: קאפלאן-
סאפיר, כראניק א"צ, 20.6.1935; האוואנער לעבן, 20.5.1936, עמ' 6; 22.5.1936,
עמ' 6, 7; 28.6.1935, עמ' 7.

- 28 מברנדון לרוזנוולד, 8.6.1938, מאדולף קייטס לרוזנוולד, 28.9.1938, JDC/505; ה"ל, 30.7.1938, עמ' 3.
- 29 ה"ל, 21.8.1936, עמ' 5; 27.9.1936, עמ' 4; 3.2.1937, עמ' 2; 12.6.1937, עמ' 1, 3; 16.6.1937, עמ' 1; 23.6.1937, עמ' 1; 30.6.1937, עמ' 1.
- 30 ה"ל, 17.5.1935, עמ' 15; 26.7.1935, עמ' 6-7; 13.3.1936, עמ' 6; 15.5.1936, עמ' 6-7; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 6.5.1936.
- 31 עדות הרב לסקר, עמ' 49.
- 32 ה"ל, 26.7.1935, עמ' 8; 9.8.1935, עמ' 5; 16.8.1935, עמ' 16; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 31.7.1935; 15.8.1935.
- 33 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 4.9.1935; ה"ל, 16.8.1935, עמ' 7.
- 34 ה"ל, 2.11.1934, עמ' 16; 9.11.1934, עמ' 16; 4.1.1935, עמ' 6; 30.8.1935, עמ' 7.
- 35 ה"ל, 16.8.1935, עמ' 7; 30.8.1935, עמ' 5; וו. סימכאוויטש (פליט מגרמניה), פרייע טריבונע, 30.8.1935, עמ' 11; 6.9.1935, עמ' 5, 7; 25.10.1935, עמ' 7; 27.3.1936, עמ' 7; 10.4.1936, עמ' 5; 17.4.1936, עמ' 6, 7; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 1.4.1936.
- 36 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 18.6.1936; 8.7.1936; ה"ל, 10.7.1936, עמ' 6.
- 37 ה"ל, 4.9.1937, עמ' 20; 16.10.1937, עמ' 1; 3.11.1937, עמ' 1; קאפלאן-סאפיר, כראניק פון א"צ, 7.10.1937; 13.10.1937.
- 38 א. פעלנבאק, "דער ווירדיקער ענטפער", ה"ל, 24.11.1937, עמ' 3.
- 39 ה"ל, 6.11.1937, עמ' 1; 15.1.1938, עמ' 3.
- 40 ה"ל, 11.12.1937, עמ' 7; א. פעלנבאק, "צום שלוס פון אן ארנסט קאמפיין", 22.1.1938, עמ' 3.
- 41 ה"ל, 4.8.1937, עמ' 1; א. וויינשטיין, "דער אידישער סוחרים פאריין און זיינע אויפטואונגען", שם, 4.9.1937, עמ' 37; 5.2.1938, עמ' 6; 16.2.1938, עמ' 3; 26.6.1938, עמ' 6; 10.7.1938, עמ' 12; 13.7.1938, עמ' 3; 16.7.1938, עמ' 2, 8; 3.9.1938, עמ' 3; 24.9.1938, עמ' 35.
- 42 Asociación de Contribuyentes, Estadística económica de negocios manejados por industriales y ocomerciantes hebreos, 14.7.1938, ארכיון ייווא; ה"ל, 1.6.1938, עמ' 2; 4.6.1938, עמ' 3.
- 43 על הסיפור בבוהמיה, Inocencio el Lego, ר' פרק ו. 2; דוד אוטיאנסקי, "בוהמיה און טשיספא", ה"ל, 18.5.1938, עמ' 4; 1.6.1938, עמ' 3.
- 44 א.י. דובעלמאן, "וואס טוען מיר און וואס דארפן מיר טאן אפצושטעלן די אנטיסעמיטישע העצע", ה"ל, 30.7.1938, עמ' 3; 4.1.1939, עמ' 2; Sapir, The Jewish Community, p. 80.
- 45 ה"ל, 28.4.1937, עמ' 3; 24.9.1938, עמ' 35.

- 46 מהצירות בהאואנה למשרד החוץ בברלין, 12.12.198, יד ושם, JM2258/K344828, וציטטה מתוך Hoy, 1.9.1938.
- 47 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 26.12.1938; 28.12.1938; 29.12.1938; ה"ל, 14.1.1939, עמ' 3; 18.1.1939, עמ' 3.
- 48 ה"ל, 4.1.1939, עמ' 1.
- 49 ה"ל, 21.1.1939, עמ' 4; 25.1.1939, עמ' 1. על הוכוחים שקדמו להחלטה ר' שם, 14.1.1939, עמ' 7; 18.1.1939, עמ' 1, 3; 21.1.1939, עמ' 3; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, אמצע ינואר 1939.
- 50 ה"ל, 28.1.1939, עמ' 2, 3; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 24.1.1939.
- 51 א. פעלנבאק, "אויף דער וואך", ה"ל, 18.3.1939, עמ' 6; 22.2.1939, עמ' 1, 3; 11.3.1939, עמ' 1; 29.3.1939, עמ' 3; 15.4.1939, עמ' 1; 17.6.1939, עמ' 3.
- 52 ה"ל, 4.1.1939, עמ' 2; 4.2.1939, עמ' 2; 11.2.1939, עמ' 2, 3; 18.2.1939, עמ' 5.
- 53 ה"ל, 8.2.1939, עמ' 1; 11.2.1939, עמ' 2; 8.3.1939, עמ' 1; 15.3.1939, עמ' 1; 3.5.1939, עמ' 1; קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 8.2.1939; 14.3.1939.
- 54 ה"ל, 25.3.1939, עמ' 6; 1.4.1939, עמ' 1; 8.4.1939, עמ' 1; 12.4.1939, עמ' 1; 26.4.1939, עמ' 2; 17.5.1939, עמ' 2-3.
- 55 ה"ל, 24.5.1939, עמ' 4.
- 56 ה"ל, 26.4.1939, עמ' 2; 1.7.1939, עמ' 1; Sapir, The Jewish Community, p. 81.
- 57 ה"ל, 21.6.1939, עמ' 1; 5.7.1939, עמ' 3; "פון אלע אידישע אינסטיטוציעס", 15.6.1939, מופיע בה"ל, 21.6.1939, עמ' 4 ובאוסף ראן, ארכיון יי.א.
- 58 ה"ל, 1.7.1939, עמ' 1; הערשזאן, הל"א 1943, עמ' 263-269.
- 59 "אפיציעלער ארבעטס-באריכט פון דעם צענטראל קאמיטעט", 15.6.1939, אוסף ראן, ארכיון יי.א.; ה"ל, 8.7.1939, עמ' 1; 19.7.1939, עמ' 1.
- 60 שם, וכן: Informe del Comité Central de las Sociedades Hebreas de Cuba, 17.8.1939 y 17.9.1939. שני הדו"חות של הוועד המרכזי נמסרו לי על ידי הרב נסים גמבץ ממיאמי; ה"ל, 5.7.1939, עמ' 2; 19.7.1939, עמ' 3.
- 61 ה"ל, 13.9.1939, עמ' 3; Informe del Comité Central de las Sociedades Hebreas de Cuba, 17.8.1939 y 17.9.1939.
- 62 מטראגר לוולדמן, 30.8.1939, AJC, RG1-EXO29-Cuba; ה"ל, 22.11.1939, עמ' 3; 20.1.1940, עמ' 2.
- 63 הערשזאן, הל"א 1943, עמ' 263-270.

פרק ח': הגירת פליטים לקובה בתקופת השואה

מבוא

סגירת שעריהן של ארצות ההגירה בפני הפליטים היהודיים בשעה שהלחץ לצאת מגרמניה הנאצית ומן הארצות שבשליטתה הפך דוחק ומעיק, עורר חיפוש קדחתני אחרי פתרונות ארעי, והעלה על מפת ההגירה היהודית ארצות בלתי מוכרות לפליטים, שכוח המשיכה שלהן נבע מן היכולת של נציגיהן הקונסולריים לספק מסמכי הגירה, שהעניקו כיסוי חוקי ליציאה מן הרייך הגרמני והבטיחו נמל נחיתה מעבר לים. במסגרת זו יש לבחון את קובה כיעד להצלת יהודים.

בדומה למהגרים של שנות ה-20 ממזרח אירופה, מטרתם העיקרית של הפליטים שהגיעו לקובה בתקופת השואה היתה למצוא מקלט זמני, עד להתרת כניסתם לארה"ב. בעוד שקודמיהם נתקלו בשערים פתוחים לקובה ובסדק דק לארה"ב, בעיית הפליטים של שלהי שנות ה-30 היתה כמעט הפוכה: קובה הלכה והחריפה את ההגבלות על ההגירה אליה, ואילו סיכויי היציאה ממנה לארה"ב היו טובים יותר: מכסות ההגירה לארה"ב מארצות מזרח אירופה היו קטנות מאלה שעמדו לרשותם של הפליטים, שרובם היו ילידי גרמניה ואוסטריה.

מדיניות ההגירה של קובה עוצבה על ידי התפיסה הלאומנית של מהפכת 1933, שראתה כל הגירה כאיום על כוח העבודה המקומי. הגירת הפליטים היהודיים היתה מלווה בהסתה אנטישמית פרועה שהיו לה השלכות על עמדת השלטונות; במהלך הפרק נעמוד בפרוט על מדיניות ההגירה של קובה ועל התמורות בחקיקה הנוגעת לפליטים היהודיים. עם זאת יש לזכור כי המציאות הפוליטית בקובה לא התנהלה רק על פי הנהלים החוקיים; הפרק יבחן גם את הדרכים החוקיות למחצה או הבלתי חוקיות שדרכן ניתן היה להכנס לקובה, ואת הגורמים שאיפשרו או מנעו את ניצולן. התלות הפוליטית של קובה בארה"ב וההתייחסות של הפליטים אליה כאולם המתנה לפני הכניסה לארה"ב מעניקות מקום מרכזי לחלקה של הקונסוליה האמריקנית בהאואנה בשאלת הגירת הפליטים היהודיים. הפרק ידון בעמדתם של הנציגים הקונסולריים של ארה"ב הן בשאלת כניסתם של פליטים יהודיים לקובה והן בהענקת אשרות הגירה לארה"ב. במסגרת זו ייבחנו גם היחסים בין הקונסוליה האמריקנית לבין נציגי הג'וינט בהאואנה.

הג'וינט מילא תפקיד מרכזי בפרשת ההגירה היהודית לקובה בתקופת השואה, הן בייצוגם הפוליטי של הפליטים בפני השלטונות והן בהבטחת מקורות המימון לקיומם. הפרק יבדוק את הפונקציות שמילא משרד הג'וינט בהאואנה (ה-Joint Relief Committee), ויעמוד על מערכת קשרי הגומלין בינו לבין הקהילה היהודית המקומית בכל הנוגע לשאלת הפליטים.

פרשת ההגירה היהודית לקובה הגיעה לשיאה הדרמטי בעת מסעה של האוניה סנט לואיס, שמיקדה בשעתה את תשומת הלב הציבורית בקובה, כמו את זו של דעת הקהל העולמית. פרשה זו - שכבר זכתה למחקרים אחדים - תוצג בפרקנו בתוך הקונטקסט של

תולדות הגירת הפליטים לקובה, לא כאפיזודה בודדת, אלא כמערכה הסופית בגל ההגירה שקדם למלחמת העולם השנייה. יש להבהיר כי הפרק שלפנינו איננו בא לסכם את כל מאזן ההגירה דרך קובה, וכי גל גדול של פליטים מאירופה הגיע לקובה בעיצומה של המלחמה, בין אוקטובר 1940 ואפריל 1942, אולם הדיון בו חורג מן המסגרת הכרונולוגית של מחקרנו.

ח.1. מדיניות ההגירה של קובה ובעיות ההגירה היהודית
בין השנים 1933 ל-1937

האידיאולוגיה הלאומנית של מהפכני 1933 הביאה לשינוי מדיניות השערים הפתוחים של קובה ולסגירת שערי ההגירה בפני זרים. באוקטובר 1933 פרסמה ממשלת גראו סן מרטין חוק לרפטריאציה בכוח של זרים שנמצאו בקובה ללא תעסוקה וללא אמצעי מחייה¹. ראש מחלקת ההגירה, חוסה מריה בולניוס (José Maria Bolaños), הכין פרויקט להגבלת ההגירה לקובה שהתבסס על שיטת המכסות של ארה"ב, ונועד להגביל את ההגירה מן האיים האנטיליים, את ההגירה הסינית ואת ההגירה מאירופה - מלבד זו של הספרדים². במרוצת שנות ה-30 הועלו הצעות שונות לקבוע מכסות הגירה לקובה בהתאם לארצות המוצא של המהגרים, אולם אף אחת מהן לא התקבלה על ידי ממשלת קובה ולא נקבעה בחוק.

הבסיס החוקי למדיניות ההגירה של קובה היה חוק הלאמת העבודה מנובמבר 1933, שהתיר את המשך העסקתם של 50% עובדים זרים - במקומות עבודה שכבר העסיקו אותם - אולם קבע את החובה להעסיק עובד קובני (יליד או אזרח) בכל מקום עבודה חדש או שעתיד להתפנות. החוק הכיר כיוצאים מן הכלל רק בזרים בעלי כישורים טכניים או אקדמיים שלא נמצא להם תחליף בקרב האוכלוסייה הקובנית³. משמעות החוק הייתה סגירת שערי הכניסה לקובה בפני כל המהגרים שפרנסתם הייתה תלויה בעבודה שכירה. ההגירה נותרה פתוחה בפני בני משפחה של תושבי קבע בקובה שיכלו לערוך לקיומם ובעיקר בפני בעלי הון שיכלו להתפרנס מממונם או להקים בקובה עסק עצמאי. חוק הלאמת העבודה פגע בצורה קשה בסיכויי ההגירה היהודית, במיוחד מפולין, שהייתה אז ארץ המוצא העיקרית של המהגרים היהודיים. העתונות היהודית הרבתה לפרסם מאמרים על ההתדרדרות החמורה במצבם הכלכלי של יהודי פולין ועל סבלותיהם מפוגרומים ורדיפות⁴, ויש להניח שגם מכתבים מבני משפחה שיקפו את מצבם הנואש של היהודים בפולין. אף על פי כן נמנעו רבים מיהודי קובה מלהביא את קרוביהם מחשש שלא יוכלו להבטיח את קיומם. צעירים יהודים מפולין, שהגיעו להאואנה באפריל 1938 ונאלצו לעסוק ברוכלות, התלוננו על כי לא הזהירו אותם בוורשה מפני החוק האוסר עליהם לעבוד, וסברו כי מוטב היה להם אלמלא היגרו לקובה. מאמר מערכת בהאואנער לעבן, שנתפרסם חודשיים לפני ליל הבדולח, טען שעדיף להשאיר את קרובי המשפחה בפולין, אם לא ניתן להבטיח להם מקורות פרנסה: "אין קובא איז איצט נישטא קיין פלאץ פאר נייע אימיגרנטן!" (בקובה אין עתה מקום למהגרים חדשים)⁵.

רוב המהגרים היהודיים שנכנסו לקובה בשנים 1933 עד 1937 הגיעו מפולין במסגרת איחוד משפחות; חלקם היו נשים וילדים שהצטרפו לאבי המשפחה לאחר שנים רבות של פרידה. לפי נתוני השנתון היהודי אמריקני מספר היהודים שנכנסו לקובה בשנים 1933-1937 נאמד ב-1750 נפש⁶. המשבר הכלכלי והזעזועים הפוליטיים שפקדו את קובה בעקבות מהפכת 1933 הפחיתו את מספר הנכנסים ובד בבד הגבירו את תנועת היציאה מן האי. בהאואנער לעבן נתפרסמו נתונים רשמיים לפיהם 400 יהודים יצאו מקובה בשנת 1933, מתוכם 197 לארה"ב, 117 חזרו לפולין, 19 לרוסיה, 16 לרומניה, 19 לליטא ו-32 היגרו לארצות אחרות. אולם, הוסיף כתב העתון: "כל אחד יודע שהמספר קרוב לאלף"⁷.

אין להקיש מן הנתונים של שנת 1933 לגבי מימדי ההגירה היוצאת בשנים שלאחר מכן, שהלכה ופחתה ככל שגברו היציבות הפוליטית והכלכלית בקובה. ביחד עם זאת, תנועת היציאה לארה"ב לא נפסקה, ויהודים קובניים המשיכו להרשם במשרדי הקונסוליה הכללית של ארה"ב או לחפש דרכים לעקוף את חוקי המכסה. הקונסוליה האמריקנית בהאואנה ניהלה מאבק נגד סוכני הגירה יהודיים ("מאכער'ס"), שהבטיחו ללקוחותיהם סיוע בקבלת אשרה לארה"ב. במאי 1934 הזהיר הרולד טיוול (Harold S. Tewell), הקונסול הכללי של ארה"ב, את הציבור היהודי בקובה מפני הסתמכות על שרותיהם של אותם סוכנים, והבהיר בצורה חד משמעית כי ארצו איננה עושה כל הנחות בחוקי ההגירה; יורשו בתפקיד, קוארט די-בוא (Coert Du Bois), חזר על אותה אזהרה באפריל 1938⁸. ב-1937 דיווח העתון האואנער לעבן על 116 יהודים קובניים שקיבלו אשרות הגירה לארה"ב במחצית הראשונה של השנה. ידיעות באותו עתון על כניסה בלתי חוקית לארה"ב נעשו נדירות, אולם לא נעלמו; האחרונה שבהן נתפרסמה ביוני 1938⁹.

יעד הגירה שני, אף כי קטן בהרבה בהיקפו, היה העליה לארץ ישראל. ההסתדרות הציונית העולמית הקצתה לקובה שלושה סרטיפיקטים לשנה - מספר שלא ענה על הדרישות גם לפני המהפכה. באוקטובר 1933 דווחו ראשי ההתאחדות הציונית של קובה על התעוררות לעלייה, מכיון ש"המצב הפוליטי והכלכלי חמור מיום ליום, גזירה ורדיפות נגד היהודים"¹⁰. מספר חברי תנועת "החלוץ" שהיו רשומים לעלייה הגיע ב-1934 ל-30, והוא עלה ל-50 ב-1935; נוסף להם נרשמו במשרד "ההתאחדות הציונית" בעלי מלאכה וסוחרים זעירים, שביקשו לעלות כבעלי הון. מאוגוסט 1934 עד אוקטובר 1935 עלו מקובה למעלה מ-70 איש¹¹.

מבחינתם של השלטונות הקובניים, היעד העיקרי למהגרים שלא הסתדרו בקובה היה חזרה לארץ המוצא. חוק ההגירה של אוקטובר 1933, לפיו מהגרים חסרי אמצעי מחייה היו צפויים לרפטריאציה, בוצע באכזריות רבה כלפי פועלים מן האיים האנטיליים. ממשלת קובה שיכנה אלפי מהגרים מהאיטי וג'מייקה במחנות ריכוז והעלתה אותם בכוח, תוך שימוש באלימות, על אוניות שהביאו אותם בחזרה למולדתם¹². מהגרים מאירופה לא גורשו על ידי ממשלת קובה, אולם רבים מהם נאלצו לשוב לארצות מוצאם תוך קבלת סיוע מממשלותיהם¹³.

במאי 1934 הגיע להאואנה סגן הקונסול של פולין בניו יורק, ככל הנראה בעקבות פנייה מצד ממשלת קובה, על מנת לבדוק את מצבם של המהגרים הפולנים. הנציג הדיפלומטי הפולני התחייב לממן את הרפטריאציה של 40 אזרחים של ארצו, שהתגוררו בצריפים ב"עיר המובטלים" שבשכונת לויאנו (Luyano) בהאואנה, ונפלו למעמסה על ממשלת קובה. אף שרוב המהגרים מפולין היו יהודים, רק שלושה מתוך הארבעים שהוחזרו היו יהודים¹⁴. חיים וולפה (Volpe), שהיה מעורה היטב בבעיות ההגירה לקובה, כתב כי פקידי ההגירה של קובה גילו סובלנות רבה כלפי המהגרים היהודיים משלוש סיבות: לא נמצאו ביניהם זונות, לא נמצאו ביניהם פושעים פליליים, ולא נמצאו ביניהם קבצנים שנפלו למעמסה על הצבור¹⁵.

הסכנה מפני כניסתם של מהגרים שיכלו ליפול למעמסה על ממשלת קובה גברה ביותר לאחר הפעלת חוק הלאמת העבודה ששלל מן המהגרים את הזכות להתקיים מפרי עבודתם. האמצעי שבעזרתו ביקשו השלטונות לבצע את מדיניות ההלאמה בתחום ההגירה היה הטלת פקדונות כספיים על המבקשים להתיישב בקובה; הפקדונות שימשו כערבות לכלכלתו של המהגר בעת הצורך, והוחזרו לו עם היציאה מקובה או שנתיים ממועד ההגירה. לפי מקורות יהודיים הנוגעים לשנים 1934 עד 1936 שלטונות ההגירה התירו לנשים וילדים של תושבי קבע בקובה לרדת מן האוניות בלא עיכובים ובלא פקדון, אולם מהגרים שהגיעו לקובה בלא היתרי כניסה נשלחו לטיסקורניה, ושחררו רק לאחר שהם או נציגי ה"אידישער צענטער" הפקידו סכום של \$200 לאדם¹⁶.

שלטונות קובה החמירו את תנאי ההגירה באוקטובר 1936, עם פרסומו של חוק מס' 2895, שדרש מכל זר המבקש להגר לקובה דרכון, תצלום וטביעת אצבעות, ותבע ממנו פקדון של \$300. השלטונות סירבו להכנע ללחץ של חברות ספנות ושל נציגי המיעוט הספרדי ולא הקטינו את סכום הפקדון, אולם הסכימו להסתפק בערבויות בנקאיות לגבי חלק מן הסכום¹⁷. לפי דווח של הקונסול הבריטי בהאואנה, המטרה המוצהרת של החוק היתה למנוע את כניסתם של ספרדים בעלי נטיות רדיקליות, שהיו עלולים לגרום לתסיסה פוליטית בקובה על רקע מלחמת האזרחים בספרד, אולם הגורם העיקרי לקבלתו היה החשש של ממשלת קובה מהחמרת האבטלה, ונסיונה למנוע את כניסתם של פועלים מאיי הודו המערבית¹⁸.

במרץ 1937, חודשים ספורים לאחר השבעתו כנשיא, חתם פדריקו לרדו ברו (Federico Laredo Bru) על חוק 1021, שהגדיל את סכום הפקדון שנתבע מכל מהגר - להוציא בני זוג וילדים של תושבי קבע בקובה - ל-\$500 במזומן. במבוא לחוק הוסבר כי החוק מאוקטובר 1936 היה ליברלי מדי, וכי מטרתו של החוק החדש להגן על חוק הלאמת העבודה על ידי מניעת כניסתם לקובה של אנשים שאין ביכולתם להפקיד את הסכום הנדרש¹⁹.

שבועות אחדים לאחר אישורו של חוק 1021 פרסם שר האוצר הקובני, מנואל חימנס לנייר (Manuel Jimenez Lanier) בידיעון הרשמי (Gaceta Oficial) הבהרות אחדות לגבי דרכי יישומו, שהגדירו את מעמדם הרשמי של המבקשים להיכנס לקובה. בהבהרות נאמר כי הפקדון בסך \$500 הוטל על אנשים הבאים לקובה במטרה לעסוק

בעבודה מכניסה; אנשים אלה נתבעו לבקש היתר כניסה (permiso) מן המנהל הכללי של מחלקת ההגירה - שהיתה בתחום שליטתו של שר האוצר - ולצרף לבקשתם שני מכתבי המלצה בחתימת שני סוחרים המבוטסים בקובה לפחות חמש שנים; מנהל ההגירה היה אמור להעביר את הבקשה לאישורו של שר האוצר. חובת הפקדון לא חלה על אנשים שביקשו לשהות בקובה באופן זמני; בין אלה נכללו שלוש קטגוריות: תיירים - הנוסעים להנאתם ואינם מתכווננים לעבוד, נוסעים בטרנזיט - הנשארים בקובה כל עוד האונייה עוגנת בנמל, ונוסעים במעבר (transeuntes) - המגיעים לקובה עם כרטיס להמשך המסע או די כסף לרכישתו ושוהים בה לכל היותר 30 יום. בכל המקרים שבהם נוסעים היו פטורים מחובת הפקדון חלה עליהם החובה להוכיח לשלטונות הקובניים כי בידיהם מספיק מזומנים להוצאות שהייתם בקובה, והובהר להם כי במקרה שיתחילו לעבוד הם ישולחו בחזרה לארץ המוצא²⁰.

יש להניח כי היוזמה לחקיקת חוק 1021 באה משר העבודה בממשלתו של לרדו ברו - חואן פורטואונדו דומנץ' (Juan M. Portuondo Domenech) - שנחשב ל"בעל השקפות רדיקליות בענייני תעסוקת זרים"²¹. לפי דווח של השגריר הבריטי הכריז שר העבודה כי במהלך שנת 1938 ידאג להחזרתם של 50% מהפועלים הזרים שנותרו בקובה: "הסינים יישלחו בחזרה לסיין וה"פולאקוס" לפולין"²². למעשה, מדיניות הגירוש של פועלים זרים התבצעה רק לגבי קוצרי סוכר מהאיטי וג'מייקה, אולם להתנגדותו הבלתי מתפשרת של שר העבודה לכניסתם של זרים לקובה, כמו לסעיפיו של חוק 1021, היו השלכות על סיכויי ההגירה החוקית של פליטים יהודיים מגרמניה.

בתקופה שבין 1933 ל-1936 אפשרות ההגירה היהודית מגרמניה לקובה היתה תאורתית בלבד, והיא נידונה רק בהקשר לתוכניות להתיישבות חקלאית של יהודים מגרמניה באמריקה הלטינית. באותן שנים טרם הבשילה הכרתם של יהודי גרמניה בכורח המוחלט להגר בכל מחיר ולכל מקום, וטרם מוצו עד תום אופציות הכניסה לארצות הגירה מקובלות ביבשת אירופה או לעליה לארץ ישראל. ארה"ב, שהבטיחה חרות ועתיד חדש לנכנסים אליה, הטילה הגבלות אדמיניסטרטיביות קשות על יהודי גרמניה, אולם ההגירה אליה לא היתה לגמרי בלתי אפשרית. ההגירה לארצות אמריקה הלטינית היתה בעיקרה סלקטיבית, והיא הסתייעה בארגוני הגירה יהודיים, כהיצ"ם (HICEM) ויק"א, שניסו לכוונה להתיישבות חקלאית או למקומות בהם ניתן היה להבטיח את קיומם של הפליטים²³.

החיפוש אחרי פתרונות מאורגנים לבעייתם של הפליטים היהודיים מגרמניה החל בשלהי 1933, לאחר שגל הפליטים הראשון נתקל בקשיי קליטה עצומים בארצות מערב אירופה וחלק ממנו נאלץ לשוב על עקבותיו. באותה שעה היתה קובה שקועה במשבר כלכלי עמוק, האלימות הפוליטית הגיעה לשיאה והממשלה המהפכנית נאבקה על חייה. ספק אם קובה יכלה להצטייר באותה שעה כחוף מבטחים ליהודים מגרמניה. אף על פי כן, דווח העתון "האוואנער לעבן" על פנייה של ארגוני סעד יהודיים בארה"ב לממשלת קובה בהצעה לממן את הקמתם של ישובים חקלאיים ל-3,000 יהודים מגרמניה. שלטונות

ההגירה ומשרד החקלאות, שביטאו את מדיניותה הלאומנית של ממשלת גראו סן מרטין, דחו את התוכנית בטענה שהיא עלולה להעמיק את האבטלה ולהמיט קטסטרופה על החקלאות הקובנית הנתונה במשבר חמור²⁴.

האפשרויות ליישב פליטים מגרמניה בארצות אמריקה הלטינית נבדקו בידי ג'יימס מקדונלד (James MacDonald), שנבחר על ידי חבר הלאומים לשמש כנציב עליון לענייני הפליטים. בראשית 1935 סייר מקדונלד ברחבי היבשת ודן עם ראשי המדינות הגדולות באפשרות ליישוב מספר מוגבל של פליטים בארצותיהם. אבני, שחקר פרשה זו הגיע למסקנה כי היה יחס הפוך בין פוטנציאל ההגירה של הארצות השונות לבין נכונותן לקלוט את הפליטים; מסעו של מקדונלד לא הביא לתוצאות מעשיות²⁵. אף כי קובה לא היתה תחנה בדרכו של הנציב העליון לפליטים, נערכו מגעים מאחורי הקלעים בין נציגי "הוועד לשיקום פליטים" (Refugee Rehabilitation Committee) - שהוקם ביוזמתו של מקדונלד - לבין נשיא קובה קרלוס מנדייטה, במטרה ליישב בקובה פליטים יהודיים מגרמניה במימון של ארגונים יהודיים בארה"ב²⁶. המגעים עם הנשיא מנדייטה התנהלו על ידי ג'ייקוב ברנדון (Brandon), יליד פנמה ומראשי הקהילה היהודית אמריקנית בהאואנה. ברנדון יצר את הקשר עם נשיא קובה באמצעות ד"ר בוסטמנטה (A.S. de Bustamante), שהתמנה מאוחר יותר כעורך הדין הראשון של משרד הג'וינט בקובה.

לפי דווחיו של ברנדון לצ'רלס ליבמן (Liebman), שעמד בראש "החברה הכלכלית לפליטים" (Refugee Economic Corporation - שבאה במקום "הוועד לשיקום פליטים") התוכנית התקבלה באהדה הן על ידי הנשיא מנדייטה והן על ידי הממשלה, והיא זכתה גם לתמיכת שגריר קובה בארה"ב²⁷. הנשיא מנדייטה הורה לברנדון להביא לקובה נציג של "החברה הכלכלית לפליטים" במגמה להכין הסכם מפורט, אולם בינתיים מקדונלד חזר לאירופה והטיפול בהצעה הועבר לידי הג'וינט, וככל הנראה ירד מעל הפרק²⁸.

ביוני 1936, בתקופת כהונתו של הנשיא מיגל מריאנו גומס, ביקר בקובה חבר הקונגרס של ארה"ב ויליאם סירוביץ' (William Irving Sirovich), והעלה בפניו הצעה ליישובם של 150,000 יהודים מגרמניה במשך חמש שנים ובהשקעה של 100 מליון דולר במימון יהודי ארה"ב. התוכנית התקבלה בצורה חיובית על ידי הנשיא גומס, אולם היא עוררה מחלוקת בין חברי הקונגרס. אחדים מהם העריכו את התועלת הכלכלית שהצעת סירוביץ' היתה עשויה לתרום לפיתוח התעשייתי של קובה, ואילו אחרים, ובראשם מזכיר הקונגרס רדיו קרמטה (Radio Cremata), טענו כי התוכנית מנוגדת לחוק הלאמת העבודה, ועלולה להחרף את בעיית הזרים²⁹. הצעתו של סירוביץ' לא היתה מבוססת על כל בדיקה או מחקר בשטח, ולא היתה מלווה בצעדים שהיו עשויים לתרום למימושה; עם זאת, היא עוררה סערה ציבורית שהתבטאה בגל של פרסומים אנטישמיים ובפניות לנשיא קובה בקריאה להמנע מהכנסתם של יהודים מגרמניה לקובה³⁰. פקיד בשגרירות ארה"ב בהאואנה, שדווח על ההדים לתוכנית של סירוביץ', הזהיר את שלטונות ההגירה של ארצו כי על סמך הנסיון הקודם

עליהם לצפות לכך שהמהגרים שיוורשו להכנס לקובה ינסו לעבור "בצורה לגלית או בלתי לגלית" לארה"ב³¹.

הפליטים היהודיים שהגיעו מגרמניה לא קיבלו כל היתר להתיישב בקובה, אלא נכנסו אליה במסגרת חוק 1021 שלא הגביל את כניסתם של נוסעים שביקשו לשהות בארץ תקופה מוגבלת. הראשונים שבהם הגיעו לקובה ב-1936 לתקופת מעבר קצרה; היו אלה פליטים שנכנסו לארה"ב עם אשרת ביקור, וביקשו לשנות את מעמדם לזה של מהגרים. על פי דרישות החוק האמריקני היה עליהם להסדיר את קבלת אשרת ההגירה בהתאם לחוקי המכסה בהיותם מחוץ לגבולותיה של ארה"ב. בכדי להמנע מחזרה לאירופה הם הופנו לקונסוליה הכללית של ארה"ב בהאואנה על ידי "ועדת התאום הלאומית" (National Coordinating Committee, להלן NCC) - ארגון גג שהורכב מנציגיהם של עשרים ארגוני סעד, שנוסד ב-1934 במטרה לסייע לכניסתם של פליטים לארה"ב ולמנוע את הפיכתם לנטל על הציבור. הארגון לא הזדהה עם קבוצה דתית מסוימת, אולם רוב הפונים לעזרתו, כמו רוב הארגונים שהשתייכו אליו, היו יהודים³².

ביוזמת ויליאם רוזנוואלד (Rosenwald) מהג'וינט בניו יורק הוקם בהאואנה ועד מקומי, בשם Joint Relief Committee [להלן: JRC], שייצג את האינטרסים של ה-NCC בקובה, וטיפל בפליטים שנשלחו מארה"ב להסדרת הסטטוס שלהם. הוועד תמך בפליטים במשך שהותם בקובה, ודאג לכך שלא יפלו למעמסה על הציבור, הוא ייצג את הפליטים בפני שלטונות ההגירה הקובניים ובפני הקונסוליה הכללית של ארה"ב, וסייע להם לקבל את אשרות ההגירה ולנסוע בחזרה לארה"ב. הוועד הורכב מכמה מנכבדי יהדות קובה, שהשתייכו לקהילה היהודית-אמריקנית, ובראשו הועמד גוסטב קייטס, שכיהן באותה תקופה כנשיא ה"אידישער צענטער" - הארגון שייצג את היאס בקובה. אולם הרוח החיה ב-JRC, והאיש שביצע למעשה את כל העבודה למען הפליטים היה המזכיר ג'ק ברנדון³³.

לפי נתוני האידישער צענטער בשנת 1936 עברו בקובה 106 יהודים מגרמניה שנשלחו מארה"ב על ידי ה-NCC ובמחצית הראשונה של 1937 הגיע מספרם ל-180 נפש³⁴. עסקן יהודי-קובני התרשם כי באותה תקופה התמקדה בעיית הפליטים ב-20 עד 30 איש שבאו לקובה למשך שבוע ימים עד לקבלת האשרה לארה"ב; לרשות הקונסוליה של ארה"ב עמדו 75 אשרות הגירה לחודש לפי המכסה הגרמנית³⁵.

סכום

בשעה שבגרמניה עלתה המפלגה הנציונל סוציאליסטית לשלטון והחלה תקופה של חיפוש קדחתני אחר מקומות מקלט ליהודים שביקשו להימלט ממנה, קובה הגיעה לתחתית השפל הכלכלי, ונכנסה לתקופה של זעזועים פוליטיים שהחלישו לגמרי את כוח המשיכה שלה כלפי מהגרים מאירופה. חוק הלאמת העבודה עטף ברשת סבוכה את צנורות הכניסה לקובה, במטרה להגן על ילידיה בפני אבטלה.

על אף העדר תנאים מתאימים שימשה קובה, בדומה לארצות אחרות באמריקה הלטינית, יעד לתוכניות התיישבות חקלאית של יהודים מגרמניה. הבולטת שבהן היתה זו של חבר הקונגרס האמריקני ויליאם סירוביץ', שלוותה בפרסומת רבה, ועוררה ויכוח פומבי ברשויות השלטון ובאמצעי התקשורת הקובניים, אך היתה מנותקת לחלוטין מן המציאות הכלכלית והחברתית של המדינה.

יהודי קובה לא ראו את מולדתם החדשה כמקום מתאים לקליטתם של מהגרים יהודיים חדשים, במיוחד בשל הגזירות על תעסוקת זרים. בתקופה שמ-1933 ל-1937 מספר היהודים שיצאו לארה"ב היה גדול ממספר הנכנסים לקובה. במרץ 1937 נחתם חוק הגירה חדש שתבע מן הנכנסים באשרת הגירה פקדון כספי כבד; שעריה של קובה נותרו פתוחים רק בפני בעלי הון, בני משפחה של תושבי קבע או בפני תיירים ונוסעים במעבר.

מאז שנת 1936 הגיעו לקובה פליטים יהודיים מגרמניה שנכנסו לארה"ב במעמד של תיירים והופנו על ידי ה-NCC לקונסוליה הכללית של ארה"ב בהאואנה. פליטים אלה לא ראו את קובה כיעד למגורי קבע אלא כחדר המתנה עד לקבלת אשרת ההגירה לארה"ב. מספרם המוגבל, ומספרי המכסה שעמדו לרשותם של יוצאי גרמניה בקונסוליה הכללית של ארה"ב בהאואנה, קיצרו את משך ההמתנה.

הערות

- ¹ Decreto 2232, 18 de octubre 1933 (Gaceta Oficial 19.10.1933), Milo A. Borges, Compilación ordenada y completa de la Legislación Cubana (1899-1934), La Habana, 1935 [להלן: Borges, I].
- ² ה"ל, 24.12.1933, עמ' 4; 29.12.1933, עמ' 4; ידיעות על העלאה מחדש של הצעת בולניוס הופיעו בה"ל, 8.6.1934, עמ' 8; 16.8.1935, עמ' 15.
- ³ Decreto No. 2583 de 8 Noviembre 1933, Gaceta Oficial, 8.11.1933; Decreto No. 2977, 6 Diciembre 1933, Gaceta Oficial, 6.12.1933.
- ⁴ ה"ל, 11.5.1934, עמ' 6; 10.8.1934, עמ' 6; 14.9.1934, עמ' 5; 2.11.1934, עמ' 5, 6; 9.8.1935, עמ' 6; 9.2.1938, עמ' 2.
- ⁵ ה"ל, 21.5.1938, עמ' 4; 7.9.1938, עמ' 3; משה בלדס העיד שלא נענה לבקשת אחיו להביא אותו ואת משפחתו לקובה מחשש שלא יצליחו להסתדר מבחינה כלכלית; כל המשפחה נספתה בשואה - עדות בלדס, 30.11.1981, עמ' 27.
- ⁶ AJYB, vol. 38, 1936-37, p. 577; vol. 41, 1939-40, p. 605.
- ⁷ ה"ל, 9.3.1934, עמ' 5, 6.
- ⁸ צלום של מכתב הקונסול טיוול לאוסקר גורפינקל, מזכיר ה"אידישער צענטער" (המקור האנגלי ותרגום לאידיש) הופיע באויפגאנג, מאי 1934, ובה"ל, 1.6.1933, עמ' 4; פניית הקונסול די בוא בה"ל, 16.4.1938, עמ' 10; עדות זיידל ד' גבריאל

- (Zeidl d'Gabriel), מיאמי מרץ 1987.
- ⁹ ה"ל, 24.11.1937; 1.6.1938, עמ' 1; ר' גם: שם, 21.12.1934, עמ' 6; 8.3.1935, עמ' 5; שראגא, "אן ענין וואס פארדינט אויפמערקזאמקייט", שם, 11.12.1937, עמ' 3; Centro Israelita de Cuba, Annual Report 1936.
- ¹⁰ מא. קמיונר וי. הכהן למח' העלייה, 11.10.1933 ו-31.10.1933, אצ"מ, S6/2567; ר' גם שם: 25.11.1932, 25.1.1932.
- ¹¹ מדוד אולינסקי לסוכנות, 24.11.1934, אצ"מ, S6/2567; משיניוק ובכר למח' העלייה, 11.10.1935, אצ"מ, S6/3823.
- ¹² מגרנט ווטסון ל-Troutbeck, 3.8.1937, F0371/20626; מגרנט ווטסון לאידן, Annual Report 1937, p. 11, F0371/21451; ה"ל, 2.6.1937, עמ' 2; 16.6.1937, עמ' 2; 20.2.1937, p. 6:3; 2.2.1937, p. 15:5, NYT.
- ¹³ Naranjo Orovio, p. 78.
- ¹⁴ ה"ל, 29.4.1934, עמ' 4; 11.5.1934, עמ' 1,6; Kula, pp. 138-142, 147.
- ¹⁵ חיים וואלפע, "פרייע טריבונע", ה"ל, 30.11.1936, עמ' 4.
- ¹⁶ צען יאר יידישע עמיגראציע (1926-1936), באריכט צו דער קאנפערענץ פאר דער יידישער עמיגראציע, היצעם פאריז, יולי 1936 (במכונת כתיבה) [להלן: צען יאר יידישע עמיגראציע]; ה"ל, 14.9.1934, עמ' 5; 29.11.1935, עמ' 16; די אידישע וועלט, 20.10.1936, עמ' 5; Centro Israelita de Cuba, Annual Report, 1936; ידיעה על החזרת פקדונות שנמסרו לפני 1.12.19.1936 מצויה בה"ל, 29.10.1938, עמ' 2.
- ¹⁷ Decreto 2895, Gaceta Oficial, 29.10.1936 (תרגום החוק מופיע ב-F0371/19781); מהגרים מספרד נתבעו לשלם \$60 במזומן ו-\$240 בערבות של חברות לאשראי; מהגרים משאר הארצות נתבעו לשלם \$150 במזומן והשאר בערבות. ה"ל, 20.1.1937, עמ' 1; 19.1.1937 p. 7:2, Diario de la Marina.
- ¹⁸ מברק מסנואו (Snow) למשרד החוץ, 30.10.1936, F0371/19781; Borges I, Decreto 2895 24.10.1936, Gaceta Oficial 29.10.1936.
- ¹⁹ Decreto 1021 23.3.1937, Gaceta Oficial, 31.3.1937, Borges II.
- ²⁰ תרגום מתוך: Gaceta Oficial 8.5.1937, מגרנט ווטסון לאידן, 25.5.1937, F0371/20627.
- ²¹ מסנואו לאידן, 12.1.1937, F0371/20624; ה"ל, 31.3.1937, עמ' 1, 3.
- ²² מגרנט ווטסון לאידן, 5.1.1938, Annual Report 1937, p. 11, F0371/21451.
- ²³ Yehuda Bauer, My Brother's Keeper, A History of the JDC 1929-1939, Philadelphia 1974, pp. 145-146, 169-172; Wischnitzer, Visas to Freedom, pp. 119-108; עמ' 137-141; אברהם מרגליות "בעיית הצלתם של יהודי גרמניה 1933-1939 - הסיבות לעיכוב יציאתם מתחום הממשל הנציונל סוציאליסטי", בין הצלה לאבדן, ירושלים

חש"ן, עמ' 77-88 [להלן: מרגליות].

²⁴ ה"ל, 22.12.1933, עמ' 8-9.

²⁵ Haim Avni, "Latin America and the Jewish Refugees: Two Encounters, 1935 and 1938", in: Judith Laikin Elkin & Gilbert W. Merkx, Jewish Presence Avni, Latin America and the [להלן: in Latin America, Boston 1987, pp. 45-56]. [Refugees

²⁶ מברנדון לליבמן, 30.5.1935, מהיימן לארנסט קאהן, 15.7.1935, JDC/505; Bauer, My Brother's Keeper, pp. 144-145.

²⁷ מברנדון לליבמן, 11.6.1935, JDC/505. ברנדון הניע את ליבמן מלפנות אל גוגנהיים, לשעבר שגריר ארה"ב בקובה, בשל קשריו הטובים עם מצ'אדו והעוינות כלפיו בממשלת מנדייטה (שם, 30.5.1935).

²⁸ מקונס (Coons) להיימן, 11.7.1935, JDC/505.

²⁹ ידיעה של סוכנות Havas מ-19.7.1936, יד ושם, JM/2248 K337284; Diario de la Marina, 21.9.1936; ה"ל, 24.7.1936, עמ' 7.

³⁰ מכתבים לנשיא נגד הצעת סירוביץ' מצויים ב- Archivo Nacional de Cuba [להלן: ANC], 7/60, Secretaria de la Presidencia, ה"ל, 14.7.1936, עמ' 1,15; 21.8.1936, עמ' 7.

³¹ מקולטר (Coulter) לקאר (Carr), 23.7.1936, NA, FW837.55/151.

³² Sheldon Morris Neuringer, American Jewry and U.S. Immigration Policy 1881-1953, New York 1980, pp. 225-226; ה"ל, 26.6.1936, עמ' 6.

³³ David Bressler, Report on Cuba, 16.2.1939, JDC/506; ה"ל, 24.11.1937, עמ' 3; 29.10.1938, עמ' 8.

³⁴ Centro Israelita de Cuba, Annual Report 1936; ה"ל, 24.11.1937, עמ' 3; צען יאר יידישע עמיגראציע.

³⁵ י. רעזניק, "די אידישע האוואנא", קובאנער בלעטער, 1.12.1938, עמ' 23; מברנדון לרזובסקי, 25.10.1938, JDC/505.

ח.2. ההגירה בשנת 1938

עד שנת 1938 היתה ההגירה היהודית מגרמניה הדרגתית; מול הגזירות, הרדיפות והלחצים שהפעילו השלטונות על היהודים על מנת שיעזבו את גרמניה פעלו גם גורמים שמיתנו את קצב היציאה, ובהם תקופות של רגיעה יחסית במצב היהודים שבאו בעקבות גלי הפורענויות, ידיעות על הקשיים הכלכליים והחברתיים שבהם נתקלו פליטים שהצליחו להגר, מכשולים עצומים במציאת מקומות מקלט חדשים וחיפושים אחר פתרונות מאורגנים לבעיית ההגירה מגרמניה¹. לאחר סיפוח אוסטריה (מרץ 1938) נקטו הגרמנים במדיניות של הגירה מואצת באמצעות משרדו של אדולף אייכמן, וסיגלו את שיטותיו האכזריות גם בתוך תחומי גרמניה. ביוני הוחל במאסרים המוניים של יהודים שנכלאו במחנות ריכוז; שחרורם הובטח להם בתנאי שיעזבו מייד את גרמניה לצמיתות. הפוגרום של ליל הבדולח (9-10 בנובמבר 1938), שהיה מלווה במאסר של 30,000 יהודים, הגביר את ההגירה החפוזה והמבוהלת של הפליטים. רבים מהם כבר היו רשומים להגירה בקונסוליה של ארה"ב, אולם הם לא המתינו לתורם על פי המכסה ונמלטו מגרמניה בכל אוניה שהיתה מוכנה להסיע אותם². לנוכח הסכנה האיומה שריחפה על חייהם חדלו גורמי המשיכה של ארצות היעד או סיכויי הקיום בתוכם להוות גורם בשיקולי ההגירה; מטרתם של היוצאים היתה להציל את נפשם בכל מחיר. בד בבד עם כפיית ההגירה על היהודים, הפעיל הגסטאפו מדיניות שהציבה מכשולים על דרכם של המבקשים להגר. מנגנון התעמולה של יוזף גבלס (Goebbels) ניהל מערכה אנטישמית אינטנסיבית בארצות ההגירה שנועדה להסית את דעת הקהל נגד כניסתם של פליטים יהודיים - תופעה שעל השתקפותה בקובה עמדנו בפרק ו.2. לדברי ארתור פרינץ מאז יוני 1938 מדיניות הגסטאפו היתה להגביר את ההגירה הבלתי מאורגנת באמצעי לחץ וכפייה; במסגרת זו הוא עודד נציגים קונסולריים של ארצות אמריקה הלטינית למכור ליהודים תעודות הגירה בלתי חוקיות. הוא מביא עדות, לפיה: "רוב הקונסולים של ארצות דרום אמריקה שבהאמבורג חיים חיי הוללות ומותרות... הוצאותיהם עולות בהרבה על הכנסותיהם הרשמיות"³. חרב הפיפות שהפעיל הגסטאפו על מנת לאלץ את היהודים לצאת מגרמניה, והסחר בתעודות הגירה שפרח סביבה הם שאיפשרו את הגירת הפליטים היהודיים לקובה.

בראשית אפריל 1938 דיווח ג'ק ברנדון, מזכיר ה-JRC בהאואנה לססיליה רזובסקי, המנהלת בפועל של ה-NCC על עלייה במספר הפליטים המבקשים את עזרת משרדו, ובתוכם פליטים המגיעים ישירות מאירופה, שלא באמצעות ה-NCC. לנוכח העלייה במספרם של פליטים אלה, פרסם המנהל הכללי של מחלקת ההגירה ב-1 ביוני חוזר שקבע כי זרים המגיעים לקובה במעמד של נוסעים במעבר הרשומים במשרדי הקונסוליה האמריקנית, יפקידו בידי משרד האוצר הקובני \$200 כערבות למקרה שיסרבו לתת להם אשרת כניסה לארה"ב⁴. פליטים שיצאו מגרמניה בלא פרוטה קיבלו את דמי

הפקדון, בסך \$200, מן ההילספאראיין (Hilfsverein) בברלין או מהיצ"ם בפאריס. מחלקת ההגירה הקובנית הטילה את האחריות לגביית פקדונות מפליטים שהגיעו מארה"ב על חברת הספנות שהסיעה אותם ממיאמי להאואנה; חברת הנסיעות ויתרה על קבלת הפקדונות תמורת התחייבות של הג'וינט לערוב לפליטים במקרה שהקונסוליה של ארה"ב תסרב לתת להם אשרת הגירה⁵.

תקנות ההגירה מ-1937 התירו לנוסעים במעבר להשאר בקובה 30 יום בלבד; שהייה ממושכת יותר היתה כרוכה בהשלמת דמי הפקדון עד לסך \$500 - שהיקנה לפליטים מעמד של תושבים קבועים (ר' ח.1 לעיל). מן הטבלה הבאה, המבוססת על נתונים של משרדי העבודה והאוצר לגבי נוסעים שנכנסו לקובה במעמד של מהגרים, ניתן ללמוד על קילוח דק של מהגרים יהודיים ממרכז אירופה ומפולין, שהתחזק בספטמבר 1938, וגבר בצורה ניכרת לאחר ליל הבדולח:

טבלה מס' 7

ההגירה לקובה מינואר 1938 עד ינואר 1939

נתוני משרד האוצר ⁷ סכומי פקדונות	נתוני משרד העבודה ⁶					החודש
	מגרמניה	אוסטריה	צ'כוסלובקיה	פולין	ס"ה	
	4	1	1	1	49	ינואר
				12	72	פברואר
				15	81	מרץ
	3			14	77	אפריל
				4	99	מאי
	5			9	70	יוני
\$ 5,330	2			10	109	יולי
\$ 2,720	2			51	51	אוגוסט
\$13,140	6	11		38	104	ספטמבר
\$55,148	6	21	1	48	105	אוקטובר
\$108,480	4	63	5	9	160	נובמבר
\$173,736.50	9	59	2	17	174	דצמבר
	6	116	20	18	257	ינואר 1939
\$358,483.83	31	286	28	195	1,408	ס"ה

הדו"ח של משרד האוצר מייחס את סכומי הפקדונות ליותר מ-1,000 פליטים מגרמניה ואוסטריה שנכנסו לקובה בין החודשים יולי - דצמבר 1938; הדו"ח משקף את מגמת העליה במספר הפליטים בשליש האחרון של שנת 1938. לפי מקורות יהודיים באוקטובר 1938 היו בהאואנה בין 150 ל-200 פליטים מגרמניה ואוסטריה, שהמתונו

לאשרת הגירה לארה"ב⁸; עד ה-15 בנובמבר גדל מספרם לפחות ל-680 איש, וחודש לאחר מכן הוא הגיע לכ-1,300 נפש⁹.

עד לחודש אוקטובר 1938 תנועת הכניסה של הפליטים לקובה התאזנה במידה ניכרת על ידי ההגירה היוצאת: מכסת ההגירה החודשית שהוקצתה לידי גרמניה על ידי הקונסוליה הכללית של ארה"ב בהאואנה היתה 65 אשרות לא מועדפות (non-preference visas) ו-10 אשרות מועדפות. ב-1 בנובמבר צומצמו מכסות ההגירה לגרמנים מקובה ל-16 בלבד (8 בלתי-מועדפות ו-8 מועדפות), ועשרות פליטים שכבר קיבלו את מסמכי ההגירה שלהם ועמדו להפליג לארה"ב, נאלצו להמשיך את ישיבתם הארעית בקובה¹⁰. הקונסול הכללי של ארה"ב, קוארט די-בוא (Coert Du Bois), קיים יחסי עבודה טובים ביותר עם משרד ה-JRC בהאואנה וגילה נכונות לסייע לפליטים להגר לארה"ב, אולם הוא היה כבול על ידי ההוראות שהגיעו ממחלקת המדינה בווינגטון¹¹. הגל הגובר של יהודים הנמלטים מגרמניה ואוסטריה וצמצום פתח היציאה לארה"ב השפיעו על עמדתם של רשויות השלטון בקובה כלפי ההגירה היהודית. מדיניותה הרשמית של קובה כלפי הגירת הפליטים היהודיים באה לידי ביטוי בוועידה שכונסה על ידי הנשיא רוזבלט בעיר אוויאן שבצרפת (Evian-les-Bains) ביולי 1938. על מדיניותה של קובה ערב כינוסה של הוועידה ועל השלכותיה לגבי הפליטים היהודיים ניתן ללמוד מדווח של נשיא ה-NCC למשלחת האמריקנית באוויאן, שהוכן לפי מידע שקיבל מג'ק ברנדון, ולפיו בקובה לא היו קיימות כל הגבלות על ההגירה, פרט לתביעה להפקיד סכום של \$500 שהיה מוחזר למהגר ביציאתו מן הארץ, או לאחר שהגיע לעצמאות כלכלית. הגורם העיקרי למניעת ההגירה לקובה היה האיסור על העסקת זרים שנשמר בקפדנות, וברנדון הציע לנציגי ארה"ב באוויאן ללחוץ על ממשלת קובה על מנת שתאפשר העסקת חלקית של זרים; לדבריו, פקידי הגירה קובניים לא היו מוכנים לעזור לפליטים בטענה שגם ארה"ב איננה עושה כל מאמץ עבורם¹².

המסקנה של ברנדון לפיה אף כי לכאורה שערי קובה נותרו פתוחים בפני המהגרים, למעשה חוק הלאמת העבודה חסם את הכניסה בפני הרוב המכריע של המהגרים, הוצגה בבירור על ידי חואן אנטיגה (Juan Antiga), ציר קובה בז'נבה, שייצג את קובה בוועידת אוויאן. עמדתו היתה דומה לזו של צירים אחרים מאמריקה הלטינית ששלמו מס שפתיים למצוקתם של הפליטים, אך סירבו להכריז על נכונותם לקבל פליטים בטענה שהם כבולים על ידי אילוצים כלכליים וחברתיים או על ידי חוקי ההגירה של ארצותיהם¹³. הד"ר אנטיגה הזכיר בנאומו את לוחמי העצמאות הקובנים שנאלצו להימלט מארצם ומצאו מקלט בארצות אירופה ואמריקה, והביע את הזדהות ממשלתו עם סבלם של הפליטים היהודיים ואת רצונה לסייע להם. הנציג הקובני תאר את הבעיות הכלכליות הקשות בארצו כתוצאה מהמחיר הנמוך של הסוכר, את ממדי האבטלה והעוני, ואת קשייהם של המהגרים בשל ההגבלות החוקיות על תעסוקת זרים. עם זאת התחייבה המשלחת הקובנית להגן ולהגשים את העקרון של סולידריות בינלאומית ולהקל על מצוקת הפליטים, ולפיכך הודיעה על החלטתה "להשתתף בהתחייבויות אלה בתוך המסגרת של

החקיקה שלנו, וכפוף להסתייגות בנוגע למספר ואופי הפליטים" - תוך הבטחה לשקול כל מקרה בצורה אוהדת. הד"ר אנטיגה הצהיר גם כי ממשלתו מוכנה תמיד לקבל מהגרים המעוניינים להתיישב בקובה על חשבונם, ולתת להם "כל הקלה והגנה אפשרית בהתאם לאינטרסים הלאומיים"¹⁴. בתזכיר היחיד ששלחה ממשלת קובה לוועד הבין-ממשלתי שהוקם באו"אן היא הודיעה כי תוכל לקבל רק פליטים עם הון לתעשיות חדשות¹⁵ - וזאת בשעה שיהודים שעזבו את גרמניה היו רשאים לקחת עמם רק 10 מרקים. עמדתה הדו-משמעית של קובה כלפי הפליטים שבה ונתגלתה בדצמבר 1938, בעת ששר החוץ הקובני גינה את רדיפות הנאצים בוועידת לימה (עיין ו.3), והרמטכ"ל ביקר בארה"ב והצהיר בפני עתונאים על מדיניותה הליברלית של ארצו ביחס לפליטים היהודיים מגרמניה. בפגישה עם ראשי ה-NCC הבטיח באטיסטה כי הפקידים הקובניים ישתפו פעולה עם הנשיא רוזבלט בהקלת כניסתם של פליטים פוליטיים מגרמניה¹⁶. יום קודם לכן, (ב-17.11), פרסמה ממשלת קובה את חוק 2507, שקבע את זכותה "לבחור את סוג המהגרים המתאימים להתפתחות האוכלוסייה, תעשיותיה ומסחרה, ולסווג כל מהגר אם הוא מועיל או אינו מועיל ללאומיות שלנו"¹⁷. חוק 2507 תבע מכל מהגר - לראשונה בתולדות קובה - את החובה להצטייד באשרה מן הנציגות הקונסולרית של קובה, אף כי פטר מחובה זו תיירים ונוסעים במעבר.

בד בבד עם ביקורו של באטיסטה בווישינגטון נתפרסמו בעתונות היהודית בעולם ידיעות לפיהן קובה הסכימה לקבל 21 פליטים יהודיים שכניסתם למכסיקו נאסרה, כי הממשלה הקובנית החליטה להקל על הליכי ההגירה של יהודים מגרמניה, אוסטריה ואיטליה, וכי הקונסול הקובני בהמבורג - שנהג לגבות \$2,000 לכל אשרת כניסה שהנפיק לפליטים - חוייב על ידי משרד החוץ בהאואנה להחתיים אשרה בדרכונו של כל יהודי שיפקיד \$500¹⁸. בחוזר פנימי ששלח סגן שר החוץ הקובני לקונסוליות ולנציגויות הדיפלומטיות באירופה דובר על הצורך בסלקציה של מהגרים במטרה למנוע את הצפת שוק העבודה הקובני, ולנצל את כישורי המהגרים לטובת האינטרסים הקובניים; הפקידים הקונסולריים נתבעו לבדוק את מקורותיהם הכספיים של המבקשים להגר, את מצב בריאותם ואת נכונותם להשתקע בקובה¹⁹.

החוזר שנשלח לקונסוליות באירופה היה מבוסס על המלצות שנכללו בדו"ח על בעיית הפליטים היהודיים, שהוכן לפי הוראות שר החוץ רמוס (Remos), בידי ניקסיו סילבריו (Nicasio Silverio), ראש מחלקת האזרחות וההגירה שבמשרדו²⁰. בדו"ח שלו מתח סילבריו ביקורת קשה על מדיניותה של גרמניה הנאצית כלפי היהודים, והביע הערכה רבה לכישוריהם של יהודי גרמניה בתחומי התעשייה, המסחר והתרבות. בהתייחסו לוועידת או"אן האשים סילבריו את ארצות אירופה כי "מאחורי נאומים יפים ומשפטים נמלצים על חרות, הומניות ונדיבות" הן הביעו את "אי יכולתן המוחלטת לקבל מהגרים במטרופולין שלהן"²¹. בניתוח קצר על תופעת האנטישמיות הוא טען כי לא מצא בסיס אמיתי לשנאה כלפי היהודים, וכי תופעה זו קיימת במשטרים דיקטטוריים ולא בארצות דמוקרטיות.

חלק מן הדו"ח של סילבריו הוקדש לניתוח מעמדם הכלכלי של היהודים הוותיקים בקובה; בהסתמכו על נסיונם של המהגרים היהודיים ממזרח אירופה שהצליחו תוך עשרים שנה לפתח מפעלי תעשייה באמצעות שיטה שזכתה לכינוי "manufatura polaca", הוא הציע לנצל את בואם הצפוי של פליטים יהודיים להקמתן של תעשיות חדשות בעזרת הידע הטכני והמדעי של יהודי גרמניה והשקעות הון של יהודי ארה"ב. אף על פי כן, הדו"ח הסתיים בשורה של המלצות לאסור את כניסתם של מהגרים יהודיים שאינם רצויים לארצו - פושעים, עניים, ואנשי המעמד הבינוני שכל רצונם להמשיך לארה"ב, אך בשל חוקי המכסה עלולים להשאיר בקובה תקופה ארוכה וליפול למעמסה על הציבור²².

התערבותו הפעילה של משרד החוץ במדיניות ההגירה, שהיה בתחום סמכותו של משרד האוצר, גרמה למאבק כוחות בין שר החוץ חואן רמוס לבין המנהל הכללי של מחלקת ההגירה, הקולונל מנואל בניטז (Manuel Benítez Gonzales), שהיה מופקד על הענקת "פרמיסוס" (היתרי כניסה = permisos) - תעודות ששימשו את שלטונות ההגירה הקובניים גם בטרם הונהגה החובה להצטייד באשרות. לפי הפרוצדורה שנקבעה בהוראת משרד החוץ, היה על מגיש הבקשה לאשרת הגירה לפנות אל הקולונל בניטז, להפקיד בידיו \$500 במזומן, ולקבל ממנו "פרמיסו" - בצורת מכתב המתיר לחברת האוניות למכור למהגר כרטיס נסיעה לקובה. המכתב הועבר למשרד החוץ, שברר את פרטיו האישיים ומצבו הכלכלי של המהגר, ושלח מברק לקונסול הקובני בהמבורג שהסמיך אותו להטביע את האשרה בדרכון²³.

לפי הסדר קודם, הקולונל בניטז הוא שהסמיך את הקונסול בהמבורג - הנציג הקונסולרי היחיד של קובה בגרמניה - להעניק אשרות. הקונסול ניצל את מצוקת הפליטים היהודיים על מנת לסחוט מהם סכומי כסף גדולים - שהגיעו ל-\$2,000 ואף ל-\$5,000²⁴. לפי תזכיר של הקונסול הכללי של ארה"ב, הקונסול הקובני בהמבורג אהד את הנאצים והסתייג מכניסת פליטים יהודיים לקובה, ולפיכך הכביד את הליכי ההגירה²⁵. השגריר בטלר רייט (Butler Wright) הציע למחלקת המדינה בווישינגטון לחקור את עמדתו של הקונסול הקובני כלפי הפליטים היהודיים; התגובה שנתקבלה ממחלקת הוויזות בווישינגטון היתה כי מוטב שלא לנהל חקירה "בעניין הנוגע לממשלת קובה בלבד", וזאת בהנחה כי רוב הפליטים ירצו להגיע בסופו של דבר לארה"ב²⁶. ייתכן כי יחסו של הקונסול בהמבורג כלפי המהגרים היהודיים השפיע על שר החוץ חואן רמוס, שהיה מתנגד חריף של גרמניה הנאצית, להתערב בתחום סמכותה של מחלקת ההגירה. אולם המוטיבציה העיקרית של רמוס היתה התנגדותו לשחיתות שהתפתחה סביב הגירת הפליטים, שבמרכזה עמד הקולונל בניטז - שביקש לסחוט את הפליטים בכל דרך אפשרית²⁷. תגובתו של בניטז היתה לעקוף את תקנות ההגירה של משרד החוץ, באמצעות מכירה של היתרי כניסה לקובה במחיר \$150, שהעניקו לפליטים מעמד של תייר. פליטים רבים התפתו לרכוש את הפרמיסוס הללו, על מנת להמנע מן הצורך להפקיד סכום של \$500 - שלא האמינו כי יוחזר להם - ולהמתין בחרדה לאישור ממשרד החוץ בהאואנה; הם לא ידעו כי לאחר 30 יום של שהות בקובה במעמד של נוסעים

במעבר, או לאחר 90 יום במעמד של תיירים, הם עלולים להישלח לטיסקורניה (Tiscornia) תוך איום בגרוש, ולהיות צפויים לסחטנות נוספת מצד בניטז ופקידי ההגירה שלו²⁸.

במקביל למשרד החוץ ולמחלקת ההגירה פעלו בקובה עורכי דין וסוכני הגירה פרטיים, שהצטיירו בעיני פקידי הקונסוליה האמריקנית וראשי ה-NCC וה-JDC כרודפי בצע בלתי אחראיים, אולם במציאות הפוליטית של קובה עלה בידם להשיג רשיונות כניסה במקרים שהפרוצדורה החוקית נכשלה בהם²⁹. עדותו של זיידל ד'גבריאל (גברילביץ'), שהיה אחד ה"מאכער'ס" הגדולים בקרב הקהילה היהודית הוותיקה, שופכת אור על שיטות עבודתם של סוכנים אלה. גברילביץ' עבד כסוכן נסיעות וכמתורגמן של מסמכי הגירה ומסמכים אישיים, וכך רכש נסיון כמתווך בין המהגרים היהודיים לבין משרדי הממשלה. הוא הועסק על ידי מחלקת ההגירה הקובנית, ובמשך הזמן יצר מערכת של קשרים אישיים שסייעה לו להשיג היתרי כניסה עבור הפליטים³⁰.

מעדותו של ד'גבריאל עולה כי פעילותו לא הוכתבה על ידי המדיניות הרשמית כלפי ההגירה, אלא על ידי המציאות הקובנית, שבה ניתן היה להשיג כל דבר על ידי קשרי ידידות ("en Cuba todo era amistad"). לדבריו, אף פעם לא שילם שוחד באופן ישיר, אלא נהג לחלק מתנות לכל האנשים שהיתה להם סמכות כלשהי בתחום ההגירה, וכשהיה פונה אליהם בעת הצורך הם נענו לבקשותיו: "לכבוד חג המולד, באותן שנים, הייתי מחלק מתנות בשווי של לפחות \$10,000, כדי להגיע למקום שאף אחד אחר לא היה יכול להגיע"³¹.

תאורו של ד'גבריאל הולם את נורמות ההתנהגות במערכת הפוליטית בקובה, שבה משרות, שניתנו כתשלום על נאמנות פוליטית, העניקו למקבליהן טובות הנאה בצורת "מס" על השרותים שסיפקו לציבור. הקולונל מנואל בניטז זכה בתפקידו של נציב ההגירה בתמורה למחויבות אישית של הרמטכ"ל באטיסטה לבנו, הקולונל מנואל בניטז (Manuel Benítez Valdes), שהיה חברו לנשק במהפכה של ה-4 בספטמבר, ודיכא מהפכת נגד במחוז הולדתו שבפינר דל ריו³². לפני שהחלה ההגירה מגרמניה הסתפק נציב ההגירה בסכום של \$20-\$25 להיתר כניסה, שאותו גבה באמצעות סוכני הנסיעות, שלא היו רשאים למכור כרטיסי נסיעה לנוסעים שלא היה בידם "פרמיסו" - אף כי נהגו למכור כרטיס הלוך ושוב, למקרה שהמהגר לא יורשה לרדת בקובה. עם העלייה בביקוש להיתרי כניסה העלה בניטז את ה"מס" על הפרמיסוס לסכום של \$150, שחרג מן הנורמה המקובלת³³.

העדות של ד'גבריאל מציגה את שר החוץ חואן רמוס כדמות מפתח בפרשת הגירת הפליטים לקובה, וכאדם הגון שהיה מעוניין באמת ובתמים לסייע לקבלתם של הפליטים, וביקש לשים קץ לסחטנותם של פקידי מחלקת ההגירה, שאותה הגדיר כ"חרפה לאומית". תדמית זו הולמת את הערכתו של לורנס ברנסון, שהיה משוכנע בנקיון כפיהם של שר החוץ וסגנו, וביושרו של שר העבודה, וביקש למנוע את הסתבכותם של הפליטים עם הפרמיסוס של בניטז, ועם עורכי דין פרטיים שעסקו בהבאת מהגרים יהודיים

לקובה³⁴.

עורך הדין לורנס ברנסון (Laurence Berenson), היה נשיא לשכת המסחר הקובנית בארה"ב, מכר אישי של באטיסטה וחברו ללמודים בפקולטה למשפטים בהארוארד של תת-מזכיר המדינה סמנר ולס. ברנסון נחשב לידיד של קובה, ובתקופת נשיאותו של קרלוס מנדייטה הוא קיבל מידיו את העיטור על שם קרלוס מנואל דה סספדס³⁵. ברנסון נשלח לקובה על ידי ראשי ה-NCC, במגמה להסדיר את בעיית הפליטים היהודיים עם הממשלה. בעת שהותו בהאואנה נפגש ברנסון עם שר החוץ רמוס, עם שר האוצר גרסיה מונטס (García Montes), ועם שר העבודה פורטואונדו ונתקבל על ידי שלושתם באהדה. לפי עצת סמנר ולס הבטיח להם ברנסון כי ברגע שממשלת קובה תרגיש שיש יותר מדי פליטים, הוא ידאג לכך שסוכנויות הסעד בארה"ב יפסיקו לשלוח אותם³⁶. ברנסון ניסח הסכם שהוגש לקולונל באטיסטה כנציג ממשלת קובה ונחתם בידי פרופ' צ'מברליין (Chamberlain), נשיא ה-NCC וססיליה רזובסקי, המזכירה והמנהלת בפועל, לפיו פליטים שהגיעו או יגיעו לקובה לפי המלצת ה-NCC, יתחייבו שלא להפר את חוק העבודה או כל חוק קובני אחר ויהיו פטורים מן החובה להפקיד סכום של \$500. ה-NCC התחייב לערוב לפרנסתם ולקיומם, על מנת שלא יפלו למעמסה על הציבור; ערבות זו היתה אמורה להקנות לפליטים בטחון חוקי, שווה ערך למעמדם של מפקדי ה-\$500³⁷.

הסדר דומה, שפטר את הפליטים מחובת הפקדת \$500 בתמורה לערבות של ה-NCC, היה קיים בין ססיליה רזובסקי לבין שלטונות ההגירה הקובניים לגבי פליטים שהגיעו מארה"ב לשם שינוי מעמדם מתייר למהגר³⁸. עד אוקטובר 1938 נמשכה שהותם של הפליטים שהמתינו בקובה שבועות ספורים, אולם מאז שגברה ההגירה הישירה מאירופה לקובה וצומצמו מספרי המכסה לארה"ב העריכה רזובסקי כי שהותם של הפליטים בקובה, צפויה להימשך לפחות שמונה חודשים, והיא ביקשה להודיע לכל הנוגעים בדבר שאם אינם בקטגוריה של אלה ש"אינם יכולים או אינם מעיזים לחזור לגרמניה לקבלת האשרות לפי המכסה, או שהם מחוייבים בהחלט לעזוב את גרמניה לפני המועד שנקבע להופעתם בקונסוליה האמריקנית, אל להם לתכנן לנסוע לקובה". קבוצת פליטים שעמדה להפליג ממיאמי להאואנה ירדה מן האוניה בעקבות הודעתה של רזובסקי³⁹. ההסכם בין ה-NCC לבין באטיסטה נועד בראש וראשונה להבטיח את מעמדם הלגלי של הפליטים בעת שהותם הזמנית בקובה. עד חודש אוקטובר היו רק מקרים מעטים שבהם פליטים, שנכנסו לקובה במעמד של נוסעים במעבר, נאסרו לאחר שחלפו 30 יום ממועד כניסתם. פליטים אלה נשלחו לטיסקורניה והיו צפויים לגרוש, אולם בהתערבות ה-JRC הם קיבלו ארכה נוספת, לאחר ששלמו לנוטריון \$12⁴⁰. בנובמבר עלה מספר הפליטים שנאסרו על שהיה בלתי חוקית, והממשלה סירבה לקבל את האישורים הנוטריוניים להארכת השהות, מבלי ששולם במלואו הפקדון בסך \$500 עבור כל אחד מהם; הקולונל בניטז שלח מסר סודי לברנדון, מזכיר ה-JRC, שבו הבטיח להשיג ארכה של שנה לכל פליט שישלם לו \$50 ועוד \$12 לנוטריון שייקבע על ידו. הצעתו של בניטז היתה יריה

נוספת במלחמה בינו לבין רמוס על השליטה בתנועת הפליטים. ברנדון העריך כי בניטז, שהוא "מינוי של באטיסטה ותחת חסותו... מנצח במאבקו נגד מחלקת המדינה"⁴¹.

משרד החוץ ניסה להגביל את שליטתו של בניטז בהנפקת היתרי כניסה לתיירים על ידי הוראה שחייבה כל מי שנכנס לקובה להצטייד ב"carnet" - תעודות זהות שכל התושבים הזרים בקובה היו חייבים לשאת. הקונסול הקובני היה אמור להוציא את ה-carnets לפי הוראות משרד החוץ בהאואנה, אולם בעקבות מחאות של נציב התיירות בוטלה התקנה החדשה⁴², ובניטז היה חופשי לשוב ולמכור פרמיסוס שהעניקו לפליטים מעמד של תיירים או נוסעים במעבר.

בשיחת טלפון שקיים עם רזובסקי אמר ג'ק ברנדון שפקידים במשרד החוץ מבקשים שוחד בסך \$50 לאשרה, אולם אינם מפריעים לכניסתם של תיירים המגיעים באוניותיה של חברת האוניות הגרמנית המבורג-אמריקה עם פרמיסוס בחתימת בניטז. ברנדון הוסיף כי לדעתו מוטב לנסות להשיג פרמיסוס, באמצעות הסדר בלתי פורמלי מחוץ ל-JRC, כאלטרנטיבה יחידה לפתרון בעיית הפליטים⁴³.

הצעתו של ברנדון נידונה על ידי צ'מברליין, רזובסקי וברנסון, והם החליטו להמנע מרכישת פרמיסוס, גם במחיר אנטיגוניזם עם בניטז. ברנסון פקפק בדבריו של ברנדון בדבר דרישות לשוחד מצד פקידי משרד החוץ, והתנגד לכל נסיון לעקוף את משרד החוץ הקובני. הוא גם מתח ביקורת על עורכי דין פרטיים שנהגו להשיג היתרי כניסה לפליטים תמורת \$150 לאחר שהחתימו שני אזרחים קובניים על אפידיוויט - הסדר הזוכה לאישור בעדותו של ד'גבריאל (הנזכר בדווחו של ברנסון כאחד מעורכי הדין הפרטיים). ברנסון הביע ספק בדברים שאמר לו ברנדון, שהאפידיוויט'ס נותנים לפליטים סטטוס של מהגרים בלי הצורך להפקיד \$500; הוא היה משוכנע כי פליטים שלא קיבלו ערבות מן ה-NCC היו חייבים לשלם את הפקדון, שאם לא כן יהיו חשופים לסחטנות או לגרוש⁴⁴.

נציג הג'וינט דייויד ברסלר, שהגיע לקובה בשבוע האחרון של 1938, קיבל את עמדתו של ברנסון, לפיה היה צריך לבסס את כניסתם ושהייתם של הפליטים בקובה על יסודות חוקיים, ודרש לכפוף את משרד ה-JRC בהאואנה לשיטות העבודה המוכתבות על ידי הארגונים בניו יורק. במסגרת זו הוא ביטל מס בלתי רשמי שברנדון נהג לשלם לנציב ההגירה בניטז, תמורת ה"טיפול" במהגרים שלא רכשו ממנו היתרי כניסה. ברנדון טען בפני ברסלר כי עדיף להשיג לפליטים אשרות תיירות מאשר להשאירם במחנות ריכוז בגרמניה, וכי יש להכנע לכללי המשחק המקובלים בפוליטיקה הקובנית. על רקע זה נוצר ביניהם עימות חריף שהביא להתפטרותו של ברנדון מניהול ה-JRC⁴⁵.

ה-JRC (Joint Relief Committee) בהאואנה הוקם ב-1937 ביוזמת ה-JDC ובפיקוח ה-NCC, במטרה לטפל בפליטים שהגיעו מארה"ב לשם הסדרת הסטטוס שלהם. הוועד היה מורכב מיהודים בעלי מעמד כלכלי-חברתי גבוה ובעלי קשרים עם השלטונות

הקובניים, אולם למעשה הוא לא פעל כארגון ולא קיים ישיבות, וכל העבודה נפלה על שכמו של ג'ק ברנדון, שזנח את עסקיו הפרטיים, ובמשך כל שנת 1938 הקדיש את מירב זמנו לעבודה בהתנדבות למען הפליטים⁴⁶.

המדיניות של הג'וינט בניו יורק היתה לשמור על העקרון לפיו "אין לתת מענקים לקהילה עד שהקהילה עצמה, לא חשוב כמה היא קטנה, עושה את כל מה שביכולתה כדי לגייס איזושהי תרומה כספית ושרותים בעצמה, מבלי לפנות לסוכנות חיצונית"⁴⁷; אולם היה קשה ליישם מדיניות זו בקובה, שבה ההתארגנות המקומית לא נערכה לטיפול בבעיית הפליטים. נסיונות לשיתוף פעולה בין אנשי ה-JRC - יהודים עשירים שהשתייכו ל-UHC - לבין הקהילה המזרח אירופית, זכו להצלחה כספית מסויימת, אולם עוררו מערכת של סכסוכים פנימיים שפגמו בתיפקודו של הוועד, ובסופו של דבר הביאו להתערערות האמון של ה-JDC בניו יורק ביכולתו של ברנדון לנהל את המשרד בהאואנה⁴⁸.

בחודשים הראשונים לקיומו של ה-JRC, כשזרם הפליטים היה דליל ושהייתם קצרה, הצליח ברנדון לממן את פעולות הסעד של משרדו מתוך תרומות שקיבל מחבריו ב-JRC. באותה תקופה נקבע הסדר לפיו כל פליט חסר אמצעים או חסר קרובים בארה"ב שיכלו לתמוך בו כספית, קיבל קיצבה בסך \$7 לשבוע על מנת שלא יפול לנטל על הציבור. ההוצאות הגדולות שהיו כרוכות בכניסתם של הפליטים - כהוצאות נסיעה, הפקדת ערבויות ומתן פקדונות בידי משרד האוצר הקובני - כוסו על ידי ה-NCC בניו יורק, היצ"ם בפריס וההילפספאראיין בגרמניה⁴⁹.

זרם הפליטים שהחל להגיע לקובה מאז אוקטובר הגדיל בצורה תלולה את המעמסה שהיתה מוטלת על הוועד המקומי, שהיה חסר משאבים כספיים ואנושיים להתמודד עם הלחצים שהופעלו עליו מצד הרשויות הקובניות, מצד הפליטים ומצד ארגוני הסעד התומכים בארה"ב. ב-10 בנובמבר - אולי בטרם שמע על פרעות ליל הבדולח - ביקש ברנדון מרזובסקי להודיע לכל הסוכנויות היהודיות באירופה לא לשלוח לקובה מהגרים שלא הפקידו \$500, אלא אם כן יש בידם אפידייוויט של קרובים עשירים בארה"ב שיסכימו לתמוך בהם בהיותם באואנה. ימים אחדים לאחר מכן הוא הודיע שאלברט הארטמן התפטר מתפקידו כנשיא ה-JRC, בטענה שהוא מרגיש כי הוועד צועד לקראת אסון. ברנדון עצמו היה מוכן להמשיך ולהתמודד עם מצב החרום, אולם הוא הזהיר כי נפילת הפליטים בקובה לנטל על הציבור עלולה לתת נשק בידי תועמלנים אנטישמיים והכריז כי האחריות הכספית לגורל הפליטים מוטלת על שכמה של יהדות ארה"ב, וכי "מה שיקרה ליהודי קובה ישתקף, לטוב או לרע בקרב היהודים בארה"ב ובכל אמריקה הלטינית"⁵⁰.

ביקורו של ברסלר בהאואנה נועד לארגן מחדש את משרד ה-JRC בהאואנה, תוך הגדרה מדוייקת של גבולות סמכותה של הקהילה היהודית המקומית לעומת זו של יהדות ארה"ב. ברסלר התאכזב מנכונותה של הקהילה המקומית להרתם לעבודה למען הפליטים וכתב במרירות כי יהודי קובה "מרגישים שהם עושים טובה גדולה ליהודי ארה"ב בכך

שהם לא מתנגדים שהפליטים יבואו לקובה". על רקע חילוקי דעות קשים ביניהם התפטר ברנדון מתפקידו ב-30 בדצמבר 1938; ברסלר הודה שברנדון היה "היחיד שמילא את התפקיד כשלא היה אף אחד אחר"⁵¹. כך נסתיימה התקופה שבה סוכנויות הסעד בארה"ב היו מיוצגות על ידי הנהלה מקומית, ונציגים של יהודי קובה נטלו חלק פעיל בטיפול בפליטים.

סכום

עד אמצע שנת 1938 קובה שימשה כתחנת מעבר זמנית לפליטים שנכנסו לארה"ב במעמד של תיירים שנשלחו להאואנה לישיבת ארעי עד לקבלת אשרות ההגירה שלהם ביוזמת ארגוני סעד יהודים בארה"ב, שסייעו לקהילה היהודית-קובנית לשאת בנטל הכלכלי של הטיפול בפליטים ולהגן עליהם בפני שלטונות ההגירה הקובניים. במחצית השנייה של שנת 1938 חלה עלייה תלולה במספר הפליטים שהגיעו ישירות מאירופה, חלקם משוחררי מחנות ריכוז שנצטוו לצאת לאלתר מגרמניה או אוסטריה. קובה הפכה לצוואר בקבוק, כאשר מחלקת המדינה בווישינגטון קיצצה בצורה ניכרת את ההקצבה החודשית של מספרים במכסה הגרמנית שהוקצו לקונסוליה שלה בהאואנה. הפליטים היהודיים הפכו לגורם מרכזי בשיקולי מדיניות ההגירה של קובה. המדיניות הרשמית של קובה כלפי הפליטים, כפי שהוצגה בוועידת אוויאן, היתה שיש לכפוף את ההשתתפות בסבלם של הפליטים לחוקי ההגירה של המדינה ולצרכים הלאומיים שלה. משרד החוץ, בראשות חואן רמוס, קבע מדיניות סלקטיבית של מהגרים, בהתאם לאינטרסים הכלכליים של המדינה, שהעדיפה מהגרים שביקשו להשתקע בקובה ולתרום לפיתוח מפעלי תעשייה, והסתייגה מהפיכת הארץ לתחנת מעבר בדרך לארה"ב. משרד החוץ היה היריב העיקרי של מערכת הגירה אלטרנטיבית, מבוססת על שחיתות, שבמרכזה עמד נציב ההגירה, הקולונל מנואל בניטז. מסביב למחלקת ההגירה נוצרה רשת שלמה של גורמים שהשתתפו במכירת היתרי הכניסה, ובהם עורכי דין וסוכנים פרטיים; רשת זו פעלה על פי נורמות שהיו מקובלות בפוליטיקה הקובנית. ביסוס הגירת הפליטים על שוחד וחוסר בטחון היה מנוגד למדיניותם של ה-JDC וה-NCC - ארגונים אמריקניים שסייעו לפליטים שהגיעו לקובה באמצעות הסניף המקומי שלהם - JRC. הם התחייבו לערוב לכלכלתם של הפליטים, באמצעות הסכם עם השלטונות הקובניים, שקיבל גושפנקא רשמית בחתימת הקולונל באטיסטה, אולם לא עמד במבחן המציאות שבה פליטים אחוזי אימת מוות היו מוכנים לשים יהבם בכל פיסת נייר שאפשרה את בריחתם מגרמניה, ופקידי הגירה שצפו בהתעשרותו של בניטז ביקשו לחלוק בשלל.

ג'ק ברנדון, איש הקהילה האמריקנית המקומית שניהל את משרד ה-JRC, הגיע למסקנה כי ידו של בניטז גברה על זו של שר החוץ שייצג את השמירה על החוק, וכי קבלת כללי המשחק שהוא הכתיב תהיה הדרך היחידה להמשך הגירת הפליטים. עמדתם של נציגי ה-JDC וה-NCC שיש לפעול רק במסגרת החוק הקובני ולא להכנע לסחטנות של בניטז, גרמה למשבר אמון בינו לבין הנהלות הארגונים בניו יורק. המעמסה הכספית והאדמיניסטרטיבית שהיתה מוטלת על המשרד בהאואנה היתה כבדה מכתפיה של הקהילה המקומית, ונציגיה של יהדות ארה"ב נטלו על עצמם את מלוא האחריות לגורלם של הפליטים שהגיעו לקובה.

הערות

- 1 Wischnitzer, To Dwell in Safety, pp. 136-141; מרגליות, עמ' 91-77;
- Werner Rosenstock, Exodus 1933-1939: A Survey of Jewish Emigration from Germany", Leo Baeck Institute Year Book 1956, pp. 376-378
- 2 רות זריז, הצלת יהודים מגרמניה באמצעות הגירה, נובמבר 1938-1945, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית תשמ"ו, עמ' 6-8 [להלן: זריז]; Bauer, My Brother's Keeper, pp. 225-228, 252-256; David Bressler, Report on Cuba, 16.2.1939, JDC/506
- 3 ארטור פרינץ, "הגיסטאפו - אויב ואוהד כאחד להגירת היהודים" יד ושם, כרך ב', ירושלים תשי"ח, עמ' 189-202. ר' גם: ¹⁴⁹ Wischnitzer, To Dwell in Safety, pp. 127-128; Bauer, My Brother's Keeper, pp. 127-128; זריז, עמ' 12-14, 127.
- 4 מברנדון לרזובסקי, JDC/505 5.4.1938; Harold S. Tewell, Report by the American Consul in Havana on European Refugees in Cuba, 17.3.1939 John Mendelsohn, The Holocaust, Selected Documents, New York 1982, Vol. VII [להלן: Tewell Report, 17.3.1939].
- 5 מברנדון לרזובסקי, 18.9.1938; מברנדון לרזובסקי, 8.10.1938, JDC/505; קובאנער בלעטער, 1.12.1938, עמ' 23.
- 6 נתוני משרד העבודה מצוטטים בדווחו של טיוול למחלקת המדינה, 1.4.1939, NA837.55J/2.
- 7 ה"ל, 7.1.1939, עמ' 1; דו"ח הצירות הגרמנית בהאואנה, 26.10.1938, יד ושם, JM/2258 K344814; CJR, 13.1.1939. Vol. II, no. 2, p. 103.
- 8 לפי הדו"ח של ולטר פערל באוקטובר 1938 היו בהאואנה 150 פליטים; Dr. Walter Perl, "Durchwanderer in Cuba", Die Judische Wanderung 19.4.1939 ברצוני להודות לד"ר רות זריז על מקור זה; ה"ל מביא נתונים על עלייה במספר הפליטים מ-100 ל-200 במהלך חודש אוקטובר; ה"ל, 19.10.1938, עמ' 2;

22.10.1938, עמ' 3.

- J. Brandon, General Survey of the Refugee Situation in Cuba, ⁹
.NARS840.48 Refugees/1143, 16.12.1938, לווטס, מ-E.O.B.; 15.11.1938, JDC/505
¹⁰ מברנדון לרזובסקי, 25.10.1938, JDC505.
¹¹ שם, וכן: מברנדון לרזובסקי, 5.4.1938, 18.11.1938, JDC/505; ה"ל,
28.1.1939, עמ' 7; עיין בפרק ח.3 להלן.
¹² מצ'מברליין לג'ורג' וורן (Warren), 6.7.1938, JDC/505.
¹³ Avni, Latin America and the Refugees, pp. 58-68; מורס, עמ' 166-167;
זריז, עמ' 233.
¹⁴ "Declaration by the Delegate of Cuba", Intergovernmental Committee
Evian, 12.7.1938, F0371/22530; נוסח ההצהרה בספרדית מופיע בה"ל, 24.8.1938,
עמ' 44.
¹⁵ הערות בכתב יד ובהם מובאות מדברי מיירון טיילור (Myron Taylor) שעמד בראש
הוועד הבין-ממשלתי שנחבר בוועידת אוויאן, מופיעות בשולי מברק מגרנט ווטסון
למשרד החוץ בלונדון, 2.12.1938, F0371/22538; נוסח התזכיר מופיע בדווחו של
השגריר רייט (Butler Wright) למזכיר המדינה, 9.12.1939,
.NARS840.48 Refugees/1086
¹⁶ מסיימון לרוזנוולד, 18.10.1938, JDC/505; NYT, 17.7.1938, p. 23:8
¹⁷ Tewel Report, 17.3.1939, NA837.55J/1; מהצירות בהאואנה למשרד החוץ
בברלין, 26.11.1938, JM2258/K344822
¹⁸ JC, 25.11.1938, p. 29:1; CJR, Chronicles - Latin America
2.11.1938, 6.11.1938, 12.11.1938, 18.11.1938; JTA Bulletin, 7.11.1938
7, p. 1.11.1938, 8, p. 15.11.1938, 9, p. ברצוני להודות לפרופ' דב לוין על
איתור הידיעות על קובה ב-JTA.
¹⁹ ממיגל אנחל קמפה (Miguel Angel Campa) לקונסוליות הקובניות באירופה;
מופיע בנספח לדו"ח הצירות הגרמנית בהאואנה, 26.10.1938, יד ושם, JM/2258
K34481.
²⁰ Nicasio Silverio, Informe sobre la protección a los inmigrantes
Silverio, Informe: judíos, 26.10.1938, ANC, Presidencia, 121/79
[26.10.1938]; ר' גם: מברנדון לרזובסקי, 18.11.1938, JDC/505.
²¹ Silverio, Informe 26.10.1936
²² שם; הנתונים מופיעים בנספח מס' 3.
²³ Procedure for depositing bonds, 6.12.1938, JDC/505; מדי בוא לרייט,
13.12.1938, .NARS840.48, Refugees/1114
²⁴ מברנסון ל-NCC, 20.12.1938; מברנסון לברסלר, 31.12.1938, JDC/505
²⁵ מדי-בוא לרייט, 13.12.1938, .NARS840.48 Refugees/1114

- ²⁶ מרייט למזכיר המדינה, 14.12.1938; מקולטר לבולאק (Beaulac) (הערה לתזכיר של די בוא מ-13.12.38); מקולטר למופת (Moffat) ואצ'ילס (Achilles), 19.12.1938, NARS840.48 Refugees/1114.
- ²⁷ מברנדון לרזובסקי, 25.11.1938 JDC/505; עדות זיידל ד'גבריאל (Zeidl - Gabrilowicz), מיאמי, מרץ 1987 [החלק השני של הראיון לא הודפס; להלן: עדות ד'גבריאל]; מברנסון לברסלר, 31.12.1938, JDC/505.
- ²⁸ מברנסון לברסלר, 31.12.1938, JDC/505.
- ²⁹ Centro Israelita de Cuba, Annual Report 1936; מקוארט די בוא ל-JRC, מצוטט בה"ל, 16.4.1938, עמ' 10; מברנסון לברסלר, 31.12.1938, JDC/505; David M. Bressler, Report on Cuba, 16.2.1939, JDC/506.
- ³⁰ ד'גבריאל מסר בעדותו כי עבד במשך שנים רבות במשרד החוץ, אולם מודעת פרסומת מ-1936 מציגה אותו כעובד בשירות מחלקת ההגירה: עדות ד'גבריאל, חלק ב'; די אידישע וועלט, 20.10.1926, עמ' 5.
- ³¹ עדות ד'גבריאל, חלק ב'.
- ³² הדינמיקה הפנימית של הפוליטיקה הקובנית מתוארת בעדות שנערכה לקרלוס מרקס סטרלינג (Marquez Sterling) ע"י ד"ר מרק שומן לסרט Hotel Cuba. העדות נמסרה לי להאזנה ע"י ד"ר רוברט לוין והיא שמורה ב-Richter Library, University of Miami; על קשרי בניטו ובאטיסטה ר': מדי-בוא למחלקת המדינה, 7.6.1939, NA837.55J/39: התעודה מצוטטת במלואה אצל Mendelsohn, pp. 53-54.
- ³³ עדות ד'גבריאל, חלק ב'; Edward Hochhauser, Report on Short Study of Situation of Refugees in Havana, February 1939, p. 17, JDC/506 [להלן: Hochhauser Report].
- ³⁴ מברנסון ל-NCC, 20.12.1938, JDC/505.
- ³⁵ "La Simultaneidad", Diario de la Marina, 9.12.1938, מצוטט בדווחו של E.O.B. לולס, NARS840.48 Refugees/1153; מברנדון לרזובסקי, 16.9.1938; מסיימון לרזובסקי, 1.7.1938, JDC/505.
- ³⁶ מ-E.O.B. לולס, NARS840.48 Refugees/1153; ה"ל, 29.10.1938, עמ' 1; מלורנס ברנסון לקולונל באטיסטה, 10.1.1939, JDC/506.
- ³⁷ Memorandum for Lawrence Berenson to present to Colonel Batista on October 20, 1938; מצ'מברליין להיימן, 26.11.1938, וכן נוסח ההסכם (תחת הכותרת: "Know All Men by These Presents"), JDC/505.
- ³⁸ מצ'מברליין להיימן, 26.11.1938, JDC/505.
- ³⁹ מרזובסקי לכל הסוכנויות הנוגעות בדבר, 25.10.1938, ותוספת למכתב ברנדון לרזובסקי, 25.10.1938, JDC/505; ר' גם: Bressler Report, 16.2.1939, JDC/506.
- ⁴⁰ מברנדון לרזובסקי, 8.10.1938, JDC/505.
- ⁴¹ מברנדון לרזובסקי, 25.11.1938, JDC/505.

- 42 מברנסון ל-NCC, 20.12.1938, מברנסון לברסלר, 31.12.1938, JDC/505.
- 43 מברנדון (בטלפון) לרזובסקי, 15.12.1938, JDC/505.
- 44 מברנסון ל-NCC, 20.12.1938; מברנסון לברסלר, 31.12.1938; וכן: Procedure
for depositing bonds, 6.12.1938, JDC/505; עדות ד'גבריאל.
- 45 מברסלר לרזובסקי, 30.12.1938, 5.1.1939, JDC/505, American Friends
Community Service, Refugee Situation in Cuba, April 1939, p. 3 JDC/518
- 46 UHC Golden Anniversary, pp. 12-13; מברנדון לרזובסקי, 5.4.1938,
2.10.1938, 26.11.1938, JDC/505; מדי-בוא למזכיר המדינה, 6.1.1939,
NARS840.48 Refugees/1257.
- 47 מהיימן לרזובסקי, 3.6.1938, JDC/505.
- 48 ה"ל, 29.10.1938, עמ' 1; מברנדון לרזובסקי, 27.9.1938; מברנדון
לרזנוולד, 2.10.1938; מברנדון לרזובסקי, 26.11.1938, מברנסון ל-NCC,
20.12.1938, JDC/505.
- 49 מברוואלד (Paul Baerwald) להיימן, 12.10.1938, מרזובסקי ל-JDC,
19.10.1938, JDC/505; Refugee Situation in Cuba, April 1939, p. 6,
JDC/518.
- 50 מברנדון לרזובסקי, 10.11.1938, מברנדון ל-NCC, והיאס, 15.11.1938,
26.11.1938, JDC/505.
- 51 מברסלר לרזובסקי, 30.12.1938, 31.12.1938, ר' גם: מברנסון ל-NCC,
20.12.1938, JDC/505.

ח. 3: חוק 55 ותוצאותיו (ההגירה מינואר-אפריל 1939)

ההגירה הישירה מגרמניה לקובה, שנתחזקה בשלושת החודשים האחרונים של שנת 1938, גברה ביתר שאת בראשית 1939: כבר בשבוע הראשון הגיעו להאואנה 3 אוניות ובהן 260 פליטים¹. בשעה שרוב הנוסעים שהגיעו מאירופה היו חופשיים לרדת מן האוניות לאחר שמסמכיהם נבדקו, כל הפליטים היהודיים - גם אלה שהיו בידם אשרות הגירה חוקיות - נכלאו במחנה המעבר למהגרים בטיסקורניה. בכתבה שפרסם בהאוואנער לעבן תאר זיידל גברילביץ את טיסקורניה כ"אי הדמעות": "חוסר הבטחון והדאגה הרודפים את הפליטים הגרמניים עוד מביתם גורמים להם להרגיש מיואשים ברגעים הראשונים בהאואנה וישנם מחזות עצובים של אמהות וילדים... המתחננים בדמעות שישחררום כמה שיותר מהר"². הפליטים בטיסקורניה לא היו נתונים בסכנה מיידית של גרוש לאירופה, וארגוני ההגירה היהודיים בהאואנה דאגו לשחרורם, בדרך כלל תוך ימים ספורים, אולם הפליטים רדופי הפחד מן המחנות המגודרים, שלא התמצאו בסבך החוקים הכתובים והבלתי כתובים של מערכת ההגירה הקובנית, היו נכונים לתת את יתרת כספם על מנת לצאת לחופשי והפכו טרף קל לחמדנותם של הפקידים הקובניים³. דייויד ברסלר, סגן נשיא ה-JDC שהה בקובה חודש ימים (מ-27 בדצמבר 1938), שבמהלכו נאלץ להתמודד עם המציאות הפוליטית הקובנית, שהיא "כל כך מסובכת וכל כך מעבר לכל מה שהתנסיתי בו בארה"ב שיש לראות כדי להאמין"⁴. ברסלר סבר תחילה כי ניתן לבסס את כניסתם ושהייתם של הפליטים על יסודות חוקיים, בהסתמך על הערבות שניתנה על ידי ה-NCC בהסכם עם באטיסטה, או באמצעות פקדון בסך \$500 עבור פליטים שנכנסו לקובה שלא באמצעות ה-NCC, שהיה אמור לזכות אותם באשרת הגירה. עם בואו לקובה הוא נוכח לדעת כי בניטז איננו מתייחס להסכם, והוא "עושה מה שמתחשק לו"⁵. ב-5 בינואר ברסלר עדיין האמין שיצליח לשכנע את בניטז לצייד את הפליטים באשרות הגירה, אולם הוא הביע ספק "אם ועדת התיאום צריכה להמשיך ליעץ לאנשים לבוא לקובה, לפחות לא במספרים גדולים"⁶. יומיים לאחר מכן הודיע ברסלר לניו יורק כי איבד כל תקווה להשיג מבניטז אישורי כניסה לקובה שלא במעמד של תיירים, וכי גם פליטים שהפקידו \$500 כחוק, נשלחים לטיסקורניה ומשחררים משם עם ה"פרמיסוס" של בניטז המזכים אותם במעמד של תיירים. כתוצאה מדווחיו של ברסלר הוזהרו משרדי הג'וינט והיצ"ם בפריס שלא לשלוח מהגרים נוספים לקובה⁷. ברסלר השתכנע בצורך להשלים עם כניסת הפליטים בכל סטטוס שהם משיגים, לאחר התייעצויות עם שגריר ארה"ב בקובה בטלר רייט (Butler Right) ועם הקונסול הכללי קוארט די בוא (Coert Du Bois) - שאותם הגדיר כידידי אמת, המעוניינים לסייע ככל יכולתם למען הפליטים "בגבולות סמכותם"⁸. הקונסול די בוא, שאמר כי הוא מרגיש את עצמו כמו הקונסול של הפליטים, נהג לצייד אותם באישורים שהם מופיעים ברשימות הקונסוליה של ארה"ב - מסמך שהקל עליהם את הארכת מועד שהותם בקובה; הוא גם ביקש מן הקונסוליה הכללית של ארה"ב בברלין להגדיל את חלקה של הקונסוליה בהאואנה

מתוך המכסה הגרמנית, וקיבל הקצאה נוספת של 10 אשרות לחודשים פברואר - אפריל⁹.

בדווחים ששלח ברסלר לניו יורק ניכרים רמזים להתעררות בטחוננו בתמיכתו הבלתי מסוייגת של הקולונל באטיסטה בכניסת הפליטים היהודיים לקובה ובנכונותו לשתף פעולה עם ראשי יהדות ארה"ב וה-NCC: ההסכם עם באטיסטה, שאנשי ה-NCC ייחסו לו חשיבות כה רבה, לא הובא כלל לידיעתם של גורמי הגירה בקובה; לעומת זאת הרמטכ"ל גילה דאגה מן הגידול במספר הפליטים היהודיים שהגיעו להאואנה ומדעת הקהל השלילית שהחלה להוצר סביבם, והביע חשש שיהודי ארה"ב לא ירצו לתמוך בהם, אם ייאלצו להישאר בקובה במשך ארבע או חמש שנים. ברסלר גם נרמז על ידי הקונסול די בוא כי מוטב שלא לערב את הרמטכ"ל הקובני בנושא הפליטים היהודיים, מכיון שבכלל העניינים הנתונים לטיפולו של הרמטכ"ל הקובני זוהי בעייה שולית¹⁰.

באטיסטה היה אדם בעל קסם אישי רב, והוא עורר אמון הן בקרב הציבור היהודי בקובה והן בין אנשי ה-NCC בארה"ב, שקיבלו כפשוטן את הצהרותיו בזכות הגירת הפליטים לקובה, בעת ביקורו בניו יורק באוקטובר 1938 (ר' ח. 2 לעיל). מדווח של ברנסון עולה כי באטיסטה נענה לפניותיו האישיות, והורה לבניטז בהזדמנויות אחדות לשחרר פליטים שהגיעו לקובה בלא פקדון¹¹ - התנהגות המשתלבת עם המקובל בפוליטיקה הקובנית לפיה אין מסרבים למלא בקשה של ידיד. ברנסון, שלא היה מודע להתלבטויותיו של ברסלר, שלח לקולונל באטיסטה מכתב שבו חזר על ההבטחה שנתן לשרי החוץ והעבודה, שהוא יהיה מוכן לבוא לקובה בכל עת על מנת לדון בהפסקת הגירת הפליטים, ברגע שהממשלה הקובנית תרגיש כי מספר הפליטים גבוה מדי. ביחד עם זאת, ברנסון הדגיש את התועלת הכלכלית שהקובנים מפיקים משהותם של הפליטים, "כתיירים המבזבזים למעלה ממליון דולר לשנה רק על אוכל לינה ולבוש... אף אחד מהם לא הפר את חוקי העבודה. הם אנשים מכובדים ואזרחים שומרי חוק". ברנסון סבר כי מכתבו לבאטיסטה יסייע לברסלר לרכוש את אמונו של בניטז - בן חסותו של באטיסטה הפועל לפי הוראותיו¹².

ברסלר הביע מורת רוח ממכתבו של ברנסון לבאטיסטה - שנשלח בלא התייעצות עם ראשי ה-NCC. הוא טען כי המכתב מזמין את הממשלה הקובנית לסגור את השער בפני ההגירה היהודית: "אילו אני הייתי אחד משני האדונים שאליהם נשלחו המכתבים [באטיסטה ובניטז] הייתי מתפתה בצורה מאד מאד חזקה לענות 'אני חושב שקבלנו מספיק מהגרים בינתיים'¹³. אלא שלמכתבו של ברנסון לבאטיסטה לא היתה כל השפעה על העמדה הקובנית: בניטז רצה בהמשך ההגירה, כדי לא לשחוט את התרנגולת שהטילה לו ביצי זהב, ואילו הממשלה לא היתה זקוקה להזמנתו של ברנסון על מנת לקבוע את מדיניותה; חוק הגירה חדש, שנועד לחסום את כניסת הפליטים, כבר היה מונח על שולחנו של הנשיא.

חוק 55, שנחתם בידי הנשיא לרדו ברו ב-13 בינואר 1939, חזר על התביעה בחוקי הגירה קודמים (1021 מ-1937 ו-2507 מ-1938), לפיה כל המבקשים להגר לקובה

- להוציא אזרחים של ארה"ב - חייבים להפקיד סכום של \$500. בדומה לחוקי ההגירה הקודמים, פטר חוק 55 תיירים ונוסעים במעבר או בטרנזיט מן החובה להצטייד באשרות הגירה או לתת פקדון, והבטיח זכויות דומות למרצים, אמנים, אנשי רוח וכוהני דת - על פי אישורים ממשרד החינוך בהאואנה. השינוי המרכזי בחוק היה האיסור על דיפלומטים קובניים ופקידים קונסולריים בחו"ל להטביע אשרות הגירה בדרכונים ללא הסמכה מפורשת של משרד החוץ, "שיקבע את דעתו לאחר שישמע את חוות דעת משרדי האוצר והעבודה"¹⁴. המשמעות של סעיף זה היתה חסימת דרך הכניסה לקובה באמצעות אשרות הגירה חוקיות, בשל התנגדותו העקרונית של שר העבודה לכניסת זרים ומחלוקות בין שלושת המיניסטרים שמנעו למעשה את ההסכמה המשולשת שהיתה תנאי הכרחי לאישור כל בקשת הגירה¹⁵.

בדיוח למחלקת המדינה על טיוטת חוק ההגירה החדש כתב הקונסול האמריקני כי הוא "מותאם לשחיתות בצורה מעוררת התפעלות". די בוא ייחס את הכנת החוק לשלושה אנשים: אלפונסו פורקדה (Alfonso Forcade), ראש מחלקת האשרות במשרד החוץ, ניקסיו סילבריו, ראש מחלקת ההתאזרחות במשרד החוץ ומנואל בניטז, מנהל מחלקת ההגירה במשרד האוצר¹⁶. שלושתם נזכרים לשבח במאמר של גבריילביץ, כ"ליברלים וידידי היהודים השולחים מידי יום הוראות למתן אשרות כדי להציל את הקורבנות האומללים של ההיטלריזם הנמצאים בסכנת מוות במחנות ריכוז דכאו, זקסנהאוז ואחרים"¹⁷. ברסלר דווח על פרשנות בלתי מובנת לו שקיבל מאדם מהימן בקשר להצעת החוק החדשה: "מלא סדקים"¹⁸. מעצבי החוק, שנועד לנעול את השער בפני ההגירה לקובה, דאגו להותיר פרצות רחבות בכדי שיוכלו להוסיף ולחלוב את הפליטים שינסו להיחזק דרכן.

חוק 55 לא הביא לצמצום ההגירה לקובה, אלא היטה אותה לאפיקים בלתי חוקיים. החוק פטר את נציב ההגירה בניטז מן התחרות עם משרד החוץ - שחדל למעשה להנפיק אשרות הגירה, והותיר בידיה את השליטה בכל תנועת הפליטים לקובה, עם הפוטנציאל הכספי העצום שהיה גלום בה לגביו. לפי תזכיר של הקונסול האמריקני טיוול (Harold S. Tewell), בניטז לא חתם על ה"פרמיסוס" בלשכתו שבמשרד האוצר, אלא במשרד פרטי שניהל בבניין של משרד חברת המבורג-אמריקה¹⁹. הפרמיסוס, שהמשיכו להימכר בסכום של \$150, הודפסו על נייר רשמי של מחלקת ההגירה במשרד האוצר הקובני (Dpto. de Inmigración, Secretaría de Hacienda), בחתימתו של מנואל בניטז גונזלס, בצורה של מכתבים אישיים בעלי נוסח אחיד²⁰:
"בהתאם למה שנקבע בפסקא (A) סעיף 4 בחוק 55 מיום 13 בינואר השנה, וסעיף 3 חוק 2507 מיום 17 בנובמבר 1938, הנהלה כללית זו (Dirección General) הואילה להרשות את הכניסה והשהות בקובה, למשך הזמן המותר על ידי חוקי הרפובליקה על פי סוג של תייר ובמטרה לבקש אשרת כניסה לארה"ב או לארץ אחרת למר (גברת)... יליד ואזרח גרמניה... בתנאי שאיננו סובל ממחלה או מפגם פיזי כלשהו, שהוא נושא דרכון ושאינו בא

בכדי להקדיש את עצמו לעבודות מכל סוג שהוא בתקופת שהותו בטריטוריה הלאומית".

פסקא (A) בסעיף 4 של חוק 55 סווגה כפטורים מחובת הפקדון: "תיירים, כלומר, אנשים הנוסעים להנאתם שאינם עוסקים בעבודה במשך שהותם במדינה". סעיף 3 בחוק 2507 פטר את התיירים מן החובה להצטייד בדרכונים של ממשלותיהם ובאשרות של קונסולים קובניים²¹.

הפרמיסוס הופצו בקרב הפליטים ובני משפחותיהם באמצעות סוכניו של בניטז, שהיו קשורים לסוכני נסיעה באירופה ובארה"ב, שביקשו להנות אף הם מן הרווחים. בגרמניה היה ניתן לרכוש פרמיסוס במחיר של 6,000 מרקים (בתמורה ל-\$200); פליטה שהיגרה לארה"ב וביקשה להוציא את בני משפחתה מגרמניה חקרה ומצאה כי סוכנות נסיעות אחת בניו יורק הציעה פרמיסוס במחיר \$200, סוכנות שנייה במחיר \$300 וידידים בקובה הבטיחו להשיג לה את המסמכים ב-\$150²². עם בואם לנמל האואנה נמצאו בעלי הפרמיסוס, או המוכנים לרכוש אותם מידי בניטז וסוכניו, בעמדת יתרון כלפי פליטים שרכשו אשרות הגירה חוקיות באישור משרד החוץ והפקידו \$500. בעוד שהראשונים שוחררו מיד, בניטז התעלם מן המסמכים החוקיים וחיבב את הפליטים בתשלום מס נוסף שנע בין \$20 ל-\$150, "תלוי בסוכן, בשעה ובמצב רוחו של האיש"; אלה שלא היה להם כסף או שסירבו לשלם נותרו כלואים בטיסקורניה עד שבניטז מצא לנכון לשחרר אותם²³.

בין הסוכנים שעבדו בשרותו של בניטז נמצאו גם פליטים, שקיבלו ממנו תמריצים להביא אליו לקוחות: אחד הפליטים סיפר ללאורה מרגוליס, מנהלת ה-JRC, כי לאחר שעבר מדירה לדירה מחשש שמא ייתפס לאחר שחלף מועד שהותו החוקית בקובה, החליט לפנות במישרין לבניטז. הלה הבטיח להעניק לו ארכה בתנאי שיביא אליו 6 אנשים המוכנים לקנות פרמיסוס במחיר \$160²⁴. אדוארד הוכהאוזר, שחקר עבור הג'וינט את מצב הפליטים בקובה, קיבל אינפורמציה סודית לפיה בניטז "שהוא אדם נעים מאד מבחינה חברתית" היה נחוש בדעתו לנצל עד תום את ההזדמנות להתעשר שהעניק לו תפקידו, אולם הוא התייחס לפליטים בצורה אנושית ודאג בכנות לטובתם; במקרים רבים בניטז שחרר אנשים מטיסקורניה בלא תשלום, ואף כי רוב הפליטים ששהו בקובה שלא כחוק חיו בפחד מגרוש, למעשה שלטונות ההגירה לא התירו לגרש אף פליט מקובה²⁵.

בחודשים ינואר עד אפריל 1939 בניטז הופיע כשליט היחיד בכל תנועת הפליטים לקובה, שזרמה בשולי החוק, תוך זלזול מוחלט בעמדתם של שרי העבודה והחוץ, אף כי בהצהרותיו לעתונות הוא נזהר להביע את נאמנותו למדיניותם. בניטז טען כי קובה מספקת ליהודים הנמלטים מגרמניה מקלט והגנה מפני רדיפות ומוות, בהתאם למדיניות שהוצגה על ידי שר החוץ רמוס בוועידת לימה (ר' פרק ו.3). הוא הדגיש את השמירה על חוק הלאמת העבודה על ידי הפליטים - שנאסר עליהם לעסוק בעבודה שכירה - והציג אותם כתיירים היושבים בבתי מלון ומבזבזים סכומי כסף גדולים הנשלחים אליהם בידי

קרוביהם שבארה"ב ותורמים לכלכלתה של קובה²⁶.

קשה להניח כי הרשת של בניטז יכלה לפעול באין מפריע ללא הפטרונות הפוליטית של באטיסטה, אף כי אין לכך הוכחות חותכות. לפי תזכיר שהוכן על ידי אגודת "American Friends Service Committee" - ארגון של קהילת הקווייקרים בארה"ב ששיתף פעולה עם הג'וינט בסיוע לפליטים - בניטז הקצה חלק נכבד מ"מסי ההגירה" שגבה למימון בתי הספר הצבאיים שהונהגו על ידי באטיסטה: "לדעת קובנים רבים מסי הגירה הם אמצעי לגיטימי למימון מטרות פוליטיות של המפלגה שבשלטון"²⁷. יש לזכור כי התנגדותו של הנשיא הקודם, מיגל מריאנו גומס, להטלת מס על הסוכר למימון בתי הספר הצבאיים גרמה להדחתו מן הנשיאות על ידי באטיסטה (עיין בפרק ה.1).

במידה והיו לבאטיסטה אינטרסים כלכליים ממכירת הפרמיסוס הוא דאג להסוות אותם; כל השחיתות נקשרה בשמו של בניטז, שהצליח לגרוף לכיסו ממון עתק: השקעותיו בנדל"ן בפינר דל ריו זכו לכינוי "reparto judío" (השכונה היהודית)²⁸. גישתו של בניטז היתה מנוגדת לחלוטין למדיניותם של ה-NCC וה-JDC לפעול בגבולות החוק, אולם בחודשים ינואר-אפריל הוא היה זה שהחזיק בידיו את המפתח לכניסת הפליטים. בעיני מנהלת ה-JRC, לאורה מרגוליס, בניטז היה "אויב מסוכן וידיד חשוב", "אדם פראי המהלך חופשי... שיש רק דבר אחד המפייס אותו וזהו הכסף". מרגוליס קלטה את מלוא העוצמה המרוכזת בידיו של האיש ש"הסכמים עם משרדי החוץ, האוצר והעבודה חסרי כל משמעות לגביו, הוא החוק במלואו ויש לו סמכות מלאה כרגע"²⁹.

לאורה מרגוליס, עובדת סוציאלית מצטיינת ודוברת ספרדית, הגיעה להאואנה ב-31 בינואר 1939 כמנהלת ה-JRC, בעקבות ארגונו מחדש של המשרד בידי ברסלר. משרד ה-JRC הוקם ב-1937 במטרה לטפל בפליטים שהגיעו מארה"ב לשם שינוי הסטטוס שלהם, אולם ההגירה הישירה מגרמניה ואוסטריה חייבה אותו לפתוח חזית פעילות שניה. ביוזמת ה-JDC בניו יורק הוסכם שלא להפריד בין הפליטים הישירים לאלה שהגיעו לקובה באמצעות ה-NCC: ה-JRC הפך למעשה לשלוחה של שני הארגונים - ה-NCC כארגון שהיה מופקד על קליטת המהגרים בארה"ב, וה-JDC כארגון הצלה שסייע למבקשים לצאת מן הרייך הגרמני למצוא מקלט. שניהם פעלו במשולב ותאמו ביניהם את גבולות אחריותם הכספית, אולם הם פעלו בקובה ללא מעמד חוקי מוכר³⁰.

עד סוף שנת 1938 התנהלו המגעים עם השלטונות הקובניים באמצעות נציגי ה-NCC בניו יורק ופעולות שתדלנות של עסקנים מקומיים, ובמיוחד של ברנדון. עם ארגונו מחדש של ה-JRC הופקדו המגעים השוטפים עם הרשויות בידיהם של יועצים משפטיים לענייני הגירה, שקיבלו על עצמם את ההגנה על הפליטים היהודיים וסייעו להנהלת ה-JRC לנווט את דרכה בסבך הפוליטיקה הקובנית. הראשון שבהם היה הסנטור סלדריגס (Saladrigas), מחשובי עורכי הדין שבקובה ומקורב לשר האוצר ולבאטיסטה³¹. הקשר עם סלדריגס נמשך תקופה קצרה בלבד, לכאורה בגלל מחלתו

ועיסוקיו הרבים של הסנטור, אך למעשה בגלל שהוא העריך כי הממשלה החליטה להפסיק את הגירת הפליטים; במקומו נשכרו שרותיו של עורך הדין אנטוניו בוסטמנטה (Bustamante), שהיה ידיד של הנשיא פדריקו לרדו ברו³². בוסטמנטה תוך בשעתו בין עוזריו של ג'יימס מקדונלד לבין הנשיא קרלוס מנדיטה על אפשרות ליישב פליטים יהודיים מגרמניה בקובה (ר' ח.1).

הג'וינט וה-NCC הצליחו לגייס את שירותיהם של עורכי דין קובניים בעלי יוקרה באמצעות נכבדים יהודיים ששתפו פעולה עם ה-JRC. חלקם נימנו על ראשי הקהילה היהודית-אמריקנית; ברסלר הצליח לקרב אל הוועד גם קבוצה קטנה של אנשים ממוצא הולנדי-פורטוגזי שהיו מרוחקים לגמרי מן היהדות והשתייכו לבורגנות הגבוהה בקובה; בראשם עמד סלומון מדורו (Maduro), שהצטייר בעיני ברסלר כ"אריסטוקרט אמיתי"³³. אישים אלה היו מוכנים לתרום מכספם, מנסיונם, מקשריהם החברתיים-פוליטיים ולשמש כ"ועדה מיעצת", אולם סרבו לקבל על עצמם מחויבות פורמלית או להיות מזוהים בפומבי עם הוועד היהודי.

בחודש מרץ התפרסמו בעתוני האוואנה האשמות בדבר פעילותו הבלתי חוקית של ה-JRC, ומפקחים של משרד העבודה ערכו ביקורת פתע על מנת לבדוק אם המשרד מקיים את חוקי העבודה. מרגוליס נקלעה למצב קשה, היות וחלק מן הפקידים שהעסיקה היו פליטים שנשלחו על ידי ה-NCC מארה"ב בלא ששולם עבורם פקדון, והיא חששה שאם ייתפסו יישלחו מייד לטיסקורניה. המשרד המשפטי של בוסטמנטה הצליח לחלץ את ה-JRC זמנית מן הסכך, אולם מרגוליס נאלצה להתחייב ללגליזציה מיידית של הארגון במסגרת החוק הקובני³⁴. לנוכח הלחצים שהופעלו עליה, תבעה מרגוליס במפגיע מארגוני האם בארה"ב לדאוג ללגליזציה מהירה של ה-JRC כסניף של ה-JDC. רזובסקי וברסלר חששו שבכך ייסתם הגולל על תמיכת יהדות קובה בסיוע לפליטים, ודרשו לארגן את ה-JRC כגוף עצמאי, שבראשו יעמדו עשירי הקהילה היהודית-קובנית, כמדורו, פוליאקוף, אדולפו קייטס והארטמן³⁵.

במכתב לברסלר כתב מדורו כי ה-JRC לא הוקם ביוזמה מקומית, אלא הובא לשם על ידי יהודים מארה"ב הדואגים לפליטים, "שרובם קרובי משפחתם בדרך זו או אחרת". הוא טען כי ה-JRC חייב להישאר "ארגון אמריקני, עם צוות אמריקני, ועם מימון ואחריות אמריקניים", וכי הקהילה הקטנה שבקובה לא תוכל לתת יותר מ"תמיכה כספית מוגבלת". מדורו הבהיר בשמו ובשם חבריו כי "עם הסכמתנו לסייע ל-JRC בתור יועצים, כולנו הצהרנו באופן החלטי שאיננו רוצים ששמותינו יהיו מעורבים אתו בכל צורה שהיא"³⁶.

חברי הקהילה היהודית-אמריקנית חששו אמנם מפעילות פוליטית גלויה לטובת הפליטים, אולם מצד שני הם היו הקהילה היהודית היחידה שהעניקה לפליטים תמיכה כלכלית וחברתית. ארגון הנשים של ה-UHC, ה"מנורה סיסטרהוד", מיקד את הפעילות הפילנתרופית שלו בקרב הפליטים. הנשים טיפלו בפליטים החולים והנצרכים ושימשו כתובת למצוקותיהם. הנשים נהגו לספק מזון טרי וחפצים אישיים לפליטים שנשלחו

היישר מן האוניות למחנה המעצר באי טיסקורניה: "היינו עולות על הספינות הקטנות עם סלי מזון גדולים, ככל שיכולנו לשאת, ואז היינו שואלות אותם [את הפליטים הכלואים בטיסקורניה] 'מה אתם צריכים?', ובפעם הבאה הבאנו להם"³⁷. הפליטים שנאסר עליהם לעבוד, ושישיבותיהם הממושכות בבתי קפה או במקומות צבוריים עוררו חששות שמא ילבו את האנטישמיות, חיפשו מקום למפגש ובילוי. ביתו של מוריס שכטר הפך למרכז חברתי בלתי פורמלי של הפליטים, ומידי שבוע נערכו בו קונצרטים שבהם ניגנו מוסיקאים יהודים מגרמניה ואוסטריה בפני חבריהם³⁸. עזרת ה-UHC לפליטים מגרמניה ואוסטריה לא התבטאה בהכרח בסיוע כספי, אלא ביחס החם. רבים מן הפליטים, שמשאת נפשם היתה להגיע לארה"ב, חיפשו את קרבתם של היהודים האמריקניים³⁹.

הקרבה שחשו הפליטים מגרמניה ואוסטריה כלפי חברי ה-UHC היתה חסרה ביחסיהם עם הקהילה האשכנזית. המפגש בין דוברי האידיש לבין דוברי הגרמנית היה רצוף אי-הבנות; הראשונים ראו בצרות עין את אורח החיים של הפליטים ואת מגוריהם בשכונות מבוססות, בעוד שהם נאלצו להתחיל את דרכם בקובה בתחתית הסולם הכלכלי-חברתי; הם ראו את עצמם כבעלי הבית על האואנה היהודית, ונפגעו מההירות הקרה שבה התייחסו אליהם יהודי גרמניה. הניכור שבין שתי הקבוצות שיקף את הפער החברתי והמנטלי שבין ה-Ostjuden ל-Westjuden: "הם ייחסו לעצמם חשיבות רבה, הם המשיכו להיות היהודי הגרמני הטיפוסי, יציר גרמניה שלא החשיב את עצמו ליהודי אלא לגרמני"⁴⁰.

חוסר המעש של יהודי מזרח אירופה למען הפליטים היה נושא שנידון פעמים רבות מעל דפי ההאואנער לעבן, כשהטענה החוזרת היתה כי כאשר הם הגיעו לקובה יהודי ארה"ב נחלצו לעזרתם, ועתה הגיע תורם לגמול ליהדות ארה"ב בסיוע לפליטים החדשים⁴¹. הבניין המרווח של האידישער צענטער, שנועד לשמש את כלל הצבור היהודי בהאואנה, שימש כמקום מפגש וכינוס לפליטים, ונתן את חסותו לנסיונות ההתארגנות הראשונים שלהם, שקדמו להקמת ארגון Unión Democratica de Refugiados בדצמבר 1941. אולם הפליטים לא מצאו את מקומם בין דוברי האידיש, והפעילות החברתית והתרבותית של האידישער צענטער לא התאימה לצורכיהם הרוחניים⁴². האידישער צענטער, הארגון המרכזי של יהודי מזרח אירופה, פעל כסניף של היאס וייצג את היהודים שהגיעו לקובה בפני רשויות ההגירה מאז אמצע שנות ה-20. עיקר כוחו היה בנסיון הרב שרכש במגעים עם פקידי הגירה, במיוחד בדרגים הנמוכים, בשיטות העבודה ה"בלתי אורתודוכסיות" המקובלות באמריקה הלטינית⁴³. נציגי הג'וינט, שיזמו את הקמת ה-JRC, העריכו כי ה"אידישער צענטער" לא יוכל לשאת בעומס הטיפול בפליטים - שכלל מתן ערבויות של אלפי דולרים לכיסוי פקדונות ההגירה של פליטים שהגיעו בלא אשרת הגירה - והעדיפו לקיים רשות נפרדת, מנותקת מן ההתארגנות המקומית. מדיניותם, שהיתה חיונית להצלחתם של הפליטים, גרמה לחיזוק הרגשתם של אנשי הקהילה המזרח אירופית כי האחריות לגורל הפליטים איננה מוטלת על

כתפיהם. ה-JRC ניסה לגייס כספים למען הפליטים בתוך הקהילה המזרח אירופית, אולם אנשיה ביקשו בתמורה להיות מיוצגים בוועד למען הפליטים. נציגי "הוועדה המייעצת" התנגדו לכך בתקיפות, מחשש שמא יתרונם המספרי של האשכנזים יביא להשתלטותם על הוועד⁴⁴.

פטרונאי ה-JRC בניו יורק התאכזבו ממיעות התמיכה של הקהילה המזרח אירופית ומן הפלגנות הפנימית בתוכה. הסתייגותם מעסקני האידישער צענטער ניזונה בין השאר מחשדותיהם כי עסקני הארגון המסונף להיאס, ובמיוחד נשיאם מקס סטון (Stone), מעורבים ברשת השחיתות של בניטז, וכי הם מפיקים רווחים אישיים ממכירת פרמיסוס. חשדות אלה גברו לאחר שאוסקר גורפינקל, שהיה במשך שנים רבות פקיד ההגירה של האידישער צענטער, עבר לעבוד בשירות ה-JRC, והמשטרה החשאית שללה ממנו את רשיון העליה לאוניות והכניסה לטיסקורניה שהיה בידי קודם לכן⁴⁵.

בנבדל מן ה-JRC, האידישער צענטער התייחס לרכישת הפרמיסוס כדרך לגייסות להכנסת הפליטים לקובה, וכאחד משרותי ההגירה שהיה מופקד עליהם. כארגון פילנתרופי, האידישער צענטער היה מנוע ממכירת פרמיסוס, אולם הוא שימש כמתווך בין סוכני הגירה פרטיים לבין גורמים יהודיים בחו"ל. עדות על צורת השתתפותו של הארגון בעסקי הפרמיסוס מצוייה במכתבו של פאול טאויסיג (Paul Taussig), בעל משרד הגירה ניו יורקי, שהתמחה בענייני פליטים מגרמניה. סוכני נסיעות הפנו אותו לעורכי דין פרטיים שגבו ממנו \$300 עד \$350 עבור היתר כניסה לקובה. בינואר 1939 טאויסיג ביקר בהאואנה, והתוודע לסטון, נשיא האידישער צענטער, שהבטיח לסדר לו היתרי כניסה במחיר \$140 באמצעות עורכי הדין שלו (Díaz Robainas y Castiel). סטון התחייב לשמש כנאמן עבור הכסף שנשלח מניו יורק, וטאויסיג תרם מידי פעם לאידישער צענטער. ההסדר ביניהם פעל עד שממשלת קובה ביטלה את הפרמיסוס⁴⁶.

ערב הפלגתה של האוניה סנט לואיס, כשבקובה שררה מתיחות רבה סביב שאלת הפליטים, התלוננה מרגוליס בפני רזובסקי כי להיטותו של סטון לעשות עסקים מעמידה בסכנה גם את הפליטים הנמצאים בקובה, והסתמכה על מכתב של סטון לקהילה היהודית בווינה (Kultusgemeinde) שבו הציע להם 1,000 רשיונות הגירה בתנאי שיעבדו עם האידישער צענטער במישרין⁴⁷. תלונתה של מרגוליס הפגישה את נציגי ארגוני האם בניו יורק לישיבה משותפת. נציג היאס טען כי בידי אינפורמציה הפוכה לזו שבידי מרגוליס, לפיה סטון ניסה למנוע את הפלגתם של 1,000 פליטים מוינה לקובה. שני הצדדים הסכימו לשלוח הודעה משותפת להיצ"ם בפריס, להזהיר את קהילת וינה מפני משלוח פליטים לקובה, עד שהמצב הפוליטי יתבהר⁴⁸. הדיון על המכתב לקהילת וינה העלה על פני השטח את חוסר התיאום בין ה-JDC והיאס בנוגע להגירה לקובה.

האידישער צענטער כסניף של היאס, וה-JRC כסניף של הג'וינט וה-NCC ייצגו שתי עמדות מנוגדות ביחס להגירה הבלתי חוקית לקובה. הראשונים היו מוכנים לקבל את הדרישות הבלתי פורמליות של הפקידים הקובניים ולשחרר פליטים מטיסקורניה תמורת שוחד. האחרונים ניסו להיות נאמנים לעקרונותיהם, אולם בלחץ הנסיבות הפכה

עמדתם מהתנגדות להפרת החוק להסכמה בשתיקה. ברסלר הגיע למסקנה כי המדיניות של ה-JDC, שהוא תמך בה בעקביות, להאבק בכל דרך אפשרית נגד ההגירה הבלתי לגלית, נכשלה בשל האכזריות האיומה של פקידי הממשלה הנאצית, הדוחפת את הפליטים למצב בלתי אפשרי שבו הם נלכדים "בין השטן לים הכחול העמוק. אם הם מעיזים להישאר, שאלהים יעזור להם. אם הם מחליטים לברוח בתקווה להגיע לאישהו מקום שבו לפחות חיהם יהיו בטוחים, הם נתקלים בחוקי ההגירה. באמת אין להם כל אלטרנטיבה אלא להימלט"⁴⁹. מרגוליס העידה כי כמנהלת ה-JRC היה עליה לשמור על "ידיים נקיות", אולם היא עצמה את עיניה כלפי הדרכים שבהן הפליטים נכנסו לקובה, ביודעה כי זו היתה הדרך היחידה שבה הם יכלו להציל את חייהם. למעשה, היא החלה לפקפק בתבונה שבסירוב לשלם שוחד לבניטז תמורת שחרור הפליטים מטיסקורניה: "הצד המגוחך ביותר בכל התמונה הוא שכאשר האנשים משתחררים, באמצעים כשרים או לא כשרים, ה-JRC ישלם מאות דולרים כמסים לטיסקורניה, כסף שהיה יכול לחסוך לאנשים אלה הרבה כאב לב"⁵⁰. למעשה הארגון חדל להאבק על קיום מדיניות הגירה חוקית ונכנע למציאות שנוצרה בשטח. עיקר מאמציו היו מופנים למתן עזרה סוציאלית לפליטים, להגנה על בטחונם בהיותם בקובה ולתווך בינם לבין הקונסוליה של ארה"ב.

פעולות הסעד של ה-JRC סבלו מ"ירושה" מתקופת ברנדון, שבה פליטים חסרי אמצעים וללא קרובים היכולים לתמוך בהם, נמצאו זכאים לקצבה שבועית בסך \$7 לנפש; הקיצבה ניתנה על סמך הצהרות המבקשים ללא חקירה או ביקורת⁵¹. השמועה על הקלות שבה ניתן לקבל קיצבת סעד מן ה-JRC הגיעה לאירופה, והיתה בין הגורמים שמשכו את הפליטים לעבר קובה. לפי דו"ח של הגברת שרייר (Schrier) - פליטה מאוסטרליה שעבדה כפקידת סעד ב-JRC - סוכני נסיעות שמכרו את הפרמיסוס של בניטז בגרמניה הבטיחו ללקוחותיהם ש"ישנו בקובה ארגון שיטפל בהם באופן פיננסי ושממנו ניתן להוציא כספים. כתוצאה, הלקוחות סברו שזוהי זכותם וחובתם לבוא לוועד יום לאחר הגיעם ולתבוע תמיכה כספית"⁵².

בינואר 1939 העריך ברסלר כי זרם הפליטים לקובה עתיד להיפסק כתוצאה מחוק 55 ומעמדתם של ארגוני ההגירה היהודיים. ברסלר חישב את התקציב השנתי לקיום פעולות הסעד של ה-JRC בכ-\$100,000 לשנה, בהנחה שמספר נתמכי הסעד יהיה כ-300 נפש⁵³. בניגוד לתחזיותיו, חל גידול ניכר בממדי ההגירה לקובה כתוצאה מהשגשוג במכירת הפרמיסוס של בניטז, ואתה במספר נצרכי הסעד שפנו לעזרת ה-JRC. לפי דו"ח הוכהאוזר, מספר מקבלי הקצבות הגיע בפברואר ל-400 איש. הנתונים של שרייר הרבה יותר גבוהים: בדצמבר 1938 היו 500 נתמכי סעד, מתוכם 150 פליטים שנשלחו על ידי ה-NCC מניו יורק; בשבועיים הראשונים של ינואר 1939 נוספו עליהם 300 מקרים, ועד מרץ מספרם הגיע ל-1,800 נפש⁵⁴.

מרגוליס, שהיתה חייבת לפעול בגבולות התקציב שנקבע לה - שנע בין \$2,000 ל-\$3,000 לשבוע⁵⁵ - ידעה כי התנאי הבסיסי לסובלנות הממשלה כלפי שהותם של הפליטים בקובה הוא השמירה על ההתחייבות שאף פליט לא יפול למעמסה על הציבור.

לפיכך היא קיצצה את הקצבה השבועית ליחיד מ-\$7 ל-\$4, ופקידיה ניהלו חקירה על מצבם הכלכלי של מבקשי הסעד, על מנת לצמצם את אוכלוסיית הזכאים לקיצבה. לפי עדותה, אף אחד לא נותר בלא קורת גג או בלא מזון. החקירות שלוו את מענקי הסעד נתקבלו בהבנה על ידי מרבית הפליטים, אולם עוררו התמרמרות קולנית בקרב קבוצה קיצונית, שהאשימה את ה-JRC בשימוש בשיטות של הגסטאפו⁵⁶. לנוכח מעמדם הבלתי חוקי של חלק ניכר מן הפליטים והתגברות ההתקפות האנטישמיות נגדם (ר' להלן), ה-JRC היה מנוע מלפנות לעזרת המשטרה והיה חייב למנוע בכל מחיר שערוריה ציבורית, שהיתה עלולה להסתיים בגירוש כל הפליטים שלא שולמו עבורם פקדונות.

שאלת הפקדונות היתה נקודת מחלוקת נוספת בין ה-JRC לבין חלק מציבור הפליטים, שהתנגד לתביעת ה-JRC להחזיק בקבלות על הפקדונות כערבות כנגד קצבת הסעד. חלק מן הפקדונות שולמו על ידי קרובי משפחה בארה"ב שקוו לקבלם בחזרה; אחרים ניתנו על ידי היצ"ם בפריס או ההילפספאראיין בברלין, וה-JRC היה צריך להבטיח את החזרתם לידי ה-JDC⁵⁷. מרגוליס החליטה לנכות מדמי הפקדון, שהוחזרו לפליטים עם הגירתם לארה"ב, את הוצאות הסעד שניתנו להם בהיותם בקובה. תביעה זו עוררה התנגדות לא רק בקרב הפליטים, אלא גם מצד ארגוני האם בניו יורק, שהיו נתונים בלחץ הקרובים שביקשו לקבל בחזרה את כספם⁵⁸.

אם במאבק על כניסת הפליטים לקובה נכשלו פטרונים ה-JRC בנסיונם לפעול בגבולות החוק, ונאלצו לפנות את הזירה לגורמים שהשתלבו ברשת השחיתות של בניטו - שנתגלתה כדרך היחידה להצלה, הרי בתחום הסעד לפליטים הם הצליחו ליצור מעין אי של חוק וסדר, באמצעות עזרה סוציאלית שיטתית, בלא כניעה לקבוצות לחץ ובלא משוא פנים. הם עבדו יד ביד עם פקידי הקונסוליה האמריקנית בכל הנוגע לארגון הגירתם היוצאת של פליטים שקיבלו אשרות הגירה לארה"ב.

ראשי הקונסוליה היו מודעים לשאיפתם של מרבית הפליטים להגר לארה"ב, והיו מוכנים לסייע להם בכך בתנאי שימתינו בסבלנות לתורם במכסה ולא ינסו לעקוף את חוקי ההגירה. בתזכיר למחלקת המדינה בווישינגטון כתב הקונסול טיוול כי ליהדות ארה"ב, המיוצגת על ידי ה-JRC, אינטרס משותף לזה של הממשלה, דהיינו למנוע הגירה של יהודים חסרי אמצעים (dependent members of their race) העלולים ליפול למעמסה על הציבור, וכי הם מעדיפים לתמוך בהמשך שהותם בקובה. הקונסול הביע חשש מהתחדשות הכניסה הבלתי לגלית לארה"ב באמצעות הברחות בסירות דייגים או בעזרת מסמכים מזוייפים, והוא פקפק ביכולתה - או ברצונה - של ממשלת קובה לשתף פעולה עם ארה"ב באכיפת החוקים למניעתה⁵⁹.

במקורות שנבדקו לצורך עבודה זו לא נמצאו ראיות להתחדשותה של תנועת ההברחות בדרך הים, בדומה לזו שלוותה את ההגירה ממזרח אירופה בשנות ה-20 (ר' פרק ב.2). בשביל סוכני הגירה פרטיים, מכירת הפרמיסוס של בניטו היתה עסק רווחי יותר מהשגת מסמכי הגירה לארה"ב; בכל הקשור לכניסה החוקית לארה"ב הם לא יכלו להציע ללקוחותיהם שום דבר שלא ניתן להם, חינום אין כסף, על ידי משרד ה-JRC⁶⁰.

הפליטים, שהיו מוכנים להכנס לקובה בכל דרך, ובלבד להימלט מגרמניה הנאצית, העדיפו להכנס לארה"ב בבטחון, כאזרחים שומרי חוק.

הבעיה המרכזית שהעיקה על שהותם של הפליטים בקובה היתה הבטלה מאונס.

האקלים הטרופי והאווירה העליזה והבלתי פורמלית ששררה בהאואנה הקלו על התאקלמותם; בעלי הממון שבהם יכלו להנות מן הפיתויים שהעיר הציעה לתיירים האמריקניים ומעוטי האמצעים יכלו להתקיים מהוצאות צנועות. היו פליטים שהצליחו להקים עסקים קטנים, בגון בתי מלון קטנים לפליטים, מפעלים ביתיים למוצרי עור או מזון; אחרים סיכנו את עצמם ואת עמיתיהם בעבודה תוך הפרת החוק, אולם רובם נאלצו לבלות את יומם בישיבה חסרת תכלית בבתי קפה, דבר שהחריף את המועקה הפסיכולוגית שבה היו נתונים בלאו הכי⁶¹. ראשי ה-JRC היו מודעים לדמורליזציה בקרב הפליטים בשל חוסר המעש, אולם המשאבים שבידיהם לא איפשרו להם לצייד אותם בכלים הדרושים ליצירת מקורות תעסוקה המותרים על ידי חוקי העבודה המקומיים.

לדברי עורך הדין בוסטמנטה, הנשיא לרדו ברו התנגד להגירת טרנזיט גדולה, שהיתה עלולה להביא לכלכלה אינפלציונית כתוצאה מגידול זמני בשירותים לפליטים, אולם היה מוכן לשקול תוכנית להתיישבות מאורגנת של כ-10,000 פליטים, בתנאי שתיעשה במסגרת חוקי העבודה⁶². עמדת הנשיא תאמה את תוכנית משרד החוץ מאוקטובר 1938 ואת העמדה הקובנית שהוצגה בוועידת אוויאן (ר' ת. 2 לעיל), אולם נראה כי גם בתחום הפרוייקטים להתיישבות, כמו בכל הקשור להגירה, תאוות הבצע היתה חזקה מן האינטרסים הממלכתיים.

רוב הפרוייקטים להתיישבות בתקופה זו התרכזו באי האורניים (Isla de Pinos), שהיה בראשית המאה מוקד משיכה למתיישבים חקלאיים זרים, שהצליחו לפתח חקלאות אינטנסיבית מגוונת, בחריצות ובתבונת כפיים. רוב המתיישבים היו אמריקניים, שקוו כי האי, שהבעלות עליו לא נקבעה בצורה חד משמעית, יעבור לידי ארה"ב. הם התרכזו בחלקו הצפוני של אי האורניים, שבו האדמות היו פורייות, וגידלו ירקות ופירות שאותם שווקו לארה"ב. ב-1925 הוכרה ריבונותה דה פקטו של קובה על אי האורניים והתושבים איבדו את השוק העיקרי לתוצרת שלהם. החל תהליך נטישה, שהלך וגבר בעקבות המשבר הכלכלי, ונוצר היצע גדול של שטחי קרקע במחירים זולים⁶³. ההצעה המרכזית ליישב יהודים באי האורניים דיברה על הקמת מושבה של 25,000 פליטים שיעסקו בגידול פירות וירקות, או לחילופין יקימו מפעלי תעשייה. ההצעה, שהוצגה בפני הנשיא ושר החוץ ופורסמה בעתונות, נתמכה על ידי ראש עיריית נואבה חרונה (Nueva Gerona) - העיר המרכזית באי. הגורם המרכזי מאחורי ההצעה היה קבוצה של יזמים קובניים, שביקשו להפיק רווחים מתוך בעסקת קרקעות גדולה עם הארגונים היהודיים-אמריקניים, שהיו אמורים לממן את ההתיישבות. למטרה זו הם הקימו "חברה להתיישבות תעשייתית" (Compañia Colonizadora Industrial); החברה השיגה אופציה לרכישת שטח קרקע גדול, וניסתה לגייס את תמיכתם של חוגים פוליטיים בעלי השפעה ברעיון הקמתה של המושבה, ולתווך בינם לבין ארגוני סעד יהודיים

בארה"ב⁶⁴. גורמים שהיו קשורים ב-JRC, ביניהם עורך הדין בוסטמנטה וראשי "הוועדה המייעצת" (מדורו וקייטס), העלו חשדות בנוגע ליושרם של יזמי התוכנית, וספיקות חמורים בנוגע לסיכוייה הכלכליים⁶⁵.

במקרהו של סול גולדסטרום (Sol Goldstrom), איש עסקים יהודי ממיאמי, חברו האינטרסים של רדיפת בצע מצד גורמים קובניים עם חיפוש שטחי אחרי פתרונות רחבי היקף לבעיית הפליטים, מתוך תמימות ויצר פרסום שגבלו בחוסר אחריות. גולדסטרום, שהחל להתעניין בבעיות הפליטים בקובה לאחר שהביא לשם כמה מבני משפחתו שנמלטו מגרמניה, הכין תוכניות גרנדיוזיות לפיתוחו של אי האורניים בעזרת המתיישבים, מבלי לדעת שהקרקעות שהוצעו לו בדורמו של האי היו אדמות ביצות וחולות שאינן ראויות לעיבוד חקלאי, וכי המתיישבים האמריקניים הוותיקים נאלצו לעזוב את המקום⁶⁶.

תוכנית שונה בתכלית, שהיתה מונעת על ידי שיקולים הומניטריים ולא נועדה למשוך הון ממקורות יהודיים בארה"ב, נערכה על ידי ארגון הקווייקרים American Friends Service Committee [להלן: AFSC], שהציע לג'וינט, במרץ 1939, להקים חוות הכשרה לפליטים. לארגון, שמרכזו היה בפילדלפיה, היו שני בתי ספר ושלושה מיסיונים באזור המזרחי של קובה (בעיקר ב-Holguin), אולם לנוכח מצוקת הפליטים היהודיים הם החליטו להרחיב את פעילותם גם לאזור האואנה. הקווייקרים עמדו על הסכנה המוסרית לצעירים ללא מסגרת חינוכית הולמת, והם הציעו לג'וינט להפנות לחווה פליטים הזכאים לקצבות סעד, שישלמו עבור התמיכה שהם מקבלים בעבודה ולימודים⁶⁷.

הקווייקרים העמידו לרשות הפליטים חווה (Finca Paso Seco) בעיירה קלבסר (Calabazar) שבפרובינציית האואנה. הם התחילו את פעילותם עם קבוצה נסיונית, שכללה 50 איש, בתקווה להרחיב אותה בהדרגה. העובדים הבכירים היו קווייקרים אמריקניים שעבדו בהתנדבות; הפליטים הועסקו בחקלאות, בסדנאות לתעשייה זעירה ובלימודים. הג'וינט שילם עבור כל אחד מהם 75 סנט ליום וה-AFSC השלים את התקציב. באוקטובר 1939 היו בחווה 52 פליטים - כולם זכאי סעד של ה-JRC, שהיו רשומים להגירה בקונסוליה של ארה"ב. ה-AFSC לא זכה להרחיב את התוכנית מעבר לקבוצה הראשונה, ומספר הפליטים ירד בהדרגה, בד בבד עם קבלת אשרות ההגירה לארה"ב⁶⁸.

חוות הקווייקרים לא התיימרה להציע יותר ממסגרת זמנית לפליטים שנמצאו בקובה בתקופת מעבר, והיא נתנה מענה חלקי לצורך להרחיק את הפליטים מעיר הבירה, שבה הצטופפו בשתי שכונות מגורים - האואנה הישנה וודדו (Vedado) ומיקדו את תשומת הלב הציבורית. שכונות אלה הפכו למרכז של פחד ואי בטחון, בעיקר מאז חודש מרץ, כאשר מאסרים תכופים של פליטים, שנסתיימו בדרך כלל בגביית דמי לא יחרץ, עוררו בהלה בקרב הציבור היהודי בהאואנה, שעמד במרכז של מערכה אנטישמית ארסית שהיתה מכוונת בראש וראשונה נגד המשך ההגירה⁶⁹.

הגסטאפו, שגרש באכזריות את היהודים מגרמניה, דאג לקדם את פניהם בתעמולה עויינת בארצות הקליטה. לואיס קלאזינג (Clasing), מנהל חברת המבורג-אמריקה בהאואנה, שגרפה רווחים נאים משיתוף הפעולה עם בניטו במכירת הפרמיסוס, היה אחראי למימון התעמולה האנטישמית, שהמוטיב המרכזי שלה היה זריעת שנאה כלפי המהגרים היהודיים לקובה⁷⁰. הנציגים הקונסולריים של קובה בגרמניה הפכו לכלי שרת בידי מערכת התעמולה הנאצית כשהדליפו לעתונות הקובנית ידיעות בדבר ארגון המספק רשימות כניסה בלתי חוקיים ומעודד יהודים להגר לקובה⁷¹.

ההסתה הקולנית בכלי התקשורת, שהלכה וגברה לקראת חודש מאי, יצרה את ההרגשה שישנה דעת קהל חזקה המתייחסת באיבה להגירה היהודית. אמנם המסיתים היו מיעוט בתוך החברה הקובנית (ר' פרק ו. 3), אולם נוצרה התנגדות רחבה להמשך ההגירה היהודית מצד גורמים שונים שסברו כי היא נוגדת את האינטרסים הלאומיים של קובה, התנגדות שלא היתה בהכרח מונעת על ידי יסודות אנטישמיים. ההאשמה כי המהגרים היהודיים באים לגזול את מקומות העבודה של ילידי קובה פגעה בלבה של הלאומיות הקובנית - חוק הלאמת העבודה.

ספק אם ראשי משרד העבודה התייחסו באמון להתחייבותם המפורשת של רוכשי הפרמיסוס - מסמך שהלגליות שלו היתה מפוקפקת - לשמור על חוקי העבודה של קובה. שר העבודה, פורטואונדו דומנץ' (Portuondo Domenech), לא מיתן את התנגדותו התקיפה לכל צורה של הגירה. בישיבתה מיום 13 לאפריל החליטה הממשלה להטיל על חברות הספנות את האחזיות לכניסה בלתי חוקית של מהגרים וייפתה את כוחו של שר העבודה לגרש זרים שנכנסו לקובה בדרכי מירמה, הנופלים למעמסה על הציבור או המפרים את חוק הלאמת העבודה⁷².

על אף התנגדותה הרשמית של הממשלה להמשך ההגירה בין ינואר ליוני נכנסו לנמל האואנה, לפי נתונים רשמיים, 3,668 מהגרים - רובם יהודים ממרכז אירופה (לעומת 1428 מהגרים במחצית הראשונה של שנת 1938⁷³). ב-20 במרץ הוערך מספר הפליטים היהודיים בכ-4,000 נפש, ולפחות 1,000 נכנסו בחודש אפריל. נוסף לכך נמכרו עוד כ-3,000 פרמיסוס - שטרם נוצלו - ליהודים שנמצאו בגרמניה ובאוסטריה⁷⁴.

ניגודי האינטרסים בתוך הממשלה הקובנית סביב כניסת הפליטים מוצאים ביטוי בתאורו של סלומון מדורו: "אוניה אחרי אוניה 'פורקות מטען' של פליטים יהודיים לתוך העיר הזאת. מצד אחד לא מרשים להם לבוא הנה באופן לגלי, וכמה מחברי הממשלה מתנגדים לכל שינוי בחוק שיביא ללגליזציה של הגירה. מצד שני, כמה חברים אחרים בממשלה מרשים לפליטים לרדת - תמורת 'מס'. ההזדמנויות המוצעות לפקיד הממשלה לעשוק את הפליטים... מנוצלות במלואן. כך שנוצרות יריבויות וקנאות בין פקיד ממשלה על עניין זה, וכל מיני תכסיסים חשאיים"⁷⁵.

מדורו ויתר חברי "הוועדה המייעצת" העריכו כי המאבקים הפנימיים סביב כספי השחיתות עתידים להסתיים בפיצוץ, וכי הממשלה עומדת לנקוט בצעדים דרסטיים

העלולים להסתיים בגירושים המוניים של פליטים שכבר נכנסו לקובה. הם היו מודאגים מעוצמת ההסתה נגד היהודים, שהיתה חסרת תקדים בכל תולדותיה של קובה, וחששו כי כל סדק שיתגלה במערכת הסעד שהוקמה על ידי ה-JRC יזין את התעמולה האנטישמית ויפגע בעקיפין גם במעמדם ובטחונם⁷⁶.

בישיבתה מ-14 באפריל שקלה "הוועדה המייעצת" את האפשרות לפנות לממשלת קובה ולבקש את הפסקת ההגירה הבלתי לגלית, אולם חבריה לא העזו לקבל על עצמם את האחריות להחלטה, והם פנו אל ה-NCC בבקשה שישלחו בדחיפות את עורך הדין לורנס ברנסון, על מנת שינהל מו"מ עם אנשים בעלי השפעה בממשלה על הסדר בעיית הפליטים⁷⁷. הוועדה חזרה למעשה על אזהרה שנשלחה לברסלר על ידי מדורו חודש קודם לכן, לפיה "אם לא תהיה פנייה אל הממשלה על ידי מר ברנסון או נציג אחר של הוועד המנהל של ה-NCC על מנת להבהיר את המצב, יש לצפות לתוצאות מאד בלתי נעימות בעתיד הלא רחוק"⁷⁸.

דבריו של מדורו יוצרים את הרושם כי הוא צפה מראש את ההתפתחויות המכאיבות כתוצאה מפרשת סנט לואיס, וכי אילו ה-NCC היה נענה לתביעותיו, והיה שולח את ברנסון לנהל מו"מ עם ממשלת קובה, אולי היה ניתן למנוע את מסעה של האוניה. אולם, אין לשכוח כי באותם עשרה שבועות שחלפו מאז שלח מדורו את מכתבו ועד שהסנט לואיס התקרבה לחופי האואנה נכנסו לקובה לפחות אלפיים פליטים שהצילו בכך את נפשם. ההסטוריון יהודה באואר כתב כי "קובה נשארה אחד ממקומות המקלט העיקריים במשך התקופה, במידה רבה הודות לאהבת הבצע של פקידיה"⁷⁹. יש להניח כי הסכם חוקי עם ממשלת קובה היה מביא לסגירת השערים במועד מוקדם יותר.

סכום

הגירת הפליטים לקובה, בין ינואר לאפריל 1939, התנהלה בניגוד למדיניות המוצהרת של הממשלה ובמסגרת מערכת רשמית למחצה שהתבססה על ניצול הסדקים בחוקי ההגירה. חוק 55 הטיל סייגים חמורים בדרכם של המבקשים להכנס לקובה במעמד של מהגרים ובמגמה להשתקע בארץ, אולם מעצביו דאגו לאינטרסים האישיים של פקידי הגירה שלא רצו לוותר על הפוטנציאל הכספי הגדול הטמון במצוקתם של הפליטים היהודיים ובצד הדלתות שנעלו דאגו לפתוח לרווחה את החלונות, שהמעבר דרכם היה רק שאלה של כסף.

הכניסה דרך החלונות לא היתה בטוחה ולא היתה נוחה, אולם היא היחידה שאיפשרה לפליטים להציל את חייהם. רבים מהם נפלו קרבן לסחיתות כספיים מצד נציגי החוק שאיימו עליהם במאסרים וגירושים. נאסר עליהם לעבוד, והם נאלצו לחיות מחסדי אחרים - קרובי משפחה בארה"ב או פקידי ה-JRC בהאואנה - או לכלות את חסכוניותיהם. המשענת העיקרית של הפליטים היהודיים, בהיותם בקובה, היה ה-JRC, שפעל כשלוחה של ארה"ב שתפקידה לקיים את הפליטים עד להגיע תורם ברשימות המכסה.

הארגון פעל במימון ארגוני סעד יהודיים בארה"ב, נוהל על ידי צוות שנשלח מארה"ב וקיים קשרים הדוקים עם הקונסוליה הכללית בהאואנה. בנבדל ממדיניותו בשנת 1938, הארגון חדל לקיים מו"מ עם ממשלת קובה ולחתור להסכם רשמי על המשך ההגירה, לאחר שהבין כי השליטה במדיניות ההגירה עברה לידי כוחות שפעלו מחוץ לחוק. מכיון שהשתתפות בשחיתות התגלתה כדרך היחידה לאפשר את כניסת הפליטים העדיפו ראשי הארגון לעמוד מן הצד, ומיקדו את פעילותם בסיוע לפליטים שהצליחו להכנס לקובה בכוחות עצמם. שני התנאים שהפליטים התחייבו עליהם ברשיונות הכניסה - האיסור לעבוד וההבטחה שלא יפלו לנטל על הציבור - עמדו ביסוד פעולות הסעד של ה-JRC. לקהילה היהודית המקומית היתה השפעה שולית בלבד על שאלת הפליטים: האידישער צענטער, נציגם של יהודי מזרח אירופה, תמך במכירת היתרי כניסה ליהודים המבקשים להימלט מאירופה, בעוד ש"הוועדה המייעצת", נציגת נכבדי הישוב, ביקשה להאבק נגד ההגירה הבלתי לגלית, ובכך לחסום למעשה את האפשרות היחידה להצלה. המערכה האנטישמית, שהתנהלה ביוזמת שרותי התעמולה של גרמניה הנאצית, וצברה תאוצה לקראת מאי 1939, עוררה בהלה בקרב הקהילה היהודית בקובה, שחשה כי המאבק נגד ההגירה היהודית מסכן את עצם קיומה. בתוך המערכה נגד ההגירה היהודית החלה להסתמן זהות אינטרסים בין התועמלנים האנטישמיים, שלוחיה של גרמניה הנאצית, שביקשו להשחיר את פניהם של המהגרים היהודיים על מנת שיתקבלו בשנאה, לבין גורמים בתוך ממשלת קובה שביקשו לשים קץ לעסקיו המשגשגים של נציב ההגירה בניטז, לחסל את השחיתות סביב מכירת היתרי הכניסה ולהשליט מחדש את חוקי ההגירה.

הערות

- 1 מברסלר לרזובסקי, 5.1.1939 ; JDC/506, 16.2.1939, Bressler Report.
- 2 זיידל גאברילעוויטש, "אידישע פליכלינגען ביים אנקומען אין האוואנא", ה"ל, 28.1.1939, עמ' 7.
- 3 ה"ל, 4.1.1939, עמ' 1 ; 21.1.1939, עמ' 1 ; Hochhauser Report, February 1939, p. 16, JDC/506.
- 4 מברסלר לצ'מברליין ורזובסקי, 14.1.1939, JDC/506.
- 5 מברסלר לרזובסקי, 30.12.1938, JDC/505.
- 6 מברסלר לרזובסקי, 5.1.1939, JDC/506.
- 7 מברסלר לרזובסקי, 7.1.1939, 10.1.1939 ; ממוריס טרופר ל-JDC בניו יורק, 9.1.1939, JDC/506.
- 8 מברסלר לרזובסקי, 7.1.1939, 10.1.1939, JDC/506.
- 9 מברסלר לרזובסקי, 30.12.1938, JDC/505 ; מברסלר לרזובסקי, 7.1.1939, 12.1.1939, JDC/505 ; ה"ל, 28.1.1939, עמ' 7.

- ¹⁰ מברסלר לרזובסקי, 7.1.1939, 10.1.1939, מברסלר לצ'מברליין ורזובסקי, 14.1.1939, JDC/506.
- ¹¹ מברנסון לברסלר, 10.1.1939, JDC/506.
- ¹² לבאטיסטה מברנסון, 10.1.1939; מברנסון לברסלר, 10.1.1939, JDC/506.
- ¹³ מברסלר לרזובסקי, 12.1.1939, JDC/506.
- ¹⁴ Decreto 55 de 13.1.1939, Gaceta Oficial 16.1.1939; סכום החוק מופיע בדווחו של פרי אליס (Perry Ellis) למחלקת המדינה, 19.1.1939, NA837.55/176.
- ¹⁵ מטיול למחלקת המדינה, 17.3.1939, NA937.55J/1 (ר' Mendelsohn pp. 10-14).
- ¹⁶ מדי בוא למחלקת המדינה, 22.12.1938, NA837.55/174.
- ¹⁷ ה"ל, 28.1.1939, עמ' 7.
- ¹⁸ מברסלר לרזובסקי, 30.12.1938, JDC/505.
- ¹⁹ מטיול למחלקת המדינה, 9.5.1939, NA837.55J/4, (Mendelsohn, p. 38); אינפורמציה דומה מופיעה בדו"ח הנספח הצבאי האמריקני: Henry A. Barber, Report: Conduct of Director of Immigration, NA837.55J/69.
- ²⁰ דוגמא לפרמיסו של בניטז מופיעה בספרם של Thomas & Witts, p. 82; דוגמא זהה מופיעה כנספח למכתבו של תאודור וייס למחלקת המדינה, 6.7.1939, NA837.55J/62.
- ²¹ מדי-בוא למזכיר המדינה, 7.6.1939, NA837.55J/39; (Mendelsohn, p. 52).
- ²² מפיליפ זנר (Zenner) ל-NCC, 31.3.1939, משרייר לרזובסקי, 3.5.1939, JDC/506; ר' גם תזכיר: American Friends Service Committee, Immigration to Cuba, 11.5.1939, JDC/506. [להלן: תזכיר AFSC].
- ²³ ממרגוליס לרזובסקי, 23.3.1939, JDC/506.
- ²⁴ ממרגוליס לרזובסקי, 29.3.1939; תזכיר AFSC, 11.5.1939, Hochhauser Report, February 1939, p. 17, JDC/506.
- ²⁵ AFSC, Refugee Situation; Hochhauser Report, pp. 17-18, JDC/506; ר' גם: AFSC, Refugee Situation in Cuba, April 1939, p. 2, JDC/518.
- ²⁶ מובאות מתוך 1.4.1939, Avance 22.3.1939, ב-NA837.55J/2; ה"ל, 25.3.1939, עמ' 1; תמצית של ראיון עם בניטז בכתב העת "בוהמיה" מופיע בה"ל, 24.5.1939, עמ' 1.
- ²⁷ AFSC, Refugee Situation in Cuba, April 1939, p. 3. JDC/518; Bauer, My Brother's Keeper, p. 16.
- ²⁸ עדות יוקען המצוטטת ב-Barry J. Konovitch, "The Fiftieth Anniversary of the St. Louis What Really Happened", American Jewish History, Winter 1989-90, Vol. 79, no. 2, p. 206. [להלן: Konovitch].
- ²⁹ ממרגוליס לרזובסקי, 20.3.1939, JDC/506; ר' גם: Hochhauser Report,

.p. 17, JDC/506

³⁰ מהיימן לברסלר, 2.11.1938, JDC/505; Bressler Report, 16.2.1939; JDC/506.

³¹ מברסלר לרזובסקי, 7.1.1939, 12.1.1939; 21.1.1939, מברסלר לצ'מברליין, 14.1.1939, JDC/506.

³² ממדורו לברסלר, 10.6.1939, JDC/507; Hochhauser Report, February 1939; JDC/506 pp. 19-31.

³³ מברסלר ל-NCC, 5.1.1939, מברסלר למדורו, 6.4.1939, JDC/506; ה-JRC כללה את החברים הבאים: סלומון מדורו, אדולפו קייטס, אלברט הארטמן, אלברט קפנבורג, אנדריי פוליאקוב, לובו (Lobo), מוריס שכטר, הרב מאיר לסקר, פנייה (Penha), ויקטור ברנדאו (Brandao), פרידליין, סניור ומרצ'נה.

³⁴ מקייטס לברסלר, 10.3.1939, ממרגוליס לרזובסקי, 17.3.1939, 20.3.1939, 24.3.1939, JDC/506.

³⁵ מברסלר לרזובסקי, 21.3.1939; ממרגוליס לרזובסקי, 24.3.1939, JDC/506.

³⁶ ממדורו לברסלר, 28.3.1939, JDC/506.

³⁷ UHC, Golden Anniversary, p. 13; עדות שפירא, עמ' 13-14.

³⁸ UHC, Golden Anniversary, p. 25; Hochhauser Report, February 1939; JDC/506.

³⁹ United Hebrew Congregation, Annual Report 1939, ארכיון עדת ישראל; מגולדסמיט לפלפל (Pilpel), 16.10.1939, JDC/506.

⁴⁰ עדות רדלוב, 1987, עמ' 9-10; י. רעזניק, "די אידישע האוואנא", קובאנער בלעטער, 1.12.1938, עמ' 23; ה"ל, 29.4.1939, עמ' 6; 16.8.1939, עמ' 3; 13.9.1939, עמ' 21.

⁴¹ ה"ל, 20.4.1938, עמ' 3; 11.5.1938, עמ' 3; 17.9.1938, עמ' 3; 19.10.1938, עמ' 3; 22.10.1938, עמ' 3; 29.10.1938, עמ' 1; 25.2.1939, עמ' 3.

⁴² Juedische Einwanderer, 2.5.1939, אוסף ראן, ארכיון ייווא; מרזובסקי

להיימן, 14.6.1939, JDC/507; ה"ל, 29.4.1939, עמ' 6; 7.6.1939, עמ' 8.

⁴³ מברסלר לרזובסקי, 16.2.1939; Bressler Report, 21.1.1939; מברסלר להיימן, 23.2.1939, JDC/506.

⁴⁴ מברנדון לרזובסקי, 26.11.1938; 27.9.1938; 22.10.1938; מברנדון לרזובסקי, 2.10.1938, JDC/505; ה"ל, 29.10.1938, עמ' 1; 25.2.1939, עמ' 3.

⁴⁵ מברנסון ל-NCC, 20.12.1938; מברנדון לרזובסקי, 18.9.1938, JDC/505; Bressler Report, 16.2.1939; מברסלר לרזובסקי, 21.1.1939; 23.2.1939; 21.3.1939; ממרגוליס לרזובסקי, 1.5.1939, JDC/506; מטרגר לוולדמן,

- .AJC RG1 - EXO-29, Cuba ,30.8.1939
- 46 מטאסיג לגולדסמית, JDC/505. עדות שטוינסקי, פברואר 1987, עמ' 26-27-23
24; עדות לאון יארמוס (Yarmus), תל אביב מאי 1991.
- 47 ממרגוליס לרזובסקי, 19.5.1939, JDC/506.
- 48 Memorandum of Meeting held in the Office of the JDC, 23.5.1939,
.JDC/506
- 49 מברסלר למדורו, 24.3.1939, JDC/506.
- 50 ממרגוליס לרזובסקי, 23.3.1939, JDC/506; עדות מרגוליס, עמ' 7-9, 21.
- 51 ממרגוליס לרזובסקי, 7.2.1939; מויינפלד ל-JDC, 27.3.1939; מא. קייטס
לברסלר, 15.4.1939, JDC/506.
- 52 משרייר (Schrier) לרזובסקי, 3.5.1939, מקייטס לברסלר, 15.4.1939; מזנר ל-
NCC, 31.3.1939, JDC/506.
- 53 מברסלר לרזובסקי, 16.2.1939, Bressler Report, 30.12.1939, JDC/505.
- 54 משרייר לרזובסקי, 3.5.1939; Hochhauser Report, February 1939, JDC/506.
- 55 מהיימן להרברט בלוק, 8.4.1939, מגולדסטרום לאדמס, 10.5.1939, JDC/506.
- 56 ה"ל, 15.4.1939, עמ' 7; 29.4.1939, עמ' 6; ממרגוליס לרזובסקי,
24.3.1939, 19.4.1939; משרייר לרזובסקי, 3.5.1939, JDC/506; עדות לאורה
מרגוליס (Laura [Jarblum] Margolies), טינק (Teaneck) ניו ג'רזי, פברואר 1987,
מי"ז עמ' 7-8.
- 57 מברוואלד להיימן, 12.10.1938; מרזובסקי ל-JDC, 19.10.1938, מברנסון
לרזובסקי, 20.12.1938, JDC/505; מאמילי (פרלמן) לרזובסקי, 28.1.1939,
.JDC/506
- 58 מהאואנה (אין חתימה) ל-NCC, יולי 1939, ארכיון ייווא, HIAS HICEM I,
XIII, 18; עדות מרגוליס, עמ' 6-7. מהיימן לפיקט (Clarence Pickett),
24.6.1940; מפלפל לחברי הוועד לעזרת הפליטים במרכז ודרום אמריקה, 21.6.1940,
.JDC/518
- 59 .Tewell Report, 17.3.1939, NA837.55J/1
- 60 עדות ד'גבריאל, חלק ב'; עדות מרגוליס, עמ' 5, 9.
- 61 מלסקר לקריגסמן, 27.3.1939; Hochhauser Report, February 1939,
- Walter Perl, "Durchwanderer ;JDC/506, 24.4.1939, JDC ל-AFSC, pp. 28-37
in Cuba", 19.4.1939, Die Judische Wanderung
- 62 .Hochhauser Report, February 1939, p. 20 JDC/506
- 63 .Thomas, pp. 502-503; Tewell Report, NA837.55J/1
- 64 Tewell Report, 17.3.1939, NA837.55J/1; Hochhauser Report February
JDC/506, pp. 23-27, 1939; ה"ל, 4.2.1939, עמ' 1. חברי "החברה להתיישבות
Luis A. Moreno, Adalberdo Masvidal, Celestino Blanch, René תעשייתית" היו:

- .Benítez, Dr. Del Pino, Dr. Raul F. Mederos
מלסקר לקריגסמן, Hochhauser Report, February 1939, pp. 24-27 ⁶⁵
JDC/506, 25.4.1939, מליבמן להיימן, 27.3.1939
- ממרגוליס להיימן, Hochhauser Report, February 1939, pp. 27-28 ⁶⁶
מגולדסטרום לרוזן, JDC/506, 10.5.1939, 8.5.1939
25.11.1938, NA837.5562/2
- Refugee Situation in Cuba, JDC/506, 24.4.1939, JDC-ל AFSC-מ ⁶⁷
Summary of Findings and Recommendations, 11.5.1939, JDC/518
- שם, וכך: Frank A. Rice, Vital Statistics of the Refugees at Finca Paso ⁶⁸
Seco, 15.10.1939; מאנגולינה די טוליו לפלפל, 16.5.1941 (רשימה אחרונה ובה 6
פליטים), JDC/518
- ממרגוליס לרזובסקי, JDC/506, 29.3.1939 ⁶⁹
- זריז, עמ' 12; Refugee Situation in Cuba, 11.5.1939, JDC/518; מטראגר
לולדמן, AJC, RG1, EXO-29, Cuba, 30.8.1939 ⁷⁰
- "Causa sensaciones en relacion a inmigración", El Mundo, 10.3.1939 ⁷¹
וכן: 5.3.1939, 11.3.1939, (מצוטט בדו"ח טיוול, NA837.55J/1, 17.3.1939,
Mendelsohn, p. 19; מטייוול למח' המדינה, 1.4.1939, NA837.55J/2
- מטייוול למחלקת המדינה, 1.4.1939, NA837.55J/2; מטייוול למחלקת המדינה,
19.4.1939, NA837.55J/3; ה"ל, 15.4.1939, עמ' 1; ר' אוסף קטעי העתונות המופיע
ב-NA837.55J/1, Tewell Report, 17.3.1939, "Labor Dept. to Deport Aliens in
Cuba Illegally", The Havana Post, 13.4.1939
- ה"ל, 12.7.1939, עמ' 2; מטייוול למחלקת המדינה, 1.4.1939, NA837.55J/2 ⁷³
- ה"ל, 22.4.1939, עמ' 1; מ-AFSC ל-JDC, 24.4.1939, משרייר לרזובסקי,
3.5.1939, JDC/506 ⁷⁴
- ממדורו לרזובסקי, 17.4.1939, JDC/506 ⁷⁵
- מקייטס לברסלר, 15.4.1939, ממדורו לרזובסקי, 17.4.1939, ממדורו לברסלר,
28.6.1939, JDC/506 ⁷⁶
- Minutes of JRC Meeting, 14.4.1939, JDC/506 ⁷⁷
- ממדורו לברסלר, 28.3.1939, 17.3.1939, JDC/506 ⁷⁸
- Bauer, My Brother's Keeper, p. 287 ⁷⁹

פרק ח.4: המאבק לחסימת השערים: פרשת סנט לואיס (מאי-יוני 1939)

(א) ביקורת המחקרים העוסקים בפרשת סנט לואיס:

פרשת האוניה סנט לואיס, העומדת במרכז הפרק שלפנינו, היא הארוע היחיד שבו משולבת קובה בהסטוריוגרפיה היהודית בתקופת השואה. מחקרים רבים העוסקים בתולדות ההגירה היהודית לאחר ליל הבדולח מזכירים את קובה אך ורק בהקשר לפרשת סנט לואיס, תוך התעלמות מגל ההגירה שקדם לפרשה ומגל הגירה שני שאיפשר את הצלתם של למעלה מ-5,000 יהודים בעיצומה של המלחמה (מאוקטובר 1940 עד אפריל 1942)¹. רות זריז העירה בצדק כי בעוד שהרפובליקה הדומיניקנית נכנסה לתודעה ההסטורית כ"מושיעה" עקב הכרזותיה בוועידת אוויאן, קובה נזכרת אך ורק בפרשת סנט לואיס².

הספר הראשון שהתפרסם על פרשת סנט לואיס נכתב בגרמנית על ידי הנס הרלין (Hans Herlin), שהתבסס בעיקר על עדויותיהם של נוסעים ואנשי צוות שהיו על סיפון הסנט לואיס בעת מסעה לקובה³. הספר לא זכה לתהודה בקרב ציבור קוראי האנגלית, אולם הוא סיפק חומר גלם לחוקרים, בעיקר בכל הקשור לסיפוריהם האישיים של הנוסעים, אישיותו של רב החובל גוסטב שרדר (Gustav Schroeder) וחיי היומיום על האוניה. ב-1984 נדפס הספר מחדש, בעקבות הצגת סרט הטלביזיה "מסע הארוורים"⁴. הסרט "מסע הארוורים" (Voyage of the Damned) הופק לפי ספרם של גורדון תומס ומקס מורגן ויטס (Gordon Thomas & Max Morgan Witts); ביחד עם ספרו של ארתור מורס (Arthur Morse) "והעולם שתק", הביאו יצירות אלה את פרשת סנט לואיס לידיעת הציבור הרחב, ותרמו לגיבוש תדמיתה של קובה כארץ שגילמה את קשיחות לבו של העולם החופשי כלפי הפליטים היהודיים. מורס הביא את סיפורה של האוניה בצורה דרמטית ומרגשת, תוך הבלטת האספקטים האנושיים, ותוך הפניית אצבע מאשימה הן כלפי ממשלת קובה והן כלפי ממשלתו של רוזבלט⁵. תאורו של מורס, המתבסס במידה רבה על עתונות התקופה, מרתק ככתבת תחקיר עתונאית, אולם כמחקר מדעי הוא לוקה בשטחיות: המוטיבציה לעמדת הממשלות שהיו מעורבות בפרשה נמדדת בכלים מוסריים ולא על פי האינטרסים שלהן או על פי נסיבות התקופה. לדוגמא: אין התייחסות למדיניות ההגירה של קובה ולעובדה שהדרישה להפקיד \$500 היתה תנאי בסיסי לקבלת אשרת הגירה. מסע הסנט לואיס מתואר במנותק מתנועת אוניות הפליטים שזרמו באותו כוון: בבחינת עמדתו של הג'וינט אין התייחסות להשלכות האפשריות של כניעה לסחטנות ממשלת קובה על המשך הגירת הפליטים לאמריקה הלטינית.

בנבדל מספרו של מורס, המופיע ללא אסמכתאות, מאמרו של אירווינג גלמן ערוך לפי קריטריונים מדעיים, והוא משלב את פרשת סנט לואיס בתוך הקונטקסט של יחסי ארה"ב וקובה; סירובה של ארה"ב ללחוץ על קובה לקבל את הפליטים מוצג כדוגמא למדיניות "השכן הטוב" של הנשיא רוזבלט⁶. המאמר מתיימר להקיף את הפרשה מכל

צדדיה, אולם למעשה הוא מתבסס על מקור אחר בלבד - הארכיון הלאומי של ארה"ב - כך שפרשת סנט לואיס מתוארת בו רק מזווית הראייה של הנציגים הדיפלומטיים של ארה"ב בהאואנה. המחבר לא ניסה לאמת את חוות הדעת של כותבי המסמכים, גם כשהמקורות לכך היו בהישג ידו, כדוגמת העתונים הקובניים המצוטטים רק מתוך האוסף שהוכן על ידי עובדי הקונסוליה בהאואנה, או הארכיון של הג'וינט בניו יורק: גלמן מציג את לורנס ברנסון כאחראי לכשלון המו"מ עם הנשיא לרדו ברו, תוך הסתמכות על דווחיו של הקונסול די-בוא, ובלי שבדק את החומר החשוב הנוגע לפרשה הגנוז בארכיון הג'וינט.

התיאור המפורט ביותר, המקיף את הפרשה מכל צדדיה, מופיע בספרם של תומס וויטס⁷. הספר מציג את מסע הסנט לואיס במסגרת האינטרסים של גרמניה הנאצית, הן בתחום התעמולה והן בתחום הביון; הוא עוקב אחרי מסעה של האוניה הגרמנית יום אחר יום, מתוך התייחסות לדינמיקה בעמדותיהם של הגורמים השונים שהיו מעורבים בפרשה - הנוסעים, רב החובל, חברת הספנות, גורמים שונים בממשלת קובה, ארגוני הגירה יהודיים והיהדות הקובנית, הקונסוליה של ארה"ב ודעת הקהל בקובה ובארה"ב. הספר כתוב בסגנון עתונאי מרתק, והוא משולב בסיפורים אישיים של הנוסעים המבליטים את היסודות הדרמטיים של הפרשה. ביחד עם זאת, הספר הופיע בלא הערות ומראי מקום, הוא רצוף אי-דיוקים בפרטים ונותן פרשנות חופשית של המקורות - דבר הפוגם בערכו המדעי; הוא דומה למבנה ארכיאולוגי ששוחזר בלא מתיחת קו ברור בין החדש לקדום, ולעתים קשה להבחין בין הקטעים הספרותיים לאלה המבוססים על מקורות הסטוריים מהימנים: בשביל הקורא שאיננו להוט אחר הדיוק ההסטורי הספר ממחיש בצורה חיה את הפרשה; החוקר חייב להתייחס אליו בזהירות.

מאמרו של ברי קונוביץ' (Barry J. Konovitch) על מסע הסנט לואיס יכול להיות דוגמא לשימוש בלתי זהיר בתיעוד בעל פה⁸. המאמר מבוסס על עדויות של יהודים קובניים החיים בפלורידה, והעדויות מתקבלות כמעט ללא ביקורת, מבלי להתחשב בסלקטיביות של הזכרון בפרשה שההתייחסות אליה מעורבת בתודעת השואה כפי שהתגבשה בשנים שלאחר מכן. מטרת המאמר להאיר את תפקידו של עורך הדין לורנס ברנסון בכשלון המו"מ עם הנשיא לרדו ברו. קונוביץ' חורץ את גזר דינו של ברנסון בפסקנות, על סמך העדויות שניתנו באיחור של 50 שנה ומבלי שטרח לקרוא את כתב הסניגוריה של ברנסון עצמו, המצוי בארכיון הג'וינט.

בנבדל מן המחקרים שנימנו לעיל שמטרתם היתה להאיר את מסע האוניה סנט לואיס כאפיזודה העומדת בפני עצמה, הפרק שלפנינו מבקש להציג את הפרשה בתוך הקונטקסט של מסכת ההגירה היהודית לקובה - כחוליה המביאה לנתיקה של השרשרת. הפרק לא יבחן את כל היבטיה של הפרשה ולא ידון בנושאים שאינם קשורים ישירות בשאלת ההגירה לקובה, כגון התוכנית של הגסטאפו לשיגור האוניה או המאבק למציאת מקומות מקלט חלופיים לאחר כשלון המגעים עם ממשלת קובה.

(ב) התמורות בעמדת קובה כלפי ההגירה היהודית ערב בואה של האוניה:

בחודשים ינואר-אפריל 1939 חלה עליה תלולה במספר הפליטים היהודיים שנכנסו לקובה, כתוצאה ממכירה בלתי מבוקרת של "פרמיסוס" - היתרי כניסה זמניים שנחתמו על ידי נציב ההגירה מנואל בניטז - תוך עקיפה גלוייה של חוק ההגירה מחודש ינואר, שתבע מכל מהגר פקדון של \$500 ואשרת הגירה באישור משרדי החוץ, העבודה והאוצר. לפי הערכות של פקידי הקונסוליה האמריקנית ואנשי הנספחות הצבאית שלה, בניטז חרג מן הנוהלים שהיו מקובלים בפוליטיקה הקובנית; הוא עשה יד אחת עם חברת האוניות הגרמנית האפאג (Hapag - Hamburg Amerika Linie) ונמנע מלשתף את הממונים עליו בהכנסותיו החריגות ממכירת כ-5,000 רשיונות כניסה⁹.

בראש מחנה מתנגדיו של מנואל בניטז עמדו שר העבודה פורטואנדו ושר החוץ רמוס, שהחלו את המאבק נגד השחיתות במחלקת ההגירה (שהיתה מסונפת למשרד האוצר) במחצית השניה של שנת 1938 (עיין ח.2 לעיל). חוק 55 מינואר 1939, שהטיל על המהגרים לקובה את החובה להצטייד באשרת הגירה על פי הרשאת משרד החוץ ובהמלצת משרדי העבודה והאוצר, היה הישג של השרים פורטואנדו ורמוס; אולם הסדקים בחוק (שהיו מכוונים לאפשר את המשך המסחר ב"פרמיסוס"), הותירו את השליטה בזירת ההגירה בידי של הנציב מנואל בניטז, שנהג בה כבאחוזתו הפרטית. יש להניח כי נציב ההגירה שאב את בטחונו העצמי מפטרונותו של הרמטכ"ל, אף כי באטיסטה עצמו נמנע מלהזדהות בפומבי עם פעולותיו.

עמדתו של באטיסטה כלפי הפליטים היהודיים משקפת את הפרגמטיות הפוליטית שלו. בנובמבר 1938, בעת ביקורו בארה"ב, דאג באטיסטה לטפח את תדמיתו כמגן הערכים הדמוקרטיים, והבטיח לראשי ארגוני הסעד וההגירה היהודיים - בפגישה שאורגנה על ידי לורנס ברנסון - את נכונותה של קובה לקלוט פליטים יהודיים מגרמניה. בפברואר 1939, בעת שחזר מביקורו במכסיקו, נענה באטיסטה להצטרפותם של שבעה פליטים צעירים מאוסטריה, שהיו עמו באותה ספינה בדרכם חזרה לאירופה, לאחר ששוטטו מנמל לנמל ובאף אחד מהם לא הורשו לרדת. באטיסטה הורה לשר העבודה להוציא צו מיוחד שיאפשר את כניסתם לקובה - מחווה שהתפרסם בהבלטה בכלי התקשורת היהודיים ותרם לגיבוש תדמיתו ההומנית של באטיסטה בקרב הקהילה היהודית בקובה; הוא עצמו חזר והזכיר ארוע זה - בפני קהל יהודי - כהוכחה לתפקיד שמילא בהצלת פליטים יהודיים¹⁰. בפרק ח.3 ראינו כי לנוכח הסתבכות בעיית הפליטים התחמק באטיסטה מההסכם עם ה-NCC; במהלך הפרק שלפנינו נראה כי באטיסטה - הדמות המרכזית בפוליטיקה הקובנית - נעדר מזירת ההתרחשויות שמיקדה את תשומת הלב הלאומית והבינלאומית. באטיסטה היה פעיל באותה תקופה בהכנת האסיפה המחוקקת, שהיתה אבן דרך חשובה בסלילת דרכו לנשיאות (ר' פרק ה.1). לנוכח התעמולה האנטישמית המסיבית הפכה בעיית הפליטים היהודיים לנושא שנוי במחלוקת, והתייצבותו באחד המחנות היתה עלולה לפגוע בקריירה שלו. התפקיד הבלתי פופולרי, של שבירת רשת השחיתות של

בניטז, הוטל על כתפיו של הנשיא לרדו ברו. הנשיא לרדו ברו חיזק את מחנה מתנגדיו של נציב ההגירה בניטז, כשחתם על חוק 937 מיום 5 במאי 1939, שנועד לסתום את הפרצות בחוק 55 מן ה-13 בינואר. החוק החדש דרש מכל הזרים שביקשו להכנס לקובה פקדון בסך \$500 והרשאה אישית, על סמך אישור בכתב ממשרדי החוץ, העבודה והאוצר, שהיתה אמורה להישלח במישרין למשרדי חברות הספנות בנמלי המוצא. חוק 937 פטר מחובת הפקדון והאישורים רק אזרחים של ארה"ב שנסעו לקובה להנאתם; תיירים מכל לאומיות אחרת שוחררו מחובת הפקדון, בתנאי שקיבלו את האישורים הדרושים משלושת משרדי הממשלה. הפקידים הדיפלומטיים והקונסולריים של קובה הורשו להנפיק אשרות רק על סמך הרשאה בכתב ממשרדי החוץ והעבודה, ולאחר התייעצות עם משרד האוצר. חברות הספנות חוייבו להחזיר לנמלי המוצא נוסעים שלא מילאו את דרישות החוק; החברות נצטוו להעביר לידי שלושת משרדי הממשלה רשימות מפורטות של הנוסעים, ולדאוג להחזרתם של נוסעים בטרנזיט (שנשארו בקובה כל עוד האונייה עגנה בנמל) או במעבר (שהמשיכו בנסיעה לכל היותר 30 יום לאחר שהגיעו) שנשארו בקובה מעבר למועד שעליו הצהירו¹¹. חוק 937 שלל את זכותו של נציב ההגירה לפקח על תנועת התיירות לקובה, שאיפשרה לו למכור את הפרמיסוס לפליטים היהודיים. הפיקוח על הנפקת אשרות, שהיה בתחום סמכותו של משרד החוץ - אף כי בהתייעצות עם משרדי העבודה והאוצר - הועבר גם לתחום שליטתו של משרד העבודה. לדעת הקונסול של ארה"ב: "חוק 937 איפשר למזכיר העבודה להשיג מטרה שהוא חתר אליה זמן ממושך, דהיינו פיקוח רב יותר על הגירה וזרים"¹².

יום לפני שנחתם חוק 937 התפרסמה בעתון דיאריו דה לה מרינה ידיעה על מסעה הצפוי של אונייה גרמנית הנושאת למעלה מ-1,000 יהודים, העתידים להכנס לקובה במעמד של נוסעים במעבר. לפי אותה ידיעה משרד העבודה החליט לנקוט בצעדים למניעת כניסתם של הפליטים, מחשש שמא יישארו בקובה ויתפסו את משרותיהם של עובדים קובניים¹³. מודעות של חברת האפאג בישרו על בואה הצפוי של האונייה סנט לואיס, בת 25,000 טון, שתמלא את מקומה של האונייה "איבריה" הקטנה ממנה, ותביא לקובה "אלף פליטים יהודיים"¹⁴. הידיעה על בואה של האונייה הגרמנית החישה את פרסומו של חוק 937, שהתפרסם ביומן הרשמי (Gaceta Oficial) עוד ביום החתימה, ובכך קיבל תוקף מידי. באמצעות החוק הכריזה ממשלת לרדו ברו על סגירת שערי ההגירה בפני הפליטים; האונייה סנט לואיס היתה עתידה להיות המבחן ליכולתה של ממשלת קובה להגן על מדיניותה.

מנואל בניטז לא היה מודע לנחישות ההחלטה לשנות את כללי המשחק ולהעביר את הכדור למגרשיהם של שרי החוץ והעבודה; בתקנון לחוק 937 שפרסם נציב ההגירה נאמר כי אף אדם לא יורשה להכנס לקובה ללא היתר ממשרדי החוץ והעבודה ו"ללא רשות מיוחדת ממשרד זה [מח' ההגירה], שיאמת כי מולאו כל הדרישות החוקיות" הנדרשות על ידי שלטונות ההגירה. הקונסול האמריקני טיוול, שפרש את התקנון טען כי בניטז

מכין לעצמו דרך חדשה להמשיך ולסחוט את הפליטים באמצעות ה"רשות המיוחדת"¹⁵. הקונסול העריך כי השלטונות הקובניים יתחשבו במחאותיהם של חברות הספנות וסוכנויות הנסיעות וימשיכו לכבד את הפרמיסוס של מנואל בניטז; הוא הסתמך על הפסקא השנייה בתקנון, שבה נאמר במפורש כי "רשיונות הנחיתה שניתנו על ידי משרד זה ... לפני ה-6 במאי 1939, המועד של חוק 937, יהיו ברי תוקף, אולם לאחר מועד זה לא יינתנו כל היתרים, אלא אם כן המבקש קיבל קודם את הרשיון הנחוץ ממשרדי החוץ והעבודה"¹⁶. תקנון זה, שנכלל במכתב שנשלח למנהל משרד האפאג בהאואנה, היה עתיד לשמש כבסיס לטענתם של הגרמנים כי לא הפרו את החוק הקובני כששלחו את האוניה.

בעקבות דווחים של ה-JRC בהאואנה, שנשלחו למשרדי הג'וינט והיצ"ם בפאריס, פנה ההילפספאריין בברלין אל המשרד הראשי של חברת האפאג בהמבורג, בבקשה שלא לשלוח לקובה אוניה הנושאת למעלה מ-900 פליטים. מאחר שהאפאג סירבה להענות לבקשה, פנה משרד היצ"ם בפאריס אל הרברט אמרסון (Sir Herbert Emerson), הנציב העליון לענייני פליטים שלייד חבר הלאומים, וביקש את עזרתו. ב-8 במאי שיגר אמרסון מברק למשרד האפאג בהמבורג שבו "ייעץ נמרצות" למנוע את הפלגתה של האוניה¹⁷; חמישה ימים לאחר מכן יצאה האוניה לדרך כשעל סיפונה 936 פליטים יהודיים.

לנוכח המידע שהיה בידי ארגוני ההגירה היהודיים באירופה ובידי קרוביהם של הפליטים בקובה, קשה להניח כי הנוסעים שעמדו להפליג על הסנט לואיס לא שמעו כלל על שינויים בחוקי ההגירה. אף על פי כן, רק 22 נוסעים הצליחו להחליף את היתרי הכניסה באשרות הגירה חוקיות; השאר נאלצו להסתמך על הבטחות של חברת האפאג ושל פקידי הקונסוליה הקובנית שהתבססו על מכתבו של הנציב בניטז להאפאג, לפיו רשיונות כניסה שנרכשו לפני ה-5 במאי עדיין בתוקף. יש להניח כי הגסטאפו, שהיה מעוניין בהפלגתם, לא השאיר לנוסעים אלרטנטיבה אלא להימלט מגרמניה באותה אוניה¹⁸.

משרד הג'וינט בפאריס קיבל הוראה ממרכזו בניו יורק להודיע לכל הוועדות האירופיות שלא להתיר לפליטים להפליג לקובה בטרם נבדקו תנאי החוק החדש; משרד היצ"ם בפאריס העריך כי ממשלת קובה לא תתנגד להמשך כניסתן של קבוצות קטנות של פליטים, אולם "הגירה המונית, המונה מאות מהגרים באותה אוניה, תביא לתוצאות שליליות"¹⁹. למעשה, האינפורמציה שהגיעה מהאואנה לא היתה חד משמעית לגבי ערכם של רשיונות הכניסה הזמניים שנמצאו בידי הנוסעים. בניטז הוסיף להפיץ הבטחות על תקבותם של הפרמיסוס, ומשרד ה-JRC בהאואנה קיבל מאנשיו של הנציב בניטז הצעות להכנסת פליטים תמורת שוחד. מרגוליס וסגנה מילטון גולדסמית (Goldsmith) העריכו כי גם הנשיא לרדו ברו מעוניין בעסקה כספית עם הג'וינט²⁰.

בוסטמנטה, עורך הדין של ה-JRC, נפגש עם הנשיא לרדו ברו ב-9 במאי, בלוויית סלומון מדורו, יו"ר "הוועדה המייעצת". בהסתמכו על ההסכם שהיה קיים בין

ה-NCC לבין באטיסטה הציג הנשיא שה-JRC תתן ערבות בכתב לכך שהפליטים הנמצאים בדרכם לקובה לא יהפכו לנטל צבורי ולא יעבדו כשכירים או ינשלו קובנים מעסקיהם. הנשיא לא היה מוכן להסתפק בתנאים שהוצעו על ידי ברנסון, לפיהם ה-NCC יערוב לכל הפליטים שהגיעו לקובה לפי המלצת ארגונם, וביקש ערבות כוללת לגבי כל אוכלוסיית הפליטים. יתר על כן, הנשיא סיפר לאורחיו על הכנתו של חוק חדש, לפיו מהגרים שייכנסו לקובה עם פקדון של \$500 ואשרה חתומה על ידי משרדי החוץ, העבודה והאוצר יורשו להשאר בקובה במשך ששה חודשים בלבד; לאחר מכן יהיה עליהם להפקיד או להראות (נקודה זו לא הובנה על ידי המשתתפים בשיחה) סכום של \$5,000, והיה חשש כי הנשיא עתיד לבקש ערבות גם על הסכומים החדשים²¹. בדיוח ל-NCC העירה מרגוליס כי בכל ארה"ב אין די כסף לטפל בהצעת הנשיא; עמדתה היתה כי יש להמנע ממיקוח עם צד כלשהו בממשלת קובה, וכי "יש להפסיק כל הגירה לקובה"²². במהלך חודש מאי חלה הסלמה ניכרת במעמדם של הפליטים, ונראה היה כי הסיכויים לכניסתם של היהודים הנמצאים בדרכם לקובה הולכים ופוחתים. מנואל בניטז, שהבטיח כי יעזור לשחרר את הנוסעים שרכשו מידי פרמיסוס נעלם מן הזירה; תחילה נמסר כי התפטר, ולאחר מכן כי יצא לחופשה בת חודשיים. שר האוצר שלח מכתבים לחברות הספנות, שבהם ביטל את הפרמיסוס של בניטז והודיע כי לא יתירו לאוניות הנמצאות בדרכן לקובה להוריד נוסעים שהפליגו 24 שעות לאחר ה-6 במאי. מנהל חברת האפאג בהאואנה קיבל הודעה רשמית על ביטול הפרמיסוס ב-17 במאי; תגובתו היתה כי אם לא יתירו לנוסעי הסנט לואיס לרדת בקובה, "לעולם לא ירשו להם לחזור לגרמניה"²³.

ערב בואה של האוניה סנט לואיס הגיעו ההתקפות האנטישמיות בעתונות ובאמצעי התקשורת לממדים חסרי תקדים. קונסול ארה"ב דווח על 14 סוכנים נאציים, שהגיעו לקובה בחודש מאי מוסוויים כפליטים יהודיים, ופעלו להפצת התעמולה נגד היהודים באמצעות פקידי חברת האפאג. למשרד ה-JRC הגיעו ידיעות על מימון התעמולה האנטישמית בידי קרן של סוחרים ספרדים פרו-פאשיסטיים, ועל תכניות של ארגון ה-ABC לערוך פרעות ביהודים²⁴. האוירה העוינת ליהודים, שנוצרה כתוצאה מההסתה האנטישמית, נתנה את אותותיה גם בחוגים פרלמנטריים שהעלו הצעות חוק נגד ההגירה היהודית; החשובה שבהן היתה הצעתו של יו"ר ועדת ההגירה של הקונגרס, פדרו מנדייטה (Pedro Mendieta), להפסיק לאלתר את ההגירה היהודית ולגרש את היהודים שנכנסו לקובה לאחר ה-1 בנובמבר 1938. הצעה זו גרמה לבהלה בקרב אוכלוסיית הפליטים, מאחר ופקידי מחלקת ההגירה החלו לעבור מבית לבית ולרשום את פרטיהם של הפליטים²⁵.

(ג) השתלשלות המאורעות מן ה-27 במאי ועד ה-7 ביוני:

על רקע הארועים שתוארו לעיל התקרבה האוניה סנט לואיס אל נמל האואנה. בהיותה בלב ים נצטווה רב החובל גוסטב שרדר להחיש את הנסיעה על מנת להקדים שתי אוניות אחרות שהיו צפויות להגיע לפניו: האוניה הצרפתית פלנדר (Flandre) שבין נוסעיה היו 104 פליטים יהודיים, והאוניה האנגלית אורדוניה (Orduña), ועליה 154 פליטים²⁶; משרד התעמולה הגרמני, שלווה את ההכנות למסע הסנט לואיס בפרסומת רבה בעתונות העולם, לא רצה לפגום בכניסתה הדרמטית של האוניה סנט לואיס לנמל האואנה בשעה שזרקורי התקשורת הבינלאומית היו מכוונים אליה²⁷.

האוניה, שיצאה מנמל המבורג ב-13 למאי כשעל סיפונה 943 נוסעים, מהם 936 פליטים יהודיים, הגיעה לנמל האואנה ביום שבת ה-27 במאי בשעה 4 לפנות בוקר. עתונים שנדפסו באותו בוקר בהאואנה דווחו בטעות כי נוסעיה של האוניה הועברו למחנה טיסקורניה - הפרוצדורה הרגילה לטיפול בנוסעים שמסמכיהם מוטלים בספק - אולם הנשיא לרדו ברו הוציא צו מיוחד שאסר על האוניה להכנס לרציף, והיא הורחקה אל מחוץ לנמל בלויי סירת משטרה²⁸. משטרת החוף אסרה על נציב ההגירה בניטז לעלות על האוניה; מסמכי הנוסעים נבדקו על ידי פקידים של משרד החוף שעלו על סיפון האוניה. לפי דווח בדיאריו דה לה מרינה, מטרתם היתה לבחון את נכונות ההאשמות בדבר זיוף הדרכונים והאשרות שבידי הנוסעים²⁹. אחת הדרכים שבהן ביקש שר החוף רמוס לשבור את רשת השחיתות שהקים בניטז היתה טיהור המערכת הקונסולרית מפקידים ששיתפו אתו פעולה. הניו יורק טיימס כתב כי 12 דיפלומטים וקונסולים הושעו מתפקידם באשמה שנתנו אשרות לנוסעי הסנט לואיס ללא היתר³⁰.

סמוך לשעת הצהריים של אותו ה-27 במאי הגיעה האוניה אורדוניה, שיצאה מנמל ליברפול ב-11 לאותו חודש. בין הנוסעים שהורשו לרדת בנמל האואנה היו 200 קובנים שחזרו מספרד, ו-68 פליטים שהמסמכים שבידיהם התקבלו על ידי שלטונות ההגירה; חלקם עלו על האוניה בנמל גדנסק לפני שחוק 937 נכנס לתוקף. 72 הפליטים שלא הורשו לרדת נותרו על האורדוניה, שהמשיכה במסעה לדרום אמריקה; השגריר הבריטי, שפנה בעניינם לתת-שר החוף הקובני, נענה כי הפקידים הקונסולריים נתנו לפליטים מסמכים בלתי תקינים ואשרות שלא בהתאם לתקנות³¹.

האוניה השלישית - הפלנדר - הגיעה לנמל האואנה ב-28 במאי, ואף היא נצטווה שלא להוריד את נוסעיה היהודיים, מלבד 6 שהיו בידיהם אשרות הגירה תקינות. האפלייה בין יהודים ולא יהודים היתה הפעם גלויה: כתב ההאואנה פוסט ציטט דו-שיח בין אשה בעלת אזרחות אמריקנית לבין פקיד של מחלקת ההגירה; האשה ביקשה שישחרר את בעלה שהגיע בפלנדר, מכיון שיש בידיו אשרה קובנית, אולם הפקיד השיב כי הדבר לא ניתן כי "הוא יהודי". בני משפחה יהודית מאיטליה, שהגיעו באותה אוניה, הצליחו לרדת בלא קשיים מכיון שהחזיקו בדרכונים שהונפקו עוד לפני פרסום חוקי הגזע באיטליה, והיה להם מכתב המלצה אל הנונציוס האפוסטולי³². שתי

האוניות - אורדוניה ופלנדר - היו אמורות לשוב לקובה בדרכן חזרה לאירופה, כך שגורל נוסעיהן היה צפוי להישקל שנית; בשביל הסנט לואיס, האואנה היתה היעד הסופי, והיא היתה אמורה להפליג חזרה להמבורג ב-30 למאי. החלטת הנשיא לרדו ברו, לאסור את כניסת האוניה סנט לואיס, לא עלתה בקנה אחד עם תוכניותיה של גרמניה הנאצית, לפחות כפי שהובנו על ידי מיופה הכוח של הצירות בהאואנה. ולטר קמפפה (Kaempfe), שהיה מרוצה מהצלחת המערכה האנטישמית, לא רצה לפגוע ביחסים הדיפלומטים התקינים עם קובה, שנחשבה בעיניו כגרורה של ארה"ב. הוא היה בטוח כי ממשלתו היתה מעוניינת להוריד את הפליטים בקובה, וכי "החזרת היהודים לגרמניה איננה רצויה"³³. קמפפה לא הסתפק בהבטחתו של בניטו מן ה-9 במאי כי הפרמיסוס שנמכרו לפני ה-6 במאי יכובדו על ידי השלטונות, ופנה לשר החוץ רמוס בשתי אגרות (הראשונה נשלחה לפני שהאוניה יצאה לדרך והשניה ימים ספורים לפי הגעתה), שבהן ביקש כי השר יתיר את ירידת הנוסעים "שקיבלו את היתרי הכניסה שלהם בהתאם לתקנות הקודמות"; מיופה הכוח הגרמני כתב כי הנוסעים מחזיקים בידיהם, בנוסף לרשיונות הכניסה שקיבלו ממחלקת ההגירה פקדון של \$500³⁴. ייתכן כי בכך הוא ביקש לרמוז כי בידי הפליטים מצוי כסף היכול לתת בידי ממשלת קובה מפתח לפתרון הבעיה.

שעות אחדות לאחר הגעת האוניה, הופיע בצירות הגרמנית נציג של משרד החוץ הקובני והודיע לקמפפה כי נשיא המדינה אסר על כניסתה מכיון שחוק 937 הופר על ידי הנוסעים ועל ידי חברת האפאג. קמפפה נפגש עם שר החוץ וביקש ממנו לפנות מקום על האוניה ל-300 נוסעים שהיו רשומים לנסיעה חזרה לגרמניה, והתחייב לערוך להחזרתם לגרמניה של 300 פליטים שיורדו לצורך זה מן האוניה וישוכנו באופן זמני בטיסקורניה; אולם בקשה זו נדחתה על ידי שר החוץ³⁵. בישיבת ממשלה שנערכה ב-31 במאי הצביעו חברי הקבינט פה אחד נגד כניסת פליטי הסנט לואיס; קונסול ארה"ב קיבל דווח מפורט על מהלך הישיבה לפיו הנשיא גילה עמדה קשוחה בהחלטתו ללמד את חברת האפאג לקח. עמדת הנשיא היתה כי חברת הספנות הגרמנית, שהביאה בידועין נוסעים שמסמכיהם נרכשו באמצעות שוחד גם לאחר שקיבלה הוראות מפורשות שלא לעשות זאת "סטרה במזיד בפרצופו של נשיא הרפובליקה"³⁶.

עמדתה העקרונית של הממשלה בראשות לרדו ברו באה לידי ביטוי בחוק 1168 מן ה-1 ביוני 1939, שנחתם בידי הנשיא ובידי שר האוצר חואקין אוצ'וטורנה (Joaquín Ochotorena). במבוא לחוק הואשמו הן חברת האפאג והן נוסעי הסנט לואיס על כי "שמו לקלס" את חוקי ההגירה של קובה; הנוסעים נאלצו לעזוב את מולדתם מסיבות פוליטיות, ואין ליחס להם מעמד של תיירים הנוסעים להנאתם, וגם כך הם לא מלאו גם את הדרישות לקבלת אשרת תיירות. לדברי החוק האוניה הוותה "הפרעה ממשית לסדר הציבורי ההולכת ומחמירה משעה לשעה" ולכן הממשלה נקטה באמצעי יוצא דופן: לואיס קלאזינג, הסוכן המקומי של האפאג, נצטווה להורות מייד על הפלגתה של האוניה, תחת האיום שאם יימנע מלעשות כן יגייסו את הצי המלחמתי שיוביל אותה אל מחוץ למים הטריטוריאליים³⁷.

ולטר קמפפה פרש את חוק 1168, שאיים בכוח על אוניה גרמנית והעניק לה ארכה קצרה להצטיידות, כפגיעה בדגל הגרמני: "אפשר בהחלט להבין שהממשלה הקובנית לא מראה התלהבות לקבל את המהגרים היהודיים הרבים... אולם הצורה שבה הממשלה המקומית העזה לנהוג באוניה גרמנית אין לה קשר ליהודים והיא מביעה עלבון כלפי גרמניה"; קמפפה הזכיר לממונים עליו בברלין כי קובה בטאה גם במקרים אחרים את עמדתה האנטי-גרמנית, והציע שלא לעבור על התקרית בשתיקה³⁸. במכתב לשר החוץ רמוס הצדיק מיופה הכוח הגרמני קמפפה את התנהגותה של חברת האפאג שפעלה בהתאם לתקנות ההגירה שנשלחו אליה על ידי מנואל בניטז ב-9 במאי, ומחה על האיום בכוח נגד אוניה "המפליגה תחת דגל של אומה ידידותית"³⁹.

במכתב תשובה מן ה-5 ביוני הבהיר שר החוץ הקובני כי האמצעים שננקטו על ידי ממשלתו לא היו מכוונים נגד גרמניה, שאתה ביקשה לשמור על יחסים תקינים, אלא נגד חברת האפאג שהפרה ביודעין את חוקי ההגירה הקובניים. רמוס הסביר לקמפפה כי ממשלתו נאלצה לנקוט באמצעי חרום נגד האוניה הגרמנית "במטרה למנוע את כניסתם לארצנו של אלמנטים בלתי רצויים... שגורשו מגרמניה ושמשלת הוד מעלתך מחשיבה אותם כמזיקים לטובת האומה"⁴⁰. קמפפה הכחיש את דברי רמוס כי ממשלתו מגרשת את היהודים משטחה, וטען כי נוסעי הסנט לואיס "יצאו מגרמניה מרצונם החופשי". עם זאת, מיופה הכוח הגרמני לא התכוון להגן על זכויותיהם של הפליטים היהודיים אלא על כבוד של ארצו: "במקרה הנדון לא מדובר על מהגרים יהודיים מגרמניה וגם לא על השאלה אם הם אלמנטים רצויים או לא רצויים לקובה, אלא אך ורק ביחס מצד ממשלת קובה כלפי אוניה גרמנית"⁴¹.

קמפפה, שפרש את התנהגותה של ממשלת קובה כלפי חברת האפאג כביטוי למדיניות החוץ העוינת של חואן רמוס כלפי גרמניה, ביקש מן הממונים עליו למחות בחריפות על העלבון כלפי הדגל הגרמני, אולם משרד החוץ בברלין הורה לו ליישר את ההדורים עם ממשלת האוניה, להכיר בזכותה למנוע את כניסת הפליטים היהודיים ולצמצם את המחאה לעניין הארכה הקצרה שניתנה לאוניה להצטייד ולאיום להרחיקה בכוח מן הנמל⁴². ב-10 ביוני נאלץ רמוס להתפטר (ר' להלן) וקמפפה הגיש את המחאה המפייסת לשר החוץ החדש מיגל אנחל קמפה (Miguel Angel Campa). בדווחו לברלין כתב קמפפה כי שר החוץ החדש האשים בתקרית הדיפלומטית את "מזכיר המדינה המודח שונא גרמניה חואן רמוס", והביע את אהדתו האישית כלפי גרמניה ואת רצונו לקשור אתה יחסים ידידותיים⁴³.

מכתביו של ולטר קמפפה לברלין מציגים סיטואציה פרדוכסלית שבה הצירות הגרמנית ביקשה להגן על זכותה של האפאג להכניס את הפליטים היהודיים לקובה, ואילו שר החוץ רמוס, שתקף את גרמניה בוועידת לימה על מדיניותה הגזענית, התנגד לכניסתם של היהודים והגדיר אותם כ"אלמנטים בלתי רצויים". מאחורי הקלעים נטה רמוס להסכים להכנסת הנוסעים: בשיחה גלויה ובלתי רשמית שקיים עם שגריר ארה"ב הוא גילה כי על אף התנגדותו החריפה לשיטותיו של בניטז ולחריגות בשירות הדיפלומטי הנתון לפקוחו, "עמדתו האישית היתה שהאנשים הנמצאים עתה בהאוניה

יורשו להכנס - בתנאי שיתנו את הערבויות המתאימות"⁴⁴. גם בישיבת הממשלה שהתקיימה ב-31 למאי העלה רמוס את האספקטים ההומניטריים של בעיית הפליטים, אולם הנשיא דבק בהחלטתו להכריח את האוניה להפליג עם כל נוסעיה⁴⁵.

ב-30 במאי הגיעו להאואנה שני נציגי הג'וינט - עורך הדין לורנס ברנסון והמנהל בפועל של ה-NCC, ססיליה רזובסקי - במטרה לשכנע את נשיא קובה להתיר את כניסתם של הפליטים. לאחר שסירב תחילה להפגש אתו, קיבל הנשיא את ברנסון לשיחה ב-1 ביוני; במהלך השיחה הביע הנשיא את רגשות אהדתו לסבלם של הפליטים ולמצבם של נוסעי סנט לואיס, אך הדגיש כי הריבונות של הרפובליקה הקובנית הושמה ללעג על ידי חברת האפאג. הנשיא הוסיף שיהיה מוכן לדון עם ברנסון על מתן ערבויות לקיומם של הפליטים, אולם סירב לנהל כל מו"מ כל עוד האוניה נמצאה במים הטריטוריאליים של קובה⁴⁶.

יציאתה של האוניה סנט לואיס אל מחוץ לנמל, מלווה בסירות משטרה קובניות, היתה אחד השיאים הדרמטיים בדרמה שהתחוללה בחוף האואנה. עוד בטרם הגיעה האוניה התמלא הרציף בקרובים וידידים שציפו בחרדה לגורל יקיריהם. משהורחקה האוניה אל מחוץ למזח, שכרו הקרובים סירות קטנות שסבבו את האוניה, אותתו לנוסעים וניסו לשוחח אותם מרחוק. בינתיים הלכה והתקבצה אל החוף כל אוכלוסיית הפליטים שהתגוררה בקובה, ואולי הקהילה היהודית כולה. גם הציבור הקובני הלא יהודי נאסף על הרציף וצפה במחזה המרגש, שהיה לשיחת היום ברחוב הקובני; ריינה פרס, שהיתה אז תלמידת בית ספר זוכרת שכתתה התבקשה לכתוב חיבור על הנושא: "האם קובה צריכה להתיר את כניסת הפליטים היהודיים שהגיעו באוניה סנט לואיס?"⁴⁷.

רק 22 פליטים הורשו לרדת מן האוניה, לאחר שמסמכיהם נמצאו כשרים בידי פקידי ההגירה. הנוסע ה-23 שהגיע לחוף היה מקס לווה (Lowe), שחתך את ורידי ידיו וקפץ המימה; הוא הובהל על ידי שלטונות הנמל לבית החולים; נסיון ההתאבדות המחיש את אזהרותיו של רב החובל שרדר מפני גל של התאבדויות הצפוי על האוניה⁴⁸. ששה פליטים נוספים ירדו מן האוניה עשר דקות לפני הפלגתה: שני עורכי דין אמריקניים הצליחו להשיג עבורם אשרת הגירה לארה"ב בעזרת שגריר קובה בארה"ב; על האוניה נותרו 907 פליטים⁴⁹.

ב-2 ביוני יצאה הסנט לואיס בחזרה אל הים הפתוח, מלווה ב-20 סירות משטרה ששמרו על הנוסעים מפני נסיונות התאבדות. העתון האואנה פוסט תאר את האוירה על החוף ערב צאתה של האוניה: "סירות קטנות שטו הלוך ושוב, עם פליטים הגרים כאן, שבקולות מלאי כאב קראו לבנותיהם, נשיהן או בניהם [שעל הסיפון]. אחדים שמעו, אחרים לא. אחדים חנקו צעקה "Auf wiedersehen", בשמחה מאולצת, אחרים התייפחו, בלי יכולת לדבר... על עובדה אחת הם חזרו בעקשנות "אתם לא תישלחו בחזרה לגרמניה!". דוד אוטיאנסקי זכר בעדותו כי זה היה "פוגרום של התייפחויות, צעקות והסטריה... ראינו איך לעוזרו הצבאי של הנשיא העיניים זולגות דמעות, והוא הוציא מכיסו ממחטה ונגב אותן"⁵⁰.

בדיוח לברלין כתב קמפפה כי שהותה של האוניה בנמל האואנה עוררה תעמולה

אנטי גרמנית בעתונות: "שורה של מאמרי הסתה חוצפניים וטפשיים של העתונים המקומיים השמאלניים "אוי", "אל פאיס" ו"אל מונדו" והעתון האמריקני האנטי-גרמני "האואנה פוסט"⁵¹. "אוי" האשים את רשויות ההגירה של קובה בחיפוש האות J בדרכוניהם של הנוסעים: "בצורה זו, חוק בלתי אנושי של מעצמה פראית מוכר ומיושם על ידי העם שלנו, תוך שלילת הזכות למקלט ולעזרה, למרות שהאחריות לסיטואציה הגורלית מוטלת על פקידים קובניים"⁵². ייתכן כי הנשיא לרדו ברו חשש כי המפגש המוחשי עם הטרגדיה הנוראה של הפליטים יחליש את עמדת המיקוח שלו, והוא הסכים לנהל את המו"מ עם הג'וינט רק לאחר יציאת האוניה מן המים הטריטוריאליים, ללא הלחץ הפסיכולוגי של מראה הנוסעים וקרוביהם.

שגריר ארה"ב והקונסול הכללי שלו עקבו בדריכות אחרי הפרשה וקיבלו דווח שוטף על כל מהלכה, אולם נזהרו שלא לנקוט בכל עמדה רשמית. הקונסול הכללי די בוא שוחח בטלפון עם אברה וורן (Avra M. Warren), ראש מחלקת הויזות במחלקת המדינה שאמר לו במפורש כי סמנר ולס (תת-מזכיר המדינה) מתנגד לפנייה לשלטונות הקובניים בבקשה שיכניסו את ה"זרים האירופיים"; וורן הוסיף כי ה-JRC ביקש מיהודים אמריקניים בעלי יוקרה לפנות לרוזבלט בבקשה שיתערב לטובת הפליטים, אולם "שום הוראה בכוון זה לא יצאה מן הבית הלבן"⁵³. העמדה של הסטייט דפרטמנט היתה ש"קשה לנו מאד להתערב בעניין מסוג זה שהוא לגמרי מחוץ לתחום סמכותנו והוא עניין פנימי לחלוטין של ממשלת קובה"⁵⁴.

בשיחה שקיים השגריר רייט עם שר החוץ רמוס (ב-30.5) הוא חזר והדגיש פעמים אחדות את האופי הבלתי רשמי והבלתי מחייב של השיחה, ואת העובדה שטרם קיבל הוראות מושינגטון. השגריר התייחס להיבטים ההומניטריים של בעיית הסנט לואיס ואף רמז לשר החוץ כי התכחשותה של קובה למסמכים חתומים על ידי אחד מפקידיה עלולה לעורר הדים שליליים בעולם; אולם ביחד עם זאת השגריר הסתמך על עמדתו של הנשיא רוזבלט בוועידת אויאן: "בעוד שהוא ביקש התחשבות הומניטרית, הוא הצהיר בבירור כי לא מוצע שאף מדינה תתבקש או יצפו ממנה שהיא תסכים לקבל זרים במספר גדול מזה המוכתב על ידי חוקיה; המזכיר [רמוס] אמר שהוא זוכר בבהירות עובדה זאת"⁵⁵.

עורך הדין הקובני מריו לאסו (Mario Lazo), שנתבקש על ידי השגריר והקונסול הכללי של ארה"ב לעדכן אותם בפרטי הארועים, מסר להם מפי שר ההגנה דומינגו ראמוס (Domingo Ramos) כי הנשיא סבור שהאחראי העיקרי "למצב העגום הזה הוא לורנס ברנסון שנאמר לו בבירור כבר לפני כמה חודשים שהפליטים המגיעים בנסיבות כמו אלה של הסנט לואיס לא יתקבלו. כנראה ברנסון העדיף להתעלם מן האזהרה ולשחק את המשחק של הקולונל בניטז וחברת המבורג אמריקה"⁵⁶. ניתן לפרש את דברי הנשיא הקובני כהכנת השעיר לעזאזאל לכשלון המו"מ עם ה-NCC, או כיריה המכוונת נגד באטיסטה, שברנסון נחשב לאיש אמונו.

למרבה האירוניה, ברנסון סירב במשך חודשים ארוכים "לשחק את המשחק של בניטז", והשתדל לבסס את הגירת הפליטים על הסכם רשמי עם הממשלה (עיין ח.2 ו-ח.3).

לעיל). ראשי הג'וינט הצדיקו את סירובם לשלוח את ברנסון לקובה - על אף פניותיהם החוזרות של מרגוליס וגולדסמית להגיע להסדר רשמי - בחשש שיופעלו עליו לחצים לתשלום שוחד שיסבכו את ארגונם, או שברנסון יזוהה עם אחד הפלגים הפוליטיים הנאבקים ביניהם על השליטה על ההגירה⁵⁷.

הניתוח הפוליטי של ראשי הג'וינט בניו יורק, שהתבסס על דווחיהם של מרגוליס וגולדסמית, היה שבקובה נערך מאבק בין הפלג הצבאי, בראשות הרמטכ"ל באטיסטה, לבין הפלג האזרחי בראשות הנשיא, המתכונן לרוץ נגד באטיסטה בבחירות לנשיאות⁵⁸. ארתור מורס כתב כי באטיסטה "ישב סר וזעף במטה הצבא במחנה הצבאי קולומביה, בעוד יריבו ברו מסתופף לבטח בארמון הנשיאות"⁵⁹. לאמיתו של דבר, ישיבתו של לרדו ברו על כס הנשיאות היתה מותנית בתמיכתו של באטיסטה, ולא היו לו סיכויים לעמוד על דרכו של הרמטכ"ל במרוץ לנשיאות - שבו היריב העיקרי היה גראו סן מרטין (ר' פרק ה.1); אף על פי כן הנשיא ניסה לשמור על מדיניות עצמאית ו"להתמרד" נגד תכתיביו של באטיסטה.

לפי דווח של הקונסול הכללי של ארה"ב, שהיה מעורה היטב במערכת הפוליטית הקובנית, החלטת הנשיא לרדו ברו לשבור את רשת השחיתות של בניטז, שבאטיסטה היה "פטרונו ומגינו, באה בעקבות תקריות אחדות המורות על קרע בין ארמון הנשיאות למחנה קולומביה - ביחוד התפטרות הד"ר רמוס כמזכיר המדינה שהקולונל באטיסטה הכריז והנשיא סירב לקבל"⁶⁰. השגריר הבריטי דווח ללונדון כי במסיבת עיתונאים שנערכה ב-19 למאי הודיע באטיסטה על התפטרותו של שר החוץ - אף שזה לא העלה על דעתו להתפטר. הסיבה לכך היתה ביקורת שמתח חואן רמוס, שהיה קודם לכן יועצו הקרוב של הרמטכ"ל, על תוכניתו של האחרון להיבחר לנשיאות באמצעות האסיפה המחוקקת ולא דרך בחירות כלליות. השגריר הבריטי הוסיף שהנשיא אמר כי ההתפטרות איננה מתקבלת "אבל מצפים כי הד"ר רמוס יעזוב בקרוב את הממשלה"; ואכן השר רמוס התפטר ממשרתו ב-9 ליוני⁶¹.

תקרית זו מעידה על יחסי הכוחות שבין הרמטכ"ל לבין הנשיא - שטווח חופש ההתנגדות שלו לבאטיסטה היה מוגבל. פרשת סנט לואיס היתה מבחן נוסף ליכולתו של לרדו ברו לפעול בניגוד לדעתו של באטיסטה. הנשיא, שסירב תחילה לפגוש את ברנסון, נאות לקבל אותו לשיחה לאחר פנייתו של הקולונל מרינה (Mariné) עוזרו של הרמטכ"ל⁶². לאחר שקשר את החוטים בין שני האישים המרכזיים במו"מ על נוסעי הסנט לואיס נעלם באטיסטה מן הזירה. רופאיו הודיעו כי הוא מרותק למטתו בשל שפעת קשה ואסור לו אפילו לקבל דווחים בטלפון. ברנסון התלונן בפני שגריר ארה"ב שלא הצליח לראות את באטיסטה אפילו פעם אחת במשך שהותו בהאואנה; הנספח הצבאי האמריקני כתב כי באטיסטה "רחץ את ידיו לחלוטין מן העניין"⁶³.

נראה כי הערכתו של הנספח הצבאי לא היתה מדוייקת, וכי הקולונל באטיסטה הוסיף למשוך בחוטי המו"מ מאחורי הקלעים. כפי שנראה בהמשך, החלטתו הסופית של לרדו ברו נתקבלה בישיבה שבה השתתף גם הרמטכ"ל, ואחד האנשים המרכזיים שהשתתפו במו"מ לצד הנשיא היה ראש המשטרה ברנרדו גרסיה (Bernardo García), שהשתייך לחוג

הפנימי של נאמניו של באטיסטה. יש להוסיף כי מקורות קובניים העשויים לשפוך אור על תפקידם של האישים המרכזיים בממשלת קובה בפרשת סנט לואיס עדיין חתומים. בדיקה מדוקדקת של החומר המצוי בארכיון הלאומי של קובה העלתה כי בחטיבה הכוללת את מכתבי לשכת הנשיא (Presidencia) אין מסמכים העוסקים בפרשת סנט לואיס, ואילו התיקים של יתר משרדי הממשלה טרם נפתחו לחוקרים⁶⁴.

המו"מ בין ברנסון לבין הנשיא לרדו ברו כבר נידון על ידי חוקרים אחדים, שהציגו את עורך הדין היהודי מניו יורק כאחראי העיקרי לכשלון המגעים עם הממשלה הקובנית⁶⁵. מסקנתם התבססה על חוות דעתם של הקונסול של ארה"ב ושל המיופה כוח הגרמני שהגדירו את התנהגות ברנסון כ"סחר סוסים"⁶⁶. אין בידינו לקבוע אם השימוש באותה מטבע לשון על ידי שני נציגים דיפלומטיים שהשקיפו על הפרשה מזוויות ראייה שונות היתה מקרית או מכוונת; מכל מקום, ההתמקחות של ברנסון מספקת הסבר פשטני מדי לסיומה של המערכה הקובנית בפרשה. ההסבר שלהלן יתבסס על ניתוח הסיטואציה שבתוכה פעל ברנסון ועל הגורמים שהגבילו את מהלכיו.

הבחירה בלורנס ברנסון כנציגם של הג'וינט וה-NCC נבעה מקשריו הטובים עם אנשי הממשל והתמצאותו במבוכי הפוליטיקה הקובנית. הקלף החזק ביותר שהיה בידי ברנסון - הקשרים עם הקולונל באטיסטה - איבד את ערכו כשהרמטכ"ל סירב להשתתף באופן גלוי במשחק. פרסום חוק 937 וההחלטה לאסור על הסנט לואיס להכנס לנמל האואנה היו תוצאה של החלפת השחקנים הראשיים במערכת ההגירה ושנויים מרחיקי לכת בכללי המשחק, שברנסון ושולחיו בניו יורק לא היו מודעים להם במידה מספקת. במדינה שבה המחוייבות האישית היתה הנכס היקר ביותר בחיים הפוליטיים עבר הגה המשחק לידי שחקן בלתי ידידותי - הנשיא לרדו ברו.

עמדתו הרשמית של לרדו ברו באה לידי ביטוי במסיבת עיתונאים שקיים ב-5 ביוני ובשיחותיו עם ברנסון, שבהן הביע את הסולידריות שלו עם הפליטים, את השתתפותו הכנה בסבלם, ואת הניגוד שבין רגשותיו כאדם לבין חובתו כלפי האינטרסים של ארצו⁶⁷. הנשיא לרדו ברו היה שותף לאמונה בכוחה של יהדות ארה"ב לתת ערבויות בלתי מוגבלות למען הפליטים⁶⁸, אולם דרישותיו הכספיות מברנסון היו מבוססות על האינטרסים הממלכתיים של קובה - להבטיח כי הפליטים לא יפלו למעמסה על האוצר הקובני ולא יתחרו בעובדים הילידים. כפי שנראה להלן, דרישותיו הכספיות של הנשיא היו מורכבות מערבויות בנקאיות ומפקדונות מזומנים - שנועדו לחזור לידיהם של המפקידים עם יציאתם מקובה. בעדות שנתפרסמה במלאת 45 שנה לפרשת סנט לואיס אמר המדינאי הקובני קרלוס מרקס סטלינג כי "לרדו ברו היה נשיא ישר מאד" וכי אין הוא מאמין כי הנשיא התנגד לכניסת הפליטים מכיון שלא שיתפו אותו בשוחד⁶⁹. יש להדגיש כי בחומר שנבדק לצורך עבודה זו לא נמצאו כל ראיות לבקשת שוחד מצד הנשיא או לנסיונות מצדו להפיק רווחים אישיים תמורת הרשאת כניסתם של הפליטים לקובה⁷⁰.

המו"מ בין הנשיא לרדו ברו לבין לורנס ברנסון התחיל בסיוע שר החקלאות חוסה גרסיה מונטס (José García Montes) ושר החקלאות שקדם לו אמדאו לופס קסטרו

(Amadeo López Castro), שתידרכו אותו בניסוח טיוטת הסכם בין ה-NCC לבין הנשיא על הכנסתם של נוסעי הסנט לואיס לקובה. שני שרי החקלאות היו נאמנים על ברנסון ורזובסקי כישרים וחסרי פניות; אחד מעוזרי השר, ד"ר אייזנשטיין (Eisenstein), התגלה כבן למשפחה יהודית שזועזע עמוק מפרשת סנט לואיס והיה מעוניין בהצלתם של הפליטים. ברנסון קיבל את עצתם של אנשי משרד החקלאות והציע לנשיא קובה, בנוסף לפקדונות בסך \$500 לאדם שנדרשו מכל מהגר, ערבות כוללת בסך \$50,000⁷¹. הצעת ההסכם נוסחה בצורת מכתב אישי לנשיא לרדו ברו, בחתימתם של רזובסקי וברנסון, ובו התחייבות להפקדה מיידית של \$50,000 לזכות הרפובליקה של קובה כערבות לכך שהאנשים שעל הסנט לואיס לא יפרו את חוקי העבודה ולא יהפכו לנטל צבורי. הערבות הוצעה לתקופה של שש שנים; אחד מתנאיה היה כי גברים מעל גיל 21 שלאחר שלוש שנים לא יעסקו בעבודה יצרנית במסגרת המותרת בחוק, יאלצו לעזוב את קובה. כמו כן הציע ההסכם כי הפליטים יתיישבו באי האורניס, או במקום אחר שייקבע על ידי משרד האוצר, והבטיח כי ה-NCC יהיה אחראי למימון כל הוצאות המחיה, הדיור, החינוך וההכשרה המקצועית שלהם⁷².

יש להוסיף כי גם ברנסון ורזובסקי וגם אנשי הג'וינט בניו יורק התכוננו לאפשרות שהממשלה הקובנית תגדיל את סכום הערבות שידרש מהם, ונקבו בסכום של \$150,000 כאפשרות סבירה⁷³. מכיון שהיה מדובר בהסדר ארעי, עד להגירת הנוסעים לארה"ב, הם לא העריכו כי הממשלה הקובנית עתידה לדרוש מהם לעמוד בדרישות חוקי ההגירה ולהפקיד סכום של \$500 במזומן עבור כל אחד מן הנוסעים. היה פער בין המושגים של ה-NCC לגבי הדרישות הכספיות שתציב ממשלת קובה לבין הציפיות של אנשי האו"ם מעורך הדין המצליח והבטוח בעצמו, שייצג בעיניהם את כוחה הכלכלי של יהדות ארה"ב. בהסתמכו על "קשרים אישיים ועתונות" כתב הנספח הצבאי של ארה"ב כי ברנסון הגיע לקובה "כשסכומי כסף גדולים מאחוריו"⁷⁴; תדמית זו עמדה מאחורי עסקאות שונות שהוצגו בפני ברנסון במקביל למו"מ עם דובריו הרשמיים של הנשיא. ברנסון היה נאמן למדיניות של הג'וינט וה-NCC לפעול בגבולות החוק ונזהר שלא לסכן את שליחותו במה שהיה עלול להתפרש כהצעת שוחד לנשיא הרפובליקה. בדווחיו לניו יורק התלונן ברנסון כי הוא מוטרד על ידי פקידי ממשלה ואנשי צבא המעלים בפניו הצעות להכנסת הנוסעים תמורת שוחד; חלק מן הפונים אליו היו מזוהים עם באטיסטה וקשריהם עם הנשיא לא היו ברורים. ברנסון ואנשי ה-JRC חששו להסתבך במגעים עם האנשים הלא נכונים בממשלה והעדיפו להתרכז במו"מ רשמי עם דוברי הנשיא; הטקטיקה שבה נקטו היתה להתחמק בנימוס מכל האנשים שהציעו להם עסקאות תמורת שוחד⁷⁵. אלא שבמהלך המו"מ נתברר כי מבקשי השוחד חדרו למחנהו של הנשיא וניסו להכתיב את עמדותיו.

לפי דווח של מילטון גולסמית, עורך הדין של הקולונל בניטז, חוסה דל קואטו (José del Cueto) ועוזרו סנדרינו (Sandrino) קידמו את פניו של ברנסון בהגיעו לאו"ם בטענה כי הם מייצגים גורמים בכירים בממשלה המעוניינים לנהל מו"מ על כל עניין סנט לואיס. ב-1 ביוני הציעו השניים לברנסון להוסיף על הפקדון בסך \$500

שנדרש בחוק מכל מהגר סכום של כחצי מליון דולר לכל האוניה⁷⁶. הצעה זו היתה דומה מאד לדרישתה הסופית של הממשלה הקובנית (ר' להלן); ב-5 ביוני נתמנה עורך הדין דל קואטו כאחד מנציגיו של הנשיא להשלמת ההסדרים הכספיים עם ארגוני ההגירה היהודיים⁷⁷.

עסקה דומה הוצעה לברנסון ולגולדסמית ב-2 ביוני על ידי פקיד חברת האפאג ונציג הגסטאפו רוברט הופמן (Hoffman) ביחד עם עורך הדין של החברה חוסה טמרגו (José A. Tamargo); השניים טענו כי מאחורי העסקה עומד הקולונל חוסה פדרסה (José Pedraza) ואיש הקשר שלו הוא ראש המשטרה ברנרדו גרסיה. טמרגו הוסיף כי בידי גרסיה מצוי פתק בכתב ידו של לרדו ברו המסמך אותו ואת שר האוצר אוצ'וטרנה לנהל את המו"מ על האוניה סנט לואיס⁷⁸. ברנסון היה משוכנע כי ראש המשטרה מבקש להציע לו עסקה תמורת שוחד, והוא ניסה להתחמק משיחה עם גרסיה, שהוסיף "לרדוף אחריו ממקום למקום כמעט כל הלילה" בלוויית הקולונל מנואל בניטז (בנו של מנהל מחלקת ההגירה). בשעה שלוש לפנות בוקר ה-3 ביוני הפתיעו השניים את ברנסון במלון. בניטז התנצל בשם אביו על שהממשלה איננה מכירה בפרמיסוס, אולם הציע לברנסון לשלם, בנוסף לפקדונות, סכום של בין \$400,000 ל-\$500,000, בהבטחה להשיג את כניסת הפליטים שעל האוניה. השוחד נועד למימון "קרן בחירות" בסך \$180,000 ותשלומים לאישים שונים ובהם בניטז עצמו והקולונל פדרסה⁷⁹. שלושת האישים - בניטז, פדרסה וגרסיה - השתייכו לחוג הפנימי של אנשי באטיסטה בצבא; השניים הראשונים היו חבריו לנשק במהפכת ה-4 בספטמבר 1933. הכתובת מאחורי בקשת השוחד היתה שקופה למדי.

ב-3 ביוני התפרסמה הודעה רשמית על מינויים של ברנרדו גרסיה וחואקין אוצ'וטרנה כבאי כוחו של הנשיא במו"מ על גורל נוסעי הסנט לואיס; רזובסקי דיוחה להנהלת הג'וינט כי ברנסון הודאג מאד ממינויו של גרסיה, ולא הבין מדוע ערבו את המשטרה החשאית בשאלת הפליטים⁸⁰. ברנסון נפגש עם גרסיה שהורה לו להגדיל את סכום הערבות שיופקד בידי ממשלת קובה ל-\$150,000, אולם נאות לכלול בתוכו גם את נוסעי האוניות פלנדר ואורדונייה⁸¹.

ביום ראשון ה-4 ביוני קיבל הנשיא את עורכי הדין ברנסון ובוסטמנטה במעונו הכפרי שליד האואנה (Finca Parraga), כשהוא מלווה בנציגיו במו"מ שר האוצר אוצ'וטרנה וראש המשטרה גרסיה. התנאים שהציגו הקובנים חרגו מן המסגרת הכספית שהציב לעצמו נציג ה-NCC: בנוסף לערבות במזומן בסך \$150,000 דרשו הנשיא ובאי כוחו כי כל אחד מן הנוסעים יפקיד סכום של \$500 כנדרש בחוק מכל מהגר, ובס"ה כ-\$450,000 עבור נוסעיהן של שלוש האוניות. ברנסון דיווח לשגריר ולקונסול הכללי של ארה"ב כי "התשלום צריך להתבצע מיד או הסנט לואיס תחזור לגרמניה"⁸². ב-5 ביוני הגיש ברנסון לברנרדו גרסיה את הצעתו לנשיא. בהסתמך על ההסדר שהיה קיים במחלקת ההגירה, לפיו ילדים בני פחות מ-16 היו פטורים מתשלום, חישב ברנסון כי הפקדונות שנתבעו מנוסעי שלוש האוניות הגיעו לסכום של \$443,000. ברנסון הבטיח הפקדה מיידית של \$200,000 באמצעות הנשיונל סיטי בנק בהאואנה ועוד \$90,000

במזומן מן ה-JRC והפליטים; את היתרה בסך \$153,000 הוא הבטיח להשיג במהירות⁸³.

במסיבת עתונאים שנערכה לפני שהספיק לעיין בהצעתו של ברנסון, הודיע הנשיא לרדו ברו על נכונותו לתת מקלט לפליטים במחנה מעבר באי האורניס תמורת ערבויות מתאימות ונקב במפורש במועד שבו יפוג תוקף הצעתו - יום שלישי בשעה 12 בצהריים⁸⁴. הנשיא היה עתיד לטעון כי בפגישה שנערכה בחוותו יום קודם לכן קיבל ברנסון אולטימטום של 48 שעות למילוי כל דרישותיה של הממשלה. גרסתם של ברנסון ורזובסקי היתה כי הנשיא לא הזכיר כלל אולטימטום של 48 שעות, וכי מועד זה נזכר בשיחה כזמן הנחוץ לנשיא להחזיר את האוניה סנט לואיס בחזרה להאואנה⁸⁵. באותו ערב (ה-5 ביוני) נערכה ישיבה בהשתתפות הנשיא לרדו ברו, הקולונל באטיסטה והמייג'ור גרסיה שהכריעה את גורלם של נוסעי הסנט לואיס⁸⁶. תוכן הישיבה לא הודלף, אולם ניתן להעלות מספר השערות על פי תוצאותיה. השתתפותו של באטיסטה בישיבה רומזת על ההסכמה שהושגה בין הנשיא לבין הרמטכ"ל למנוע את חזרתה של האוניה להאואנה. בהנחה שבאטיסטה עמד מאחורי הדרישות להגדלת סכומי הכסף שנדרשו מן ה-NCC במגמה שחלק מן הכסף יגיע למערכת הבחירות שלו, נראה כי הוא העדיף לקבל את עמדת הנשיא ולמנוע את כניסת הנוסעים לקובה. יומיים קודם לכן כתב הנספח הצבאי האמריקני כי הוא אינו שותף להערכה על קרע בין באטיסטה ללרדו ברו על רקע הגיבוי שהראשון נתן לבניטו. דעתו היתה כי "לקולונל באטיסטה יש עניינים הרבה יותר גדולים על סדר היום והוא יסרב להיות מעורב בעניין הכרוך בפרסומת שלילית"⁸⁷.

ברנסון ורזובסקי קיבלו את הרושם כי במהלך אותה ישיבה גורלית הוסכם לדחות סופית את הבקשה לקבל את נוסעי הסנט לואיס, וכי ארועי ה-6 ביוני היו הצגה מבויימת. הם הסתמכו על דברי בוסטמנטה שראה את ההצהרה שפרסם שר האוצר בשעה 12 בצהריים מוכנה מראש כבר בשעה 11 ועל התחמקותם של הנשיא וברנרדו גרסיה מפגישה עם ברנסון⁸⁸. ברנסון התייצב בארמון הנשיאות בשעה 10 בבוקר, בהתאם להוראות שקיבל יום קודם לכן, ומתוך תחושה שהוא עומד לסכם את העסקה על כניסתם של נוסעי הסנט לואיס. עד השעה 1 בצהריים הוא המתין לשוא לקיום פגישתו עם הנשיא, ומאמציו הקדחתניים להשיג את ברנרדו גרסיה בטלפון לא נשאו פרי⁸⁹. בדיוק בשעה 12 בצהריים, ובלי להודיע לברנסון, פרסם שר האוצר אוצ'וטורנה הודעה לעתונות לפיה בפגישה שהתקיימה ביום ראשון (4.6) בחוות הנשיא קיבל ברנסון ארכה של 48 שעות על מנת להפקיד באוצר המדינה ערבות במזומן בסך \$500 לכל אחד מנוסעי הסנט לואיס בנוסף לערבות לכלכלה ולמגורים בעת שהותם של הנוסעים באי האורניס. לפי הצהרת שר האוצר, ברנסון הציג ב-5 ביוני הצעה שלא התאימה לזו שהוצגה לו על ידי הנשיא ולא עמד במועד שהוקצב לו ולפיכך "הממשלה שמה קץ לעניין והמהגרים על ספון הסנט לואיס לא יורשו לרדת בשום חלק של הטריטוריה הלאומית"⁹⁰. העמדה הרשמית היתה, איפוא, שברנסון לא עמד במועד שהוקצב לו והוא ניסה להתמקח על התנאים שהציבה הממשלה. השאלה היא אם זו היתה הסיבה לכשלון המו"מ או

התירוץ שהוכן על ידי הנשיא. מכתבו של עורך הדין חורחה גרסיה מונטס (Jorge García Montes), שעמד להתמנות כעורך הדין של ה-JRC במקום בוסטמנטה, רומז לאפשרות השניה. גרסיה מונטס ושניים מעמיתיו התבקשו לברר את עמדתם של הנשיא ושר האוצר עבור הבנק (Chase National Bank) ששירת את הג'וינט בעניין סנט לואיס. התרשמותם היתה כי "הממשלה באמת שמחה מאד שהארכה של 48 שעות לא נוצלה" וכי דעתו של הנשיא היתה איתנה ונתקבלה בקור רוח ולא כתוצאה מפרץ של כעס. הנשיא לרדו ברו הסביר לעורכי הדין כי הוא נתן לברנסון אפשרות להתערב למען נוסעי הסנט לואיס מסיבות הומניטריות, אולם המחווה שלו נתקבל בשלילה על ידי דעת הקהל שהתנגדה לכניסתם של פליטים נוספים. הנשיא הוסיף כי "המועד של 48 נוצל לא לשם מילוי אחר התנאים שנקבעו על ידי הממשלה, אלא לשם מסחר, כך ש...[הממשלה] מצאה את עצמה משוחררת מהתחייבותה"⁹¹.

חיזוק נוסף להשערה שהחלטה לאסור על כניסת הפליטים תוכננה היטב על ידי הנשיא ועוזריו ניתן למצוא בדבריו של מריו לאסו, עורך הדין הקובני שהדליף לשגריר ארה"ב על ישיבת הממשלה מ-31.5 (עיין לעיל). שעה קלה לאחר הודעתו של שר האוצר על תום מועד האולטימטום, כשהקונסול של ארה"ב היה עדיין סבור שהפליטים יורשו להכנס לקובה, הופיע לאסו בקלוב האמריקני וסיפר על התארגנות של דעת קהל אלימה נגד כניסת נוסעי הסנט לואיס. לאסו הוסיף שאם "ממשלת ארה"ב תהיה אחראית בדרך כלשהי, במישרין או בעקיפין, בביצוע נחיתת הנוסעים הללו, הוא מרגיש שזה יבטל לפחות שנה של עמל בבניין יחסי ידידות עם קובה"⁹². בדברים אלה ניתן למצוא איום סמוי לנציגיה הדיפלומטיים של ארה"ב שלא להתערב.

כפי שכבר ראינו לעיל, השגריר והקונסול הכללי של ארה"ב, לא התכוונו לבקש ממשלת קובה לקבל את פליטי הסנט לואיס, אף על פי ששניהם עקבו מקרוב אחרי כל מהלכיה של הפרשה. ברנסון דווח לנציגים הדיפלומטיים של ארצו על כל אחד מן הצעדים שביצע וביקש לשמוע את דעתם, אולם הם התחמקו מכל עצה שהיה בה חשש קל להתערבות בענייניה הפנימיים של קובה. העצה היחידה שהקונסול של ארה"ב היה מוכן לתת לברנסון היתה לשקול ברצינות את ההצעה של הרפובליקה הדומיניקנית⁹³. בניגוד להתרשמותו של הקונסול די בוא, הנהלת ה-JDC בדקה את הצעתה של הרפובליקה הדומיניקנית, שהוצעה להאפאג ולברנסון על ידי הקונסול נסטור פו (Nestor Pou); פו הביע את נכונות ממשלתו ליישב את הפליטים היהודיים שעל סיפון הסנט לואיס בתנאי שארגוני הסעד היהודיים יערבו לכלכלתם ושכל אחד מן הנוסעים ישלם \$500 "מס נחיתה"⁹⁴. הנהלת ה-JDC בניו יורק החליטה לדחות את ההצעה בשל העדר תנאים פיזיים לשיכונה של קבוצה כה גדולה של פליטים ובשל התביעה של הממשלה הדומיניקנית לתשלום מס שאינו בר-החזרה. בנוסף לכך גרסו אנשי הג'וינט כי לא ייתכן לקבל הצעה המפלה לרעה בגלוי את היהודים ומטילה עליהם מס מיוחד⁹⁵. חוקר ה-JDC, יהודה באואר, כתב כי פרשת סנט לואיס הציבה את הארגון בדילמה: אילו נאותו לשלם כופר ענק עבור 907 הנוסעים, ממשלות אחרות באמריקה הלטינית היו לומדות לקח ומעלות את המחיר; לא רק שזה היה מדלדל את קופת ה-JDC,

זה היה מנוגד למדיניות הארגון שלא לשלם כופר "למבצעים חסרי מצפון תמורת אנשים חפים מפשע". מצד שני, ה-JDC נאלץ לשנות את מדיניותו בשל הלחץ הרב של התורמים שראו את הפרשה כמקרה מבחן וסברו כי יש לעשות כל מאמץ להצלת הנוסעים⁹⁶.

ב-1 ביוני מינתה הנהלת הג'וינט ועדת מיוחדת, בהשתתפות אלפרד ז'רצקי (Jaretski), דייויד ברסלר, אדוין גולדוואסר (Goldwasser) ויוסף היימן, שקיימה קשר מתמיד עם ברנסון ואנשי האוּאָנָה. ככל שהסתבכה פרשת סנט לואיס עלה סכום הערבות שהוועדה היתה נכונה להעמיד לרשות ממשלת קובה: ב-1 ביוני העריכה הוועדה כי הממשלה תסתפק בסכום של \$100,000; למחרת, כשברנסון ביקש אישור להגדיל את סכום הערבות ל-\$150,000, ביקש היימן מן הבנק אישור ל-\$200,000 - בהנחה שזה יהיה הגבול העליון של הדרישות הקובניות⁹⁷. ב-4 ביוני נאותה הוועדה להעמיד לרשות ברנסון סכום של חצי מליון דולר, במטרה לכסות את סכומי הפקדונות שנדרשו מכל אחד מן הנוסעים; במסגרת זו החל ה-JDC לגייס את כספי הפקדונות בקרב קרוביהם של הפליטים⁹⁸. במכתב אישי לג'וזף לב (Loeb) רמז היימן כי הוועדה שקלה גם את האפשרות לתשלום קרוב לחצי מליון דולר שוחד (בנוסף ל-\$450,000 כספי הפקדונות), אולם חששה כי תיחשף לסחטנות מתמשכת מצד מדינות אחרות באמריקה הלטינית⁹⁹.

קשה להסביר מה הניע את ברנסון לעכב את העברת הכספים שנועדו כתשלום עבור פקדונות הנוסעים לבנק בהאואנָה, וזאת כאשר בפגישה בחוות הנשיא ביום ה-4 ביוני הובהרה לו התביעה הקובנית לתשלום הפקדונות במזומן - תביעה שהיתה מעוגנת בחוק ההגירה מספר 937. גם אם ברנסון לא קיבל אולטימטום של 48 שעות, הנשיא הצהיר במסיבת העיתונאים שלו מיום ה-5 ביוני כי למחרת בשעה 12 יפקע תוקף ההצעה. בשיחת טלפון, שתוארה על ידי הקונסול די בוא כוידוי מבולבל, סיפר ברנסון כי במהלך המו"מ הוא הוטרד בשיחות טלפון מן הממונים עליו בניו יורק שדחקו בו להענות לדרישותיו של נשיא קובה ומסרו לו שהכסף מוכן; ברנסון ענה ש"אם הם לא יתערבו ויתנו לו לנהל את העניין הוא יחסוך להם הרבה כסף"¹⁰⁰.

יש לזכור כי דברים אלה, המטילים צל כבד על שיקול הדעת של ברנסון, נאמרו ברגע של חולשה, כשהוא היה המום מהודעת שר האוצר. הדברים מובאים מפי הקונסול האמריקני, שבדומה לנשיא קובה אשמת ההתמקחות של ברנסון שימשה לו הצדקה לתפקיד שמילא בפרשה. הנהלת הג'וינט, לעומת זאת, קיבלה את גרסתו של ברנסון כי הוטעה בכוונה על ידי הנשיא ועוזריו, וכי "ממשלת קובה לא התכוונה אף פעם באופן רציני להכניס את הפליטים"¹⁰¹. הג'וינט לא יכול היה לתת פומבי לדעה זו על מנת שלא לפגוע בפליטים האחרים שנמצאו בקובה.

יתכן שהג'וינט שגה בבחירת הנציגים שנשלחו לקובה בניהול המו"מ על הסנט לואיס. ססיליה רזובסקי, בהיותה אשה, לא התאימה לניהול מו"מ עם נציגי ממשלת קובה, וברנסון היה מזוהה יותר מדי עם באטיסטה. ברנסון טעה כשהפגין בטחון אישי מופרז וסירב להעזר בגורמים בתוך הקהילה היהודית המקומית. מבחינתו של ברנסון, הקהילה היהודית המקומית מילאה תפקיד של סטטיסטים בהצגה שבה הוא כיכב כשחקן ראשי; חברי הקהילה הרגישו כי ברנסון הרחיק אותם מן הבמה. הארגונים שהיו

מיוצגים על ידי ה"אידישער צענטער" הקימו ועד של עסקנים שנפגש עם מזכיר הנשיא ועם כמה מדינאים קובנים, ופרסם בעתונות גלוי דעת, שבו קרא לנשיא, לבאטיסטה, לבתי הנבחרים ולראש המשטרה, להניח לפליטים לרדת¹⁰². נציגיה של קבוצה זו לא היו גורם בעל משקל פוליטי שהיה עשוי לסייע לברנסון במו"מ, אולם לכמה מחברי "הוועדה המייעצת" היו מהלכים בקרב חוגים פוליטיים בכירים, סלומון מדורו קיים קשרים אישיים עם אנשים מחוגו של הנשיא לרדו ברו, ואולי היה בכוחו לפקוח את עיניו של ברנסון לגבי התמורות בהלך הרוחות בממשלה. בשיחה עם נציג "הוועד היהודי האמריקני" אמר אדולף קייטס: "אולי הם [הוועדה המייעצת] ביחד עם מר ברנסון, נועדו להיכשל, אולם אילו לפחות הם יכלו להשתתף, הכשלוך היה כשלוך קולקטיבי"¹⁰³. ברנסון סירב לשתף את יהודי קובה במו"מ והכשלוך נזקף לחובתו. כשלוך שליחותו של ברנסון הניע את הנהלת ה-JDC בניו יורק לפנות במישרין אל לרדו ברו, בלא תווך נציגה בהאואנה. ב-7 ביוני פנה יו"ר ה-JDC ג'יימס רוזנברג במברק ישיר אל נשיא קובה, והודיע לו כי באותו בוקר הופקד מלוא הסכום שנדרש על ידי ממשלת קובה בסניף הצ'ייס נשיונל בנק בהאואנה - \$500 במזומן עבור כל אחד מנוסעי הסנט לואיס, הפלנדר והאורדוניה, וכן ערביות לכך שהפליטים לא יפלו למעמסה על האוצר הקובני¹⁰⁴. רוזנברג לווה את בקשתו בלחץ של חוגים פיננסיים בניו יורק על הממשל בווישינגטון, בבקשה שיתערב לטובת הפליטים אצל נשיא קובה.

בשיחת טלפון עם הקונסול די בוא הבהיר ראש מחלקת הויזות כי "בשום נסיבות שהן ולמרות הלחץ הרב מזכיר המדינה והנשיא אינם נותנים לי [לקונסול] או לשגריר האמריקני בהאואנה שום הוראות להתערב בענין כניסת פליטי סנט לואיס¹⁰⁵. יום אחד לאחר מכן (8.6) קיבל רוזנברג מברק מנומס מנשיא קובה לפיו קובה כבר קיבלה פליטים מעבר ליכולת קליטתה והיא איננה יכולה להתיר את כניסת פליטי הסנט לואיס¹⁰⁶. מבחינתה של הממשלה הקובנית הפרשה נסתיימה.

בעוד האוניה סנט לואיס מפלסת דרכה באטיות לאירופה עשתה הנהלת הג'וינט מאמצים קדחתניים למנוע את חזרתה של האוניה לנמל המוצא בהמבורג, ולמצוא לנוסעיה מקומות מקלט מחוץ לגרמניה. בלגיה קיבלה 214 פליטים, הולנד 181, אנגליה 287 וצרפת 224¹⁰⁷. נוסעיהן של שתי האוניות האחרות - פלנדר ואורדוניה - נאלצו לחזור לנמלי המוצא בצרפת ובאנגליה¹⁰⁸. כידוע, רוב נוסעי הסנט לואיס (פרט לאלה שמצאו מקלט באנגליה) לא ניצלו מן הגורל שהיה מזומן להם אילו חזרו לגרמניה; אולם באותה שעה היה נדמה שחיהם ניצלו¹⁰⁹.

סכום

שני הגורמים המרכזיים שחרצו את גורלם של נוסעי הסנט לואיס היו שולחיה של האוניה בגרמניה הנאצית וממשלת קובה בראשות הנשיא לרדו ברו. מסעה הראויה של אוניית הפאר, שעל סיפונה קרוב ל-1,000 פליטים יהודיים, נועד לשרת את מטרות התעמולה של גרמניה הנאצית - להפגין בפני העולם כי גרמניה מתירה ליהודים לצאת, אולם גם הארצות שמעבר לים אינן רוצות בהם. מסעה של הסנט לואיס היה גולת הכותרת של המערכה האנטישמית שארגנה גרמניה הנאצית בקובה, במטרה להקביל את פני האוניה בהפגנות של שנאה ועוינות. עם זאת, שולחיה של האוניה לא התכוונו למנוע את ירידתם של הנוסעים בקובה; הם לא היו מעוניינים בחזרתם של היהודים לגרמניה, ולא בשערוריה הבינלאומית שנתלוותה לפרשה.

חברת האפאג, שהיתה כפופה להוראות הגסטאפו, פעלה לבצוע מדיניות ההגירה הגרמנית תוך שתוף פעולה עם מנהל מחלקת ההגירה מנואל בניטז. היא יכלה להפנות לקובה מספר גדול של פליטים יהודיים בזכות הפרמיסוס שהנפיק בניטז, שהיו מבוססים על ניצול הסדקים בחוקי ההגירה. המסחר בהיתרי הכניסה עורר שערוריה בחוגי הממשלה ובדעת הקהל, שהוחרפה כתוצאה מן המערכה האנטישמית שארגנו הסוכנים הנאציים, שבאופן פרדוכסלי היו מעוניינים בהמשך ההגירה היהודית. בתוך הממשלה הקובנים גבר כוחם של הגורמים שהחליטו לחסום את הפרצות בחוקי ההגירה ולשבור את מעגל השחיתות סביב ה"פרמיסוס". חברת האפאג והממונים עליה בברלין התעלמו מן התמורות בהלך הרוחות בקובה ושלחו את האוניה העמוסה פליטים יהודיים תוך התגרות גלויה בממשלה: הם העריכו כי אהבת הבצע של הפקידים הקובניים תטה את הכף לטובתם.

ממשלת קובה היתה חלוקה בדעתה לגבי המדיניות ביחס לאוניה סנט לואיס. בראש המתנגדים לכניסתה של האוניה עמד הנשיא לרדו ברו, שראה את פרשת סנט לואיס כמבחן לכושרו לכפות את רצונו על הממשלה; המוטיבציה של מחנה הנשיא, ששני האישים הבולטים בו היו שר העבודה פורטואונדו ושר החוץ רמוס, היתה שאיפה לחסום את שערי ההגירה הבלתי לגלית, ולבער את השחיתות ממערכת ההגירה. בהתבטאויות פומביות הדגיש הנשיא לרדו ברו את הדילמה המוסרית ששאלת סנט לואיס עוררה והציג את ההיבטים ההומניטריים של שאלת הפליטים כגורם היחיד שהניע אותו לשקול מחדש את אפשרות כניסתם של הפליטים. לרדו ברו האשיים את חברת האפאג בהתקלסות בריבונות הקובנית, ואילו שר החוץ שלו היה ידוע כמבקר חריף של גרמניה הנאצית: האירונה של הגורל היתה כי דווקא הם הפכו שותפים לביצוע מדיניות הרדיפות נגד היהודים. מחנה המחייבים את כניסת היהודים היה מזוהה עם ראש מחלקת ההגירה מנואל בניטז, שהמניעים שלו היו כספיים ולא אידאולוגיים. בתוך מחנה זה היה תפקיד מכריע, אף כי סמוי, לקולונל באטיסטה, שבניטז פעל בחסותו. התומכים בכניסת היהודים לא קיבלו חיזוק מאף גורם בעל משקל: הגנה גלויה על הפליטים היתה כרוכה בקרע גלוי בין הנשיא לרמטכ"ל באטיסטה ובחשיפה לביקורת צבורית. בתקופה שהתקפות

האנטישמיות יצרו אפירה עוינת כלפי הפליטים היהודיים, יהדות ארה"ב, שהצטיירה כגורם כלכלי רב כוח, לא הציעה למחנה מיוצג על ידי בניטו שום פיתוי כספי שנועד להעשיר את קופתם הפרטית. הנציגות הדיפלומטית של ארה"ב, בזהירותה שלא להתערב בענייניה הפנימיים של קובה, אותתה לקובנים כי היא לא תתן גיבוי לנציג ה-NCC ולא תגן על הפליטים היהודיים. על רקע זה העדיף באטיסטה, שהאינטרס העיקרי שלו היה לארגן את האסיפה המחוקקת ולהכין את בחירתו לנשיאות, לתמוך במהלכיו של לרדו ברו ולאסור את כניסת הפליטים היהודיים - מבלי שהכתם המוסרי ידבק בו באופן אישי.

הנציגים הדיפלומטיים של ארה"ב בקובה ביצעו בדיקנות את הוראות ממשלתם לדבוק במדיניות השכן הטוב. אף על פי שהם נזהרו שלא להתערב, הם היו מעורבים בכל אחד משלבי המו"מ, ולפיכך היתה שתיקתם רועמת. הם לא נקטו בשום צעד שהיה בו כדי לשנות את מדיניות ממשלתם, ולא נתנו כל גיבוי ל-JRC או לנציג ה-NCC. הקונסול האמריקני אימץ את גישתו של הנשיא לרדו ברו, שהפך את לורנס ברנסון לשעיר לעזאזל של כשלון המגעים לשחרורם של הנוסעים שעל האוניה.

לורנס ברנסון לא היה שליח אידאלי וניתן למתוח ביקורת על הדרך שבה ניהל את המו"מ, אולם הכשלוך לא נבע מהטקטיקה שלו אלא מעמדתו העקרונית של הנשיא לרדו ברו ומשיקוליו של באטיסטה, שכניסת האוניה לא הבטיחה לו רווחים. ברנסון הגיע לקובה בשליחות בלתי אפשרית. עמדת ה-NCC והג'וינט היתה שיש לפעול בתוך גבולות החוק, שאין לקנות את הפליטים תמורת שוחד לאנשים חסרי מצפון ושיש לראות את שאלת סנט לואיס כחלק ממכלול בעיית הפליטים מגרמניה. הג'וינט ביקש למנוע את יציאתה של האוניה מהמבורג ואת הפלגתם של הפליטים שעל סיפונה, אולם לאחר שהפור נפל עשה כל מה שביכולתו על מנת להציל אותם. על רקע הסערה הציבורית שלוותה את פרשת סנט לואיס נאות ה-JDC לחרוג ממדיניותו הרגילה ולהקצות סכום כסף גדול לטובת נוסעיה, אולם הכסף נועד לתשלום שניתן להצדיקו על פי החוק הקובני, ונועד לפדיון בעתיד. לרוע המזל, הגורמים שתמכו בכניסת הפליטים לא היו מעוניינים שהכסף היהודי ייכנס באופן חוקי לאוצר הקובני, ואילו אלה שייצגו את שלטון החוק בקובה התנגדו לכניסתה של האוניה.

הערות

- 1 ר' למשל: Saul S. Friedman, No Haven for the Oppressed, Wayne 1973, p. 263; David S. Wyman, Paper Walls, Massachusetts 1968 pp. 37-38 Ronald Sanders Shores of Refuge, New York 1988, pp. 465-467; Henry L. Feingold Wischnitzer, The Politics of Rescue, New Brunswick 1970, pp. 65-66; ר' גם: To Dwell in Safety, pp. 197-198, 235
2. Bauer, My Brother's Keeper, pp. 287-280, 287-289
3. רות זריז, עמ' 292, ובן הערה 49.
3 Hans Herlin, Kein gelobtes Land, Die Irrfahrt der "St. Louis" [להלן: Herlin] Hamburg 1961
4 Hans Herlin, Die Reise der Verdammten, Die Tragoedie der St. Louis Frankfurt-Berlin-Wien 1984
5 ארתור מורס, והעולם שתק עת נספו ששה מליונים, הוצאת הקבוץ המאוחד תשל"ב, עמ' 222-209 [להלן: מורס]; המקור: Arthur D. Morse, While Six Million Died, New York, Random House, c. 1967
6 Irwin F. Gellman, "The St. Louis Tragedy", AJHQ, Vol. LXI, September 1971, no. 1, pp. 144-156 [להלן: Gellman, St. Louis]; ר' גם: Gellman, Roosevelt and Batista
7 Gordon Thomas, Max Morgan Witts, Voyage of the Damned, Greenwich Connecticut 1975
8 Barry J. Konovitch, "The Fiftieth Anniversary of the St. Louis: What Really Happened", American Jewish History, no. 2, Vol. 79, Winter 1989-90 pp. 203-209
9 מהשגרירות בהאואנה למחלקת המדינה, 12.6.1939, NA837.55J/63; מברבר (Barber) למחלקת המדינה, 3.6.1939, NA837.55J/65; Henry A. Barber, Cuba (Political) Report, 8.8.1939, NA837.55J/69
10 ה"ל, 18.2.1939, עמ' 1; 6.5.1939, עמ' 1; 104, p. 2, no. II, Vol. II; CJR, "President Batista Lauds Jewish Immigrants", Rescue, Winter 1952, p. 15
11 Decreto 937, 5 de mayo de 1939 (Gaceta Oficial 5.5.1939); Havana Post, 6.5.1939, p. 10; Mendelsohn, pp. 46-49
12 Harold S. Tewell, "European Refugees in Cuba", Supplementing Report, 9.5.1939, NA837.77J/4 (Mendelsohn, p. 41)
13 Diario de la Marina, 4.5.1939, p. 5
14 מטייול למח' המדינה, 9.5.1939, NA837.55J/4 (Mendelsohn, p. 36).

- 15 מטיול למח' המדינה, 9.5.1939, NA837.55.J/4 (Mendelsohn, p. 44).
- 16 שם, וכן ממנואל בניטו גונזלס למנהל חברת המבורג-אמריקה, 9.5.1939, יד ושם, JM2558/K34487; ר' גם: Havana Post, 16.5.1939, p.1.
- 17 מנשיא היצ"ם לנציב העליון, 5.5.1939 ומהנציב העליון לחברת האפאג בהמבורג 8.5.1939, HIAS-HICEM-I, XIII-18(2), Yivo Archives.
- 18 Brief Record of Action taken by the JDC, 9.6.1939, JDC/378;
- Robert M. Levine, Tropical Diaspora: The Jewish Colony of Cuba 1902-1990, Unpublished manuscript, Ch. 3A p. 12; זריז, עמ' 131; מברסלר למדורו, 15.6.1939 JDC/378.
- 19 מהיצ"ם לנציב העליון, 10.5.1939; ממוריס טרופר להיצ"ם בפאריס, 11.5.1939; מהיצ"ם לג'וינט בפאריס, 11.5.1939; מהיצ"ם לסטון בהאואנה, 11.5.1939; מברנשטיין (היצ"ם פאריס) להיאס בניו יורק, 11.5.1939; מהג'וינט בניו יורק לג'וינט בפאריס, 11.5.1939, HIAS-HICEM I, XIII-18 (1,3), Yivo Archives.
- 20 ממרגוליס לרזובסקי, 23.5.1939, JDC/378.
- 21 שיחת טלפון עם גולדסמיט בהאואנה, 9.5.1939; ממדורו לברסלר, 24.5.1939, JDC/506.
- 22 ממרגוליס לרזובסקי, 23.5.1939, JDC/378.
- 23 ממרגוליס לרזובסקי, 23.5.1939; Conference Call: Goldsmith, Berenson, 23.5.1939, JDC/378; Razovsky, 25.5.1939, JDC/378; ה"ל, 27.5.1939, עמ' 1.
- 24 ממרגוליס לרזובסקי, 23.5.1939; Conference Call, (Goldsmith Berenson, 23.5.1939, JDC/378; Razovsky), 25.5.1939, JDC/378; and Razovsky), 25.5.1939, JDC/378; מטיול למחלקת המדינה, 8.6.1939, NA837.55J/51.
- 25 Conference Call, 25.5.1939, JDC/378; "Chronicles - Latin America", July-August 1939; NYT, 2.6.1939, p. 1:4; 7.6.1939, p. 1:6; JC, 12.5.1939, p. 34:2; ה"ל, 24.5.1939, עמ' 1.
- 26 Herlin, p. 60; Conference Call (Goldsmith, Berenson & Razovsky) 24.5.1939, JDC/378; NYT, 28.5.1939, p. 15:2; 29.5.1939, p. 3:4.
- 27 Thomas-Witts, pp. 15-16, 76; Herlin, pp. 19-20.
- 28 שיחה טלפונית מהאואנה לרזובסקי, 27.5.1939, JDC/378; ה"ל, 27.5.1939, עמ' 1; Havana Post, 27.5.1939, p.2.
- 29 Diario de la Marina, 28.5.1939, pp. 1, 22; מברבר (Barber) למחלקת המדינה, 8.8.1939, NA837.55J/69.
- 30 Havana Post, 28.5.1939, p.1; NYT, 2.6.1939, p. 1:4; מגרנט ווטסון להליפקס, 2.6.1939, F0371/24086; Conversation [between The Ambassador and] Dr. Juan J. Remos, 30.5.1939, Enclosure 3 to Despatch 1017, NA837.55J/39, Mendelsohn, pp. 60-61.

- ³¹ אין התאמה בין המקורות השונים לגבי מספר הנוסעים שירדו מן האורדונוייה; המספר 68 מופיע אצל Herlin בציטטה מתוך היומן של רב החובל: Herlin, p. 61; ר' גם: מגרנט ווטסון להליפקס, 2.6.1939, FO371/24086; Diario de la Marina, 28.5.1939, p. 22; NYT, 28.5.1939, p. 15:2
- ³² Havana Post, 30.5.1939, p. 1; עדות ליביו פונטקורבו, 26.4.1983. לדברי פונטקורבו הקונסול הקובני במילנו, שהיה אדם ישר, סידר למשפחתו אשרות הגירה לגליות, אולם אמר להם שאילו היו באים אליו בדרכונים חדשים (שבהם צויינה יהדותם) היה עליהם לפנות אל הקונסול בבלגיה שהיה מסדיר את הגירתם תמורת \$300.
- ³³ מקמפפה למשרד החוץ בברלין, 2.6.1939, 6.6.1939, יד ושם, K344886-344889, JM2258/K344867-344871 (מופיע גם ב-Mendelsohn pp. 104-108, 116-119); מקמפפה למשרד החוץ בברלין, 25.5.1939, יד ושם, JM2258/K344864-344865, Mendelsohn, pp. 102-103.
- ³⁴ מקמפפה לרמוס, 23.5.1939 (מתייחס למכתב קודם באותו עניין מ-11.5.1939; מפלקרס (Voelckers) למשרד החוץ בברלין, 2.6.1939, יד ושם, JM2258/K344875, K344867-344871.
- ³⁵ מפלקרס למשרד החוץ בברלין, 2.6.1939, יד ושם, JM2258/K344868-344869; מגרנט ווטסון להליפקס, 2.6.1939, FO371/24086.
- ³⁶ Coert Du Bois, Memorandum for the files, 31.5.1939, Enclosure 5 to Despatch 1017, NA837.55J/39, Mendelsohn, p. 65.
- ³⁷ Decreto no. 1168, 1.6.1939, Gaceta Oficial, 1.6.1939. וכך: ממנהל המכס מיגל ורונה (Varona) לקלאזינג, 1.6.1939, יד ושם, JM2258/K344872.
- ³⁸ מקמפפה למשרד החוץ בברלין, 2.6.1939, יד ושם, JM2258/K344867-344871.
- ³⁹ מקמפפה לרמוס, 1.6.1939, יד ושם, JM2258/K344876-344877.
- ⁴⁰ מרמוס למיופה הכוח הגרמני, 5.6.1939, יד ושם, JM2258/K344890-344892.
- ⁴¹ מקמפפה לרמוס, 5.6.1939, יד ושם, M2258/K344889-344900.
- ⁴² לצירות בהאואנה מברלין, 4.7.1939, 7.7.1939, 14.7.1939, יד ושם, JM2258 K344909-344910, K344913.
- ⁴³ מהצירות בהאואנה למשרד החוץ בברלין, 27 ביולי 1939, יד ושם, JM2258/K344917.
- ⁴⁴ Conversation [between] the Ambassador [and] Dr. Juan Remos, 30.5.1939, Enclosure 6 to Despatch 1017, NA837.555J/39, Mendelsohn pp. 60-62; מהשגרירות למחלקת המדינה, NA837.55J/63.
- ⁴⁵ Coert du Bois, Memorandum for the files, 31.5.1939, Enclosure 5 to Despatch 1017, NA837.55J/39, Mendelsohn, p. 65.
- ⁴⁶ דו"ח רזובסקי בפרטיכל מיום 11.6.1939; Minutes of an Informal Discussion with Reference to Cuba 1.6.1939, JDC/378 [להלן: פרטיכל ג'וינט,

- JDC/378; Coert Du Bois, Memorandum for the Files, 1.6.1939 ;[1.6.1939
Enclosure 6 to Despatch 1017, NA837.55J/39
47 עדות פרס, עמ' 10-11; תאורים מפורטים של הדרמה בנמל האואנה נמצאים
בספריהם של מורס, Thomas-Witts ו-Herlin.
48 די אידישע צייטונג, 31.5.1939, עמ' 1, טור 1-3; 5:16, p. 1.6.1939, NYT;
Gellman, St. Louis, p. 151.
49 פרטיכל של ישיבת הג'וינט, 11.6.1939, JDC/378; 3:1, p. 3.6.1939, NYT;
דער טאג, 4.6.1939, עמ' 1.
50 Havana Post, 2.6.1939 p. 1; NYT, 3.6.1939, p. 1:3; עדות אוטיאנסקי,
21.4.1981, עמ' 9; דער טאג, 3.6.1939, עמ' 1.
51 Hoy היה בטאון המפלגה הקומוניסטים, אל פאיס ואל מונדו היו בעלי מגמה
ליברלית ותפוצה רחבה. מקמפה למשרד החוץ בברלין, 2.6.1939, יד ושם,
JM2258/K344867-344871.
52 Hoy, 3.6.1939, pp. 1, 6; דעה דומה מופיעה במאמר המערכת של Havana
Post, 2.6.1939, p. 4.
53 Coert Du Bois, Memorandum for the files, 29.5.1939, NA837.55J/39
54 מ-G.S.M. לולס, בריגס וורן, 1.6.1939, NA837.55J/36; מבריגס לולס,
Coert du Bois, Memorandum for the Files ;NA837.55J/40, 1.6.1939
7.6.1939, NA837.55J/39, Mendelsohn, pp. 85-86
55 Conversation [between] The Ambassador [and] Dr Juan J. Remos,
30.5.1939, Enclosure no. 3, to Despatch 1017, NA837.55J/39
56 American Consulate General, Memorandum for the files, 31.5.1939,
Enclosure no. 4 to Despatch no. 1017, 7.6.1939, NA837.55J/39
57 פרטיכל ג'וינט, 1.6.1939, JDC/378
58 ממרגוליס לרזובסקי, 23.5.1939, פרטיכל ג'וינט 1.6.1939, JDC/378; גרסא
זו מופיעה גם אצל: Bauer, My Brother's Keeper, pp. 278-279; בראיון אתה אמרה
מרגוליס כי מקורות המידע שלה על הנעשה בממשלת קובה היו שיחותיה עם מדורו
וקייטס.
59 מורס, עמ' 215.
60 מדי בוא למח' המדינה 7.6.1939, NA837.55J/39. וכן: Henry Barber, Report
of Military Intelligence Division, 3.6.1939, NA837.55J/65
61 מגרנט ווטסון להליפקס, 22.5.1939, FO371/22749; NYT, 10.6.1939,
9:1 p. לפי עדות אנונימית שקיבלתי בקובה הרקע למשבר בין הרמטכ"ל לשר החוץ היה
רומנטי; באטיסטה התאהב בבתו של חואן רמוס, שהיתה אשת שר החינוך ודחתה את
חיזוריו.
62 דו"ח רזובסקי בפרטיכל מיום 11.6.1939, JDC/378; בפרטיכל נכתב בטעות כי

- הפגישה נערכה ב-31.5 ולא ב-1.6; ר' גס: Coert Du Bois, Memorandum for the files, 1.6.1939, Enclosure no. 6 to Despatch no. 1017, NA837.55J/39 (Mendelsohn, p. 68); פרטיכל ישיבת הנהלת הג'וינט מ-15.6.1939 בהשתתפות ברנסון ורזובסקי, JDC/378.
- ⁶³ מדי בוא למח' המדינה, 7.6.1939, NA837.55J/39; מהשגרירות בהאואנה למח' המדינה, 12.6.1939, NA837.55J/63; Henry Barber, Report: Conduct of Director of Immigration, 8.8.1939, NA837.55J/69.
- ⁶⁴ ברצוני להביע את תודתי להסטוריונית הקובנית מריצה קורלס (Maritza Corrales Capestani) על שלא חסכה מאמץ בנסיונותיה לעזור לי לגלות את עקבות ה"סנט לואיס" בארכיון הלאומי.
- ⁶⁵ Gellman, p. 153; Konovich.
- ⁶⁶ Coert du Bois, Memorandum for the files, 6.6.1939, Enclosure no. 12 to Despatch no. 1017, NA837.55J/39, Mendelsohn, pp. 81-82; החוץ בברלין, 7.6.1939, יד ושם, JM2258/K344901.
- ⁶⁷ NYT, 2.6.1939, p. 1:4; 6.6.1939, p. 1:3; מקמפה למשרד החוץ בברלין, 6.6.1939, יד ושם, JM2258/K344886-34489.
- ⁶⁸ שיחת טלפון מגולסמית, 9.5.1939, JDC/506.
- ⁶⁹ Patricia Duarte, "Retorno al infierno", El Miami Herald, 27.5.1984, pp. 1, 6.
- ⁷⁰ זו גם עמדת הקונסול די בוא: Memorandum for the files, 6.6.1939, Enclosure 13, Despatch 1017, NA837.55J/39, Mendelsohn, pp. 84-85.
- ⁷¹ דו"ח רזובסקי בפרטיכל 11.6.1939; דו"ח ברנסון בפרטיכל 15.6.1939.
- Coert Du Bois Memorandum for the files, Encloseures no. 5 & 6 to JDC/378. Despatch 1017, NA8537.55J/39, Mendelsohn, pp. 65-68.
- ⁷² מססיליה ר. דוידסון ולורנס ברנסון לנשיא לרדו ברו, 2.6.1939; פרטיכל ג'וינט 15.6.1939, JDC/378; Coert du Bois, Memorandum for the Files, 5.6.1939, Enclosure 8 to Despatch 1017, NA837.55J/69.
- ⁷³ פרטיכל ג'וינט, 11.6.1939, JDC/378.
- ⁷⁴ Henry A. Barber, Cuba (Political) Report, 8.8.1939, NA837.55J/69.
- ⁷⁵ דווח מ-JRC (גולסמית) ל-JDC, 11.6.1939; פרטיכל ישיבה מיום 1.6.1939, JDC/378.
- ⁷⁶ מ-JRC ל-JDC, 11.6.1939, JDC/378.
- ⁷⁷ Coert du Bois, Memorandum for the Ambassador, 5.6.1939, Enclosure 9 to Despatch 1017, NA837.55J/39, Mendelsohn, pp. 76-77.
- ⁷⁸ מ-JRC ל-JDC, 11.6.1939, JDC/378.
- ⁷⁹ Coert du Bois, Memorandum for the files, 5.6.1939 & 6.6.1939.

- Enclosures 8 & 13 to Despatch 1017, NA837.55J/39; פרטיכל הנהלת הג'וינט,
JDC/378, 15.6.1939
- ⁸⁰ פרטיכל ג'וינט, 11.6.1939, JDC/378; דער טאג, 5.6.1939, עמ' 1.
- ⁸¹ פרטיכל ג'וינט, 15.6.1939, JDC/378; Coert du Bois, Memorandum for the files, 5.6.1939, Enclosure 8 to Despatch 1017, NA837.55J/39
- ⁸² Coert du Bois, Memorandum for the files, 5.6.1939, Enclosure 8 to Despatch 1017, NA837.55J/39; ה"ל, 7.6.1939, עמ' 1.
- ⁸³ Coert du Bois, Memorandum for the Files, Enclosure 8 to Despatch 1017, 5.6.1939, NA837.55J/39; Thomas Witts, p. 251
- ⁸⁴ .NYT, 6.6.1939 p. 1:3; Havana Post, 6.6.1939, p. 1
- ⁸⁵ פרטיכל ג'וינט, 11.6.1939; "The Voyage of the St. Louis" (A Brief Record of Events), 9.6.1939, & 15.6.1939, JDC/378
- ⁸⁶ Coert du Bois, Memornadum for the Files, 6.6.1939, Enclosure 10 to Despatch 1017, NA837.55J/39
- ⁸⁷ Barber Report, 3.6.1939, NA837.55J/65
- ⁸⁸ פרטיכל ג'וינט 15.6.1939, JDC/378
- ⁸⁹ דער טאג, 6.6.1939, עמ' 1; Coert du Bois, Memorandum for the Files 6.6.1939, Enclosure 18 to Despatch 1017, NA837.55J/39
- ⁹⁰ נוסח ההצהרה על נייר מכתבים של מלון Sevilla Biltmore מופיע ב-JDC/378; .NYT, 7.6.1939, p. 1:6; Havana Post, 7.6.1939, p. 1
- ⁹¹ מחורחה גרסיה מונטס ללורנס קרוסבי, 8.6.1939, JDC/378; הסבר דומה נתן לרדו ברו לשגריר ארה"ב: מהשגרירות בהאואנה למחלקת המדינה, 12/6/1939, NA837.55J/63
- ⁹² Du Bois, Memorandum for the Files, 6.6.1939, Enclosure 11 to Despatch 1017, NA837.55J/39
- ⁹³ שם, 5.6.1939, 6.6.1939
- ⁹⁴ Havana Post, 3.6.1939, p. 1; די אידישע צייטונג, 4.6.1939, עמ' 1;
- ⁹⁵ פרטיכל ג'וינט, 8.6.1939; "The Voyage of the St. Louis", 9.6.1939, JDC/378
- ⁹⁶ Bauer, My Brother's Keeper, p. 279
- ⁹⁷ פרטיכל ג'וינט 1.6.1939; 15.6.1939; מהיימן לטרופר, 22.6.1939, JDC/378
- ⁹⁸ "The Voyage of the St. Louis", 9.6.1939, 15.6.1939, JDC/378; המסמכים הנ"ל מציינים את ה-3 ביוני כתאריך שבו אישרה הוועדה לברנסון את תשלום כספי הפקדונות; התאריך אינו תואם את דיוח ברנסון לקונסול ארה"ב לפיו הדרישה הועלתה

- לראשונה בחוות הנשיא ב-4 ביוני: Coert du Bois, Memorandum for the Files
Enclosure 8 to Despatch 1017, 5.6.1939, NA837.55J/39
99 מהיימן ללב, 19.7.1939; מברסלר למדורו, 15.6.1939, JDC/507.
- Coert du Bois, Memorandum for the Files, Enclosure 13 to Despatch 100
1017, 6.6.1939, NA837.55J/39
- 101 פרטיכל ג'וינט, 8.6.1939, 15.6.1939, JDC/378; מהיימן ללב, 19.7.1939,
JDC/507; דער טאג, 7.6.1939, עמ' 1.
- 102 דער טאג, 31.5.1939, עמ' 1; 1.6.1939, עמ' 2; עדות סנדר קפלן, 1984; ר'
מאמר Konovitch כביטוי לאכזבה מיחסו של ברנסון כלפי הקהילה הוותיקה.
- 103 מטראגר לוולדמן, 30.6.1939, AJC, RG1 EX029-Cuba
- 104 פרטיכל ג'וינט, 8.6.1939, JDC/378
- Coert du Bois, Memorandum for the Files, Enclosure 13 to Despatch 105
1017, 6.6.1939, NA837.55J/39
- 106 פרטיכל ג'וינט, 8.6.1939, JDC/378
- 107 Havana Post, 18.6.1939; Gellman, St. Louis, p. 155
- 108 ה"ל, 10.6.1939, עמ' 1; די אידישע צייטונג, 9.6.1939, עמ' 1.
- 109 על גורלם של הנוסעים עיין באפילוג לספרם של Thomas-Witts

פרק ח.5: בעיית הפליטים בעקבות פרשת סנט לואיס

פרשת סנט לואיס המחישה את מדיניותה החדשה של ממשלת קובה להגן בקפדנות על ביצוע חוק ההגירה 937, בלא התחשבות בשיקולים הומניטריים או בהסדרים פרטיים עם פקידי הגירה, ולנער את חוצנה לחלוטין מן הפרמיסוס של בניטז, בלי לקחת על עצמה כל אחריות משפטית או מוסרית למסמכים שנשאו את כותרת משרד האוצר ואת חתימת נציב ההגירה. משמעות הפרשה הייתה נעילת שערי קובה לא רק בפני 907 הפליטים שנותרו על סיפון הסנט לואיס, אלא גם בפני אלפי הפליטים שכבר רכשו את היתרי הכניסה שהוכרזו על ידי הממשלה כבלתי לגליים.

שלטונות ההגירה הקובניים הוכיחו כי הם נחויים בדעתם לבצע בקפדנות את חוק 937, גם כשמדובר בקבוצות קטנות של פליטים המצויות הרחק מאור הזרקורים: האוניה הצרפתית סן-דומינג (St. Domingue), שהגיעה לנמל סנטיאגו דה קובה ב-31 במאי, לא קבלה רשות להוריד 14 פליטים יהודיים שלא היו להם אשרות תיירות בדרכונים¹. שבוע לאחר מכן דווח הדיאריו דה לה מרינה על ביקורת קפדנית שנערכה לשש משפחות יהודיות שהגיעו על סיפון האוניה האיטלקית ארסה (Arsa): נוסעים שהצטיידו באשרות תיירות והפקידו \$500 הורשו לרדת; בעלי אשרות שטרם השלימו את פקדונותיהם נשלחו לטיסקורניה ולאחרים לא ניתנה כלל רשות לרדת מן האוניה². מחנה המהגרים טיסקורניה, שנוהל עד חודש מאי על פי גחמותיו של בניטז, עבר לשליטתה של מנהלת חדשה, קנדיטה גומס קאלאס (Cándita Gómez Calas), שהיתה כפופה להוראותיו של נשיא המדינה³.

חיסול עסקי הפרמיסוס של בניטז פגע גם בשותפיו הגרמניים: חברת האפאג, ששלחה ב-27 במאי את האוניה אורינקו שעל סיפונה 200 נוסעים בעלי פרמיסוס, נאלצה להורות לרב החובל להחזיר את האוניה על עקבותיה, על מנת שלא להסתבך בשערוריה נוספת. הפליטים, שהורדו בנמל קוכסהאפן, לא נשלחו למחנה ריכוז, אולם נצטוו לצאת מגרמניה במהירות⁴. ממשלת גרמניה, שביקשה לשמור על יחסים תקינים עם ממשלת קובה, התאימה את עצמה למדיניות החדשה והורתה לחברת האוניות הגרמנית לא להוביל לקובה פליטים יהודיים שאין בידם מסמכים בעלי תוקף⁵. קובה חדלה להיות יעד להגירה מגרמניה.

לפרשת סנט לואיס היו השלכות לא רק על הפליטים שביקשו להכנס לקובה אלא גם על אלה שכבר נמצאו בה. לפי הערכות של הג'וינט, מספר הפליטים שנמצאו בקובה ביולי 1939 נע בין 5,000 ל-6,000 נפש⁶. האומדן שבידי הנשיא לרדו ברו היה הרבה יותר גבוה - 7,000 פליטים שנכנסו לקובה באופן לגלי ועוד 14,000 בלתי לגליים⁷; מדיניותו הייתה מכוונת להקטנת מספרם של האחרונים. קנדיטה גומס הביאה לידיעת משרד ה-JRC ידיעות על הצעת חוק חדשה שמכין הנשיא לרדו ברו, לפיה אשרת כניסה ופקדון של \$500 יזכו את הנכנסים לקובה בהיתר שהייה למשך 30 יום בלבד; המבקשים להישאר בקובה עד 6 חודשים ייתבעו לשלם סכום של \$5,000⁸. הצעת חוק

זו, שהנשיא כבר רמז לה בראשית חודש מאי (ר' ח.4 (ב) לעיל) היתה בבחינת גזירה שציבור הפליטים לא היה יכול לעמוד בה.

בחודש יוני 1939 היו מקרים רבים שבהם פליטים קיבלו צוי מאסר מן המשטרה, אלא אם כן היה ברשותם carnet (= תעודת זהוי של זר) - מסמך שקבלתו היתה מותנית בהצגת אשרת כניסה לקובה⁹. בראשית יולי נפוצו בקרב הפליטים שמועות על כוונת הממשלה לגרש אותם מקובה: פליטים ששלמו את הפקדונות בסך \$500 נקראו למחלקת ההגירה תוך איום במאסר; שם נמסר להם כי אם לא יעזבו את קובה תוך 30 יום הם צפויים לגירוש. פקידי ה-JRC יעצו לפליטים להתעלם מן האיומים הללו, להחליף כתובת מבלי לדווח על מקום מגוריהם החדש, ולהתחבא מן המשטרה¹⁰. עורך הדין חורחה גרסיה מונטס, שהחל לעבוד בשירות ה-JRC, קיבל ממנהלת מחלקת ההגירה אינפורמציה סודית לפיה הנשיא לרדו ברו הורה לה לחקור, ביסודיות וללא חפזון, את מקורות התעסוקה של הפליטים שנכנסו לקובה בצורה בלתי לגלית. הנשיא הורה לה לעצום עין במקרים שבהם הפליטים עוסקים בתעשייה או בחקלאות, אולם לנקוט באמצעים נגד פליטים העוסקים במסחר, ובמיוחד נגד עובדים שכירים המתחרים על מקומות העבודה של הילידים¹¹.

עמדתו של הנשיא, שהיתה מבוססת על האינטרסים של משרד העבודה, יכלה להסתייע במספר הצעות חוק בעלות אופי אנטישמי שהועלו בחוגים פרלמנטריים בשולי פרשת סנט לואיס¹². חבר הקונגרס טירסו דומינגז פומרו (Fumero) חזר על הצעת מיולי 1938, לערוך מפקד של כל "היהודים או הזרים" מארצות מזרח או מרכז אירופה, המזרח התיכון, צפון אפריקה, סין והאיטי ולגרש את כל אלה שנכנסו לקובה מאז ה-1 בינואר 1933. הוא גם תבע לקצר את משך שהותם בקובה של אזרחי אותן ארצות ל-6 חודשים וגם זאת בתנאי שיפקידו סכום של \$5,000¹³.

הצעת החוק של פומרו היתה סימפטום לאוירה נגד הפליטים היהודיים שהשתלטה על ממשלת קובה, שביטוייה הבולט ביותר היה היחס כלפי 52 נוסעי האוניה איבריה, שנותרו כלואים בטיסקורניה מאז ה-15 במאי. האוניה, שהיתה בבעלות חברת האפאג, הפליגה מגרמניה כשהפרמיסוס של בניטו היו עדיין בתוקף, אולם הנשיא לרדו ברו סירב להתיר לנוסעים להכנס לקובה, אף על פי שרובם היו מוכנים להפקיד \$500 והיו להם ערבויות מספיקות לכך שלא יפלו למעמסה על הציבור¹⁴. אנשי הג'וינט בניו יורק ובהאואנה ייחסו חשיבות רבה לגורלם של נוסעי האיבריה, מכיון שראו בהם מקרה מבחן ליחס של ממשלת קובה כלפי יתר הפליטים; הם האמינו שאם יצליחו למנוע את גירושם של 52 הנוסעים, יצילו את כלל אוכלוסיית הפליטים בקובה מסכנת הגירוש שריחפה עליה¹⁵.

במשך שלושה חודשים ניהל ה-JRC מו"מ מייגע עם הנשיא על שחרורם של נוסעי האיבריה. עמדתו של הנשיא, שהיה עורך דין במקצועו, היתה כי התעודות שבידי הפליטים אינן מקנות להם זכות חוקית להכנס לקובה, וכי התנאי הבסיסי לכניסתם הוא מציאת בסיס משפטי הולם. הטקטיקה של אנשי ה-JRC שפעלו באמצעות עורך הדין גרסיה

מונטס, היתה להשיג מן הנשיא דחייה בגזירת הגירוש, על מנת לתת להם ארכה למציאת פתרון אנושי יותר מהחזרת הפליטים לגרמניה¹⁶.

בינתיים גבר קולם של חוגים שמתחו ביקורת על הפגיעה בתנועת התיירות -

ה"ספרה" (zafra - עונת קציר הסוכר) השניה של קובה - כתוצאה מהפעלתה של המדיניות הנוקשה בתחום ההגירה והתיירות¹⁷. ככל שהתרחקה שאלת הפליטים היהודים מתודעת הציבור גברה נכונותו של הנשיא לרדו ברו לרכך את עמדתו כלפי הפליטים הכלואים בטיסקורניה: ב-14 באוגוסט הוא חתם על חוק שהתיר ל-52 נוסעי האיבריה להכנס לקובה "למשך זמן סביר", בתנאי שיפקידו \$500 במזומן, לא יעבדו ולא יהפכו לנטל ציבורי. הנשיא לא הטיל עליהם כל תשלום נוסף, להוציא את דמי הכלכלה בטיסקורניה בסך דולר ליום, ולא הגביל את משך שהותם בקובה¹⁸. עורך הדין גרסיה מונטס דווח ל-JDC כי יום לאחר שחתם על החוק לשחרור נוסעי האיבריה "נשיא הרפובליקה נתן למנהלת ההגירה סמכויות מלאות להאריך את מועד שהותם של הפליטים שעתה בקובה"¹⁹; האיום בגירוש המוני של פליטים כמו גם הצעת החוק לפיה נוסעים שיישארו בקובה מעבר ל-30 יום ייתבעו לשלם \$5,000 גוועו מאליהם. העתון האוואנער לעבן פרסם את הידיעה על שחרורם הצפוי של נוסעי איבריה בגליון ה-16 באוגוסט; באותו עמוד, ובסמיכות פרשיות שלא היתה מקרית, הופיעה ידיעה קטנה לפיה "המקרה הידוע בשם מבצע המהגרים היהודיים של סנט לואיס... הסתיים בכך שתייקו את הכל ללא פרוצדורה נוספת כי לא נקבע אם מישהו מהפקידים או מהאנשים הפרטיים אשם בכך"²⁰; פרשת השחיתות שהסעירה את הציבור הקובני הסתיימה בקול דממה דקה. ממשלת קובה בראשות הנשיא לרדו ברו לא נטלה על עצמה כל אחריות ביחס לכספים שנציב ההגירה לשעבר גבה מלקוחותיו, ולא אילצה אותו לתת את הדין על מעשיו. היחידים ששילמו את המחיר היו רוכשי הפרמיסוס, שהניחו את כספם על קרן הצבי.

יש לזכור כי היתרי הכניסה של בניטז נרכשו במאמצים מרובים על ידי אנשים

שלא יכלו לעמוד בתשלום הפקדון בסך \$500 שהיה יכול להקנות להם כניסה חוקית לקובה. למפח הנפש שנגרם לפליטים ולבני משפחתם על כשלון נסיון ההצלה דרך קובה נוספה תחושת העוול על אובדן הכסף - שהיה חיוני לחיפוש אלטרנטיבות אחרות ליציאה מגרמניה. לרוב רוכשי הפרמיסוס לא היתה כתובת שאליה יכלו להפנות את תביעותיהם, ויש להניח כי רוב הכספים שהושקעו ברכישת הפרמיסוס שלא נוצלו נותרו בכיסיהם של סוכנים ופקידי הגירה. קובני שהתגורר בניו יורק דווח שהעתונות האמריקנית מותחת ביקורת על הניצול לרעה של כספי הפליטים, וסיפר על שערוריה בקונסוליה הקובנית שהקימה אשה שתבעה כי יחזירו לה את כספי הפרמיסוס שרכשה עבור בני משפחתה²¹.

אנשי הג'וינט חששו כי פנייה לממשלת קובה בדרישה לחקור את אחריותם של פקידי ההגירה לכספי הפרמיסוס תסכן את בטחונם של הפליטים שנמצאו בקובה תחת איום בגירוש, העדיפו להשתיק את העניין²². היו לקוחות שראו את הגורם שממנו רכשו את הפרמיסוס כאחראי הישיר לאובדן כספם, והם התקשו לקבל את טענתם של סוכני הגירה

יהודיים בקובה כי כבר העבירו את הכסף לידי פקידי מחלקת ההגירה²³. הגורם היחיד שחוייב להחזיר את כספי הפרמיסוס שלא נוצלו היה ה"אידישער צענטער". ב-14 ביוני התפרסמה בהאוואנער לעבן הידיעה כי הנהלת ה"אידישער צענטער" החליטה לנכות 15% מ-\$8,000 שנותרו בידיה לאחר שלא ניתן היה לרכוש בהם פרמיסוס; הנהלת האידישער צענטער הגיבה בכינוס מידי של ראשי שמונה ארגונים יהודיים שהכחישו מכל וכל את גילויי העתון והאשימו אותו בפרסום אינפורמציה "שפלה ומגמתית", ובהלשנה הפוגעת בשמה של הקהילה היהודית כולה²⁴. בנבדל מסוכני הגירה פרטיים, שהמשיכו לסחור בפרמיסוס של בניטז גם לאחר פרסום חוק 937 - תוך הקדמת התאריך שעל התעודות - האידישער צענטער נזהר שלא לרכוש היתרי כניסה נוספים מאז ה-5 במאי; אולם ראשי הארגון הסתבכו, מכיון שהשתמשו בחלק מן הכספים שנותרו בידם לכיסוי זמני של הגרעון בקופתם. הנהלת הארגון, בראשות מקס סטון, ניסתה לפתור את הבעייה הכספית על ידי התחמקות מהחזר מלא של הכספים ללקוחות בטענה שנגרמו לה הוצאות בגין רכישת הפרמיסוס; החלטה זו עוררה תלונות נגד האידישער צענטער שהופנו לג'וינט ולהיאס²⁵.

העתון האוואנער לעבן תבע מראשי האידישער צענטער להחזיר את כספי הפרמיסוס עד הפרוטה האחרונה. בשורה של מאמרים תקף העתון את הארגון שהתימר לייצג את כל הישוב היהודי על היותו "אור בפני שאר המאכערס שרוצים גם כן להשאר עם הכסף", וטען כי הוא אינו יכול להציל את עצמו על ידי כסף עם דם של יהודים עניים²⁶. בסערה הציבורית שהתעוררה בעקבות פרסומי ההאוואנער לעבן, נאלצה הנהלת האידישער צענטער להודות בפומבי בצדקת ההאשמות שהעלה העתון ולתת דין וחשבון מפורט על הכספים שברשותה. כתב העתון היהודי-קובני דווח שמנהל היאס בניו יורק אסר על הנהלת האידישער צענטער לנכות לעצמם 15%, ודרש ממנה להחזיר את כספי הפרמיסוס במלואם²⁷.

האידישער צענטער, בדומה ל-JRC, היה צריך להתאים את עצמו למצב שאחרי סנט לואיס, כשתנועת הפליטים לקובה פסקה כמעט כליל, ועיקר עבודת ההגירה היתה קשורה ביציאה לארה"ב. בישיבה שנערכה בניו יורק בין נציגי ה-JDC, ה-NCC והיאס הוחלט לתאם את הפונקציות של ארגוני ההגירה בהאואנה במטרה למנוע כפילויות; האידישער צענטער קיבל בחזרה את הפונקציות המסורתיות שלו - טיפול במהגרים המגיעים לנמל, שחרורם מטיסקורניה ותווד בינם לבין שלטונות ההגירה והמשפחות, ועל ה-JRC הוטלה האחריות הבלעדית לפעולות הסעד למען הפליטים; הוחלט כי במידה ושוב תגענה קבוצות גדולות של פליטים, הג'וינט ישוב לטפל בענייני ההגירה²⁸.

סגירת שערי ההגירה לקובה אפשרו למשרד ה-JRC (שפעל עד אוגוסט 1939 בראשות מרגוליס ולאחר מכן בראשות גולדסמית) לבסס את פעולות העזרה הסוציאלית למען הפליטים. תנועת היציאה לארה"ב פתחה בהדרגה את צוואר הבקבוק שנוצר בקובה, ומספר הפליטים ירד בהדרגה. בין ה-1 ביולי 1939 ל-29 בפברואר 1940 העניקה הקונסוליה האמריקנית בהאואנה 2,144 אשרות הגירה, מהם 890 לנתיני גרמניה ופולין; עוד

2,787 שמות היו רשומים בהמתנה למכסה - 80% מהם פליטים מגרמניה ופולין²⁹. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה התפרסמו תקנות הגירה חדשות שאיפשרו ל-NCC לשוב ולשלוח לקובה פליטים שנמצאו בארה"ב בסטטוס זמני, והמתינו לתורם במכסה. פליטים אלה נדרשו לקבל מן הקונסוליה הקובנית במקום מגוריהם אשרת תירות, להפקיד \$500 ולהראות שיש בידם כרטיס חזרה לארה"ב. מפליטים שהגיעו מאירופה נדרש גם להוכיח שברשותם לפחות \$5,000 בעת הגעתם להאואנה³⁰. מספר הפליטים שנכנסו לקובה בעקבות תקנות אלה היה קטן: במשך כל שנת 1940 נכנסו לקובה כ-600 פליטים בלבד³¹.

בשלהי 1940 שבה ממשלת קובה לפתוח את שעריה בפני המהגרים מגרמניה ומן הארצות שבשליטתה. חוק הגירה חדש, מ-15 באוקטובר באותה שנה החזיר למנהל מחלקת ההגירה את הסמכות להעניק אישורי כניסה. הרקע לשינוי החוק היה מינויו של מנהל הגירה חדש, חוסה איטוארטה (Ituarte) שבהסכמה שבשתיקה מצד הממונים עליו חזר להפוך את הפליטים היהודיים למקור הכנסה³². מיסודה של השחיתות במחלקת ההגירה בתקופת נשיאותו של באטיסטה איפשרה את כניסתם של כ-6,000 פליטים יהודיים מאירופה. בנבדל מקודמיהם בתקופת סנט לואיס, פליטים אלה לא נאלצו להתמודד עם תוצאות השפעתה של התעמולה האנטישמית מברלין³³.

גל ההגירה של 1941-1942 הגיעה לקיצו ב-15 באפריל 1942 כשבאטיסטה סגר את שערי הכניסה לקובה בפני כל הנתינים של הארצות הנתונות בשליטת הציר, כאמצעי בטחון בעקבות כניסתה של קובה למלחמה; בד בבד הוא העניק לכל הפליטים שכבר נמצאו בקובה סטטוס של תושבים למשך תקופת המלחמה³⁴. פרשת הפליטים היהודיים הסתיימה במערכה שהזכירה את פרשת סנט לואיס: נוסעיה של האוניה הפורטוגזית סן תומה (San Thomé), שהגיעה לנמל האואנה לאחר ה-15 באפריל, לא הורשו להכנס לנמל האואנה, אף על פי שאשרות ההגירה, שנרכשו בכסף רב, בוטלו כשהאניה כבר היתה בלב ים. במשך 10 ימים ניהל הג'וינט מו"מ עם הנשיא באטיסטה במטרה להוריד את הנוסעים; אלא שלא כביוני 1939, שגרירי בריטניה וארה"ב לחצו על נשיא קובה לנהוג באנושיות³⁵. פליטי סן תומה נותרו במחנה מעצר במשך שמונה חודשים עד לשחרורם; פרשת סנט לואיס לא חזרה על עצמה.

הערות

¹ Havana Post, 1.6.1939, p. 1; דער טאג, 1.6.1939, עמ' 1; די אידישע צייטונג, 1.6.1939, עמ' 1.

² Diario de la Marina, 6.6.1939, p. 1.

³ דער טאג, 5.6.1939, עמ' 1.

⁴ דער טאג, 5.6.1939, עמ' 1; NYT, 5.6.1939, p. 1:4.

- 5 מקמפפה למשרד החוץ בברלין, 6.6.1939, יד ושם, J2258/K344887-344889
(Mendelsohn, pp. 116-119).
- 6 מגרסיה מונטס לקרוסבי, 26.7.1939; Laura Margolies, Report of
JDC/507, Activities, June 1939.
- 7 מהשגרירות בהאואנה למחלקת המדינה, 12.6.1939, NA837.55J/63.
- 8 ממרגוליס וגולדסמית לרזובסקי, 23.6.1939; מגולדסמית לרזובסקי, 7.7.1939,
JDC/507.
- 9 מגולדסמית לרזובסקי, 23.6.1939, JDC/507.
- 10 מיעקובסון ל-NCC, 13.7.1939, JDC/507.
- 11 מגרסיה מונטס לז'רצקי, 5.7.1939, JDC/507.
- 12, CJR, July-August 1939, p. 116; JC, 12.5.1939, p. 34:2; NYT 2.6.1939,
8.6.1939, p. 1:3; 7.6.1939, p. 1:4; 8.6.1939, p. 1:6; מטיוול למחלקת המדינה, 8.6.1939,
NA837.55J/51.
- 13 ה"ל, 12.7.1939, עמ' 1; "Congressman would deport immigrants", The
Havana Post, 9.7.1939; "Un proyecto prohibiendo la entrada", Diario de la
Marina, 10/7/1939; Coert du Bois, "Restriction of the immigration of
.European and Oriental Aliens into Cuba", 19.7.1938, NA837.55/171
.List of Refugees at Tiscornia, 10.6.1939, JDC/507 14
- 15 מברנסון לז'רצקי, 28.6.1939; מגולסמית לרזובסקי, 23.6.1939, מהיימן
לג'וינט בפאריס, 20.6.1939, JDC/507.
- 16 מגרסיה מונטס לקרוסבי, 26.6.1939; 23.6.1939; מגרסיה מונטס לז'רצקי,
24.6.1939; JDC/507.
- 17 ה"ל, 8.7.1939, עמ' 1; 12.7.1939, עמ' 3; 15.7.1939, עמ' 1;
29.7.1939, עמ' 1; 26.8.1939, עמ' 4.
- 18 מגולסמית לפלפל, 14.8.1939; 25.8.1939; מגרסיה מונטס לפלפל, 15.8.1939,
JDC/507; NYT, 16.8.1939, p. 2:6.
- 19 מגרסיה מונטס לפלפל, 15.8.1939, JDC/507.
- 20 ה"ל, 16.8.1939, עמ' 1.
- 21 Noticiero de Hoy, 20.6.1939, ANC, Presidencia, 121/20
- 22; "Immigration bribe charge to be probed", The Havana Post 1.8.1939,
מרזובסקי לפלפל, 4.8.1939, JDC/507.
- 23 מתאודור וייס למחלקת המדינה, 6.7.1939, מדיוויס לוייס, 20.7.1939,
NA837.55J/62; במקרה זה כמו במקרה המתואר ב-1.4.1939, Havana Post, הועלו
חשדות נגד סוכנות אוניברסל בבעלות זיידל גברילביץ' וחיים וולפה.
- 24 ה"ל, 14.6.1939, עמ' 1; "אידישער צענטער אין קובא" (גילוי דעת בגנות
ה"ל), 15.5.1939, אוסף לייזער ראן, ארכיון ייווא.

- 25 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, 14.6.1939, 15.6.1939, 24.6.1939; עדות סנדר קפלן, יוני 1984; מגולדשטיין ל-10.7.1939, NCC; מרזובסקי לגולדשטיין, 17.7.1939; מטאסיג לגולדסמית, 24.7.1939, JDC/507.
- 26 ה"ל, 17.6.1939, עמ' 1; 21.6.1939, עמ' 1, 6; 24.6.1939, עמ' 1.
- 27 קאפלאן-סאפיר, כראניק א"צ, סוף יוני 1939; ה"ל, 1.7.1939, עמ' 1.
- 28 פרטיכל ישיבה במשרד הג'וינט, 7.7.1939; מגולדסמית לרזובסקי, 19.7.1939, JDC/507.
- 29 George R. Huskill, Alien Population of Cuba, Immigration from Europe and Emigration to the U.S., 19.3.1940, NA837.55/191; Laura Margolies .Report of Activities, June 1939, JDC/507.
- 30 ממקס סטון להיאס, 21.12.1939, HIAS HICEM, XIII-18(12) זריז, עמ' 281.
- 31 Rose Kefpysz-Emil Lang, Annotated Catalogue of the Archives of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1933-1944, p. 193 [להלן: Klepfisz-Lang].
- 32 מהשגרירות למחלקת המדינה, 2.11.1940; מדי בוא למזכיר המדינה, 5.11.1940, NA837.55/199.
- 34 Klepfisz-Lang, p. 193; "Central and South America 1941- September 1942", p. 2, HIAS HICEM, Series I, XIII, 12, Yivo Archives מאוג'ילבי פורבס (Augilby-Forbes) למשרד החוץ בלונדון, 25.11.1941, F0371/32619; מאוג'ילבי פרנס לאידן, 3.12.1941, FO371/32619.
- 35 JTA, 13.5.1942, Wiener Library, PC5/214D מפלפל להנרי ברנשטיין, 8.6.1942, JDC/514.
- 36 מאוג'ילבי פורבס למשרד החוץ, 22.4.1942; מהשגרירות בהאואנה למשרד החוץ בלונדון, 30.4.1942; 5.5.1942; מושינגטון למשרד החוץ בלונדון, 6.5.1942, F0371/32619.

א. 6. סכום

הפרק עוסק בהגירת הפליטים היהודיים מגרמניה מזוית הראייה של הארץ הקולטת. המשבר הכלכלי הגדול, האבטלה ההמונית והרוח הלאומנית של מהפכת 1933 עיצבו מדיניות הגירה שהיתה מכוונת למנוע את כניסתם של מהגרים שהיו עלולים להתחרות בבני הארץ על מקומות התעסוקה. בחינה של חוקי ההגירה לקובה במהלך התקופה הנידונה בפרק מראה החמרה הדרגתית של תנאי הכניסה לארץ: ב-1936 הוטלה

לראשונה החובה להצטייד בדרכון ומהגרים נתבעו להפקיד \$300 כערבות שלא יפלו למעמסה על הצבור; ב-1937 הועלה הפקדון ל-\$500 ושנה לאחר מכן נצטוו המהגרים להצטייד באשרת כניסה; בראשית 1939 הותנתה ההגירה באישור של שלושה משרדי ממשלה ובמאי אותה שנה הוחלו כל ההגבלות על ההגירה גם על תיירים ונוסעים במעבר. הגורם העיקרי להחמרת חוקי ההגירה מאז 1938 היו הפליטים היהודיים מגרמניה.

הגורם הראשון שכוון את הפליטים היהודיים מגרמניה לעבר קובה היה הג'וינט, שהפך את האואנה למקלט זמני לפליטים שהיו צריכים לצאת מארה"ב במטרה לשנות את הסטטוס החוקי שלהם מתייר למהגר. פעילותו של הג'וינט בקובה היתה מתואמת עם הממשלה הקובנית, שהתייחסה אל הפליטים היהודיים כאל תיירים או נוסעים במעבר, ולא הטילה כל הגבלות על כניסתם לקובה כל עוד הג'וינט ערב לשמירתם של אבני היסוד במדיניות ההגירה שלה: איסור על הפליטים לעבוד והתחייבות שלא יפלו למעמסה על הצבור.

תנועת הפליטים מארה"ב תרמה להווצרותה של תשתית ארגונית שסייעה לקליטתם והפכה לאבן שואבת לתנועה ספונטנית של פליטים שהחלו להימלט מגרמניה לאחר ליל הבדולח. הג'וינט לא היה שותף להכוונת הפליטים לקובה, ואף ניסה למנוע אותה, אולם היה חסר אונים לנוכח האכזריות שבה התייחסה גרמניה הנאצית ליהודיה, וההכרה בהכרח שלהם להימלט בכל מחיר. אובדן הקשר עם גורמים רשמיים בקובה שאיפשרו את כניסתם הלגלית של הפליטים הביאו את הג'וינט לנקוט בעמדת הסכמה שבשתיקה כלפי דרכים אלטרנטיביות להצלתם; הארגון התמקד בפעולות סעד שמטרתן היתה להבטיח את הפליטים מפני גירוש.

הן הג'וינט והן הפליטים היהודיים לא התייחסו אל קובה כאל ארץ הגירה, אלא כמקלט זמני שנועד להמתנה לכניסה לארה"ב. הקונסוליה של ארה"ב בהאואנה שיתפה פעולה עם הג'וינט, אולם לפי הוראות הסטייט דפרטמנט נאלצה לצמצם את מכסות ההגירה לארה"ב. משך השהייה הכפויה בקובה הוארך לתודשים ולשנים, ונוצר ניגוד בין האינטרסים של הפליטים היהודיים לבין מדיניות ההגירה הקובנית, שלא היתה מבוססת על שיקולים הומניטריים, אלא על האינטרסים הכלכליים של המדינה. הממשלה הקובנית התנגדה לשימוש בקובה כארץ מעבר, אולם גילתה עניין בפרוייקטים להתיישבות חקלאית או לפיתוח תעשייתי באמצעות מהגרים יהודיים מגרמניה שיכלו לתרום לפיתוח הכלכלי של הארץ. ארגוני ההגירה היהודיים לא ניצלו את מדיניות ההגירה הסלקטיבית של קובה; למעשה, אף גורם יהודי בעל משקל לא התייחס לקובה כאל פתרון לטווח ארוך לבעיית הפליטים.

מדיניות ההגירה הרשמית של קובה, שקיבלה את ביטויה בחוקי ההגירה ובהכרזותיהם הפומביות של הנשיא לרדו ברו ושר החוץ רמוס, לא היתה מקובלת על רשויות ההגירה שהיו מופקדים על כניסתם של הפליטים. המציאות בשטח היתה מוכתבת על ידי נורמות התנהגות שהיו מקובלות בפוליטיקה הקובנית, ושקיבלו גיבוי מן האיש החזק של קובה - פולחנסיו באטיסטה. כניסתם של הפליטים היתה מבוססת על מערכת של

שוחד ושחיתות שנועדה לספק את האינטרסים הפרטיים של מנואל בניטז וסוכניו. מי שהתאים את עצמו לנורמות אלה היה יכול לקנות חיים תמורת כסף, מי שסירב להכנע להן נאלץ להוותר בחוץ.

בניטז, שפעל באמצעות רשת של סוכנים ופקידי הגירה, הפך שלא מדעת לשותף בביצוע מדיניות ההגירה של הגסטאפו, שהאינטרס שלו היה למצוא כיסוי חוקי ליציאתם של היהודים מגרמניה ולמצוא להם נמל נחיתה מעבר לים, בלי להטריד את עצמם בבטחונם של הפליטים או בתנאים המתאימים לקליטתם לטווח ארוך. הגסטאפו פעל באמצעות חברת הספנות האפאג, שמצד אחד כוונה את הפליטים היהודיים לקובה, ומצד שני ניהלה את התעמולה האנטישמית נגדם. פרשת סנט לואיס הביאה מדיניות זו למצב בלתי אפשרי: הצלחת התעמולה האנטישמית גרמה לנעילת שעריה של קובה בפני הפליטים שהופנו אליה על ידי גרמניה הנאצית.

בפרשת סנט לואיס היתה השיא הדרמטי של המאבק על כניסת הפליטים היהודיים לקובה. מסעה הראונית של האוניה שנועד לשרת את האינטרסים של גרמניה הנאצית הפך להתגרות גלויה בממשלת קובה בראשות לרדו ברו, למקרה מבחן ליכולתה לכפות את מדיניותה. מבקריה החריפים של תורת הגזע הנאצית, בראשות שר החוץ רמוס, נתנו את ידם לביצועה כשאסרו על הפליטים היהודיים לרדת בנמל קובה; מגיניה הקנאים של מדיניות הלאמת העבודה, בראשות שר העבודה פורטואנדו, הושפעו מן התעמולה האנטישמית. הכוחות שביקשו להגן על החוק ועל האינטרסים של ארצם התכחשו לאחריותם המוסרית.

ההגירה לקובה התאפשרה אך ורק על ידי גורמים שביקשו לקבל שוחד, והתקיימה במישור הבלתי רשמי - בסדקי החוק. הגורם היחיד שהיה יכול לסייע לכניסת האוניה על אף התנגדותו העקרונית של הנשיא לרדו ברו היה הרמטכ"ל באטיסטה, אולם קבלת שוחד לאור הזרקורים או הגנה על מטרה בלתי פופולרית העמידו בסכנה את הקריירה שלו.

גורם נוסף שהיה עשוי לשנות את גורלם של נוסעי הסנט לואיס היה ממשלת ארה"ב, אולם לא הממשל בושינגטון ולא נציגיו בהאואנה היו מוכנים לחרוג ממדיניות השכן הטוב. המנעותם מלנקוט עמדה בנושא שהיו קשורים בכל אחד ממהלכיו היתה כהתערבות מוסווית נגד כניסתם של הפליטים. הקונסוליה בהאואנה קיבלה את עמדתו של נשיא קובה להטיל על האשמה על נציג הג'וינט לורנס ברנסון. על אף העוצמה הכלכלית שיוחסה לו, ברנסון, כמו נוסעיה של הסנט לואיס, לא היה אלא משחק בידי כוחות הרבה יותר חזקים.

פרשת סנט לואיס הפכה לארוע המסמל את יחסו של העולם החופשי כלפי הפליטים היהודיים בתקופת השואה. מבחינתה של קובה זו היתה טריקת הדלתות הסופית בפני יהודי גרמניה - שלושה חודשים לפני שפרצה מלחמת העולם השנייה.

סכום ומסקנות

ב-9 ביוני 1939, בשעה שהאוניה סנט לואיס שטה לאיטה בחזרה לאירופה, סיכם עורך ה"ניו יורק טיימס" את לקח הפרשה במשפט המפורסם: "מסעה של הסנט לואיס זועק לשמיים על חוסר האנושיות של אדם לאדם"¹. עשרים שנה מאוחר יותר פרצה בקובה מהפכה שבעקבותיה רבים מן המופקדים על שערי הכניסה לקובה הפכו בעצמם לפליטים, המשקיפים אל העבר מן הגלות.

במלאת 45 שנים לפרשת סנט לואיס פרסמה עורכת המהדורה הספרדית של העתון "מיאמי הראלד" כתבת שער על התקרית "שנשארה כמו פרק מביך וטרגי בהסטוריה של קובה", לאחר שהסרט "מסע הארוכים" עורר בה התעניינות מחודשת². נציג הקהילה היהודית, סנדר קפלן, שרואיין לכתבה, אמר כי לדעתו ארה"ב למדה את לקח הפרשה: "הודות לתקרית סנט לואיס הקובנים יכלו להכנס לארה"ב, שפתחה להם את השערים בלי להתחשב בחוק"; לעומתו שאר המרואיינים, שרובם היו קשורים בשעתו למימסד הפוליטי שנשלט על ידי באטיסטה, הצדיקו את עמדת ממשלתם או ניסו לטפול את האשמה על ממשל רוזבלט³. הם הותקפו בחריפות על ידי בתו של הנשיא לשעבר פריו סוקראס (Carlos Prío Socarrás), שבאטיסטה הדיחו מן השלטון בפוטש של 1952; היא ייחסה את עמדתם האפולוגטית לקשריהם האישיים עם המעורבים בתקרית, והביעה את תקוותה שהיא איננה משקפת נטייה של הגולים לעצום את עיניהם בפני הכתמים המזהמים את ההסטוריה שלהם. הגברת פריו תבעה מן הקובנים הגולים להודות באומץ בחוסר האנושיות של המעשה הרובץ על מצפונה של אומתם: "רק כך יהיה לנו בסיס מוסרי, כעם בגלות שעדיין נאלץ לבקש מקלט, כדי לפנות לצדק ולנדיבות של ארצות אחרות"⁴.

המהפכה של פידל קסטרו (1.1.1959) גרמה לשידוד מערכות בחברה הקובנית ויצרה פריזמה חדשה שדרכה משתקפת ההסטוריה של קובה ושל הקשרים בינה לבין ארה"ב. ההסטוריוגרפיה הרשמית של קובה הקומוניסטית אימצה את הגישה הרואה את ארה"ב כאחראי העיקרי לכל מחדלי עברה⁵. אולם גם הסטוריונים שצמחו בקהיליית הגולים בארה"ב מתחבטים בפרשנות הקשרים שבין ארה"ב לקובה; כמרטי בשעתו הם יושבים בכלובה של ה"מפלצת"⁶, ניזונים מכפה וחולמים על שחרור ארצם בלא לשוב ולהשתעבד לארה"ב; חשבונם עם העבר איננו יכול להערך במנותק מן המציאות הקובנית שנוצרה לאחר המהפכה⁷.

גם ההסטוריה של הקהילה היהודית בקובה מקבלת פרספקטיבה חדשה כתוצאה מהמהפכה של קסטרו שגרמה להגירת מרבית האוכלוסיה היהודית וצמצמה באורח בולט את החיים היהודיים. בנבדל מהמחקר ההסטורי של שאר הקהילות היהודיות באמריקה הלטינית, המבקש לחשוף את שורשי הווייתן של קהילות חיות ופעילות, המחקר על קובה הוא מעין ניתוח שלאחר המוות, שבו גורמים נסתרים מקבלים משמעות חדשה: הלאמת העסקים הפרטיים על ידי הממשלה המהפכנית הרסה עד היסוד את הבסיס הכלכלי לקיום היהודי בקובה וגלתה את המבנה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית - כפי שהתגבש בתקופה

הנידונה בעבודתנו; התפנית הקומוניסטית של המשטר המהפכני עוררה עיון מחודש בתולדות המפלגה הקומוניסטית הקובנית וכך זרעה אור חדש על תפקידם של היהודים בראשית דרכה. אולם יותר מכל, המהפכה של קסטרו חשפה את חוסר האונים של קהילה יהודית קטנה לנווט את גורלה בתוך נסיבות הסטוריות שאין לה שליטה עליהן; עבודה זו מבקשת להציג את תולדות היהודים בקובה ככלי משחק על שולחן ההסטוריה.

הרקע החוקי והחברתי להוצרותו של ישוב יהודי בקובה

הישוב היהודי בקובה נוצר בשולי מלחמת 1898: ארה"ב פלשה לקובה והנחילה תבוסה לצבא הספרדי, שנאבק מזה שלוש שנים במערכה האחרונה של מלחמת העצמאות הקובנית שהחלה ב-1868. ההסטוריוגרפיה הרביזיוניסטית הקובנית מאז ימיו של רואיג (Emilio Roig de Leuchsenring) האשימה את ארה"ב בגזילת פירות הנצחון מידי המורדים הקובניים שכבר עמדו להביס את ספרד⁸; מבלי לנקוט עמדה בסוגיא זו, ניתן לומר כי במה שנוגע לקיום היהודי, ארה"ב העניקה ליהודים את הלגיטימציה החוקית שהיו עתידים לקבל בלאו הכי מידי שלטונות קובה העצמאית, גם ללא התווך של שלטונות הצבא האמריקני.

מבחינת זכויותיהם של היהודים אין איפוא הבדל עקרוני בין החלת חוקי ארה"ב על קובה בתקופת הכיבוש (1898-1902) לבין החוקה הראשונה שנוסחה ערב ההכרזה על עצמאות קובה (1902). האיסורים על כניסתם של יהודים לקובה ועל חרותם הדתית בטלו עם נפילת השלטון הקולוניאלי. החוקה של קובה הבטיחה לכל התושבים את חריות היסוד כולל חופש הדת והפולחן; לא היה כל בסיס חוקי לאפלייה כלפי יהודים - לא בשל מוצאם האתני ולא בשל ייחודם הדתי.

מנסחי החוקה הקובנית לא היו מודעים לאפשרות של הגירה יהודית לקובה או להקמתם של מוסדות דת יהודיים, אולם השקפת עולמם לא היתה מבוססת על מונולטיטיות אתנית או דתית. כממשיכי דרכם של לוחמי העצמאות הקובניים, ששחררו את העבדים וצרפו אותם לצבא המורדים, הם הקימו חברה חדשה שהיתה מבוססת על שילוב של שני גזעים. הם חיפשו את היסודות האידאולוגיים לעיצובה של המדינה החדשה בכתביו של חוסה מרטי, ולא התקשו לקבל את תורתו בתחום הסובלנות הדתית. סובלנותם היתה פרי של אדישות, שאפיינה את יחסה של החברה הקובנית-קריאולית כלפי הדת; הקתוליות שלהם היתה שטחית ולא עוררה את הקנאות (בעד או נגד) שהובילה את הליברלים והשמרנים בכמה ממדינות היבשת לנהל ביניהן מלחמות על הפרדת הדת מן המדינה.

החברה הקובנית של ראשית העצמאות לא ידעה על קיומה של בעייה יהודית. אנטישמיות דתית שנותרה כמשקע מן התקופה הקולוניאלית התקיימה בדמותן של אמונות טפלות על יהודים כיצורים דמוניים, המנותקים לחלוטין מן המציאות הגשמית. המפגש עם היהודים לא היה מבוסס על דעות קדומות: המהגר היהודי היה "אמריקני", "תורכי" או "פולני"; זהותו הראשונית, כפי שנקבעה בתודעה הקובנית, נקבעה בהתאם לארץ

מוצאו. קובה פתחה איפוא את שעריה בפני המהגרים היהודיים, גם אם לא לכבודם. היא הבטיחה להם עמדת יתרון שלא זכו לה ברבות מארצות העולם: חברה המוכנה לקבל אותם בלא משוא פנים.

ההגירה היהודית לקובה

כמו כל תנועת הגירה, ניתן להסביר את ההגירה היהודית לקובה על פי הכוחות של דחיפה (push) ומשיכה (pull). אולם במקרה של יהדות קובה היה קיים כוח שלישי, שהשפעתו היתה מכרעת על הכוונת תנועת ההגירה - הקירבה הגאוגרפית לארה"ב ומדיניות ההגירה שלה.

ההיקף הקטן של ההגירה היהודית לקובה היקצה לה רק מקום צנוע על מפת ההגירה היהודית העולמית; לא היה כל ייחוד בגורמים שדחפו את היהודים להגר לקובה בהשוואה לאלה שהניעו את יהודי המזרח התיכון או מזרח אירופה לחפש את מזלם מעבר לים. בבחינת כוחות המשיכה של קובה חילקנו את התקופה שבעיוננו לשני חלקים: מ-1898 עד 1920, כאשר ההגירה לארה"ב היתה פתוחה, והבחירה בקובה היתה פרי תחרות חופשית עם האלטרנטיבה האמריקנית; ומ-1921 עד 1933, כאשר ההגירה לקובה היתה תוצאה ישירה של חוקי המכסה של ארה"ב.

בתקופה הראשונה, שקדמה למדיניות השערים הסגורים של ארה"ב, ההגירה לקובה היתה גורם מרכזי בגידול האוכלוסייה. ספרד הוסיפה לשמש כמאגר ההגירה העיקרי של קובה גם לאחר העצמאות. מאפייני התרבות הדומים, קשרי המשפחה עם תושבים ותיקים ותשתית ארגונית לקליטת המהגרים עשו את קובה לאטרקטיבית יותר מארה"ב. ההתפתחות הגדולה בתעשיית הסוכר הביאה לקובה גם קבוצות מהגרים אחרות: קוצרי סוכר מהאיטי וג'מייקה, סוחרים זעירים מסוריה ולבנון, טכנאים במרכזי הסוכר או בשרותי התעבורה והתקשורת מארה"ב או ממערב אירופה ואנשי עסקים או הרפתקנים מכל העולם. כוחות המשיכה של קובה היו מבוססים, בראש וראשונה, על ההזדמנויות הכלכליות שהארץ יכלה להציע למהגרים. המעבר ממושבת מטעים קולוניאלית למשק חופשי לא היה מלווה בשינוי מהותי של המבנה הכלכלי של קובה, שהוסיפה להתבסס על גידול של מוצר חקלאי עיקרי ליצוא. ארה"ב הפכה לשוק הקנייה העיקרי לסוכר של קובה וליצואן החשוב ביותר של מוצרי הצריכה שלה. ההתפתחות הגדולה בתעשיית הסוכר, שהגיעה לשיאה בתום מלחמת העולם הראשונה, פתחה בפני המהגרים אפשרויות לתעסוקה ולבניית עסקים עצמאיים הן בתעשיית הסוכר והן בתחומי המסחר והשרותים שלוו את התפשטותה.

שתי קבוצות היהודים שנמשכו לקובה בתקופה שעד 1920 היו אמריקנים וספרדים, כשעל הראשונים יש להוסיף אנשי עסקים יהודיים מארצות שונות שהגיעו לקובה כהרפתקנים בודדים. היהודים האמריקניים מילאו מקום מרכזי בעיצוב דמותו של הישוב, אולם מבחינה מספרית הם היו קבוצה שולית בתוך תנועת ההגירה הכללית

מארה"ב. כשאר אנשי העסקים האמריקניים, הם ביקשו לנצל את התנאים הכלכליים שנוצרו כתוצאה מן הקשרים המיוחדים בין קובה לארה"ב. בחירתם להתגורר בקובה היתה פרי העדפה אישית והתבססה על איכות החיים שמצאו בה.

היהודים הספרדיים בחרו להגר לקובה לא רק משיקולים כלכליים, אלא גם בשל מאפייני חברה ותרבות שהקלו עליהם את ההסתגלות. שפת האם של היהודים מתורכיה, שהיו הקבוצה הגדולה ביותר בקרב היהודים הספרדיים, היתה אמצעי להידברות מהירה עם בני הארץ, שאופיים ומנהגיהם היו קרובים להם יותר מאלה של תושבי ארה"ב. הגירתם התנהלה בשיטת השרשרת, כשחלוצי קהילות המוצא משכו אחריהם את בני משפחתם וידידיהם, ויצרו תשתית לקליטה חברתית וכלכלית.

1920 היתה שנה דרמטית בתולדותיה של קובה, כשלאחר עלייה מסחררת במחירי הסוכר התהפך הגלגל, והארץ נכנסה לתקופה של משברים כלכליים שזעזעו את אשיות החברה והמבנה הפוליטי, והחלו להניע את התהליכים שהיו עתידים להביא למהפכת 1933. ההתדרדרות הכלכלית השתקפה בעקומת ההגירה לקובה, שירדה במקביל לירידה במחירי הסוכר. אולם ביחד עם הצמצום בהיקף ההגירה הנכנסת חל שינוי בהרכב אוכלוסיית המהגרים, כתוצאה מחוקי המכסה; במקום המהגרים מספרד או מן האיים האנטיליים, החלו להגיע לקובה מהגרים מארצות הים התיכון וממזרח אירופה, ששערי הכניסה לארה"ב נסגרו בפניהם.

רוב המהגרים היהודיים הגיעו לקובה בתוך הגירת התגובה לחוקי המכסה האמריקניים, ובניגוד לתנועת ההגירה הכללית. בין 1921 ל-1924 ההגירה היהודית לקובה היתה מותנית בכוחות המשיכה של קובה לא כארץ קולטת מהגרים, אלא ביכולתה לשמש כקרח קפיצה לארה"ב. היהודים ממזרח אירופה, מאגר ההגירה הגדול ביותר, ראו את קובה לא כיעד למגורי קבע אלא כמקלט ארעי. ארגוני הגירה יהודיים באירופה ביקשו למנוע את ההגירה לקובה שיצרה מוקד חדש של מצוקה, אולם לא יכלו לעצור את גל ההגירה, שהסתמך על הבטחות סרק של חברות נסיעות שהזינו את אשליית הקלות שבה ניתן לעבור מקובה לארה"ב.

רק חלק קטן מן היהודים שהגיעו לקובה לפני 1924 השתקעו בה לאורך זמן; רובם ראו בה מקלט זמני, והעדיפו להכנס לארה"ב בדרכים בלתי לגליות או לאחר שמלאה תקופת ההמתנה שנקבעה להם בחוק. מבחינה זו קובה מילאה תפקיד מקביל לזה של מכסיקו, שגבולה היבשתי עם ארה"ב היה אבן שואבת למהגרים שנכזבה תוחלתם להכנס אליה באופן חוקי. החלצותם של יהודי ארה"ב לעזרת המהגרים, שכניסתם הבלתי לגלית היתה עלולה לסכן את מעמדם, יצרה מנוף כלכלי שסייע למהגרים החדשים להתאקלם במקום שאותו ראו כתחנת מעבר⁹.

ב-1924 החמירה ארה"ב את מדיניות ההגירה שלה והגבירה את השמירה על החופים והגבולות. ככל שהצטמצמו סיכויי הכניסה לארה"ב כן גברה תנועת ההגירה לארצות אלטרנטיביות, שהאיצה גם את התפתחותן של הקהילות היהודיות באמריקה הלטינית. אולם בשעה שארגנטינה - שכבר היתה בה קהילה יהודית גדולה ומגובשת - החלה להגביל

את ההגירה הנכנסת¹⁰, מדיניות ההגירה של קובה היתה ליברלית; כוח המשיכה העיקרי שלה היה הקלות שבה היה אפשר להכנס בשעריה. הגבלות על מדיניות ההגירה היו עתידות להתפשט לכל רחבי היבשת, בעקבות המשבר הכלכלי העולמי שהחמיר את בעיית האבטלה. במחצית השנייה של שנות ה-20 נשמעו דרישות ראשונות להגביל את ההגירה לקובה, אולם מדיניות השערים הסגורים בשלה רק במהפכת 1933. ארה"ב, שהיתה נושאת דגל הגבלת ההגירה, היתה הגורם הראשון שביקש לחסום את שערי הכניסה לקובה, במטרה להבטיח את עצמה מפני הגירה בלתי לגלית דרך הים הקריבי. תוך התערבות בענייניה הפנימיים של קובה, ניסתה הקונסוליה הכללית בהאואנה לשכנע את שלטונות ההגירה הקובניים למנוע את כניסתם מהגרים פוטנציאליים לארה"ב; דווחיה לווישינגטון ייחסו ליהודים את המקום המרכזי בתוך הגירת המעבר לקובה, והם משקפים את נטיותיהם האנטישמיות של כמה מפקידיה הבכירים של הקונסוליה.

למעשה, היהודים ממזרח אירופה היו הקבוצה היחידה בין המיעוטים הקובניים שנוצרה והתגבשה כתוצאה מחוקי המכסה האמריקניים. שאר המהגרים שהגיעו באותה תקופה השתלבו בתוך קהילות המיעוטים הוותיקות יותר של בני ארצם, או העדיפו - אם לא הצליחו להמשיך לארה"ב - לשוב למולדתם. בשביל היהודים, עוצמתם של הכוחות הדוחפים להגר האפילה על חולשתם של כוחות המשיכה של קובה; תחנת המעבר בשולי הדרך לארה"ב הפכה עבורם לישוב של קבע.

ההשתלבות הכלכלית של היהודים בקובה

היהודים שהיגרו לקובה לא היו קבוצה הומוגנית; תהליכי השתלבותם בחיים הקובניים היו קשורים בקבוצת המוצא ובתקופת ההגירה. היהודים האמריקניים, שהיגרו לקובה לפני 1920, היו אנשי עסקים או פקידים בכירים שייצגו חברות מסחריות אמריקניות. מעטים מהם התבוללו בחברה הגבוהה הקובנית וניתקו קשריהם עם היהדות; רובם ראו את עצמם כחלק אינטגרלי מן הקולוניה האמריקנית, שלחו את ילדיהם ללמוד בארה"ב וניהלו את חיהם החברתיים בין דוברי אנגלית. היהודים הספרדיים, בדומה לנוצרים מסוריה ולבנון, הגיעו לקובה בעקבות ההזדמנויות הכלכליות שנפתחו בפניהם, ומתוך נכונות להשתקע בארץ החדשה. חלקם התרכזו בעיר הבירה אולם רבים מהם התפזרו בערי הפנים, תוך העדפה בולטת של הפרובינציות המזרחיות שבהן התפתחו מרכזי הסוכר החדשים. רובם המכריע החלו את דרכם כרוכלים, שסיפקו מוצרי צריכה בסיסיים באשראי לאוכלוסייה ממעמדות נמוכים שהשיפור הכללי במצב הכלכלי הגדיל את כושר הקניה שלה. ידיעת השפה הספרדית והשגשוג הכלכלי שאליו נקלעו, נתנו בידי הספרדים הראשונים נתוני פתיחה עדיפים על פני אלה שהיו ליוצאי מזרח אירופה, אולם במשך הזמן האשכנזים השיגו את הספרדים בהתקדמותם הכלכלית. היהודים הספרדיים לא נעזרו

על ידי מוסדות סעד יהודיים אמריקניים, ונאלצו להתמודד בלא תמיכה עם ההגירה שהגיעה מתורכיה בעקבות חוקי המכסה של ארה"ב. אף שנפגעו ממשבר 1920-21, המהגרים הוותיקים סייעו לקליטתם של החדשים באמצעות סחורות באשראי שכוונו אותם לעסוק ברוכלות. העיסוק ברוכלות, שלעתים התפתח לבעלות על חנויות או על בתי מסחר סיטונאיים, הבטיח את עצמאותם הכלכלית של היהודים הספרדיים, והגן עליהם מפני חוק הלאמת העבודה, שפגע קשות בכל קבוצות המהגרים שהועסקו כשכירים, ביניהם היהודים ממזרח אירופה.

בנבדל מן האמריקנים והספרדים שהיגרו לקובה בתקופה של צמיחה כלכלית, יהודי מזרח אירופה הגיעו בתקופת משבר שחסם לכאורה את דרך השתלבותם בחיי הכלכלה של הארץ. אלא שהסדקים שנבקעו בכלכלת הסוכר איפשרו למהגרים היהודיים למלא חלל שנחיצותו נחשפה דווקא על רקע המשבר. השגשוג של שלהי מלחמת העולם הראשונה הרחיב את הביקוש העממי למוצרי צריכה, שסופקו באמצעות סחורות מיובאות; המשבר פגע בכוח הקנייה של האוכלוסיה וחשף את המחסור בתעשייה מקומית לייצור המוני. הביקוש לנעליים ובגדים במחירים עממיים סיפק ליהודי מזרח אירופה את ההזדמנות לחדור לתוך המבנה הכלכלי של קובה.

הקמתם של בתי חרושת קטנים לנעליים או מוצרי הלבשה, דוגמת "סדנאות הזיעה" שצמחו בניו יורק בתקופת ההגירה ההמונית מרוסיה, הלמו את כישורי המהגרים היהודיים ממזרח אירופה, את נסיון חייהם הקודם ואולי את חלומותיהם הנסתרים על דרך היסורים שבאמצעותה ניתן "לעשות אמריקה". רק במקרים בודדים היזמים היו יהודים אמריקניים מקומיים, שמילאו פונקציה דומה לזו של היהודים הגרמניים בארה"ב; רוב סדנאות הייצור הוקמו על ידי מהגרים חסרי כל ממזרח אירופה, שהתפלגותם למעסיקים ולפועלים נבעה משילוב של נטיות אישיות וותק בהגירה. עזרתם של יהודי ארה"ב מילאה תפקיד מרכזי בגיוס ההון ההתחלתי לראשית הייצור, ונתנה ליהודים יתרון על פני מהגרים אחרים ממזרח אירופה.

הקמת מפעלי ייצור, שהיו תרומה לגוון המבנה הכלכלי, תאמה את מדיניותה הרשמית של קובה בתקופת מצ'אדו. בתקופה שלאחר מהפכת 1933 הועתק הדגש ליכולתם של המהגרים ליצור תשתית למקומות תעסוקה חדשים. התפיסה המהפכנית לא חלקה על זכותם של המהגרים היהודיים להיקלט כיוזמים בתעשייה ובמסחר, אולם היא הגנה בקנאות על זכותם של ילידי הארץ לעדיפות בתעסוקה; העסקתם של פועלים זרים היתה מנוגדת הן לאינטרסים הממלכתיים של קובה והן לרחשי לבו של ההמון; קובה לא היתה מקום מתאים למימושם של רעיונות לפרודוקטיביזציה של היהודים.

חוק הלאמת העבודה דחק את הפועלים הזרים מתוך מקומות העבודה שלהם, והאיץ את תהליך הדפרולטריזציה של היהודים. הקמת קואופרטיבות לייצור או תעשיות בית, בנסיון לעקוף את החוק, יצרה מצב שבו המעבר הרשמי של הפועלים היהודיים למעמד הבינוני קדם לשינוי הממשי במצבם הכלכלי. תהליכים דומים ניתן לראות גם בקרב קבוצות מהגרים אחרות, דוגמת הספרדים והסינים. נטייתם של המיעוטים להתרכז בענפי

כלכלה מצומצמים מאלה של חברת הרוב הוחרפה על ידי חוק הלאמת העבודה שפגע בזכותם לעבוד כשכירים. השתלבותם הכלכלית של יהודי מזרח אירופה, כמו זו של היהודים האמריקנים והספרדים, נעשתה במסגרת השוליים שהחברה הקובנית הקצתה לקבוצות המיעוטים.

התגבשותם של חיים יהודיים-קובניים

ההתארגנות היהודית קובנית היתה יצירה חדשה, אולם היא לא נוצרה בחלל ריק. בין המהגרים הלא-יהודיים, הקבוצה הוותיקה ביותר - הספרדית - הקימה מערכת ארגונית מורכבת של ארגונים לעזרה הדדית שהפכה מופת לכל קהילות המהגרים. המרכזים הרגיונליים, שהחלו להתגבש בחסות השלטון הספרדי, צברו כוח כלכלי רב והפכו פטרונים של המהגרים החדשים בפני השלטונות. הם סיפקו לחבריהם את מכלול השירותים בתחומי הבריאות, החינוך, הסעד והחברה, וכך הקלו על המדינה הקובנית את נטל הדאגה לסיפוק אותם צרכים. המרכזים הרגיונליים נתנו לגיטימציה להתארגנות של קבוצות מיעוט שביקשו לשמור על צביון המיוחד וקבעו את הגבולות שבתוכם התארגנות כזו יכלה להתקיים. המרכזים הספרדיים הפכו לחלק אינטגרלי מן החברה הקובנית, שהקצתה לקבוצות המיעוטים מקום מוגדר בפסיפס החברתי שלה.

השפעת הדוגמא של המרכזים הרגיונליים על ההתארגנות היהודית משתקפת בתולדותיו של ה"אידישער צענטער" (Centro Israelita de Cuba), הארגון שטבע את חותמו על כל ההתפתחות הארגונית של יהודי קובה. האידישער צענטער הוקם על ידי מהגרים ממזרח אירופה שביקשו לספק את צורכיהם החברתיים והתרבותיים, אולם הוא זכה להתפתחות מואצת באמצעות ארגוני הגירה יהודיים בארה"ב, שביקשו לסייע להתערותם של המהגרים היהודיים בקובה לא רק על ידי קליטתם הכלכלית, אלא גם באמצעות הקמתה של מסגרת ארגונית התואמת את המציאות הקובנית. טעותם הגדולה של נציגי יהדות ארה"ב שפעלו באמצעות "הוועד היהודי למען קובה" היתה הזירוז המלאכותי של תהליך ההתפתחות של האידישער צענטער. "הוועד היהודי למען קובה" ניטרל את השפעת הקהילה היהודית-אמריקנית המקומית ועודד את צמיחתה של מנהיגות חדשה מתוך צבור המהגרים ממזרח אירופה; מנהיגות זו ראתה את תפקידה כמכוון לרצות את פטרונים בניו יורק. ההבדל הבסיסי בין המרכזים הרגיונליים לבין האידישער צענטער היה שהראשונים התבססו על עזרה הדדית, וצמחו בהדרגה תוך התאמת מערכת השרותים שסיפקו לכוחם הכלכלי, ואילו המרכז היהודי יצר תשתית רחבה לשרותים קהילתיים שהתבססו על משאבים שהגיעו ממקורות חיצוניים. האידישער צענטער קרס מבחינה כלכלית בתהליך המעבר מארגון פילנתרופי לארגון מוטואלי המתבסס על תמיכת הצבור הנהנה משרותיו; הפונקציה העיקרית שהוסיף למלא בתחום השירותים החברתיים היה החינוך היהודי.

אף על פי כן אין לראות את מאזן האידישער צענטער כשלילי. הארגון הצליח

ליטול על עצמו את התפקיד שהיה שמור לפטרוני קהילות המהגרים או לקונסוליות של הארצות שמהן הגיעו, והתקבל על ידי השלטונות והחברה הקובניים כארגון המייצג את המיעוט היהודי. האידישער צענטער ייצג את היאס בקובה, וטיפל בכל עניני ההגירה היהודיים בטרם החלה הגירת הפליטים מגרמניה. חסותו של ארגון ההגירה היהודי-אמריקני הקנתה לו את הכרת הקונסוליה של ארה"ב שהיתה גורם פוליטי מרכזי במציאות הפוליטית של קובה. התהפוכות הפוליטיות סביב מהפכת 1933 העמידו בסכנה את התושבים היהודיים וחייבו אותם להתגונן מאחורי חזית משותפת. מעמדו המיוחד של האידישער צענטער בישוב היהודי איפשר לו להפוך לארגון מייצג הרבה לפני שהתארגנות היהודית היתה בשלה להקים ארגון גג.

בצד האידישער צענטער, שביטא את הנסיון להשתלב במבנה החברתי הקובני יחד עם התלות הכלכלית בארה"ב, ההתארגנות היהודית שהוקמה בקובה שיקפה את ההזדהות עם מורשת קהילות המוצא, שהתבטאה במבנה הארגוני ובשמירה על המטען התרבותי. היהודים האמריקניים הקימו קהילה רפורמית, שהיתה מסונפת לתנועת האם בארה"ב. היהודים הספרדים היו מאוגדים בארגון קהילתי ששימש כמקור השראה גם לקהילות שבערי הפנים. המסגרת הקהילתית היתה מבוססת על החיים הדתיים, אולם היא שימשה כמוקד הפעילות החברתית; ההזדהות הרגשית החזקה עם המסורת היהודית סייעה לצבור הספרדי לשמר את סמכותה הרוחנית של המנהיגות הדתית. המאפיינים הבולטים ביותר של הקבוצה המזרח אירופית היו הפיצול הפנימי והמקום המרכזי שיוחד לפעילות תרבותית באידיש, תוך העדפה בולטת של ביטוייה החילוניים. בצד האידישער צענטער, שביטא את השאיפה לריכוזיות בתוך הצבור האשכנזי, התקיימו מספר גדול של ארגונים קטנים, שמילאו פונקציות מוגבלות בתחומי הסעד, החינוך, התרבות, הדת או הפעילות הפוליטית, והיו השתקפות חוזרת של הרבגוונות הארגונית והרעיונית בארצות המוצא.

יחסי הגומלין בין שלוש קבוצות המוצא הטביעה את חותמה על תהליך הגיבוש הפנימי של כל אחת מהן, והשפיעה על עיצוב דמותו הארגונית של הישוב. היהודים האמריקניים הקימו את הגרעין הארגוני הראשון כשרכשו קרקע לבית קברות יהודי והקימו את ה-United Hebrew Congregation - ארגון קהילתי שנועד לאגד את כל היהודים שיגיעו לקובה. המרחק החברתי והתרבותי בין מייסדי הארגון לבין היהודים שהגיעו בעקבותיהם גרם להקמתם של ארגונים חדשים, והותירו את ה-United Hebrew Congregation כארגון אכסקלוסיבי קטן, ששרת רק את היהודים האמריקניים, או את אלה שהסטטוס הכלכלי-חברתי שלהם הכשיר אותם בעיני חבריו. ביחד עם זאת הקהילה היהודית-אמריקנית כבעלת בית הקברות היהודי היחיד בהאואנה, החזיקה בידיה את המפתח לשירות דתי בסיסי לכל הציבור היהודי, שהפך בכמה מישובי אמריקה הלטינית, דוגמת הקהילות האשכנזיות בבואנוס איירס ומכסיקו סיטי, למקור של עוצמה ארגונית. אלא שהקהילה האמריקנית של קובה לא הצליחה להגיע לעמדת מנהיגות בתוך כלל הציבור היהודי, והבעלות על בית הקברות נותרה בעיקרה שאלה כלכלית. ה"רוטשילדים" של קובה, שזכו למעמד כלכלי מבוסס וקנו מהלכים בחברה הגבוהה ובחוגים פוליטיים,

לא הצליחו לגשר על הפער החברתי-תרבותי בינם לבין המהגרים העניים שהגיעו ישירות מאירופה. הם הסתייגו באופן ברור מן היהודים הספרדים שחשו מנוכרים כלפיהם, אולם ביחס למהגרים ממזרח אירופה הרגישו אחריות אישית, שהיתה שילוב של רחמנות ודאגה כנה עם חשש שמא התדמית השלילית שעוררו המהגרים העניים תפגע במעמדם. פעילותם הפילנתרופית, שהיתה כרוכה במסירות אישית רבה, התמקדה בעיקר בהגירת המעבר שהמשיכה לארה"ב ולא הטביעה את חותמה בתולדות הישוב. "הוועד היהודי למען קובה" דחק את היהודים האמריקניים לקרן זוית, ועודד את צמיחתה של מנהיגות מקרב הקהילה המזרח אירופית.

אחדים מחברי הקהילה האמריקנית, שהרגישו מעורבות רבה יותר בחיי המהגרים החדשים, הצטרפו להנהגת האידישער צענטער, ושימשו חוליית קשר בין שתי הקהילות האשכנזיות. אחרים העדיפו להתרחק מעסקנות צבורית, והסתפקו בפעילות הדתית המוגבלת במסגרת הארגון הקהילתי שלהם. השתתפותם ביוזמות כלל יהודיות שהיו מכוונות להקים ארגוני גג, למחות במשותף על רדיפות היהודים באירופה או על התקפות אנטישמיות בקובה, היתה מוגבלת ביותר. הם הסתייגו מן הפעילות הקולנית של הקהילה המזרח אירופה, הטילו ספק ביעילותה וחששו מהשפעתה השלילית. הם גם לא רצו לכפוף את עצמם למנהיגות של קבוצה חברתית שהצטיירה בעיניהם כנחותה מהם. מבחינת הריבוד הכלכלי-חברתי ומבחינת ההזדהות הגלויה עם היהדות, המהגרים ממזרח אירופה היו קרובים יותר ליהודים הספרדים מאשר לאמריקנים, על אף ההבדלים בשפה, במסורת ובמנטליות. מוקד שיתוף הפעולה בין הספרדים לבין יהודי מזרח אירופה היה ב"התאחדות הציונית של קובה" שהתקיימה בחסות הקהילה הספרדית והתבטא בייסודו של בית ספר שבו למדו בצוותא ילדים ספרדים ואשכנזים, תוך נסיון לשמור על איזון לשוני בין עברית לאידיש ובין ציונות חילונית לשמירת מסורת. הקמת מסגרת ספרדית-אשכנזית משותפת התאפשרה הודות לחולשתם של הכוחות הציוניים בקרב הקהילה המזרח אירופית בתקופת ההתארגנות. הפעילים האשכנזים מצאו משענת בקרב הצבור הספרדי הוותיק יותר, שהיתה לו מוטיבציה ציונית חזקה והיה מוכן לקבל את ההגמוניה של האשכנזים. עם התפתחותה של ההתאחדות הציונית הפכה הברית לנטל, בשל קשיי תקשורת בשפה ובאידיאולוגיה; השתלטותם של האשכנזים על הפעילות הציונית הביאה לנסיגתם ההדרגתית של הספרדים מן הפעילות המשותפת.

מקומם של היהודים בחברת הרוב

ב-1931, בתום תנועת ההגירה לקובה, מנה הישוב היהודי כ-12,000 נפש (0.4%) באוכלוסייה בת 3,000,000 תושבים¹¹. עד שהתעמולה הנאצית לא העלתה את הדיון בשאלת ההגירה היהודית על סדר היום הצבורי, נוכחותם של היהודים בקובה לא הורגשה כמעט על ידי רוב האוכלוסייה. נקודות המגע - או החיכוך - של היהודים עם חברת הרוב היו מוגבלות לאזור האואנה הישנה שבו התגוררו רוב המהגרים היהודיים. האזור

שנחשב לרובע היהודי (Barrio polaco) היה סמוך לארגוני הפועלים, שהפכו בתקופת מצ'אדו מוקד לפעילות מחתרתית ולדיכוי משטרתי אליים. ואילו החנויות וסדנאות הייצור היהודיות שבמרכז המסחרי הישן היו מקור לאיבה מצד בעלי העסקים הספרדיים שנאלצו למכור אותן בתקופת משבר.

הקמת מפעלי הייצור על ידי המהגרים היהודיים ממזרח אירופה היתה מלווה בהתאגדות של פועלים, שביקשו ליישם את עקרונות מלחמת המעמדות על הסדנאות הקטנות שבקושי פרנסו את בעליהן. היהודים הקימו את איגוד פועלי הנעליים בהאואנה הישנה וארגנו את השביתות הראשונות בענף. הם הונהגו על ידי קבוצה קטנה של קומוניסטים יהודיים שהשתתפה בייסודה של המפלגה הקומוניסטית הקובנית ומילאה תפקיד פעיל בשנים הראשונות לקיומה.

מקומם של היהודים בתולדות המפלגה הקומוניסטית נבע מהשכלתם התאורטית בתורתם של מרכס ולנין בתקופה שבה הנהגת תנועת הפועלים עברה מידי התנועה האנרכו-סינדיקליסטית לידי התנועה הקומוניסטית, ומקור ההשראה עבר מספרד לברית המועצות. סגירת ה"קולטור פאריין" - המרכז החברתי של הפועלים היהודיים - והגלייה שיטתית של פועלים זרים שנחשדו בפעילות קומוניסטית, דלדלו את שורות הקומוניסטים היהודיים והחלישו את כוחם ברחוב היהודי. אולם ביחד עם זאת נוצרה מעין ברית דמים בין הקומוניסטים היהודיים לבין המפלגה, שנקנתה בחייהם של חמישה קומוניסטים יהודיים שנרצחו בידי המשטרה החשאית של מצ'אדו, ובכוח אישיותו של פביו גרובארט (Fabio Grobart), שהשתתף בייסוד המפלגה הקומוניסטית, הפך לאיש הקשר עם הקומינטרן, וברבות הימים לאדריכל הקשרים שבין ברית המועצות לבין פידל קסטרו.

בתקופת מהפכת 1933 אימצה המפלגה הקומוניסטית הקובנית את האידיאולוגיה הלאומנית של גראו סן מרטין, כשתמכה בביצוע חוק הלאמת העבודה וקיבלה את העקרון שרק ילידי קובה זכאים לעמוד בראש ארגוני הפועלים. בשעה שהמפלגה הקומוניסטית חיזקה את כוחה בתנועת הפועלים הקובנית נחלשה השפעתם של הקומוניסטים היהודיים, שתפקידם הוגבל לארגון התעמולה בקרב הציבור היהודי. אלא שיישומו של חוק הלאמת העבודה גרם לירידה במספר הפועלים היהודיים, וממילא צמצם את חוג התומכים הפוטנציאליים במפלגה הקומוניסטית.

השינוי באסטרטגיה הקומוניסטית, שהתבטא בשתוף פעולה עם הכוחות שנלחמו נגד הפאשיזם במסגרת מדיניות "החזית העממית", השתקף גם במעמדם של הקומוניסטים היהודיים. כחבריהם הלא-יהודיים שהעמידו עצמם בראש המאבק למען ספרד הרפובליקנית שזכה לקונסנזוס רחב בכל דעת הקהל הקובנית, ביקשו הקומוניסטים היהודיים להתייצב בראש הישוב היהודי במאבקו נגד הכוחות שרדפו את היהודים - בפולין, בגרמניה או בקובה. התפנית ביחסים שבין הרמטכ"ל פולחנסיו באטיסטה לבין הקומוניסטים, שהתבטאה בלגליזציה של המפלגה ובתמיכה גלוייה של ממשלת קובה בספרד הרפובליקנית ובממשלה השמאלנית של מכסיקו, נתנה לגיטימציה למאבקם של הקומוניסטים והעלתה את

יוקרתם גם בקרב הצבור היהודי. בתקופה שקדמה לברית בין סטאלין להיטלר, הקומוניסטים בקובה היו בעלי בריתם הנאמנים ביותר של היהודים. מצדו השני של המתרס הפוליטי ניצבו תומכיה של ספרד הלאומנית, שנאבקו נגד הקומוניזם הקובני ונגד האידאלים שבהם האמינו אוהדי הרפובליקה. מבחינה מספרית מדובר במיעוט בכלל החברה הקובנית, אולם בשכבה כלכלית ותיקה ומבוססת, שייצגה את האליטה החברתית בקרב המיעוט הספרדי והנהיגה את המרכזים הרגיונליים החשובים ביותר. בקבוצה זו התמקדה האיבה כלפי היהודים, והיא הפכה לגורם העיקרי שדרכו חדרה האנטישמיות הנאצית לקובה.

בנבדל מחברת הרוב הקובנית שלא הכירה את היהודים כאובייקט לשנאה, כמו באירופה, הבורגנות הספרדית היתה חממה לצמיחתה של אנטישמיות. עולם המושגים שהובא מספרד השמרנית כלל אלמנטים של קתוליות מיליטנטית ומסורת דתית של שנאת יהודים. המהפך הכלכלי של 1920, שבעקבותיו החלה שקיעתם הכלכלית, חפף את התקופה שבה החלו להגיע ה"פולאקוס" - היהודים ממזרח אירופה שהסתגלו במהירות לכלכלה במשבר, סיפקו סחורות עממיות זולות והוציאו מידי הספרדים את שליטתם הכמעט בלעדית בתחומי המסחר והתעשייה. עוד בתקופה שקדמה למהפכת 1933 התגלו ניצנים לתופעה שאפיינה את האנטישמיות בקובה: היא היתה ביטוי למאבק של מיעוט ותיק נגד מיעוט חדש המהווה איום על כוחו הכלכלי.

המהגרים מספרד היו הקורבן העיקרי של חוק הלאמת העבודה, שבטווח הקצר הותיר אותם בלא עבודה ובטווח הארוך חייב אותם להכריע בין זהותם הספרדית והקובנית. בצועו של חוק הלאמת העבודה גרם סבל רב לספרדים, שהיו המטרה העיקרית להתפרצויות האיבה האלימות מצד ההמון, ושמעמדם החברתי לפני המהפכה היה הרבה יותר גבוה מזה של שאר קבוצות המעוטים. פיטורי פועלים ספרדיים כתוצאה מהחוק הכריחו רבים מהם לשוב למולדתם בחוסר כל והטילו עול כספי כבד על הבורגנות הוותיקה, שפרנסה בתרומותיה את המרכזים הרגיונליים שהיו פטרוניהם של המהגרים. בורגנות זו, שהלגיטימיות שלה נפגעה על ידי המהפכה שהגדירה את הספרדים כ"זרים", ביקשה להגן על עצמה על ידי הפניית החצים שנורו לעברה לכוון היהודים; התעמולה שלה התבססה על הטענה כי בעוד שהספרדים השתמשו באדמתה של קובה היהודים עתידים להוות כנטע זר.

עלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה החלה לפרנס את לקוחותיה של האנטישמיות ברחבי העולם. מנגנון התעמולה הנאצי מצא בעלי ברית בקרב תומכיה של הלאומנות הספרדית בקובה, שהיו להם אינטרסים כלכליים ופוליטיים לפגוע בתדמיתם של היהודים. שופר הבורגנות הספרדית הוותיקה, העתון *Diario de la Marina*, התגייס לשרות מנגנון התעמולה הנאצי במלחמתו נגד היהודים המקומיים. נצחוננו של פרנקו בספרד חיזק את מעמדם של החוגים השמרניים בתוך הקולוניאלי הספרדית, בדיוק בתקופה שבה מנגנון התעמולה הנאצי ערך מתקפה גדולה נגד ההגירה היהודית לקובה, והכשיר את הקרקע למבצע הראווה של האוניה סנט לואיס. המערכה נגד ההגירה היהודית מצאה

בקובה אוזן קשבת מכיון שקלעה לצפור נפשה של התנועה המהפכנית הקובנית - חוק הלאמת העבודה.

התנועה המהפכנית הקובנית, שראתה את עצמה כממשיכת דרכו של חוסה מרטי, היתה התנועה הרעיונית המרכזית בקובה של שנות ה-30. אף שהממשלה המהפכנית של גראו סן מרטיין לא הצליחה להחזיק ברסן השלטון, האידאולוגיה שלה אומצה על ידי הממשלות שנמצאו תחת השפעתו של באטיסטה, ונתקבלה כחלק מחוקת 1940 שביטאה את הקונסנסוס הלאומי.

הלאומנות של המהפכנים הקובניים היתה כלכלית ולא אתנית. היא לא שללה את זכותם של מהגרים להתמזג בכור ההיתוך הקובני בשל מוצאם, אלא דאגה להבטיח את מקורות התעסוקה של בניה. ממשלתו של גראו סן מרטיין לא ערערה על זכויותיהם של בעלי העסקים הזרים אולם תבעה מהם להעסיק לפחות 50% ילידי קובה. אחת המטרות העיקריות של החוק היתה לשבור את המונופול הספרדי במסחר; הסוחרים הספרדיים סימלו את אחת התופעות שהלאומנות הקובנית שללה - את הנוהג להעסיק בחנויותיהם רק את בני ארצם.

עמדתה של הלאומנות הקובנית כלפי בני המיעוט הספרדי היתה מורכבת, דווקא בשל החוט הדק שהבדיל אותם מן הקובניים. הספרדים היו שווים לחברת הרוב בשפה, בדת, במנהגים ובשאר סממני התרבות, אולם בזכרון ההסטורי הם היו שייכים למחנה האויב. מלחמת האזרחים בספרד יצרה אבחנה ברורה בין הספרדים "הרעים" לבין "הטובים". בין הראשונים נמנו כוחות הרקציה של ספרד, ובתוכם ה"מתנדבים" של שלהי התקופה הקולוניאלית, ובני דמותם המודרניים - אוהדי הפאשיסטים בספרד - שנתנו את ידם להתקפות האנטישמיות. שלא כמו באירופה, שבה התנועות הלאומניות זוהו עם כוחות הימין, התנועה הלאומנית הקובנית הזדהתה עם הרפובליקה הספרדית ועם הערכים שהיא סימלה.

רוב האוכלוסייה הקובנית השתייכה לאותו מחנה ששלל מכל וכל את האידאולוגיה הנאצית, שערערה על אחד מן היסודות שעליהם קמה העצמאות הקובנית - השוויון בין הגזעים. אישים מרכזיים בממשל הקובני, ובראשם הרמטכ"ל באטיסטה, הוקיעו בפומבי את מדיניותה הגזענית של גרמניה והביעו את אהדתם לקורבנותיה. אולם סולידריות מילולית זו לא יכלה להכריע את הכף כשמולה נשקל העקרון המקודש של מהפכת 1933 - חוק הלאמת העבודה.

חוק הלאמת העבודה היפלה לרעה את היהודים, אולם אין לראות בו חוק אנטישמי. הוא פגע ביהודים בדיוק כפי שהוא פגע בקבוצות אחרות של זרים, ורוב היהודים שנפגעו מן האלימות של אותה את ביצעו היו קורבנות של התפרעויות שלא היו מכוונות נגדם כיהודים. היו אמנם גילויים ספוראדיים של אנטישמיות, אולם היו קבוצות מיעוטים אחרות שבלטו מן היהודים כמטרה לעוינות ההמון - דוגמת הספרדים, ההאיטיאנים, הג'מייקאנים ואולי אף הסינים. ההיבט היהודי בהפעלת חוק הלאמת

העבודה בתחום התעסוקה היה שולי, אולם יישומו בתחום ההגירה היה קשור במישרין בשאלת הפליטים היהודיים.

בעיית הפליטים ומקומה בתולדות יהדות קובה

מדיניות ההגירה של קובה מאז 1933 נקבעה על בסיס העקרון שלפיו כל מקומות העבודה החדשים יכלו להיות מאויישים רק על ידי קובנים; שערי הארץ נותרו פתוחים רק בפני בעלי הון שיכלו להתפרנס מפרי השקעותיהם או בפני נשים וילדים של תושבים ותיקים שיכלו לערוב לפרנסתם. לאחר תקופה ארוכה של שפל בהגירה עלתה על הפרק הגירתן של שתי קבוצות מהגרים שהיו פליטים פוליטיים ממשטרים שהוקעו על ידי ממשלת קובה: פליטי מלחמת האזרחים בספרד ופליטי רדיפות הנאצים בגרמניה. עמדתה העקרונית של הממשלה, כפי שבאה לידי ביטוי גם בוועידת אוויאן, היתה להקפיד על עקרונות חוק הלאמת העבודה, ולא לכפוף את מדיניות ההגירה לשיקולים הומניטריים. בנבדל מן הפליטים מספרד, שרבים מהם מצאו מקלט במכסיקו השכנה, היהודים מגרמניה ואוסטריה לא ביקשו להשתקע בקובה. כמו המהגרים בראשית שנות ה-20 הם ראו בקובה חדר המתנה לפני הכניסה לארה"ב ולא רצו להישאר בה יותר מן הזמן הדרוש להבטיח את הפרוצדורה הלגלית לכניסתם לארה"ב. אלא שבשנות ה-20 קובה פתחה את שעריה בפני המהגרים היהודיים, ועל אף המצב הכלכלי הקשה התירה להם להשתכר למחיתם. לנוכח חוקי ההגירה הנוקשים ויחסם העויין של פקידי הקונסוליה האמריקנית בהאואנה העדיפו רבים מן המהגרים באותה תקופה לוותר על החלום האמריקני ולבחור את האופציה הקובנית.

יתסה של הקונסוליה האמריקנית לפליטים מן הרייך השלישי היה הרבה יותר ידידותי. הבריחה המבוהלת מגרמניה לאחר ליל הבדולח העלתה בצורה תלולה את הביקוש לאשרות כניסה במסגרת המכסה הגרמנית והקטינה את מספר האשרות שהוקצו לקונסוליה בהאואנה, אולם פקידיה עשו את כל מה שביכולתם על מנת לנצל את הפתח הצר שבצוואר הבקבוק. ממשלת קובה לא התנגדה לכניסת הפליטים, כל זמן שקצב ההגירה שלהם לארה"ב הצדיק את כניסתם לקובה במעמד של תיירים או נוסעים במעבר והג'וינט ערב לפרנסתם ולהוצאות הנסיעה שלהם. אולם שלא כבימי מצ'אדו - שראה בחיוב את השתלבותם הכלכלית של היהודים בקובה - ממשלת לרדו ברו לא רצתה בפליטים היהודיים כמהגרים; לנוכח מספרם הגדל והולך ושהותם המתמשכת הוטלו הגבלות חמורות על המבקשים להגר שהפכו את ההגירה במסגרת החוק למשימה כמעט בלתי אפשרית; המניע היחיד להגבלות על ההגירה היו הפליטים היהודיים.

שני הגורמים העיקריים שגרמו להתנגדות להגירה היהודית, הן בחוגי הממשלה והן בדעת הקהל, היו השערוריה סביב מכירת רשיונות ההגירה ומערכת התעמולה האנטישמית שהתבססה על הצגת הפליטים היהודיים כאיום על העקרון המקודש של הלאמת העבודה; שניהם היו תוצאה ממדיניות הגסטאפו. מצוקתם הקשה של המבקשים לצאת

מגרמניה היתה כר נרחב לצמיחתם של עסקי הגירה משגשגים, ששחרו ברשיונות הגירה לארצות שונות באמריקה הלטינית. במרכז הרשת הקובנית עמד ראש מחלקת ההגירה מנואל בניטז, שנהנה מחסותו הפוליטית של באטיסטה - האיש החזק של קובה. רשת השחיתות במשרד ההגירה היתה נושא לקנאה, ביקורת או תביעה להשתתפות ברווחים; בצמרת הפוליטית נוצר ניגוד אינטרסים בין הגורמים שהפיקו ממנה רווחים לבין גורמים שביקשו להגן על מדיניות ההגירה ולהדביר את השחיתות בקרב הפקידות הבכירה. פרשת סנט לואיס הסתיימה בנצחונם של הכוחות שביקשו להגן על החוק והיושר בחזית הפנים, אולם הפכו סמל להתנהגות בלתי אנושית. הדרמה שהתחוללה בנמל האואנה הפכה למראה מעוותת של המציאות: ממשלת קובה פרשה את הורדת נוסעי הסנט לואיס ככניעה להתגרות של גרמניה הנאצית, ואילו השגרירות הגרמנית הציגה עצמה כמגן הפליטים היהודיים שהעולם הדמוקרטי מסרב לקבל אותם. שגריר ארה"ב הופיע כמי שאיננו מעז להתערב במדיניות הפנים של קובה, ואילו הנשיא לרדו ברו הציג עצמו כאדם הנאלץ למלא את חובתו הצבורית בניגוד לצו מצפוננו; אולם שניהם דאגו להכין לעצמם שעיר לעזאזל. נציג הג'וינט - היחיד שפעל רק משיקולים הומניטריים - הוצג על ידם כמי שסיכל את העסקה בשל התמקחות על מחיר הפליטים, ואילו האפוטרופוס של רודפי הבצע, שהחזיק בידי את המפתח לשחרורם של הפליטים, העדיף לרחוץ בנקיון כפיו על מנת שלא לפגוע בקריירה שלו. קרבנותיה האמיתיים של הפרשה - הפליטים עצמם - זכו לאחר סבלם הרב לאשליית השחרור, שהתגלה לרבים מהם כמלכודת מוות, ואילו יהודי קובה באותה שעה היו כמו סטטיסטים בהצגה כושלת שהקהל מטיל בה רפש.

מצבם של יהודי קובה באותה תקופה לא היה שונה מזה של שאר יהודי אמריקה הלטינית, שנקלעו בין הצורך לפתוח את ארצותיהם בפני הפליטים היהודיים לבין אימת הכוחות העויינים אותם מבית ומחוץ. ארה"ב, שהנהיגה את המאבק הדמוקרטי של היבשת, היתה נושא הדגל במדיניות השערים הסגורים, ושאר ארצות האזור הלכו בעקבותיה. אולם שלא כמו בארה"ב, במציאות הפוליטית של אמריקה הלטינית היה פער בין החוק למצב בשטח, וכשרם של היהודים לעזור לאחיהם נבחן ביכולת לנצל את סדקי החוק. כקבוצת מהגרים חדשה שטרם הבטיחה את מקומה הם פחדו להלחם בגלוי על זכויותיהם. מכבש התעמולה האדיר שהפעילה גרמניה הנאצית מצא מסילות גם אל חוגים בתוך החברות שהם התקיימו בתוכן, וסיכן את מעמדם ובטחונם. שתוף הפעולה בין תועמלניה של גרמניה הנאצית לבין גורמים פאשיסטים מקומיים סיכן את מקומם של היהודים הוותיקים, וחשף את מעמדם הרופף בתוך חברות הרוב. בדידותם של היהודים התגלתה במלוא חומרתה לאחר שהקומוניסטים, ידידיהם הנאמנים ביותר, הפכו לבעלי הברית של היטלר.

קובה, כמיקרוקוסמוס של קהילה יהודית באמריקה הלטינית, היתה מקום מפגש בין קבוצות יהודיות שנאבקו על השקפתם האידיאולוגית או על שמירת ייחודן. בתוך הקהילה היהודית הקטנה, שנוצרה מתוך ספיחי ההגירה לארה"ב, הצטלבו דרכיהם של

יהודים מתבוללים ולאומיים, דתיים וחילוניים, קומוניסטים וציונים, אשכנזים וספרדים, יוצאי מזרח אירופה ומרכזה. מול מגמת הפיצול הפנימי, ההסטוריה של יהדות קובה משקפת את השאיפה לאחדות, שהתגלתה בעקבות התפרצויות אנטישמיות או זעזועים פוליטיים שסיכנו את בטחונם של היהודים; המוטיבציה לליכוד פנימי היתה הסכנה שאימה על הישוב.

עבודה זו מקיפה את שתי התקופות הראשונות בתולדות יהודי קובה: ההגירה וההשתלבות הכלכלית, שבהן הישוב היהודי התפתח בכיוון שונה ואף מנוגד לזה של חברת הרוב. מלחמת העולם השנייה הביאה ליהודי קובה רווחה כלכלית, ובעקבותיה התערות חברתית ופריחה ארגונית שהגיעו לשיאן בתקופה שלאחרי הקמת מדינת ישראל. פרשת הפליטים שהגיעו לקובה ממרכז אירופה היתה בגדר אפיזודה חולפת בתולדותיה של יהדות קובה, שהותירה אחריה משקע מועט. רישומה הבולט ביותר של הגירת הפליטים היה בתקופת פרשת סנט לואיס, שהיתה המבחן הגדול שחתם את תקופת ההסתגלות וחשף את חוסר האונים של הקהילה היהודית בפני הארועים הגדולים של ההסטוריה.

הערות

- 1 *New York Times*, 9.6.1939, p. 20:3; ר' גס: מורס, עמ' 218.
- 2 Patricia Duarte, "Retorno al infierno - a 45 años: Cuba niega entrada a judios", *El Miami Herald*, 27.5.1984, p. 1, 6 שם.
- 3 שם.
- 4 Maria Antonieta Prío, "La verguenza del San Luis", *El Miami Herald* 20.6.1984, p. 6.
- 5 Duvon C. Corbitt, "Cuban Revisionist Interpretations of Cuba's Struggle for Independence" *HAHR*, Vol. 43, 1963, pp. 395-404.
- 6 מתוך המשפט של חוסה מרטי על ארה"ב: "אני מכיר את המפלצת מפני שחייתי בכלובה"; ר' למשל: Thomas, p. 310.
- 7 עיין לדוגמא במחקריהם של לואיס אגילר (Aguilar, Cuba 1933), חיימה סוצ'ליקי (Suchlicki, Cuba) ולואיס פרס (Louis A. Perez Jr., *Cuba Under the Platt Amendment 1902-1934*, University of Pittsburgh Press, 1986).
- 8 Corbitt, Revisionist, p. 397-401.
- 9 Corinnée A. Krauze, *Los judíos en México*, Universidad Iberoamericana Mexico 1987, p. 149-158.
- 10 אבני, ההגירה לארגנטינה, עמ' 226-225.
- 11 מדומונט למזכיר המדינה, 12.3.1930, NA837.55/96; Centro de Estudios Demográficos, p. 10.

נספח מס' 1 : א'

תקציב משרד היאס והוועד היהודי למען קובה

א. תרומות יהודי ארה"ב ליהודי קובה:

מ-1.5.1925 עד 1.10.1926:

\$108,483.24	"וועד החירום לפליטים"
27,000.00	היאס
4,500.00	מועצת הנשים היהודיות

\$139,983.24	ס"ה

לשנת 1926/27:

\$32,000 תקציב ה-JCC

לשנת 1927/28:

\$17,750 תקציב ה-JCC

1,800 קצבת היאס

לשנת 1928/29

\$7,800 JCC

9,000 היאס

1,800 מועצת הנשים היהודיות

\$18,600 ס"ה

המקור: מרזובסקי לקפלן, 19.6.1930, JDC/182.

נספח מס' 1: ב.

הוצאות יהודי ארה"ב בקובה :

מ-1.3.1925 עד 31.10.1926 (תקופת מוריס לואיס - JCC)
 מ-1.7.1924 עד 31.1.1925 (תקופת ולטר מונטסר)

בדולרים	באחוזים	בדולרים	באחוזים	
15.0	20,852.49	7.5	1,319.52	עזרה רפואית
21.6	29,994.91	1.5	260.-	הלוואות
7.7	10,625.53	15.3	2,679.-	רפטיאציה
12.2	16,856.35	14.9	2,613.95	סעד
21.1	29,279.26	55.3	9,704.56	אדמיניסטרציה
0.6	865.-	2.6	458.13	בית כנסת
		2.9	514.75	שונות
4.2	5,771.10			חינוך
0.9	1,309.26			בילוי
16.7	23,110.17			אידישער צענטער
	\$ 138,664.07		\$ 17,549.91	

המקור לתקופת מונטסר: Harry Viteles, Report on the Status of Jewish Immigration in Cuba, New York, 1925, p. 74

המקור לתקופת לואיס: Report of the Director of the Jewish Committee for Cuba, March 1927, p. 45

נספח מס' 2: המוביליות התעסוקתית של היהודים הספרדים
(מראשית ההגירה עד 1959)

משלח יד	עד 1933	1933-1945	1946-1959
פועל	4	6	6
פקיד	2	2	2
מורה, רב	3	5	4
רוכל	60	42	36
סוחר סיטונאי	7	11	14
סוחר קמעונאי	12	21	23
תעשיין	3	4	5
מקצוע חופשי	-	4	9
סטודנט	1	4	5
אחר	1	3	4
ס"ה	93	102	108

המקור: סקר בקרב הקהילה הספרדית-קובנית במיאמי. הנתונים כוללים את תעסוקת הנחקר (או בעל הנחקרת), האב והחותן. הסקר נערך בהדרכת ד"ר פנינה מורג-טלמון; עיבוד הנתונים נעשה ע"י מר צבי רכטר.

נספח מס' 3

נתוח מודעות פרסומת לבתי עסק יהודיים
שהופיעו בעתונים יהודיים בקובה עד 1945

א. התפלגות בתי העסק לפי ענפים

<u>מספר מפרסמים</u>	<u>ענף</u>	<u>מספר המפרסמים</u>	<u>הענף</u>
	תכשיטים, שעונים	29	בדים
17	אופטיקה	10	סריגים
11	יהלומים	3	טכסטיל
4	תמרוקים	2	שמיכות ומזרונים
	סידקית ותכשיטים-	<u>44</u>	ס"ה טכסטיל ובדים
12	זולים (קינקייה)	35	קונפקציה
<u>44</u>	ס"ה תכשיטים	30	מכנסים וחליפות
27	מצרכי מזון	9	לבוש תחתון
16	מסעדות ובתי קפה	10	כותנות
<u>43</u>	ס"ה מזון	7	עניבות
3	מכבסות	1	גרביים
4	מספרות	2	כובעים
4	צלום	<u>94</u>	ס"ה קונפקציה
5	תובלה, תיירות	17	עורות
2	ביטוח		חומרי עזר
<u>18</u>	ס"ה שרותים	8	לייצור נעליים
	משפטים (כולל	12	נעליים
7	סוכני הגירה)	11	חגורות, תיקים
6	רופאים ורופאי שנים	<u>48</u>	ס"ה עורות ונעלים
4	מורים		
3	אנשי עט		
<u>20</u>	ס"ה מ. חופשיים		
	2	דפוס	
	4	מערכות עתונים	
	6	רהיטים, זכוכית	
	17	אחרים	
	<u>29</u>	ס"ה שונות	

3.ב. התפלגות סוג העסק לפי ענפים (באחוזים)

ס"ה מקרים	שרותים	מסחר קמעוני	מסחר סיטוני	ייצור	סוג הענף
44	-	2.4	5.9	4.7	טכסטיל ובדים
94	-	4.1	0.6	22.9	קונפקציה
48	-	1.5	5.9	6.8	נעלים ועורות
					תכשיטים, שעונים
44	-	6.2	3.2	3.5	יהלומים, תמרוקים
43	4.7	5.6	0.3	2.1	מזון ומסעדות
					מכבסות, מספרות
18	5.3	-	-	-	צלום ותובלה
20	5.9	-	-	-	מקצועות חופשיים
29	0.9	2.6	1.2	3.8	שונות

	16.8	22.4	17.1	43.8	ס"ה באחוזים
340	57	76	58	149	ס"ה מקרים

3.ג. התפלגות בתי העסק לפי עדות

ס"ה	פליטים	אמריקנים	ספרדים	אשכנזים	ענף
41	-	11.1%	29.4%	13.3%	טכסטיל
93	15.4%	33.3%	-	31.8%	קונפקציה
48	5.1%	11.1%	5.9%	16.7%	עורות ונעליים
					תכשיטים, סידקית
	33.3%	-	29.4%	9.1%	ויהלומים
42	17.9%	-	-	13.3%	מזון
16	10.3%	-	5.99%	4.2%	שרותים
20	5.1%	11.1%	29.4%	4.5%	מ. חופשיים
27	12.8%	33.3%	-	7.2%	אחר

329	39	9	17	264	ס"ה
100.0%	11.9%	2.7%	5.2%	80.2%	

3. ד. התפלגות בתי העסק היהודיים לפי תקופות

1945-1940	1934-1939	עד שנת 1933	סוג העסק
86	84	24	ייצור
40	23	9	מסחר סיטוני
38	51	17	מסחר קמעוני
25	32	14	שרותים
189	190	64	ס"ה

המקור: מודעות פרסומת שלוקטו מתוך העתונות היהודית-קובנית עד שנת 1945. הנתונים עובדו ע"י מר צבי רכטר, בהדרכת פרופ' סרג'ו דלה פרגולה.

נספח מס' 4:

סטטיסטיקה של בתי העסק היהודיים
המופיעה בתזכיר משרד החוץ הקובני

מספר הפועלים	כמות	סוג העסק
<u>תעשיית המחט</u>		
2,000	150	בתי חרושת למכנסים וחליפות
1,000	20	בתי חרושת לכותנות
1,500	?	סדנאות ביתיות ללבוש תחתון
1,000	20	בתי חרושת ללבוש תחתון
<u>תעשיית טכסטיל</u>		
5,000	10	בתי חרושת לסריגים
500	6	בתי חרושת לגרבים
<u>תעשיית הנעליים</u>		
3,000	20	בתי חרושת גדולים לנעליים
5,000	250	בתי חרושת קטנים לנעליים
	100	תעשיות בית
		(בכל עיר יש בית חרושת לנעליים)
335 (תעשייה חדשה)	6	תעשיות עור וסוליות
	18	<u>תעשיות שונות</u>
		(מחוכים -5, חבלים -2, מזרונים -3,
		כפתורים -2, תמרוקים -3, רהיטים -3)
<u>בתי מסחר</u>		
	60	בתי מסחר ליבוא וסיטונות
	2,000	חנויות קמעונאיות
	200	בתי קפה

המקור: Dr. Nicasio Silverio, "Informe sobre la protección a los inmigrantes .judíos", 26.10.1938, Archivo Nacional de Cuba, Fondo Presidencia, 121/79

נספח מס. 5.א.
ההגירה היהודית לקובה (1933-1937)

פליטים מגרמניה***	מתוכם מפולין**	ס"ה מהגרים*	השנה
	120	197	1933
	239	612	1934
		403	1935
106		338	1936
260	89	200	1937

* American Jewish Yearbook, Vol. 41, 1939-40, p. 605
 ** Centro Israelita de Cuba, Annual Report 1936, HIAS HICEM, XIII-14
 *** Transit Cases (coming from US for change of status), JDC/520

נספח מס. 5.ב
מספר המהגרים שנכנסו לקובה במחצית
ראשונה של 1938-1939
 (לפי נתונים רשמיים של משרד האוצר)*

<u>1939</u>	<u>1938</u>	
552	158	ינואר
523	268	פברואר
562	190	מרץ
895	266	אפריל
926	287	מאי
210	258	יוני
<hr/>		
3,668	1,428	

* האוואנער לעבן, 12.7.1939, עמ' 2

נספח מס. 5. ג.

מספר הפליטים היהודיים שנכנסו לקובה

(אוקטובר 1938 - מאי 1939)

אומדן מספר הפליטים שנכנסו לקובה	מספר הפליטים שנמצאו בקובה - לפי מקורות יהודיים*	
250	200	אוקטובר 1938
500	480	נובמבר 1938
800	1500-1300	דצמבר 1938
2,600		ינואר-מרץ 1939
	4,000	מרץ 1939
1,500		אפריל-מאי
		יוני
-----	6,000-5,000	יולי
5,650		ס"ה

* האוואנער לעבן, 19.10.1938, עמ' 2; 22.10.1938, עמ' 3; 22.4.1939,

עמ' 1; Memorandum to Welles, 16.12.1838, NARS840.48 Refugees 1143

; Brandon Reports, 25.10.1938, 15.11.1938, JDC/505

; Bressler Report, 16.2.1939; JDC to AFSC, 24.4.1939 JDC/506

Garcia Montes to Crosby, 26.7.1939; Margolies Report, June 1939 JDC/507

ביבליוגרפיה
ורשימת קיצורים

ארכיונים

AJC - American Jewish Committee, New York

ANC - Archivo Nacional de Cuba, La Habana

FO - Foreign Office, Public Record Office, London

HIAS - Yivo Archives, Record Group no. 245.4, Records of HIAS Central Offices in New York

JDC - American Jewish Joint Distribution Committee, New York

JM - יד ושם

NA - National Archives, Washington, D.C.

אוסף דוד אוטיאנסקי (אוסף פרטי, זמנית במכון ליהדות זמננו)

אוסף לייזער ראן, ארכיון ייווא, ניו יורק

אוסף סנדר קפלן, מיאמי

אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים

ארכיון בית הקהילה היהודית, האוּאנה

ארכיון ועד עדת הספרדים, ירושלים

ארכיון עדת ישראל, האוּאנה

בית ז'בוטינסקי, תל אביב

חץ - משרד החוץ, גנזך המדינה, ירושלים

ספריית וינר, אוניברסיטת תל אביב

עתונות וכתבי עת בלועזית

AJA - American Jewish Archives

AJYB - American Jewish Year Book

L'Asie Française, Septembre-Octobre 1933

CJR - Contemporary Jewish Record

Diario de la Marina, La Habana

El Estudiante Hebreo, La Habana

Gaceta Oficial, La Habana

HAHR - Hispanic American Historical Review

Havana Post

Hoy, La Habana

Israel, Buenos Aires

JC - Jewish Chronicle

JTA - Daily News Bulletin, Jewish Telegraphic Agency

El Miami Herald, 27.5.1984, 20.6.1984

El Mundo Hebreo, La Habana

NYT - New York Times

Oyfgang, La Habana

RBC - Revista Bimestre Cubana

Rescue, Winter 1952

Universal, La Habana

The Zionist Bulletin, 1919

מקורות ראשוניים
(המצוטטים בקיצור בהערות)

Bell Report 1942 - A.I. Bell, "Cuba Intelligence Report" November 1942, FO371/24188.

Bension Report 1926 - "final Report on Conditions Encountered in Havana by Dr. A. Bension, While on a Mission for the Keren Hayessod", אצ"מ, Z4/2753.

Cameron Memorandum 1934 - C.R. Cameron, "Trend of Migratory Movements in Cuba", 29.9.1934, NA837.55/142.

Censo 1931 - Dirección General del Censo, Censo de la población, estadísticas industrial y agrícola de Cuba, La Habana 1931, Editorial Luz Hilo 1938 (Microfilm in New York Public Library).

Centro Israelita de Cuba, Annual Report - Centro Israelita de Cuba, Annual Report, 1932-1936, HIAS HICEM, I, XIII-14, Yivo Archives.

Chevet Ahim, Estatutos - Unión Israelita Chevet Ahim, Estatutos Generales, La Habana 1918, אוסף סגור קפלן

Chevet Ahim, Memoria Anual 1924 - Asociación Unión Israelita Chevet Ahim, memoria Anual, La Habana 1924, אוסף ראן, ארכיון ירווא

Comité Central de las Sociedades Hebreas de Cuba, Informe, 17.8.1939, 17.9.1939.

Convención Constituyente - Diario de Sesiones de la Convención

Constituyente de la Isla de Cuba, Habana 1901.

Ezra, Minutes - Ezra, Minutes Book 1924-1926, ארכיון עדת ישראל.

Geschichte - Geschichte der nordamerikanischen Juden in Kuba
(unpublished manuscript, ca. 1944), JDC/184.

Hochhauser Report - Edward Hochhauser, Report on Short Study of
Situation of Refugees in Havana, February 1939, JDC/506.

Inmigración y movimiento de pasajeros - República de Cuba, Secretaría
de Hacienda, Sección de Estadísticas, Inmigración y movimiento de
pasajeros, 1920-1930.

Lewis Report - Report of the Director of the Jewish Committee for Cuba
[Morris Lewis], March 1927 (typewritten; Part II of Viteles Report).

Marcus Report 1921 - Joseph Marcus, "Jewish Immigration to Cuba and the
HIAS", 21.11.1921, JDC/183.

Por la verdad - Por la verdad y la justicia, el problema de los
refugiados hebreos, [Meir Laski, ed.], La Habana 1939.

Prohías, Bajo el yugo - Juan Prohías, Bajo el yugo judío-comunista,
Hora Liberal Independiente, La Habana 1939.

Prohías, Fuera - Juan Prohías, Fuera los Judíos! La Habana 1939.

Razovsky Report 1924 - Cecilia Razovsky, Summary of Report, 31.5.1924,
JDC/183.

Die Sephardim in Kuba und ihre Beziehungen zur Umwelt (unpublished
manuscript, ca. 1944), JDC/184.

Shohan Report 1922 - Joseph Shohan, Final Report on Refugee Work in
Havana", 16.6.1922, JDC/181.

Silverio, Informe 26.10.1938 - Nicasio Silverio, Informe sobre la
protección a los inmigrantes judíos, 26.10.1938, ANC, Presidencia
121/79.

Stagg Memorandum 1940 - F.L. Stagg, "Memorandum on Spanish Activities
in Cuba", October 1940, FO371/24188.

Tewell Report 17.3.1939 - Harold S. Tewell, Report by the American
Consul in Havana on European Refugees in Cuba, 17.3.1939, NA837.55J/1.

UHC, Cemetery Lists - United Hebrew Congregation, Lists of Persons
Buried in the Jewish Cemetery of Guanabacoa, ארכיון עדת ישראל.

UHC, Minutes - United Hebrew Congregation, Minutes Book 1906-1923,
ארכיון עדת ישראל.

Unión Sionista, Memoria anual - Unión Sionista de Cuba, Memoria anual
presentada a la junta general ordinaria, 1931/32, אצ"ח, Z4/3244

Viteles Report - Harry Viteles, Report on the Status of Jewish Immigration in Cuba, New York 1925 (typewritten). המדור לדמוגרפיה, המכון ליהדות זממנו.

Vogenitz Memorandum 1930 - Hernan C. Vogenitz, "The American Immigration Problem with Special Reference to Conditions in Cuba", 6.3.1930, NA837.55/95.

ביבליוגרפיה שצוטטה בהערות

Abbot - Edith Abbot, Immigration Select Documents and Case Records, University of Chicago Press, Chicago 1924.

Adler - Cyrus Adler, "Jews in the Spanish American War", AJYB, Vol. 3, 1900-1901, pp. 527-622.

Aguilar, Cuba 1860 - Luis E. Aguilar, "Cuba c. 1860-1934", The Cambridge History of Latin America, Vol. V, Cambridge 1986, pp. 229-263.

Aguilar, Cuba 1933 - Luis E. Aguilar, Cuba 1933, Prologue to Revolution, Cornell University Press, 1972.

Alexander - Robert J. Alexander, Communism in Latin America, Rutgers University Press, New Brunswick, N.J.

Alvarez Acevedo - J.M. Alvarez Acevedo, La colonia española en la economía cubana, Editorial Ucar Garcia y cia., La Habana 1936.

Alvarez Díaz - José R. Alvarez Díaz et al., A Study on Cuba, University of Miami, Coral Gables 1965.

Amram - Carolina Amram, The Assimilation of Immigrants in Cuban Society During the 1920's and 1930's, MA Dissertation, University of Miami, Coral Gables 1983.

Aristigueta, Diario de la Marina - Joaquin Aristigueta, "Jornal de miseria" Diario de la Marina, junio-julio de 1935.

Avni, Latin America and the Refugees - Haim Avni, "Latin America and the Jewish Refugees: Two Encounters, 1935 and 1938", Jewish Presence in Latin America, Judith Laikin Elkin & Gilbert W Merckx (eds.), Allen & Unwin, Boston 1987, pp. 45-56.

Barnet - Miguel Barnet, "El baratillero ambulante", Revista de la Biblioteca Nacional Jose Martí, ato 5, no. 1-4, 1963, pp. 29-34.

Baroja - Julio Caro Baroja, Los judíos en España moderna y contemporanea, Ediciones ISTMO, Madrid 1978.

Baquero - Gaston Baquero, "El pensamiento de un gran orientador: Jose I. Rivero", Siglo y cuarto, 1957, Special 559, Special Collection Dept., Otto Richter Library, University of Miami.

Bauer, My Brother's Keeper - Yehuda Bauer, My Brother's Keeper, A History of the JDC, 1929-1939, The Jewish Publication Society of America 1974.

Behar - Ezra Behar, Fundamentos de la moral hebrea, Habana 1930.

Bejarano, Patterns - Margalit Bejarano, "Antisemitism in Cuba under Democratic Military and Revolutionary Regimes 1944-63", Patterns of Prejudice, vol. 24, no. 1, Summer 1990, pp. 32-46.

Bension - Ariel Bension, Los sefaradím y el sionismo, Buenos Aires 1926.

Bernard - William S. Bernard, American Immigration Policy - A Reappraisal, Harper & Brothers, New York 1950.

Bethell - Leslie Bethell, "A Note on the Church and the Independence of Latin America", The Cambridge History of Latin America, Vol. 33, Cambridge University Press 1985, pp. 229-234.

Blaustein - Howard I. Blaustein et al., Area Handbook for Cuba, American University, Washington 1971.

Borges - Milo A. Borges, Compilación ordenada y completa de la Legislación Cubana (1899-1934), Cultural, La Habana 1935.

Cabillas - José Perez Cabillas, El clandestinaje mercantil y la competencia desleal, J. Montero, La Habana 1937.

Censo 1943 - República de Cuba, Censo de 1943, P. Fernández y cía., La Habana.

Censo Buenos Aires 1936 - Buenos Aires, Cuarto censo general 1936, Población, Tomo III, Buenos Aires 1939.

Census 1899 - Office Director Census of Cuba, Report on the Census of Cuba, Government Printing Office, Washington 1900.

Centro de Estudios Demográficos - Centro de Estudios Demográficos, La Población de Cuba, CICRED Series, Instituto Cubano del Libro, La Habana 1974.

Chase - Allan Chase, Falange, The Axis Secret Army in the Americas, G.P. Putnam's Sons, New York 1943.

Cohen - Martin A. Cohen, The Jewish Experience in Latin America, American Jewish Historical Society, Ktav Publishing House, New York 1971, Vol. I, pp. xv-lxxviii.

Corbitt, Chinese - Duvon Clough Corbitt, A Study on the Chinese in Cuba, 1847-1947, Asbury College, Wilmore Ky 1971.

Corbitt, Immigration - Duvon C. Corbitt, "Immigration in Cuba", HAHR, Vol. 22, 1942, pp. 280-308.

Corbitt, Revisionist - Duvon C. Corbitt, "Cuban Revisionist Interpretation of Cuba's Struggle for Independence", HAHR, Vol. 43, August 1963, pp. 395-404.

Corominas - Maria Corominas de Hernandez, "La nacionalización de la enseñanza en Cuba". RBC Tomo 37, 1936, pp. 61-76.

Davie - Maurice R. Davie, World Immigration, New York 1949.

Delgado - Senen Viego Delgado, La legislación autentica, Excelsior, La Habana 1940.

Diaz Versón - Salvador Diaz Versón, El nazismo en Cuba, La Habana 1944.

Diffie - Bailey W. Diffie, "The Ideology of Hispanidad", HAHR, Vol. 23, August 1943, pp. 457-482.

Dillon - Dorothy Dillon, International Communism in Latin America, University of Florida Press 1962.

Doctrina del ABC - Jorge Mañach, Francisco Ichaso, Lopez Dorticos, Santovenia y Martinez Saënz, Doctrina del ABC, Publicación del Partido ABC, La Habana 1942.

Elkin - Judith Laikin Elkin, Jews in the Latin American Republics, University of North Carolina Press 1980.

Elkin-Merx - Judith Laikin Elkin & Gilbert W. Merx (eds.), Jewish Presence in Latin America, Allen & Unwin, Boston 1987.

Ely - Roland T. Ely, Cuando reinaba su majestad el Azúcar, Editorial Sudamericana, Buenos Aires 1963.

Emmanuel - Isaac S. and Suzanne A. Emmanuel, History of the Jews in the Netherland Antilles, Cincinnati 1970, 2 vols.

Espasa Calpe - "Cuba", Enciclopedia Universal ilustrada Espasa Calpe, Barcelona, 1907-1930, Tomo 16, pp. 813-814.

Estenger - Rafael Estenger, "Cubanidad y derrotismo", RBC, Tomo 46, 1940, pp. 369-389.

FAR, Historia - Dirección política de las FAR, Historia de Cuba, Editorial de Ciencias Sociales, La Habana 1985.

Feingold - Henry L. Feingold, The Politics of Rescue, Rutgers University Press, New Brunswick 1970.

Foner - Philip S. Foner, A History of Cuba and its Relations with the United States, Vol. I (1942-1845), International Publishers 1962.

Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers 1938, Vol. 5.

Fraginals, Iglesia - Manuel Moreno Fraginalls, "Iglesia e ingenio", Revista de la Biblioteca Nacional José Martí, año 5, no. 1-4, 1963, pp. 11-28.

Fraginals, Plantation Economies - Manuel Moreno Fraginals, "Plantation Economies and Societies in the Spanish Caribbean 1860-1930", The Cambridge History of Latin America, Vol. IV, Cambridge University Press, 1986, pp.187-231.

Fraginals, The Sugarmill - Manuel Moreno Fraginals, The Sugarmill, The Socioeconomic Complex of Sugar in Cuba 1760-1860, Monthly Review Press, New York 1964.

Franco - José Luciano Franco, La reacción española contra la libertad, Editorial de Ciencias Sociales, La Habana 1988 (1ra edicion 1942).

Friedman - Saul S. Friedman, No Haven for the Oppressed, Wayne State University Press, 1973.

Frye - Alton Frye, Nazi Germany and the American Hemisphere, 1933-41, Yale University Press 1965.

Galante - Abraham Galante, Histoire des Juifs d'Anatolie, Vol. I, Istanbul 1937.

Gellman, St. Louis - Irving Gellman, "The St. Louis Tragedy", American Jewish Historical Quarterly, no. 1. 1971, pp. 144-156.

Gellman, Roosevelt and Batista. University of New Mexico Press. Albuquerque 1973.

Goldenberg, The Cuban CP - Boris Goldenberg, "The Rise and Fall of A Party, The Cuban CP (1925-1959)", Problems of Communism, July August 1970, pp. 61-80.

Goldenberg, The Cuban Revolution - Boris Goldenberg, The Cuban Revolution and Latin America, George Allen & Unwin, London 1965.

Gondi - Ovidio Gondi, "La Hispanidad in Hitler's Service", Free World, June 1942, pp. 61-66.

Grobart - Fabio Grobart, XV años de lucha, La Habana 1940.

Grobart, Un forjador - Fabio Grobart, Un forjador eternamente joven, Editorial Gente Nueva, La Habana 1985.

Grobart, Science and Society - Fabio Grobart, "The Cuban Working Class Movement from 1925 to 1933", Science and Society, Vol. 39, no. 1, pp. 73-103.

Grobart, Trabajos - Fabio Grobart, Trabajos Escogidos, Editorial de Ciencias Sociales, La Habana 1985.

Gross - Nachum Gross (ed.), Economic History of the Jews, Schocken Books, New York 1976.

"Hebrew Union College, Jewish Institute of Religion - a Centennial Documentary", American Jewish Archives, Vol. 26, November 1974, no. 2.

- Hennesy, Cuba and the Spanish War - Alistair Hennesy, "Cuba", The Spanish Civil War 1936-39, American Hemispheric Perspectives, M. Falcoff & F.B. Pike (eds.), Nebraska University Press 1982, pp. 101-158.
- Hennesy, Roots of Cuban Nationalism - C.A.M. Hennesy, "The Roots of Cuban Nationalism", International Affairs, Vol. 39, no. 3, July 1963, pp. 345-359.
- Herlin - Hans Herlin, Kein gelobtes Land, Die Irrfahrt der "St. Louis", Nannen-Verlag, Hamburg 1961.
- Herlin - Hans Herlin, Die Reise der Verdammten, Die Tragoedie der St. Louis, Ullstein Verlag, Frankfurt-Berlin-Wien 1984 .
- Historia de la Nación Cubana - Ramiro Guerra et al., Historia de la Nación Cubana, La Habana 1952, 10 vols.
- Inocencio el Legó, "Con el cordón de San Francisco", Bohemia, 24.4.1938.
- International Bank - International Bank for Reconstruction and Development, Report on Cuba, Johns Hopkins Press 1951.
- Jiménez - Antonio Nuñez Jiménez, Geografía de Cuba, Editorial Lex, La Habana 1959.
- Kaplan et al., S. Kaplan, R. Moncarz & J. Steinberg, "Jewish Emigrants to Cuba 1898-1960", Quarterly Review of the International Organization for Migration, Vol. 28, no. 3, September 90, pp. 295-310.
- Kaufman et al., Edy Kaufman, Yoram Shapiro, Joel Barroni, Israel Latin-American Relations, Transaction Books, New Brunswick, N.J. 1979.
- Katz - Friedrich Katz, "Algunos rasgos esenciales de la política del imperialismo alemán en la America Latina de 1890 a 1941", Der Deutsche Faschismus in Lateinamerika 1933-1943, Humboldt-Universität zu Berlin 1966, pp. 187-204.
- Kenny - Michael Kenny, "Twentieth Century Spanish Expatriates in Cuba: A Sub-Culture?", Anthropological Quarterly, Vol. 34, April 1961, pp. 85-93.
- Klepfisz-Lang - Rose Klepfisz & Emil Lang, Annotated Catalogue of the Archives of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1933-1944.
- Kohler, JE - Max J. Kohler, "Cuba", The Jewish Encyclopedia, New York-London 1903.
- Kohler, RBC - Max J. Kohler, "Los judíos en Cuba", RBC, Vol. 15, 1920, pp. 125-129.
- Konovitch - Barry J. Konovitch, "The Fiftieth Anniversary of the St. Louis: What Really Happened", American Jewish History, Winter 1989-90, Vol. 79, no. 2, pp. 203-209.

- Kozolchyk - Boris Kozolchyk, The Political Biographies of Three Castro Officials, Rand Corporation, Memorandum RM-4994-RC, Santa Monica 1966.
- Krauze - Corinne A. Krauze, Los judíos en México, Universidad Iberoamericana, Mexico 1987.
- Kula - Marcin Kula, "La inmigración polaca en Cuba en el período de entreguerras", Revista de la Biblioteca Nacional José Martí, enero-abril 1980, pp. 131-149.
- Kuznetz - Simon Kuznetz, "Economic Structure and Life of the Jews", The Jews, Louis Finkelstein (ed.), Harper & Bros., New York 1960 (3rd edition), pp. 1597-1666.
- Lafita - Maria Lafita, Dos heroes cubanos en el 5to regimiento, Editorial de Ciencias Sociales, La Habana 1980.
- Lea - Hentry Charles Lea, The Inquisition in the Spanish Dependencies, The Macmillan Co., New York 1908.
- Leiva - Juan Chongo Leiva, El fracaso de Hitler en Cuba, Editorial Letras Cubanas, La Habana 1989.
- Lesser - Sarah Lesser, A History of the Jewish Community of Mexico City, PhD Dissertation, New York University 1972.
- Lestchinsky, Jewish Migrations - Jacob Lestchinsky, "Jewish Migrations 1840-1956", The Jews, Their History Culture and Religion, Louis Finkelstein (ed.), Vol. II, New York 1960, pp. 1536-1596.
- Lestchinsky, JSS - Jacob Lestchinsky, "National Groups in Polish Emigration", Jewish Social Studies, Vol. V, 2.4.1943, pp. 99-114.
- Levine - Robert M. Levine, Tropical Diaspora: The Jewish Colony of Cuba 1902-1990, Unpublished manuscript.
- Lewin - Boleslao Lewin, "The Struggle Against Jewish Immigration into Latin America in Colonial Times", Yivo Annual of Jewish Social Science, Vol. 7, 212-222.
- Lewis, JSSQ - Morris Lewis, "Jewish Social Work in Cuba", The Jewish Social Service Quarterly, Vol. IV, no. 4, New York, June 1928, pp. 317-327.
- Liebman, AJYB - Seymour B. Liebman, "Cuban Jewish Community in South Florida", AJYB, 1969, p. 238-246.
- Liebman, Jewish Frontiersmen - Melvina W. Liebman & Seymour B. Liebman, Jewish Frontiersmen, Historical Heighlights of Early South Florida Jewish Communities, Jewish Historical Society of South Florida.
- Linfield - Harry S. Linfield, Jewish Migrations as a Part of World Movement 1920-1930, New York 1933.
- Liss - Sheldon B. Liss, Roots of Revolution, University of Nebraska

Press, Lincoln - London 1987.

Macdonald - N.P. Macdonald, Hitler Over Latin America, Jarrolds Publishers, London 1940.

Marquez Sterling - Carlos Marquez Sterling, Historia de Cuba, Las Americas, New York 1963.

Martin, El crimen - Juan Luis Martin, El Crimen de Jabín, Disquisiciones sobre el moderno antisemitismo, La Habana 1945.

Martin, La cuestión - Juan Luis Martin, La cuestión judía palestina y la conciencia mundial, La Habana 1947.

Martin, Esquemas - Juan Luis Martin, Esquemas sobre los factores alogenos de la población cubana, La Habana 1944.

Mendelsohn - John Mendelsohn, The Holocaust - Selected Documents, Vol. 7, New York 1982.

Mintz - Sidney W. Mintz, "The Industrialization of Sugar Production and its Relationship to Social and Economic Change", Background to Revolution, Robert F. Smith (ed.), Alfred A. Knopf, New York 1968, pp. 176-186.

Mirelman, AJA - Victor A. Mirelman, "Early Zionist Activities Among Sephardim in Argentina", American Jewish Archives, Vol. 34, no. 2, November 1982, pp. 190-205.

Moerner - Magnus Moerner, Adventurers and Proletarians, University of Pittsburgh Press 1985.

Montes-Avila, Jorge Garcia Montes & Antonio Alonso Avila, Historia del partido comunista de Cuba, Ediciones Universal, Miami 1970.

Moro - Aleida Plasencia Moro, "Historia del movimiento obrero en Cuba", Historia del movimiento obrero en America Latina, Pablo Gonzales Casanova (ed.), Instituto de Investigaciones Sociales de la UNAM, Mexico 1984, Vol. I.

Movimiento Obrero - Movimiento obrero cubano, documentos y artículos, Vol. II, 1925-1935, Editorial de Ciencias Sociales, La Habana 1977.

Naranjo Orovio - Consuelo Naranjo Orovio, Cuba Vista por el emigrante español a la isla, 1900-1959, un ensayo de historia oral, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Centro de Estudios Históricos, Madrid 1987.

Nelson - Lowry Nelson, Rural Cuba, University of Mennesota Press 1951.

Neuringer - Sheldon Morris Neuringer, American Jewry and U.S. Immigration Policy, 1881-1953, Arno Press, New York 1980.

Novomodi, Cinco martires - Jaime Novomodi, "Cinco martires", La Nueva Palabra Hebrea de Cuba, Mayo de 1963, pp. 13-16.

- Ortiz, La fama de Martí - Fernando Ortiz, "La fama póstuma de Martí", José Martí y la comprensión humana, Marco Pitchón (ed.), La Habana 1957, pp. 15-30.
- Ortiz, Cubanidad - Fernando Ortiz, "Los factores humanos de la Cubanidad", RBC, Vol. 45, 1940, pp. 161-186.
- Ortiz, Defensa - Fernando Ortiz, "Defensa cubana contra el racismo antisemita", RBC, Vol. 70, 1955, pp. 97-107.
- Ortiz, Escuela - Fernando Ortiz, "Por la escuela cubana en Cuba libre", RBC, Vol. 70, 1955, pp. 108-128.
- Padula - Alfred L. Padula Jr., The Fall of the Bourgeoisie, Cuba 1959-61, PhD Dissertation, University of New Mexico 1974.
- Pattee - Richard Pattee, "The Role of the Roman Catholic Church", Background to Revolution, Robert F. Smith (ed.), Alfred A. Knopf, New York 1968, pp. 104-111.
- Payne - Stanley G. Payne, Falange - A History of Spanish Fascism, Stanford University Press 1961.
- Peraza - Fermín Peraza y Sarausa, Diccionario biográfico cubano, Ediciones Anuario Bibliográfico Cubano, La Habana 1955; Coral Gables 1968.
- Pérez, Batista - Louis A. Pérez Jr., "Fulgencio Batista 1933 to 1939", Revista Interamericana, Vol. VII, no. 3, Fall 1977,
- Pérez, Cuba Between Reform - Luis A. Pérez Jr., Cuba Between Reform and Revolution, Oxford University Press, 1988.
- Pérez, Cuba Under - Louis A. Pérez, Jr., Cuba Under the Platt Amendment 1902-1934, University of Pittsburgh Press, 1986.
- Pérez, Pacific Historic Review - Louis A. Pérez Jr., "Cuba Between Empires, 1898-1899", Pacific Historical Review, Vol. 48, no. 4, November 1979, pp. 473-500.
- Phillips - Ruby Hart Phillips, Cuba - Island of Paradox, McDowell Obolensky, New York 1959.
- Pichardo - Hortensia Pichardo, Documentos para la historia de Cuba, Vols. II-III, Editorial de Ciencias Sociales, La Habana 1969, 1973.
- Pike, Hispanismo - Frederick B. Pike, Hispanismo 1898-1936, Notre Dame University Press 1971.
- Pitchón - Marco Pitchón, Jose Martí y la comprensión humana, 1853-1953, La Habana 1957.
- Poyo - Gerald E. Poyo, "Jose Martí, artifice de la unidad social - tensiones de clases dentro de las emigraciones cubanas en los Estados Unidos 1887-1895", Anuario del Centro de Estudios Martianos, 1984, pp. 46-65.

Problems of the New Cuba - Report of the Commission on Cuban Affairs, Problems of the New Cuba, Foreign Policy Association 1935.

Puzzo - Dante A. Puzzo, Spain and the Great Powers, 1936-41, Columbia University Press, New York 1962.

Ramiro Guerra, La industria azucarera - Ramiro Guerra y Sanchez, La industria azucarera de Cuba, Cultural, S.A. 1940.

Ramiro Guerra, Manual - Ramiro Guerra y Sanchez, Manual de la historia de Cuba, económica social y política, desde el descubrimiento hasta 1868., Editorial Nacional de Cuba, La Habana 1964, (2da edicion).

Ran, Almanaque de la caja de prestamos - Almanaque conmemorativo de la caja de prestamos de la Asociación Femenina Hebrea de Cuba, Leizer Ran (ed.), La Habana, 1952.

Robinson - Nehemiah Robinson, The Spain of Franco and the Politics Towards the Jews, Institute of Jewish Affairs, New York 1953.

Roig, Los movimientos - Emilio Roig de Leuchsenring, Los grandes movimientos políticos cubanos en la república: ingerencia, reacción, nacionalismo, Oficina del Historiador de la Ciudad de La Habana 1943.

Roller - Arnold Roller, "The Jews of Cuba", The Menorah Journal, Vol. 17, no. 3, December 1929, pp. 258-264.

Rosell Mirta - Mirta Rosell, Luchas obreras contra Machado, Instituto Cubano del Libro, La Habana 1973.

Rosenstock - Werner Rosenstock, "Exodus 1933-1939: A Survey of Jewish Emigration from Germany", Leo Baeck Institute Year Book 1956, pp. 376-378.

Sagrera - Francisco Lopez Sagrera, "Origenes, desarrollo y frustración de la revolución de 1933", Los partidos políticos burgueses en Cuba neocolonial, 1899-1952 (Ramon de Armas et al., eds.), Editorial de Ciencias Sociales, La Habana 1985.

Sandberg - Harry S. Sandberg, "The Jews of Latin America", AJYB, Vol. 19, pp. 35-105 (Cuba, pp. 84-86).

Sanders - Ronald Sanders, Shores of Refuge, Henry Hold & Co., New York 1988.

Sapir, The Jewish Community - Boris Sapir, The Jewish Community of Cuba, Jewish Theological Seminary Publications University Press, New York 1948.

Schechner - Tzvi Schechner, "Kehile: un concepto comun heredado en Mexico y Argentina", Judaica Latinoamericana, Amilat (ed.), Editorial Universitaria Magnes, Jerusalem 1988, pp. 115-128.

Schuchinsky, Demasiado tarde - Osher Schuchinsky, Demasiado tarde y otros cuentos, Miami Beach 1968.

- Schuchinsky, Oyfgang - Jaime Schuchinsky, "Los hebreos en la industria del calzado" Oyfgang, agosto-septiembre 1934, pp. 118-119.
- Smith, U.S. and Cuba - Robert F. Smith, The United States and Cuba 1917-1960, Bookman Assoc., New York 1960.
- Southworth - Rutledge Southworth, "The Spanish Phalanx and Latin America", Foreign Affairs, Vol. 18, October 1939, pp. 148-152.
- Southworth-Espy - H. Rutledge Southworth and Willard R. Espy, "Franco in the Carribean", The Nation, New York, 23.11.1940, pp. 500-503.
- Suarez Rivas - Eduardo Suarez Rivas, Un pueblo crucificado, Miami 1964.
- Suchlicki, Cuba - Jaime Suchlicki, Cuba from Columbus to Castro, Charles Scribner's Sons, New York 1974.
- Suchlicki, Students - Jaime Suchlicki, University Students and the Revolution in Cuba 1920-1969, University of Miami Press, Coral Gables 1969.
- Thomas - Hugh Thomas, Cuba - The Pursuit of Freedom, Harper & Row, New York 1971.
- Thomas-Witts - Gordon Thomas & Max Morgan Witts, Voyage of the Damned, Fawcett Publications, Greenwich, Conn. 1975.
- Tov - Moshe A. Tov, El Murmullo de Israel, La Semana, Jerusalem 1983.
- Trelles - Carlos M. Trelles, "La inquisición en Cuba desde 1518 hasta 1610", RBC, Vol. 36, 1935, pp. 46-49.
- UHC Golden Anniversary - United Hebrew Congregation Temple Beth Israel, Golden Anniversary 1906-1956, Havana 1956.
- Vasconcelos - Ramon Vasconcelos, "Bajo la revolución el judío ha desplazado al español", Dos años bajo el terror, Cultural, La Habana 1935, pp. 217-221.
- Volson, Oyfgang - Sender Volson, "Los hebreos en la vida económica de Cuba", Oyfgang, Agosto-septiembre 1934, pp. 127-128.
- Weinberger - George Weinberger, "The Jews in Cuba", The American Hebrew and Jewish Messenger, Vol. 102, no. 14, February 1918.
- Weinfeld, Antisemitismo - Eduardo Weinfeld, El antisemitismo en la American Latina, Or, Mexico 1939.
- Weinfeld, EJC - Eduardo Weinfeld, "Cuba", Enciclopedia Judaica Castellana, Mexico 1948, vol. III, pp. 252-269.
- Weinfeld. RBC - Eduardo Weinfeld, "Los judíos en Cuba", RBC, vol. 46, 1940, pp. 466-471.
- Whitaker - Arthur P. Whitaker, Las Americas y un mundo en crisis, Biblioteca Interamericana, New York 1946.

Wischnitzer, To Dwell in Safety - Mark Wischnitzer, To Dwell in Safety - The Story of Jewish Migrations Since 1800, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1948.

Wishnitzer, Visas - Marc Wishnitzer, Visas to Freedom - The History of HIAS, The World Publishing Co., New York 1956

Wyman - David S. Wyman, Paper Walls, The University of Massachusetts Press 1968.

עתונות אידיש

אויפגאנג, האוואנא

דאס אידישע ווארט, האוואנא

די אידישע וועלט, האוואנא

די אידישע עמיגראציע, בערלין

די אידישע צייטונג, בוענאס איירעס

אינפארמאציע בלעטער פון דער עמיגראציע פאראייניגונג היאס-יקא-עמיגדירעקא

ה"ל - האוונער לעבן, האוואנא

הל"א - האוואנער לעבן אלמאנאק

דער טאג, ניו יארק

טריבונע, ינואר-אפריל 1938, האוואנא

דער מארגן זשורנאל, ניו יארק

מעריב, 12.5.1988

פארווערטס, ניו יארק

קובאנער אידישע יום טוב בלעטער, פסח בלאט, האוואנא, אפריל 1927

קובאנער בלעטער, האוואנא

ביבליאגראפיה בעברית ובאידיש

אבני, יהדות ארגנטינה - חיים אבני, יהדות ארגנטינה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב.

אבני, מביטול האינקוויזיציה - חיים אבני, מביטול האינקוויזיציה ועד 'חוק השבות', הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ב.

אבני, ספרד - חיים אבני, ספרד והיהודים בימי השואה והאמנסיפציה, הקבוץ המאוחד 1974.

אבע - ה. אבע, "דער אידישער ישוב אין קובא", די אידישע עמיגראציע, מס. 18, דצמבר 1927, עמ' 19-21.

אוטיאנסקי, אידישע זשורנאל - דוד אוטיאנסקי, "צעהן טויזענט קובאנער אידען לעבן ווי אין א כישוף קרייז", אידישע זשורנאל (טאראנטא), 18.2.1934.

אוטיאנסקי, דער טאג - דוד אוטיאנסקי, "די אידען אונטער דריי פרעזידענטן", דער טאג, 11.11.1933, עמ' 6.

אוסטרידן - ישעיהו אוסטרידן, "ציונות ויהדות בקובה", בצרון, סיון-תמוז תש"ד (57), עמ' 180-187.

אידישער צענטער, ביולעטין 1934 - ביולעטין ארויסגעגעבן און רעדאגירט פון

אידישן צענטער, האוואנא אוגוסט 1934, אוסף דוד אוטיאנסקי.

אולינסקי (אילן), כתב יד - דוד אולינסקי (אילן), מיינ באשרייבונג וועגן קובא, (כתב יד), האוואנא 1929.

אליעזר, אויפגאנג 1934 - א. אליעזר, "דער אידישער ארבעטער און דער קולטור פאריין", אויפגאנג, אוגוסט ספטמבר 1934, עמ' 20-21.

אלמן - ישראל אלמן, "קווים אויפנייט למבנה הכלכלי של יהדות ארה"ב", בתפוצות הגולה, 52/53, ירושלים אביב קיץ תש"ל, עמ' 172-136.

אנטי טובערקולאז קאמיטעט, בולעטין 1938 - בולעטין פון דעם קאמיטעט צו שטיצן טובערקולאזע און מענטאלע קראנקע אין קובא, ארויסגעגעבן לכבוד דעם צען-יאריקן יוביליאום פון אנטי טובערקולאז קאמיטעט, האוואנא 1938.

אראנאווסקי, הל"א 1943 - א. אראנאווסקי, "געשיכטלעכער איבערבליק איבער דער ענטוויקלונג פון אידישן ישוב", האוואנער לעבן אלמאנאק 1943, עמ' 61-51.

בז'רנו, האנטישמיות בקובה - מ. בז'רנו, האנטישמיות בקובה, דו"ח מחקר: חלק א' - 1944-1933; חלק ב' 1944-1963, המרכז הבינלאומי לחקר האנטישמיות על שם וידאל ששון, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו-תשמ"ז.

בז'רנו, הספרדים - מרגלית בז'רנו, "הספרדים כחלוצי ההגירה היהודית לקובה", חברה וקהילה, משגב ירושלים - המכון לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, ירושלים תשנ"א, עמ' 131-113.

ביינארט - חיים ביינארט, "יציאת אנוסים מחצי האי האיברי במאות הט"ו-י"ז", ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון, מוסד שלמה מאיר, מוסד רפאל קאנטוני, ירושלים תשל"ח, עמ' 78-63.

בליס, פארצייכנונגען - דוד בליס, "פארצייכנונגען פון אידישן לעבן אין קובא", האוואנער לעבן, נובמבר 1935.

בליס, שבת אחים - דוד בליס, "שבת אחים און יוניטעד היברו קאנגרעגיישן", המשך אויף קובאנער ערד, האוואנא 1951, עמ' 7-5.

בקי-בז'רנו - מרגלית בקי-בז'רנו, הקהילה הספרדית של בואנוס איירס, עבודת גמר למ.א., האוניברסיטה העברית, ירושלים 1975.

גינצבורג - אלי גינצבורג, קוים לחקר חיי הכלכלה של יהודי התפוצות, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב.

גרטנר - אריה גרטנר, "ההגירה ההמונית של יהודי אירופה 1881-1914", הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 345-343.

דובעלמאן, אויף קובאנער ערד - א.י. דובעלמאן, אויף קובאנער ערד, האוואנא 1935.

דובעלמאן, דער באלאנס - א.י. דובעלמאן, דער באלאנס (דערציילונגען פון אידישן לעבן אין קובא, האוואנא 1953.

דיזיק, דער גרונטשטיין - בן ציון דיזיק, "זכרונות פון 29 יאר צוריק", דער גרונטשטיין, האוואנא תשי"א, עמ' 81-78.

האכשטיין, בליס - יהושע האכשטיין, "דוד בליס, פיאנער אין דער אידישער לאטיין אמעריקע", הל"א 1947-1948, עמ' 92-78.

- האכשטיין, הל"א 1943 - יהושע האכשטיין, "בימים ההם ובזמן הזה (א קאפיטל זכרונות)", הל"א 1943, עמ' 75-83.
- האכשטיין, זכרונות - "מיט 20 יאר צוריק אין דער אידישער האוואנא (א בינטל זכרונות), האוואנער לעבן, דצמבר 1934.
- המשך אויף קובאנער ערד - המשך אויף קובאנער ערד, זאמלבוך צום 25 יאריקן יובל פון יידישן צענטער אין האוואנא, לייזער ראן (עורד), האוואנא תשי"א.
- הערשזאן, הל"א 1943 - ק. הערשזאן, "אונזערע אינסטיטוציעס", הל"א 1943, עמ' 225-294.
- הרש - ליבמן הרש, "ההגירה היהודית לארה"ב, 1899-1925: ניתוח דמוגרפי", ההגירה היהודית הגדולה וגיבושה של יהדות אמריקה, אריה גורן ויוסף ונקרט (עורכים), מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשל"ז, עמ' 25-73.
- וואלבע, אויפגאנג - פיאדאר וואלבע, "צוועלף יאר אידישע עמיגראציע", אויפגאנג, אוגוסט ספטמבר 1934, עמ' 36-42.
- וויינשטיין, הל"א - ז. וויינשטיין, "דאס אידישע שול וועזן אין קובא", הל"א 1943, עמ' 65-74.
- זריז - רות זריז, הצלת יהודים מגרמניה באמצעות הגירה, נובמבר 1938-1945, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית תשמ"ו.
- טרטקובר - אריה טרטקובר, נדודי היהודים בעולם, המכון להשכלה ציונית, ירושלים 1947.
- יובל בוך פון אידישן צענטער, י. שטיינבערג (עורד), האוואנא, דצמבר 1943.
- יובל בוך זאמלבוך פון דער ליי-קאסע ביים יידישן פרויען פאריין אין קובא, ל. ראן (עורד), האוואנא 1952.
- כהן - חיים כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, הקבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ג.
- מורס - ארתור מורס, והעולם שתק עת נספו ששה מליונים, הקבוץ המאוחד תשל"ב, עמ' 209-222. [Arthur D. Morse, While Six Millions Died, Random House, New York 1967].
- מרגליות - אברהם מרגליות, "בעית הצלתם של יהודי גרמניה 1933-1939, הסיבות לעיכוב יציאתם מתחום הממשל הנצינל סוציאליסטי", בין הצלה לאבדן, יד ושם-המכון ליהדות זמננו-מכון לאו בק, ירושלים תש"ן, עמ' 77-88.
- סאפיר, הל"א 1943 - ב. סאפיר, "אויפן וועג צו א רעפרעזענטאטיווער קערפערשאפט", הל"א 1943, עמ' 33-47.
- סאפיר, הל"א 1944 - ב. סאפיר, "דשוואיש קאמיטי פאר קובא און איר בייטראג צו דעם אידישן געמיינדע לעבן אין קובא", הל"א 1944, עמ' 65-71.
- סאפיר, יווא בלעטער - ב. סאפיר, "יידן אין קובא, אן איבערבליק איבער זיער געשיכטע און זייער איצטיקן מצב", יווא בלעטער, כרך 25, ינואר-יוני 1945, עמ' 335-366.
- סקלר - מרשל סקלר, יהודי ארצות הברית, הוצאת עם עובד 1972.

סקר ספרדים מיאמי - ניתוח שאלונים שהועברו לחברי קהילת Temple Moses במיאמי ביץ' (בידי המחברת).

עליאויטש, המשך אויף קובאנער ערד - א. עליאויטש, "25 יאר יידישע שול ביים צענטער", המשך אויף קובאנער ערד, האוואנא תשי"א, עמ' 31-32.

פישלעדער, המשך אויף קובאנער ערד - י.מ. פישלעדער, "צו דער געשיכטע פון דער יידישער שול ביים צענטער (זכרונות)", המשך אויף קובאנער ערד, האוואנא תשי"א, עמ' 28-30.

פרינץ - ארטור פרינץ, "הגיסטאפו אויב ואוהד כאחד להגירת היהודים", יד ושם, כרך ב', ירושלים תשי"ח, עמ' 189-202.

צען יאר יידישע עמיגראציע (1926-1936) און די טעטיקייט פון היאס יקא עמיגראציע פארייניגונג (היצעם), באריכט צו דער קאנפערענץ פאר דער יידישער עמיגראציע, 1.7.1936-29.6.1936, פאריס (במכונת כתיבה).

קאפלאן הל"א 1943 - ס.מ. קאפלאן, "אידן אין עקאנאמישן לעבן", האוואנער לעבן אלמאנאק, עמ' 13-19.

קוזנץ - סימון קוזנץ, המבנה הכלכלי של יהדות ארה"ב, מגמות בעת האחרונה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב.

קאפלאן-סאפיר, כראניק פון אידישן צענטער - ס.מ. קאפלאן וב. סאפיר, "כראניק פון אידישן צענטער", יובל בוך אידישן צענטער, י. שטיינבערג (עורך), האוואנא, דצמבר 1943.

קפלן - יוסף קפלן, "יהודים ויהדות בהגות המדינית והחברתית של ספרד במאות הט"ז והי"ז", שנאת ישראל לדורותיה, שמואל אלמוג (עורך), מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תש"ס, עמ' 173-180.

ראן, אידישע קרעדיט אינסטיטוציעס - ל.ר. [לייזער ראן], "יידישע קרעדיט אינסטיטוציעס", יובל בוך זאמלבוך פון דער ליי-קאסע ביים יידישן פרויען פאריין אין קובא, האוואנא 1952, עמ' 16-17.

ראן, המשך אויף קובאנער ערד - לייזער ראן, "ידיעות און ציפערן וועגן פיר הונדערט און פופציק יאר יידישע איינוואנדערונג אין קובא (1492-1948)", המשך אויף קובאנער ערד, האוואנא 1952, עמ' 70-72.

ראן, יידן אין קובא - לייזער ראן, "יידן אין קובא", אלגעמיינע ענציקלאפעדיע, כרך ה', ניו יורק 1957, עמ' 421-436.

שיניוק, הל"א 1943 - חיים שיניוק, "די ענוויקלונג פון דער ציוניסטישע באוועגונג אין קובא", הל"א 1943, עמ' 131-150.

שיניוק, בר מצווה - חיים שיניוק "דרייצן יאר ציוניזם אין קובא", בר מצווה, דצמבר 1937, עמ' 10-11.

שנקולבסקי - סלויה שנקולבסקי (טרקטינסקי), התנועה הציונית והמפלגות הציוניות בארגנטינה 1943-1945, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד.

רשימת עדויות

עדויות שלידן צויין מי"ז שמורות במדור לתעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית; מספר העמוד המופיע בהערות מתייחס לטרנסקריפציה (במידה ויש יותר מראיון אחד מצויין בהערה התאריך). שאר העדויות בידי המחברת.

אוטיאנסקי - דוד אוטיאנסקי - David Utiansky, תל אביב אפריל 1981, מי"ז

אילן - דוד אילן (אולינסקי), בית זרע, מאי 1983, מי"ז

אפלבוים - Scholem Apelbaum, מיאמי יוני 1984, מי"ז

ארונובסקי - Eliezer Aronowsky, מיאמי מאי 1984, מי"ז

בהר - Raquel Egozi de Behar y José Behar, מיאמי יוני 1984, מי"ז

בית הכנסת הספרדי - ראיון לקבוצת ספרדים שנערך בבית הכנסת Temple Moses במיאמי, מרץ 1987

בלדס משה - Moises Baldas, תל אביב נובמבר 1981

בנסיניור - Moise Bensignor, מיאמי 1984, מי"ז

ברוקאס - Jacobo y Simja Barrocas, כרמיאל אוגוסט 1983

ד'גבריאל - Zeidl D'Gabriel (Gabilowicz), מיאמי מרץ 1987, מי"ז

גמבא' - Rabino Nissim Gambach, מיאמי מאי 1984, מי"ז

דנון - Samuel y Victoria Danon, מיאמי יוני 1984, מי"ז

זילבר - יצחק זילבר, געש אוקטובר 1981

טילצ'ין רוזנצווייג - Sara Tilchin Rosenzweig, האואנה, אוקטובר 1991 מי"ז

יארמוס - Leon Yarmus, תל אביב מאי 1991

לויין - משה לויין, מיאמי יוני 1984, מי"ז

לוסקי - Israel y Sarah Luski, מיאמי 1984 מי"ז

לוריא - José Lurie, מיאמי יוני 1984, מי"ז

לסניק - Max Lesnick, מיאמי יוני 1984, מי"ז

לסקר - Rabbi Meir Lasker, פילדלפיה, פברואר 1987, מי"ז

מאיא - Cali Maya y esposo, מיאמי יוני 1984, מי"ז

מאייר - Martin Meyer, מיאמי נובמבר 1991

מוקסיי - Jacobo Mocesey, מיאמי יוני 1984

מרגוליס - Laura [Jarblum] Margolies, טינק (Teaneck), ניו ג'רזי, פברואר 1987, מי"ז

- סולובייצ'יק - Nahman solowiejczyk, תל אביב אוגוסט 1981, מי"ז
- פונטקורבו - Livio Pontecorvo, ירושלים אפריל 1984
- פורטל וילה - Herminio Portell Vilá, מיאמי יוני 1984, מי"ז
- פינס - Alegria Fins, מיאמי מרץ 1987, מי"ז
- פרס - David y Reina Pérez, מיאמי יוני 1984, מי"ז
- קבוצת סנטיאגו - קבוצת מרואיינים מסנטיאגו דה קובה: Ester Mitrani, Sra. Vitali Bassan, de Magrisu, Julio Crispin y Sra., מיאמי יוני 1984, מי"ז
- קירשנפלד - דב קירשנפלד, נתניה יולי 1986
- קנופקה - James Knopke, מיאמי דצמבר 1991
- קפלן - Sender Kaplan, מיאמי 1984
- קרדי - José, Sol y Eugenia Credi, מיאמי יוני 1984, מי"ז
- רבינוביץ - זאב רבינוביץ, רמות מנשה, מאי 1983 מי"ז, מאי 1985
- רדלוב - Aron Radlow, מיאמי יוני 1984, פברואר 1987, מי"ז
- השומר הצעיר - ראיון עם חברי השומר הצעיר מקובה, ארכיון גבעת חביבה; המראיין יחיאל הררי (עותק הראיון שמור במי"ז)
- שטושינסקי - Osher Schuchinsky, מיאמי יוני 1984, פברואר 1987, מי"ז
- שפירא - Wilma Shapiro, מיאמי, יוני 1984, מי"ז
- Hotel Cuba, A Historical Diary of the Jewish Experience - Hotel Cuba .1919-1958, Film produced and directed by Robert M Levine & Mark D Szechuman, c. 1984. העדויות שהוכנו לסרט שמורות ב-Richter Library, אוניברסיטת מיאמי; הן נמסרו לי להאזנה בידי פרופ' רוברט לוין. רשימת העדויות:
- שלום רודריגז - Shalom Rodriguez
- סוזנה רופא - Suzanna Rofe
- איזידורו בהר - Isidoro Behar
- אשר שטושינסקי - Osher Schuchinsky
- קרלוס מרקס סטרלינג - Carlos Marquez Sterling
- עדות מרקוס מטריין - Marcus A. Matterin, American Jewish Committee, Miami - מראיין מקס לסניק. הראיון נמסר לי להאזנה בידי מר ויליאם גראלניק